

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ
НАРИСИ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
XVII–XVIII ст.

370-річчю Української
національної революції присвячується

Книга друга

Київ 2018

УДК 94(477):321«16/17»

Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. в 2 кн. — Кн. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2018. — 580 с.

*Затверджено до друку
вченою радою Інституту історії України НАН України
15 червня 2017 р., протокол № 6*

В праці з різнопланових і варіативних дослідницьких проєкцій представлено історичний образ Української козацької держави. Увагу акцентовано на проблемах її становлення і функціонування у змінних реаліях XVII–XVIII ст., процесах інтегрування у світову цивілізацію раннього нового часу. При цьому репрезентовано найрізноманітніші сфери регульованого національним державним організмом тогочасного суспільного буття українців — соціальні взаємини, господарство, демографію, освіту і освіченість, політику й владні відносини, дипломатію, судочинство тощо.

Розраховано на науковий і викладацький загал, студентів, масову читацьку аудиторію.

Редакційна колегія:

В. Смолій — академік НАН України (відповідальний редактор), **О. Бачинська** — доктор історичних наук, **В. Горобець** — доктор історичних наук (заступник відповідального редактора), **О. Гуржій** — доктор історичних наук, **В. Матях** — кандидат історичних наук (відповідальний секретар), **Ю. Мицик** — доктор історичних наук, **В. Степанков** — доктор історичних наук, **Я. Федорук** — доктор історичних наук, **Т. Чухліб** — доктор історичних наук (заступник відповідального редактора)

ISBN 978-966-02-8265-0
978-966-02-8351-0 кн. 2

© Інститут історії України
НАН України, 2018

З М І С Т

Книга друга

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНІ ВЗАЄМИНИ

Розділ 15

Формування етнічного складу та соціальної структури населення

<i>(Олександр Гуржій)</i>	9
Загальні тенденції демографічного розвитку	9
Соціальне структурування населення: посполиті	15
Соціальна еліта і «городове» козацтво	31

Розділ 16

Неурядова старшина (Ірина Кривошея)..... 42

Трансформації значного товариства до появи сталих чинів неурядової старшини (середина XVII — початок XVIII ст.).....	42
Бунчукове товариство XVIII ст.	49
Поява та еволюція значкового товариства у XVIII ст.	60
Військове товариство як новий чин неурядової старшини XVIII ст.....	73

Розділ 17

Малі соціальні групи козацького стану (Віктор Горобець)..... 81

Соціальна мозаїка Гетьманату за матеріалами переписів і ревізій полків Війська Запорозького.....	81
«Трембачі», «сурмачі», «цілюрники полковие», «піщалки» та інші «військові слуги» Війська Запорозького	86
«Курінчики» та «стрільці куреня полковника».....	89
«Дворяни», «протекціанти», «козаки в підданстві», «козаки в поспільстві», «підсусідки козацькі».....	97
«Козаки нововписані», «козаки в підданстві» та «козаки в поспільстві» ...	103

Розділ 18

Політичні цінності в суспільній свідомості соціуму (Валентина Матях) 105

Суспільні цінності в соціокультурній спадщині ранньомодерної доби.....	105
Джерела дослідження політичних цінностей українського ранньомодерного суспільства.....	113
Зміна світоглядної системи українців в умовах Національної революції XVII ст.....	114
Консолідація українського соціуму навколо ідеї національного державотворення.....	122
Християнська та світська детермінанти розвитку суспільної свідомості....	126

Трансформація ціннісної системи українців в умовах громадянського протистояння та зміни геополітичних реалій другої половини XVII — початку XVIII ст.	132
Реанімація ідеї козацького автономізму	135
Ціннісні імперативи політичної свідомості українського соціуму в умовах інтегрування імперією національних інститутів Гетьманату	137

ЕКОНОМІКА ТА ДЕМОГРАФІЯ

Розділ 19

Державна економічна політика та становлення національної господарсько-економічної моделі (<i>Валерій Смолій, Валерій Степанков</i>)	147
Економічна політика Богдана Хмельницького та його наступників	147
Зміни в структурі соціально-економічних відносин.....	159
Види та форми господарсько-економічної діяльності	171
Торгівля, фінанси й грошовий обіг	186

Розділ 20

Становлення фінансово-податкової та митної систем (<i>Олег Морозов</i>).....	203
Фінансові та податкові відносини	203
Митна справа.....	208

Розділ 21

Полкові міста: управління, економіка, демографія (<i>Ігор Сердюк</i>).....	232
Полкове місто як осередок локальної адміністрації.....	234
Міське самоврядування.....	245
Економічний розвиток.....	251
Обриси демографічного портрета міського населення другої половини XVIII ст.	260

Розділ 22

Населеність домогосподарств і структура родин (<i>Юрій Волошин, Олександр Сакало</i>).....	274
Населення міст	275
Селянські домогосподарства	293

Розділ 23

Сільське населення: статево-вікова характеристика (<i>Анастасія Момот</i>)	305
Джерела та географія дослідження	305
Основні характеристики статево-вікової структури	308

ОСВІТА Й ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СФЕРА

Розділ 24

«Україна» та її функціонування у середині XVII ст. (<i>Тарас Чухліб</i>).....	319
Між географією, політикою та... мовою	320
«Україна»: діяхронно-семантичне прочитання поняття	323
«Українні городи»: від географічного до політичного поняття	338

Розділ 25

Освітні стратегії козацької еліти (<i>Максим Яременко</i>)	348
Освіта й соціальна еліта	348
Освітні стратегії старшини.....	352
Шляхетські проекти «доброго виховання».....	366
Реакція на шляхетські освітні проекти	376
Рядове козацтво й освіта	387

Розділ 26

Викладачі та учні православних колегіумів (<i>Людмила Посохова</i>)	390
«Колективний портрет» викладачів православних колегіумів як дослідницька проблема. Формування бази даних.....	390
Соціальне походження, рівень освіченості та місце навчання викладачів	394
Траєкторії викладацької кар'єри	399
Місце народження, етнічні характеристики та династії викладачів	405
«Учні» чи «студенти» православних колегіумів.....	414
Загальне число учнів колегіумів. Династії вихованців	424
Вікові характеристики студентів.....	433

Розділ 27

Козацьке історіописання: візія минулого й конструювання ідентичностей (<i>Андрій Бовгуря</i>).....	438
Витоки козацького історіописання.....	438
Етногенез та рання історія у візії козацького історіописання	444
Конструювання ідентичностей: уявлення про територію.....	453
Конструювання ідентичностей: уявлення про історію.....	461
«Герої» та «антигерої», «інші» в козацькому історіописанні.....	471

Розділ 28

Українські мемуаристи XVIII ст.: інтелектуальні інтереси та духовні запити (<i>Олена Дзюба</i>).....	483
Філософські та теологічні інтереси.....	489
Літературні зацікавлення	500
Право та історія.....	504
Природничі спостереження.....	512
Обмін книгами.....	513

КАРТОГРАФІЯ Й ІКОНОГРАФІЯ

Розділ 29

Від «Дикого Поля» до «Країни Козаків»: Україна на картах XVII–XVIII ст. (<i>Кирило Галушко</i>)	519
Україна на картах до XVII ст.	519
«Відкриття століття»	520

«Україна» чи «окраїна»?	520
Локалізація «Русі» у XVI–XVII ст.....	522
Україна, «руський народ», козаки	524
Від «Дикого Поля» до «країни з провінціями»	526
Картографування України кінця XVII — початку XVIII ст.	528
Картографічні представлення Великої Північної війни.....	533
Україна на європейських картах після Північної війни й до кінця XVIII ст.	537
Україна та «польський прецедент»	543

Розділ 30

Портретні зображення представників військово-політичної еліти

<i>(Ольга Ковалевська)</i>	547
Передумови появи різних художніх форм самопрезентації козацької верстви	547
Історичні основи розвитку світського портрета та формування мистецького канону	549
Обов'язкові інформативні складові та традиції зображення одягу «сарматських» портретів	552
Особливості зображення представників козацької старшини XVII–XVIII ст.	562

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНІ ВЗАЄМИНИ

Розділ 15

ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ ТА СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ

Загальні тенденції демографічного розвитку

На середину XVII ст. усе населення України становило близько 5,3 млн осіб¹. Лише на Київщині мешкало 1 млн 400 тис. * На території ж Київського та Чернігівського воєводств — 1 млн 750 тис. (це становило в середньому 10–12 осіб на кв. км), Подільського — приблизно 350 тис., на Волині — 900 тис.² На той період на українських землях проживали представники 21 народності. Найчисельнішими серед них (крім українців) були росіяни, білоруси, поляки, серби, болгари та чехи³.

Складність політичного становища і розчленованість українських земель обумовлювали специфіку етнічного самоусвідомлення окремих представників автохтонного населення. Так, із «Прошення» «полскої природи малоросіянина», жителя Харкова Севастіяна Даниловича Колосова ** на ім'я Катерини II від 2 жовтня 1780 р. дізнаємося, що його дід Осип Колосов — «уроженець» Нижибожа (Межибожа) — був «полскої природи (нации)» ***. Однак у часи війни з Річчю Посполитою він, «убегая неправилной от поляков ссоры» ****, залишив у «Польщі» своє «прежние отечество» й переселився в Батурин, де згодом і помер. Батько Колосова і сам Севастіян певний час мешкали в Батурині, поки, здобувши освіту, не

---

¹ *Копчак С.І.* Населення Українського Прикарпаття (Історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період. — Львів, 1974. — С. 44.

* За іншими даними 420 тис. осіб.

² *Голубуцький В.О.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. — К., 1970. — С. 74; *Стрішенець М.М.* Чисельність населення Київського і Чернігівського воєводств в першій половині XVII ст. // Демографічні дослідження. — К., 1982. — Вип. 6. — С. 93; *Кіку І.О.* Актові книги як джерело до вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К., 1985. — Вип. 11. — С. 38; *Крикун М.Г.* Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 132–133.

³ *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 93–95, 236–246; *Його ж.* Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII–XVIII ст. // Доповіді радянської делегації. V Міжнародний з'їзд славистів. Софія, вересень 1963 р. — К., 1963. — С. 8.

** Можливо, спочатку прізвище мало дещо інше написання, наприклад, Колос чи Колосенко. Проте пізніше, під впливом ряду обставин, воно могло трансформуватися (русифікуватися).

*** Зі змісту документа цілком очевидне його українське походження.

**** Зрозуміло, якщо б Осип Колосов справді був поляком із походження, він навряд чи тікав би з Правобережжя під «високу руку» російського монарха.

був «завезен» («по дозволению отца») в Москву для прислужування генерал-аншефу І. Генрікову. Пізніше він перебував «в услужении иных людей», доки не оселився в Харкові. Цікавим, на наш погляд, в усій цій історії є те, що наймолодший із Колосових вважав своїх рідних по чоловічій лінії «малоросіянами», хоча й писав про «полске» походження діда. Власне ж жителів України, що перебували в складі Російської імперії, він називав «росіянами»⁴. Отже, в даному випадку бачимо, як конкретно впливало перебування людини в тому чи іншому державному утворенні на її етнічне самоусвідомлення. За таких складних політичних умов корінний житель, скажімо, Правобережжя визначався як «полской природы (нации) малоросьсіянин», а українець Лівобережжя чи Слобожанщини як «росьсіянин». Подібні курйози можна знайти і в інших документах другої половини XVIII ст., зокрема, в «Описах Харківського намісництва», що засвідчує певну закономірність.

Неабияку роль у формуванні етнічного складу й національної території України відігравали міграції людності та освоєння нових земель. На Лівобережжі в кінці XVII–XVIII ст. як стихійне, так і організоване заснування населених пунктів відбувалося порівняно повільно. В регіоні не спостерігалось такого масового та активного заселення, як у попередній історичний період. Його простір на той час в основному було залюднено (лише на півдні краю, на Полтавщині, значна частка земель перебувала «впусці», тобто, не оброблялася)⁵. Цим пояснюється той факт, що протягом зазначеної доби тут виникло всього кілька десятків сіл і містечок. Так, за нашими підрахунками, на території сучасної Полтавської області тоді з'явилося близько 30 сіл. На Чернігівщині заснування більшості населених пунктів припадає на останню чверть XVII — першу половину XVIII ст. (Рубанка, Гмирянкa, Савин, Лупасове, Олександрівка та інші). В другій половині XVII ст. тут виникли, зокрема, села Марківці, Шатура, Березова Гать і деякі інші⁶. Слід зазначити, що в межах Сіверщини серед переселенців домінували вихідці з Білорусі, причому, природним кордоном поширення їхніх поселень стала р. Десна. На південь від неї переважали переселенці українського походження⁷.

⁴ ЦДІАК України. — Ф. 1709. — Оп. 2. — Спр. 32. — Арк. 405–406.

⁵ *Лазаревский А.М.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). Историко-юридический очерк по архивным источникам. — К., 1908. — С. 16; *Багалей Д.И.* Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // Киевская старина. — 1883. — № 12. — С. 517, 591.

⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. — К., 1967. — С. 143, 144, 196, 259, 262 та ін.; Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. — К., 1972. — С. 157, 194, 296, 334 і далі.

⁷ *Василенко Н.П.* Очерки по истории Западной Руси и Украины. — К., 1915. — С. 211.

Поява нових населених пунктів обумовлювалася як політичними, так і соціальними й економічними чинниками. Наприклад, с. Гриньки (у 60-х роках XVIII ст. ввійшло до складу Жовнинської сотні Лубенського полку) заснували козаки, які втекли з Правобережжя, де зазнавали утисків від польської шляхти. Воно розташувалося на землях, які чигирин-дїбровський сотник Іван Булюбаш перед тим захопив у шушвалівських козаків. Подібним чином виникло с. Коряївка (Перша сотня Полтавського полку). Його в ті ж роки заснували переселенці з Правобережної України, що рятувалися від шляхетських переслідувань. В зв'язку з усуненням у XVIII ст. загрози нападів орди з Кримського півострова на Лівобережжі, зокрема, біля річок Орель та Сула (притоки Дніпра), з'явилося кілька нових населених пунктів. На відміну від цих сіл, що виникли стихійно, с. Попівка на Полтавщині було засноване в другій половині XVIII ст. урядом (як казенне поселення)⁸.

У вітчизняній історіографії радянського періоду міграції людності з правобережних, а також західноукраїнських земель на лівий берег Дніпра і далі зазвичай висвітлювалися як реакція на «нестерпну експлуатацію з боку польської шляхти». Значною мірою з цим твердженням можна погодитися. Однак при цьому мало уваги приділялось іншому аспектові, а саме: як переселенців на місцях «зустрічали», так би мовити, свої «єдинокровні» можновладці. Про зворотний рух практично взагалі не писали. Причини цього цілком зрозумілі: хіба могло бути таке, щоб українці тікали з Російської держави (адже вона ототожнювалася з «братнім» російським народом) у Річ Посполиту, до ворогів — польських шляхтичів і магнатів?

По-різному складалася доля переселенців у межах Гетьманату. Важливу інформацію про деяких із них містять, зокрема, архівні матеріали за 1748 р., що стосуються Миргородського полку і суміжної з ним території. Так, від місцевого полковника Василя Петровича Капніста (1737–1750), батька відомого українського письменника і громадського діяча В. Капніста, «заднепровских мест обиватели» зазнавали «крайніи обиди и разореніи», «разбойнические нападения» та «нещадный бой». Повновладний старшина, ігноруючи навіть спеціальні укази царського уряду про дозвіл заселяти вільні землі, забороняв це робити на території свого полку, карав неслухняних. Нерідко грабував чи нищив господарства «жидов» і колишніх жителів «Полской области», «отягощав своими податями», проганяв їх, що часто призводило до повернення останніх на старі місця

---

⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. — С. 260, 368, 593–594, 770–771, 388.

проживання⁹. «Полковник миргородский Капнист, — зазначається в документі, — по Заднепром на **собственной государевой земли** (виділення наше. — *Авт.*) умишленно не имея никакого указа (тобто, без дозволу. — *Авт.*) отняв от тамошних жителей многие пахотные земле, леса и паселив себе слободы, а именно первая слобода прозванная Свинарня, другая Чернечая Гребля, третья Начутце. И до той слободы Свинарне сверх поселения того рабочего поля верст на двадцать, до другой слободы... и до третьей... поля рабочего и сенокосов верст на двадцать, да пасел» три хутори на берегах Ингульця, Макрихи та Ухівки, «отобрав все поля»¹⁰. Крім того, він посилав своїх слуг на правий берег Дніпра з наказом грабувати тамтешніх мешканців. А в с. Петровський Острів призначив отаманом Василя Кривця, який також «козакам і обивателям чинил бои, грабительства и разорения», через що ті «розошлись в Польшу безвестно»¹¹. Внаслідок утисків з боку місцевої старшини в 20–40-х роках XVIII ст. з окремих сотень Миргородського полку повтікало понад 200 чоловік «з месних людей»¹².

Аналогічні явища спостерігались і в інших лівобережних полках. Так, Переяславська полкова канцелярія 18 вересня 1761 р. надіслала в Генеральну військову канцелярію «Відомість» про «вихідців» у «Полскую область» протягом першої половини століття. Згідно з нею, туди переселилося 5784 особи, з них 3371 чоловік і 2413 жінок¹³.

Залишаючи межі Російської імперії й осідаючи на землях як українських, так і польських можновладців, переселенці відходили від кордону на відстань від 1 до 100 верст, але найчастіше на 20–40 верст.

Згідно з даними «Відомості» від 8 березня 1752 р., приблизно такі ж за обсягом міграції населення протягом першої половини XVIII ст. відбувалися і в Гадяцькому полку. Основними напрямками відселення були білоцерківський і богуславський. Щодо перебування більшості переселенців зазначено: «живут неизвестно где»¹⁴.

З Київського полку за такий самий проміжок часу на територію Речі Посполитої «вийшло» 424 чоловіки і 270 жінок, з Лубенського — відповідно 788 і 576¹⁵.

⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 270. — Арк. 4–5, 11–12, 30–31.

¹⁰ Там само. — Арк. 32–33.

¹¹ Там само. — Арк. 33.

¹² Там само. — Спр. 383. — Акр. 58, 81, 103–107 і інші.

¹³ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 16831. — Арк. 19–114.

¹⁴ Там само. — Арк. 116–118.

¹⁵ Там само. — Арк. 120–128 зв., 168 зв.

Багато це чи мало? З огляду на той факт, що за ревізією 1764 р. у дев'яти лівобережних полках (Стародубському, Ніжинському, Чернігівському, Прилуцькому, Лубенському, Миргородському, Гадяцькому, Київському та Переяславському) нараховувалося «всього во всех частях» 916 017 душ¹⁶ чоловічої статі (якщо додати до цієї суми ймовірну кількість жінок і дітей, тобто помножити її принаймні на 3, загалом буде 2 748 051 особа), відсоток переселенців можна вважати незначним; істотно впливати на демографічну ситуацію в краї він не міг.

Оскільки міграції людності не мали спеціально організованого характеру, переселенці могли самостійно обирати місця для поселень. Інколи райони під заснування нових населених пунктів безпосередньо визначалися царським урядом або старшинською адміністрацією. В таких випадках переселенцям відводилися вільні, придатні для обробки і косіння трави землі, а безпосередніх виробників на кілька років звільняли від державних податків¹⁷.

Заселення Гетьманщини відбувалося за рахунок переселенців з різних районів України, а також із Росії, Білорусі, Грузії, Молдови та інших країн. Досить значними тут були грузинські поселення. Грузини з'явилися в Росії в 20-х роках XVIII ст., розраховуючи на підтримку урядом їхньої боротьби проти турецького і перського завоювання. Наприкінці 30-х років вони оселилися на території Гетьманату, однак спочатку мешкали лише в межах Полтавського, а вже згодом — Миргородського, Київського, Прилуцького, Ніжинського, Чернігівського, Стародубського, Переяславського й Лубенського полків. Тільки з грузинської колонії в Москві на Полтавщину перебралося близько 1,5 тис. чоловік¹⁸.

У другій половині століття заснують свої поселення в регіоні й західноєвропейські колоністи. Зокрема, на Чернігівщині, в районі Білої Вежі (Борзнянський повіт) шість невеликих колоній заснували німці¹⁹. В 60-х роках відбулося переселення із Болгарії на землі, які належали Києво-Братському монастирю. Звідси болгари пізніше розселилися в межі Київської та Чернігівської губерній²⁰. В одному з документів 1766 р. перераховано близько 200 осіб польської, болгарської, німецької, сербської,

---

¹⁶ Там само. — Ф. 204. — Оп. 2. — Спр. 815. — Арк. 1–5; Опанас Шафонський навів таку цифру всього чоловічого населення в Гетьманщині у 1764 р. — 1024023 (*Шафонський А.* Черниговского наместничства топографическое описание. — К., 1851. — С. 37, 38).

¹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 732. — Арк. 1.

¹⁸ РДАДА. — Ф. 13. — Спр. 34. — Арк. 39 зв.; *Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине: Историко-этнический очерк. — К., 1975. — С. 61.

¹⁹ *Филарет.* Историко-статическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн. 6. — С. 482; *Шафонский А.* Указ. соч. — С. 23.

²⁰ *Наулко В.И.* Указ. соч. — С. 40.

«волооської», «цесарської», «саксонської», угорської, чеської та інших національностей, які перед тим прибули «из-за границы в Киев, в Росію» і тут оселилися для постійного проживання²¹.

На освоєння нових земель Лівобережжя значний вплив справляли зростання чисельності і розселення місцевого населення, причому середньорічний приріст тут був досить високим і загалом перевищував середній показник по Російській державі²².

Водночас в окремих місцевостях регіону спостерігалось і зворотне явище. Внаслідок жорстоких соціальних визисків з боку національної еліти і можновладців, які прибули з інших країн, а також через неврожаї, стихійні лиха, епідемії тощо спустошувалися цілі райони. У скарзі 1731 р. чернігівського єпископа про зубожіння його підданих — монастирських посполитих знаходимо повідомлення про те, що в Сверзькій волості (Чернігівщина) «подание за неравномерним и тяжестным в тамошних селах на консистентов (російських військових. — Авт.) денежной дачи расположением знатную узнаючи обиду и немогучи оною болше снести, многие во инние околничные маетности владелческие принуждены zostали поросходитися, а малое число оставшихся подданих немогущих надлежащею вистачити до катедри Черниговской и до дворца Свержского повинности за неурожаем хлеба, голодом, изморение в житии своем немалую претерпевают нужду». Мешканці навколишніх сіл Ображеївка, Калеївка, Шатриця розійшлися в різні місця, «пустие толко оставили дворы» через непомірний грошовий збір на утримання російського війська²³.

Від тяжких наслідків стихійних лих, особливо неврожаїв, рятували постійні й тісні взаємозв'язки жителів різних регіонів України, зокрема, Правобережжя та Лівобережжя. Тобто, на шляху до взаємодії людей у різних галузях життєзабезпечення політичні кордони не могли бути нездоланною перешкодою. Цю обставину мали обов'язково враховувати уряди як Російської держави, так і Речі Посполитої.

Одним із основних районів переселення лівобережного населення ставали землі сусідньої Новоросії, а також Війська Донського, де соціальний тиск був слабшим.

---

²¹ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 4963. — Арк. 2, 11 зв.—13.

²² Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII — первой половине XIX в. (По материалам ревизий). — М., 1971. — С. 22.

²³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3926. — Арк. 1.

Соціальне структурування населення: посполиті

ПРИВАТНІ Й МОНАСТИРСЬКІ «ПІДДАНІ». Остання чверть XVII — 60-ті роки XVIII ст. стали своєрідним перехідним етапом у процесі поступової ліквідації соціальних здобутків Національної революції й перетворення значної кількості в недалекому минулому відносно незалежних з економічного та правового погляду груп сільського населення в кріпаків. Супроводжувалося це, як відомо, поглибленням соціальної диференціації посполитих і козаків, зростанням майнової нерівності серед них. На той час помітно звузилися функціональна діяльність та вплив общин, істотно змінився характер заселення слобід, що було викликано передусім згортанням довільної заїмки землі. Як самостійна господарська одиниця набирала сили хутір. Поволі, але невпинно змінювалася соціальна свідомість селянства: на зміну дідам і батькам, які брали безпосередню участь у революційних подіях середини XVII ст., приходили покоління, у свідомості яких віковічні традиції боротьби за свободу трансформувалися під впливом нових умов життя. Багато з тих, хто «відходили» від сільського господарства, а «бавлялися купеческим промислом», наймитували або поповнювали лави робітних людей. Цих переходів не могли зупинити навіть рішучі заходи старшинської адміністрації щодо встановлення жорстких станових перегородок. Безпосередні виробники часто порушували і законодавчі акти царського уряду, котрі також обмежували їхні соціальні права.

У питанні про селянські переходи Генеральна військова канцелярія, відстоюючи інтереси соціальної еліти, в 1727 р. постановила, щоб «после ушедших подданных» у володінні державців залишалися їхні «кгрунты, дворы купленніе и некупленніе»²⁴. Цей законодавчий акт також ускладнював селянські переходи.

29 травня 1738 р. Сенат видав указ про заборону землевласникам у межах російських губерній переховувати в своїх будинках посполитих і козаків, які переходили зі Слобідської України. Генеральна військова канцелярія постановою від 20 липня 1739 р. самочинно поширила дію цього указу і на територію Лівобережжя, надавши йому сили загального розпорядження про заборону переходів²⁵. Так можновладці отримали юридичне обґрунтування й «законні» підстави для повернення власних селян на старі місця.

²⁴ Барвинский В.А. Крестьяне в Левобрежной Украине в XVII–XVIII вв. — Харьков, 1909. — С. 239.

²⁵ Гуржій І.О. Повстання селян в Турбях (1789–1793). — К., 1950. — С. 33.

Незважаючи на те, що царський уряд, побоюючись посилення народного протесту, указом від 18 січня 1742 р. скасував постанову Генеральної військової канцелярії, старшини, українські шляхтичі, православне духовенство не припиняли інтенсивної діяльності, спрямованої на повне унеможливлення переходів залежних від них посполитих.

Важливо зазначити, що в документальних матеріалах того часу дедалі частіше протиставлялися «владельцы» та їхні «подданные». Зокрема, чітка станова межа між першими і другими проводиться у «Відомості» Переяславського полку 1740 р. Посполиті визначені у ній як такі, що повністю залежать від своїх землевласників, з обов'язковим виконанням всіляких повинностей. Спостерігалася також тенденція відокремлювати селян не лише від рядових козаків, а й від загальної маси посполитих, наприклад, міщан. Хоч на той час податне населення міста і села урядовцями й далі називалося загальним терміном — «посполиті», окремі державні установи офіційно проводили думку про те, що міщани «от селян и протчего тяглого посполства имеют немалую разнь» (1749 р.)²⁶.

Протягом другої половини XVII — 60-х років XVIII ст. селяни приватних і монастирських маєтків за своєю чисельністю поступово виходять, так би мовити, на перше місце серед інших груп сільського населення. Вже минулися ті «благословенні» роки, коли по Національній революції посполиті вільних військових маєтностей становили понад 50% усіх жителів сіл Лівобережжя. Водночас і у Слобідській Україні більша частина колишніх слобожан була перетворена в підданих окремих землевласників або монастирів. Згідно з матеріалами ревізії 1719 р., на території майбутніх Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній усього нараховувалося близько 822 тис. селян чоловічої статі, з них 334 тис. мешкали в приватних маєтках. У 1729–1730 рр. на Лівобережжі*, за нашими підрахунками, число лише монастирських маєтків досягло 305 з кількістю дворів, яка перевищила 11 тис. (понад 20% загальної кількості дворів посполитих у краї).

Безправне становище приватних (а подекуди й рангових) і монастирських селян позначалося на всіх сторонах їхнього суспільного життя й господарської діяльності. Першочерговим обов'язком посполитих щодо свого державця було «послушенство», яке належало здійснювати «без жодной спреки и одмовы». У протилежному разі посполитим загрожували жорстокі покарання.

Старшина, прагнучи закріпити за собою необмежену владу над своїми селянами, активно домагалася від царського уряду юридичного права

²⁶ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — № 54556. — Арк. 1 зв.—2.

* У дев'яти полках із десяти (крім Стародубського).

карати їх за непокірність. Наприклад, 15 грудня 1722 р. чернігівський полковник П. Полуботок і генеральні старшини у зв'язку з тим, що «поспольштво, подданные легкомысленные, показывая самовольство, не хотят владельцом своим надлежащего отдавать послушания», вимагали від президента (бригадира) Малоросійської колегії С. Вельямінова розіслати по всіх лівобережних полках універсали, згідно з якими б «таких брали в тюрьмы и по рассмотрению вины нещадно публично наказывали»²⁷. Незважаючи на заборону Вельямінова поширювати подібного роду універсали, старшина їх усе-таки розіслала²⁸.

Царський уряд, отримуючи численні скарги селян про насильства над ними державців, від часу до часу вимагав від старшинської адміністрації розглядати їх на місцях, а селянам не завдавати «надмірної кривди». Траплялося також, що за скаргами підданих гетьман відправляв довірену особу «для розшуку» або доручав його виконання представникам місцевої влади, які зазвичай покривали злочини. На цьому «слідство» здебільшого й закінчувалось. Якщо селяни зверталися з проханням полегшити їхнє становище безпосередньо до власників маєтків, то характерною була така відповідь: «Вы наши вечные подданные, кровью запечатаны и не может вас никто отобрать»²⁹. Фактично вже в першій половині XVIII ст. соціальна еліта дивилася на залежних від неї селян як на своїх кріпаків.

Статус монастирських посполитих багато в чому нагадував становище приватних. Духовенство православних монастирів, використовуючи свої впливи на панівну верхівку, часто добивалося жалуваних грамот і гетьманських універсалів, згідно з якими монастирські маєтності потрапляли в особливо вигідні умови. Приписані до них селяни звільнялися від виконання державних повинностей, що, в свою чергу, дозволяло духовенству ще більше визискувати їх для власної вигоди. Права монастирів стосовно підданих ретельно оберігала старшинська адміністрація.

Подібно до світських «дідичів», духовні особи також суворо карали посполитих за невиконання повинностей, «непослух» і «зухвальство». Так, у 1725 р. ігуменя Кербутівського жіночого монастиря А. Чуйкевична «витиснула» селянина Я. Ілленка з його двору й «без всякої причини, граблением» розорила. Коли ж Ілленко почав просити ігуменню повернути відібране в нього майно, то вона не тільки не віддала його, а ще й наказала колишнього господаря «тиранско бить и мучила тюремным

²⁷ Цит. за: *Ефименко А.Я.* Южная Русь: Очерки, исследования и заметки. — СПб., 1905. — Т. 2. — С. 140.

²⁸ Там же. — С. 141; *Месяц В.Д.* История кодификации права на Украине в первой половине XVIII века. — (К., 1963). — ВИНТИ, 1964. — С. 32.

²⁹ Цит. за: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии: Материалы для истории, заселения и управления. — Т. 1: Полк Стародубский. — К., 1888. — С. 246.

заклучением без пощады». Скарги потерпілого сотникові, полковникові, а також київському архіпастиреві ні до чого доброго не привели. Двір і все майно на ньому залишилися за ігуменею, а вона — безкарною³⁰.

Керівництво монастирів мало право заборонити чи, навпаки, дозволити селянам, а подекуди й козакам брати участь у торгівлі, винокурінні, промислах, іти на заробітки в інші маєтності³¹. Переховування монастирських підданих гетьманське правління категорично забороняло.

РАНГОВІ, МАГІСТРАТСЬКІ Й ВІЛЬНІ СЕЛЯНИ. Друга половина XVII — XVIII ст. стали переломними у долі рангових посполитих. Бурхливий попервах розвиток рангового землеволодіння обернувся з часом повним його занепадом. Поява одного з перших рангових маєтків була зафіксована «Генеральним слідством про маєтності Полтавського полку 1729–1730 рр.». Зокрема, в документі йшлося про те, що «городок Решетилівка в котором дворов 550 почавши от Жученко полковника полтавського, який за гетьмана Богдана Хмельницького был * ... и за прежних всех полковников належал на власть полковническую»³². Щоправда, подібних фактів, які свідчать про таке раннє існування рангового землеволодіння в старшин, є небагато.

Спроби гетьманського правління точно визначити число дворів на кожную посаду в старшинській адміністрації виявилися марними. Головно це можна пов'язати з перетворенням різними шляхами рангових селян у приватних. Соціальна еліта прагнула більших гарантій при одержанні прибутків, щоб ті були постійними, а не залежали від службового становища. Раз отримавши з рук місцевої влади (незрідка за підтримки царського уряду) право визискувати тих чи інших рангових селян, старшини вже не хотіли втрачати його ніколи. Тому історія існування цієї категорії підданих багата на складні ситуації й трагічні повороти їхньої долі.

Наприклад, особливо швидко в першій половині XVIII ст. зросли кількість і розміри володінь, визначених гетьманові «на булаву». Так, за жалуваною грамотою від 26 травня 1730 р. Д. Апостола «на уряд гетьманства» надали Гадяцький ключ «зо всіма доходами», дві волості, одне містечко, десятки сіл і хуторів із загальним числом 4167 дворів посполитих³³.

³⁰ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории, заселения, землевладения и управления. — Т. 2: Полк Нежинский. — К., 1893. — С. 297–298.

³¹ ЦДІАК України. — Ф. 130. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 1.

* Можливо, це помилка, адже вперше Ф. Жученка обрано полтавським полковником уже після смерті Б. Хмельницького, в 1659 р.

³² РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1809. — Арк. 15.

³³ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729–1730 г. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. — Вып. 1. — Чернигов, 1901. — С. 34.

А царським указом від 5 червня 1750 р. гетьманові К. Розумовському вже пожалували в тимчасове держання «Гадяцький замок» із належними до нього містечками, селянами й хуторами (2444 двори), міста Батурин, Почеп, Ямпіль із повітами (3268 дворів), волості Шептаківську, Чехівську й Бихівську (3246 дворів), «Бакланський дворець» (276 дворів), а також інші угіддя³⁴.

Що ж конкретно являло собою сільське населення гетьманських рангових маєтків? Про це маємо цікаві дані 1731 р. щодо розшарування підданих у селах і слободах Шептаківської волості — одного з найбільших володінь К. Розумовського. Згідно з «відомістю», тут значилося 20 сіл і 2 слободи з 2281 двором посполитих. Серед них «можніе пахотніе» становили 213 дворів, «середніе пахотніе» — 366, «последніе пахотніе» — 923, «бобиле (бурлаки. — *Авт.*) без грунтов» — 779³⁵.

Як бачимо, найчисельнішу групу (понад 40%) становили зубожілі селяни. А разом із бурлаками їх було більше 74% від загального числа мешканців. «Можні» становили менше 10%. Вражають своєю кількістю бурлаки — люди, взагалі позбавлені орної землі (більше 30%). Саме вони являли собою одне з основних джерел формування загонів найманих робітників.

Усе це засвідчує процес розкладу селянства і серед такої його групи, як рангові.

Від середини XVII до 60-х років XVIII ст. гетьмани поступово захопили собі й перетворили в спадкову власність значну кількість рангових маєтностей, частину передали монастирям³⁶. Надавалися рангові маєтності «в зуполное (повне) владение» і окремим державцям. Так само чинила, можливо, в дещо менших розмірах, уся верхівка старшинської адміністрації. Це призвело до значного скорочення чисельності рангових посполитих. Так, у 1729–1730 рр. у Лівобережній Україні, за неповними даними «Генерального слідства про маєтності», існувало 136 рангових маєтків із 3948 дворами посполитих у них, що становило близько 6% загального числа маєтків і 9% усієї кількості дворів³⁷. На 1764 р. число рангових маєтностей скоротилося до 116, а дворів — до 2791³⁸.

Тоді ж вища московська влада хотіла визначити точну кількість дворів на ранги генеральній, полковій і сотенній старшині. У своїх «Щоденних записках» генеральний підскарбій Я. Маркович зазначив, що

³⁴ РДАДА. — Ф. 13. — Спр. 52. — Арк. 4 зв.; ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. 13. — С. 324.

³⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3787.

³⁶ Там само. — Спр. 2917. — Арк. 3–6.

³⁷ Підрахунки зроблені автором на підставі «Генерального слідства про маєтності» 1729–1730 рр.

³⁸ Барвинский В.А. Указ. соч. — С. 116.

царський уряд указом від 1 лютого 1732 р. звелів записати на ранги генеральних обозного 400 дворів, двох суддів — по 300, малоросійського підскарбія — 300, осавула, бунчужного й хорунжого — по 200; писареві було залишено попереднє число дворів (тобто, 140), писареві судовому — 30, на канцелярію Військову й Судову — 100³⁹.

Водночас полковникам «по давним гетьманским дачам» на утримання замість платні надавалося: ніжинському — 346 дворів посполитих, гадацькому — 335, полтавському — 320, чернігівському — 284, київському — 312, стародубському — 145. А переяславському полковникові «определения не учинено»⁴⁰. Полковій і сотенній старшині кожному на ранг у середньому призначали, виходячи з «прежних дач», від 5 до 35 дворів посполитих⁴¹.

Маєтності, надані на ранги генеральній старшині чи полковникам, числилися в різних полках і сотнях⁴². Це пояснюється насамперед тим, що вже на той час у деяких полках на ранги не вистачало достатньої кількості вільних маєтностей, а інші взагалі позбулися раніше приписаних до них дворів посполитих. Так, у Ніжинському полку не виявилось маєтностей на такі ранги: полковим обозному, судді, осавулові, підосавулові, 17 сотникам⁴³.

З адміністративного боку рангові посполиті формально перебували у віданні Генеральної військової канцелярії, яка безпосередньо підлягала гетьманові й діяла за його вказівками. У 1734–1750 рр. Генеральна військова канцелярія підпорядковувалася Канцелярії міністерського правління або Малоросійській колегії. В соціальному аспекті статус рангових селян наближав їх до приватних, з тією лише різницею, що їх власник юридично був дещо обмежений у розпоряджанні ними (дарувати, продавати, обмінювати, закладати землі, на якій ті «сиділи», і т. ін.). По-різному виконувалися й повинності. Коли гетьман (відповідно і генеральний старшина чи полковник) видавав універсал або «лист» державцю з підтвердженням прав на спадковий маєток, то в ньому традиційно містився наказ посполитим завжди «во всяких работизнах чинити послушенство», бути слухняними «во всякой повинности без отречения». Стосовно рангових маєтностей, а також наданих «до ласки войсковой», «ку вспартю домови», «по смерть» і т. ін., в універсалах чи «листах» подеколи зазначали

---

³⁹ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. 1. — С. 385; див. також: ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4167. — Арк. 1–3.

⁴⁰ РДАДА. — Ф. 13. — Спр. 24. — Арк. 15.

⁴¹ Там само. — Арк. 15–16 (підрахунки автора).

⁴² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4167. — Арк. 4–5.

⁴³ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1814. — Арк. 82 зв.

термін і різновид праці, яку мали виконувати на земельного власника селяни. В окремих випадках старшина експлуатувала рангових селян інтенсивніше, ніж власних приватних, побоюючись, що ті незабаром можуть перейти до нового господаря. А тому вони прагнули «вичавити» з них якомога більше прибутків.

Становище магістратських та ратушних посполитих різнилося тим, що вони юридично не належали приватним особам. Як і до Національної революції, таких селян залучали до загальних «посполитих» поборів і «роботизн», які вони виконували переважно на користь ратуші (в таких невеликих містах і містечках, як Лубни, Козелець, Ніжин тощо) чи магістрату (у великих містах). У зв'язку з цим міська влада була зацікавленою в «захисті» своїх селян від насильств і «зазіхань» з боку державців, хоч у реальному житті більшість селян, які рахувалися за ратушею чи магістратом, додатково експлуатувались або старшиною, або монастирями. Внаслідок посилення процесів соціальної диференціації значна частина таких посполитих потрапляла в особисту чи поземельну залежність від землевласників, а магістрати і ратуші як органи самоврядування з часом втрачали значення. Щоправда, царський уряд вважав магістратських і ратушних селян державними, а тому здійснив ряд заходів, спрямованих на те, щоб відібрати їх у землевласників. Проводився навіть спеціальний розшук «государевих земель з мужиками»⁴⁴. Проте бажаних результатів це не дало, і більшість із них залишилася за державцями.

Вільні військові поселення виникли головним чином на колишніх землях польських магнатів, заможної шляхти та католицького духовенства як на Правобережжі, так і на Лівобережжі. Наприклад, у Ніжинському, Переяславському та Київському полках у 60-х роках XVII ст. вони становили понад 50% загальної кількості населених пунктів⁴⁵. Згідно з подвірним переписом, у межах Лівобережного Гетьманату у вільних військових селах і містечках, де більшість місцевих жителів займалися сільським господарством, налічувалось понад 24,6 тис. дворів посполитих⁴⁶. На думку К. Стецюк, вони становили скарбову власність⁴⁷.

⁴⁴ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 339. — Арк. 70; Ковальський І.С. Проведення Генерального опису в Переяславському полку (1765–1768 рр.) // Укр. іст. журн. — 1960. — № 6. — С. 133.

⁴⁵ Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти кн. — К., 1979. — Т. 2. — С. 115. У 1666 р. на території Лівобережжя зафіксовано існування близько 800 поселень, а на початку XVIII ст. — приблизно 2 тис.

⁴⁶ Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией: Сб. статей. — М., 1954. — С. 397.

⁴⁷ Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. — К., 1960. — С. 108.

Протягом XVIII ст. спостерігалось швидке скорочення кількості дворів вільних військових посполитих — головного фонду для різного роду роздач і пожалувань. Так, у 1729–1730 рр. у дев'яти лівобережних полках (крім Гадяцького*) нараховувалось близько 28 тис. таких дворів, а вже на початку 50-х років — лише 1,7 тис.⁴⁸ Більшість із них у результаті купівлі-продажу та відвертого рейдерства опинилась у державців на правах спадкової власності. Лише в Миргородському полку ревізія 1740 р. зафіксувала серед вільних військових дворів 253 «владелцями скуплених», що становило приблизно восьму частину загальної кількості дворів посполитих. У цьому полку з цієї категорії селян збирали податки на консистентів, полкових і сотенних урядовців, служителів канцелярії та ін. Здійснювали це полкові «комісари»⁴⁹.

Про реальне життя населення вільних військових маєтностей дають уявлення матеріали ревізії 1729 р. по Миргородському полку. Тут десятки селян уже були позбавлені будь-яких угідь: «а пляц» (земельна ділянка) кожного з них «в пуге состоит и угодій никаких» не має. Багато мешканців сіл не мали власних хат, жили «по суседах», а пізніше «сошли безвестно». Селянин Улас Серенко жив у своїй хаті, «питался от зароку» (тобто за рахунок заробітків і сплачував певний податок). «Прихожий» Іван Ткаченко мешкав у хаті сотника й також перебував на зароді. У Власовській сотні значилося 86 «зойшедших» у різні місця сімей поселян, у Кременчуцькій — 62. В останній налічувалось також 82 двори «нововписаних» до козацького стану, «кои жодних войскових служб неотбувають, толко всякіе роботизни в подданстве сотнику робят». 109 дворів залишилося після селян-утікачів у Останицькій сотні. У ній, зокрема, в селах Опанасівка й Семеренки, кілька посполитих, «грунтов никаких» не мають, здобували «пропитание... от зажону» (найманої праці)⁵⁰.

ПРОМІЖНІ ГРУПИ. Ведучи мову про соціальну структуру посполитих Гетьманщини, варто згадати про досить своєрідний прошарок так званих відписних селян, становище яких у різних районах не було однаковим. Найчастіше «відписними» на царський двір (чи сім'ю) люди ставали тоді, коли їхні маєтності з якихось причин (суперечка між власниками, «неправильне» їх набуття тощо) відбирались у попереднього можновладця, а потім вони протягом якогось часу «по отобрании состоялы свободными без всякого в казну платежа»⁵¹.

---

* «Відомість» 1740 р. повідомляє: «В полку Гадяцком свободных воскових городов, местечек, сел и деревень не имеется» (ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 7788. — Арк. 3).

⁴⁸ РДАДА. — Ф. 13. — Спр. 34. — Арк. 42; Барвинский В.А. Указ. соч. — С. 114.

⁴⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 7789. — Арк. 11.

⁵⁰ Там само. — Спр. 383. — Арк. 9–104.

⁵¹ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — № 55414. — Арк. 1.

Зважаючи на це, вчені в спеціальних працях з історії селянства висвітлювали їхній статус (хоч і досить побіжно) саме в такому аспекті. Однак тогочасна дійсність демонструвала складніші ситуації та реалії.

Згідно з царським указом 1730 р. була створена Канцелярія конфіскації, керівництву якої наказувалось у своєму підпорядкуванні «иметь все описные [маетки] за вины и за доимки и за штрафы и выморочныя деревни, земли, дворы, заводы, лавки і всякія пожитки...». Уряд вимагав описати й підрахувати всі маєтності такої категорії, визначити в них число душ чоловічої статі, з'ясувати, які вони платили податки й виконували повинності, скільки худоби та «пожитков» мали селяни. Позбавлялися власних маєтків і платежів з них «плуты и похитители государственных казенных денег», «народные грабители и неправедные суди», порушники державного законодавства, а також інші злочинці⁵².

Незважаючи на царські укази й заборони адміністрації, окремі представники влади на місцях примушували відписних посполитих «всякия работы работать», ставилися до них як до власних підданих (відбирали хліб, худобу, птицю тощо). Влада здебільшого приховувала від уряду таких селян і не давала про них правдивих відомостей⁵³.

Невеликі групи відписних існували в містах, містечках, селах і навіть хуторах. У Переяславі в 1740 р. документ зафіксував дев'ять дворів відписних підданих, причому всі були «весма нищетние». З них передбачалося брати грошовий «оклад» у сумі 4 руб. З відписних жителів с. Стовпяги та хутора Даран, також «весма нищетних», взагалі нічого було брати, бо ті не мали навіть орної землі й усі разом могли протягом року утримувати лише одного коня⁵⁴.

Отже, непевність становища відписних селян призводила зрештою до експлуатації їх як державою, царською родиною, так і окремими старшинами. Вид «послушенства» такої групи посполитих і правовий статус відзначалися несталистю.

Для підсусідків стало характерним юридичне оформлення їх в окремі податні категорії населення, з обов'язковим виконанням різного роду «послушенства» і «роботизн». Водночас зростає залежність останніх не лише від якихось конкретних осіб, а й від держави в цілому.

Поступово в останній чверті XVII — 60-х роках XVIII ст. із джерел зникають згадки про такі незаможні прошарки посполитих, як «захребетники» і «городники» («загородники»). Бурлаки чимраз далі відходять від землеробства, під зростаючим соціальним тиском втрачають останні

⁵² ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 620. — Арк. 1–1 зв.

⁵³ Там само. — Арк. 2 зв.

⁵⁴ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 7787. — Арк. 4–5.

клаптики орної землі. Зокрема, в Шептаківській волості в 1731 р. у селах мешкало близько 800 бурлаків і всі вони були без «грунтів».

У XVIII ст. строкатішим стає склад підсусідків. Вони, головню, розподілялися на такі розряди: «подсоседки козачіе, которіе в чужих хатах живут, своего грунта не имеют, кормлячися з зажону и другой роботизни», колишні «скупленные козаки»; «убогие з заработков питающіеся»; «были козаками и попродавши свои грунта, на них же грунтах живут, а от консистентов остаются волни»; «з мужиков, а живут в дворах чина козачего, их угодиями». Зовсім трагічною ставала ситуація, коли «многие оставляя свои пахотные и другия земли, бродят из места на другое.., остаются навсегда без грунтов, под именем подсоседков, работая лениво за корм и напой вином»⁵⁵.

Про поширення підсусідства у Лівобережжі маємо такі порівняльні дані⁵⁶:

Назва полку	Чисельність підсусідків за ревізією 1724 р.	Чисельність підсусідків за ревізією 1751 р.	
		«кінні»	«піші»
1	2	3	4
Лубенський	1283	151	681
Стародубський	933	605	1869
Київський*	156	280	552
Полтавський	52	399	898
Прилуцький	969	657	1344
Галицький	555	99	230
Миргородський	58	86	362
Ніжинський*	1143	653	1381
Чернігівський*	1899	968	2368
Переяславський*	412	636	1286
Всього	7560	4534	10 971

Як видно з таблиці, протягом 27 років у Лівобережній Україні кількість підсусідків зросла більш ніж удвічі.

⁵⁵ Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. — Т. 1. — С. 88, 123, 131, 214, 346; Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка. — С. 115.

⁵⁶ Кирилов И.К. Цветущее состояние Всероссийского государства. — М., 1977. — С. 164–170; НБУВ. IP. — Ф. 1. — № 57940. — Арк. 1.

* За іншими даними, в 1751 р. в Київському полку зафіксовано 1246 підсусідків, Ніжинському — 3623, Чернігівському — 4409, Переяславському — 2281 (ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 713. — Арк. 3).

Старшинські й монастирські підсусідки здебільшого вже не мали власного житла, особистого господарства й забезпечували своє існування щоденною «роботизною». Так, у Стародубському полку бунчуковий товариш І. Журавка примушував підсусідків «ежеденно всякіе роботизни ему» відбувати (1747 р.)⁵⁷.

Право розпоряджатися підсусідками закріплювали за можновладцями царські гармоти, гетьманські універсали, «листи» полковників, розпорядження Генеральної військової канцелярії та інші актові документи. Цікавим щодо цього є лист переяславського полковника С. Томари полковому судді І. Берлові на підтвердження його прав на маєтки: «Люде зась в своих хатах жиючие, а до двору его, пана суде, наслуговуючи здавна... як пред сим до двору его належали сами, так и потомкове оних албо хто в тих хатах по их жити будет, ему... жоне и наследником его подсутствовати меют и наслуговати» (1711 р.)⁵⁸.

Отже, полковничий лист офіційно узаконив «спадкове підсусідництво» з обов'язковим виконанням повинностей на користь державця.

У дещо іншому становищі перебували козацькі й посполитські підсусідки. Крім того, що вони опинялися в особистій залежності від розбагатілого козака, селянина чи міщанина, їх часто примушували до «відбування послушенства» й на старшинську адміністрацію. Наприклад, ніжинський полковник П. Толстой у 1725 р. за указом Малоросійської колегії надав «на уряд» полковому писареві Л. Гроновському село Кропивне «зо всемы мужикамы и подсуседками, которие з мужиков, а живут в дворах чина козаczego»⁵⁹. Гетьман Д. Апостол в універсалі на маєтності бунчуковому товаришеві І. Тарасевичу наголосив на тому, що «подсуседки козачие... повинни всякое подданическое отдавать послушенство и повиновение» (1730 р.)⁶⁰. Козацьких підсусідків зобов'язували також виконувати повинності монастирям. Зокрема, універсал гетьмана І. Мазепи від 1704 р. забороняв козакам с. Мороське «приховувати» підсусідків від «роботизн» київському Софійському монастиреві⁶¹.

У гонитві за наживою окремі представники старшинської адміністрації часто зловживали своїм службовим становищем і владою щодо «чужих» підсусідків. Так, бунчуковий товариш І. Коропець у 1740 р. скаржився на київського полкового писаря І. Понорського за те, що той відбирав у його

⁵⁷ Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. — К., 1884. — С. 221.

⁵⁸ Лазаревский А.М. Из семейной хроники Берлов (1672–1805) // Киевская старина. — 1899. — № 1. — С. 108.

⁵⁹ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. — С. 115.

⁶⁰ Там же. — С. 152.

⁶¹ ЦДІАК України. — Ф. 129. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 1.

підсусідків коней, грошей не заплатив, а їх самих повигонив із «хат коропцевих» до власних «мужиков»⁶². Один із сотників Київського полку С. Мандрика повідомив про пограбування свого підсусідка С. Коломійця «дворовими слугами» військового канцеляриста Павловського (1749 р.)⁶³. Подібних прикладів можна навести дуже багато, практично по всіх ліво-бережним полкам.

Заслуговує на увагу й той факт, що вже на початку XVIII ст. й у подальшому перехід у козацькі, а тим більше посполитські підсусідки не завжди рятував від виконання державних повинностей. Про це переконливо свідчить універсал гетьмана І. Мазепи 1701 р., в якому, зокрема, зазначено: «Подсоседы, которые свои хаты попродавши, в козацких живут, а свои кгрунта маот и онимы пожиткуют, теды такие абы не заслоняючися козацкою обороною, компанейцов кормили и во вшеляких подданских повинностях з громадою конечно тянули»⁶⁴. Звільняли від «подданских тяжаров» за гетьманським універсалом лише тих, хто в «козацких хатах живучи, жадних своих кгрунтов не мают, а тилко на услуже господаров своих будучи, самим у людей зароботком живятся»⁶⁵. Царський указ від 16 квітня 1723 р. передбачав повсюдне стягування державних поборів із підсусідків⁶⁶. Прагнучи зменшити кількість людей, які б не сплачували податки, цариця Анна Іоаннівна указом від 8 серпня 1734 р. також оголосила, що податки на державу мусять сплачувати всі, зокрема, й підсусідки⁶⁷.

У 30-х роках і пізніше неодноразово провадилися «слідствия», щоб знайти підсусідків, котрі не виконували «общенародных» повинностей, і примусити їх відробляти на державу⁶⁸.

Протягом усього XVIII ст. прискореними темпами йшов процес поглиблення майнової нерівності підсусідків, їх поступового закріпачення, внаслідок чого вони ставали дедалі безправнішою соціальною групою населення. Для того періоду відомі численні факти розорення, покарання і навіть вбивства підсусідків представниками панівної верхівки. «Відомість» 1729 р. по Прилуцькому полку називає такі категорії підсусідків: «можные», «убогие», «весьма убогие», «весьма нищетные», «крайне убогие на земле помещицы»⁶⁹. В Ніжинському полку з усіх 2723 приватних і

⁶² Там само. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 159. — Арк. 1–1 зв.

⁶³ Там само. — Спр. 345. — Арк. 1.

⁶⁴ Цит. за: *Константинович Н.А.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. — Вып. 4: Полк Стародубский (Дополнение). — Чернигов, 1885. — С. 43–44.

⁶⁵ Там же. — С. 44.

⁶⁶ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. 7. — С. 50.

⁶⁷ Там же. — Т. 9. — С. 397.

⁶⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 7635. — Арк. 1–34.

⁶⁹ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — № 55425. — Арк. 1–15.

козацьких підсусідків велику худобу (коней, биків, волів тощо) мали лише 632 особи, а з усіх 1689 посполитих — тільки 120. Причому на 952 підсусідків, які володіли худобою, припадало лише 990 голів великої худоби (1737 р.)⁷⁰.

І все ж масовий перехід у підсусідництво тривав. Царський уряд і старшинська адміністрація вживали рішучих заходів проти поширення такого явища. Зокрема, негативно до підсусідництва ставився гетьман І. Скоропадський. Він наказував заможним господарям, чиї люди переходили в підсусідки до козаків або селян, забирати в них майно. Представники різних рангів старшинської адміністрації неодноразово провадили «слідства» в лівобережних полках про право переходів у підсусідництво й вихід із нього, про виконання цією групою населення державних «служб» і повинностей⁷¹. Дедалі частіше порушувалися питання про «самовольные уходы» і розшуки «беглых» підсусідків військових товаришів, сотників, полкових писарів тощо⁷².

Отже, можна констатувати: на кінець існування Гетьманату найчисельнішими групами серед сільського населення стали приватні й монастирські посполиті. Враховуючи той факт, що з кінця 20-х років монастирська велика земельна власність, її набуття починають обмежуватися центральними та місцевими органами влади, потенційні можливості духовенства безперервно збільшувати кількість селян зменшуються. Значно падає відсоток дворів у рангових, магістратських, ратушних і вільних військових маєтностях. Фактично зникають такі проміжні групи людності, як «захребетники» та «городники», які масово існували в другій половині XVII ст., набувають чіткішого юридичного визначення підсусідки, бурлаки. Помітне зростання ролі найманої праці засвідчило про якісні базисні зрушення в соціальних відносинах і економіці регіону.

МІЩАНСТВО. Особливим юридичним статусом в тогочасному суспільстві володіли міщани. Міста Лівобережжя розподілялися на кілька типів. Частина з них користувалася магдебурзьким правом. Такі міста вважалися привілейованими й мали свої самоврядування, судочинство, податкову систему, право на володіння землею, певні пільги для населення щодо ремесла й торгівлі. В іншій групі міст функціонувало управління ратуш, отже, магдебурзьке право не діяло. Ці міста значною мірою залежали від старшинської адміністрації. Більшість містечок із розвинутими ремеслом і торгівлею взагалі не мали власного управління.

⁷⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Спр. 6048. — Арк. 42 зв.—43.

⁷¹ Там само. — Спр. 7594. — Арк. 1–12.

⁷² Там само. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 197; Ф. 54. — Оп. 1. — Спр. 355. — Арк. 1–3; Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 2136. — Арк. 1–6.

В кінці XVII — середині XVIII ст. у Гетьманщині нараховувалося близько 200 міст і містечок, де проживало до 6% усього населення регіону⁷³. В 60-х роках XVIII ст. в містах Лівобережжя (без Полтавського і чотирьох сотень Миргородського полків) мешкало понад 59 тис. осіб. Особливо інтенсивно розвивалися ті міста, які лежали на зручних і вигідних торговельних шляхах — «трактах» і ставали центрами великих землеробських районів. У них мешкали робітні люди ремісничих цехів, промислів, мануфактур. Крім того, в містах жила значна кількість селян і козаків, а також старшини та духовенство. Міщанами вважали, головню, ремісників, дрібних торговців і домовласників.

Права і обов'язки міщан стосовно влади визначали видані різного часу царські грамоти, гетьманські універсали, укази Сенату і т. ін. Так, у 1754 р. Генеральна військова канцелярія повідомила, що «права и привилеи, и свободы», а також повинності міщан Чернігова, ще «от королей польских надание», підтвердили пізніше російські царі Олексій Михайлович, Іван і Петро Олексійовичі, практично всі українські гетьмани, починаючи з Б. Хмельницького, чернігівський полковник П. Полуботок⁷⁴. У 1706 р. гетьман І. Мазепа видав універсал на «давние магистратовые меские» права київським міщанам, незважаючи на те, що їх уже підтвердили жалувані грамоти 1654, 1677, 1699 й 1700 рр.⁷⁵ У 1733 р. Сенат опублікував указ «о содержании киевских мещан при прежних правах и волностях и о не высылке ни в какие наряды кои имеет быть из Малой России»⁷⁶.

«Генеральне слідство про маєтності» 1729–1730 рр., розмежовуючи «поспільство» на селян і міщан, характеризувало останніх як тих, що виконували земську службу.

В усіх великих містах ремісники об'єднувались у цехи. Права цехів і статус ремісників найчастіше визначала старшинська адміністрація. У 1709 р. гетьман І. Скоропадський видав універсал переяславським війтові й міщанам на права цехам ковалів, музикантів, теслярів, мельників та інших професій, де зобов'язав «прислушать» їх «некому иншому тилки до ратуша»⁷⁷. Д. Апостол ковальський цех Ніжина віддав у розпорядження військовій артилерії (1730 р.)⁷⁸. Схожого змісту універсали видавали й полковники. Наприклад, у 1709 р. характер «роботизн» цеху кравців визначив прилуцький полковник І. Ніс⁷⁹.

⁷³ Історія Української РСР. — Т. 2. — С. 233.

⁷⁴ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — № 54485. — Арк. 2–7.

⁷⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 1–2; Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 375. — Арк. 14.

⁷⁶ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1828. — Арк. 5.

⁷⁷ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — № 54637. — Арк. 1.

⁷⁸ Там само. — № 54609. — Арк. 1.

⁷⁹ Там само. — № 57622. — Арк. 1.

Водночас станові права міщан у цілому не було чітко визначено, тому вони не регламентувались. У деяких містах вони мали свою специфіку, яка часто залежала від сваволі гетьманського правління й державців.

У 1749 р. царський уряд порушив перед Генеральною військовою канцелярією питання про те, кого можна вважати міщанином, які його права та обов'язки. Щодо роз'яснення з цього питання Генеральна військова канцелярія звернулася до адміністрації в полках. Важливою в цьому зв'язку виявилася відповідь-«рапорт» Прилуцької полкової канцелярії від 24 жовтня 1749 р. На думку старшин цієї канцелярії, міщанином міг називатися лише той, хто живе в містах і містечках «малороссийских» і підпорядковується ратушам або магістратам, які мають жалувані грамоти, «особих урядников, яко-то войтов, бурмистров, райцов, писаря и протчих чинов». При цьому підкреслювалося, що міщан треба відрізнити від людей «простого стану, яко-то слуг поданих владельческих, положи им навязку (обов'язок, повинність. — *Авт.*) большую, нежели простому тяглому человеку»⁸⁰. Крім того, ремісникам і різним «промышленным обывателям», котрі мають у містах і містечках свої двори, «торговые промысли и сидят с большими и мелкими товарами в лавках или не имеют лавок», їздять торгувати по інших містах, також «должно быть мещанами, яко подсудственным особому над ими управлению».

Ремісники «от селян и протчего тяглого посольства имеют немалую разнь». У «рапорті» зазначено також про соціальну диференціацію міщан: «в ревизияльных давних и нынешних ревизей книгах Прилуцкого полку в городех и местечках градского звания обыватели писанни неодинако. Иногда сами знатнейшии, показани мещанами, а убогшии и рукоделием питающийся, також подворчане пашеннии писании были посполитими, а иногда все генерально знатнии и убогии купечеством и ремеслом и паханием земли упражняющиеся писании равно посполитими»⁸¹.

Дещо інше трактування статусу міщан виявлено в донесенні 14 грудня 1749 р. старшин Полтави. У ревізіях місцева адміністрація записувала до стану міщан насамперед тих, хто мав «торговые промысли в лавках всякими товарами и ходют в кримскую и шленскую дороги (тобто, торгували в Криму й Сілезії. — *Авт.*) з своими товари». У ревізських книгах вони позначалися як «мещане, бавячиеся купеческим промыслом». Решту, що не мала «купеческого промысла к ратуши присутствующие, которие торг имеют соли, рыбою, також и содержат в домах своих

⁸⁰ Там само. — № 54556. — Арк. 1 зв.

⁸¹ Там само. — Арк. 1 зв.—2.

земел», писали посполитими. Ремісники, які побажали офіційно оформити для себе стан міщанина, потрапляли до нього з відома полкової канцелярії або зі згоди «всех мещан от самой ратуши принимани бивают»⁸².

Привертає до себе увагу і судження Ніжинської полкової канцелярії (31 серпня 1749 р.). У своєму «донесенні» в Генеральну військову канцелярію вона повідомляла: «...ремеслие люде издавна состоялы в числе свободных посполитых, и в подданстве за владельцами не бывали, то и ныне ради их мастерства з звания посполитых свободных выключать... не следует»⁸³. У питанні про те, хто може вважатися міщанином, старшина Ніжинської полкової канцелярії приєдналася до думки Прилуцької. До загальної маси посполитих (передбачалось, отже, відбування ними державних повинностей) приписували міщан Гадяцька, Лубенська й Київська полкові канцелярії⁸⁴.

Як видно з документальних матеріалів 1749 р., було зроблено спробу провести чітку грань між міщанами та іншими соціальними групами посполитих, зокрема, селянами, чіткіше визначити їхнє юридичне місце.

Заможні міщани могли обиратися на посади в магістрат або ратушу. «Права, по которым судится малороссийский народ» визначали, що в чиновники «избиратись должны из мещан знатных, постоянных, совестных, разсудных, добронравных и где могут быть ученых, законорожденных, в правах искусных, не молодых от двадцати пяти, а не старейших от семидесяти лет, не излишне богатых котории общество утесняют обикли, и не весьма скудных, котории ради скудности служит паче, а не судить способни, но средних и нелакомых, ни лихваров, не прелюбодеев, не иноверных и не иностранных, но тубилцов, со всем достойных и ни в чем не подозрительных, избрание ж то должно быть в обикновенное время при собрании всех мещан, також цехових людей и всего посполства волними их голосами»⁸⁵.

Названі нормативні акти нічого не зазначили про майнове становище різних соціальних груп міста, проте з наведеного вище уривка можна зробити висновок, що в містах жили багаті міщани, які «общество утесняют обикли», й дуже бідні — «весьма скудные», а також лихварі, ремісники, посполиті. Отже, міщанство, як і селянство, було вкрай неоднорідним.

---

⁸² Там само. — № 54549. — Арк. 1

⁸³ Там само. — № 54580. — Арк. 1 зв.

⁸⁴ Там само. — № 54620. — Арк. 1; № 54721. — Арк. 1; № 54639. — Арк. 1.

⁸⁵ Права, по которым судится малороссийский народ... — К., 1879. — Гл. 26. — Арт. 1. — П. 1.

Соціальна еліта і «городове» козацтво

СТАРШИНА І ШЛЯХТА. Від середини XVII ст. в особливо привілейованому становищі перебували козацька старшина й заможна українська шляхта. Подібно до старшин, шляхтичі обіймали різні посади в гетьманській адміністрації, користувалися такими ж правами, за що зобов'язувалися виконувати службу в козацькому війську. Тож у джерелах між ними не простежується принципової різниці. Нерідко вони однаково іменуються «панами», «дідичами», «знатними військовими товаришами» тощо. Нечисельна шляхта ніби розчинилася серед козацької верхівки й виступала під спільною назвою — «старшина». Принаймні, матеріали ревізій другої половини XVII–XVIII ст. здебільшого не виокремлюють шляхту в стан. Згідно з матеріалами ревізії 1723 р., у десяти лівобережних полках розрізняли такі станові групи населення: старшина, духовенство, рядове козацтво, посполиті. Загальна кількість власних старшинських дворів (у матеріалах ревізії відсутні дані про кількість дворів генеральних старшин і сотників Чернігівського полку) досягала 1054, що становило майже 0,5% усіх дворів⁸⁶. За ревізією 1725 р., у восьми полках (Прилуцький — 8 сотень, Чернігівський — 16, Полтавський — 16, Стародубський — 9, Переяславський — 17, Гадяцький — 11, Ніжинський — 20, Лубенський — 11) значилося дворів: полковників — 7, наказних полковників — 1, полкової старшини — 54, сотенної й міської адміністрації (отамани, вйти, бурмістри, міські писарі й осавули) — 488 (всього — 550)⁸⁷. До матеріалів ревізії не потрапили відомості про кількість дворів генеральної старшини, а також полковників, полкових, сотенних і міських старшин Київського (11 сотень) і Миргородського (15 сотень) полків. Однак можна припустити, що загальне число власних старшинських дворів у десяти полках (1725 р.) не перевищувало 1 тис. (або було близьким до цього). Очевидно, до кінця існування Гетьманату кількість старшинських дворів у полках і сотнях становила незначну частину (до 1%) дворів усього населення.

У кінці XVII — на початку XVIII ст. у привілейовану групу з козацької лівобережної верхівки та української шляхти виокремилося так зване бунчукове товариство*. Звання «бунчуковий товариш» присвоювали головно синам генеральних старшин, полковників і «найзнатнішого» шляхетства. У період війн бунчуковий товариш мав невідлучно бути поблизу гетьмана, охороняти символи його влади: бунчук і корогву. Бунчукові товариші перебували під безпосереднім керівництвом генерального бунчужного. Вони служили без платні (на власний кошт) і не мали постійної посади.

⁸⁶ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1761. — Арк. 673.

⁸⁷ ДБР. ВР. — Ф. 159. — № 1715 (1898). — Арк. 1–17.

* Звання «бунчиковий товариш» запровадив гетьман І. Мазепа (скасовано в 1764 р.).

Попервах їх кількість не перевищувала ста осіб, але згодом дещо зросла. Бунчукові товариші перебували під протекцією гетьмана, трималися незалежно від полкової та сотенної влади й часто не бажали їй коритися.

Серед козацької верхівки виділялися так звані значкові товариші. Ними переважно ставали сини полкових і сотенних старшин. Вони не обіймали адміністративно-військових посад. Значковими товаришами керували полковники, за дорученнями яких ті або очолювали окремі військові загони, або призначалися помічниками полкових і сотенних старшин. За іменним царським указом від 8 серпня 1734 р. їх мало бути 420 осіб⁸⁸.

«Найзаслуженіші» й багаті козаки могли також мати звання «знатного військового товариша». Найчастіше його давали відставним генеральним старшинам і полковникам, які продовжували мати в полку великий авторитет і вплив. Менш багаті й заслужені могли одержати звання «знатного товариша» певного полку чи певної сотні.

У Гетьманщині права державців стосовно посполитих у їхніх маєтках дедалі виразніше набували форм кріпацтва в найтяжчих його проявах. Заборона з боку старшини і шляхти (нерідко оформлена юридично) продавати землю селянам, міщанам і рядовим козакам, самовільне запровадження, а по тому й збільшення визиску свідчили про значну залежність останніх від землевласників. За непокору державцеві царський уряд у жалуваних грамотах дозволяв старшині жорстоко карати посполитих, відбирати їхнє майно. Різні види покарань посполитих за «непослух» передбачала й старшинська адміністрація. Наприклад, ніжинський полковник Л. Жураківський у своєму «листі» наказував селянам с. Переходівка (Ніжинський полк), що належало мринському сотникові Ф. Тарасевичу, невідкладно «воздавати послушество; а мел бы хто колвек спречним у звичайном деле знайдоватись, таких дозволяєм карати» (1716 р.)⁸⁹. Особливо часто посполиті зазнавали жорстоких покарань за те, що без відома чи дозволу свого можновладця вписувались у козаки. Так, в універсалі 1710 р. гетьмана І. Скоропадського «пані» Пашковській — удові полковника «пилно и грозно» наказано, щоб селян «которые, ухиялючися в посполитой тяглости, самоволне до компуту козацкого тиснутця, таковых... грабити и до належитих посполитих работизн потягаты и примушаты»⁹⁰. Жалувані грамоти царів і гетьманські універсали категорично забороняли будь-кому зі старшинської адміністрації чи приватних осіб втручатись у внутрішні справи державця на території його маєтку: «чинити перешкоды, перепони и трудности»⁹¹.

⁸⁸ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. 9. — С. 397.

⁸⁹ Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка. — С. 153.

⁹⁰ Там же. — С. 282.

⁹¹ Генеральное следствие о маестностях Гадяцкого полка, 1729–1730 г. — Полтава, 1893. — С. 13, 14, 17, 18 та ін.

Одним із головних станових привілеїв старшин та шляхти було повне звільнення їх від державних повинностей і поборів. Крім того, старшина й шляхта мали право вільно займатися промислами і торгівлею, мисливством і рибальством, наймати для того робітників. Жалуваними грамотами, гетьманськими універсалами, полковничими листами за ними юридично закріплювали спадкове володіння рухомим і нерухомим майном.

Спробою законодавчо зрівняти й затвердити права старшини та шляхти стало укладання «Прав, по которым судится малороссийский народ». За цим зводом законів право на «шляхетское достоинство» могли мати вже не лише особи, що отримали на нього від царського уряду особливу жалувану грамоту чи відповідний «диплом», а й козацька старшина — від генеральної до сотників. Надавалося воно також бунчуковим, знатним військовим і значковим товаришам. Права й привілеї цих груп поширювалися й на дітей старшин⁹². При цьому старшина ставала порівняно замкнутим станом. До неї могли обирати місцевих «родимцов, из людей заслуженных... и кто по усмотрению и определению вишшаго правления чин получит»⁹³. Люди «посполитой породы» не сміли привласнювати «чести и волности шляхетского или воинского (тобто, старшини. — *Авт.*) званія», за тим винятком, коли б їх надавав особисто цар. «Да их же посполитых, — наголошувалося в зводі законів, — вишше шляхти предпочитать никто не имеет»⁹⁴.

Серед старшин «Права...» встановлювали сувору ієрархію. Перебуваючи у військових командах, обіймаючи посади в урядових установах, засідаючи в судах і т. ін., кожен із них зобов'язувався «ведать место свое, и по достоинству чина своего, в котором кто состоит, надлежащим порядком вишшаго нижний предпочитать имеет»⁹⁵. Шляхтичів і старшин забороняли «порабощать» і «верстать» у посполитих, відбирати в них «волности». Їх звільняли від різних державних повинностей, вони не сплачували податків з індукти*, «мостового», «перевозного» й «погребельного». Замість цього від них вимагалось тільки виконання військової служби. Якщо рідні брати старшини чи інші близькі родичі чоловічої статі досягали повноліття й мешкали в неподільному маєтку, то на військову службу вони, за загальною згодою або згідно черги (жеребкування), мали право визначити одного члена сім'ї. Рідні відправленого на військову

⁹² Права, по которым судится малороссийский народ... — Гл. 4. — Арт. 6. — П. 2.

⁹³ Там же. — Арт. 1. — П. 1.

⁹⁴ Там же. — Арт. 10.

⁹⁵ Там же. — Арт. 1. — П. 3.

* Индукта — митний податок у Гетьманщині, який стягувала місцева адміністрація за ввезення товарів із Росії (скасовано в 1754 р.).

службу повинні були утримувати його за рахунок прибутків від господарства в маєтку, який був у їхньому спільному володінні⁹⁶.

Проте мобілізація привілейованої козацької верхівки не була простою справою. Попри укази, штрафи й погрози покарання, бунчукові та значкові товариші часто ухилялися від прямих своїх військових обов'язків, своєчасно не з'являлися на збірні пункти.

Судитися шляхтич або хто-небудь із старшини міг тільки в тому суді, який відповідав його «рангові» й званню. Суд, що не співвідносився із соціальним становищем тієї чи іншої особи, не мав юридичних підстав для розгляду її справи. Виняток становили кримінальні, а також державного значення (наприклад, зрада царю) справи. У такому випадку розгляд звинувачень переносили до вищих судових інстанцій⁹⁷. Однак не міг судитися, наприклад, сотник у сотенному суді, а полковник у полковому, тому що вони самі керували ними й уособлювали судову владу певної адміністративної одиниці.

Владу державців над їхніми підданими фактично ніхто не обмежував. За непослух або провину державець карав посполитого на власний розсуд, а якщо той учиняв карний злочин — віддавав до суду. Використовувати в різних «роботизнах» залежних селян без відома їх можновладця суворо заборонялося⁹⁸.

«Права, по которым судится малороссийский народ» передбачали й позбавлення привілеїв. Це відбувалося тоді, коли вдова шляхтича чи старшини виходила заміж за посполитого⁹⁹.

Незважаючи на те, що цей звід законів не було санкціоновано царським урядом, у ньому значною мірою знайшло відображення чинне законодавство, чітко визначалися ті привілеї, до юридичного узаконення яких так наполегливо прагнули старшина і шляхта.

ДУХОВЕНСТВО. Крім старшини й шляхти, широкими правами та привілеями користувалося православне духовенство. У досліджуваній період воно в цілому не становило замкнутого стану. Нерідко нижчі духовні посади — парафіяльних священників — обіймали «достойні» особи за вибором самих парафіян¹⁰⁰. Досить часто ними ставали вихідці із заможного козацтва. Бувало, що який-небудь козак служив у війську й навіть протягом певного часу посідав «уряд» у старшинській адміністрації.

---

⁹⁶ Права, по которым судится малороссийский народ... — Гл. 4. — Арт. 14. — П. 1; Гл. 5. — Арт. 1. — П. 1, 3.

⁹⁷ Там же. — Гл. 4. — Арт. 2.

⁹⁸ Там же. — Арт. 8. — П. 1, 3.

⁹⁹ Там же. — Арт. 7; Гл. 10. — Арт. 22. — П. 1, 2.

¹⁰⁰ *Филарет*. Указ. соч. — С. 46.

Проте згодом він залишав його й набував духовний сан. Священик, у свою чергу, міг стати козаком. Дітей служителів церкви, які бажали «відправляти» військову службу, згідно з указом 1734 р. передбачалося переводити в статус значкових товаришів¹⁰¹. У документах обмаль фактів про призначення в «духовні персони» посполитих¹⁰². Однак правами й привілеями в усьому обсязі та повноті користувалася тільки верхівка духовенства.

Ченці православних монастирів, яких на середину XVIII ст. на Лівобережжі нараховувалося майже 60, подібно до шляхти та старшини звільнялися від державних повинностей і поборів. Навпаки, гетьмани, інші посадові особи нерідко відраховували певну частину податкових зборів монастирям «на ладан» і інші потреби, забороняли будь-кому без особливих причин втручатися в їхні справи. За самовільне вписання монастирських посполитих до козацького реєстру або непокору «святій обителі», про що, наприклад, ідеться в універсалі 1713 р. гетьмана І. Скоропадського Микільському Крупинському монастирю (Ніжинський полк), дозволялося «всех тих легкомислних в первобитное подданство» повертати, а «отцу игумену грабиты и вязнем до того послушенства притягати»¹⁰³. За «не всякое послушание» вищому духовенству підданим погрожували «жестоким войсковим смертним каранем»¹⁰⁴. Місцева влада при цьому мусила всіляко сприяти монастирям. Старшинській адміністрації та приватним особам заборонялося користуватися монастирськими угіддями. З осіб, які торгували, мали певний промисел або ремесло на території маєтності монастиря, старшинська адміністрація дозволяла справляти на користь «святої обителі» значні податки, що також сприяло швидкому збагаченню останньої¹⁰⁵. На прохання монастиря в його маєтках таким особам надавалося монопольне право на винокуріння й торгівлю горілкою¹⁰⁶. Можновладці часто відписували свої землі, маєтки та посполитих на користь монастирів.

Упорядники «Прав, по которым судится малороссийский народ» прирівнювали духовенство за його становими правами й привілеями до старшини й шляхти¹⁰⁷. Згідно з «Правами...», у місті, містечку чи на селі

¹⁰¹ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. 9. — С. 397.

¹⁰² Филарет. Указ. соч. — С. 16.

¹⁰³ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. — С. 228–229.

¹⁰⁴ Там же. — С. 285.

¹⁰⁵ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. — С. 106, 165; ДБР. ВР. — Ф. 159. — № 204 (252). — Арк. 1; № 1583 (1762). — Арк. 1.

¹⁰⁶ ДБР. ВР. — Ф. 159. — № 1552 (1731). — Арк. 1.

¹⁰⁷ Права, по которым судится малороссийский народ... — С. 834–835 (прибавление № 1. — П. 4).

мали призначати кандидата, висунутого безпосередньо парафіянами і місцевою адміністрацією, а в приватних маєтностях — парафіянами та державцями. До нього ставили вимоги, щоб він був «православния веры, честнаго обходження и доброго состояния, учителный, из законнаго супружества рожденный, не новокрещенный, не младолетный, но лет совершенных, и во всем такого чина достойный»¹⁰⁸. Після обрання він зобов'язувався надіслати письмове свідоцтво архієреєві місцевої єпархії для затвердження його призначення.

Відповідно до положень зводу законів, духовенство, подібно до шляхти й старшини, звільнялося від виконання державних повинностей. Воно не було підвладне судам «мирського звання». Проте, коли йшлося про грабунок або заповідання побоїв, суперечки за земельне угіддя між світськими й духовними персонами, ухвалу з цих питань виносили на розгляд суду за місцем мешкання (земський, гродський, полковий суди тощо). Якщо виникала суперечка за монастирські землі, надані царськими грамотами чи гетьманськими універсалами, то справу розглядали в Генеральній військовій канцелярії або в Генеральному суді¹⁰⁹.

Для кінця XVII — 60-х років XVIII ст. стали характерними постійні намагання духовних можновладців вийти з підпорядкування світській владі, що виявлялося, зокрема, в їхньому небажанні судитися в цивільних судах¹¹⁰.

РЯДОВІ КОЗАКИ. Від періоду Хмельниччини і до 80-х років XVIII ст. у Гетьманаті зберігалися особливі збройні сили — козацьке військо. Протягом усього свого існування козацтво, як служилий стан, у соціально-економічному й правовому відношенні було дуже неоднорідним. Найбільшу групу становили «городові» козаки. Таку назву досить часто вживали в офіційних документах царські й місцеві урядовці для того, щоб відрізнити козаків, які мешкали на «волості», тобто, в містах, містечках, селах і хуторах, від «низових» — запорозьких козаків. Городові козаки, своєю чергою, поділялися на «кінних» і «піших», що зумовлювалося їхньою майновою нерівністю.

Найчисельнішу групу городового козацтва становили особи, які, за висловом тогочасних документів, «від діда до батька і самі» служили у війську. У компутах (списах-реєстрах), в яких вівся облік їх чисельного складу в полках і сотнях, вони фігурували під назвою «старовинних» або «старих» козаків. Проте в реєстри, особливо під час бойових дій, могли записувати й представників інших станів, зокрема, посполитих.

¹⁰⁸ Там же. — Гл. 6. — Арт. 3. — П. 1.

¹⁰⁹ Там же. — Гл. 4. — Арт. 14. — П. 1, 2; Гл. 6. — Арт. 1. — П. 1; Арт. 2. — П. 1.

¹¹⁰ ДБР. ВР. — Ф. 159. — № 1175 (1284). — Арк. 1–2; № 1176 (1285). — Арк. 1.

Відбувалося це головню тоді, коли в царського уряду й старшинської адміністрації виникала потреба в максимальному збільшенні війська, а здатних виконувати військову службу козаків у полку не вистачало. Так, уже в «Коломацьких статтях» (1687 р.) зазначено: «А чего старих козаков в полках в тридцати тисячах не достанет, и в то число принимат в козаки мешанских и поселянских детей»¹¹¹. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. це питання стояло особливо гостро. Наприклад, у 1737 р. Лубенська полкова канцелярія на підставі раніше отриманих царських указів дала розпорядження значковому товаришеві Ю. Косинському вжити всіх заходів, щоб «к походу в крайней готовности и во всякой войсковой исправности» були не тільки козаки, а й міщани та селяни полку¹¹².

У зв'язку з цим кількість городових козаків від середини XVII до 60-х років XVIII ст. не була постійною: вона то зростала, то значно зменшувалася. Так, згідно зі «статтями»-угодами українських гетьманів з царським урядом 1674 і 1687 рр., чисельність козацького війська зросла з 20 до 30 тис. осіб¹¹³. Проте насправді козаків нараховувалося набагато більше. У 1723 р. усіх кінних і піших городових козаків у десяти полках (131 сотня) нараховувалося 55 240 чоловік¹¹⁴. Причому, серед них переважала група кінних козаків (майже в 2,5 рази більше, ніж піших), що значною мірою зумовлювало можливість козацтва займатися сільським господарством і водночас у разі потреби служити у війську.

Іншу категорію становили козаки «охотницьких» (найманих) полків. Їх в 70-х роках XVII ст. сформував Гетьманське правління. Вони використовувалися переважно для придушення протестних виступів. Економічне й правове становище городових і охотницьких козаків мало певні відмінності. Городових козаків старшинська адміністрація зобов'язувала при першій же необхідності (на випадок війни, будівництва фортифікаційних споруд тощо) прибути до війська й мати з собою зброю, бойове спорядження, на кілька днів провізію та все інше, що було необхідне для тривалих походів або служби. За неприбуття чи самовільне залишення війська гетьманська влада передбачала тяжкі покарання¹¹⁵.

¹¹¹ НБУВ. IP. — Ф. 1. — № 58048. — Арк. 6.

¹¹² ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 8.

¹¹³ Два документа о состоянии малороссийского казачества в половине XVIII ст. // Киевская старина. — 1882. — № 10. — С. 131; НБУВ. IP. — Ф. 1. — № 58048. — Арк. 6; Источники малороссийской истории / Собр. Д.Н. Бантышем-Каменским; Изд. О. Бодянским. — М., 1858. — Ч. 1. — С. 309.

¹¹⁴ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства: В 3-х ч. — Изд. 4-е. — СПб.–К.–Харьков, 1903. — Ч. 1–3. — С. 589–590.

¹¹⁵ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1828. — Арк. 62; Спр. 1773. — Арк. 99; Права, по которым судится малороссийский народ... — Гл. 5. — Арт. 11. — П. 2.

Охотницькі козаки добровільно наймалися на службу. За неї вони отримували платню, продукти, амуніцію й т. ін. В охотницькі полки набирали міщан, городових козаків, рідше — селян, котрі намагалися в такий спосіб уникнути дедалі зростаючого тиску. Приймали сюди також вихідців із Правобережжя, Галичини, Волощини та інших регіонів. Пізніше старшинська адміністрація заборонила набирати до охотницьких полків вихідців із селянства й городового козацтва. У першій чверті XVIII ст. чисельність охотницьких козаків досягла 500–600 осіб¹¹⁶. Як видно, ця група була порівняно малочисленною й становила лише 1,2–1,25% від загальної кількості городових козаків.

В архівних матеріалах і опублікованих джерелах зустрічаються й інші назви козаків, залежно від роду служби або діяльності: «курінчики», «стрільці», «бобрівники», «пташники», «конюшівці» й «палубничі». Курінчиків закріплювали за гетьманами, генеральними старшинами та полковниками для виконання різноманітних особистих доручень, військових справ, а також для праці в їхніх маєтках. За це старшина нерідко звільняла курінчиків від участі у походах. Кількість їх точно не визначалась, а тому цілком залежала від побажань і потреб козацької верхівки. Козаки-стрільці отримали свою назву від того, що переважно долучалися до полювання (стріляли дичину й потім поставляли її «на кухню» гетьманів або полковників). Відоме й інше використання стрільців. Наприклад, у Києві вони споруджували мости через Дніпро, косили сіно й пасли коней для полковників. Відсоток стрільців від загальної маси козацтва був незначним. Так, за «відомістю» 1730 р. у Чернігівському полку мешкало лише 105 стрільців¹¹⁷. Бобрівники й пташники, як випливає із самих назв, відловлювали для старшин і гетьманів бобрів, а також птахів. Усього козаків цих категорій на Лівобережжі значилося кілька тисяч. Подібно до курінчиків, за свою працю на козацьку верхівку вони звільнялися від виконання загальної військової служби.

Палубничі й конюшівці за мирного часу перебували при особі гетьмана, прислуговували в його домі, а під час походів — при гетьманському обозі. Назва перших походить від слова «палуба» — валковий віз, других — від назви роду діяльності: в обозі вони доглядали коней. Крім цих повинностей і «дачі на консистентів» — російських вояків, палубничі й конюшівці до інших служб і поборів здебільшого не залучалися¹¹⁸.

¹¹⁶ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 442.

¹¹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 248. — Оп. 3. — Спр. 3376. — Арк. 8.

¹¹⁸ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1878. — Арк. 289; Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. — Т. 2. — С. 229, 276.

Перетворення гетьманом і старшиною козаків у курінчиків, стрільців, палубничих і конюшівців певною мірою впливало на скорочення бойового складу національного війська.

Протягом другої половини XVII — 60-х років XVIII ст. за козаками юридично було закріплено певні права й привілеї, які поступово обмежувалися царським урядом і українськими державцями. Важливою особливістю становища рядових козаків стало те, що юридично їх вважали вільним станом. За ними, на відміну від посполитих, законодавчо визнавалося право на спадкову земельну власність.

Однак уже в «статтях» гетьманів І. Скоропадського (1722 р.) і Д. Аполтола (1728 р.) хоч на словах і підтверджувався «давній» соціально-правовий статус козаків, зазначалося, що в їхніх дворах на постій перебувають російські офіцери й солдати, а також те, що їх примушують до підводної повинності й сплати державних поборів, чого до того не спостерігалось¹¹⁹.

Уже з кінця XVII ст. безкінне й беззбройне козацтво внаслідок свого злиденного матеріального становища дедалі рідше могло брати участь у військових походах і службах, поступово поповнюючи різні залежні категорії посполитих. В одному з документів того часу, що зафіксував цей факт, висловлювалася думка про те, щоб офіційно затвердити розшарування козаків на заможну верхівку (виборних) і рядових, значною мірою збіднілих козаків-підпомічників. Така майнова нерівність козацтва дістала юридичне оформлення в гетьманському універсалі 1701 р. А згідно з царським розпорядженням від 1735 р. всіх козаків поділили на дві групи: «виборних» і «підпомічників». В основу такого поділу покладался принцип матеріальної забезпеченості кожного козака¹²⁰.

Згодом виборних козаків звільнили від виконання «загальнонародних» повинностей, а також від збору «раціонів» і «порціонів». Водночас їх зобов'язали відбувати лише військову службу зі своїм спорядженням, зброєю та кінями. Підпомічників примусили постачати до війська харчі, фураж, обробляти землю виборних під час перебування тих у поході. З підпомічників, як і з посполитих, щоправда, в половинному розмірі, стягували «порціони» й «раціони»¹²¹.

Отже, законодавчий акт 1735 р. юридично підтвердив фактичне майнове розшарування козацтва, закріпив привілейоване становище виборних і водночас звів нанівець усі «давні» права й привілеї рядових козаків.

¹¹⁹ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 314–316; ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. 8. — С. 75–78.

¹²⁰ Распоряжение князя А.И. Шаховского о разделении малороссийских казаков на «выборных» и «подпомощников», 1735 г. // Киевская старина. — 1902. — № 2. — С. 85–88 (Документы, известия и заметки).

¹²¹ ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 6048. — Арк. 14, 23, 25, 101.

В 1751 р. на Лівобережжі зареєстровано 36,6 тис. хат виборних і 53,1 тис. хат підпомічників.

Подальша доля підпомічників здебільшого складалася нещасливо. Обезземелені й збіднілі, вони зазвичай опинялись серед залежного населення або йшли в найми до багатих козаків. У 1783 р., внаслідок юридичного оформлення кріпацтва, в Лівобережній Україні підпомічники були зрівняні в правах із державними селянами. Зате заможні виборні козаки, які для виконання військової служби нерідко наймали замість себе сторонніх осіб, швидко зливалися з верхівкою старшини, господарства якої з подальшим розвитком товарно-грошових відносин дедалі більше ставали буржуазними.

* * *

Отже, в другій половині XVII — 60-х роках XVIII ст. верхній щабель у соціальній ієрархії суспільства посідала старшина, яка дедалі більше консолідувалась у своєрідний окремий стан. Оформившись із середовища козацтва, вона вже від періоду Національної революції зайняла панівне місце в гетьманському правлінні, що, в свою чергу, сприяло зміцненню її економічних і політичних позицій. На території лівобережного регіону існувало кілька десятків старшинських родин, друге чи третє покоління яких уже мало чим нагадувало колишніх «худорідних» козаків. Чітко простежується тенденція до насадження станової корпоративної замкнутості козацької верхівки в суспільстві. Останнє знайшло свій вияв у численних зверненнях на ім'я російських царів, а також у складанні зводу законів «Права, по которым судится малороссийский народ».

За соціальним статусом із старшиною зрівнювалась українська шляхта. Обіймаючи посади переважно середньої ланки управлінського апарату, вона помітно впливала на формування головних напрямів національної політики. У межах своїх маєтків шляхта була повноправним господарем «власних» підданих.

Істотні зрушення відбулися й серед інших великих груп населення. Насамперед значно поглибилася соціальна диференціація серед основної маси козацтва, що користувалося, як відомо, певними перевагами на противагу селянам і міщанству (особиста свобода, юридичне право на успадкування землі та майна, підпорядкування особливій юрисдикції тощо). На селі стрімко зростала кількість дворів козаків, які за вкрай низьким рівнем забезпеченості тяглом і землею вже мало чим відрізнялися від залежних посполитих. Тогочасні документи зафіксували виконання рядовими козаками багатьох повинностей на користь держави, обтяження їх постійми царського війська тощо. Соціальна диференціація і майнова нерівність, що дедалі посилювалися, знайшли юридичне оформлення в законодавстві — поділі козаків на так званих виборних і підпомічників.

Козаки, разом із селянством, становили найбільш продуктивну силу і найчисельнішу категорію населення (за нашими приблизними підрахунками, їхня кількість коливалася від 100 до 200 тис. осіб; стільки ж, а то й менше козаків було на Запорозжі). Тривало масове зубожіння всіх його категорій, з одного боку, й виокремлення найзаможнішої частини — з іншого. Відчутно зросла кількість підсусідків — колишніх селян, рядових козаків і міщан, які частково або повністю втратили майно та землю й перейшли на помешкання до багатих господарів. Фактично до 60-х років XVIII ст. майже зникли вільні містечка й села, де посполиті перебували в дещо кращому становищі, ніж у приватних, рангових і монастирських. Нові тенденції в соціально-економічному розвитку Гетьманату спричинили появу нових станових груп населення. Для обслуговування численних промислових підприємств у дедалі більших розмірах використовувалася праця робітних людей. Характеризуючи політику царського уряду в царині соціальних відносин, можна констатувати: здійснювалося поступове, але планомірне і цілеспрямоване знищення самобутнього військового стану — гарантії українського автономного устрою; відбувався процес злиття старшини і шляхти з російським дворянством; водночас більша частина посполитих перетворювалася в кріпаків.

Слід також зазначити: Національна революція створила всі необхідні умови для виникнення ранньомодерної держави, показала шлях, яким міг піти «козацький народ» (так нерідко середньовічні автори називали українців по обох берегах Дніпра). Проте колонізаторська політика царського уряду пригальмувала цей процес. Економічно міцні, особисто вільні козаки, не кажучи вже про старшин, при оформленні їх в одну велику станову групу з потенційно новими економічними вимогами (орендування, недоторканність земельних володінь тощо) абсолютно не вкладалися в те «прокрустове ложе», яке надали їм вінценосні особи, — підпорядкування кріпосницькій системі в єдиній Російській державі. Очевидно, саме цим можна пояснити настійливі (і досить успішні) спроби реформування (Катерина II), а то й фізичного знищення (Петро I) козацьких збройних сил.

Але було б серйозною помилкою пов'язувати ліквідацію лівобережного козацтва лише з насильницькою політикою російських імператорів. На те існували також як суб'єктивні, так і об'єктивні внутрішні причини.

Розділ 16 НЕУРЯДОВА СТАРШИНА

Трансформації значного товариства до появи сталих чинів неурядової старшини (середина XVII — початок XVIII ст.)

Протягом другої половини XVII ст. у козацькій державі сформувалося доволі стратифіковане суспільство. Зокрема, як уже зазначалося, у наслідок зламу старих станових меж та з відкриттям нових можливостей для всіх, хто став після 1648 р. особисто вільним, було сформовано власну еліту — козацьку старшину, яка складалася з урядників та тих, хто тимчасово не займав ніяких урядів, — неурядової старшини. Поступова трансформація останньої, відомої протягом XVII — на початку XVIII ст. під назвою «товариство військове / значне товариство військове», привела до появи у її структурі в перші десятиліття XVIII ст. на основі старого значного товариства двох чинів — бунчукового і значкового товариства, а з середини XVIII ст. додався ще один — військове товариство.

Загалом інститут «товариства» як прототип неурядової старшини козацької держави сформувався в козацькому середовищі задовго до 1648 р. Він постав на основі власної запорозької традиції, у якій виокремилися значні й заслужені козаки / товариші під впливом військової традиції Речі Посполитої¹. Українські козаки та шляхта ще в XVI ст., перебуваючи в різному статусі на службі польських королів, магнатів та прикордонних старост, затилюючись до «польської оборони поточної» та кварцяного війська через особистий найм, були добре знайомі з товариською системою польських кінних та піших коругв². Поява реєстрового козацького війська

---

¹ *Брехуненко В.* Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст. — К., 2011 — С. 165–171; *Кривошея І.І.* Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.). — К., 2014. — Т. 1. — С. 53–64; *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996. — 286 с.; *Сас П.М.* Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути: (1617–1618 рр.). — Біла Церква, 2010. — 512 с.; *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану: друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000. — 295 с.

² *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV — до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. — Вид. 2-е. — К., 2008. — 469 с.; *Федорук А.В.* Наймане козацьке військо (XVI — середина XVII ст.): ідеологія, організація та військове мистецтво: Дис. ... канд. іст. наук. — Чернівці, 2000; *Сокирко О.* Лицарі другого сорту: наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — 280 с.; *Janas E., Wasilewski L.* Społeczne aspekty rozwoju husarii w latach 1648–1667 na przykładzie chorągwi hetmana wielkiego koronnego Stanisława Potockiego i wojewody sandomierskiego Władysława Myszkowskiego // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* — Wiockiw. — 1981. — Т. 23. — S. 65–112; *Nageielski M.* Chorągwie husarskie Aleksandra Hilarego Połubińskiego i króla Jana

прискорила формування значного товариства, а нової якості цей процес набув у 20-х роках XVII ст., після Куруківської угоди. Він визначався появою територіальних полків, на основі яких сформувалися основні козацькі структури після 1648 р.

Складність функціонування терміну «товариство військове» та сучасного дослідження цього соціального явища полягає в його багатозначності. Його базові складові «козак» і «товариш / товариство» виступали в попередній період спільним знаменником для всіх представників стану. Ситуація не змінилася й після 1648 р. Усі — від рядового до гетьмана — були козаками й належали до козацького військового товариства, тобто були товаришами військовими. Це широке значення терміну «військове товариство» виступало своєрідним фундаментом, на якому традиція звела всю структуру козацького війська. Разом з тим постійне паралельне вживання цього терміну у вузькому значенні як частини неурядової старшини XVII ст., має своїм наслідком численні неточності в інтерпретації джерельного матеріалу.

Із появою козацької держави еволюція значного товариства пришвидшилася. До середини 60-х років XVII ст. на її теренах побутувало кілька термінів на позначення цієї соціальної групи: «товариш наш», «товариш військовий», «товариш сотні», «товариш полковий», «товариш заслужений у Війську», «товариш значний військовий»³. Усі вони насамперед виділили неурядову старшину з козацького загалу, що не виключало вживання в цей період щодо значного товариства терміна «козак» у широкому розумінні слова.

Варто зважати й на іншу тенденцію: товариство військове значне в середині XVII — першій чверті XVIII ст. включало всю старшинську верству козацької держави. Значний / військовий товариш — це своєрідне військове звання старшини, що за звичаєм вживалося з іменем як урядників, так і неурядової старшини. Перебування значного товариша на уряді

Kazimierza w latach 1648–1666: Przycznek do badań składu społecznego wojska polskiego w połowie XVII wieku // *Acta Baltico-Slavica*. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1983. — Т. 15. — S. 77–138; *Plewczyński M.* W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej Armii Koronnej w latach 1500–1574. — Siedlce, 1995. — 323 s.; *Plewczyński M.* Żołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. *Studia nad zawodem wojskowym w XVI wieku*. — Warszawa, 1985. — 314 s.; *Tomkiewicz W.* O składzie społecznym i etnicznym Kozaczyzny Ukrainnej na prelomie XVI–XVII wieku // *Przegląd Historyczny*. — 1948. — Т. 37. — S. 249–260; *Urwanowicz J.* *Wojskowe sejmiki. Koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*. — Białystok, 1996. — 265 s.

³ Див. вибірку з корпусних документальних зібрань: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией (далі — Акты ЮЗР); Універсали українських гетьманів, інших подовжених видань та вибірки з архівних справ у праці: *Кривошея І.І.* Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.). — Т. 1. — С. 421–456.

підвищувало його соціальний та майновий статус, прискорювало кар'єрний ріст. На практиці згадки про військове звання урядників у документах були не обов'язковими — достатньо було назви посади. Старшина не на урядах, навпаки, змушена була всіляко підтримувати високий соціальний статус і робила це завдяки підкресленню традиційного звання «значний / товариш військовий» при кожній нагоді. Це привело в кінці XVII ст. до закріплення в документах та свідомості населення терміну «значний / товариш військовий» за неурядовою старшиною.

Особливість неурядової старшини другої половини XVII ст. проявилася в її певній залежності від урядів / посад⁴. Якщо в наступному столітті, коли сформується бунчукове й значкове товариства, їхнє перебування на урядах буде бажаним, але не обов'язковим, то в часи становлення інституції займання урядів було однією з найважливіших умов підтримання статусу та ієрархічного зростання в значному товаристві. Саме нестабільність становища старшини за відсутності уряду призвела в майбутньому до створення окремих чинів неурядової старшини, зіставних із посадами, що забезпечувало носіям відповідний статус та привілеї. Старшина, яка займала значні уряди в державі чи була відставлена від таких урядів, у кожному випадку носила звання значного / товариша військового.

Персональний склад неурядової старшини другої половини XVII — початку XVIII ст. зафіксований у різноманітних реєстрах та окремих документах тієї доби⁵. На основі особового складу проглядаємо ієрархію неурядової старшини XVII ст. У ній чітко виділяються сотенний і полковий рівні: товариш сотні й військовий товариш (товариш полку, значний товариш військовий). Товариш сотні через тривалу військову службу, участь у справах сотенного уряду та займання посад городского отамана й сотника піднімався в ієрархії на вищий рівень⁶.

Полковий рівень мав власну ієрархію, що так і не викристалізувалася остаточно й на початку XVIII ст. була витіснена новими чинами неурядової старшини. У 70–80-х роках XVII ст. терміни «товариш

---

⁴ *Ефименко А.* Малорусское дворянство и его судьба // Южная Русь: очерки, исследования и заметки. — СПб, 1905. — Т. 1 — С. 153, 282; *Окіншевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Записки наукового товариства імени Шевченка (далі — ЗНТШ). — Мюнхен, 1948. — Т. CLVII: Праці Історико-Філологічної Секції. — 223 с.; *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. — К., 2008. — С. 59–60; Його ж. Національна еліта Гетьманщини: (персональний склад та генеалогія: 1648–1782 рр.). — К., 1998. — Ч. 1. — С. 14.

⁵ Персональний склад товариства дивися у таблицях і додатках: *Кривошея І.І.* Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.). — Т. 1.

⁶ Детальніше про значне товариство сотні див.: *Кривошея І.І.* Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.): монографія. — К., 2014. — Т. 1. — С. 125–137, 492–517.

полку», «військовий товариш» та «значний товариш військовий» були взаємозамінними й вживалися діловою номенклатурою як синоніми. Водночас із кінця 80-х років у структурі полкового рівня неурядової старшини починає вирізнятися група «значних товаришів військових», що мала вищий соціальний статус. У документах зафіксовано диференціацію серед значних військових товаришів «першої та другої статті», «старших і молодших»⁷. З'являється невелика група товариства, наближена до гетьмана, що отримує універсали про «особливу оборону», звільнення з-під юрисдикції полковників⁸, служить гетьманськими дворянами⁹.

До 90-х років XVII ст. взаємозамінність звань зникає й проявляється різниця в статусі значних товаришів полку та значних товаришів військових, на що вказують різні мотиви гетьманських надань. Ілюстрацією слугують універсали І. Мазепи неурядовим старшинам: у 1690 р. значному товаришу Чернігівського полку І. Княгиницькому с. Низківка надається за праці й услуги у військових походах, а с. Пушкарівка в Полтавському полку надається значному товаришу військовому О. Чуйкевичу за услуги «нам рементаре і Війську Запорозькому»¹⁰. У 1691 р. надання знатному полку Чернігівського товаришу Д. Унучку здійснено за служби в полку діда і його власні, а значному товаришу військовому Л. Полуботку за значні услуги у Війську Запорозькому і його до нас «рементара» зичливість¹¹. Тобто, в 90-х роках підкреслюється, що значні товариші військові служили не лише Війську Запорозькому, а й особисто гетьману. Саме з таких значних товаришів військових, пов'язаних з гетьманом особистою службою, невдовзі постане бунчукове товариство. Отже, в 90-х роках XVII ст. в неурядовій старшині починає вирізнятися, крім полкового, вищий,

⁷ Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы // Котомаров Н. Собрание сочинений. — СПб., 1905. — Кн. 6. — Т. 16. — С. 33; Васильєва О. Гетьманські дворяни, слуги, покоєві: місце в структурі гетьманського двору наприкінці XVII — у першій третині XVIII ст. // Запорозька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць. — К., 2012. — С. 104.

⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — НБУВ. ІР.). — Ф. І. — Спр. 53012–53121. — Арк. 96 зв.; Окішневич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 34–35; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор.: С.О. Павленко. — К., 2007. — С. 292–293, 310–311; Акты ЮЗР. — СПб., 1882. — Т. 12: 1675–1676. — С. 849–866; СПб., 1884. — Т. 13: 1677–1678. — С. 5, 62–63; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича: (1657–1687) / Упор.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. — К.–Львів, 2004. — С. 682, 790, 806–807.

⁹ Дивися аналіз гетьманських універсалів про оборону та проблеми гетьманського почту (дворян): Кривошея І.І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.). — К., 2014. — Т. 1. — С. 118–119, 151–158.

¹⁰ Універсали Івана Мазепи: (1687–1709) / Упор.: І. Бутич. — К.–Львів, 2002. — Ч. І. — С. 196, 212.

¹¹ Там само. — С. 220, 231.

загальновійськовий рівень. Хоча значні товариші військові все ж фіксуються в конкретних полках: у 1690 р. отримав універсал Хома Миронович, старий і значний у Війську Запорозькому полку Стародубського товариш¹²; у січні 1693 р. в купчій Л. Полуботок підкреслює, що він значний у Війську Запорозькому і в полку Чернігівському товариш¹³. На початку наступного століття дехто з цих товаришів підкреслює лише заслуженість і значність у Війську, насамперед, у документах вирізняються Ф. Жученко, С. Ширай та І. Борозна. Останній у 1711 р. при внесенні купчої до книги прав «вечистих» наказав викреслити вписані після «знаменитому у Війську Запорозькому товаришу» слова «полку Стародубського»¹⁴.

Все разом свідчить про намагання частини неурядової старшини закріпити свій відмінний від загалу значного військового товариства статус. Процес перейшов у якісно нову фазу з початком гетьманування І. Скоропадського, коли таким неурядовим старшинам надається чин «бунчукового товариша». Звання «значний військовий товариш» та «військовий товариш» продовжували функціонувати поруч із новими чинами «бунчуковий» і «значковий» товариш до кінця 20-х років XVIII ст. і вживалися одночасно стосовно однієї особи.

Неурядова старшина так само, як урядники та рядові козаки, мала полкову територіальну належність. Як правило, товариство перебувало в складі того полку, на території якого проживало й мало більшу частину маєтностей, хоча це не виключало можливості володіння маєтностями в інших полках. При потребі товариш міг перейти на службу в інший полк, особливо коли це траплялося через отримання уряду в іншому полку. Перебування в складі певного полку не означало обов'язкового підпорядкування полковнику. Рівень підпорядкування значного товариства залежав від звання. Товариші сотень підпорядковувалися сотнику. Владне підлягання військових товаришів / значних товаришів військових протягом XVII ст. не вирішувалося однозначно, як у випадку з чинами неурядової старшини пізнішого часу. Більша частина товариства виконувала накази й полковників, і центральної влади. Питання виведення з-під влади полковника вирішувалося індивідуально, і кількість таких значних товаришів військових була невеликою. Статус і повноваження товаришів на різних рівнях (полковому та генеральному) відрізнялися. Одні при виконанні функцій представляли полкову владу, інші — владу гетьмана, яка делегувалася товаришам через універсали на доручення. Незважаючи на

¹² Там само. — С. 558

¹³ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 1021.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАК України). — Ф. 208 — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 78; Спр. 43. — Арк. 12; Спр. 44. — Арк. 55 зв.; Універсали Івана Мазепи: (1687–1709). — Ч. I. — С. 433.

відсутність юридичного обґрунтування, високий соціальний статус значних товаришів військових у традиційному українському суспільстві XVII ст. не викликав сумніву в співгромадян. Документи свідчать про шанобливе ставлення до значного товариства. Воно визначалося не лише узаконенням їх влади шляхом «перенесення» її указами гетьмана чи полковника. Більш дієвим був фактор їхньої належності до військового співтовариства (Війська Запорозького), точніше — до його верхівки. В очах співвітчизників значні товариші заслужили право на владу тривалою військовою службою на благо Вітчизни.

Неурядова старшина була складовою старшинської еліти, нерозривно пов'язаною з урядами та привілеєм / обов'язком участі в роботі рад та засідань урядів різних рівнів. Між урядом та званням у той час існувала пряма залежність. Генетичний зв'язок між урядниками й неурядовою старшиною в межах значного товариства дав змогу простежити додаткову структуру товариства, в основі якої лежали попередні уряди значних товаришів. Існувала залежність між попереднім урядом та традиційним (неюридичним) рівнем підпорядкування товариша в неурядовій ієрархії. Виявлено таку попередню структуру в полках Чернігівському, Полтавському, Гадяцькому й Миргородському. У Чернігівському полку з такого підходу проаналізовано списки товариства у присягах 1676 р. (відомі попередні уряди 53% товариства) і 1682 р. (відомі уряди 48%)¹⁵, у Гадяцькому лише 1676 р. (відомі попередні уряди 26% товариства)¹⁶. Найбільше інформації щодо Чернігова в 1676 р. (15 осіб), де структура попередніх урядів така: генеральні — 2 (13%), полковник — 1 (7%), сотники — 3 (20%), слуги гетьмана і в. т. — 2 (13%), нічого не відомо про попередні уряди 7 (47 %) товаришів. Такі фрагментарні дані не дозволяють наразі встановити достовірну структуру неурядової старшини за попередніми урядами в цих полках навіть для конкретного року.

У Миргородському й Полтавському полках для виявлення структури взято складені нами персональні списки товариства полку до 1708 р. та зіставлено їх з відомими реєстрами цих полків¹⁷. У Полтавському полку з 1648 до 1708 р. відомі імена 39 полковників, 16 обозних, 23 суддів,

¹⁵ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 229. — Оп. 2. — Спр. 42. — Арк. 238; Спр. 54. — Арк. 234–235.

¹⁶ Інформацію про уряди взято з довідників: *Кривошея В.В.* Неурядова старшина Гетьманщини. — К., 2009. — 432 с.; *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини : енциклопедія. — К., 2010. — 792 с.

¹⁷ *Кривошея І.І.* Неурядова старшина Полтавського полку в другій половині XVII — першій третині XVIII ст. // Гілея. — К., 2011. — Вип. 52: (Спецвипуск). — С. 216–235; Ї ж. Неурядова старшина Миргородського полку XVII — першої третини XVIII ст. // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. — К., 2012. — Серія 6: Історичні науки. — Вип. 9. — С. 86–100.

19 писарів, 28 осавулів, 13 хорунжих, 40 отаманів городових, включаючи наказних. Порівняння полкових урядників зі списком встановленої нами неурядової старшини полку в той же період дає такі цифри: 28 із 39 осіб (72%) на полковницькому уряді фіксуються в числі військового товариства полку; із 16 обозних — 12 (75%); з 23 суддів — 18 (78%); з 19 писарів — 4 (21%); з 28 осавулів — 19 (68%); з 13 хорунжих — 4 (31%); із 40 отаманів городових полтавських — 32 (80%). Отже, за відомими сьогодні даними, 66% урядників надалі фіксуються серед верхівки неурядової старшини полку.

Мале представництво в товаристві колишніх писарів має пояснення. Полкові писарі займали лише цей уряд, й основна причина криється в доволі незначній на той час кількості високоосвічених людей, які могли б забезпечити необхідний рівень ведення канцелярської справи в полку за відсутності полкової канцелярії як такої. Саме тому й не було плінності на уряді писаря.

Звання значного / товариша військового мало широкий вжиток у означений період. Зі званням «військового товариша» служили протягом XVII — на початку XVIII ст. військові канцеляристи, гетьманські дворяни й слуги. Також звання значних товаришів військових / товаришів військових мали особи, що займали господарські посади (господарів, старост, управителів, економів, дозорців) у полках чи гетьманських маєтностях¹⁸. Більша частина перелічених осіб фіксується серед неурядової старшини в період появи сталих чинів.

Інститут «значного товариства» притаманний не лише територіальним полкам, а також охотницьким, слобідським і Запорозькому кошу. Саме на Запорозжі в кінці XVI ст. він і почав формуватися. Тобто інститут «значного товариства» був невід'ємною складовою козацької традиції, після 1648 р. еволюціонував і набрав нових форм, поширюючись на всі структури козацького війська. В охотницьких полках і на Січі бачимо товаришів військових, на Слобожанщині — значних козаків і військових товаришів, із яких до 1714 р. сформувався розряд товаришів «підпрапорних»¹⁹.

¹⁸ Див. вибірку з джерел: *Кривошея І.І.* Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.). — Т. 1. — С. 441–450; 484–487.

¹⁹ Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmów. Kragów PAN 280, mf. 9105. k. 56v.; Акты ЮЗР. — СПб., 1873. — Т. 8: 1668–1669, 1648–1657. — С. 170; Книги третиюмеские Ператинские // Стороженки: фамільный архив: в 8 т. — К., 1908. — Т. 6. — С. 37–38; Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (збірник актових документів) / Підг. до видання О. Маштабей, В. Самійленко, Б. Шарпило. — К., 1986. — С. 177; *Окініевич Л.* Значення військового товариства в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 17; *Сокирко О.* Лицарі другого сорту... — С. 152–153; *Маслійчук В.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст. — Х., 2009. — С. 100, 176–181.

Неурядова старшина XVII ст. користувалася правами й привілеями козацького старшинського стану та виконувала функції, передбачені для неї звичаєвим правом. Товариство мало судовий імунітет певного рівня, звільнялося від сплати більшої частини податків, мало різноманітні пільги у вигляді права на отримання ґрунтів та іншої нерухомості за службу, права на заняття промислами та інше. Основною функцією неурядової козацької старшини була військова служба. Також існували цивільні функції: дипломатична, представницька, судова, адміністративна, господарсько-фінансова. У межах функцій значне товариство виконувало численні доручення та завдання, що забезпечували існування козацької держави²⁰. Усі види служби виконувалися з власної маєтності²¹.

Отже, протягом XVII ст. неурядова козацька старшина у вигляді значного товариства пройшла шлях від появи свого прототипу — соціального інституту «товаришів» перед 1648 р. — до сталих чинів за часів гетьманування І. Скоропадського. На етапі становлення та еволюції неурядова старшина була досить стратифікована, послуговувалася кількома військовими званнями, виконувала належні їй за традицією суспільні функції та володіла відповідними привілеями.

Бунчукове товариство XVIII ст.

Бунчукове товариство, вищий чин неурядової старшини Гетьманату, було близьким до гетьмана, а відтак значимим у суспільному житті козацької держави. Не останню роль у збереженні пам'яті щодо цього рангу неурядової старшини відіграв фактор однозначного визнання царською адміністрацією за бунчуковим товариством права на російське дворянство.

Бунчукове товариство остаточно оформилося на початку XVIII ст. за гетьманування І. Скоропадського. Сутність інституції «бунчуковий товариш» формувалася протягом тривалого попереднього часу, шляхом еволюції гетьманської влади та значного товариства військового. З'ясування питання про час появи бунчукового товариства варто почати з аналізу відомих копій знаменитого універсалу 1685 р. І. Самойловича значному товаришу Полтавського полку Прокопу Левенцю.

Перші відомі сьогодні гетьманські універсали про оборону мають виражений економічний характер. Беручи товариша під протекцію чи оборону, Б. Хмельницький, Ю. Хмельницький, П. Дорошенко насамперед зауважували оборону їх маєтностей, інколи звільняючи «от всех трибутов

²⁰ Див. вибірку доручень товариства з джерел: *Кривошея І.І.* Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.). — Т. 1. — С. 441–450, 484–492.

²¹ *Окінішев Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 51–58.

войскових, и от наездов и приходов станових, попасов, покормов, по-двою, подачок»²². Перший гетьманський універсал, в якому під оборону з переведенням під юрисдикцію Генерального суду взято здавна заслуженого Федора Кандибу, датований 15 березня 1674 р. Він відомий в копії, що містить помилку навіть у даті (вказаний 1670) і тому загалом виглядає дуже сумнівно²³. У жодній з копій ранніх універсалів про оборону значному товариству попередників І. Самойловича немає вказівки на прийняття під бунчук і утворення рангу бунчукових товаришів. Важливо при здійсненні аналізу звертати увагу на розрізнення оригіналів і копій документів та зауважувати час створення копій, адже це серйозний фактор інтерпретації документа. Л. Окіншевич вірно спостеріг, що всі ранні універсали про прийняття під бунчук є копіями, й поставив під сумнів автентичність кількох таких універсалів І. Мазепи²⁴.

Зіставимо копії згадуваного універсалу Левенцям 1685 р. Перша копія відома з Генерального слідства про маєтності Полтавського полку²⁵. У ній вказано, що знята вона з оригіналу документа, що є власністю І. Левенця. Це універсал про оборону й взяття під бунчук П. Левенця з сином Іваном, в якому згадується надання їм гетьманом с. Мильці. Найважливіша для дослідження частина універсалу така: «...поневаж и в антецессоровъ наших покойних гетмановъ Войска Запорожского тое дѣялося, же годній и заслужоній в воску особы значност свою и порядки пристойніе маючие, окриваны были рейментарскою звѣрхностю, и для оздобы и для поваги рейментарской хожували в военных оказіях под бунчуком рейментарским. Теды и мы тепер старинного въ полку Полтавскомъ мужа и заслужонного в войску товариша пана Прокопа Левенца з синомъ Иваномъ з полкових службъ и повинностей виймуем и заховуем при особливои нашей гетманской оборонѣ, прилучаемъ его до особъ инших, котории под. знаком нашимъ рейментарскимъ ходят, ижъ бы оный за указом звѣрхности нашей ставаль навсегда по оказіяхъ всяких при боку нашомъ, и чинил услугу, которая ему по нашей волѣ указана будет...» та: «...абы як панъ полковникъ полтавский, такъ и жаденъ з старшого и меншого товариства найменшое ему не чинилъ зневаги и пониженя и не увоймовал

---

²² Акты ЮЗР. — СПб., 1861. — Т. 3: 1638–1657. — С. 545; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. — С. 418; Універсали Павла Полуботка: (1722–1723) / Упор.: Ринсевич В. — К., 2008. — С. 507.

²³ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. — С. 682.

²⁴ *Окіншевич Л.* Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 7, 191.

²⁵ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку: 1729–1730 / Упор. І. Бутич. — Полтава, 2007. — С. 50–51.

годное чести, якую мы при нем щитимъ и бороним. Особно варуемъ... аби в справы припадковые, якіе розсудку потребууютъ тамъ в Полтавѣ его пана Левенца не сужено, але до насъ, гетмана, заношено скарги, а мы розсудкомъ нашим такіе справи рознавати и декретавати будемъ....».

У 1886 р. О. Лазаревський процитував адаптованою мовою цей універсал у статті «Люди старой Малороссии. 11. Левенцы»²⁶. Він вважав, що це перше пояснення походження бунчукових товаришів, чин яких мав головний привілей: їх міг судити лише гетьман. При цьому історик не звертав уваги на інші важливі тези документа: заслужені у війську особи і при попередниках мали заступництво та для оздобы гетьмана ходили в походах під бунчуком. Тобто, така група товариства існувала раніше й була звільнена від полкових служб. Та головне те, що О. Лазаревський використовував для цитування копію універсалу XVIII ст. зі своєї бібліотеки, на жаль, без вказівки її дати. Навіть сама форма «прийняти під бунчук», що її вжив автор, була притаманна діловодству XVIII, а не попереднього століття. Село, надане Левенцям, у цій копії назване Нижні Млини.

Ще одна копія, проаналізована Л. Окіншевичем, була опублікована в матеріалах М. Судієнка. Вона в основному збігається з першою, крім деякої мовної правки та назви наданого села. Тут фігурує вже село Нові Млини. У двох випадках є вказівка, що цей універсал повторний. Інша копія опублікована в подовженому виданні універсалів українських гетьманів за двома копіями документа з різних фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського²⁷. Це взагалі копії XIX ст., і тут маємо четверту назву наданого села — Нижнє. Чому в чотирьох копіях одного універсалу маємо різні назви села? Де гарантія, що копіїсти XVIII–XIX ст. не внесли в документ сучасне їм розуміння деяких термінів-зворотів? У останній копії взагалі відсутня дуже суттєва фраза «хожували в военных оказиях под бунчуком рейментарским». Тобто, можемо й повинні ставити під сумнів автентичність універсалу, точніше, правильність передачі оригіналу в копіях. Проте навіть якщо визнати його за достовірний, немає в ньому свідчення того, що Прокіп Левенець став бунчуковим товаришем у значенні рангу / чину. Як до того, так і пізніше він залишався, згідно документів, значним товаришем військовим. Рациональне зерно цього та інших універсалів у тому, на що свого часу звернув увагу Л. Окіншевич²⁸. Взяття під оборону, прилучення до числа осіб, які «для оздобы и для поваги рейментарской хожували в

²⁶ Книги третиесемские Ператинские. — Т. 6. — С. 447–448.

²⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. — С. 806–807.

²⁸ Окіншевич Л. Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 24–25.

воєнних okazіях под бунчуком рейментарским», вилучення з-під полкової влади та виведення під генеральне судочинство — все це існувало за попередників І. Самойловича. Імовірно, маючи за приклад двори відомих гетьманам правителів, які супроводжувалися знатними військовими особами для підкреслення свої величі, з самого початку так робили Б. Хмельницький і його наступники. Проте це не означає, що супроводжуюче перших гетьманів військово товариство було бунчуковим товариством.

Варто в цьому питанні розуміти різницю між поняттями «бунчуковий товариш» та той, хто «під бунчуком», особливо в різні хронологічні періоди. Доцільно розділити дві проблеми: становлення сутності інституту та появу назви цього інституту. Зазначимо, що під особливу гетьманську оборону в XVII ст. потрапляла меншість існуючого значного товариства військового. Зате під нею було чимало протекціоністів, які не мали прямого стосунку до значного товариства. Наразі маємо зовсім невелике число збережених гетьманських універсалів про оборону значному товариству. З часу Б. Хмельницького до І. Мазепи — це 12 оборонних універсалів. Більшість із них економічного характеру. І лише два, вище охарактеризовані, надані І. Самойловичем Ф. Кандибі та Левенцям, містять звороти про службу під бунчуком та супровід гетьмана для оздоби. У часи І. Мазепи більшість універсалів про оборону знову таки стосувалися маєтностей та проголошували особливу ласку. І лише з 1699 р. з'явилася форма, в якій йдеться про звільнення від полкової служби, полкового суду та повинностей і службу при боці гетьмана²⁹. Та навіть у них ні слова про термін «бунчуковий». Виникають сумніви щодо двох знакових універсалів І. Самойловича, що слугують основою твердження про появу бунчукового товариства в ранні часи. Вірогідніше, що поширений в історичній літературі термін «бунчуковий товариш» позначає частину неурядової старшини XVIII ст. і в попередньому столітті в такому значенні взагалі не існував.

Бунчуковий товариш — це значний товариш військовий, який служив у сталому чині під бунчуком, вписувався до компуту бунчукового товариства, чим юридично визначалося призначення, підпорядковувався судово й адміністративно гетьману та центральним установам, виконував обумовлені традицією обов'язки та мав права й привілеї, характерні для еліти старшинського прошарку.

---

²⁹ Акты Мейского уряда 1612–1699 гг. // Киевская старина. — 1892. — Т. 37 – № 7. — С. 70; Універсали Богдана Хмельницького: 1648–1657 / Упор.: І. Крип'якевич, І. Бутич. — К., 1998. — С. 301, 418, 682, 806–807; Універсали Івана Мазепи. — Ч. I. — С. 74, 257; Універсали Івана Мазепи: (1687–1709) / Упор.: І. Бутич, В. Ринсевич. — К.–Львів, 2006. — Ч. 2. — С. 296–297, 435; Універсали Павла Полуботка. — С. 507; Zbiór pamietników do dziejów polskich. — Warszawa, 1859. — Т. 4. — S. 163–164; *Окіншевич Л.* Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 192, 193.

Кількість бунчукових товаришів у перших компутах часів І. Скоропадського, близька до сотні осіб, також вказує на походження цієї спільноти з давнього гетьманського почту в сто значних козаків, відомого з часів Б. Хмельницького. Гетьманський супровід слугував своєрідною оздобою й виконував представницьку функцію. Значні товариші військові при гетьманах реалізовували численні доручення в межах різних функцій. На відміну від служби бунчукових товаришів часів гетьмана І. Скоропадського, у XVII ст. виконання таких функцій ще не мало сталої основи та не фіксувалося окремим компутом. Значне товариство не на урядах налічувало до півтисячі осіб. Напевно, для виконання почесної служби в числі представницьких ста персон при рейментареві відбувалася ротація товариства. Для постійної служби при гетьмані залишалася менша кількість значного військового товариства (8–12 осіб)³⁰, їх називали гетьманськими дворянами. Новий чин «бунчуковий товариш» формується саме тоді, коли служба під гетьманським бунчуком для визначеного числа (близько ста осіб) переходить на стабільну основу. Назва «бунчуковий» для цього рангу неурядової старшини усталюється в перші два десятиліття XVIII ст. Тепер становище бунчукових товаришів визначалося чином, що був офіційним у номенклатурі Гетьманату. Він забезпечував особі всі права й привілеї шляхетсько-старшинського стану, тому більшість представників цієї категорії неурядової старшини служили лише бунчуковими, не займаючи протягом життя жодного уряду.

Офіційне прийняття на службу під бунчук у чині бунчукового товариша до 30-х років XVIII ст. визначалося насамперед записом до компуту бунчукових товаришів. Окремі списки бунчукового товариства відомі з часів гетьманування І. Скоропадського. Перший за часом збережений компут бунчукових датуємо 1722 р.³¹ Ранні гетьманські оборонні універсали XVII ст. з вказівкою про вищу юрисдикцію, службу при боці гетьмана, звільнення від полкових служб і повинностей не були офіційним документом про призначення бунчуковими товаришами. Це засвідчує існування категорії гетьманських протекціоністів, які отримували аналогічні універсали, знаходилися «під бунчуком», але не були бунчуковими товаришами. Поняття «під бунчуком» було значно ширшим. Під бунчуком ще з XVII ст. знаходилися найрізноманітніші групи населення Гетьманату. Це були так звані протекціоністи, які потребували захисту різних інтересів. Насамперед вдови і діти померлих (загиблих) старшин,

³⁰ РДАДА. — Ф. 229. — Оп. 2. — Спр. 42. — Арк. 195–196; Спр. 54. — Арк. 413 зв.; Універсали Івана Мазепи. — Ч. I. — С. 65.

³¹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3204. — 45 арк.; Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 298. — 642 арк.

їх рідня, особи, які переселилися на терени козацької держави, але не мали військових заслуг, заможні міщани та інші категорії.

Всього нині відомо близько десяти гетьманських універсалів протекціоністам за 1648–1709 рр.³² Мова в таких універсалах йшла про захист їх економічних інтересів, звільнення від податків і повинностей, інколи про вилучення з-під полкової юрисдикції. Таких осіб не слід ототожнювати з тими, хто отримував протекцію генеральних старшин, полковників чи сотників. Протекціоністи існували на всіх рівнях³³. Гетьманські протекціоністи в перші десятиліття XVIII ст. складали окрему групу й самі відмежовувалися від бунчукових товаришів, до яких їх прагнули долучити в Малоросійській колегії та Генеральній військовій канцелярії протягом 1723–1725 рр. Ще в 1723 р. влада чудово розуміла різницю між бунчуковими й протекціоністами, і в універсалах, відправлених у полки, так і писалося: «...панам бунчуковим товариству, и всякого чина в обороне и протекції Гетманской застаючим особам, в полку Нежинском...», «...а зособна панам товариству бунчуковому і протчим державцам под протекцией гетманской застаючим у полку Черниговском мешканье...», «...панам товариству войсковому в полку Стародубскому обретающимся, а до главного войскового бунчукового знаку и до протекції гетманской надлежашим...»³⁴. Тобто, Генеральна військова канцелярія в 1723 р. сама розмежовувала бунчукових і протекціоністів як різні категорії службовців.

Отже, поняття «гетьманський протекціоніст» і «бунчуковий товариш» не тотожні. Відмінність між ними полягала насамперед у відсутності для протекціоністів обов'язкової військової служби. Із часів Першої Малоросійської колегії, а особливо з середини 30-х років XVIII ст., офіційними документами, що засвідчували чин, стали універсал гетьмана чи патент вищої інституції (ГВК, МК, Колегії іноземних справ, ПГУ). Компут при цьому свого значення не втратив.

Призначення бунчукових товаришів було прерогативою гетьмана³⁵. У періоди, коли гетьман не «обирався», призначення здійснювалося наказним гетьманом, ГВК, ПГУ, Колегією іноземних справ, Малоросійськими

---

³² Акты ЮЗР. — Т. 3: 1638–1657. — С. 545; Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. — К., 1929. — Т. 1. — С. 132–133, 185–186; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 106–107; Універсали Івана Мазепи: (1687–1709). — Ч. 1. — С. 281, 534; Ч. 2. — С. 216, 357, 423–424.

³³ *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату: дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2009. — С. 172; *Кривошея В.* Українське козацтво в національній пам'яті: Чернігівський полк. — К., 2012. — Т. 2. — С. 439.

³⁴ Універсали Павла Полуботка. — С. 235–236, 250–251, 342.

³⁵ *Окішневич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст.; *Панащенко В.* Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині // Істину встановлює історія: Зб. на пошану Ф.П. Шевченка. — К., 2004. — Т. 2: Наукові студії. — С. 291–347.

колегіями. Із 1722 р. реєстри бунчукових товаришів оновлювалися щорічно, інколи по кілька разів на рік на випадок військової потреби³⁶. Місце запису товариша в списку відповідало старшинству в товаристві, насамперед, за часом долучення до бунчукового товариства.

Склад бунчукового товариства не був сталим протягом року через різні обставини (призначення на уряди, відставка зі служби, смерть). Кількість бунчукових товаришів протягом 20-х років також не була стабільною. У 1718 р. загальне число неурядової старшини Гетьманату було близьким до 500 осіб, із них бунчукових — 98–114³⁷, тобто близько 20–23%. Між 1718 та 1732 рр. спостерігаємо тенденцію до збільшення бунчукового товариства (114–223)³⁸. Перевірка особового складу товариства й видача їм офіційних універсалів на чин у середині 30-х років XVIII ст. дещо зменшили число бунчукових. Воно коливалося в межах 120–150 осіб до кінця 40-х років. Розквіт бунчукового товариства зумовлений відновленням гетьманства в 1750 р. Складений у цей час компут налічує 203 особи. До 1763 р. реєстр бунчукових скоротився до 139 товаришів дійсних і 39 абшитованих³⁹. На той момент неурядова старшина Гетьманату в трьох чинах нараховувала 925 осіб. Отже, бунчукове товариство становило всього 15%. У 1764 р. до списку внесено лише 106 дійсних бунчукових товаришів. Перед ліквідацією гетьманства кількість бунчукового товариства повернулася до «історичного» числа, трохи перевищуючи сотню товаришів (без абшитованої частини). Офіційно кількість бунчукового товариства ніколи не обмежувалася. Уникнути його розростання вдалося, зокрема, за рахунок запровадження нового чину «військових товаришів». Після 1764 р., через надання чину бунчукового при виході у відставку не лише військовим, а й представникам міщанського стану, кількість товариства різко зростає. Динаміку чисельності та персонального складу бунчукового товариства протягом XVIII ст. варто простежити в кожному полку окремо⁴⁰.

Склад бунчукових не був однорідним. Основними критеріями відмінності були заможність і знатність походження, фіксується й високий

---

³⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3204. — 45 арк.; Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 298. — 642 арк.; Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmów. Rps. PAN Kt.269, mf. 21317. 67 к.

³⁷ РДАДА. — Ф. 140. — Оп. 1. — Спр. 1329–1341.

³⁸ РДАДА. — Ф. 248. — Спр. 8250. — 881 арк.

³⁹ *Репан О.А.* Старшинський реєстр 1736 року // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. — Дніпропетровськ, 2001. — Вип. 2. — С. 548–553; НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 57335. — Арк. 253–256; Спр. 57326; ЦДІАУК. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 17000. — Арк. 76–82; Черниговские губернские ведомости. — 1852. — № 29. — С. 305–307.

⁴⁰ Див. детальніше: *Кривошея І.І.* Неурядова старшина Української козацької держави (XVII — XVIII ст.). — С. 173–190.

рівень непотизму. Наприклад, у 1718 р. у Ніжинському полку 81 особа зі списку представляла 60 родин серед неурядової старшини. Найчисельніше представництво серед неурядової старшини полку мали Жураківські — 9 чоловіків. У значковому товаристві було цього року четверо Борсуків. Серед бунчукових — троє Туранських. Інші родини мали по два представники⁴¹. Для 1718 р. це доволі високий показник спорідненості в середовищі неурядової старшини (у 1732 р. 57 бунчукових товаришів Ніжинського полку представляли 40 родин, а 53 значкових товариша — 44 родини⁴²). В інших полках товариство представляло значно більшу кількість родин. Загалом це початок тенденції до посилення непотизму серед неурядової старшини. Вона яскраво проявиться в 30-х роках XVIII ст. в усіх полках Гетьманату. Пов'язано це з прагненням старшини закріпити свою належність до привілейованої верстви отриманням відповідних офіційних чинів. Проблема непотизму в старшинському середовищі загалом та в неурядовій старшині, зокрема, порушувалася в працях багатьох дослідників⁴³. Характерно, що українські практики не були виключенням, вони розвивалися в руслі загальних традицій ранньомодерного суспільства. До збільшення представників однієї родини серед бунчукових певним чином призводили традиційні мотиви — з одного боку, служба зі спільного ґрунту / маєтку, а з іншого — служба на місці батька (діда, брата).

Виконання основних обов'язків товариша пов'язувалося з чіткою залежністю «один ґрунт — один служить» і передбачалася підміна один одного у справах представниками однієї родини⁴⁴. На практиці все виявилось інакше. Часто з одного маєтку служило по 2–3 особи, і якщо на початковому етапі на це була їх власна воля, то з 30-х років ГВК почала зловживати цим досвідом і навіть вимагати одночасної служби кількох представників однієї родини. Це вірно підмітив О. Репан, досліджуючи історію служби бунчукового товариства часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр.⁴⁵ Інколи брати починали служити з одного маєтку, а потім розділялися й вже виконували функції, належні бунчуковим, окремо. З реєстрів бунчукових не завжди можливо зрозуміти, служили родичі з

⁴¹ РДАДА. — Ф. 140. — Оп. 1. — Спр. 24. — 262 арк.; Спр. 27. — 166 арк.

⁴² Там само. — Ф. 248. — Спр. 8250. — 881 арк.

⁴³ *Окініевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 164–167; *Панашенко В.* Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині. — С. 296; *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. — 452 с.; *Горобець В.М.* Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви // Укр. іст. журн. — 2012. — № 4. — С. 52–66.

⁴⁴ *Окініевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 51–58.

⁴⁵ *Репан О.* Іржа на лезі: лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років. — К., 2009. — С. 59.

одного ґрунту чи вже розділилися, хоча часто зустрічаються й прямі вказівки про їх статус. Щодо служби на місці батька, то очевидно, що тодішня практика не забороняла приходити на одне місце кільком синам одразу. Наприклад, після смерті бунчукового товариша Чернігівського полку А. Борковського у 1743 р. майже відразу почали служити два старших сини, а у 1747 р. долучився молодший⁴⁶. Рівень nepoтизму серед бунчукових товаришів у кількох полках був значно вищим. Візьмемо для прикладу Київський полк, в якому в бунчуковому товаристві протягом 20–40-х років XVIII ст. спостерігалoся засилля родин Солонин та Шаул, а до 1751 р. сформувалося представництво родинного клану Розумовських із різними прізвищами (Демешки, Стрешенцови, Дарагани, Будлянські, Митченки та інші родичі)⁴⁷.

Структура бунчукового товариства документально зафіксована лише в 1764 р. згадкою про «первостатейних» і «второстатейних» товаришів⁴⁸. Економічна спроможність неурядової старшини була вкрай важливою через принцип несення всіх службових обов'язків власним коштом з предківських і наданих за службу маєтностей. А високий суспільний статус вищого чину неурядової старшини підтримувався в тому числі й за рахунок багатства товариства. Гетьманський реєстр бунчукових товаришів 1722 р. дає унікальну можливість, крім уточнення персонального складу товариства на цей рік, з'ясувати й зіставити майнове становище верхівки неурядової старшини⁴⁹. Особливість сучасної документальної бази не дозволяє точно визначити розмір володінь та сукупного багатства кожного бунчукового товариша. На заваді стають не лише документальні втрати, а й особливості тодішніх практик. Часто товариство служило з нерозділеного майна (батько з синами чи брати). Саме майно, про яке нині відомо дослідникам, складно оцінити й зіставити через різну вартість дворів, млинів, земельних угідь, промислів тощо.

Список І. Скоропадського з його квотами за пропорцією дозволяє визначити ієрархію бунчукового товариства в майновому вимірі. Всього в списку 111 товаришів, із них щодо 10 квота не вказана. Для 6 товаришів із

---

⁴⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 14037. — Арк. 162–169; Список лиц, встречавших Государиню Императрицу Елисавету Петровну во время проезда Ея чрез Малороссию в Киев, в 1744 году // Черниговские губернские ведомости. — 1852. — № 29. — С. 305–311.

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 191 а. — 2 арк.; Спр. 417. — 6 арк.; Спр. 418. — 12 арк.; Спр. 420. — 9 арк.

⁴⁸ Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под ред. Н. Василенка. — Чернигов, 1902. — Вып. 2: Экстракт из указов, инструкций и учреждений...: 1786 г. — С. 12; Панащенко В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині. — С. 291–347.

⁴⁹ ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 298. — Арк. 566.

двох родин, що служили з одного двору, вказана спільна сума (по 30 золотих). Найменша вказана в реєстрі сума — 5 золотих, найбільша — 260. Упорядкований варіаційний ряд виглядає таким чином: суму в 5 золотих заплатив 1 товариш; 8 — 2 товариша; 10 — 5; 15 — 1; 20 — 7; 25 — 1; 30 — 13 (тут дві родини з одного двору — всього 17 товаришів); 40 золотих — 10; 45 — 1; 50 — 10; 60 — 6; 70 — 3; 75 — 3; 80 — 1; 85 — 2; 90 — 1; по 100 золотих — 22; 160 — 1; 200 — 3; 250 — 3; 260 золотих — 1 товариш. Отже, у 1722 р. третина бунчукових були заможними, а деякі з них — дуже багатими. При цьому більше половини товариства мали статки нижче середнього рівня, а 17% належали до відверто бідного прошарку. До 1743 р. вже для 55% бунчукового товариства служба стала обтяжливою економічно⁵⁰. Величина маєтку представника цієї групи становила від 6 до 41 двору посполитих, без млинів або до 4-х млинових кіл. Мінімально було 6 дворів або 1 коло. Найзаможніші склали лише 5% всього бунчукового товариства. Величина маєтків цієї групи становила від 382 дворів / 36 кіл до 1269 дворів / 36 млинових кіл. Наступна за статками група (10%) мала вдвічі менші маєтності, ніж у найбагатших. Разом це складає всього 15% від загалу. Тобто у 1722 р. до найзаможніших родин бунчукових належала третина від загалу, а в 1743 р. лише 15%. Це засвідчує прискорену поляризацію бунчукового товариства за власністю. Володіючи різними статками, бунчукові товариші несли однакове службове навантаження, що призводило до розорення частини товариства. Прискорювала це й служба кількох осіб з одного маєтку.

Функції всіх чинів неурядової старшини XVIII ст. виходять з функцій значного товариства попереднього періоду. Вони дещо урізноманітнилися залежно від вимог часу та історичної ситуації. Відбулася також диференціація службових обов'язків неурядової старшини залежно від рангу. Усі чини товариства продовжувала поєднувати обов'язкова військова служба та старий принцип такої служби з власної маєтності. До кінця існування Гетьманату бунчукове товариство, як і значкове з військовим, служили власним коштом. У результаті, за вірним спостереженням Л. Окіншевича, бунчукове товариство так і не зрівнялося до 1782 р. з російськими чинами, в основі служби яких лежала грошова оплата, й залишалося реліктом, певною мірою «закріпаченим» державою⁵¹.

Функції бунчукового товариства набули однозначно керуючого й відповідальнішого характеру порівняно з функціями інших чинів неурядової старшини. Основною службовою функцією бунчукових до 40-х років XVIII ст. залишалася військова. Нами виявлено 27 видів доручень у

⁵⁰ НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 57335. — Арк. 253–256.

⁵¹ *Окіншевич Л.* Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 152.

межах військової функції, включаючи допоміжні доручення. Із завершенням періоду активних військових дій Російської імперії в близькому до українських земель регіоні військова функція поступово втратила першість. У 1782 р. бунчукові товариші, в умовах розділення військової і цивільної служби за законами Російської імперії, мали можливість обрати продовження військової служби. Ті, хто виявив таке бажання, отримали чин прем'єр-майора й цим забезпечили собі й нащадкам спадкове російське дворянство. Цивільні функції бунчукового товариства — адміністративна (34 доручення), господарсько-фінансова (38), судова (9), представницька (5), дипломатична (8) — дещо змінили свій статус протягом XVIII ст. Втратили вагу дипломатична і, певною мірою, представницька функції, що обумовлювалося історичними обставинами. Інші функції, особливо з 40-х років, набули переваги над військовою. У межах цивільних функцій бунчукові товариші виконували 96 видів доручень, а разом із військовою — 121⁵². Бунчукові товариші, які вирішили в 1782 р. продовжити цивільну службу, отримували переважно чин колезького асесора, що також забезпечував спадкове дворянство.

У сфері юрисдикції з 1763 р. настали зміни, і бунчукові товариші як шляхтичі судилися у відновлених земських і підкоморських судах. Генеральний військовий суд (ГВС) перетворився для верхівки неурядової старшини на апеляційний суд⁵³. Із 1764 р. із ліквідацією інституту гетьмана поступово еволюціонувала сутність інституту бунчукового товариства. Він втратив ознаки представника й виконавця гетьманської влади. Відтепер чин бунчукового товариша надавався Другою Малоросійською колегією за наказом її керівника. Відтак доволі монолітна каста бунчукових почала розмиватися за рахунок надання чину абшитованого бунчукового товариша як винагороди за службу нижчим чинам, особливо через надання чину міським урядникам, насамперед війтам великих міст. Усе разом визначило зростання чисельності бунчукового товариства під кінець існування козацької держави.

Через відсутність реєстрів й особливості документальної бази загальна кількість бунчукових того періоду не піддається точним підрахункам. Поновилася стара практика, що існувала в значного товариства військового, — поєднання чину та різних посад бунчуковими товаришами. До цього посідання товаришем певного уряду призводило до викреслення його з компуту бунчукових. Відтепер товариші все частіше обіймали уряди,

⁵² Див. детальніше: *Кривошея І.І.* Неурядова старшина Української козацької держави... — Т. 1. — С. 218–235.

⁵³ *Окіншевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — 223 с.; *Пащук А.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.: (1648–1782). — Львів, 1967. — 179 с.

починаючи з сотницького, одночасно зі службою бунчуковим. Спостерігається активне поєднання чину бунчукового товариша з різноманітними виборними посадами, а також з російськими цивільними чинами. Надання чину бунчукового товариша при відставці з різних урядів та з чину військового товариша активізувалося після ліквідації полково-сотенного устрою на початку 80-х років XVIII ст. Основною причиною стало однозначне визнання з боку російської влади права на російське дворянство за бунчуковим товариством. Отже, бунчукове товариство стало найвищим чином в ієрархії неурядової старшини Гетьманату. Завдяки походженню та статкам, товариство було однією з найвпливовіших спільнот козацької держави й виконувало важливі управлінські функції, не займаючи урядів.

Поява та еволюція значкового товариства у XVIII ст.

Значкове товариство формувалося одночасно з бунчуковим і стало у 20-х роках XVIII ст. нижчим чином неурядової старшини Гетьманату. Цей розряд товариства вийшов із загалу неурядової старшини попереднього періоду, якому не поталанило потрапити на службу під бунчуком як в силу недостатньої знатності й заможності, так і через те, що традиція встановила обмеження числа бунчукового товариства (близько ста товаришів). Тому переважна більшість неурядової старшини на етапі формування сталих чинів на початку XVIII ст. змушена була обрати службу під полковим значком.

Проблема появи чину значкового товариства має аналізуватися в кількох аспектах: формування сутності чину «значкового товариша», поява назви й усталення чину «значковий товариш». Сутність чину почала формуватися в самому кінці XVII ст. Назва з'явилася на початку XVIII ст., але вживалася дуже рідко. Офіційний чин з постійною назвою «значкове товариство» закріпився внесенням до полкового чи окремого компуту в кінці гетьманування І. Мазепи, або, що вірогідніше, в часи гетьмана І. Скоропадського.

Процеси були аналогічні тим, що відбувалися стосовно бунчукових, з тією різницею, що ними охоплювався нижчий рівень. Цей момент вірно зауважив Л. Окіншевич. Водночас історик спростив проблему, відразу зрівнявши значних товаришів полку XVII ст. зі значковими товаришами наступного століття. Терміни XVII ст. на позначення неурядової старшини постійно підмінялися й вживалися в документах як синоніми. Відчутною градація у значному товаристві стала лише у 1690-х роках. Думка Л. Окіншевича про те, що значкове товариство поступово формувалося на основі знатного полкового товариства, цілком вірна⁵⁴, але ототожнювати

---

⁵⁴ *Окіншевич Л.* Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 28–30.

значкових товаришів зі значними товаришами полку / значними військовими товаришами полку XVII ст. методологічно невірно. Не варто ототожнювати навіть значних товаришів полку 70–80-х років та значних товаришів 90-х років XVII ст. — першого десятиліття XVIII ст. Між ними існувала велика різниця. Значні товариші полку на початку XVIII ст., справді, за суттю наблизилися до значкових, і навіть подекуди в документах до них почав застосовуватися термін «значковий». Але раніше в неурядовій старшині, навіть в її верхівці — значному товаристві військовому, вивищувалася лише частина, персонально отримуючи судовий імунітет, а більшість все ж підкорялася владі полковників, інколи безпосередньо гетьману в залежності від обставин. Тобто, ця частина займала своєрідну проміжкову позицію, а її статус визначався в кожний конкретний момент, не будучи підтвердженим документально, лише узгоджувався з традицією. Точно зазначалося лише непідлягання товариства сотникам. І якщо перші універсали про службу під значком з'явилися в 90-х роках XVII ст., причому, відомі вони в копіях, то сама служба й рівень підпорядкування товаришів полку в 1660–1680-х роках були для сучасників зовсім неочевидними. На початку XVIII ст. важливішим було звання значного товариша полку (військового товариша / значного товариша військового), так як воно забезпечувало вагоміші суспільні преференції, ніж чин значкового товариша й перебування під полковим значком.

Так само неоднозначною є щодо цього часу проблема вживання терміну «під значком» у досліджуваній період. Термін «під значком» був ширшим, ніж термін «значковий». Під значком у похід виступало все товариство полку, включаючи козаків. Інколи, як у випадку походу 1700 р., в Стародубському полку товариство йшло в похід під трьома знаками полковими, й до кожного належали урядники повні, наказні та козаки, всього 527 осіб⁵⁵. У 1716 р. в інскрипції універсалу стародубського полковника Л. Жоравки читаємо «...всякому старшому и меншому полку нашого товариству под значком службу войсковую отправляющему...»⁵⁶. Менше товариство полку — це козаки, й вони теж, як мовиться в універсалі, відправляли військову службу під значком. Під значком міг виконувати певні доручення значний товариш полку, що не робило його автоматично «значковим товаришем», як не робило «значковим» перебування під значком рядового козака. Значковим товариш ставав за умови вписання його до числа значкового товариства в полковий чи

⁵⁵ Горобець С. До історії участі українських козаків у військових подіях початкового етапу Північної війни: (1700–1702 рр.) // Сіверянський літопис. — 2011. — № 3. — С. 30.

⁵⁶ Окінішев Л. Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 194.

окремий компут. Цьому передував універсал полковника з відповідним наказом. Саме в цьому моменті особливо відчутна відмінність між званням «значний товариш військовий / товариш полку» та «значковим товаришем», що наблизився до класичного розуміння чину чи посади. Тобто, явища усталеного, що функціонувало на юридичній підставі вписання в компут та було визначене чітким набором прав, привілеїв і обов'язків.

Отже, значкове товариство — найнижчий чин неурядової старшини, представники якого служили під полковим знаком, були внесені до відповідного компуту, підпорядковувалися полковнику, звільняючись від влади сотника, підлягали полковому суду, мали права й привілеї, належні козацькому старшинському стану, виконували службові функції (насамперед військову), визначені традицією для полкового рівня або пізніше нормативними документами інституцій різного рівня для чину значкових.

Офіційний чин з постійною назвою «значкове товариство» закріпився шляхом внесення до полкового чи окремого компуту за часів гетьмана І. Скоропадського. Універсал на чин, у якому наказувалося вписати товариша до компуту, мав право видавати полковник, а за його відсутності наказний полковник чи колегія старшин, що його замінювала⁵⁷. Із часом право призначення перейшло гетьману, ГВК, Другій Малоросійській колегії, але полковники повністю його ніколи не втрачали.

Головними підставами для служби під полковим знаком були володіння козацькою землею, служба в цьому чині родичів, тривала козацька вислуга, здатність до військової й цивільної служби на майбутнє. Значкове товариство протягом свого існування у XVIII ст. володіло владою, що обумовлювалася належністю до старшинського стану. Разом із тим воно було найбільш експлуатованою частиною еліти. Престижність чину значкового товариша визначалася його підпорядкуванням у полку лише полковнику, можливістю посідати вакантні уряди та привілеями у вигляді права на ґрунти, заняття промислами, судового підпорядкування, звільнення від податків та інших пільг.

Динаміка чисельності значкового товариства залежала від традиції та політичних обставин, що виливалися в законодавчі рішення і зміни. Перші доволі повні списки значкового товариства доносить присяга полків на вірність царевичу Петру Петровичу 1718 р.⁵⁸. Ці документи мають перехідний характер даних щодо неурядової старшини. У Ніжинському

⁵⁷ *Окішевич Л.* Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 109; *Панашенко В.* Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині. — С. 307.

⁵⁸ РДАДА. — Ф. 140. — Оп. 1. — Спр. 1329–1341.

полку в 1718 р. чітко позиціонували себе значковими товаришами 17 осіб, ще 6 визначаємо як значкових із допомогою інших документів та один товариш полку присягав у Москві, всього 24 особи⁵⁹. Насправді в цьому полку було значно більше значкового товариства, але в присязі вони вписані лише під старим званням військового товариша без зазначення, під яким знаком служать. Таких у присязі всього 32 особи, з них 17 надалі фіксуються серед бунчукових, а 15 доволі впевнено можемо віднести до товариства під значком. Отже, в Ніжинському полку в 1718 р. у значковому товаристві служило близько 39 осіб.

У Прилуцькому, Лубенському і Миргородському полках в 1718 р. не зустрічаємо назву «значковий товариш», всі вони присягали в званні «товариш полку»⁶⁰, хоча в реєстрах Миргородського полку попередніх років значкові фіксуються, що підтверджує наявність сформованого товариства значкового⁶¹.

Чітко значковим названо в 1718 р. товариство Переяславського, Полтавського, Чернігівського, Стародубського, Гадяцького й Київського полків⁶². Незважаючи на різночитання термінів у Лубенському й Прилуцькому полках, можемо стверджувати, що в 1718 р. фактично повністю було сформовано значкове товариство дев'яти полків, і лише в столичному Ніжинському переважали й створювали невизначеність традиційні звання. Всього в десяти полках Гетьманату у 1718 р. присягало близько 363 значкових товаришів.

Варто наголосити, що вписання значкових товаришів у сотнях у присягах, ревізіях чи інших документах не означало їх підпорядкування сотникам. Так само, як належність бунчукових товаришів до певного полку не означала їх підлеглих полковникам. У обох випадках в документах таким чином вказувалася територія проживання й місце розташування основних володінь товариша.

Додаткової уваги вимагають присяжні списки 1718 р., в яких писарі розділили реєстр значкових на письмених і неписьмених. Вперше маємо документ, в якому зроблено акцент на освіті неурядової старшини. Це дає можливість підрахувати відсоток освіченого значкового товариства в частині полків Гетьманату станом на 1718 р. Є відповідні дані в полках Гадяцькому (письмених 24, неписьмених 16), Стародубському (60 і 28 відповідно) й Чернігівському (15 і 19)⁶³. Зі 105 значкових Стародубського полку маємо дані щодо освіти 88 товаришів, які

⁵⁹ Там само. — Спр. 23–24, 27

⁶⁰ Там само. — Спр. 30–31, 33.

⁶¹ ЦДІАК України. — Ф. 102. — Оп. 2. — Спр. 101. — 152 арк.

⁶² РДАДА. — Ф. 140. — Оп. 1. — Спр. 26, 28–29, 32, 34, 48.

⁶³ Там само. — Спр. 32. — Арк. 33–34; Спр. 34. — Арк. 94–95; Спр. 48. — Арк. 70–71.

присягали в полковому місті. Із загального числа у 88 осіб 60 значкових були грамотними, що становить 68% товариства, запряженого у полковому місті. Вони вписані окремо на початку списку. 17 значкових товаришів полку присягнуло в Новгород-Сіверському, й тут інформація про освіту відсутня. У списку значкових Полтавського полку лише 11 з товариства (39%) підписалися власноруч⁶⁴, хоча на відміну від інших полків, де був чіткий поділ в самому документі, тут не можемо нічого певного сказати про грамотність інших. Та навіть якщо взяти загальну кількість значкових лише у згаданих чотирьох полках — 207 товаришів, все ж із них 110 були письменними, що становить 53%. На освіченість значкового товариства увага зверталася зовсім не випадково. Службові обов'язки цього чину були пов'язані з мінімальними канцелярськими навиками, часто вимагалися й значно вищі професійні якості.

Документація 1720-х років, відколи стали регулярно проводитися ревізії та подавалася звітність до Генеральної військової канцелярії і Першої Малоросійської колегії, рясніє вимогами до полкових канцелярій присилати в комісії значкових, освічених і здатних до виконання завдань. Таких товаришів голови комісії намагалися не відпускати в походи⁶⁵. Якщо досвідчений товариш потрапляв у похід, то виконував додаткові писарські доручення, за які навіть передбачалася оплата. Так Андрій Гаркуша, значковий Прилуцького полку, в 1728 р. судився за невіплачені йому гроші за писарську роботу в Терському поході⁶⁶. Пізніше, в 1769 р., бунчуковий товариш А. Миклашевський вимагав заміни значкового товариша Лубенського полку А. Петровського, який виявився неграмотним, на грамотного товариша для ведення справ на батуринській станції. На заміну приїхав «грамотний і надійний» значковий товариш А. Можневський⁶⁷. Отже, на освіченість нижчого чину неурядової старшини була спрямована увага влади протягом всього XVIII ст. У «казках» про службу та формулярних списках кінця століття цей аспект завжди враховувався. Документи засвідчують високий відсоток грамотних товаришів. У 1782 р. в Прилуцькому полку служило 87% грамотних значкових, у Київському — 91%. При цьому зросла кількість значкових, які знали кілька мов. Того року в Київському полку один із товаришів знав 4 мови (російську, латину, німецьку й польську), три — по 3 мови (російську, польську й латину), ще три — по 2 (російську й латину або російську й польську)⁶⁸.

⁶⁴ Там само. — Спр. 29. — Арк. 26.

⁶⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1552. — Арк. 7, 9.

⁶⁶ Там само. — Спр. 1600. — 15 арк.

⁶⁷ Там само. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 3428. — 3 арк.

⁶⁸ Там само. — Ф. 193. — Оп. 1. — Спр. 78. — 30 арк.; Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 8. — 26 арк.

Остаточне оформлення значкового товариства відбулося на початку 20-х років, особливо активно з 1723 р. Перша Малоросійська колегія, впорядковуючи оподаткування та військову службу в Гетьманаті, намагалася розібратися з правами та обов'язками різних чинів, у тому числі й чинів неурядової старшини. 23 квітня 1723 р. Малоросійська колегія надіслала промеморію до Генеральної військової канцелярії з вимогою надіслати списки бунчукових, значкових товаришів та всіх козаків, необхідні для забезпечення виконання указу імператора про готовність до військового походу⁶⁹. Протягом травня Малоросійська колегія змушена була направити ще кілька подібних промеморій⁷⁰. У червні 1723 р. Генеральна військова канцелярія повідомила, що для складання списків значкових товаришів і козаків у полках буде проведено ревізію⁷¹. Саме формулювання засвідчує відсутність у ГВК компутів значкового товариства всіх полків. Можливо, полковники мали списки значкових, що вимагали уточнення. Імовірно також, що окремі компути значкового товариства до указу 1723 р. не існували, так як була традиція вписувати значкових у похідні полкові компути на їх початку — після урядників, як це було в Миргородському полку в 1711 та 1713 рр., хоча в компутах Полтавського полку 1718 р. і 1721 р. список значкового товариства відсутній⁷². Отже, в 1723 р. після ревізії були складені окремі компути значкового товариства всіх полків Гетьманату, більшість яких до нашого часу не дійшла. Збереглися ревізії 1723 р. Миргородського й Полтавського полків, відомий список значкових Стародубського полку 1723 р. У ревізії Миргородського полку в кількох сотнях вписано знатне товариство полкове⁷³. Цілісні списки значкових із полкових компутів / ревізій вилучено.

Є звітка про те, що складення реєстрів значкових товаришів у деяких полках затяглося до 1725 р. У січні 1725 р. в МК вже були надіслані реєстри значкових з усіх полків, крім Полтавського й Ніжинського. Ніжинський полковник відповів на запит Малоросійської колегії, що перш ніж відправити в Гілянський похід значкових, необхідно зібрати в

⁶⁹ Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1105. — Арк. 3.

⁷⁰ Універсали Павла Полуботка. — С. 429–430.

⁷¹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1105. — Арк. 6.

⁷² Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII — XVIII ст.) / Упор., вступ. стаття В.О. Мокляка. — Т. I: Компути та ревізії Полтавського полку: Компут 1649 р. Компут 1718 р. — Полтава, 2007. — 400 с.; Т. 2: Компути та ревізії Полтавського полку: Компут 1721 р. — Полтава, 2010. — 436 с.

⁷³ Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII — XVIII ст.) / Упор., коментарі, вступ. стаття В.О. Мокляка. — Т. 3: Компути та ревізії Полтавського полку: Ревізія 1723 р. Ревізія 1726 р. — Полтава, 2012. — 768 с.; Швидько Г.К. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 18.

сотнях списки новопризначених, щоб не довелося через їх відсутність платити штраф. Полковник також попереджав, що висилання в похід значкових товаришів замість рядових козаків може призвести до затримки складання іменних списків значкового товариства полку⁷⁴.

До середини 20-х років XVIII ст. загальна кількість значкових у полках залишалася близькою до 350 осіб. У 1732 р. число значкових, разом із прихованою частиною, зросло до 950 осіб⁷⁵. Легалізація неурядової старшини на рівні значкового товариства в такій кількості привела до обмежень згідно з указом 1734 р., що встановив чисельність у 420 значкових⁷⁶. Проте владі так і не вдалося скоротити кількість цього розряду до встановленої межі. У полках спостерігалися дві основні тенденції: значне переважання встановленого ліміту (у Стародубському, Прилуцькому й Переяславському) або брак дійсно службових значкових (у Ніжинському, Чернігівському). У 1763 р. офіційне число значкових, включаючи абшитованих, сягало 650 осіб. А за кілька років, у 1769, воно становило всього 372 особи, тобто відбулося чергове скорочення, ініційоване Другою Малоросійською колегією⁷⁷. Із середини XVIII ст. значкове товариство розширилося за рахунок категорії абшитованих товаришів. Звання в абшит отримували не лише старі й хворі значкові, а різні категорії козацького й некозацького населення у винагороду за службу. Встановити загальну кількість значкового товариства на момент ліквідації полково-сотенного устрою не вдалося. Очевидним є чергове збільшення його кількості, пов'язане з можливістю за допомогою цього чину отримати російське дворянство.

Персональний склад значкового товариства полків не був стабільним протягом року. Встановлено плинність товариства та прояви неякісного контролю полкової влади за кількістю значкових і легітимністю їх чину. Аналіз документів 30-х років XVIII ст., що містили списки товариства, засвідчив, що протягом року середній показник неврахованих значкових у полках становив 29%, а середній індекс стабільності персонального складу — 56%. Основною причиною розбіжності складу товариства в документах вважаємо свідомо чи несвідомо приховане полковою владою реальне число значкового товариства.

Існування ліміту на чисельність значкового товариства полків із 1734 р. і одночасно брак дійсно службових значкових товаришів у частині полків

⁷⁴ ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 298. — Арк. 114 зб–115.

⁷⁵ РДАДА. — Ф. 248. — Спр. 8250. — 881 арк.

⁷⁶ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — СПб., 1830. — Т. 9. — № 1733–1736. — С. 397.

⁷⁷ ЦДІАК України. — Ф. 54. — Оп. 3. — Спр. 3459. — 431 арк.; *Окініевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 94.

зумовили появу категорій товариства, подібних за суттю до значкового (атестовані / асигновані, підвідомчі, приписні, зауніверсальні, «поза комплектом»). Не всі вони отримували офіційний чин, проте несли такий же службовий тягар, як і значкове товариство, і користувалися аналогічними пільгами.

У козацькій традиції існували відповідники значкового товариства лівобережної частини Гетьманату в інших регіонах (підпрапорні слобідських полків) чи близькі до них в інших родах військ (подвійні товариші комонних полків). Ротмістр на чолі підпрапорних на Слобожанщині відповідав отаману значкових на Лівобережжі. Інститут отаманів значкового товариства мав давнє коріння й був виборним. Фіксуються отамани лише в половині полків (Переяславському, Київському, Прилуцькому, Лубенському й Гадяцькому). Немає згадок про отаманів значкових у південних полках (Миргородському і Полтавському), а також у трьох північних полках, утворених на теренах колишнього Чернігівського воєводства (Чернігівському, Стародубському й Ніжинському), що колись мали шляхетську організацію.

У середині XVIII ст. виділилася окрема категорія значкового товариства — значкові товариші Генеральної військової артилерії. До 1751 р. сформувався окремий чин «значковий товариш ГВА». Їх загальна кількість у 1764 р. становила 30 осіб. Вони фіксувалися в полках, де виготовляли селітру, і в Ніжинському, де засеймські сотні офіційно підпорядковувалися ГВА.

Вікову характеристику значкового товариства дав Л. Окіншевич⁷⁸. Він проаналізував реєстр 1763 р. і зазначив переважання людей середнього віку (30–50 років — 55%), особи, старші до 50 років, склали 30% загальної кількості. Варто погодитися з висновком вченого, що до чину значкового товариша рядовим козакам інколи доводилося довго служити, хоча відомі непоодинокі приклади служби в чині значкового протягом всього життя й представників знатних родин. Яким був віковий склад значкового товариства в попередній період, свідчить такий приклад. У компуті 1735 р. в Стародубському полку було 56 значкових (один із них вислав за себе наймита). З 55 товаришів 7 були молодшими 20 років, 24 — у віці до 30 років, середнього віку (30–49 років) — 18 осіб, 50 і більше років мали 6 осіб (найстаршому було 63 роки). Переважали товариші молодого віку — до 30 років (56%)⁷⁹. Більше даних цього періоду не

⁷⁸ Окіншевич Л. Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 97–99.

⁷⁹ Кривошея І. Реєстри значкових товаришів Стародубського полку 1735 та 1737 років // Гілея. — К., 2009. — Вип. 19. — С. 65–70.

маємо, тому поширювати статистику одного полку на всі не можемо. В останній період існування Гетьманату за реєстрами 1782 р. бачимо переважання серед значкового товариства людей середнього віку й молоді. Так, у Прилуцькому полку (37 значкових товаришів) молодь до 30 років складала 22% (8 осіб), люди середнього віку, від 30 до 50 років, — 51% (19 осіб) і люди старшого віку, від 50 до 70 років, — 27% (6 осіб)⁸⁰. Л. Окіншевич навів дані про вік значкових Лубенського полку за 1783 р. з переважанням молоді. У списку значкових товаришів Київського полку 1782 р. було 65 товаришів. З них 20 товаришів були молодшими 16 років, переважаючи їх кількість мала вік від 2 до 10 років⁸¹. Такої картини більше не зустрічаємо ні в одному з полків. На думку Л. Окіншевича, така практика вписування дітей до складу військовослужбовців для вислуги була запозичена від росіян⁸². Та не менше важила, особливо для порубіжного Київського полку, аналогічна польська традиція, де ще в XVII ст. до складу елітних гусарських хоругв вписували немовлят.

Одним із головних факторів при наданні чину значкового була матеріальна спроможність до служби. На думку більшості дослідників, середньостатистичний значковий був не дуже заможним. Вибірка даних з Генерального слідства про маєтності в кількох полках щодо власності частини значкових товаришів, зроблена В. Панашенко, демонструє їх володіння в межах 4–120 дворів⁸³. Треба лише зауважити, що значкових з маєтністю більше 20 дворів було зовсім мало. Відомий опис рухомого й нерухомого майна значкового товариша Лубенського полку Семена Бардака, зроблений в грудні 1744 р.⁸⁴ Він жив у дворі на три хати під с. Євлаші. Мав винницю з вирваним казаном, зламаного воза, трохи реманенту й зброї (зламаної), зовсім мало запасів харчів і недорогого одягу. Красномовним є епізод з 4 подушками без наволочок, до яких у скрині було 3 наволочки. Мав один потертий жупан, три сорочки й одні штани, а дружина — 4 сорочки й одну спідницю. В господарстві було 17 вуликів бджіл, 35 свиней, 7 індиків, 11 гусей, 3 корови, 2 бички, 1 кінь. Земельні володіння не згадані, напевно, нічого не мав. Такі описи проводилися не від доброго життя, отже, імовірно, С. Бардак мав борги й, очевидно, не міг з такої власності нести нормальної служби.

⁸⁰ ЦДІАК України. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 8. — 26 арк.

⁸¹ Там само. — Ф. 193. — Оп. 1. — Спр. 78. — 30 арк.

⁸² *Окіншевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 97–99.

⁸³ *Панашенко В.* Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині. — С. 307.

⁸⁴ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.: (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підг. до видання В.А. Передрієнко. — К., 1976. — С. 304–306.

На місце подібних значкових товаришів полковники охоче приймали на службу багатих козаків. Наприклад, за ревізією 1750 р. в Золотоноській сотні Переяславського полку служив виборний козак Роман Миронович Щербак, який в 1752 р. вже відомий як значковий товариш. Його володіння в 1750 р. дозволяли вписати його до 2 статті — середній купецький промисел. Мав він 4 коней, 8 волів, луку на 100 копиць, вітряний млин, хутір, вів активну торгівлю⁸⁵. Тут описані не всі його володіння й майно, адже вказано, що він найбагатший в сотні козак, а орні ґрунти не перелічені зовсім. Та навіть згадане дозволяло йому нести службу значковим. У цій же ревізії описана власність 77 значкових товаришів полку. Всі вони володіли житловим, часто ще й приїжджим дворами, кількома дворами підсусідків (1–5). Частина мала хутори, млини й шинки, та й то не все одночасно (19 товаришів з 77, тобто 25%).

Якою була економічна спроможність значкового товариства в кінці існування Гетьманату, можемо зрозуміти на наступному прикладі. Зберігся формулярний список старшини Переяславського полку 1780 р., в якому серед іншого вказано кількість чоловічих душ малоросійського народу в володінні кожного товариша. Всього в списку 58 товаришів, із них 4 (7%) не виділені з батьківського майна, тому їх статок невідомий. Інших значкових документ дозволяє розділити на чотири категорії: перша — неможливі особи, які не мали за собою людей, — 22 (39%); друга — особи з невеликими статками, які мали по 1–4 душі, — 17 (29%); третя — особи з середніми статками, які мали по 9–18 душ, — 13 (22%); четверта — заможні — 2 особи (3%). Це Д. Мантак (31 душа) й П. Купчинський (111 душ)⁸⁶. Звісно, дані відносні, адже статки козацької старшини визначалися насамперед володінням різноманітним нерухомим майном (землею, млинами, шинками, промислами). Та навіть показник у душах, що був визначальним у російських реаліях, дає уявлення про градацію товариства щодо власності. Переважають неможливі (без людей) й малозаможні товариші, яких разом 68%. Група з середніми статками й заможні разом склали 25% товариства.

Службові доручення значкового товариства в межах усіх функцій вирізнялися меншим рівнем відповідальності та більшою конкретикою порівняно з дорученнями бунчукових. Товариш нечасто виконував однотипні доручення, що не дозволяло йому набути відповідного досвіду. Існувала постійна ротація значкових при виконанні завдань, інколи навіть для відповідальної служби направляли неосвічених товаришів, хоча кількість таких серед неурядової старшини була незначною. Як наслідок,

⁸⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19360. — Арк. 439.

⁸⁶ Там само. — Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 688. — Арк. 86–112.

погіршувалася якість виконання службових доручень, на що постійно вказували полковники й керівники відповідних інституцій. Усього в межах п'яти основних функцій виділено 180 доручень (37 доручень у межах військової, серед цивільних: в адміністративній — 48; у господарсько-фінансовій — 72; у судовій — 10; у дипломатичній — 13)⁸⁷. Найчисленнішими виявилися господарсько-фінансові доручення, що вказує на зростання значення одноіменної сфери в житті Гетьманату.

Динаміка службового навантаження значкових залежала насамперед від зовнішньої політики Російської імперії. Навантаження зростало в періоди ведення Росією війн та при спробах російської влади унормувати чисельність і службу значкового товариства в часи, коли гетьман не обирався. У 20-х роках XVIII ст. у службовому навантаженні значкових переважала військова функція (52%), а без доручень вдома перебувало 24% товариства. У кінці 30-х років бачимо повне службове завантаження товариства при тотальному переважанні військової функції (85%). Після завершення безперервних воєн протягом 30–40-х років XVIII ст. влада значно ослабила службовий тиск на значкових. Розорення цього розряду неурядової старшини тоді досягло критичної межі, що простежувалося в небажанні нести службу не лише старшиною, а й рядовими козаками. У результаті на момент укладення іменного списку старшини 1751 р. цивільні доручення мали всього 28% значкових, а вдома перебували 72% товаришів. Наступна хвиля посилення службового тиску почалася після 1764 р. й особливо з початком нової російсько-турецької війни. На відміну від попереднього періоду, у цей час все ж не було тотального завантаження значкових (удома перебувало від 25 до 38% товариства). Кількість товаришів, які несли військову службу, коливалася в межах 36–49%.

Головний принцип застарілої середньовічної моделі, при якій зберігався принцип служби з населеної маєтності, приводив середньостатистичного значкового до зубожіння й навіть повного розорення. Іноді лише впливовість роду, окремі представники якого займали високі посади або належали до бунчукового товариства, захищала значкового товариша від надмірного навантаження. При всій престижності соціального статусу цього розряду старшини на практиці виявлялася вельми неприваблива реальність. І ця невідповідність між уявленням про статус і реальними вигодами, які отримувало значкове товариство в середині XVIII ст., не була таємницею окремих станових груп. Наближеність нижчого чину неурядової старшини до рядових козаків сприяла не лише кар'єрному просуванню останніх і включенню їх до числа елітної станової групи, а й

---

⁸⁷ Дивися детальніше: *Кривошея І.І.* Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.). — К., 2014. — Т. 1. — С. 269–278.

поширенню інформації про реалії служби значкових товаришів, чому сприяв тісний контакт як між станами, так і між представниками різних старшинських груп. Так, на початку 40-х років XVIII ст., внаслідок службової перевантаженості товариства, терези співвідношення статусу й вигод від чину значкового товариша хитнулася в бік зменшення його привабливості. На практиці це зумовило появу в ряді полків вакансій у компутах значкових. Ситуація зі значковим товариством у козацькій державі не була винятком. Вона характерна для будь-якої соціальної групи, що знаходилася на нижньому ярусі еліти конкретного суспільства, про що свідчать приклади з історії сусідніх держав: становище бояр в литовсько-польській державі в XVI ст. чи дітей боярських у російській державі в XVII–XVIII ст. У середині привілейованої частини суспільства таким спільнотам залишалася дуже мала частка привілеїв при непропорційному їм функціональному навантаженні.

Попри це для представників зазначеної старшинської групи не існувало іншого шляху для збереження статусу, як втриматися на хиткій позиції й шляхом вислуги зайняти наступну сходинку в ієрархії чинів старшини. Тому значкові товариші й члени їх сімей, які також вважали себе належними до значкових, усіма можливими способами намагалися залишитися або повернутися в це співтовариство. Випадання за його межі, особливо в 30-х роках, не було поодиноким. Значкове товариство виявилось розмінною монетою в становій політиці Російської держави, адже законом 1734 р. було встановлено ліміт товаришів для кожного полку. Однак після війни з Польщею відразу ж почалася війна з Туреччиною, тому російський уряд закрити очі на перевищення лімітної позначки у кількох з них. Подібне відбувалося й у наступні десятиліття. Надлишок або нестача значкових товаришів у полках перекривалися за рахунок неофіційних категорій значкового товариства. У кожному випадку на момент браку людських ресурсів у військово-адміністративній сфері привілейований статус усіх значкових підтверджувався, їх чисельність зростала, а за відсутності потреби відбувалося їх виключення зі складу еліти.

Разом із тим варто пам'ятати, що значкове товариство володіло всіма правами й привілеями старшинського стану. При виконанні більшості цивільних доручень значковий товариш мав помічників-козаків чи здійснював загальне керівництво військовим загоном на завданні. Незважаючи на окремі ексцеси у відносинах чинів, суспільством того часу значкове товариство сприймалося як гідна й освічена частина козацької старшинської верстви, яка за привілейований статус платила державі службу.

Протягом XVIII ст. спостерігається поступове зниження престижності військової функції в службі значкових товаришів. Разом з іншими факторами це призвело до зміни основного критерію, за яким визначалося право на владу старшини загалом. У реаліях XVII і першої половини XVIII ст. для українського суспільства досить було фактора належності до старшинської частини військової корпорації, що визначалася дійсною військовою службою, аби влада правлячої верстви, включаючи її низи, визнавалася легітимною. Однак з поступовою ліквідацією окремих інститутів козацької автономії привілейований статус значкового товариства, як і всієї старшини, залежав від визнання за ними російською стороною прав, котрі мало російське дворянство. У зв'язку з цим варто звернути увагу на ще одну важливу обставину сприйняття суспільством значкового товариства. Коли до середини XVIII ст. старшина, намагаючись потрапити до російського дворянства, заявляла про шляхетське походження та відповідні права, усе це визнавалося сучасниками й за більшою частиною значкового товариства. Надалі для Герольдії та інших російських інститутів виявилось недостатньо української практики, у якій аргумент дійсної служби на посаді або в чині був основним. Тому представникам значкового товариства довелося доводити своє шляхетське походження, часто досить сумнівними документами, адже оригінальні документи за минулий, дуже неспокійний час були втрачені. Складність процесу визначалася також різницею української та російської традицій у трактуванні витоків шляхетства. Показово, що дійсної служби в чині бунчукового й військового товариша для влади було достатньо, аби надати їм російське дворянство. І це в черговий раз демонструє станову політику держави щодо значкового товариства як частини еліти, що перебувала на нижній сходинці ієрархії.

Треба зазначити, що проблеми з визнанням прав дворянства за значковими товаришами іншою старшиною сприймалися зі співчуттям. Коли у 80-х роках XVIII ст., на першому етапі інкорпорації, значковим товаришам дозволялося отримати дворянство при наданні письмових свідчень про своє походження дванадцяти місцевих дворян, бунчукові й військові товариші разом із посадовими особами охоче такі свідчення підписували. Привілейований стан досить організовано відстоював корпоративні інтереси. Певною мірою це визначалося залишками традиційного сприйняття себе старшиною у вигляді спільноти з цінностями й привілеями військової корпорації, які в нових історичних умовах доводилося відстоювати в незвичній для них бюрократичній системі. Причиною єдності служили й численні родинні зв'язки в середині старшинської групи.

Після ліквідації полково-сотенного устрою та заборони надання козацьких звань (1784) частина значкового товариства продовжила службу,

тепер розділену на військову й цивільну. На військовій службі значкові отримували чин корнета. На цивільній займали виборні посади в судах різного рівня й призначення, у городових магістратах та інших численних «присутніх» місцях. Дійсна служба значкових починалася з чинів рівня 12–14 класів, що забезпечували особисте дворянство. Подальша вислуга приводила їх до спадкового дворянства. Значкові товариші, які вийшли у відставку після ліквідації козацьких полків, із 90-х років XVIII ст. і до 1835 р. змушені були доводити право на дворянство, допоки не були позбавлені цього права відповідним законом⁸⁸.

Таким чином, значкове товариство, посідаючи нижню сходинку в ієрархії чинів неурядової старшини, мало всі права й привілеї старшинської верстви й одночасно було найбільш експлуатованою групою, своєрідною розмінною монетою в становій політиці держави.

Військове товариство як новий чин неурядової старшини XVIII ст.

Термін «військове товариство» в історії козацької старшини XVII–XVIII ст. став самим багатозначним серед тих, що позначали неурядову старшину. Відкинемо тут його узагальнений рівень у значенні «козацтво». Залишаються варіанти різних історичних періодів, що позначали абсолютно відмінні категорії неурядової старшини козацької держави. Протягом XVII ст. звання «військовий товариш» було найвищим в ієрархії неурядової старшини й тотожним званню «значний товариш військовий». З кінця XVII ст. звання «товариш військовий» поступилося першістю «значному товаришу військовому», зійшло на полковий рівень, а інколи стало позначати навіть знатних товаришів сотень. Документи перших двох десятиліть XVIII ст. засвідчують використання терміну «військовий товариш» на позначення дуже різних за статусом представників неурядової старшини. Проте в старшинській ієрархії військовий товариш вже остаточно поступився значному товаришу військовому. В 20-х роках старовинне звання «військовий товариш» згадується доволі рідко й майже завжди поруч із чином значкового, рідше бунчукового товариша. Саме таке поєднання в документі старого звання (військовий товариш) і нового чину (значковий / бунчуковий) свідчить, що окремого чину військового товариша в цей час ще не було. Ставити знак рівності між товаришем військовим XVII — початку XVIII ст. та військовим товаришем середини

⁸⁸ *Окініевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 165, 170; *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. — К., 1996. — С. 208–224.

XVIII ст. методологічно невірно. Чин «військовий товариш», що позначає частину неурядової старшини Гетьманату, з'явився близько 1740 р., і з цього часу військове товариство зайняло своє місце між бунчуковим і значковим. Так було завершено еволюцію неурядової старшини України, яка тривала близько століття.

Опрацювання документів 20–30-х років XVIII ст. показало, що в той період окремого чину військового товариша не існувало. До 20-х років XVIII ст. бунчукові товариші потіснили в соціальній ієрархії інші категорії, й більшість значних військових прагнула отримати в той період чин бунчукового товариша. При впорядкуванні справ у Гетьманаті після смерті гетьмана І. Скоропадського, особливо з 1723 р., Перша Малоросійська колегія намагалася старшину без урядів порахувати, закріпити новими компутами й взагалі збагнути її сутність, права та обов'язки. Однозначним є те, що в документах йшлося лише про дві категорії неурядової старшини: бунчукове й значкове товариство. Саме тоді більшість значного товариства військового розподілилася між двома чинами. Такий розвиток подій не задовольнив частину старовинного гонорового значного товариства військового, яке не потрапило до складу бунчукових. Воно продовжило іменуватися старим званням, не маючи офіційного чину, закріпленого компутом. Традиція все ще забезпечувала таким товаришам високий суспільний статус: адміністрація вносила їх в різноманітні списки разом із офіційними бунчуковими. Після смерті гетьмана Д. Апостола російська влада остаточно законодавчо оформила становище неурядової старшини. І в цьому процесі знову лише бунчукові й значкові товариші отримували обов'язкові універсали на чин / звання й записувалися у відповідні компути. Колишні значні військові й військові товариші, які раніше фіксувалися й служили поруч із бунчуковими, в середині 30-х років XVIII ст. отримали чин бунчукового або значкового товариша відповідно до власного статусу чи статусу своєї родини. Починаючи з червня 1734 р., за указом Правління гетьманського уряду ГВК розіслала в усі полки укази, згідно з якими всі бунчукові товариші мали представити в канцелярію копії універсалів на звання, а ті, хто служив бунчуковим і не мав такого підтвердження, повинен був з'явитися в канцелярію для здійснення відповідного призначення. Процес затягнувся на кілька років. Однак влада до справи взялася ретельно, й бунчукові товариші протягом 1735–1739 рр. отримали патенти під загрозою запису до складу значкового товариства й відправлення в цьому чині у військовий похід. Значкове товариство повністю виокремилася відповідно до указу Анни Іоанівни від 1734 р. Про військове товариство ніби забули до межі 1739–1740 рр., коли було започатковано новий чин під старою назвою «військовий товариш». Результатом перипетій офіційного визначення й закріплення чинів неурядової

старшини було майже повне зникнення згадок про військових товаришів з документів 20–30-х років. Поодинокі спомини військових товаришів того періоду приховували, як правило, людей похилого віку, які носили реліктове звання попередньої доби.

Лише на межі 1739-1740 рр. ГВК почала масово надавати чин військового товариша. Перший збережений список військових товаришів датований 1743 р.⁸⁹ В нього внесено товариство всіх полків (53 особи) з указівкою сум позики, наданої товаришами до Військового скарбу. Список неповний, але показовий з точки зору економічної спроможності військового товариства. Ще один ранній список військового товариства — це реєстр товаришів, які зустрічали в 1744 р. імператрицю Єлизавету Петрівну⁹⁰. До опублікованого реєстру внесено 62 військових товариші за списками М. Судієнка та Я. Марковича. До кінця 40-х років практика надання додаткового чину військового товариша унормувалася, проте викликала великі заперечення полковників, з-під юрисдикції яких виводилися військові товариші. Полковник миргородський В. Капніст у своєму донесенні цікавився, на якій підставі Генеральною військовою канцелярією здійснювалося надання звання «військового товариша», й чому вони не підпорядковуються полковій владі. Він вказував, що таких нових військових у полку 7 осіб⁹¹. У травні 1747 р. через Сенат надійшов указ цариці про надання відповіді на запит полковника В. Капніста. Документи засвідчують певну розгубленість вищих інстанцій при пошуках такої відповіді. Все обґрунтування лежить у площині: «...напередь сего в Малой России кроме бунчукових товарищей войсковіе были»⁹². За наказом Генеральної військової канцелярії було підготовлено екстракт про походження військових товаришів. У ньому також зібрано відомості про призначених від ГВК після смерті Д. Апостола товаришів із вказівкою, з яких чинів і за чиїми рекомендаціями. У своїй довідці Сенату в травні 1748 р. ГВК вказала, що військові товариші були в Малій Росії за гетьманів І. Самойловича, І. Мазепи та І. Скоропадського, й тоді вони не підпорядковувалися полковій владі. За тим прикладом генералітет із Правління гетьманського уряду став нагороджувати за службу званням військового товариша й видавати на те відповідні універсали. Наголошувалося, що ця категорія старшини разом із бунчуковими та вдовами бунчукових і вищих урядників бралася під гетьманську протекцію в минулому й тим самим вивільнялася з-під відомства й суду полкових

⁸⁹ НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 57335. — Арк. 257–258.

⁹⁰ Список лиц, встречавших Государинню Императрицу Елисавету Петровну во время проезда Ея чрез Малоросію в Киев, в 1744 году. — С. 306.

⁹¹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 18801. — Арк. 2.

⁹² Там само. — Спр. 18818. — Арк. 2.

канцелярії та передавалася під опіку Генеральної військової канцелярії й Генерального військового суду⁹³.

Фактично саме події й документи, поява яких викликана запитом В. Капніста, остаточно обґрунтували права й обов'язки військового товариства. Отже, військовий товариш — це додатковий чин / звання неурядової старшини, що надавався з 1740 р., забезпечував своєму носієві адміністративне й судове підпорядкування ГВК і ГВС, виведення з-під влади і юрисдикції полковника, несення служби власним коштом, що включала військові та цивільні функції, а також права й привілеї старшинського стану. Виведення військового товариства з-під юрисдикції полковників наблизило його за статусом до чину бунчукового товариша, чим забезпечило йому швидке зростання чисельності протягом перших десятиліть (з 50–65 осіб в перші роки після початку надань до 238 у 1763 р.).

Текст довідки 1748 р. і наведені в ній приклади свідчать, що чиновники канцелярії вже не бачили відмінностей між військовим товаришем і значним військовим товаришем⁹⁴. Довідкою лише фіксувався факт давнього існування цих категорій товариства й не робилося навіть спроби пояснити численні різночитання в документах. Очевидно, що для прикладу канцеляристами взято поверхневу вибірку, адже в канцелярії було достатньо документів для ширшої аргументації. Так як сутності проблеми на той час вже ніхто не розумів, то основну увагу й тут приділили бунчуковим товаришам, оскільки їх статус легко підтверджувався недавніми документами (1734 р.), в яких про військових товаришів не йшлося зовсім. Більше того, Генеральна військова канцелярія навіть не вказала дат перших згаданих нею надань чину військового товариша генералами Правління гетьманського уряду. Фактично не маємо жодної згадки про початкову дату практики надань чину військового товариша. Імовірно, таке надання вперше було здійснене в 1739 чи 1740 р. Такі початкові дати щодо нового чину бачимо у відомості про військових товаришів у полках, складеній на вимогу Генеральної військової канцелярії в 1748 р. в додаток до екстракту, та в більш пізніх «казках» про службу. Відомість 1748 р. включила 79 військових товаришів, про кожного з яких вказувалося, в якому році й на підставі чого отримав звання. Якщо зіставити цю відомість з іменним списком 1751 р., в якому записано 85 товаришів, легко помітити, наскільки відповідальніше укладався перший реєстр⁹⁵. У 1748 р. всі записані представили патенти, а в 1751 р. з 85 товаришів 24 патент не надали. Порівняння списків дає підстави вважати більш ранній достовірнішим

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 18818. — 14 арк.; НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 57326. — 149 арк.

щодо часу отримання звання і підстав для цього. Згідно з відомістю 1748 р. перші надання датовані 1740 р., і таких 6. Кількість надань по роках така: в 1741 р. — 20, у 1742 — 16, 1743 і 1744 рр. — по 9, у 1745 — 3, 1746 — 9, 1747 — 4 і в 1748 — 2. Як бачимо, пік надань до 1748 р. припадає на 1741–1742 рр. Показова й картина щодо підстави для надання чину / звання військового товариша. Найчастіше — 32 (40,5%) — його отримували колишні значкові товариші за службу, 20 (25,3%) чиновницьких дітей, 13 (16,5%) військових канцеляристів, 11 (14%) козаків і обивателів, які збирали податки, 2 простих козаки та 1 запорожець (3,7%). У 38 випадках з 79 чітко прописано, що звання надається за заслуги предків (зрідка при цьому згадувалася й власна служба).

Останній факт заслуговує на особливу увагу. Адже покликатися на заслуги предків при поданні клопотання про надання вищого звання було традиційним і визнавалося владою достатньою підставою для призначення. У наступні десятиліття, що значно краще задокументовані, кількість покликань на службу предків зростає. Економічна спроможність при цьому майже не згадувалася. Все це віддзеркалює складний й тривалий процес переходу неурядової старшини з розряду, що служив з населеної маєтності, до чиновного рангу шляхетства. Завершилися вказані процеси лише у 80-х роках XVIII ст., коли українську старшину зрівняли в правах з російським дворянством. Варто звернути увагу на високий відсоток надань звання військового товариша відкупщикам, збирачам податків. Особливо часто, як свідчать «казки» військових товаришів, складені в 50–60-х роках, званням нагороджувалися за «значне» поповнення скарбу.

Початок надання нового чину зі старою назвою «військовий товариш», з одного боку, засвідчує силу традицій, а з іншого — демонструє процес становлення неурядової старшини на новому історичному етапі. Різниця в становищі бунчукового й значкового товариств була дуже істотною, і тому в структурі неурядової старшини утворилася проміжна ланка у вигляді додаткового чину військового товариша. Однією з найвагоміших причин її появи було бажання частини значкового товариства, дітей урядників та іншого неврахованого значного товариства в полках вийти з-під юрисдикції полковників та уникнути обтяжливої служби в нижчому чині.

До складу військового товариства з 1740 р. було включено старовинне значне товариство військове, яке, не отримавши чину бунчукового, тривалий час несло службу як безуніверсальне бунчукове товариство. Більшість таких товаришів у 20–30-х роках XVIII ст. вписувалися до компутів бунчукових. Частина старовинних військових товаришів отримала універсали / патенти на чин військових лише після 1751 р.

У ряди військового товариства з часу запровадження нового чину намагалися потрапити значкові товариші, військові канцеляристи та нащадки

значних товаришів військових, що за статусом не змогли отримати чин бунчукового, а службу значковим вважали недостойною. Чин також отримали значні товариші Глухівської сотні через свою пов'язаність із центральними столичними інституціями, а також селітряні заводчики й відкупники податків. Введення чину військового товариша послужило клапаном, що утримав від розростання бунчукове товариство.

Чисельність військового товариства з 1740 р. до 1751 р. зростала поступово (із 53 у 1743 р. до 85 — у 1751 р.)⁹⁶. Юридично статус закріплювався універсалами на чин та фіксувався реєстрами в які військові товариші вписувалися в полках. Ці записи визначалися місцем проживання й розміщення маєтностей товариша та не означали підпорядкування полковнику. Після 1751 р. кількість військового товариства в Лівобережжі почала стрімко зростати і в 1763 р. сягнула 296 осіб (238 дійсних, 58 абшитованих)⁹⁷. З 60-х років XVIII ст., коли чин військового почав масово надаватися Другою Малоросійською колегією різним категоріям козацького й некозацького населення, насамперед міщанським урядникам, кількість товариства ще більше зросла. Є дані для порівняння між 1763 р. і 1782–1783 рр. щодо половини полків (Прилуцький, Миргородський, Київський, Лубенський, Ніжинський). Сукупно в 1763 р. у цих полках було 150 військових товаришів разом з абшитованими, а наприкінці існування козацької держави — 317. Звісно, картина в полках дещо відрізнялася. У Київському й Ніжинському зростання чисельності було меншим (відповідно з 35 до 47; із 40 до 70 осіб). У Миргородському число військових товаришів зросло з 17 до 72, а в Лубенському — із 45 до 102 осіб⁹⁸. Отже, разом з абшитованими військове товариство до початку 80-х років XVIII ст. більш ніж удвічі перевищувало чисельність 1763 р. Основною причиною такого збільшення була вища імовірність отримання російського дворянства в чині військового товариша, ніж нижчими категоріями старшини.

Кар'єрний аванс військового товариша під кінець існування козацької держави мав кілька варіантів. Найчастіше військові товариші отримували чин бунчукового товариша, що відкривав їм у близькому майбутньому шлях до чину колезького асесора та спадкового російського дворянства.

---

⁹⁶ Див. детальний аналіз реєстрів товариства, динаміку персонального складу: *Кривошея І.І.* Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.). — Т. 1. — С. 287–292.

⁹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 17700. — 63 арк.; Ф. 80. — Оп. 1. — Спр. 25. — 26 арк.; *Окінишевич Л.* Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 92.

⁹⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 17700. — 63 арк.; Ф. 80. — Оп. 1. — Спр. 25. — 26 арк.; Ф. 54. — Оп. 1. — Спр. 2683. — 11 арк.; Спр. 2684. — 10 арк.; Ф. 54. — Оп. 2. — Спр. 540. — 3 арк.; Спр. 541. — 44 арк.; Ф. 193. — Оп. 1. — Спр. 86. — 14 арк.

Інший шлях пролягав через отримання певного полкового уряду (хорунжого, осавула, писаря, судді) і вже потім чина колезького асесора. Ще одним варіантом для військового товариша була вислуга на різних посадах у чинах колезького реєстратора, губернського секретаря або титулярного радника, що забезпечувало особисте дворянство, і вже потім наставала черга чину колезького асесора.

Військове товариство служило власним коштом. Вивчення власності військового товариства другої половини XVIII ст. доводить його низьку економічну спроможність, особливо на початковому етапі функціонування чину, коли 72% його було неможливим (1743 р.)⁹⁹. Мінімальне володіння таких товаришів складало 2 двори підданих або 1 коло млинове; максимальне включало 12 дворів або 4 двори й 2 кола млинових. Власність семи найзаможніших товаришів (13%) мала такі величини: від 19 до 50 дворів та від 1 до 11 млинових кіл.

Якими були статки військових товаришів на фінальному етапі існування козацької автономії, дозволяють побачити списки шляхти Чернігівського намісництва 1782 р., складені для гр. П. Румянцева. У них вписано 161 військового товариша з зазначенням прав та обов'язків стосовно участі у виборах¹⁰⁰. А це лише одне з трьох намісництв. Списки цікаві відомостями про володіння. Всього вказана інформація про володіння щодо 108 військових товаришів, з них 22 (20%) їх не мали. Власність інших 86 показана в душах або хатах, по-різному в повітах. Щодо 40 військових товаришів, власність яких показана в душах, дані такі: від 1 до 10 душ складало володіння 21 товариша; від 15 до 35 душ мали 13 осіб; 6 осіб мали відповідно у власності 56, 86, 131, 127, 247 та 296 душ. Щодо 46 військових товаришів, власність яких показана в хатах, розподіл такий: від 1 до 8 хат мала у володінні 21 особа; від 8 до 25 хат — 17 осіб; від 30 до 60 хат — 6 осіб, ще двоє мали відповідно 97 і 305 хат. До заможних тут віднесемо осіб, які мали у володінні більше 30 хат. Таких було 8 чоловіків. Як бачимо, цифри не дуже розходяться, переважає категорія мало-заможних (42 особи), товариство із середнім рівнем статків для цього чину складало 30, а найзаможніших було всього 14 чоловіків. Якщо беремо загальне число 108 товаришів із точними даними про власність чи її відсутність, матимемо такі показники: без власності 22 товариші, з мінімальною власністю — 42, отже, неможливих було 64 товариші (59%); товаришів із середніми статками було 30 (28%) і заможних 14 (13%). Ці цифри вважаємо репрезентативними щодо власності військового товариства на 1782 р. Зіставлення їх з підрахунками щодо початкового

⁹⁹ НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 57335. — Арк. 257–258.

¹⁰⁰ Там само. — Ф. І. — Спр. 66706–66718. — 57 арк.

періоду функціонування чину військового товариша (список 1743 р.) показує динаміку в бік зменшення кількості незаможного товариства (з 72 до 59%), збільшення частки товариства із середнім рівнем статків (з 15 до 28%) та збереження сталою частки заможних товаришів (13%). Тенденція до збагачення носіїв цього чину пояснюється входженням до їх складу заможного міщанства. Належність більшості військового товариства до розряду малозаможних засвідчує, що виконання службових завдань було для них тягарем.

Службове навантаження військового товариства розподілялося в межах шести функцій. При цьому військова функція не була основною (20 доручень). Переважали цивільні функції, насамперед адміністративна (42) та господарсько-фінансова (32). У судовій виділено 8 доручень, у дипломатичній і представницькій функціях разом 10. Загалом у межах усіх функцій вдалося нарахувати 112 різних доручень цього чину. Менша кількість доручень військових, порівняно з іншими чинами, визначається коротшим часом існування цього чину. Цим же пояснюється чіткіша «професійна» спрямованість обов'язків товариства, що передбачала доволі високий рівень освіти, знання іноземних мов, знайомство з фінансово-податковою справою. Більшість доручень мали керівний або контролюючий характер, що наближувало службу військового товариства до служби найвищого розряду неурядової старшини. Отже, військове товариство своєю появою в 1740 р. завершило формування триступеневої ієрархії чинів неурядової старшини Гетьманату.

Неурядова старшина Української козацької держави середини XVII–XVIII ст. належала до провідної верстви тогочасного українського суспільства, впливала на прийняття рішень і брала участь у їх реалізації на всіх рівнях влади, виступаючи активним творцем української історії.

Розділ 17

МАЛІ СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ КОЗАЦЬКОГО СТАНУ

Соціальна мозаїка ранньомодерних соціумів рідко коли вписується (а фактично — ніколи) у класичну схему трирівневого станового поділу суспільств, з чітко розмежованими правами, привілеями, соціальними зобов'язаннями та престижем великих (переважно соціально замкнутих) груп-станів, об'єднаних до того ж усвідомленням власної корпоративної ідентичності. Насправді ж реальна модель соціальної взаємодії завжди представлена більш-менш чисельними (або ж і малочисельними) соціальними й соціо професійними групами, які — попри своє аутсайдерство в процесах соціальної взаємодії — володіють тим не менше специфічним набором привілеїв й обов'язків, що в кінцевому результаті й творять їхній унікальний соціальний статус, нехай і недостатньо розвинутий у порівнянні з класичними становими зразками.

Не стало винятком з цього загальноєвропейського правила й соціальне облаштування Гетьманату, яке успадкувало немало з традицій державного життя Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, а крім того, виробило й певні власні соціальні новотвори, що втілилися в існуванні цілого ряду унікальних соціальних і соціо професійних груп.

Що являли собою ці маргінальні за чисельністю і суспільним значенням соціальні групи Гетьманату? Наскільки вони були чисельними? Якими — універсальними чи, навпаки, унікальними — були соціальні моделі в різних полках козацької держави? Ці та інші суміжні з ними питання і є предметом цього дослідження.

Соціальна мозаїка Гетьманату за матеріалами переписів і ревізій полків Війська Запорозького

Джерельну базу для реконструкції соціальної палітри Гетьманату першої половини XVIII ст. формують переписи і ревізії, що в 1720–1730-х роках стають доволі звичним явищем, й, що важливо, матеріали яких непогано збереглися. Переписні чи Ревізійні книги є надзвичайно цінним й у своєму роді унікальним джерелом з соціальної історії Гетьманату першої половини XVIII ст. Унікальність названих документів обумовлюється насамперед належною якістю їх збереження та повнотою представленої в них інформації. На противагу, скажімо, вельми деталізованому, але незавершеному в усіх сотнях як Полтавського, так і Миргородського

полків Генеральному опису 1765–1769 рр.¹, названі ревізії було проведено в усіх адміністративних одиницях і всіх наявних на той час населених пунктах полку. Крім того, цінність досліджуваного джерела обумовлюється і тією обставиною, що жодної іншої подібної документальної серії, де б фіксувалась соціальна структура певних адміністративних одиниць Гетьманату з періодичністю відповідно у два та дев'ять років, на жаль, не збереглось. Попри свою унікальність переписи 1719, 1721 і 1732 рр. не ставали об'єктом спеціального комплексного вивчення², на противагу, знову ж таки добре дослідженим матеріалам Румянцевського опису другої половини століття³.

Загалом переписи в Гетьманаті були важливим елементом соціального і фіскального дисциплінування. Як зазначалось у пізніших офіційних документах з приводу їхньої реалізації, переписи проводяться, щоб «обыватели во всех общенародных повинностях были уравнены и одни перед другими не имели в том тягости»⁴. І дійсно, на основі їх матеріалів визначались розміри і форми оподаткування, а також розквартирування на постій російських регулярних полків чи українських охотницьких військ⁵. А тому козацька старшина була зацікавлена в обновленні результатів переписів, приведенні їх у відповідність з фактичним станом

---

¹ У зв'язку з початком російсько-турецької війни О. Румянцев 10 лютого 1769 р. наказав припинити перепис, хоча в більшості полків (у тому числі й Полтавському і Миргородському) робота не була завершена. А тому в розпорядженні дослідників відсутні матеріали тринадцяти з сімнадцяти існуючих у XVIII ст. на Полтавщині сотень — збережено лише описи Полтавських міських сотень і двох периферійних, Великобудищанської і Решетилівської. Приблизно така ж ситуація склалась і щодо опису Миргородського полку — з існуючих у XVIII ст. п'ятнадцяти (у середині століття — шістнадцяти) сотень збереглись переписні книги лише десяти, та й то у них наведені відомості про далеко не всі населені пункти, що розміщувались у цих сотнях. (Див.: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів / Ред. І.Л. Бутич. — К., 1959. — С. 68–88).

² Як правило, дослідники звертались до них лише в контексті з'ясування окремих локалізованих територіально чи тематично питань. Наприклад, див.: Мицик Ю. Царичанка козацька. — К., 2004. — С. 78–84.

³ Наприклад див.: *Лазаревский А.* Обзорение Румянцевской описи, полк Черниговский // Черниговские губернские ведомости. — 1866. — № 33, 35–37, 44–46; *Багалей Д.* Генеральная опись Малороссии // Киевская старина. — 1883. — № 11. — С. 402–432; *Козаки Полтавского полка по материалам Румянцевской описи.* — Ч. I. — Полтава, 1913; Ч. II. — Полтава, 1914; *Ткаченко М.* Наукове розроблення Рум'янцівської ревізії // Україна. — 1924. — № 3; *Шамрай С.* Козаки м. Полтави в 1676 р. за Рум'янцівським описом // Записки історично-філологічного відділу УАН. — Кн. 6. — К., 1925; та ін.

⁴ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України, Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). — Ф. I. — Спр. 58240. — Арк. 124–124 зв.

⁵ Центральний державний архів України в м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 1501. — Оп. 1. — Спр. 77. — Арк. 1.

речей. Як зауважував з цього приводу переяславський суддя К. Лесеков, «люди полку... обыватели також владельческие люди оставя свои силича заграницу тако и в другие места пошли, а нене безвестно бежали... а оставшиеся обыватели за розишедшимися людьми многого числа излишней тяж ести в следующую винтер-квартиру непосилили и чрез то крайнее разорение...» прийшли⁶.

Зрозуміло, що фіскальна «прив'язаність» переписів об'єктивно створювала підґрунтя для можливого спотворення їхніх результатів. Адже приховування справжнього стану справ, свідоме заниження майнових статків, скажімо, підданих того чи іншого козацького урядника могло принести зацікавленим особам певні майнові дивіденди. Утім, виявити такі спотворення наразі немає можливості, а отже їх варто віднести до розряду можливо допустимої похибки.

Якщо ж спробувати конкретизувати характеристики цього типу джерел, то варто наголосити на наступному. Перепис 1719 року — «Компут всего полку Полтавского товариства и посполства конних и піших также и воловую упряж міючих за [...]вого рейментарства ясневелможного его мсти пана Іоанна Ільича Скоропадского [...] по указу его велможности есаул [...]ойсковый енералный его мст пн Василий Жураковский, 1719 року»⁷, як можна зробити висновок з його преамбули, був ініційований гетьманським урядом Івана Скоропадського та реалізований під керівництвом генерального осавула Війська Запорозького Василя Жураковського. Документ містить 188 аркушів оригінального тексту.

Ініціатива складання перепису 1721 р. — «Компут всего товариства комонного служащего, козаков воловью упряж меючих и піших, також людей посполитих тяглых, піших, ніщетних и подсосудков по указу его млсти пана Івана Черняка полковника войска Его Црского Прсвтлого Влчства Запорожского Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721 марта 20»⁸ — виходила вже від полтавського полковника Івана Черняка й переслідувала мету впорядкування козаками і поспільством несення служб і виконання повинностей, насамперед з утримування російських драгунів. Документ містить 210 аркушів оригіналу звітів, надісланих із сотенних канцелярій, від городових отаманів, вйтів і старост. Усі вони скріплені підписами і печатками відповідних урядників.

Перепис 1721 р., на відміну від попереднього, не фіксує склад полкової старшини, а встановити особовий склад старшини сотенного і

⁶ Там само. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 1.

⁷ Компут всего полку Полтавского... 1719 року // НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 54480. — Арк. 1.

⁸ Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721 // НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 54481. — Арк. 1.

городового рівнів можна лише за підписами під справозданнями (щоправда, їх візували лише представники, а не всі члени старшинського корпусу). Натомість, він містить вичерпні відомості про склад військових слуг полкового рівня, а також соціо професійні групи слюсарів і ковалів, належних до Переволочанського замку, або ж гетьманських перевізників — «от сустанцій волних»⁹.

Найповнішою з-поміж досліджуваних версій ревізією Полтавського полку є перепис 1732 р., ініційований гетьманським урядом Данила Апостола та представлений у формі механічно зведених в один документ надісланих з місць ревізій, наприклад «Виденіє полкового города Полтави сколко в оной обретаецца полковой старшины, бунчуковых товаришей и знатних вдов, полковых служителей, значковых товаришей, атаманов, козаков можных, промыслом великим и малым бавячихся, грунтовых и мало-грунтовых, убогих и крайне убогих козаков и вдов козаков, коней и волов не имеют и служит войсковой службы не могут, дворов владельческих, приїжджих, дворов пустых и футоров, значит нижей сего 1732 года юля 16»¹⁰. Загальний обсяг цього масиву документів становить 568 аркушів.

Перепис 1732 р. містить інформацію про склад полкової, сотенної, городової і курінної старшини. У ньому ж містяться й відомості про бунчукових і значкових товаришів. Причому з документа можна почерпнути й унікальну інформацію про нечисленні соціальні групи: «знатные вдовы бунчуковые» та «знатне вдовы значковые»¹¹. Наявність останніх у соціальній структурі Гетьманату є вповні логічною, проте поки що не описаною в історіографії. Перепис містить також додатково інформацію про «козаків промыслом купеческим знатним бавячіся»¹² або ж «козаків купчих неболшим промыслом бавячіся»¹³, про «протекціантів» різних впливових осіб з числа козацької адміністрації Полтавського полку та вищих російських офіцерів і сановників.

Зауважена вже вище добра збереженість матеріалів ревізій дозволяє провести комплексне дослідження адміністративної та соціальної структури Гетьманату, чого не можна досягти на основі аналізу інших історичних джерел. Як певний недолік цього комплексного джерела — а саме так можна розглядати переписи 1719, 1721 та 1732 рр. — варто розцінювати недостатню уніфікованість його окремих частин. Адже переписи, як можна зробити висновок з їх фактичного результату, проводились за відмінною

⁹ Там само. — Арк. 158 зв.

¹⁰ Видніє полкового города Полтави, сколько в ней обретаецца полковой старшины, бунчуковых товаришей... 1732 года // НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 54335. — Арк. 2.

¹¹ Там само. — Арк. 1 зв., 3.

¹² Там само. — Арк. 3 зв.

¹³ Там само.

методикою, їх матеріали містять підчас відомості, виведені з різних оціночних критеріїв, або ж такі, що стосуються тих сфер соціального життя, які не брались до уваги в інших документах. У кінцевому ж результаті це не дозволяє простежити трансформацію тих чи інших соціальних характеристик у їхньому розвитку, змушуючи вдовольнитися почасти лише констатацією факту існування того чи іншого соціального феномена.

Соціальний поділ населення Полтавського полку укладачі переписних книг насамперед здійснюють за ознакою належності до товариства чи поспільства. Священнослужителі не підпадали ні під одну, ні під другу категорію. Утім, при ревізуванні загальної кількості дворів відомості про них (як наприклад, у ревізії 1732 р.) заносились до списків, де описували двори поспільства.

За ревізією 1721 р., що, як уже відзначалось вище, переслідувала насамперед фіскальні цілі, до числа козацьких було зараховано 5 тисяч 135 дворів, а до поспільства — 8 тисяч 704 двори. Козаки у свою чергу розподілялись за своєю причетністю до полкового і сотенного урядовання, військових слуг і особливих службових категорій (наприклад, курінчиків) і значних або заслужених козаків, а також за майновою спроможністю. В останньому випадку цей поділ втілювався, як це було, наприклад, у матеріалах перепису 1719 р., у наявність категорій «конних», «тяглих» і «піших», або ж «конних», «воли маючих», «піших» козаків — у переписних книгах 1721 р. Укладачі перепису 1732 р. виділяють козаків «грунтових», «малогрунтових», «убогих» і «весьма убогих».

Окремо виділяються козацькі двори, де живуть козацькі вдови, яких також розрізняють у залежності від матеріальних статків. В окрему групу також заносяться козацькі «підсусідки», «протекціанти». У полковому центрі перепис 1732 р. виділяє з козацького загалу заможних товаришів, котрі «промислом купецьким бавяться», поділяючи їх своєю чергою на більш і менш заможних.

При переписі поспільства маркується поділ між категоріями власне посполитих (ратушних чи підданських) та міщан. Утім, далеко не завжди межа між посполитими і міщанами чітко проводилась. І власне міщани входили в загальне число поспільства.

При описі поспільства насамперед зауважувалось, чи належать вони до ратуші (тобто є жителями вільних військових сіл), чи перебувають у підданстві в приватної особи або ж церковної корпорації. По тому кожна з категорій, виділених на підставі соціальних зобов'язань, поділялась за майновим цензом, наприклад на «грунтових», «малогрунтових», «убогих» і «весьма убогих». А крім того, на «посполитих болшим промислом бавячихся», «посполитих неболшим промислом бавячихся», «підсусідків посполитих», «підсусідків попівських».

У середовищі міщан, згідно з переписом жителів Полтави 1719 р., виділяються групи: «купецькіє і торговьє міщанє»; «посполитые тяглыє»; «посполитые пішіє»; «цеховые». Перепис 1732 р., крім того, в купецькому середовищі виділяє міщан, котрі «болшим промыслом бавячихся», і тих, котрі «средним промыслом бавячихся». У середовищі цеховиків в одних випадках фіксується диференціація на «тяглих» і «піших» (наприклад, у Великих Будищах, Решетилівці), в інших не фіксується (Полтава тощо).

Такими є загальні соціальні параметри, представлені в переписних книгах 1720–1730-х років. Якщо ж сфокусувати дослідницьку увагу на малих соціальних і соціо професійних групах, що виділялись у середовищі козацького стану, то варто детальніше зупинитись на різноманітних категоріях військових слуг, «курінних козаків», «дворян», «протекціантів» тощо.

«Трембачі», «сурмачі», «цілюрники полковие», «піщалки» та інші «військові слуги» Війська Запорозького

Слідом за кінними козаками в переписі Полтавського полку 1721 р. та бунчуковими товаришами і знатними вдовами бунчуковими у «Віданні полкового города Полтави...» 1732 р. фіксуються категорії «військових слуг»¹⁴. У переписних книгах Миргородського полку 1723 р. представники цієї соціальної категорії козацтва вписані відразу після сотенної старшини полкової Миргородської сотні¹⁵.

Інституційно до їх числа зараховано як описані в літературі й генетично пов'язані з військовим устроєм Запорозької Січі групи — довбиші, гармаші («армаші»), пушкарі, так і менш відомі — «трембачі», «сурмачі», «цілюрники полковие», «піщалки». Крім осіб, пов'язаних із виконанням військових обов'язків, до числа військових слуг зараховано також і служителів, функціональні обов'язки котрих були пов'язані з фіскальною сферою — шафарі, «індукдатори», комісари, а також «сто-рожі полковие з листами посилаючися».

Зазвичай уже сам порядок розміщення тих чи інших соціальних груп у переписних книгах полків є свідченням певного соціального престижу, а відтак набору пакету соціальних привілеїв учасників групи. Утім, розташування зазначеної спільноти у переписних книгах слідом за привілейованими групами безурядової старшини, звичайно ж, не є свідченням її надто високого місця в соціальній структурі полчан, а лише вказує на сферу несення військової служби та адресу підпорядкованості (полковій старшині).

¹⁴ Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревизию справлений в року 1721. — Арк. 3 зв.-4; Видение... 1732 года. — Арк. 1 зв.

¹⁵ Компут всего полку Миргородского старшины полковой, значкового полкового товариства, старшины сотенной, атамане і рядових козаков, зревизованый року 1723 // НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 54479. — Арк. 6 зв.-7.

Водночас виокремлення військових слуг з маси тяглою і пішого товариства все ж вказує на певний соціальний аванс — звільнення від виконання повинностей на користь Військового скарбу, а отже і певну соціальну престижність від входження до цієї групи. Проте прикладів якихось службових преференцій від перебування в групі, зокрема, кар'єрного зростання військових слуг у полковій ієрархії, виявити не вдалося. Власне, відомим є лише один такий випадок, пов'язаний із зафіксованим у переписних книгах Полтавського полку 1721 р. «дозорцой переволочанским» Василем Зеленським¹⁶, котрий 1732 р. згадується вже як полковий суддя полтавський¹⁷. Щоправда, у випадку із Зеленським маємо справу із військовим служителем вищого рангу — оскільки до Переволочанського замку належали «маєтності рейментарські», то й їх «дозорца» позиціонувався як такий, що належить до військових слуг не полкового, а гетьманського рівня.

З Переволочанським замком пов'язане існування в Полтавському полку ще однієї соціо професійної групи військових слуг, «які на діло рейментарское до судоводонов и до фортеци Переволочанской употребляются, а от сустанций они волнії»¹⁸. Зокрема, перепис фіксує двох таких упривілейованих слюсарів і трьох ковалів, а також більше двох десятків «перевозников рейментарских»¹⁹. Зважаючи на місце розташування запису — серед козацького товариства полку — можна припустити, що, попри специфічність занять представників цієї мікрогрупи, вони все ж належали не до ремісничого (міщанського) середовища, а до козаків.

За своїми кількісними показниками найчисельнішою групою військових служителів були козаки, які забезпечували справне функціонування полкової артилерії, — гармаші і пушкарі. У Полтавському полку таких осіб було десять. У Миргородському ж полку перепис 1723 р. фіксує наявність уже чотирьох пушкарів і одинадцяти гармашів²⁰. З більшою увагою миргородська старшина ставилась і до військових музик, яких було навіть об'єднано в окремий курінь на чолі з «трембачем» Андрієм Павленком. Крім отамана музик, до куреня було приписано четверо «трембачів», двоє сурмачів й один довбиш²¹. Що характерно, загальна кількість козаків Миргородського полку була навіть трохи меншою, аніж Полтавського — відповідно 4777 та 5135 осіб²².

¹⁶ Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревизию справлений в року 1721... — Арк. 161, 162

¹⁷ Виденіє... 1732 года... — Арк. 1.

¹⁸ Там само. — Арк. 136

¹⁹ Там само.

²⁰ Компут всего полку Миргородского... зревизованый року 1723. — Арк. 6 зв.

²¹ Там само. — Арк. 7.

²² Обраховано за: Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревизию справлений в року 1721... — Арк. 1–210;

Таблиця № 1

**Соціальна група військових слуг Полтавського полку
за переписами 1721 і 1732 років²³**

	1721 р.	1732 р.
«трембачі»	Данило Іван	Іван Трембач Степан Чаленко
«довбиш»	Данило	
«цілюрники полковие»	Грицько Михайло	2 чоловіки*
«піщалка»	Іван	
«пушкарі арматние»	Тимош Дем'яненко Гриць Ложник Грицько Григоренко	Тимофій Дем'янов Тимофій Артюхов Іван Колдибаба Тимофій Кондратов
«армаші»		Іван Пороховий Стефан Сороковий Іван Чорний Іван Тищенко Кирило Ярема Михайло Щербаненко
шафар городовий	Ясько Шалфа	
шафар	Яков Недовіс	
«індукдатор»	Максим	
комісар полковий	Іван Бурмистренко	
«сторожі полтавські з листами посилаючися»		4 чоловіки**
??	Мирон Лазебник	
??	Самійло Дзюник	

²³ Складено за: Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревизию справлений в року 1721... — Арк. 1–210; Виденіє... 1732 года... — Арк. 1–568; Компут всего полку Миргородского... зревизованый року 1723... — Арк. 1–164 зв.

* Сторінка документа, де містилась інформація щодо персоналій, утрачена. З підсумкових підрахунків відомо, що кількість «цілюрників полкових» залишалася незмінною (Див.: Виденіє... 1732 года... — Арк. 18).

** Сторінка також втрачена. Можна встановити лише кількість військових слуг (Див.: Виденіє... 1732 года... — Арк. 18).

«Курінчики» та «стрільці куреня полковника»

Соціальна група «курінних козаків» або «курінчиків», згідно з припущеннями дослідників, почала формуватись ще з перших років існування козацького Гетьманату, а вже в роки гетьманування Івана Скоропадського (1708–1722) в Україні існувала доволі розгалужена мережа таких спільнот²⁴. У функціональні обов'язки курінчиків входило завдання формувати особистий почет значного товариша Війська Запорозького, що супроводжував його у військовому поході та прислужувався в мирний час. Винагородою ж за таку службу було звільнення від виконання тих загальнонародних повинностей, які поширювалися на сотенних козаків. Крім того, значний козак брав на себе утримання своїх курінчиків під час походу.

Перехід у статус курінчиків передбачав вилучення відповідної особи з подання гетьмана, ствердженого монаршою грамотою, з компуту відповідного полку — «з компуту полкового винятє і грамотою монаршою по універсалу бувшого гетмана Скоропадського отверженные»²⁵.

Групу значного військового товариства, членам якої дозволялося мати такий військовий почет, формували гетьман, генеральна і полкова старшина, сотенні урядники та навіть безурядові, проте заслужені у Війську Запорозькому товариші (як правило, відставні козацькі старшини чи нащадки впливових козацьких урядників). Якими ж були кількісні показники цієї соціальної групи в Полтавському та Миргородському полках? І при чьому боці вони служили?

Загальна кількість курінчиків Полтавського полку 1719 р. становила 149 осіб. Зважаючи на звільнення курінчиків від виконання загальнонародних повинностей, укладачі перепису 1721 р. (враховуючи його саме фіскальний характер) цю категорію козацтва у відомостях не фіксували. Перепис же 1732 р. фіксує зменшення цієї соціальної групи до 100 осіб. Причини такої зміни крилися передовсім у цілеспрямованій політиці петербурзького уряду, зацікавленого в тому, аби не зменшувалася загальна кількість товаришів, котрі несли військову службу. Адже, зважаючи на загальну тенденцію до ухиляння козацтва від участі в далеких військових походах²⁶, можна погодитись із думкою В. Дядиченка стосовно того, що

²⁴ *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. — Прага, 1924. — Т. 1. — Вып.1. — С. 52.

²⁵ Виденіє... 1732 года... — Арк. 42.

²⁶ Доволі показовими у цьому сенсі є відомості про кількість козаків, які несли військову службу в Миргородському полку, де серед товаришів, матеріально і фізично здатних до виконання військових обов'язків, вельми поширеною була практика почергового несення служби братами, сином і батьком, свекром і зятем (Див.: Компут всего полку Миргородського... зревизованный року 1723. — Арк. 8, 9 зв., 10, 16–16 зв. та ін.).

вписування козаків до категорії курінчиків, серед іншого, дозволяло звільнити їх від участі в походах і залишити для прислужування на старшинському дворі²⁷. І саме з метою ревізії законності вписування до категорії курінчиків новопоставлений 1723 р. головнокомандувач усіма військовими силами Російської імперії в Україні фельдмаршал князь М. Голіцин в тому ж таки році спрямував до старшини запит щодо відомостей про кількість курінчиків, яку дозволялося мати знатним товаришам у своїй диспозиції.

Найчисленніший почет у Полтавському полку 1719 р. мав тамтешній діючий полковник Іван Черняк — 76 товаришів Рибцівського куреня. Причому в дійсності він міг бути навіть більшим, оскільки не до кінця зрозумілим є статус козаків Гавронського і Тахтауловського куренів. Адже 1708 р. гетьман Іван Скоропадський підтвердив права на той час знатного військового товариша Івана Черняка на с. Гавронці і половину Рибців «с куреннем козаков, в тех же селах житие свое меючих, для услуги до походу военного приданьях». Десять років потому, 1718 р., Скоропадський знову підтвердив представлений Черняком універсал гетьмана Івана Мазепи, «в котором братьев его и иных его сродников маетности его же в Гавронцах и в Тахтаулове живущих, а именно Алексія Савина, Черняка Налимовских, Матвія Павленка, предку Сохацких, Койнашов, Бабанских, Чикало, Искрила, Явденка, в курень ему, как сродников, для отбывания военных походов, определено»²⁸. У переписних же полтавських книгах 1719 р. чомусь ані в Гавронцях, ані в Тахтаулові курінчики Івана Черняка не значаться.

На службі в безурядового, але доволі впливового на Полтавщині бунчукового товариша Василя Васильовича Кочубея (доводився сином страченому гетьманом І. Мазепою генеральному судді Василю Кочубею та онуком колишньому полтавському полковнику Федору Жученку) 1719 р. перебувало 37 козаків, а саме: 17 козаків у Стасовцях і 20 — в Жуках. Початок формуванню спільноти було покладено універсалом гетьмана Івана Скоропадського 1715 р., згідно з яким нащадку відомого старшинського роду дозволялося користуватися послугами тих козаків села Жуки, «которые при умершем Жученке, деде его, в курені были»²⁹. Як можна зробити висновок зі скарг полтавської старшини, поданих на ім'я царя в наступні роки, Кочубей, не задовольнившись наданим почтом, значно розширив його за рахунок сотенних козаків, які мешкали в

²⁷ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 418.

²⁸ Мякотин В. Очерки социальной истории Украины... — С. 53.

²⁹ Мякотин В. Очерки социальной истории Украины... — С. 53; Полтавские земельные универсалы // НБУВ. ІР. — Ф. 1. — Спр. 5.

належних йому інших маєтностях. У своє виправдання Кочубей наводив той аргумент, що нібито названі козаки й раніше були курінчиками в його діда. Й попри царський указ, що забороняв «козаков, которые в маєтностях его живут, под власть свою принимать, кроме двадцати, которые ему по универсалу гетмана определены», як можна пересвідчитись із матеріалів перепису 1719 р., означена кількість курінчиків не задовольнила нащадка відомих козацьких старшин.

Третій за розмірами почет курінчиків на Полтавщині мала мати Василя Кочубея, вдова по генеральному судді Василю Кочубею Любові Кочубеїха, на службі в котрої перебувало 24 означених особи. У решти значних полтавських козаків почти були набагато скромнішими. Так, колишній полтавський полковник Іван Левенець обходився десятьма курінчиками, а полтавський державець Іван Залеський — двома.

На початку ж 1730-х років, попри службове зростання Василя Кочубея, котрий посів полковницький уряд, кількість його курінчиків зменшилася до двадцяти восьми осіб. Найчисленнішим ж було оточення першого полтавського сотника Григорія Черняка — п'ятдесят чотири товариша. Причому, звертає на себе увагу той факт, що Григорій Черняк не зумів зберегти успадковане від батька право на утримання за собою товариства Рибцівського куреня. Натомість сотенний старшина сформував власний почет на базі Гавронського та Тахтауловського куренів, козаки яких, як уже відзначалося вище, були курінчиками його батька ще в часи гетьманування Івана Мазепи.

Попри загальну тенденцію до зменшення кількості курінчиків у роки правління Малоросійської колегії (1722–1727) не суттєво, а все ж збільшилася кількість курінного товариства в колишнього полковника Івана Левенця (з десяти до чотирнадцяти осіб). Цьому, з нашого погляду, сприяли перебування старшини впродовж 1724–1727 рр. в ранзі «правителя Генеральної військової канцелярії» та тісна співпраця з президентом Малоросійської колегії Степаном Вельяміновим³⁰.

Приклад з курінчиками вдови генерального судді Василя Кочубея та доньки колишнього полтавського полковника Федора Жученка Любові Кучубеївни, що мешкали в успадкованому нею від батька с. Диканьці Першої полкової сотні, підтверджує висловлену в історіографії думку про можливість збереження курінчиками свого статусу і після смерті патрона та переходу на службу його спадкоємця, котрий і не ніс військову службу³¹. Аналогічна картина спостерігається і з курінчиками вдови

³⁰ Докладніше див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998. — С. 171–180.

³¹ *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины... — С. 53.

полкового писаря Анни Богаєвської, що мешкали в Супрунівському курені Другої полкової сотні. Прикметно, що за життя Григорія Богаєвського перепис 1719 р. не показав наявності в Супрунівці його курінчиків. Натомість, як і у випадку з Любов'ю Кочубеївною, курінчики Богаєвської мешкали в селі, володільницькі права над некозацьким населенням якого належали саме їй.

На жорстку залежність адрес мешкання курінчиків та поширення володільницьких прав їхніх патронів вказують і приклади з іншими курінчиками Полтавського полку. Зокрема, села Стасовці і Жуки, з яких було завербовано курінчиків Василя Кочубея, належали саме Кочубею. Те ж саме можна сказати і про Нижні Млини, які були власністю Івана Левенця і з яких вербувались його курінчики, Гавронці — відповідно Якова Черняка, Івашківці — Івана Залеського тощо. Натомість механізм формування такого почту Черняка в Тахтаулові був принципово іншим, оскільки власниками села у попередні роки були пан Колачинський та Полтавська ратуша³².

Випадок з тахтаулівськими курінчиками Григорія Черняка цікавий ще й тим, що перепис 1734 р. містить згадку про соціальну категорію, з якої було завербовано «новоуписаних» курінчиків полтавського сотника, — «з подданных ратушних полтавських»³³.

В. Мякотін, досліджуючи соціальну структуру Гетьманату, висловлював думку, що спільноти курінчиків формувалися переважно з числа бідних козаків³⁴. Як про «найубожнейших» козаків, призначених курінчиками до бунчукових товаришів засеймських сотень, говорив в універсалі від 30 березня 1733 р. і гетьман Данило Апостол³⁵. Утім, перепис Полтавського полку 1719 р., вказуючи на приналежність курінчиків Василя Кочубея зі Стасовців до «конного товариства»³⁶, спростовує універсальність дії цього правила. Так само як кінне товариство були класифіковані й курінчики в с. Диканці, що належали Любові Кочубеївні³⁷. Натомість курінчики Василя Кочубея із с. Жуки, «з компуту полкового винятые і грамотою монаршою по універсалу бывшего гетмана Скоропадського отверженные», поділялися на «малогрунтовие» (3 особи), «убогие» (10) і «крайне убогие» (7). Так само й курінчики Григорія Черняка, що мешкали 1732 р. в с. Гавронцях, за своїми майновими статками поділялись у такій пропорції: 2 — кінних, 5 — малогрунтових, 18 «крайне убогих, которые за

³² Компут всего полку Полтавского... 1719 року... — Арк. 30.

³³ Виденіє... 1732 года... — Арк. 50.

³⁴ Мякотин В. Очерки социальной истории Украины... — С. 52.

³⁵ Там же. — С. 57

³⁶ Компут всего полку Полтавского... 1719 року... — Арк. 16

³⁷ Там само. — Арк. 23 зв.

скудостю служит не могут»³⁸. Як «малогрунтових» і «весма убогих» класифікує перепис 1732 р. й курінчиків Черняка із с. Тахтаулова, щоправда, доповнюючи цю класифікацію ще «козаками новоуписаними курінчиками»³⁹.

Таблиця № 2

**Відомість про кількість «курінчиків» у сотнях і курнях
Полтавського полку в 1719 та 1732 рр.**⁴⁰

Сотні і курені	1719	У кого в курені	1732	У кого в курені
Перша полкова сотня				
Гавронський			25	Григорія Черняка, сотника
Стасовський	17	Василя Кочубея, бунчукового товариша		
Тахтауловський			29	Григорія Черняка, сотника
Диканьківський	24	Любові Кочубеївни, вдови генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея		
Жуківський	20	Василя Кочубея, бунчукового товариша	20	Василя Кочубея, полковника
Рибцівський	76	Івана Черняка, полковника		
Друга полкова сотня				
Супрунівський			4	Анни Богаєвської, «бывшой писарки полковой»
Івашківський	2	Івана Залеського		
Мильцівський			8	Івана Левенця, бунчукового товариша
Нижнемлинський	10	Івана Левенця, бунчукового товариша	6	Івана Левенця, бунчукового товариша
Кобеляцька сотня			8	Василя Кочубея, полковника
Загалом	149		100	

³⁸ Виденіє... 1732 года... — Арк. 53 зв.–54.

³⁹ Там само. — Арк. 59

⁴⁰ Складено за: Компут всего полку Полтавского... 1719 року... — Арк. 1–180; Виденіє... 1732 года... — Арк. 1–568.

Звертає на себе увагу той факт, що у випадку з полтавськими козаками не існувало жорстко зумовленої залежності наявності чи відсутності в тієї чи іншої заслуженої особи курінчиків від посідання високого уряду в полковій структурі. Скажімо, Василь Кочубей мав у 1720-ті роки численні відділи курінчиків, навіть будучи безурядовим козаком, завдячуючи винятково заслугам батька. Так само безурядовим на початку 1730-х років був й інший представник полтавської «аристократії» — бунчуковий товариш Іван Левенець, котрому прислужувало 14 курінчиків з Мильцівського і Нижнемлинського куренів. Натомість посідання Григорієм Черняком сотницького уряду в Першій полковій сотні послужило поштовхом для формування одного з найбільших у полку почту курінних козаків, до складу якого входило 25 гавронських і 29 тахтауловських козаків тієї ж Першої сотні. Незрозумілими і нелогічними є й мотиви втрати козаками Рибцівського куреня статусу курінчиків після смерті їхнього «патрона», полковника Івана Черняка. Адже саме в цей час його син, міський сотник Яків Черняк не лише посідав чільне місце в старшинській ієрархії Полтавського полку, а й формував власний козацький почет.

Принципово іншу, аніж у Полтавському полку, спостерігаємо картину в Миргородському полку — «вотчині» тамтешнього полковника Данила Апостола (уже з кінця 1650-х років Апостоли — спочатку дядько, згодом батько майбутнього українського гетьмана — посідали чільні місця у полковому провіді Миргородщини, аби по тому, наприкінці 1680-х років, передати полковницький пернач 28-літньому Данилу, котрий залишався на полковництві (з невеликими перервами) цілих сорок років, аж поки не був обраний на гетьманство).

Загальна кількість курінних козаків у Миргородському полку була приблизно такою ж, як у Полтавському — відповідно 116 (не враховуючи 10 дворів «вдів курінчиків, які можуть службу відбувати козацьку синами чи наймитами») та 149 осіб⁴¹. Проте на відмінну від полтавських курінчиків, приписаних до діючих старшин чи їхніх нащадків, всі миргородські курінні козаки входили до почту однієї особи — місцевого полковника Данила Апостола.

Крім того, як зауважено вище, переписні книги Миргородського полку фіксують і таку соціальну категорію, як «вдови курінчиків, які можуть службу відбувати козацьку синами чи наймитами». Вказівка на можливість відбування козацької служби синами могла б бути непоганою ілюстрацією спадковості курінної служби, а відтак і соціальної замкнутості цієї

---

⁴¹ Компут всего полку Миргородского... зревизованый року 1723... — Арк. 38 зв., 164 зв.; Компут всего полку Полтавского ... 1719 року ... — Арк. 16, 28 зв., 35.

групи, якби не згадка про військову службу в статусі курінчиків наймитів спадкоємиці цього соціального статусу як про один зі способів збереження цього самого статусу.

Разом зі вдовами курінчиків, котрі також можуть службу козацьку нести, відправляючи на службу синів чи наймитів, з наявних у полку 4 тис. 777 осіб курінне товариство Миргородського полку нараховує 126 членів⁴², що становить трохи більше 2,6%. Для порівняння: у Полтавському полку в 1719 р. кількість курінних козаків сягала близько 150 осіб з наявних 4 тис. 920; тобто 3% від усіх козаків, а на теренах Слобідської України відсоток «курінських» козаків (як їх там називали) доходив аж до 5% (зокрема у випадку з Ізюмським полком в 1729 р.)⁴³.

Ще однією особливістю соціального облаштування Миргородського полку є наявність у середовищі козацького товариства такої групи, як «особливе товариство... именуемое стрільці куреня пана полковника миргородского...».

Соціальна категорія так званих «стрільців» уже досліджувалась у працях М. Плохінського і В. Мякотіна⁴⁴. Названі дослідники вбачали генетичний зв'язок між цією категорією населення Гетьманату (а також близькою до неї категорією так званих «бобровників») та групами королівських і приватно підданських стрільців Речі Посполитої, які за виконання обов'язків заготівлі дичини для королівського та панських столів наділялись певними привілеями. До середини XVII ст. стрільці належали до середовища посполитих королівщин чи панських підданих, а після соціальних зрушень, обумовлених революційними подіями, увійшли до козацького товариства. Причому, виконання стрілецьких обов'язків, згідно історіографічних уявлень, «прив'язувалось» до несення служби «при боці регіментаря». Географічно ж стрілецькі громади на Сіверщині прив'язувались до Стародубського, Чернігівського і Ніжинського полків, а на півдні Лівобережжя — до Лубенського полку, зокрема, Смілянської сотні⁴⁵. Щоправда, достовірність останнього твердження ставиться під сумнів універсалом гетьмана Д. Апостола, виданим у жовтні 1727 р. й адресованим полтавському, миргородському, лубенському і переяславському полковникам: «Понеже за прежних антецессоров наших было

⁴² Там само.

⁴³ *Маслійчук В.Л.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст. — Харків, 2003. — С. 145.

⁴⁴ *Плохинский М.* Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины. I. Бобровники. II. Стрельцы. — Харьков, 1891; *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины... — Т. I. — Вып. 1–3.

⁴⁵ *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины... — Вып. 3. — С. 40, 48.

обыкновеніе такое, что з пограничных рейменту нашего полков посылаются бывало стрельцы и другіе козаки за Дніпр і в степи за границу для добыты всякой звірины на отсылку ко двору его императорского величества, которая звірина по первом зимном пути туди одсилалася, того ради и мы, того давнемо обыкновенія не запоминаючи, жадаем вашмосты, абы вашмость во время обыкновенное з полку свого з побережных сотень стрільців таким порядком, як и прежде было, за Дніпр для добыты звірины выправил...»⁴⁶.

Переглядаючи документацію Генеральної військової канцелярії, В. Мякотін натрапив на універсал гетьмана Апостола, адресований лубенському полковнику, в якому йшлося про ствердження особливого статусу стрільців Смілянської сотні. Зокрема, смілянським стрільцям наказувалось «для всяких войсковых услуг» бути при гетьманському дворі, а смілянському сотнику заборонялось їх притягувати до будь-яких полкових і сотенних служб і не мати жодного до них діла. Відповідно, у похід стрільці були зобов'язані також виступати при гетьманській особі.

Проте матеріали перепису Миргородського полку переконливо спростовують лише таку географічну та ієрархічну прив'язку цієї соціо професійної групи. Насамперед уже самі згадки про «особливое товариство сотни власовской именуется стрілці куреня пна полковника миргородського», «особливое товариство сотни кременчуцкой именуется стрілці куреня пна полковника миргородського» та «особливое товариство сотни потоцкой именуется стрілці куреня пна полковника миргородського»⁴⁷ свідчать про поширення статусу стрільців і на миргородських полчан. Крім того, звертає на себе увагу і підпорядкованість цієї особливої соціо професійної групи не гетьману, а місцевому полковнику. Переконливе спростування несення стрільцями похідної служби при гетьманському боці знаходимо і в розгорнутій характеристиці групи: «котрим видається з дому его [полковника] кони и оруже а когда позовет военный случай до походу, тога оним выдається и харч з дому пна полковника»⁴⁸.

У кількісному відношенні категорія стрільців Миргородського полку складалась із 48 осіб, що проживали на території Власівської, Кременчуцької і Потоцької сотень, відповідно — по 23, 15 і 10 товаришів⁴⁹.

⁴⁶ Цит. за: *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины... — Вып. 3. — С. 47.

⁴⁷ Компут всего полку Миргородского... зревизованый року 1723... — Арк. 74, 76, 80.

⁴⁸ Там само. — Арк. 74.

⁴⁹ Там само. — Арк. 74, 76, 80.

Достатньо інформативним, на наш погляд, є соціальне уточнення — «з деда и отца козаки»⁵⁰, яке вказує на певну соціальну престижність цієї служби.

Звертає на себе увагу й той факт, що остання частина статусної формули соціальної групи — «котрим видається з дому его [полковника] кони и оруже а когда позовет военний случай до походу, тога оним видається и харч з дому пна полковника»⁵¹ — майже дослівно повторює аналогічне формулювання характеристики «курінчиків» полковника. Відтак, може скластись уявлення, що мова йде про одну й ту ж соціальну групу, лише названу в різних сотнях по-різному. Утім, у підсумкових зведених результатах полкової ревізії курінчики полковника та стрільці куреня полковника також подаються як окремі соціальні категорії. Відтак, логічно буде припустити, що на практиці існував поділ на дві, вочевидь, соціально близькі групи, і лише брак джерел заважає вичленити відмінні риси в їхніх соціальних характеристиках.

«Дворяни», «протекціанти», «козаки в підданстві», «козаки в поспільстві», «підсусідки козацькіє»

Доволі чисельною у порівнянні з іншими маргінальними групами козацтва була спільнота так званих «дворян». Ця соціальна категорія не описана у спеціальній історичній літературі, й не вельми багато відомостей про її статус, повинності та обов'язки знаходимо і в переписних книгах.

Найперше звертає на себе увагу той факт, що в Полтавському полку всі «дворяни» перебувають на службі переважно однієї особи, а саме Василя Кочубея. Так, з 114 наявних на Полтавщині 1732 року «дворян» 107 проживали в Стасівському, Диканьківському і Жуківському куренях Першої полкової сотні й перебували на службі саме в полковника Кочубея і лише семеро — на службі полтавського сотника Григорія Черняка.

Аналогічну картину спостерігаємо і у «вотчині» миргородського полковника Данила Апостола. Загальна кількість «дворян» у Миргородському полку є значно меншою порівняно з Полтавським і становить лише 20 осіб. Усі вони мешкали в маєтності Апостола в селі Бакумівці й перебували на службі в нього⁵².

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. — Арк. 34.

З опису соціального статусу «дворян» полтавського сотника Григорія Черняка із с. Гавронців (їх у нього було семеро) випливає, що останні «на его грунтах мешкали... на службу его определенные крайне убогіє»⁵³. У випадку з дворянами полковника Кочубея, що мешкали в с. Жуки, міститься уточнення щодо їхнього соціального походження — «дворяне полковника полтавського з мужиков»⁵⁴. Проте вже саме місце внесення відповідного запису — серед козацького товариства — свідчить про набуття колишніми селянами якісно нового соціального статусу, близького до козацького, принаймні у сенсі звільнення від повинностей, які відбували посполиті.

Звертає на себе увагу й той факт, що полтавські «дворяни» за своїм статусом поділялися на дві групи. Так, «дворяни» полковника Василя Кочубея, які проживали в його маєтку у Стасівцях (всього 28 осіб), у переписі 1733 р. були ідентифіковані як такі, що на потребу полковника «починенные и на его кгрунтах мешкаючіє»⁵⁵. Натомість дворяни з Диканьки (40 чоловік) зазначені як такі, що «на своїх дворах обретаються»⁵⁶.

Щодо «дворян» миргородського полковника, то тут переписні книги недвозначно вказували на їх приналежність до козацького товариства — «придворные козаки». Крім того, матеріали ревізії Миргородського полку містять опис певних статусних ознак цієї соціальної групи: «козаки, которые службу отбывают на его же (полковника) конях и его оружьях, и платах, а когда случай военный позовет в походех и харч їм его пана полковника дається»⁵⁷. Більш лапідарними є пояснення обов'язків «дворян» полтавськими ревізорами — «дворян для посилки писем»⁵⁸.

До певної міри близькою до «дворян» за своїм соціальним статусом і ставленням до виконання «загальнонародних» повинностей була група так званих «протекціантів» («протекціант..., который от всякой отбывания повинностей вольны»⁵⁹). Щоправда, у кількісному відношенні показники групи істотно різнилися від перших. Так, якщо «дворян» у Полтавському полку було зафіксовано 114 дворів, то «протекціантів» лише 31.

---

⁵³ Ведение 1732 року... — Арк. 54.

⁵⁴ Там само. — Арк. 42.

⁵⁵ Там само. — Арк. 29 зв.

⁵⁶ Там само. — Арк. 35 зв.

⁵⁷ Компут всего полку Миргородского... зревизованный року 1723... — Арк. 34.

⁵⁸ Видение... 1732 года... — Арк. 204.

⁵⁹ Там само. — Арк. 148.

До категорії «протекціантів» могли потрапити як посполиті, так і рядові козаки. Місце представлення цієї категорії в переписних книгах Полтавського полку серед козацького загалу опосередковано засвідчує належність її членів до козацького товариства чи — що, вочевидь, буде ближче до істини — користування цією соціальною групою певними козацькими правами, передовсім звільнення від виконання так званих «загальнонародних» повинностей.

Логіка творення інституту «протекціантів» була аналогічна тій, в результаті якої постали упривілейовані групи бунчукових і значкових товаришів. Різниця полягала лише в тому, що, на відміну від останніх, котрі звільнялися від влади і присуду місцевої адміністрації, а також виконання будь-яких повинностей (крім несення військової служби при боці відповідно гетьмана і полковника та виконання їхніх доручень у мирний час), звичайні «протекціанти» за опіку над собою були зобов'язані платити своїм протекторам певними службами чи виконанням певних повинностей. Переписні книги не містять, на жаль, опису цих служб чи повинностей. Проте у них є переліки особливих зобов'язань «протекціантів» з числа посполитих, що, ймовірно, дає підстави для розуміння суті цього соціального явища. Так, наприклад, «протекціанти» міста Келеберди «посполитые крайне убогие з обывателями повинностей не отбывают потому что еже год до гварнизонов в Полтаву и в Переволочную посылаются на работу»⁶⁰. «Протекціанти» з містечка Переволочна були «до двору рейментарского наслуговуючие»⁶¹. А ось «протекціанти» з містечка Кобеляки «драгун не кормлют но только в дворе рейментарский Переволочанский бочки для воскового тамошнего провианту по требованию делают...»⁶².

Традиційно в історіографії вважається, що найбільшими можливостями для вербування «протекціантів» володіли полковники, і саме в них їх було найбільше⁶³. Утім, на прикладі Полтавського полку така закономірність не підтверджується. Адже у полковника Василя Кочубея 1732 р. було лише два «протекціанта» (у Мильцівському курені Другої полкової сотні та Великобудищанській сотні). Натомість у протекції полкового осавула Михайла Руденка було семеро осіб, російського генерала Вейсбаха — також семеро, полтавського коменданта (офіцера російської армії) — шестеро, а сотника Григорія Кованьки — двоє.

Цікаво, що переписні книги Миргородського полку 1723 р. взагалі не фіксують наявності у соціальній структурі полку такої соціальної категорії, як «протекціанти».

⁶⁰ Там само. — Арк. 471.

⁶¹ Там само. — Арк. 470.

⁶² Там само. — Арк. 419 зв.

⁶³ *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины... — Вып. 3. — С. 64.

Так само відсутні в миргородських переписних книгах цього часу і згадки про категорію «козацьких підсусідків» (у полку зафіксовано наявність лише «підсусідків посполитих», і то їх чисельність є мізерною — лише 58 із загальної кількості 10 626 осіб⁶⁴). Натомість у Полтавському полку козацьких підсусідків ревізори нарахували аж 213 дворів.

Категорія «підсусідків» у спеціальній літературі описана доволі докладно⁶⁵ й, вочевидь, немає потреби в акцентуванні уваги на її соціальних показниках. Варто лише зауважити помітну нерівномірність поширення практики переходу в категорію підсусідків у різних регіонах Полтавщини. Вочевидь, не лише економічною спроможністю частини козацького загалу можна пояснити той факт, що, наприклад, у Царичанській сотні до цієї соціальної групи зараховано 21 родину, Кобеляцькій — 48, а Нехворощанській — лише одну. У зв'язку з цим можемо припустити, що на поширення подібних практик впливала і специфіка господарського освоєння різних земель, і відповідна політика місцевої адміністрації, а також інші, невідомі нам чинники. Утім, у цьому випадку автор лише звертає увагу на існування проблеми для дослідження, реалізація якого дасть можливість привнести помітну новизну в реконструкцію соціальних відносин у Гетьманаті.

Ще однією відмінністю в соціальному облаштуванні Миргородщини та Полтавщини є наявність у містечку Сорочинці однойменної сотні Миргородського полку так званих «фурманщиків» у кількості 36 осіб. Із роз'яснення, наведеного в переписних книгах, стає зрозумілим, що останні несли службу при полковій артилерії, але при цьому були приписаними до двору місцевого полкового — «фурманщіки в Сорочинцах мешкаючіє до двору пна полковника и армат належніє»⁶⁶, й, вочевидь, у мирний час їхній статус й коло обов'язків були близькими до статусу й обов'язків «дворян», «курінчиків» або «стрільців». Аналогом цієї соціальної групи в Полтавському полку були «перевозники», зафіксовані в ревізії Переволочанського замку. За виконання своїх обов'язків вони звільнялися від відбування інших «сустанцій». Щоправда, приписані вони були не до місцевої старшини полкового рівня, а до гетьманського уряду⁶⁷.

---

⁶⁴ Обрахунки проведено за: Компут всего полку Миргородского... зревизованый року 1723... — Арк. 297.

⁶⁵ Наприклад, див.: Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної, Слобідської та Південної України // Історія українського селянства: Нариси у 2 т. — К., 2007. — Т. 1. — С. 245–263.

⁶⁶ Компут всего полку Миргородского... зревизованый року 1723... — Арк. 164 зв.

⁶⁷ Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721... — Арк. 158.

Таблиця № 3

Кількість «протекціантів», «дворян» і підсусідків у сотнях і куренях Полтавського полку (1732 р.)⁶⁸

Сотні і курені	Кількість «протекціантів»	Під чиєю протекцією	Кількість «дворян»	У кого на службі	Підсусідки
Полтавський міський курінь	7 6 4	Полкового осавула Руденка; полтавського коменданта; генерала Вейсбаха			
<i>Перша полкова сотня</i>					
Гавронський курінь			7	Сотника Григорія Черняка	15
Стасовський курінь			29	Полковника Василя Кочубея	
Брусівський курінь					4
Тахтауловський курінь	1	Полкового хорунжого Павла Герасимова			
Диканьківський курінь			50	Полковника Василя Кочубея	
Жуківський курінь			28	Полковника Василя Кочубея	
Івончинський курінь					9
Грабиновський курінь	1	Генерала Вейсбаха			
<i>Друга полкова сотня</i>					
Гуджолівський курінь					6
Шостаківський курінь					1
Пушкарівський курінь					7

⁶⁸ Складено на основі: Виденіє... 1732 года... — Арк. 1–568.

Мильцівський курінь	1	Полковника Василя Кочубея			
Мачохський курінь					4
Нижнемлинський курінь					1
Рибцівський курінь	2	Сотника Герасима Кованьки			2
Великобудищанська сотня	1	Полковника Василя Кочубея			6
Решетилівська сотня					12
Старосанжарівська сотня					16
Новосанжарівська сотня					3
Біликівська сотня					
Комаровський курінь					7
Кобеляцька сотня	2	Генерала Вейсбаха			48
Сокольська сотня	1	Товариша значкового Григорія Афанасьєва			9
Переволочанська сотня					6
Кишеньківська (Кишинська) сотня	5	Івана Рябця			
Келебердська сотня					13
Орлянська сотня					8
Китайгородська сотня					11
Царичанська сотня					21
Маяцька сотня					3
Нехворощанська сотня					1
Загалом	31		114		213

«Козаки новописані», «козаки в підданстві» та «козаки в поспільстві»

Переписні книги як Полтавського, так і Миргородського полків фіксують в середовищі козацтва також цілий ряд декласованих груп, які або втратили свій попередній соціальний статус, або знаходились у певному перехідному стані. Щоправда, за своїми характеристиками статус цих груп у різних полках є принципово відмінним.

Перепис Полтавського полку 1732 р. фіксує такі соціальні категорії, як «козаки новоуписаные грунтовые» (2 особи), «козаки новоуписаные малогрунтовые» (2 особи), «козаки новоуписаные убогие» (5 осіб), «козаки новоуписаные крайне убогие» (33 особи)⁶⁹. На яких же підставах набувався козацький статус і з якого середовища рекрутувались неофіти?

Стосовно двох «новоуписаних» козаків Тахтаулівського куреня Першої міської Полтавської сотні, зарахованих до складу курінчиків полтавського сотника, перепис містить ряд цікавих уточнень. Зокрема, по-перше, процедура набуття нового соціального статусу відбулася на підставі «грамоти монаршої по універсалу гетьманському», а по-друге, рекрутувались нові члени козацького товариства з «подданных ратушных полтавских»⁷⁰.

Соціальну метаморфозу, пов'язану з набуттям козацьких прав (принаймні один з можливих варіантів) відбито в переписних листах Решетилівської сотні наступним чином: «козаки, которые оставшись в сиритстві, чрез килконадцать літ в наймах зоставали, а тепер ставши господарями козацкую отбувають службу от 1731 году приняты в козацтво сотником»⁷¹.

Загалом же, згідно з матеріалами перепису Полтавського полку 1732 р., до козацтва було вписано або, точніше сказати, повернуто лише 40 осіб. Ані попередні переписи Полтавського полку, ані ревізії полку Миргородського подібних соціальних акцій не фіксують. Натомість вони наводять кількісні показники соціальних процесів, що активно протікали у зворотному напрямі, тобто виходу товариства з козацьких прав і зобов'язань, втрати ними козацького статусу.

Декласування козацтва могло відбуватися у двох випадках — переходу в поспільство та потрапляння у підданство. За переписом Миргородського полку 1723 р., серед миргородського товариства таких, «которых деды и отцы службу служили а поверсталися в посполство и неотбывают службы козацкой»⁷², у Миргородській полковій сотні налічувалося 37 осіб,

⁶⁹ Виденіе ... 1732 года... — Арк. 204.

⁷⁰ Там само. — Арк. 49, 50.

⁷¹ Там само. — Арк. 237.

⁷² Компут всего полку Миргородского... зревизованный року 1723... — Арк. 11, 40, 143 та ін.

у Хорольській — 13, Сорочинській — 34 і т. д. Загалом же у полку таких нараховувалося 94 особи⁷³.

Як аналог «козаків в поспільстві» (таке означення використовувалося на Миргородщині), на Полтавщині можна розглядати козаків, котрі вписані не до «сотенної» служби, а приписані «до ратуші Полтавской»⁷⁴ (зокрема, саме таким означено статус козаків с. Грабинівка Першої полтавської сотні на чолі з отаманом Семеном Міщенком). Загалом же у Полтавському полку таких було не багато — власне, лише 13 грабинівських козаків.

Набагато чисельнішою, принаймні на Миргородщині, була категорія козаків, котрі перебували у підданстві приватних осіб чи монастирів. Ревізія 1723 р. зафіксувала такий статус у 189 осіб, а саме: у полковій сотні — 28, Хорольській — 61, Городиській — 9, Шишацькій — 55, Сорочинській — 30 тощо⁷⁵.

Крім того, перепис Полтавського полку 1632 р. фіксує й таку категорію козаків, які є «крайне убогіє, коней не меют, которые за сим служат не могут»⁷⁶, тобто фактично також є декласованими елементами у козацькому середовищі.

Характерно, що не лише останніх, але й дві попередні групи — «козаки в поспільстві» та «козаки в підданстві» — ревізор вписували не серед поспільства чи підданських категорій населення, а серед козацького товариства.

Менш одностайними були вони у класифікації охочекомонників, або козаків-компанійців. В одних випадках їх записували серед козацького товариства, в інших — серед поспільства. Таких козаків у Нехвороощанській сотні, в селі Шедєві, ревізор нарахували 12 осіб, у Маяцькій сотні — 22, в Орлянській — 4 (були вони «крайне убогіє служивіє»). Причому, йшлося не про компанійський курінь, який ніс службу в зазначеній сотні, а формувався з інших місцевостей. У переписі чітко вказано, що мова йде про компанійців, «которые в Нехворощи жильє мают служащіє»⁷⁷.

* * *

Загалом же варто відзначити, що соціальна структура Гетьманату в 1720–1730-х роках все ще перебувала у стані дифузії. На цей час не лише не було вироблено уніфікованої моделі в межах всього Гетьманату, на що переконливо вказують відмінності в соціальному облаштуванні двох географічно й історично близьких Полтавського і Миргородського полків, а й зберігалось чимало відмінних рис в межах самих полкових утворень, які все ще не справляли враження гомогенної соціальної субстанції.

⁷³ Там само. — Арк. 38 зв.

⁷⁴ Виденіє... 1732 года... — Арк. 16 зв.

⁷⁵ Компут всего полку Миргородского... зревизованный року 1723... — Арк. 143.

⁷⁶ Виденіє... 1732 года... — Арк. 19 зв.

⁷⁷ Складено на основі: Виденіє... 1732 года... — Арк. 197.

Розділ 18 ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ В СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ СОЦІУМУ

Суспільні цінності в соціокультурній спадщині ранньомодерної доби

Останнім часом у фокусі дослідницьких інтересів все частіше опиняється проблематика, пов'язана із вивченням процесів формування політичної свідомості українського ранньомодерного суспільства. Висунення цієї проблеми в пріоритетний ряд для комплексної реставрації перебігу історичного процесу в Україні з усією очевидністю ставить сучасних істориків перед необхідністю наукової розробки такого важливого її зрізу, як система ціннісних орієнтацій як окремого індивіда, так і певних суспільних груп та соціуму в цілому в її соціально-історичному контексті. Адже саме цінність, яка концентрує у собі весь спектр бажань і устремлінь соціуму, його установок, цілей і проєктів, нормативів поведінки, ідейних переконань тощо, виступає мірилом розвитку суспільної свідомості, гарантом поступу людської цивілізації, показником адаптованості суспільства до існуючих соціально-політичних реалій. Саме вона справляє вирішальний вплив на усталення певної моделі світосприйняття на певному хронологічному відрізку часу. З іншого боку, саме з системою орієнтацій, якими насамперед зумовлюються «стиль мислення» та «кодекс поведінки» суспільства, в історичній науці нерозривно пов'язане уявлення про менталітет соціуму чи індивіда і ментальність епохи як початкового, здебільшого захованого у підсвідомості, рівня суспільної поведінки.

Доречно буде зазначити, що аксіологічний (тобто, ціннісний) аспект буття людини чи людського колективу вже досить тривалий час перебуває в полі зору представників сучасної гуманітаристики, зокрема, дослідників-філософів. Так, цінність як наукова категорія, характеристичною сутністю якої виступає класифікація значущості предметів і явищ об'єктивного світу для людини як соціального індивіда (а також певної суспільної спільноти) через їх екстраполяцію на сферу соціальних відносин, є однією з визначальних дефініцій соціальної філософії і слугує в якості основного об'єкта дослідження її підрозділу — аксіології — вчення про цінності та історію ціннісних орієнтацій. Сьогодні в світовій філософії побутують п'ять типів ціннісних теорій: натуралістичний психологізм, трансценденталізм, персоналістичний онтологізм, культурно-історичний релятивізм і соціологізм, які різняться між собою саме мірою співвідношення реальності і цінності як двох граней єдиної структури дійсності. Певний доробок в розробці аксіологічної проблематики має і

філософська наука, що розвивалася в орбіті радянського та пострадянського академічного простору¹. Зокрема, протягом 1960–1980-х років її представники досліджували такі проблеми, як ціннісні форми свідомості та місце цінностей в філософії², вплив ціннісних орієнтацій на спосіб життя суб'єкта³, співвідношення культури і цінностей⁴, соціальних цінностей і норм⁵ тощо.

Визначення поняття категорії цінностей як «орієнтації знань, інтересів і переваг різних суспільних груп і особистостей», а в подальшому і «як засобу виявлення соціальних зв'язків і функціонування соціальних інститутів»⁶, не тільки суттєво збагатило методологію аксіологічних досліджень, але й дозволило перенести її основні засади, прийнятні в філософії, і на історичний контекст, зокрема, застосовувати в працях, спрямованих на вивчення історії культури, науки, суспільної свідомості, соціальних відносин тощо⁷.

Успішне розв'язання завдань, пов'язаних з задекларованою проблемою, потребує врахування кількох вузлових моментів методологічного характеру. Насамперед йдеться про упорядкування понятійного апарату, яким повинен оперувати історик у своїх пошуках. Перш за все це стосується таких ключових дефініцій, як «менталітет» та «ментальність», а також «соціальна психологія», «політична свідомість» тощо. В існуючій сьогодні науковій літературі (як історичного, так і філософського профілю) спостерігається досить широкий діапазон їх різночитання. Для прикладу, не вдаючись в історію походження термінів, наведемо лише декілька найбільш пізніх за часом варіантів їх тлумачення. Так, М. Барг розглядає менталітет як сукупність символів (понять, образів, ідей), сформованих певною культурно-історичною епохою і зафіксованих у свідомості людей методом повторення⁸, що в кінцевому рахунку слід розуміти як «засіб пояснення дійсності»⁹. Доктор філологічних наук О. Білий та доктор філософських наук Є. Бистрицький схильні вбачати у

---

¹ Див. зокрема: *Брожик В.* Марксистская теория оценки. — М., 1932; Проблема ценности в философии: Сб. статей. — М.; Л., 1996; *Дробницкий О.Г.* Мир оживших предметов. Проблема ценности в марксистской философии. — М., 1967; *Здравомыслов А.Г.* Потребности, интересы, ценности. — М., 1986; та ін.

² *Тутаринов В.П.* Теория ценностей в марксизме. — Л., 1968; *Философия и ценностные формы сознания.* — М., 1967.

³ *Образ жизни и ценностные ориентации личности.* — Ереван, 1979.

⁴ *Чивчавадзе Н.З.* Культура и ценность. — Тбилиси, 1984.

⁵ *Ручка А.А.* Социальные ценности и нормы. — Киев, 1976.

⁶ *Философский энциклопедический словарь.* — М., 1989. — С. 732.

⁷ Там же.

⁸ *Барг М.А.* Эпохи и идеи: Становление историзма. — М., 1987. — С. 4.

⁹ Там же. — С. 16.

цій дефініції норми побутової поведінки окремого індивіда чи соціальної групи. На думку І. Герасимова, мода на вживання терміну «менталітет» перетворила його з «інструменту пізнання минулого» в дослідженнях представників нової історичної науки в «непевну, семантично переобтяжену метафору», під якою почали розумітися будь-які «стійкі вияви духовного життя»¹⁰. Є. Кравцова розуміє під поняттям «менталітет» ту планку, якою визначається рівень суспільної та індивідуальної свідомості¹¹. На думку ж Л. Нагорної, сутність колективної свідомості відбивається через категорію ментальності, пізнавальна цінність якої «полягає у тому, що вона являє собою відображення історичного процесу в суспільній психології...»¹².

Відзначаючи важливість ідентифікації дефініцій «менталітет» та «ментальність» для успішного вивчення проблем і явищ історичного зрізу соціальної психології і політичної культури суспільства, О. Усенко одночасно застерігає від необгрунтованого синонімічного вживання цих термінів в сучасній дослідницькій практиці¹³. Зокрема, він визначає ментальність «як універсальну здатність індивідуальної психіки зберігати у собі типові інваріантні структури, в яких виявляється приналежність індивіда до певного соціуму і часу»¹⁴. Відповідно менталітет дослідник розглядає як форму «конкретно-історичного втілення ментальності», «будівельну конструкцію», базисом якої виступає сфера «колективного підсвідомого», а надбудову визначає «рівень самосвідомості індивіда»¹⁵. Одночасно з цим існує і енциклопедичне визначення ментальності як образу думок, сукупності розумових навичок та духовних установок, притаманних як окремій людині, так і суспільній групі¹⁶.

Ми недаремно акцентували увагу на необхідності вироблення сучасною історичною наукою компактного, викристалізованого уявлення про сутність найбільш уживаних термінів і понять, якими їй доводиться оперувати при дослідженні комплексу проблем, пов'язаних з вивченням світогляду раннього нового часу, шляхів формування різновидів психологічних

---

¹⁰ Герасимов И.В. Модернизация России как процесс трансформации ментальности // Русская история: проблемы менталитета. — М., 1994. — С. 10.

¹¹ Кравцова Е.М. Соборность — особенность русского менталитета и ее проявление в духовной культуре (1920–1930 гг.) // Там же. — С. 141.

¹² Нагорна Л.П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. — К., 1998. — С. 38.

¹³ Усенко О.Г. К определению понятия «менталитет» // Русская история: проблемы менталитета. — С. 4.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Большой энциклопедический словарь / Под ред. А.М. Прохорова. — Т. 1. — М., 1991. — С. 794.

типів соціальних індивідів, певних моделей свідомості і поведінки в умовах існування тих чи інших історичних реалій. Адже, з одного боку, уявлення про цінності і відповідна сукупність ціннісних зразків та світоглядних настанов є невід'ємною складовою «парадигми свідомості» як елементу структури менталітету¹⁷. З іншого — ментальність епохи виступає в якості складового «структуруючого елементу системи інтелектуальної і моральної орієнтації людини»¹⁸.

Іншим важливим моментом є визначення концептуальних засад розробки проблеми, підведення під неї методологічної бази. Це завдання ускладнюється тим, що, досліджуючи ціннісні орієнтації певної історичної доби, історик має справу не з матеріальним свідченням розвитку суспільства, а з абстрактними константами його духовності. Звідси витікає потреба вироблення певного симбіозу з методик, що застосовуються в дослідницьких розробках кількох спеціальних наукових галузей — історії, соціології, соціальної психології та філософії, з чітким розмежуванням функцій між ними.

Зокрема, історик, до сфери наукових інтересів якого входить вивчення еволюції моральних принципів і норм, ідеалів, ідей, установок і цілей духовного життя суспільства, беручи на озброєння методик, застосовану у філософських дослідженнях, повинен запобігати сліпого копіювання чи перенесення засад та методів останніх у галузь історичних розробок. Тут підхід мусить бути диференційованим. Так, залишаючи за філософією прерогативи у вивченні співвідношення рефлекторного і свідомого у формуванні ціннісних орієнтирів людини чи суспільства, вчений (зокрема, новіст) перш за все повинен узагальнити накопичений в українській історичній науці досвід дослідження історії суспільної свідомості і політичної культури нації, тобто, тих галузей, в яких більшою чи меншою мірою присутній зріз тематики, пов'язаної з механізмом та структурним аналізом системи цінностей українського суспільства переломної між середньовіччям і новим часом доби; ув'язати установки, ідеї, переконання, моральні та етичні норми суспільної поведінки індивіда з загальною канвою його історичного буття, враховуючи при цьому всю сукупність економічних, політичних, ідеологічних, культурних, релігійних чинників, якими зумовлюється психологічний клімат епохи.

У цьому генетичному зв'язку на окремих стадіях історії визначальними можуть виступати різні, інколи діаметрально протилежні, групи або окремі чинники, що зумовлюється як спільними характеристичними показниками перебігу історичного процесу в певний проміжок часу, так і

¹⁷ Див.: Усенко О.Г. Указ. соч. — С. 4–5.

¹⁸ Барг М.А. Эпохи и идеи... — С. 15.

особливостями його виявів в окремо взятих країнах, в залежності від їхнього суспільного устрою, географічного положення, кліматичних умов тощо.

Цілком логічно перед історичною наукою постає питання: що ж все-таки являє собою цінність в історичному контексті? Наголосимо, що мова йде про духовну субстанцію, яка, формуючись в конкретно-історичних епохах, конкретизується в моральних принципах і правових нормах, ідеалах, установках, цілях, переконаннях і виступає одним із важелів прогресивного чи регресивного поступу історичного процесу. Так, на думку доктора історичних наук Р. Руденка, кардинальна зміна ціннісних орієнтацій в Європі у першій половині XVII ст. була спричинена насамперед індустріалізацією економічної сфери і відповідно обумовленими цим зрушеннями у політичній системі¹⁹. Аналогічна картина, але викликана дещо іншими чинниками, спостерігалася на зламі двох епох і в Україні. Тут вирішальним фактором зміни системи цінностей виступила Українська національна революція, що спричинилася не тільки до якісного вибуху у політичній та соціально-економічній сферах, але й докорінно змінила весь психологічний фон доби. З іншого боку, прикладом того, як переорієнтація ціннісних показників може слугувати першопричиною негативних змін у соціально-політичному житті суспільства, виступають події періоду так званої Руїни, коли домінанта цінностей у психології національної еліти переважила на користь деструктивних, відцентрових орієнтацій. Аналогічні причини зумовили пізніше, вже у кінці XVIII ст., перемогу російського абсолютизму з його набором цінностей охлократичного характеру над традиційним українським козацьким демократизмом, що в політичній сфері призвело до знищення української державності, а в соціальній обумовило виникнення проблеми старшинського нобілітету. Згруповані в цілісні системи ціннісних орієнтацій, цінності обумовлюють вибіркове відношення людини до явищ матеріальної і духовної культури, зумовлюють соціально-політичні позиції окремих станів і суспільних груп, формують відносно усталений психологічний склад окремого соціуму, відповідний соціальний характер²⁰. Саме через цю останню функцію система ціннісних орієнтацій тісно пов'язана з соціально-політичною структурою суспільства, що, на думку А. Гуревича, становить другу

---

¹⁹ Див.: Руденко Р.Г. Політичні орієнтири Богдана Хмельницького в боротьбі за незалежність України // Богдан Хмельницький та його доба: Матеріали Міжн. наук. конф., присвяченої 400-літтю від дня народження великого гетьмана. 24–25 жовтня 1995 р. — К., 1996. — С. 63.

²⁰ Див.: Горячева А.И. О взаимоотношении идеологии и общественной психологии // Вопросы философии. — 1963. — № 11. — С. 58–59; Гуревич А.Я. Некоторые аспекты изучения социальной истории // Вопросы истории. — 1964. — № 1. — С. 52–53.

важливу проблему соціально-історичної психології²¹. Зокрема, вчений підкреслює, що лише через вивчення соціальної структури суспільства в цілому та окремих її складових можливе пізнання сутності будь-якого соціуму. «Приналежність до того чи іншого класу для будь-якого члена суспільства, — наголошує він, — в кінцевому рахунку є моментом, що визначає комплекс ідей, якими він керується, його поведінку і психіку»²².

Якщо в цілому в українській історичній науці дослідженість проблематики, пов'язаної з вивченням ціннісних орієнтацій ранньомодерного суспільства, перебуває сьогодні в зародковому стані (хоча в арсеналі світової історіографії існує певний доробок у цій галузі (нехай суто гіпотетичного характеру), який, безсумнівно, повинен бути врахованим вітчизняними науковцями), то дещо по-іншому виглядає справа з студіюванням другої частини проблеми — а саме з вивченням суспільного устрою українських земель та його класово-станового складу, а також взаємовідносин між його окремими прошарками і соціальними групами, їх політичного положення в суспільстві, властивих їм устремлінь, соціальних рухів. Зокрема, тематика, пов'язана з дослідженням соціально-політичної структури українського суспільства, перебуває в полі зору вітчизняної історіографії, починаючи з середини минулого століття. Останнім часом у вітчизняній новістиці помітно активізувалася увага до національних соціальних інститутів (зокрема, Української козацької держави XVII–XVIII ст.) як чинників соціально-політичних змін в ієрархії українського суспільства, що пов'язується з актуальністю цієї проблематики для практики того національного розбудовчого процесу, який переживає Україна після серпневих подій 1991 р. Однак ми не можемо не погодитися з тими з дослідників, що наполягають на необхідності звернення до проблем соціально-політичної структури суспільства під кутом зору соціально-історичної психології, а не лише цензових та юридичних ознак соціальної ієрархії. Безперечний сенс має й наполягання А. Гуревича на поглибленому дослідженні як макро-, так і мікроструктури суспільства²³. Але при цьому слід враховувати й властиву всьому суспільству ступінь «колективного мислення», що можливе завдяки аналізу притаманних йому системи цінностей, уявлень та інших формовиявів духовного життя. Тим більше останнє актуалізується через те, що система ціннісних орієнтацій безпосередньо пов'язана з таким його формовиявом як політична

---

²¹ Гуревич А.Я. Некоторые аспекты изучения социальной истории. — С. 56; *Его же*. Некоторые нерешенные проблемы социальной структуры феодального общества: Индивид и общество // Средние века. — 1968. — Вып. 31. — С. 73; *Его же*. К дискуссии о докапиталистических общественных формациях // Вопросы философии. — 1968. — № 2. — С. 128–129.

²² Гуревич А.Я. Некоторые аспекты изучения социальной истории. — С. 56.

²³ Там же. — С. 57–59.

культура, для якої цінність виступає «головною мотиваційною базою»²⁴, на якій ґрунтується не лише сприйняття чи несприйняття індивідом чи суспільною спільнотою побутуючих на окремих проміжках часу політичних концепцій, але й певна лінія і спрямованість політичної поведінки²⁵.

Чи не найголовнішим компонентом колективного мислення у будь-якій суспільній структурі середньовічної та ранньоновітної доби виступає категорія історичної свідомості, яка розцінюється окремими дослідниками як найвища духовна і етична цінність²⁶, що акумулює у собі «пануючі уявлення про світ і місце в ньому людини, про суспільство, що розглядається крізь призму простору і часу»²⁷. В кінцевому рахунку, саме через цю ціннісну одиницю забезпечується спадковість поколінь, створюються необхідні умови «для культурного, соціально-етнічного самовизначення народу, для визнання ним себе як особливої етнічної спільності, як особливої цілісності»²⁸.

Висунення ціннісних орієнтацій українського суспільства в спеціальний об'єкт історичного дослідження відкриває перед науковцями широке поле діяльності. Перш за все, очевидно, необхідно окреслити коло орієнтирів, притаманних саме українському суспільству на певних етапах його історичного існування, і провести порівняльний аналіз з загальнолюдською системою цінностей, з'ясувати причини, згідно яких ті чи інші складові цієї системи набували своєрідної інтерпретації на національному психологічному ґрунті. Другим важливим завданням є визначення еволюційного поступу формування системи цінностей українського етносу в залежності від загального стану розвитку його свідомості та співвідношення чинників політичного, економічного, географічного характеру тощо. При цьому не слід забувати, що особливістю історичного буття українського етносу є його відносно коротке хронологічно існування в умовах наявності власного незалежного державного організму (мається на увазі Українська козацька держава, яка постала завдяки державотворчому генію Б. Хмельницького на сході Європи в середині XVII ст.). Переважно ж українські землі на більш-менш короткий проміжок часу підпадали в політичну і економічну залежність від іноземних держав — Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Росії, що не могло не накласти відповідного карбу і на сферу духовності українського народу.

²⁴ *Нагорна Л.П.* Назв. праця. — С. 12–13.

²⁵ Див.: *Политическая культура населения Украины: Результаты социологических исследований.* — К., 1993. — С. 3.

²⁶ Див.: *Блок М.* Апология истории или ремесло историка. — М., 1973. — С. 147; *Барг М.А.* Эпохи и идеи... — С. 11.

²⁷ *Барг М.А.* Эпохи и идеи... — С. 3.

²⁸ *Ракитов А.И.* Историческое познание: системно-гносеологический аспект. — М., 1982. — С. 9.

Саме тому в дослідженні культурно-психологічних впливів чужорідних ментальностей на самосвідомість української нації та ментальні орієнтації українського суспільства вбачаємо один із важливих напрямів вивчення соціальної психології українців. Зокрема, цей вплив виявився в проблемі культуртрегерства польської шляхти в українських землях, боротьбі конфесій у релігійній сфері, переміщенні західно- і східноєвропейських, а також східних та азійських стилів в українській архітектурі, музиці, виникненні феномену Феофана Прокоповича з його еволюційним розвитком від православ'я через католицизм знову у лоно православної церкви, через служіння українській науці шляхом привнесення у неї модернізаційних теорій західноєвропейського просвітництва до російського царедворця, вірного поборника реформаційної діяльності царя Петра I, у відмові української старшини від боротьби за традиційні козацькі привілеї і шуканні нею прав російського дворянства та багатьох інших суперечностях культурного і політичного життя України в XVII–XVIII ст. У зв'язку з цим цікаво простежити і більш опосередковані впливи на українську ментальність здобутків західноєвропейської духовної цивілізації, зокрема, трансформації на українському національному ґрунті ідей Реформації та Просвітництва, протестантизму та інших виявів духовного життя Європи на зламі середньовіччя і нового часу.

Важливо також виявити співвідношення у системі ціннісних орієнтацій українського народу цінностей, на які орієнтувалося суспільство в цілому, та тих, що спрямовували установки та устремління його окремих соціальних груп чи навіть індивідів. В цьому контексті надзвичайної актуальності набуває з'ясування рівнів інтелектуального та духовного розвитку окремих станів, верств і соціальних прошарків українського суспільства, а також впливу на їх свідомість інтеграційних процесів. При цьому слід пам'ятати про ту роль, яку відіграють у формуванні соціальної психології доби «елітарні прошарки суспільства» як носії повної інформації про соціокультурну спадщину нації²⁹. В українському суспільстві другої половини XVII–XVIII ст. цю функцію надійно перебрали на себе представники заможних кіл козацтва — так звана козацька старшина та новонароджена українська шляхта, які «були змушені, добровільно чи примусово, розділити роль політичного представника землі та захисника “малоросійських прав і вольностей” з українським гетьманом»³⁰.

²⁹ Донченко О. Концепція соціальної психіки суспільства. Стаття друга: соціальні стани та процеси // Філософська і соціологічна думка. — 1994. — № 3–4. — С. 39.

³⁰ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. — К., 1996. — С. 62.

Джерела дослідження політичних цінностей українського ранньомодерного суспільства

Специфіка об'єкту дослідження неодмінно обумовлює і специфіку залучення джерельної бази. Оскільки в даному випадку мова йде про емпіричні прояви існування суспільства, то в якості документального джерела перш за все повинен залучатися інтелектуальний багаж епохи, а саме її правовий кодекс, філософські та теологічні праці, зразки духовної та світської літератури, народного фольклору, міфотворчості, епічні твори, перекази, легенди, історичні та полемічні праці. Важливим джерелом для виявлення пануючої в суспільстві в цілому та в його окремих структуруючих одиницях системи ціннісних орієнтацій та мотивів їх зміни виступає комплекс судових справ, нарративні та актові документи, листування офіційного та приватного характеру. Певний інформативний зміст у розрізі задекларованої проблематики несуть у собі зразки образотворчого мистецтва, національної архітектури. Так, приклад вдалого використання витворів фундаментального мистецтва при дослідженні поширення у свідомості суспільства ідеї національної державотворчості демонструє монографія А. Макарова «Світло українського бароко» (К., 1995). Доцільно погодитися і з тими з істориків, які при розгляді процесів мислення широко залучають художню літературу, вважаючи досить продуктивним «шлях вивчення менталітета через живий характер, особистість (образ героя в художньому творі), розгорнуту в типологічному аспекті»³¹. Для виявлення системи ціннісних орієнтацій та вивчення їх впливів на вирішення найважливіших проблем історичного буття нації в якості джерела можуть застосовуватися дані допоміжних історичних дисциплін. Зокрема, на думку Є. Пчолова, використання досягнень генеалогії «дає можливість виявити нові риси і особливості історичної свідомості епохи, доповнити картину взаємодії етносів і культур, допомагають зрозуміти менталітет середньовічної людини»³². Не менш важливим у цьому відношенні уявляється і використання здобутків геральдики, дипломатики, фалеристики тощо.

³¹ *Большакова А.Ю.* Феномен русского менталитета: основные направления и методы исследования // *Русская история: проблемы менталитета.* — С. 8–9.

³² *Пчелов Е.В.* Историческое сознание древней Руси и древней Скандинавии в генеалогическом аспекте // Там же. — С. 41.

Зміна світоглядної системи українців в умовах Національної революції XVII ст.

Абстрагуючись від цих загальних положень на конкретно-історичний ґрунт України XVII–XVIII ст., зазначимо, що саме на цьому хронологічному відрізку часу відбулися справді революційні зрушення в свідомості українського суспільства, причому, зрушення з досить великою амплітудою ціннісних коливань. Нагадаємо, що початки цього процесу були закладені ще у XVI ст. Так, політичним наслідком Люблінської унії 1569 р. стало різке посилення на українських землях латино-польського впливу, оборотною стороною чого виявилось тісне злиття в свідомості українського суспільства ідеї християнської з ідеєю національною³³, що пришвидшило темпи становлення національної самосвідомості українців, формування самобутності української культури, а в політичній сфері — ополячення та зради національним інтересам вищого українського панства — шляхти. Активізується просвітницька діяльність українських православних братств, зростає кількість друкованої продукції, поряд з широкою мережею початкових та середніх навчальних закладів в Україні засновуються вищі учбові установи, за своєю програмою і структурою наближені до західноєвропейських університетів. Таким чином починають складатися національні кадри інтелігенції, діяльність яких, поряд з політичною активізацією українського суспільства, справляє помітний вплив на становлення українського національного характеру, Зміну світоглядної системи в свідомості українців зафіксували ренесансно-гуманістичні та реформаційні ідеї, які почали поширюватися в українських землях, набуваючи тут своєрідного національного забарвлення, спрямованого на «осмислення актуальних проблем українського суспільства»³⁴, зокрема, створення «ідеології визвольного руху» на основі орієнтації на візантійські та давньоруські культурні традиції³⁵. В суспільну свідомість все глибше вкорінюються стереотипи громадянських свобод, національного самовизначення, релігійної толерантності³⁶ тощо. На практиці це означало, що на етнічному історичному ареалі на зламі століть почалося становлення української нації³⁷. З цього моменту національна свідомість набуває

³³ *Левицкая Ю.Е.* Формирование национального самосознания на Украине в конце XVI — начале XVII века // Русская история: проблемы менталитета. — С. 59.

³⁴ *Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М.* Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI — початок XVII ст.). — К., 1991. — С. 9.

³⁵ Там само. — С. 9–10.

³⁶ Там само. — С. 376.

³⁷ Див.: *Смолій В.А., Гуржій О.І.* Як і коли почала формуватися українська нація. — К., 1991. — С. 110.

суспільно-політичного значення³⁸. В ній набирають все більшої чинності ідеї соціальної справедливості, «обрання альтернативою експлуаторському суспільству ідеалу суспільного устрою, побудованого на принципах співжиття ранньохристиянської общини, обґрунтування природньої рівності людей»³⁹, тобто тих свідомісних стереотипів, які незабаром стали лозунгом повсталого народу. Разом з тим, оцінюючи рівень національної свідомості української людності на момент завершення першої половини XVII ст., дослідники сходяться на тому, що на цей час ідея створення незалежної держави ще не опанувала українським громадянством внаслідок довготривалої перерваності процесу національного державотворення та деформування національної самосвідомості української еліти, а також домінанти в козацькому менталітеті соціальних і релігійних стереотипів⁴⁰.

«Вузловою точкою», подією епохального значення в історії українського народу на зламі середньовіччя і нового часу, яка змусила пересічну людину брати «під сумнів звичні оцінки, гостро усвідомлювати проблемність свого існування і нестійкість системи ціннісних орієнтирів», а суспільство — виробити «нову консолідуючу ідею, ...яка виступає як оціночний критерій історичних подій і ситуацій наступного періоду аж до чергової переоцінки всієї колективної взаємодії»⁴¹, стала Українська революція 1648–1676 рр.

Без будь-якого перебільшення можна стверджувати, що революційні події середини — другої половини XVII ст. (поряд із кардинальними змінами в політичній, соціальній та економічній сферах) справили вирішальний вплив на духовність українського етносу, ставши своєрідним синтезатором всього попередньо набутого досвіду української спільноти в означеній сфері і каталізатором нових якісних зрушень в її суспільній свідомості, зачепивши при цьому всі її рівні — від побутового до теоретичного — та існуючі формовиявлення. Причому цей вплив можна спостерігати щонайменше в трьох площинах. По-перше, він виявляється в свідомості людей — сучасників і учасників подій; по-друге, обумовлює зміну стереотипу щодо сприйняття українця і України в ментальності оточуючих народів; по-третє, простежується в ціннісних орієнтаціях та

³⁸ Вахабов М.В. От средневековья к вершинам современного прогресса. — М., 1965. — С. 250.

³⁹ Сас П.М. Реформаційні погляди Івана Вишенського — прояв опозиції пануючій ідеології феодального суспільства // Укр. іст. журн. — 1987. — № 6. — С. 102.

⁴⁰ Степанков В. Ідея Української держави й Річ Посполита (1648–1660 рр.) // Україна — Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. — К., 1993. — С. 76–87.

⁴¹ Винокурова С. Масова свідомість у ситуації соціальної кризи: пошук еквівалента втрачених ілюзій // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 1. — С. 9–10.

оціночних критеріях кількох поколінь нащадків. Власне, в екстраполяції подій середини — другої половини XVII ст. на духовну сферу ми маємо справу з своєрідним політичним феноменом, під дією якого перевага революційних, новаційних цінностей у свідомості українського суспільства над їх традиціоналістським набором обумовила вартісну перебудову всіх галузей його життя, сприяла входженню молодого держави в цивілізаційну аурю європейського континенту.

Разом з тим слід відзначити, що дослідження свідомісного рівня розвитку українського суспільства в переломну добу 1648–1676 рр. практично не має традицій в історіографії. Подібні сюжети якщо і залучалися дослідниками середини XIX — перших десятиліть XX ст. (М. Максимович, М. Грушевський, М. Костомаров, М. Василенко та інші)⁴², то лише в якості ілюстративного матеріалу до зображення та пояснення сутності конкретних історичних перипетій доби. Виняток в цьому відношенні становлять хіба-що праці В. Липинського⁴³, в яких автор спробував простежити конфлікт шляхетського і козацького етносів, трансформацію ідеї козацького автономізму в державотворчий ідеал української нації, дослідити прояви монархічної ідеї в свідомості української правлячої еліти, та студії над державною ідеєю Д. Донцова⁴⁴, І. Кривецького⁴⁵, М. Возняка⁴⁶ (хоча ці дослідники переважно акцентували увагу на періодизації історії української державної ідеї, ніж її свідомісному аспекті).

В подальшому на перешкоді вивчення психологічного фону Визвольної війни українського народу середини XVII ст. стала хибна офіційна концепція, привнесена в історичну науку партійними та державними

⁴² *Костомаров Н.* Две русские народности // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Т. 1. — СПб., 1863; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. 1. — К., 1931; Т. 9. — Ч. 2. — К., 1937; *Його ж.* З історії релігійної думки на Україні. — Л., 1925; *Антонович В.Б.* Про козацькі часи на Україні. — К., 1991; *Максимович М.А.* Собрание сочинений. — Т. 1. — К., 1876; *Кулиш П.А.* Історія воссоединения Руси. — СПб., 1873–1877; *Мякотин В.А.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII в. — Т. I. — Вып. I. — Прага, 1924; *Василенко Н.* К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. — 1894. — № 11, 12; та ін.

⁴³ *Липинський В.* Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Філадельфія, 1991, *Його ж.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. — Філадельфія, 1990.

⁴⁴ *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991; *Його ж.* Українська державна думка і Європа. — Львів, 1918.

⁴⁵ *Кривецький І.* Українська державна ідеологія (Історичний нарис) // Громадський вісник. — Львів, 1992. — № 113–117.

⁴⁶ *Возняк М.* Українська національна ідея і державна думка (Історично-філософська стаття) // Громадська думка. — Львів, 1920. — № 27.

ідеологами. Крім аксіомного утвердження в історіографії стереотипу споконвічного устремління українського народу до возз'єднання в єдиній державі із своїм старшим братом — російським народом та класовості в оцінці тих чи інших явищ як матеріальної історії, так і духовності, ця концепція значно обмежувала хронологічні рамки Національно-визвольної війни, тим самим звузивши її сутність до боротьби за звільнення з-під зверхності Речі Посполитої заради піддання «під високу руку» Московської держави. В таких умовах звернення науковців до ідеологічного надбання повсталого народу заздалегідь спрямовувалося в наперед задане русло і не знайшло в історичних розробках (крім праць І. Крип'якевича⁴⁷ та Ф. Шевченка⁴⁸, в яких дотично до історичного контексту доби розглянуто окремі аспекти ідеологічної, політичної, соціальної та історичної форм свідомості, а також стереотипи сприйняття Української держави світовою спільнотою), скіль-небудь помітного якісного вияву.

У 1970–1980-х роках до вивчення історії Національно-визвольної війни звертаються представники молодшої генерації українських істориків. В їх працях розглядаються питання світогляду селянства й козацької гололи та трансформації в ньому уявлення про суспільний устрій України⁴⁹, вперше в вітчизняній історіографії порушується питання про необхідність дослідження впливу подій воєнного часу на формування соціальної свідомості української людності⁵⁰, визначаються основні форми прояву цього процесу на двох її свідомісних рівнях — в ідеології та соціальній психології⁵¹.

Звичайно, було б некоректним не згадати спеціальні розробки, які були здійснені впродовж попередніх десятиліть в зарубіжних центрах українознавства. Насамперед маємо на увазі монографічні дослідження

---

⁴⁷ Крип'якевич І.П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1957. — № 1. — С. 94–105; *Його ж.* Богдан Хмельницький. — К., 1954; *Його ж.* Історія України. — Львів, 1990. — 520 с.

⁴⁸ Шевченко Ф.П. Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в восприятии общественности славянских стран // Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів. — К., 1988. — С. 69–81; *Його ж.* Історичне минуле в оцінці Б. Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1970. — № 12. — С. 126–132; *Його ж.* Історичне минуле в сприйнятті Богдана Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1982. — № 2. — С. 90–100.

⁴⁹ Степанков В.С. Социальная политика гетманской администрации в годы освободительной войны украинского народа (1648–1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казацкой гольтыбы // История СССР. — 1979. — № 3. — С. 71–84.

⁵⁰ Смолій В.А. Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // Укр. іст. журн. — 1985. — № 6. — С. 31.

⁵¹ Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст. — К., 1985. — 264 с.

Т. Хінчевської-Геннел⁵² та С. Величенка⁵³, студії О. Оглоблина⁵⁴ та М. Стахова⁵⁵. Однак відірваність від джерельної бази не дозволила цим науковцям охопити всієї глобальності змін в духовному житті українського народу у другій половині XVII ст., покликаних до життя, поряд з економічними та соціальними чинниками, і майже 30-річним воєнним протистоянням на ареалі етнічної української території. Зокрема, зведення канадським дослідником сутності війни до рамок повстання «в ім'я короля й справедливості» і обмеження ідеологічних засад політичної програми Б. Хмельницького улегітимненням в масовій свідомості «володарної ідеї», в умовах відсутності династичної тягlosti, за козацтвом — фактичним правлячим станом входить в суперечність не тільки з тогочасною історичною дійсністю, а й із здобутками історичної науки в галузі дослідження суспільно-політичних рухів та національно-визвольних воєн середньовіччя і нового часу.

Зрушення в національній свідомості сучасного суспільства, які відбуваються під впливом проголошення Акту про державну незалежність України 24 серпня 1991 р. та необхідності утвердження самостійного державного організму, як нами вже зазначалося, позитивно позначилися і на розширенні проблематики, пов'язаної з дослідженням Української національної революції, та залученні для цього ширшої джерельної бази. Звернення уваги на державотворчий процес на терені українських земель в XVII–XVIII ст., 400-літній ювілей творця незалежної козацької держави гетьмана Б. Хмельницького та 350-та річниця від початку Національно-визвольної війни українського народу обумовили появу низки історичних праць, автори яких спробували по-новому поглянути на, здавалося б, вже добре вивчену історію Хмельниччини та віднайти в її історіографії чимало незаповнених лакун. До числа їх належить і проблема впливу Національно-визвольної війни на суспільну свідомість доби, для комплексного наукового розв'язання якої існують цілком реальні можливості.

Однак зауважимо, що ставлення науковців до цієї проблеми продовжує залишатися досить неоднозначним і не завжди адекватним тогочасним реаліям. Чималу роль в цьому відіграють основні концептуальні

---

⁵² *Chynczewska-Hennel T.* Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyny od schyłku XVI do połowie XVII w. — War., 1985.

⁵³ *Velychenko S.* The influence of Historical, Political and Social Ideas on the Politics of Bohdan Khmelnytskyi and the Kassack Officers between 1648 and 1657: Ph. D. diss. — London, 1980.

⁵⁴ Див.: *Бойко Ю.* Професор доктор О.П. Оглоблин як історик духовно-політичного росту козацької України // Український історик. — 1975. — Ч. 1–2.

⁵⁵ *Stachiv M.* Вплив Хмельниччини на формування української нації // В 300-ліття Хмельниччини (1648–1948). — Мюнхен, 1948.

засади, з яких той чи інший дослідник підходить до загальної оцінки доби XVII–XVIII ст. та місця і значення у ній подій 1648–1676 рр. Так, сучасна академічна новістична школа, спираючись на традиції української національної історіографії, в якій усталився погляд на історію Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст. як на один із найцікавіших епізодів всесвітньої історії⁵⁶, а Хмельниччина оцінюється як подія екстраординарного значення в долі українського народу, за наслідками адекватна німецькій реформації та Великій французькій революції⁵⁷, підходить до оцінки Визвольної війни як епохального за своїми політичними, соціальними, економічними та етнокультурними результатами періоду української історії, який водночас став своєрідним рубежем для витворення новачійних позитивних стереотипів та вкорінення їх в свідомості українського суспільства. Саме з цих позицій було вироблено нову концепцію Визвольної війни⁵⁸, згідно з якою хронологічні межі розширено до 1676 р., після якого «обезкровлені і здеморалізовані народні маси України були вже неспроможними піднятися на боротьбу за незалежність, створення національної соборної держави»⁵⁹, і відповідно збагачено її сутнісний зміст⁶⁰; змальовано соціально-політичний портрет творця Української держави⁶¹. До того ж історіографія збагатилася новими розробками з проблеми впливу війни на суспільну свідомість доби⁶², вкорінення в ній нових суспільних стереотипів мислення та ідей загальноціннісного

⁵⁶ Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киевская старина. — 1894. — № 11. — С. 242.

⁵⁷ Див.: Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина // ЗНТШ. — Т. 23–24 — Львів, 1898; Його ж. 3 політичного життя старої України. — К., 1918.

⁵⁸ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992. — С. 41.

⁵⁹ Там само. — С. 35.

⁶⁰ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. — К., 1999.

⁶¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — 2-е вид., доп., перероб. — К., 1995. — 623 с.

⁶² Сергійчук В.І. Вплив Хмельниччини на розвиток національної свідомості українського народу // Богдан Хмельницький та його доба... — С. 65–68; Руденко Р.Г. Політичні орієнтири Богдана Хмельницького в боротьбі за незалежність України // Там само. — С. 63–65; Соболев П.І. Морально-етичні проблеми Визвольної війни // Там само. — С. 68–70; Щербак В.О. Чинники становлення козацької самосвідомості // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань). — К.; Черкаси, 1995. — С. 93–97; Гуржій О.І. Переяславська угода і українсько-польські стосунки 1654–1657 рр. у сприйнятті народних мас України // Там само. — С. 196–198: та ін.

значення, (зокрема, ідеї української державності, ідеї соборності Української держави, ідеї спадковості гетьманської влади тощо⁶³).

З іншого боку, в працях окремих істориків спостерігається тенденція до сприйняття Хмельниччини як страшної трагедії для українського народу та його сусідів, що за своїми масштабами не переросла рамок звичайного козацького повстання, щоправда, наймасштабнішого, яке «на багато століть уперед, якщо не донині, визначило національний ідеал, довкола якого невдовзі вперше в єдиному ритмі почали обертатися й елітарна, й простонародна культури, — постать героя-козака, символічного борця «за волю України»⁶⁴, і тим самим перетворилося на підґрунтя творення відповідного ідеологічного міфу, успадкованого (за твердженням прихильників цієї концепції) «сучасним історіописанням»⁶⁵. Подібна точка зору накладає відповідний карб і на сприйняття її прибічниками психологічного аспекту революційної доби як епохи «бездомності духу»⁶⁶, обумовлюючи тим самим появу заздалегідь упереджених праць⁶⁷.

В контексті зазначеного вище спробуємо хоча б контурно прослідкувати історичні реалії, в умовах яких формувався психологічний фон Української національної революції. Перш за все слід пам'ятати, що всі інновації, привнесені в суспільну свідомість України політичними подіями середини XVII ст., не лягали на чистий аркуш, а більшою чи меншою

⁶³ *Смолій В.А.* Традиції Визвольної війни 1648–1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) // *Укр. іст. журн.* — 1991. — № 1. — С. 13–23; *Його ж.* Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // *Укр. іст. журн.* — 1991. — № 5. — С. 61–72; *Степанков В.С.* Формування державної ідеї в Українській козацькій республіці (1648–1676 рр.) // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань).* — Черкаси, 1992. — С. 31–34; *Верба І.В.* Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Республіканських історичних читань).* — К., 1991. — С. 79–84; *Степанков В.С.* Богдан Хмельницький і проблема соборності Української держави (1648–1657 рр.) // *Богдан Хмельницький та його доба...* — С. 20–25; *Його ж.* Ідея Української держави й Річ Посполита (1648–1660 рр.) // *Україна — Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість.* — К., 1993. — С. 76–87; *Його ж.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) // *Укр. іст. журн.* — 1995. — № 4. — С. 14–33 та ін.

⁶⁴ *Яковенко Н.* Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // *Сучасність.* — 1995. — № 12. — С. 68.

⁶⁵ Там само. — С. 70.

⁶⁶ *Яковенко Н.* Розтятий світ: культура України-Руси в переддень Хмельниччини // *Сучасність.* — 1994. — № 10. — С. 70.

⁶⁷ Див., наприклад: *Горошко С.В.* Структура і світогляд українського суспільства на початковому етапі Визвольної війни // *Богдан Хмельницький та його доба...* — С. 119–121.

мірою підготовлялися попереднім розвитком суспільного та духовного життя українського етносу. В світлі цього важливого значення набуває питання про духовний стан суспільства напередодні повстання Б. Хмельницького в січні 1648 р. та започатковані на цьому етапі його ідеологічні та ідейні передумови. Зауважимо, що в цілому проблема культурного розвитку України в кінці XVI — першій половині XVII ст. неодноразово ставала об'єктом дослідження як істориків⁶⁸, так і філософів⁶⁹ та мистецтвознавців⁷⁰. Дискусійність питання про рівень національної свідомості української людності на момент завершення першої половини XVII ст. засвідчують різні точки зору, які висловлено в новітній історичній літературі. Однак переважна більшість дослідників сходиться на тому, що революція застала українське суспільство в момент його досить високого духовного розвитку, який в історіографії оцінюється як період національного піднесення⁷¹.

Таким чином, при дослідженні стрімких зрушень в світосприйнятті та системі ціннісних орієнтацій українського суспільства протягом 1648–1676 рр. завдання полягає насамперед в окресленні кола тих свідомісних рівнів і форм, зміни у яких ставали загальнонаціональним надбанням. При цьому перш за все необхідно акцентувати увагу на модифікаціях в політичному і соціальному свідомісних рівнях. Здобутки історичної науки останніх років дозволяють твердити, що ці модифікації відзначилися справді революційним характером. По-друге, оскільки еволюція ціннісних орієнтацій суспільства відбувається в чітко визначеній системі координат, як суспільно-політичних, так і соціально-економічних, які, в свою чергу, весь час перебувають в постійному русленні, варто чітко означити сукупність тих чинників, які протягом лише кількох років обумовили появу абсолютно нової якості суспільної свідомості українців.

---

⁶⁸ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці // Жовтень. — 1969. — № 4; Дмитриев М.Ф. Влияние Реформации на общественную мысль украинско-белорусских земель Речи Посполитой во второй половине XVI — первой половине XVII в. // Отечественная общественная мысль эпохи Средневековья. — К., 1988; Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVII ст. — К., 1966; Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI–XVIII в. — К., 1929; та ін.

⁶⁹ Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI — початок XVII ст.). — К., 1990; Паславська І.В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій треті XVII ст. — К., 1984: Філософія Відродження на Україні. — К., 1990; та ін.

⁷⁰ Жаборюк А.А. Український живопис доби середньовіччя. — К., 1978; Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. — К., 1983; Мистецтво козацької України. — К., 1992; та ін.

⁷¹ Див., наприклад: Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // Сучасність. — 1992. — № 3; та ін.

Консолідація українського соціуму навколо ідеї національного державотворення

Акумулювавши весь попередній досвід національно-визвольних рухів та збагативши його дієвими здобутками у сфері соціальної боротьби, Національна революція вже на першому її етапі докорінно переорієнтовує погляди і устремління як самого гетьмана, так і частини наближеної до нього старшини і української шляхти. В їх свідомості ідея козацького автономізму поступається «спрямуванню на досягнення незалежності національної держави та возз'єднання у її кордонах усіх українських земель»⁷². Втіленню цієї мети у практику надалі підпорядковуються всі політичні, соціально-економічні та воєнні заходи українського володаря.

Однак, як цілком слушно зауважують дослідники, «для розвитку національної державної ідеї від автономії до незалежної соборної Української держави мав відбутися складний процес переосмислення цілей боротьби, подолання існуючих політичних стереотипів, розвитку українського менталітету»⁷³. Водночас певних змін зазнає і сама ідея соборності, яка значною мірою залежить від стану політичної і правової культури соціуму. Отже, цілком має рацію П. Сергієнко, коли наголошує на необхідності вивчення трансформації цієї ідеї в контексті її політичного, ідеологічного і соціокультурного значення⁷⁴.

Витворення на середину XVII ст. незалежної держави, визнаної урядами інших країн, в значній мірі стало можливим завдяки психологічному фактору. Не перебільшуючи його значення в ряді інших факторів, зазначимо: політичні ідеї Б. Хмельницького впали на сприятливий психологічний ґрунт, вкорінений у свідомості українського суспільства ціннісними орієнтаціями його тодішньої провідної верстви — козацтва, яке на середину XVII ст. перебрало на себе функції національної державотворчості. Одночасно з цим соціальні ідеали козацтва (як-то усвідомлення себе як особистості, власної людської гідності, демократичних принципів рівноправ'я і соціальної справедливості) знайшли поширення у свідомості всього українського народу. Таким чином, на певний час в країні, за спостереженням М. Максимовича, утворюється «однодумне громадське суспільство»⁷⁵. В основі цього процесу лежало усвідомлення всіма його верствами загрози втрати своєї національної самобутності⁷⁶. Інша справа, що цей етап, на жаль, був надто короткоплинним.

⁷² Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. — С. 34.

⁷³ Степанков В. Ідея Української держави й Річ Посполита (1648–1660 рр.). — С. 78.

⁷⁴ Сергієнко П.П. Соборна Україна: від ідеї до життя. — К., 1993. — С. 3.

⁷⁵ Максимович М.А. Собрание сочинений. — Т. 1. — К., 1876. — С. 564.

⁷⁶ Корновенко С.В. Українська козацька держава другої половини XVII ст.: відроджена сила традицій // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань). — С. 193.

Подібна консолідація громадянства навколо національної ідеї, яка на середину XVII ст. ототожнюється в Україні з ідеєю державності, вже сама по собі стає найякіснішою інновацією у політичній культурі українського народу. В історіографії доведено, що вироблення її наріжних принципів припадає на першу половину 1648 р. З початку 1649 р. вона починає домінувати в політичних планах гетьмана. Відповідно на цей момент набуває чинності трансформація в політичній свідомості суспільства таких імперативів, як національна самоідентифікація, уявлення про владу і авторитет та їх закріплення в правових нормах, «народний ідеал громадського, демократичного рівноправного ладу»⁷⁷, відношення до певних соціальних процесів і явищ, становлення державних інституцій, мовний аспект, просторово-територіальна орієнтація тощо. Всі ці фактори необхідно враховувати досліднику для з'ясування зрізу політичної свідомості суспільства.

Щодо свідомості соціальної, то тут вплив Національно-визвольної війни, яка одночасно була і Селянською війною, перш за все виявився через «матеріалізацію козацького ідеалу на величезній території українських земель», перетворення його «на життєздатний матеріал» новоутвореної соціальної будови⁷⁸, а також через модифікацію «віками культивованого стереотипу на корінне питання тогочасної епохи — питання про «землю та волю»⁷⁹. В масах селянства формується ідеал справедливого вирішення земельного питання»⁸⁰, тяглість якого простежується протягом всього XVII ст., справляючи відповідний вплив на правосвідомість рядового козака і селянина. Як зазначають дослідники, «у селянській правовій свідомості в досліджуваній період традиційно зберігалось уявлення про те, що кожне село володіло певними “власними” угіддями» на основі традиційного звичаєвого права⁸¹. Одночасно з цим збільшується тенденція до усвідомлення селянством особистих свобод, проявом чого стає масове покаяння, вимоги знищення великого панського землеволодіння⁸², привнесення в соціальну свідомість елементів світосприйняття нового часу (ідеал дрібної

⁷⁷ Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991. — С. 194.

⁷⁸ Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті. — С. 69.

⁷⁹ Смолій В.А. Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні. — С. 31–32.

⁸⁰ Смолій В.А. Традиції Визвольної війни 1648–1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні. — С. 14.

⁸¹ Сироткін В.М. Общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.) // Укр. іст. журн. — 1987. — № 6. — С. 115.

⁸² Смолій В.А. Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні. — С. 32.

земельної власності, використання вільнонайманої робочої сили тощо)⁸³. Одночасно з цим в суспільній свідомості селян і козаків відбувається переосмислення соціальної політики як місцевої, так і урядової адміністрації⁸⁴. Однак при цьому не слід забувати і про зворотний бік медалі — а саме зміну ціннісних орієнтацій в соціальній сфері представників державної влади, насамперед гетьмана Богдана Хмельницького, який з перших кроків Національної революції взяв курс на збереження «соціальної рівноваги в громадянстві»⁸⁵, обмеження «надто широких прагнень окремих станів»⁸⁶. Саме зважена соціальна політика гетьманського уряду, врахування соціальних ідеалів козацтва та сформованих на Запорозжі «зародків національної державності» обумовили усталення на середину XVII ст. повноцінного державного організму «з демократичними рисами національного устрою та соціально-економічних відносин»⁸⁷.

Винесення хвилею Національної революції в епіцентр політичних подій в Україні козацького стану та необхідність улегітимнення його репрезентаційних функцій в очах світової громадськості не могли не позначитися позитивно на такому важливому зрізі суспільної свідомості, як свідомість історична. Переломлюючи через призму історичного пізнання пануючі на певному часовому відрізку уявлення про оточуючий людину світ та суспільство, ця форма свідомості, відповідно до концепції світосприйняття М. Барга, виступає в якості «структуруючого елементу культури»⁸⁸, обумовлюючи «просторово-часову орієнтацію суспільства»⁸⁹, і тим самим становить «найвищу духовну і етичну цінність людини»⁹⁰. За спостереженням вчених, «в колективному інтелектуальному багажі» середньовічного та ранньомодерного суспільства саме історії належало одне з провідних місць⁹¹, а метод відшукування у минулому пояснення прецедентам сучасності здавна увійшов до творчого арсеналу політиків і юристів⁹². Як відомо, широко користувався ним у своїй політичній практиці

⁸³ *Борисенко В.* Україна середини XVII ст. у спогадах сучасників // Київська старовина. — 1995. — № 4. — С. 43.

⁸⁴ *Смолій В.А.* Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні. — С. 33.

⁸⁵ *Крип'якевич І.П.* Історія України. — Львів, 1990. — С. 238.

⁸⁶ *Крип'якевич І.П.* Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1958. — № 1. — С. 102.

⁸⁷ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — С. 597.

⁸⁸ *Барг М.А.* Эпохи и идеи: Становление историзма. — С. 3.

⁸⁹ Там же. — С. 6.

⁹⁰ Там же. — С. 11.

⁹¹ *Блок М.* Апология истории или ремесло историка. — М., 1973. — С. 147.

⁹² *Ракитов А.И.* Историческое познание: Системно-гносеологический подход. — М., 1982. — С. 11.

і гетьман України Б. Хмельницький. Зокрема, торкнувшись у своїх дослідженнях цієї теми, Ф. Шевченко засвідчував, що український володар неодноразово звертався до уроків минулого для обґрунтування територіальних претензій України на свої етнічні землі, під час дипломатичних переговорів, при укладенні міждержавних договорів тощо⁹³. Сприйняття місця історії в духовному житті суспільства сучасниками гетьмана засвідчив переписувач Густинського літопису ієромонах М. Лосицький. Без історичних знань, на його думку, «и люде би як у тмі будучи не відали, що ся прошлых віков діяло»⁹⁴.

Започатковане в перші десятиліття XVII ст. формування в свідомості населення духу національного патріотизму через вкорінення у ній «культу козацтва» і «культу пам'яті»⁹⁵ набуває своєрідного апофеозу вже після перших блискучих перемог повстанської армії. Патріотичну направленість історичних праць, створених за часів Хмельниччини, відзначив відомий історіограф Д. Дорошенко⁹⁶. Він підкреслив вплив на характер і структурну композицію козацьких літописів другої половини XVII ст. національної державної ідеї, що опанувала на той час умонастроями громадянства⁹⁷. «Важливим нюансом» літописів Самовидця, Г. Грабянки і С. Величка було, на думку С. Заремби, «вироблення їх авторами певної системи поглядів, тобто історичної концепції»⁹⁸, основними ідеями якої стало ствердження спільності походження слов'янських народів, відстоювання рівноправності української народності та єдності українських земель⁹⁹, що відповідало основним положенням політичної урядової програми. Новацією в порівнянні з попереднім часом стає вкорінення в свідомості українського народу через історичну пам'ять поколінь усвідомлення «тяглості руської історії на території України при відсутності пануючої династії»¹⁰⁰, а також «візії козацькою старшиною історичного

---

⁹³ Шевченко Ф. Історичне минуле у сприйнятті Б. Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 94–108.

⁹⁴ Полное собрание русских летописей. — Т. II. — СПб., 1845. — С. 30.

⁹⁵ Паславський І.В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. — К., 1984. — С. 106–124.

⁹⁶ Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа: історія, політологія, право. — К., 1996. — С. 19.

⁹⁷ Там само. — С. 21.

⁹⁸ Заремба С.З. Возз'єднання України з Росією у висвітленні українських літописців другої половини XVII — першої половини XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1978. — № 10. — С. 44.

⁹⁹ Там само. — С. 45.

¹⁰⁰ Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми легітимності і тяглості в українській історіографії XVII–XVIII ст. // Mediaevalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей — Т. 1. — К., 1992. — С. 121.

процесу» як підстави для обґрунтування права на автономне і незалежне існування Української держави¹⁰¹. Таким чином, в козацьких літописах відбивалися основні суспільно-політичні ідеали тогочасної громадсько-політичної думки, що робить ці праці, поряд з мемуаристикою часів Гетьманату, важливим джерелом для дослідження суспільної свідомості української нації періоду Національної революції.

Певних змін протягом 1648-1676 рр. зазнала і правосвідомість українського суспільства. Визначаючи місце і роль права в Українській козацькій державі, дослідники звернули увагу на те, що «в ході Визвольної війни в праві, яке об'єктивувалося у свідомості кожного члена тогочасного суспільства як особлива і керуюча сила, відбувалася певна трансформація понять “справедливість”, “моральність”, “доброта” і т. д.»¹⁰². Однак цей процес відбувався не безболісно, оскільки нові стереотипи моралі і поведінки людини «часто-густо» вступали «в конфлікт з загально визнаними до 1648 р.»¹⁰³. Так, під впливом соціальної революції докорінно змінюється суспільне уявлення про право власності на землю, право успадкування, право праці; трансформації зазнає усвідомлення «добра і зла» тощо. Традиційні норми моралі поступаються перед «новим розумінням гідності людини, її шляхів досягнення щастя на землі», визнанням величчя людського розуму¹⁰⁴. Але, незважаючи на те, що історія українського права, починаючи зі становлення у другій половині XIX ст. української юридично-державницької школи, постійно перебувала в полі зору науковців, такий її зріз, як вкорінення правових нормативів в суспільну свідомість та формування у ній уявлень про право, потребує більш детального дослідження.

Християнська та світська детермінанти розвитку суспільної свідомості

Ще одна проблема, яку не можна скидати з рахунку, криється в тому, що в роки Національної революції суттєвої детермінованості в суспільній свідомості набуває християнська ідея, усвідомлення населенням ролі релігійного фактору, його значення в національно-визвольних рухах. На слабку розробленість цих питань, зокрема, було звернуто увагу під час роботи Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річному ювілею Б. Хмельницького. Сьогодні дещо спрощеними виглядають трактування

¹⁰¹ Трофимчук О. Літературний текст бароко як відображення світогляду доби // *Mediaevalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей.* — Т. 2. — К., 1993. — С. 108.

¹⁰² Гуржій О.І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1994. — С. 6.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Історія філософії на Україні. — Т. 1. — К., 1987. — С. 309.

повстання 1648 р. як «боротьби за віру», коли релігійні вимоги поступалися лише вимогам боротьби за стародавні козацькі вольності¹⁰⁵, або теза щодо своєрідного «альянсу релігії і нації» на першому етапі війни¹⁰⁶. Значно більше наблизилися до розуміння ролі релігійного фактору в формуванні суспільної ідеології в роки Національної революції середини XVII ст. ті дослідники, які вбачають у тогочасному православ'ї «концентрований вираз самобутнього державного духовного розвитку українського народу»¹⁰⁷, через призму вивчення якого переломлювався комплекс соціальних та національно-визвольних ідеалів і ідеологічних установок суспільства. Однак поступово, з часу постання Української держави, православ'я починає втрачати свою роль провідника національної самосвідомості. Так, вже з 1648 р. в уявленні козацтва відбувається переосмислення самої християнської ідеї. Як на наш погляд, не позбавлене сенсу припущення з цього приводу зробила О. Трофимчук. Вона пов'язала цей процес з козацькою візією поступу національної історії, згідно якої «ідея православ'я була тактично чинною для української справи до моменту завершення національно-визвольної революції». Після ж 1654 р. воно починає ототожнюватися у свідомості українців з імперськими ідеалами Російської держави¹⁰⁸.

Одночасно з цим не слід забувати, що саме у роки революції в суспільній свідомості українського етносу все більшої чинності набувають секуляризаційні ідеї, які поряд з духовною охоплюють і сферу політичного мислення¹⁰⁹. Їх поширення найбільш рельєфно відбилося у філософській формі світосприйняття. На взаємопов'язаність переорієнтації національної свідомості й філософських теорій вказав свого часу Д. Чижевський. «Філософія, — писав він, — як усвідомлення людством своєї культурної творчості, відбиває в собі зміни в усіх сферах культури»¹¹⁰. Перш за все ці зміни позначаються на порядку і становищі в існуючій філософській системі теоретичних, етичних, естетичних та релігійних цінностей¹¹¹. В роки

¹⁰⁵ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 114.

¹⁰⁶ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 71.

¹⁰⁷ Саган О.Н. Українське православ'я — концентрований вираз самобутнього державного і духовного розвитку українського народу // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). — К.; Черкаси, 1992. — С. 49–50.

¹⁰⁸ Трофимчук О. Літературний текст бароко як відображення світогляду доби. — С. 112.

¹⁰⁹ Плохій С.М. До історії формування політичного секуляризму на Україні (Богдан Хмельницький і Сільвестр Косов) // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації: Зб. наук. праць. — К., 1991. — С. 76–91.

¹¹⁰ Там само. — С. 11.

¹¹¹ Історія філософії на Україні. — Т. 1. — К, 1987. — С. 308.

революції відбувається переорієнтація філософської та суспільно-політичної думки на практичні земні цінності, на контакт з природознавством, прикладною наукою. На зламі середньовіччя і нового часу започатковується процес розмежування філософії з теологією: «царство Бога» поступалося місцем «царству людини»¹¹², якій надавалося пріоритетності в загальній системі світобачення. Відповідно посилюються (на противагу трансцендентним) світські тенденції в культурі. Нові світоглядні поняття і принципи, викликані до життя змінами в соціально-економічній сфері, утвердили в філософсько-етичних курсах другої половини XVII ст. «примат наукового знання»¹¹³. В філософських трактатах розкривається суперечність між аскетичним теологічним світобаченням та гуманістичними й раціоналістичними традиціями¹¹⁴. Значний внесок у підрив системи середньовічного світогляду, яка існувала в Україні до 1648 р., зробили професори Києво-Могилянського колегіуму, ідеї і концепції яких формувалися під впливом прогресивних течій західноєвропейських філософських вчень¹¹⁵.

Чільне місце в філософії доби посідають ідеї громадянського гуманізму та суспільного прогресу, спрямовані на ствердження «зміни на краще багатьох аспектів суспільного життя: пізнання і підкорення людиною природи для загального добра, розвиток науки і освіти, повна свобода особистості, утворення сильної централізованої держави»¹¹⁶. В уявленні людності закріплюється трьохступенева схема світобудови: перший рівень Божественного провидіння; другий рівень володаря як символа держави; третій рівень колективної сили — народу¹¹⁷. Відповідно до цієї схеми формується і харизматичність постаті Б. Хмельницького.

Протистояння світського і релігійного мислення досить рельєфно відбилося в літературі. В роки Національної революції посилюється започаткований письменниками-полемістами першої половини XVII ст. процес усвідомлення літераторами своєї функції глашатаїв новітніх ідеалів і ідей, покликаних до життя глобальним перетворенням суспільно-адміністративної структури українських земель¹¹⁸. Громадянська функція літературних творів проявляється у оспівуванні сюжетів реальної історич-

¹¹² Філософія Відродження на Україні. — К., 1990. — С. 208.

¹¹³ Історія філософії на Україні. — С. 215.

¹¹⁴ *Ничик В.М.* Роль Києво-Могилянської академії в розвитку отечественной философии // Философская мысль в Киеве. — К., 1982. — С. 109.

¹¹⁵ Філософія Відродження на Україні. — С. 298.

¹¹⁶ *Трофимчук О.* Літературний текст бароко як відображення світогляду доби. — С. 106.

¹¹⁷ Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті. — Т. 1. — К., 1987. — С. 71.

¹¹⁸ *Крекотень В.И.* Тема науки в барочной украинской поэзии 30-х годов XVII века // Барокко в слов'янських культурах. — М., 1982. — С. 275.

ної дійсності¹¹⁹, в «генетичному зв'язку з давньоруською художньою традицією»¹²⁰. Найбільш яскравого вираження ці тенденції знайшли у поезії, думах, історичних піснях та переказах про Визвольну війну. Серед них насамперед слід згадати «Думу козацьку о війні з ляхами над рікою Стиром», «Думу про Хмельницького та Барабаша», думу «Перемога Корсунська», анонімні вірші про Визвольну війну українського народу. Ці твори відзначає високий пафос боротьби, життєстверджуюча сила піднесення духу самоусвідомлення нації, усвідомлення Б. Хмельницького національним героєм. Характерною їх рисою стає надання переваги політичним, соціальним подіям над релігійними проблемами¹²¹. В піснях і віршах оспівується військова майстерність і міжнародна політика гетьмана, «сприйняття й оцінка людських взаємин керівника держави з кращими представниками його найближчого оточення»¹²², розуміння його державотворчих заходів. Загалом у другій половині XVII ст. в Україні спостерігається тенденція до наближення літератури до потреб народних мас. Виведення в епіцентр твору образу «маленької людини» з притаманними їй рисами «стоїцизму, вірності християнським ідеалам... свідчило про поступове становлення ментальності української нації... з її самобутнім та своєрідним поглядом на світ»¹²³.

Одночасно відповідні зрушення відбуваються і на рівні елітарної літератури. Нової чинності набувають полемічні твори, спрямовані на піднесення авторитету православного віросповідання. Поряд з традиційною тематикою в ораторській прозі починають звучати соціальні мотиви, які відображують світогляд пової української аристократії — козацької старшини, теми історичної спільності словянських народів. Гуманістична насиченість літературних творів підсилюється застосуванням їх авторами секуляризаційних сюжетів з античності, виведенням в образі літературних героїв видатних історичних осіб. «Найважливішою гуманістичною ідеєю» тут, як і в філософії, стає ідея «про свободу волі або “самовладдя” людини»¹²⁴.

Важливою структуруючою складовою суспільної свідомості поряд з філософією та літературою виступає мистецтво. Суть цієї форми свідомості полягає у її здатності, вириваючись за межі повсякдення, за допомогою

¹¹⁹ *Наливайко Д.С.* Українське літературне барокко в європейському контексті // Українське літературне барокко. — К., 1987. — С. 55.

¹²⁰ Українська література XVII ст. — К., 1987. — С. 280.

¹²¹ *Гуржій О.* Про деякі оцінки політичної й військової діяльності Богдана Хмельницького в історичних піснях та думах українського народу // Доба Богдана Хмельницького. — С. 165, 166.

¹²² Лімборський І. Феномен «маленької людини» в українській культурі XVII — початку XVIII ст. // Вісник НАН України. — 1994. — № 78. — С. 103.

¹²³ Філософія Відродження на Україні. — С. 267.

¹²⁴ Мистецтво і духовне збагачення суспільства. — К., 1991. — С. 4

засобів образного відображення дійсності та «сутності подій історії» скеровувати духовний поступ певного соціального соціуму шляхом привнесення у його світосприйняття «нових, більш широких соціальних, моральних критеріїв»¹²⁵, сприяти «піднесенню духовної активності народу, ...демократизації суспільства»¹²⁶. На зламі середньовіччя та нового часу в різноманітних жанрах українського мистецтва знайшло втілення не тільки сприйняття тогочасним суспільством подій революційної доби (це засвідчують портрети та батальні композиції, зокрема, гравюра львівського майстра К. Невдловича про облогу військами Б. Хмельницького м. Львова у жовтні 1648 р.; gobелен із зображенням полонення та смерті козацького полковника М. Кричевського після бою під Лоевим у 1649 р.: барельєф на фронтоні гетьманської резиденції у Суботіві тощо), але й основних суспільних ідей тогочасся, зокрема, ідеї державотворчості, боротьби за державну незалежність, соціальне рівноправ'я. В монументальних творах, архітектурі, книжковій графіці, портретному живописі відбивається боротьба теологічного та світського рівнів свідомості, почуття любові до Батьківщини, патріотизму, зростання самосвідомості нації, ствердження ідеї спадковості від Давньоруської держави. Водночас мистецькі твори несуть на собі і реакцію на соціально-політичні зміни доби представників протилежного табору — української та польської аристократії. Зразком такого світосприйняття може слугувати третій варіант гравюри В. Гондіуса, в якому образ українського володаря персоніфікується з образом темної диявольської сили¹²⁷, карикатурні портрети його соратників Кривоноса та Півторакожуха, медаль в пам'ять окупації Києва військами литовського князя Я. Радзивілла у 1651 р. та ін.

В мистецьких творах, особливо в портретному живописі, досить рельєфно відбилися і соціальні уявлення різних станів та прошарків українського суспільства. Так, демократичні ідеали козацтва, які поділялися збіднілим духовенством, міщанами та селянами, знайшли втілення в скромному невеликому портреті, в той час як аристократичні тенденції української шляхти і козацької старшини потребували більш пишних і динамічних форм¹²⁸.

¹²⁵ Там само. — С. 3.

¹²⁶ Див.: *Смирнов Р.И.* Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века // Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе. — Т. II. — М., 1908. — С. 310, 311; *Жолтовський П. М.* Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI–XVIII ст. — К., 1958. — С. 34–36.

¹²⁷ Див.: *Білецький П.* Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: Проблема становлення і розвитку. — К., 1969; *Его же.* Украинская портретная живопись XVII–XVIII ст. — М., 1981.

¹²⁸ *Овсійчук В.А.* Українське мистецтво другої половини XVI — першої половини XVIII ст.: Гуманістичні та визвольні ідеї. — К., 1985. — С. 7, 182.

Підготувавши на попередньому етапі свого розвитку на базі ідей гуманістичного та ренесансного світогляду «ідеологічні основи визвольної епопеї» середини XVII ст.¹²⁹, українське мистецтво другої половини XVII — початку XVIII ст. відбило у своїх творах струнку та своєрідну систему суспільних, моральних, релігійних та філософських поглядів, що утвердилися в тогочасній свідомості¹³⁰, розробивши самобутні оригінальні форми стилістичного відтворення історичної дійсності. Зокрема, цю особливість в українському монументальному живописі вже у 1654 р. відзначив під час своєї подорожі по Україні арабський мандрівник П. Алепський¹³¹. На новаторський характер монументальних розписів доби вказували в спеціальних розробках також відомі у добу модерну та за радянських часів мистецтвознавці¹³². Найбільш виразно нові стилістичні особливості виявилися в українському бароко, яке «якнайкраще відповідало піднесенню національної самосвідомості українського народу, тріумфові, здобутому у Визвольній війні і створенні власної держави — Гетьманщини»¹³³. Втіленням ідеї тріумфальності та величі людського духу виступили храмові споруди XVII–XVIII ст., зокрема, Густинський Троїцький, Троїцький Чернігівський, Крупецько-Батуринський, Петропавлівський Глухівський монастирі¹³⁴. Динамічний і життєстверджуючий дух епохи втілено в іконостасах Софійського собору у Києві та Преображенської церкви в с. Великі Сорочинці на Полтавщині¹³⁵.

Усвідомлення необхідності становлення і утвердження державних інституцій Гетьманату позначилося на українській геральдиці і емблематиці. З початком Національної революції тут відбувається стрімкий злам традиційних канонів. Основний геральдичний фонд поповнюється за рахунок атрибутики, запозиченої з народного побуту, оточуючого середовища, широкого використання козацької символіки (бунчуків, перначів, булави, зброї, печаток). За спостереженням Д. Степовика, існують всі підстави розглядати тогочасну українську символіку «як суверенну цілісність», що «відіграла свою роль у збереженні національної самосвідомості українського народу»¹³⁶.

¹²⁹ Жолтовський П.М. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. — К., 1988. — С. 55.

¹³⁰ Трофимчук О. Літературний текст бароко як відображення світогляду доби — С. 112.

¹³¹ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским. — М., 1892. — С. 47–48.

¹³² Див.: Петров Н.И. Об упорядоченной стенописи великой церкви Киево-Печерской Лавры // Труды Киевской духовной академии. — Вып. 5. — 1900. — С. 58, 59, 69; Нарис історії архітектури Української РСР. — К., 1965. — С. 123; Жолтовський П.М. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. — С. 15–116; та ін.

¹³³ Українське бароко та європейський контекст. — К., 1991. — С. 10.

¹³⁴ Там само. — С. 11.

¹³⁵ Сидор О.Ф. Бароко в українському живописі // Українське бароко та європейський контекст. — С. 175.

¹³⁶ Степовик Д.В. Система тропів в українському бароко // Там само. — С. 193.

Трансформація ціннісної системи українців в умовах громадянського протистояння та зміни геополітичних реалій другої половини XVII — початку XVIII ст.

Однак з другої половини 1657 р. в еволюції ціннісних орієнтацій українського суспільства все більшої чинності набувають негативні тенденції. Відразу після смерті Б. Хмельницького в цілому мажорний (незважаючи на лихоліття воєнного часу та докорінну ломку соціально-економічної та політичної систем) психологічний фон доби різко змінюється на мінорну тональність. І причини цього криються насамперед у стрімких руйнівних зрушеннях у політичній сфері, які негайно обумовили руйнацію нещодавно усталених соціально-економічних відносин. Не останню роль в цьому процесі відіграла й політика російського самодержавства в українському питанні, яка вже на перших порах встановлення політичної протекції над Україною спрямовувалася на обмеження, а згодом і повну ліквідацію її автономних прав та самобутніх політичних інституцій. Ця проблема досить ґрунтовно висвітлена в історіографії. І навряд чи можна заперечити сьогодні М. Грушевському в тому, що саме політична зорієнтованість Москви на перетворення України в свою провінцію перекреслила будь-які можливості для встановлення між двома державами хоч скільки-небудь приязних стосунків¹³⁷. З іншого боку, при цьому значною мірою зачіпалися як станові інтереси, так і політичні привілеї українського суспільства, насамперед його правлячої еліти. «Розлад і хитання в таборі козацької старшини, — підкреслював, зокрема, М. Марченко, — ще більше поглибилися. Керівні українські кола... відчули, що російське самодержавство починає обмежувати їх владу на Україні»¹³⁸.

Започаткований відразу після Переяслава, а відверто оприлюднений 1656 р. (вперше в практиці українсько-російських міждержавних відносин українську офіційну делегацію було усунуто від участі в обговоренні умов Віденського перемир'я) процес невпинно набирив прискорення протягом найближчих ста років, набуваючи різного забарвлення, але не змінюючи своєї сутності із зміною політичних доктрин російського уряду. Тим самим закладалося підґрунтя подальшої спрямованості українських гетьманів у своїй боротьбі з російським централізмом на різні політичні сили за межами власної держави¹³⁹. В свою чергу, політика загравання І. Мазепи (а згодом і деяких інших українських гетьманів) з російським урядом, націлена попервах на збереження автономних прав України, за слушним спостереженням сучасного дослідника В. Горобця, «таїла у собі

¹³⁷ Грушевський М. З політичного життя старої України. — К., 1918. — С. 82.

¹³⁸ Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654–1664 рр.). — К., 1941. — С. 23.

¹³⁹ Грушевський М. Назв. праця. — С. 82.

небезпеку «тихої» інтеграції Української держави до складу Російської монархії, перетворення її на провінцію останньої»¹⁴⁰. Вже на зламі XVII–XVIII ст. в українсько-російських стосунках чітко окреслилися тенденції уніфікації національних «державних норм і порядків за російським зразком та насильницької інтеграції українських земель до складу імперії»¹⁴¹. Власне, вже в цей час було поставлене «під сумнів даліше існування української державності»¹⁴². Разом з тим, «роздвоєння між політичними змаганнями старшини й соціальними вимогами народних мас підривало сили народу»¹⁴³, що в сукупності з перемогою в кінці XVIII ст. набору цінностей охлократичного характеру, притаманного російському абсолютизму, над традиційним українським козацьким демократизмом у політичній сфері привело в кінцевому рахунку Україну до трагічної розв'язки.

Ступінь дослідженості політичної історії Українського Гетьманату дозволяє вже сьогодні поставити питання про міру впливу політичних та геополітичних факторів на суспільну свідомість доби, з'ясувати, яким саме чином під їх дією відбувалася трансформація усталених на попередньому етапі стереотипів поведінки та ідейних переконань як представників різних соціальних прошарків, так і суспільства в цілому.

Коригування системи цінностей української людності під дією згаданих факторів у другій половині XVII–XVIII ст. перш за все позначилося на сфері ідей та тогочасній суспільній ідеології. В контексті вище означеного як першочергова у вивченні системи ціннісних орієнтацій українського суспільства на порядок денний виступає проблема еволюції в умовах інкорпораційного наступу російського царату української національної ідеї, відношення до неї представників різних прошарків і станів тогочасного українського суспільства. В цілому, незважаючи на наявність ряду спеціальних досліджень як в вітчизняній історіографії, так і в західних українознавчих центрах¹⁴⁴, ця проблема залишає широке поле діяльності для науковців. Разом з тим, саме національна ідея «займає» чітко визначене місце в структурі того чи іншого світогляду¹⁴⁵, виступає

---

¹⁴⁰ Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — С. 48.

¹⁴¹ Там само. — С. 57.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ Грушевський М. Назв. праця. — С. 82.

¹⁴⁴ Див. наприклад: *Возняк М.* Українська національна ідея і державна думка (історично-філософська стаття) // *Громадська думка.* — Львів, 1920. — № 37; *Донцов Д.* Українська державна думка і Європа. — Львів, 1918; *Українська ідея: історичний нарис.* — К., 1995; та ін.

¹⁴⁵ *Лук М.* Національна ідея в духовній культурі України середини XIX — початку XX століття (філософський аналіз) // *Філософська і соціологічна думка.* — 1995. — № 1–2. — С. 245.

яскравим виразником національної самобутності та національної самоідентифікації. На думку політологів, суть її полягає «у визначенні мети існування етнічної спільноти», виробленні певної системи цінностей, в якій чітко диференціюється співвідношення національних і загальнолюдських «принципів і уявлень»¹⁴⁶. Протягом другої половини XVII–XVIII ст. своєрідною домінантою в існуючій шкалі ціннісних орієнтацій стала ідея національного державотворення. Проблема її наукового вивчення продовжує залишатися однією з пріоритетних в новітній історіографії.

Найбільш синтезно, підвівши ґрунтовну джерельну базу, до її розв'язання підійшли сучасні українські дослідники В. Смолій та В. Степанков¹⁴⁷. Вперше в історіографії вченим вдалося не лише комплексно висвітлити основні етапи зародження та розвитку в політичній культурі українців державної ідеї, але й розкрити її місце в політичній свідомості нації, виявити механізми її практичної реалізації. Без перебільшення можна твердити: з появою їх праці українська історіографія збагатилася новою історичною концепцією українського державотворчого процесу на межі середньовіччя і нового часу.

В світлі проблеми, що нас цікавить, в заслугу науковцям варто згадати також те, що на підставі чіткої аргументації їм вдалося довести, що, незважаючи навіть на втрату власної держави, саме ідея державотворчості в усталеній на кінець XVIII ст. ієрархії цінностей продовжувала залишатися тією політичною та ідеологічною орієнтацією, яка одна була спроможна об'єднати в єдиному руслі патріотичні почуття найширших верств суспільства — від рядового козака до найвищого урядовця, від неписьменного селянина до рафінованого інтелігента, саме вона виступала «потужним імпульсом для розвитку zdeформованої і придушеної національної самосвідомості українського суспільства...»¹⁴⁸. Таким чином, новітня українська історіографія надійно заперечує побутуючу нині в деяких працях закордонних вчених тенденцію (подеколи її починають пропагувати й деякі представники вітчизняної медієвістики) щодо відсутності в національно-визвольних змаганнях XVII–XVIII ст. зорієнтованості на політичну самостійність України¹⁴⁹.

¹⁴⁶ Українська ідея: історичний нарис. — К., 1995. — С. 3–4.

¹⁴⁷ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — 367 с.

¹⁴⁸ Там само. — С. 314.

¹⁴⁹ Грицак Я.Й. До генези ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 121.

Реанімація ідеї козацького автономізму

Інша справа, що орієнтація на державну ідею зазнавала певних коректив на окремих етапах політичної історії Гетьманту, причиною чого виступав цілий комплекс факторів, не останнім серед яких був вузькогруповий егоїзм частини політичної еліти держави¹⁵⁰. У зв'язку з цим при дослідженні системи ціннісних орієнтацій доби помітно актуалізується проблема збалансування у суспільній свідомості державотворчої ідеї і козацького автономізму, наукове вивчення якої було започатковане свого часу В. Липинським і продовжене представниками різних генерацій українських істориків.

Саме тут варто зазначити, що якщо на початку Національної революції ідея козацького автономізму поступається «спрямуванню на досягнення незалежності національної держави та воз'єднання у її кордонах усіх українських земель»¹⁵¹, то вже на кінець XVII ст. ситуація змінюється на протилежну. В національному самовизначенні народу дедалі більший вплив почали справляти деструктивні настрої, що поступово набували «загально-го ціннісно-установочного характеру»¹⁵². Під їх дією відбувається зростання соціального егоїзму козацької старшини, привласнення нею величезних земельних володінь з загальновійськового (практично, державного) скарбу, «ігнорування на місцях інтересів» поспільства¹⁵³. Вже під час так званої «Руїни» домінанта цінностей у психології національної еліти переважила на користь відцентрованих орієнтацій, що обумовило на кінець 50-х — першу половину 60-х років XVII ст. відсунення «на другий план» у її свідомості державної ідеї¹⁵⁴. Натомість у політичній культурі козацької старшини цього часу успішно співіснують три різні концепції політичного устрою Гетьманату — січове народоправство, старшинська олігархія та гетьманська монархія¹⁵⁵, набувають поширення ідеї повернення до Польщі, співзвучні з ідеєю «козацького маневрування» Д. Вишневецького¹⁵⁶.

¹⁵⁰ Див.: Степанков В.С. Формування державної ідеї в Українській козацькій республіці (1648–1676 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). — С. 39.

¹⁵¹ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — С. 34.

¹⁵² Парыгин Б.Д. Социальное настроение как объект исторической науки // История и психология. — М., 1971. — С. 99.

¹⁵³ Степанков В.С. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1993. — С. 62.

¹⁵⁴ Степанков В.С. Формування державної ідеї в українській козацькій республіці. — С. 33.

¹⁵⁵ Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 238.

¹⁵⁶ Див.: Українська ідея: історичний нарис. — С. 40.

Сучасна політологія схильна пояснювати такий стан речей протипоказанням «менталітету українства» пройнятого «духом вірнопопданства і сліпої покори політичного ладу Росії»¹⁵⁷.

Досить виразну характеристику свідомості козацької старшини залишив свого часу І. Крип'якевич. «Це була, — писав вчений, — освідчена, провідна верства, що розуміла значення незалежності і автономії, бачила в ній забезпечення своїх класових інтересів і вміла ставати в обороні незалежності. Але хибою старшини було те, що свою користь вона ідентифікувала з добром держави і в егоїстичному засліпленні намагалася підкорити собі інші класи — козацтво, селянство, міщанство, не добачаючи, що таким робом руйнує основи державної сили»¹⁵⁸. В той же час, як стверджує В. Панашенко, «в перші десятиріччя після об'єднання України з Росією козацька старшина не сприймала особливостей внутрішнього устрою Росії, її не приваблював соціальний стан російського дворянства, з його позитивною військовою службою, обов'язки якої, особливо з часів Петра I, значно зростали...»¹⁵⁹. Однак скерована на інші цілі спеціальна монографія згаданого автора, присвячена соціальній еліті Гетьманату, досить широко розкриваючи її соціальний та правовий статус, на жаль, майже нічого не додає до розуміння ментальних засад цієї верстви, рівня її духовності, психологічних важелів, що визначали ті чи інші ціннісні переорієнтації.

Слід відзначити, що лише на зламі ХХ–ХХІ ст. в українській історіографії вихованцем наукової новістичної школи академіка НАН України В. Смолія О. Струкевичем започатковано дослідження політикокультурних орієнтацій козацької старшини в розглядуваній нами період (переважно на його завершальному етапі)¹⁶⁰. В своєрідній класифікації цінностей, що набувають поширення в українському суспільстві у другій половині ХVІІ ст., автор виділяє перемогу республіканських орієнтацій над монархічними (що пояснюється питанням «про характер легітимації влади гетьмана та про порядок формування вищих державних органів»)¹⁶¹; обґрунтування ідеї розділення законодавчої і судової влади¹⁶²; старшинської нобілітації; намагання встановити рівновагу між центральними та місцевими владними структурами¹⁶³; сприйняття місця і ролі законів у житті

¹⁵⁷ Там само.

¹⁵⁸ Крип'якевич І.П. Історія України. — С. 242.

¹⁵⁹ Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина ХVІІ–ХVІІІ ст.). — К., 1995. — С. 81–82.

¹⁶⁰ Струкевич О.К. Політикокультурні орієнтації козацької старшини Гетьманщини середини ХVІІІ ст. у загальноєвропейському контексті // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). — Кн. 1. — К.; Черкаси, 1997. — С. 134–146.

¹⁶¹ Там само. — С. 135.

¹⁶² Там само. — С. 136.

¹⁶³ Там само. — С. 137.

суспільства¹⁶⁴; зверненість у майбутнє через культ минулого¹⁶⁵; культивування знань; віру в можливість перетворення життя на засадах розуму¹⁶⁶; патріотизм, пожертвування особистими інтересами на користь суспільним¹⁶⁷. На наш погляд, остання теза потребує скоригування на ту відносно незначну в кількісному відношенні частину козацької еліти, яка в умовах наступу Російської імперії продовжувала сповідувати традиції, започатковані епохою Б. Хмельницького. Потребує спеціального дослідження і питання про міру збалансованості в українському суспільстві другої половини XVII–XVIII ст. республіканських і монархічних тенденцій. Сьогодні однозначної відповіді на нього історична наука немає.

Зауважимо, що науковці неодноразово зверталися в своїх студіях до розгляду під певним кутом зору і в певних ракурсах, що відповідали загальній меті їх дослідження, і до інших означених О. Струкевичем вимірів політичної культури козацької старшини, однак не зводили їх в єдиний логічний ряд. Безсумнівною ж перевагою названої розвідки є те, що автор пов'язує еволюцію системи ціннісних орієнтацій в ментальності українського суспільства в другій половині XVIII ст. не лише із дією внутрішніх чинників, але й з загальноєвропейськими політикокультурними процесами, зокрема, впливом ідей європейського просвітництва XVIII ст. Однак, як слушно зауважує історик, ця залежність «ніколи не набувала чітко вираженого функціонального характеру»¹⁶⁸. В той же час саме західноєвропейські просвітницькі ідеї він вважає «грунтом політикокультурних орієнтацій козацьких старшин» в їх змаганнях за розширення автономних прав України¹⁶⁹.

Ціннісні імперативи політичної свідомості українського соціуму в умовах інтегрування імперією національних інститутів Гетьманату

В світлі задекларованої проблеми певний інтерес становить монографічне дослідження американського вченого З. Когута «Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини», перевидане в перекладі українською мовою у 1996 р. Серед інших питань, автор зосередив увагу на реакції українського суспільства на імперську інтеграцію та впливі цього процесу на суспільну свідомість українців, зокрема, вироблення в ній (насамперед серед представників державницької еліти) протягом XVIII ст. стереотипу усвідомлення себе репрезентантами політичних

¹⁶⁴ Там само. — С. 138.

¹⁶⁵ Там само. — С. 142–145.

¹⁶⁶ Там само. — С. 139.

¹⁶⁷ Там само. — С. 142.

¹⁶⁸ Там само. — С. 135.

¹⁶⁹ Там само. — С. 146.

інтересів та суспільно-політичних цінностей суспільства Гетьманату. Основними імперативами їх поведінки, за спостереженням дослідника, стали повага до козацького минулого, шляхетський соціально-політичний світогляд і підтримка договірних відносин Гетьманату з імперським центром¹⁷⁰. В епіцентр політичної орієнтації українців була висунута боротьба за «малоросійські права і вольності», що, втім, з цілком зрозумілих причин по-різному розумілися різними прошарками суспільства. Та, «незважаючи на внутрішню суперечливість і нечіткість визначення своїх прав і вольностей, — підкреслював З. Когут, — українці визнавали їх колективним символом певних політичних, соціальних й адміністративних норм, обґрунтованих законом та історичною традицією». Історик наголосив на тому, що «ці права та привілеї сформували досить міцну систему, яка глибоко вкорінилася в колективній свідомості»¹⁷¹. Саме в посяганні на них він вбачав головну причину українсько-російської конфронтації протягом майже півтора століття.

В історіографії неодноразово відзначалася особливість соціальної структури та системи управління Гетьманату. Не зупиняючись детально на цьому питанні, все ж нагадаємо, що, незважаючи на поступову їх наближеність до «характеру соціальних взаємовідносин у тодішній Східній Європі, зокрема, в Росії», через вертикальну соціальну ієрархію, майже до кінця XVIII ст. зберігалися суттєві відмінності в соціальному устроєві та політичних орієнтаціях двох сусідніх держав¹⁷². Не в останню чергу саме цими відмінностями в національній свідомості українців заперечувалося сприйняття територіального ядра національного державного організму як невід'ємної частини Російської імперії. З іншого боку, і для російської монархії «існування автономної козацької України було... аномальним явищем»¹⁷³. Саме цим можна пояснити, що важливою запорукою інкорпораційного наступу російського царизму, поряд із заміною самотніх інституцій Гетьманату імперською адміністративною системою, практикуванням політики внутрішньої диверсії¹⁷⁴ та знищенням пам'яті нації, виступало «поступове злиття української і російської соціальних структур»¹⁷⁵, що ставало можливим через інтеграцію в суспільну свідомість українців (насамперед нової української шляхти як основної сили, спроможної протистояти чи прискорити проведення інкорпораційних

¹⁷⁰ Когут З. Назв. праця. — С. 63.

¹⁷¹ Там само. — С. 64.

¹⁷² Там само.

¹⁷³ Там само. — С. 66.

¹⁷⁴ Див.: Демкович-Добрянський М. Україна і Росія: Історичні нариси на теми російського імперіалізму. — Львів — Краків — Париж, 1993. — С. 29–35.

¹⁷⁵ Там само. — С. 28.

заходів) притаманних російській ментальності цінностей, а саме службового кар'єризму, переваги наближеності до імперського двору, підпорядкованості внутрішньому закону, аристократизації суспільства тощо.

Зауважимо, що досліджуючи систему ціннісних орієнтацій козацької старшини як провідної верстви українського суспільства (після розмежування з рядовим козацтвом) в його соціальній стратифікації кінця XVII–XVIII ст., не можна не враховувати кілька важливих моментів. По-перше, мова йде про ступінь збереженості або ж нівелювання в ній таких громадянських цінностей, як козацький демократизм, особиста свобода, політична рівність, можливість утримання політичної влади, поняття національного, патріотизм, служіння вітчизні, лицарська гідність, козацькі та шляхетські вольності тощо. Яким чином всі ці ціннісні категорії пов'язуються з елітарною концепцією політичного устрою, що набуває поширення в суспільстві з кінця XVII ст., — питання далеко не риторичне. Розв'язання його можливе лише за умови зрозуміння провідних мотивів трансформації суспільної свідомості українців з урахуванням впливу на них як зматеріалізованих, так і духовних, психологічних чинників. Не останню роль при цьому відіграють і типологічні риси українського національного характеру.

Проблема, наукове вивчення якої було започатковане М. Костомаровим працею «Две русские народности», а пізніше продовжене Д. Чижевським, В. Антоновичем, М. Грушевським, Т. Рильським та іншими науковцями другої половини XIX — початку XX ст., в контексті дослідження місця ціннісних орієнтацій в політичній свідомості суспільства Гетьманату та їх зміни під впливом зростаючого спрямування політичного курсу російського уряду на повну інтеграцію останнього до складу Російської держави набуває своєї актуалізації через можливість порівняння національних характерів двох сусідніх слов'янських народів, що втім живуть в різних культурних (згадаємо тяжіння російської культури до Сходу, в той час, як українська розвивалася під впливом західних віянь) та географічних середовищах, а відповідно і їх відношення до тих чи інших загальнолюдських цінностей.

Зокрема, П. Феденко свого часу зробив наголос на тому, що національний характер в Україні сформувався під впливом козацького лицарського ідеалу, який зберігся в історичній пам'яті українців практично до кінця XVIII ст.¹⁷⁶ Однак, на його думку, породжене цим ідеалом елітаристичне розуміння свободи й державної влади закорінювало в собі загрозу піддання української людності під московського царя заради збереження себе від панування власної аристократії¹⁷⁷. З іншого боку, притаманні українському національному відродженню риси свободолюбства і рівноправності в

¹⁷⁶ Феденко П. Вплив історії на український народний характер. — Прага, 1942. — С. 6–8.

¹⁷⁷ Там само. — С. 10.

поєднанні з усвідомленням персональної гідності виступали активно діючим стимулятором боротьби української еліти проти імперської інкорпораційної політики. «В цій боротьбі, — стверджує, зокрема, З. Когут, — проявилися два підходи української шляхти — асиміляторський і традиціоналістський. «Це були не системні політичні ідеології, — підкреслює далі автор, — а протилежні погляди на цінності і спадщину Гетьманщини»¹⁷⁸.

В контексті вищесказаного набуває актуальності і своєчасності постановка І. Турбаковим питання про необхідність дослідження формування стереотипу сприйняття українця в свідомості росіянина¹⁷⁹. Зокрема, дослідник підтверджує висловлені свого часу В. Ключевським погляди на розбіжність політичних культур двох сусідніх народів як один із чинників їх взаємонепопорозуміння¹⁸⁰. Ключовим у російсько-українських відносинах після подій 1654 р. він вважає вкорінення в політичному обігу поняття «зради» щодо визвольних змагань українців другої половини XVII–XVIII ст.¹⁸¹

В той же час усвідомлення напрямів еволюції системи цінностей в період перебування України під протекцією Російської держави навряд чи можливе без врахування особливостей національного самоусвідомлення українців і росіян. Зокрема, доречно нагадати, що український історик і публіцист М. Демкович-Добрянський як характерні риси національної свідомості росіян виділяв їх багатоплощинність та територіальне розуміння нації¹⁸². Натомість українська національна самосвідомість характеризується ним як одноплощинна, а поняття нації в ній вже з другої половини XVI ст. ідентифікується з православ'ям¹⁸³.

Поряд з цим слід пам'ятати, що важливим важелем коригування ціннісної системи Гетьманату у XVIII ст. став поступовий вихід на провідні позиції в ідеологічній сфері козацької інтелігенції. «Учителі, літератори, друкарі, видавці, — зазначав І. Крип'якевич, — скупчилися в міцний провідний гурт, що творив ідеологію і піднімав свідомість мас»¹⁸⁴. Висловлене стосовно більш раннього історичного періоду зауваження цілковито зберігає свою слушність і щодо XVIII ст. Зокрема, в цей час інтенсивно продовжується започаткований у роки Національної революції процес секуляризації суспільного життя, який найбільш яскраво позначився на таких його виявах, як політична культура, історична думка, література,

¹⁷⁸ Когут З. Назв. праця. — С. 226.

¹⁷⁹ Див.: Турбаков І. Б. Украинцы глазами русских в XVII–XVIII вв. // Русская история: проблемы менталитета. — С. 66.

¹⁸⁰ Див.: Ключевский В.О. Курс русской истории // Ключевский В.О. Сочинения: В 8-ми т. — Т. 3. — М., 1956–1959. — С. 118; Турбаков И.Б. Указ. соч.

¹⁸¹ Турбаков И.Б. Указ. соч. — С. 66.

¹⁸² Демкович-Добрянський М. Назв. праця. — С. 92, 93.

¹⁸³ Там само. — С. 94.

¹⁸⁴ Крип'якевич І.П. Назв. праця. — С. 249.

наука, мистецтво¹⁸⁵. Своє реальне втілення цей процес знаходить у зрушенні усвідомлення такої дефініції, як слово, яке чим далі, тим більше починає асоціюватися із правом і обов'язком людини. У ньому знаходять своє вираження «всі форми буття» соціуму¹⁸⁶. Зокрема, більш відкритими до відображення проблем суспільного життя і пануючих в суспільстві настроїв стають поетичні твори¹⁸⁷. «Процес секуляризації політичного життя, — підкреслює Б. Криса, — позначився появою нових тем, які істотно вплинули на розширення тональності поетичного мислення»¹⁸⁸, утверджували в суспільстві «настрій узгодженості і гармонії, зумовлений вірою в можливість кожної з наук дати цілісний образ світу»¹⁸⁹.

Визначну роль в руйнації усталеної системи середньовічного світогляду впродовж майже усього XVIII ст. продовжували відігравати філософські курси та твори професури Києво-Могилянської академії, які базувалися на ідеях і концепціях, що насамперед спрямовувалися на гуманістичне сприйняття світу, розуміння людини частиною оточуючої природи¹⁹⁰, її прав «на задоволення земних потреб»¹⁹¹.

Таким чином, у другій половині XVII–XVIII ст. у вітчизняній філософській науці відбувається становлення нових пізнавальних орієнтацій, ідеологічно спрямованих на утвердження в свідомості громадян прогресивних суспільних ідеалів¹⁹².

Виявом нових орієнтацій суспільства можна вважати пам'ятки української етичної думки доби, які спрямовувалися насамперед на редукування в свідомості української людності «суспільних політичних чеснот» та правомірності сповідування земних цінностей¹⁹³. За оцінкою Л. Довгої, характерними для них виступали взаємопов'язаність з усіма сферами суспільного життя, сконцентрованість уваги на проблемах «місця людини в світі, найвищих людських цінностях, “людської досконалості”»¹⁹⁴. Водночас в етичних вченнях XVIII ст. утверджується розуміння національної

---

¹⁸⁵ Див.: *Плохій С.М.* До історії формування політичного секуляризму на Україні. — С. 89, 91.

¹⁸⁶ *Криса Б.С.* Українська поезія XVII–XVIII ст. як результат секуляризаційного процесу // *Секуляризація життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації.* — С. 93.

¹⁸⁷ Там само. — С. 99.

¹⁸⁸ Там само. — С. 100.

¹⁸⁹ Там само. — С. 101.

¹⁹⁰ *Ничик В.М.* Роль Києво-Могилянської академії в розвитку отечественной філософії // *Філософська думка в Києві.* — К., 1982; *Історія філософії на Україні.* — Т. 1; та ін.

¹⁹¹ *Хижняк З.І.* Києво-Могилянська академія. — К., 1981. — С. 219.

¹⁹² *Історія філософії на Україні.* — Т. 1. — С. 301.

¹⁹³ Там само. — С. 306.

¹⁹⁴ *Довга Л.* До питання про барокову ментальність українців // *Mediaevalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей.* — Т. 1. — С. 105.

належності громадян. З іншого боку, в них було «вперше закладено усвідомлення відносності і нестабільності всіх людських цілей і цінностей...»¹⁹⁵.

Більш оптимістичним в цьому відношенні був розвиток тогочасної історичної науки. Як виразник світоглядних і ціннісних установок свого часу, вона разом з тим як ніяка інша тогочасна суспільна наука виконувала важливу функцію вкорінення в суспільну свідомість сучасників нових світоглядних і ціннісних орієнтацій, обґрунтовуючи їх прикладами минулого. Саме в історичних творах доби найбільш виразно відбилися опозиційні настрої українського суспільства, насамперед автономістичні змагання його соціальної еліти. За оцінкою М. Грушевського, історіографія першої половини XVIII ст. виразно продемонструвала вкорінення в суспільну свідомість доби «панегіристичного» сприйняття історії Гетьманату¹⁹⁶. З іншого боку, культивуючи добу Хмельниччини, козацькі літописці вкорінювали в свідомості людності «позитивний стереотип» сприйняття її «як епохи у національній історії»¹⁹⁷, формували усвідомлення періоду Національної революції середини XVII ст. як «часу, що не лише приніс військові перемоги, але й призвів до утвердження нових адміністративних форм управління, нового рівня соціальних відносин і, нарешті, утворив у свідомості думку, що Україна є державою»¹⁹⁸. Сакралізація як доби, так і самої постаті великого гетьмана України пояснювалася намірами козацької старшини на прикладах ще недалекого минулого, харизматичності українського володаря, спираючись на історичні факти, довести своє право на політичне лідерство, заперечити звинувачення в «бунтівничих» настроях та зраді самодержавній владі, а, з іншого боку, обґрунтувати право України на зречення підданства Російській державі на підставі порушення її владними структурами пунктів договірних умов. Разом з тим, саме через формулу «володарі і козаки» в історіографії утверджувалася легітимність гетьманської влади та тяглість української історії від часів Київської Русі, доводилося право козацького стану «на панування над частиною старої спадщини Рюриковичів»¹⁹⁹. Важливо відзначити і ту роль, яку відіграли історичні твори другої половини

¹⁹⁵ Там само. — С. 116.

¹⁹⁶ Див.: *Грушевский М.* Об украинской историографии XVIII ст. Несколько соображений // Известия АН СССР. — Ч. IV. — М., 1934. — С. 215–233.

¹⁹⁷ *Сухий О.* Традиції козацтва в українській історичній літературі XVIII ст. // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів / Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). — Львів — Люблін, 1996. — С. 145.

¹⁹⁸ Там само. — С. 152.

¹⁹⁹ *Величенко С.* Володарі і козаки: замітки до проблеми легітимності в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Mediaevalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей.* — Т. 1. — С. 117.

XVII–XVIII ст. в утвердженні у суспільній свідомості української людності концепції нації. Так, якщо на кінець XVII ст. поняття національності в історичних пам'ятках доби ще не відзначалося стабільністю і сталістю, то після 1690 р., за спостереженням Ф. Сисина, «поняття «*patrio*» і «*patria*» здобули в українській історіографії повноправного статусу, перш за все завдяки зосередженню уваги авторів історичних творів «на нових політичних чинниках — козацтві як політичній основі нації і на Гетьманщині як вітчизні»²⁰⁰.

Оцінюючи історичні твори другої половини XVII–XVIII ст. як яскраві зразки суспільно-політичної думки доби, М. Грушевський тим самим вивів їх в ранг важливого джерела для науковця, який займається вивченням тогочасної етносвідомості українського народу як в цілому, так і еволюції в ній системи ціннісних орієнтацій, зокрема²⁰¹. Водночас вони, поряд з іншими свідочтвами політичної культури, відбиваючи візію козацькою старшиною історичного національного процесу, сутність якого розумілася нею як намагання здобути незалежність та досягнути «універсального ідеального ладу»²⁰², побудованого на рівноправних засадах суспільної організації, та відображення в її свідомості загальної картини світобудови, можуть слугувати взірцем формування «нового державницького світогляду, роль котрого мала б виконувати станова ідеологія української шляхетсько-козацької верстви»²⁰³.

В даній розвідці ми свідомо обмежилися визначенням тих тенденцій, які обумовлювали впродовж другої половини XVII–XVIII ст. еволюцію системи цінностей (насамперед політичних) в свідомості переважно однієї соціальної групи — козацької старшини, яка волею долі перебрала на себе репрезентативні функції (насамперед в презентації перед іноземними державами державницьких устремлінь українського народу) всього козацького стану.

Тим не менш, навряд чи варто упускати з поля зору такий ракурс проблеми, як сприйняття чи несприйняття ціннісних устремлінь елітарного прошарку суспільства політичною свідомістю інших станів — духовенства, міщанства, селянства. Адже соціальна диференціація української нації виступила чи не найбільш вагомим внутрішнім чинником, який обумовив деформацію суспільної свідомості на користь панування в ній на кінець XVIII ст. цінностей негативного характеру, як то депресивні настрої та підкорення зовнішнім впливам.

²⁰⁰ Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 75.

²⁰¹ Див.: Грушевський М. Об украинской историографии XVIII ст. ... — С. 215–233.

²⁰² Трофимчук О. Літературний текст бароко як відображення світогляду доби. — С. 108.

²⁰³ Там само. — С. 112.

Як зазначав З. Когут, «перша реакція в Гетьманщині на імперську інтеграцію й асиміляцію була повністю негативною. Але виявилось, що це суспільство не було єдиним, а його політичну активність повністю контролювали шляхта й вище духовенство. Інші верстви... турбувалися лише про свої станові права і навряд чи усвідомлювали політичну кризу, що загрожувала самому існуванню Гетьманщини»²⁰⁴. Гадаємо, що ця теза американського дослідника наштовхує сучасного науковця на необхідність уважно дослідити еволюцію системи цінностей в умовах інтеграційної політики Росії всіх без винятку соціальних станів та прошарків української людності.

Насамкінець зазначимо, що при дослідженні всіх названих аспектів проблеми історик повинен повсякчасно відчувати загальноісторичний пульс епохи, без врахування особливостей якого реставрація сутнісних виявів національної свідомості буде виглядати однобокою. Не слід скидати з рахунку і того факту, що без врахування реального соціокультурного середовища неможливо в повній мірі усвідомити як сам процес формування ціннісних орієнтацій, так і ступінь впливу останніх на поведінкові стереотипи та соціальну динаміку суспільства. Важливим характеристичним показником такого впливу, на думку О. Донченко, виступає шкала «екстравертованості — інтровертованості», тобто, відкритості чи закритості суспільства до сприйняття довколишніх впливів²⁰⁵. Так, саме інтровертованість українського суспільства, доводить дослідниця, в значній мірі обумовила не тільки самотність національного характеру українського народу, але й специфічність історичного розвитку цілої нації. Саме завдяки своїй закритості «Україна... зберегла домінуючі психосоціальні тенденції», які дозволили їй «менш, аніж треба було чекати, трансформуватися у результаті історичних подій минулого...»²⁰⁶. З іншого боку, через ірраціональність, притаманну українській соціополітичній культурі, Українську державу досить тривалий час потрясали «внутрішньо-суспільні конфлікти неконструктивної природи»²⁰⁷, наслідком чого стало «розшарування інтересів, цінностей та ідеалів не тільки стосовно життя, власності, але й стосовно природи й суті українства як соціальної спільноти»²⁰⁸, що зіграло не останню роль у реалізації політичної зорієнтованості Російської держави на перетворення України у свою провінцію.

²⁰⁴ Когут З. Назв. праця. — С. 281.

²⁰⁵ Див.: Донченко О. Концепції соціальної психіки суспільства // Філософська і соціологічна думка. — 1994. — № 1–2. — С. 118–158.

²⁰⁶ Там само. — С. 139.

²⁰⁷ Там само. — С. 144.

²⁰⁸ Там само. — С. 154.

ΕΚΟΝΟΜΙΚΑ
ΤΑ ΔΕΜΟΓΡΑΦΙΑ

Розділ 19
**ДЕРЖАВНА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА
ТА СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕЛІ**

**Економічна політика Богдана Хмельницького
та його наступників**

1648 р. призвів до кардинальних зрушень у всіх сферах життєдіяльності українського соціуму. Було зламано річпосполитську і створено національну політичну систему; відбулися зміни в стратифікації суспільства; набирали обертів державотворчі процеси. Як наслідок — країна ставала перед необхідністю організації власної господарської структури, яка б відповідала економічним інтересам нової української спільноти.

Цей аспект започаткованих Національною революцією перетворень не залишився поза увагою Європи. «З усіх кінців її, — зазначав один з найвідоміших дослідників української економічної історії М. Слабченко, — з Англії, Франції, німецьких земель, Голландії, Швеції, Московії, — на Україну подалися кореспонденти, гінці та дипломати для нащупування економічного ґрунту, встановлення господарських загалом і торгівельних зокрема відносин»¹. Така посилена увага могла означати одне — для Європи надзвичайно важливими були українські економічні ресурси; для Європи було не байдужим, яку економічну модель розвитку обере новостворена держава, наскільки органічно вона увійде в загальноєвропейський економічний простір раннього нового часу.

Слід зауважити, що перебудова економічної сфери² ніколи не обмежується лише переакцентацією пріоритетності тих чи інших господарських галузей, нарощуванням їх виробничих спроможностей, технічним переоснащуванням та втягуванням у виробничий процес значного людського потенціалу. При цьому неодмінно порушується — з позитивними

---

¹ Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. — Ч. I: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. — Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. — Одесса, 1922. — С. V–VI.

² Про специфіку господарювання на українських землях у складі Речі Посполитої та пов'язаного з цим стану економіки, а також подальше формування відмінних соціально-економічних систем див., наприклад: *Зашикільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002; *Między Zachodem a Wschodem.* — Т. IV: *Życie gospodarcze Rzeczypospolitej w XIV–XVIII wieku / Materiały konferencji naukowej.* — Torun, 2007; *Rusiński W.* Gospodarka i społeczeństwo w Polsce w okresie późnofeudalnym (XVI–XVIII w.). — Poznań, 2008 та ін.

чи негативними наслідками — відлагоджена на попередньому етапі система торгівельно-економічних зв'язків; змінюються координати, в яких формуються відносини між суб'єктами господарської діяльності, а також сам їх характер; заторкуються ментально-свідомісний рівень та культура виробництва тощо.

Саме такий комплекс проблем, які виносилися на порядок денний стихійним імпульсом національно-визвольної боротьби і потребували свого нагального адміністративного врегулювання, і постав перед Б. Хмельницьким вже незабаром після його обрання на булаву.

Недостатній рівень вивчення проблематики національного сегменту економічної історії, як, до речі, і розвитку економічної думки в Україні, дозволяє лише гіпотетично відповісти на питання, наскільки економічні погляди українського володаря зазнали на собі впливів сучасних йому західних теоретичних розробок. Зважаючи на те, що він був людиною високоерудованою, слід припустити, що хоча б у загальних рисах вони йому були знайомі. До того ж відомі і приклади вироблення економічних проектів ще з кінця XVI — у першій половині XVII ст. в середовищі українських інтелектуалів (вони виношувалися, зокрема, ідеологом Львівського братства Ю. Рогатинцем, письменником-полемістом І. Вишенським, відбиваються на сторінках творів Г. Смотрицького, Х. Філалета, І. Борецького та ін.)³.

Контури економічної політики очолюваного Б. Хмельницьким уряду пунктирно окреслилися вже на кінець 1648 р. Насамперед відзначимо, що гетьман намагався запобігти руйнації міст і містечок як осередків ремесел, промислів і торгівлі, а відтак суворо забороняв полковникам «свавілля чинити, міста палити й руйнувати». Окремі з них (Меджибіж, Львів й ін.) він брав під свій захист, визнавав за ними право на самоврядування⁴. Старшин зобов'язував стежити за тим, щоб містам, які переходили під владу Війська Запорозького, не завдавалося «найменшої

---

³ Смолка А.О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII — початку XVIII ст. — К., 1996. — С. 36–53.

⁴ Бібліотека музею Чарторийських (далі — БМЧ). ВР. — Спр. № 2576. — Арк. 196, 270; Бібліотека Національна (далі — БН) (Варшава). Відділ мікрофільмів (далі — ВМФ). — № 11013; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі ЛНБ). ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 225/II. — Арк. 121 зв., 126 зв.; Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961. — С. 67, 654; Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації // Укр. іст. журн. — 1979. — № 1. — С. 32; Мыцык Ю. Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. науч. трудов. — Днепропетровск, 1980. — С. 181.

кривди»⁵. Водночас на визволених територіях проводився курс на охорону життя, майна й власності різних груп населення (інше питання, що, всупереч волі гетьмана, повстанці вдавалися до погромів, вбивали євреїв, представників католицького духовенства, католицьку і православну шляхту, яка підтримувала польську владу). Так, починаючи з червня 1648 р., Б. Хмельницький видав низку універсалів на захист маєтностей і землеволодіння православної церкви, в якій вбачав духовну опору українського (руського) суспільства, а також на підтримку інтересів деяких магнатів і шляхтичів, торговців і купців⁶.

До весни 1649 р. гетьман вважав прийнятним збереження економічних підвалин (включно з фільварковим господарством) дореволюційної моделі господарювання на селі. Тому, уклавши у кінці листопада 1648 р. Замостянське перемир'я з Річчю Посполитою, він дозволив шляхті повертатися до маєтків. Однак вже наприкінці лютого 1649 р., враховуючи масштаби спротиву населення, заборонив їй з'являтися у володіннях, що опинилися в кордонах утвореної Української держави⁷. Виразніше окреслюється курс сприяння реалізації економічних інтересів монастирів (Богоявленського, Микольського Пустинного, Михайлівського Золотоверхого й ін.). Фактично українська державна адміністрація, за незначними виключеннями, послідовно дотримувалася його і в наступні роки. Православна церква регулярно отримувала млини, нові маєтності й угіддя. Чимало уваги приділялося формуванню фонду державних земель (із королівщин, володінь шляхти, католицької церкви тощо), що належали скарбу Війська Запорозького (він водночас був державним і гетьманським)⁸. Налагоджується функціонування механізму збирання податків та різного роду грошових надходжень⁹. Б. Хмельницький також дбав про

---

⁵ *Грабовецький В.В.* Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. — К., 1972. — С. 73–74.

⁶ Документи Богдана Хмельницького... — С. 54, 55, 61, 63, 88, 196, 654; *Мьцик Ю.* Новые документы Б. Хмельницкого ... — С. 184.

⁷ Документи Богдана Хмельницького... — С. 105.

⁸ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — Вид. 2-е, випр. і доп. — С. 171–173, 185, 240, 246; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Селянство в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. (1648–1657 рр.) // *Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах.* — К., 2006. — Т. 1. — С. 216; *Смолка А.О.* Назв. праця. — С. 62.

⁹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 225/П. — Арк. 199 зв.; *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России* (далі — *Акты ЮЗР*). — СПб., 1862. — Т. III. — С. 36; *Архив Юго-Западной России.* — К., 1914. — Ч. III. — Т. IV. — С. 296; *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.* — М., 1953. — Т. II. — С. 134; *Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.* — К., 1965. — С. 203; *Документи Богдана Хмельницького....* — С. 88–89, 108–109; *Крип'якевич І.П.* Назв. праця. — С. 245–247.

вільний розвиток торгівлі, встановлюючи різні пільги як для українського торгового люду, так і іноземних купців¹⁰. Припускаємо, що влада пішла також на визнання необмеженого права на торгівлю й заняття промислами за усіма прошарками населення¹¹.

Істотно позначилося на економічній політиці Б. Хмельницького укладення Зборівського (серпень 1649 р.) й Білоцерківського (вересень 1651 рр.) договорів. Адже виконання включених до них статей про обмеження козацького реєстру відповідно 40 і 20 тис. осіб, прибуття урядників і шляхти до маєтків у козацькій Україні й повернення поспільства у «звикле підданство» панам означало реставрацію великого й середнього землеволодіння магнатів і шляхти та ліквідацію дрібного селянського й більшої частини козацького. Наростання масового спротиву з боку поспільства й нереєстрового козацтва спонукало його до маневрування. З одного боку, гетьман видавав грізні універсали «бунтівному плебсу», закликаючи розійтися по домівках й припинити заколоти, з іншого — утримувався від репресій проти нього, перекладаючи на плечі шляхти відповідальність за врегулювання відносин з підданими¹².

Ставши на захист міського самоврядування й магдебурзького права, Б. Хмельницький, як видно із змісту його універсалу про затвердження чернігівського вйта (листопад 1649 р.), взяв під контроль центральної влади процес організації проведення виборів керівників місцевого рівня («аби порядок бил і справедливост святая множилас...») та їх затвердження. Захищалися міські земельні володіння, власність міщан, їх майно і добробут від зловживань (сюди включався збір незаконних податків й поборів) з боку козацьких підрозділів¹³. В історіографії неодноразово

---

¹⁰ Архів Інституту історії України НАН України (далі — АІІ). — Оп. 3. — Спр. № 7. — Арк. 92; Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 153; Визвольна війна 1648 — 1654 рр. і воз'єднання України з Росією. — К., 1954. — С. 136; Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика... — С. 33–34; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 386–387.

¹¹ Смолка А.О. Назв праця. — С. 73.

¹² Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика... — С. 27–28; Смолій В.А., Степанков В.С. Селянство в процесі розбудови Української держави... — С. 208–210; Степанков В.С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648–1657) // Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць. — К., 1990. — С. 57–60; Веселаго В.В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні. — К., 1956. — С. 91.

¹³ Документи Богдана Хмельницького... — С. 147–180; Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 219; Гурбик А.О. Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад // Історія української культури: У 5 т. — К., 2003. — Т. 3. — С. 257–258.

зверталася увага на сприяння уряду Б. Хмельницького розвитку різноманітних ремесел і промислів, насамперед тих, які забезпечували потреби армії у проведенні тривалих воєнних кампаній, — виробництва заліза й зброї, включно з гарматами, пороху, селітри, куль, військового спорядження, пошиття одягу тощо. Організовується централізоване постачання цих товарів (поряд з продуктами харчування й напоями) з міст до військових таборів¹⁴. Вживалися заходи для розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі, в якій активну участь брали й представники козацької старшини. Життя і майно торгового люду перебували під захистом держави. Укладена, вочевидь, у 1650 р. угода про торгівлю з Османською імперією відкривала для українських купців можливість безмитного збуту товарів у її містах, а для турецьких — в українських¹⁵.

Постійні воєнні дії, витрати на військо, дипломатичні переговори і спорядження посольств, утримання татарських підрозділів тощо вимагали чималих коштів. Тому приділялася велика увага організації збору податків, які виплачувалися поспільством і козаками, а також забезпечення регулярних надходжень від оренд і мита. Прикметно, що останні значно зменшилися (наприклад, розміри оренд знизилися у 1650 р. на 10%¹⁶) порівняно з тими, які виплачувалися в Речі Посполитій¹⁷. Фінансовий апарат, котрий, як відомо, опікувався загальнодержавним земельним фондом, наповненням державної скарбниці, а також вів облік доходної та розходної статей, повністю був підпорядкований гетьману¹⁸.

---

¹⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 32. — Арк. 19; *Белокурів С.* Арсеній Суханов: Исследования. — М., 1891. — Ч. 1. — С. LI–LII; *Веселаго В.В.* Принципи економічної політики Богдана Хмельницького. — С. 95–96; *Голобуцький В.О.* Соціально-економічна політика... — С. 33; *Смолка А.О.* Назв. праця. — С. 71.

¹⁵ АП. — Оп. 3. — Спр. № 7. — Арк. 132, 220; Спр. № 23. — Арк. 21; Документи Богдана Хмельницького... — С. 621; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 208; *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією... — С. 397.

¹⁶ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 225/П. — Арк. 305.

¹⁷ Акты ЮЗР — Т. III. — С. 408; *Голобуцький В.О.* Соціально-економічна політика... — С. 34–35; *Веселаго В.В.* Принципи економічної політики Богдана Хмельницького. — С. 98–99; *Крип'якевич І.П.* Назв. праця. — С. 249–251.

¹⁸ *Горобець В.* Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К., 2000. — С. 42–43; *Срмолаєв В., Козаченко А.* Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.). — Харків, 2002. — С. 41–44; *Козаченко А.* Органи державної влади і управління України другої половини XVII ст.: Автореферат дис. ... канд. юрид. наук. — Харків, 2001. — С. 13–14; *Крип'якевич І.П.* Назв. праця. — С. 244–245.

Батозька перемога ознаменувала виборення козацькою Україною незалежності. За таких обставин економічна політика гетьмана стає більш послідовною й менш суперечливою (особливо у сфері земельної власності). Навіть прийняття царської протекції у січні 1654 р. не позначилося кардинально на її проведенні. По-перше, Б. Хмельницький де-факто визнав результати Селянської війни 1648 — першої половини 1652 рр., що полягали у виборенні селянством особистої свободи, права вступу до козацького стану і визнання їх співвласниками землі. Щоправда, відсутність законодавчого врегулювання економічних інтересів селян приховувала загрозу реставрації дореволюційних порядків¹⁹.

По-друге, утверджується козацька приватна власність на землю, збереження якої гарантувалося умовами договору 1654 р. у формі «козацьких прав і вольностей» лише для 60 тис. реєстровиків. Важливо відзначити, що вона також не була повною й безумовною, оскільки несла на собі відбиток верховенства корпоративної власності Війська Запорозького, яка тісно перепліталася й часто зливалася з державною. Адже лише за умови виконання військового обов'язку перед державою (Військом Запорозьким) козаки могли володіти нею (як і іншими правами й свободами)²⁰.

По-третє, український уряд визнав факт ліквідації великого й середнього землеволодіння (за винятком монастирського), фільваркового господарства, кріпацтва, панщини й майже всього комплексу існуючих до 1648 р. податків, повинностей і поборів тощо, відродженню яких гетьман протидівав. Вкрай неохоче Б. Хмельницький йшов на підтвердження прав шляхти на володіння маєтками (упродовж 1654–1657 рр. видав лише 4 універсали) й практично не надавав їй нових. Не винагороджував він земельними володіннями «заслужених козаків» і старшин (за існуючими підрахунками, з 1648 по 1657 р. їх одержали лише 7 осіб)²¹. Тому не випадково вони (Виговські, Золотаренки, П. Тетеря, Г. Лесницький й ін.) таємно від гетьмана домагалися від царя жалуваних грамот на маєтки, якими, однак, не могли скористатися, бо, за визнанням П. Тетері, яке він зробив влітку 1657 р. у Москві, «у Війську Запорозькому володіти їм нічим не можна»²². Водночас Б. Хмельницький продовжував політику

¹⁹ Степанков В. Селянська війна 1648 — першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2005. — Вип. 5. — С. 303–305.

²⁰ Степанков В. Аграрна політика Богдана Хмельницького... — С. 61; Барз М.А. О природе феодальной собственности // Вопросы истории. — 1978. — № 7. — С. 94.

²¹ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 60.

²² Крип'якевич І.П. Назв. праця — С. 184–188; Смолій В.А., Степанков В.С. Селянство в процесі розбудови Української держави... — С. 214.

сприяння зростанню монастирського землеволодіння — у 1654–1657 рр. 11 монастирів одержали щонайменше 10 універсалів на нові мастки, 4 — на угіддя і 8 — на млини й млинарські кола²³.

Як і раніше, Б. Хмельницький підтримував міське самоврядування й вживав заходів до активізації господарського життя міст. Деякі з них одержали від гетьмана охоронні універсали, а їхні жителі різноманітні пільги (Київ, Ніжин, Слуцьк, Козелець). Надавалася допомога у їх розбудові, зміцненні обороноздатності²⁴. Проводилася політика підтримки міської промислової галузі. Робилися спроби поліпшувати функціонування цехів²⁵. Утверджуються права власне українських ремісників, котрі отримали вільний доступ до занять різноманітними промислами, що, безперечно, було на руку запорожцям, городовим козакам, міщанам й заможним селянам. Щоправда, державний скарб взяв під контроль виробництво і продаж горілчаних напоїв у містах, віддаючи їх в оренду магістратам²⁶.

Всіляко сприяючи розвитку торгівельної справи, Б. Хмельницький намагався утворити єдиний внутрішній ринок, зміцнюючи відносини з різними регіонами України²⁷. Заохочуючи зовнішню торгівлю, він, зіткнувшись з проблемою нестачі коштів, у травні 1654 р. розпорядився скасувати привілеї на безмитний продаж товарів для іноземних купців (з визначенням при цьому конкретних розмірів тарифів)²⁸. Всупереч договору 1654 р., уряд, щоб запобігти зростанню податкового тиску на населення, не пішов на збір податків для виплати жалування 60 тис. реєстровиків²⁹. Є підстави вважати, що на цьому етапі скарбниця значною мірою (якщо не на половину) поповнювалася за рахунок вже традиційних надходжень з занять промисловою та торгівельною діяльністю.

Економічна політика наступника Б. Хмельницького Івана Виговського до укладення Гадяцького договору (вересень 1658 р.) в основному проводилася у руслі попереднього часу. Сьогодні дослідникам вдалося

²³ Степанков В.С. Аграрна політика Богдана Хмельницького... — С. 62.

²⁴ Документи Богдана Хмельницького... — С. 291–292, 460–461, 468–469, 539–540, 659–663.

²⁵ Документи Богдана Хмельницького... — С. 275, 539, 547; Смолка А.О. Назв. праця. — С. 71.

²⁶ Документи Богдана Хмельницького... — С. 317; Крип'якевич І.П. Назв. праця. — С. 206; Смолка А.О. Назв. праця. — С. 71–72.

²⁷ Документи Богдана Хмельницького... — С. 564.

²⁸ Документи Богдана Хмельницького... — С. 343; Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика ... — С. 34; Крип'якевич І.П. Назв. праця. — С. 248.

²⁹ АП. — Спр. № 54. — Арк. 30; Акты Московского государства. — СПб., 1899. — Т. II. — С. 308; Акты ЮЗР. — СПб., 1879. — Т. XI. — С. 744–745.

спростувати поширену в історіографії думку про помітне зростання за його гетьманування старшинського й шляхетського землеволодіння. Спостерігалось тільки неухильне збільшення кількості монастирських маєтностей³⁰. Новими явищами стали поширення оренд, надання дозволу козакам займатися виробництвом і безмитною торгівлею спиртними напоями, обмеження запорожців у заняттях промислами, намагання поновити шляхетське землеволодіння у Полтавському й Миргородському полках³¹. Укладення Гадяцького договору з Річчю Посполитою (вересень 1658 р.) ознаменувало поворот до відновлення фільварків і королівщин, кріпацтва й інших форм залежності, що існували до 1648 р., а також виокремлення з козацької спільноти групи середніх і великих землевласників³². У сферах ремесел, промислів, торгівлі та міського самоврядування уряд І. Виговського продовжував курс на їх підтримку й розвиток.

Більшість козаків і старшин виступила проти Гадяцької угоди, й у вересні 1659 р. гетьманом обирається Юрій Хмельницький. При ньому економічна політика втрачає самостійність, бо він змушений був дотримуватися умов договорів, укладених з Російською державою (у Переяславі у жовтні того ж року) й з Річчю Посполитою (жовтень 1660 р. у Чуднові). Відповідно до Переяславських статей, російські послы й посланці одержали право, проїжджаючи українськими містами, без відома гетьмана брати у міщан «корми і підводи»³³. Чуднівський договір поновлював статті Гадяцького, що торкалися повернення шляхті маєтків. Всіляко підтримуючи зростання церковного землеволодіння (за деякими підрахунками, протягом 1659–1662 рр. було видано 16 універсалів 11 монастирям), Ю. Хмельницький, втім, як і його батько, не поспішав винагороджувати

³⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. — К.–Львів, 2004. — С. 51–98; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 61–62, 417–418.

³¹ Акты ЮЗР. — СПб., 1863. — Т. IV. — С. 35–36; СПб., 1872. — Т. VII. — С. 187; СПб., 1879. — Т. IX. — С. 801–802; СПб., 1892. — Т. XV. — С. 40, 82; Грушевський М. Історія України-Руси... — К., 1998. — Т. X. — С. 110, 128; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 91–92.

³² Pakta hadyjackie autentyczne 6/16 Septembris 1658 postanowione (transkrypcja i opracowanie Piotr Borek, na podstawie rkpsu 402 IV Biblioteki XX Czartoryskich w Krakowie. — S. 281–305) // W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury. — Kraków, 2008. — S. 33–40; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. X. — С. 352–375; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 2009. — С. 311–312.

³³ Борисенко В.Й., Бульвінський А.Г., Візер С.О. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. — К., 2006. — С. 153–154; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. — К., 2001. — С. 219.

шляхту й старшину маєтками³⁴. Він намагався також захищати міщан і торговий люд від зловживань місцевої державної адміністрації, а у Правобережжі — здирств з боку розташованих на постій жовнірів. Восени 1659 р. гетьман взяв під захист грецьких купців, котрим дозволив безмитну торгівлю й надав право судитися за своїми законами. Наступного року він дав дозвіл «торговим людям» Києва безмитно торгувати на теренах Гетьманату³⁵.

Курс на реставрацію моделі соціально-економічних відносин, що існувала до 1648 р., викликав потужний спротив з боку лівобережної старшини й козацтва, які вийшли з підпорядкування владі Ю. Хмельницького. Адже вони усвідомлювали, що повернення до складу Польщі позбавить більшість із них завойованих прав і свобод³⁶. Так окреслилися політичні контури розколу (по Дніпру) козацької України на два самостійні державно-політичні утворення — Правобережний та Лівобережний Гетьманати й виділення в автономну адміністративно-економічну одиницю Запорожжя, статус яких був закріплений статтями Андрусівського договору 1667 р. По суті, водночас утверджувалися і три самостійні господарські системи. Не допустивши відродження середньовічних форм земельної власності, наказний лівобережний гетьман Яким Сомко й полковники сприяли розвитку козацького господарства, зростанню монастирського землеволодіння, торгівлі, надавали пільги окремим цехам, обстоювали інтереси купців, не підтримували дій російських воєвод, спрямованих на впровадження до грошового обігу російських мідних монет, хоча водночас допускали зростання податків і поборів з поспільства, орендної платні тощо³⁷.

На Правобережжі прихід до влади на початку 1663 р. Павла Тетері не вніс помітних коректив до економічної політики, яку проводив Ю. Хмельницький. Всебічна підтримка монастирського і козацького землеволодіння, намагання врегулювати порядок і розміри стягнення мита з іноземних товарів, невдалі спроби захистити міщан від наслідків перебування на залагах жовнірів перепліталися з послідовним курсом на підтримку поновлення

---

³⁴ Універсали українських гетьманів... — С. 129–184; *Савчук Н.О.* Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 — поч. 1663 рр.) — Кам'янець-Подільський, 2001. — С. 133–139.

³⁵ Акты Московского государства. — СПб., 1901. — Т. III. — С. 247, 272, 310, 319; Універсали українських гетьманів... — С. 133–135, 161.

³⁶ *Горобець В.* «... Нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все Військо любить». Елекційні змагання на Лівобережній Україні початку 60-х рр. XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — К., 2004. — Вип. 4. — С. 238.

³⁷ Універсали українських гетьманів... — С. 197–212; *Горобець В.* Еліта козацької України... — С. 363–366, 385–387; *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). — К., 2003. — С. 287, 291–293.

шляхетської власності й королівщин. Це викликало масовий спротив серед поспільства й нереєстрових козаків, внаслідок чого влітку 1665 р. П. Тетеря втратив булаву. Вона переходить до рук Петра Дорошенка³⁸.

Суперечливою і неоднозначно сприйнятою населенням виявилася економічна доктрина обраного в червні 1663 р. гетьманом Лівобережжя Івана Брюховецького. З одного боку, він приділяв значну увагу захисту майнових (зокрема, у справі накопичення земельних ділянок) інтересів старшин, покозаченої шляхти та заможного поспільства, розширював церковні маєтності, протегував іноземним купцям та сприяв зміцненню місцевого самоврядування (гетьманські захисні універсали одержали Київ, Ніжин, Чернігів, Козелець, Погар тощо)³⁹. З іншого — саме за його правління розробляється чи не перший в практиці України т. зв. проект «націоналізації землі» (його авторство приписується єпископу Мефодію), згідно з яким весь земельний фонд «проголошувався військовою власністю», що загрожувало конфіскацією приватновласницьких володінь⁴⁰. При цьому заторкувалися майнові інтереси практично всіх прошарків населення; «усі міські підприємства, рівно всяке майно» селян «обліковувалося і обкладалося натуральними і грошовими внесками, для чого було введено досить струнке фінансове управління за допомогою дозорців і скарбових чиновників...»⁴¹. Укладені між урядом І. Брюховецького і владними російськими структурами в грудні 1663 р. Батуринські статті передбачали запровадження царської монополії на торгівлю вином і тютюном (українським купцям не дозволялося вивозити цей товар до Росії), заборону продажу хліба на Правобережжя й утримання російських вояків коштом українського населення⁴². На початку 1665 р. І. Брюховецький повів курс на ліквідацію магдебурзького права й підпорядкування міщан гетьманській владі, зобов'язавши їх виплачувати усі податки до державної скарбниці. Однак під тиском царя змушений був відмовитися від цього⁴³.

³⁸ Архів головний актів давніх (далі — АГАД). — Ф. 559. — Спр. № 467. — Арк. 29; Спр. № 3036. — Арк. 193; Універсали українських гетьманів... — С. 219–249; *Газін В.* Гетьман Павло Тетеря. Соціально-політичний портрет. — Кам'янець-Подільський, 2007. — С. 144–177.

³⁹ *Мицик Ю.* З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ) // *Сіверянський літопис.* — 1999. — № 3. — С. 18; Універсали українських гетьманів... — С. 285–343.

⁴⁰ *Слабченко М.* Организация хозяйства Украины... — С. 21.

⁴¹ Там само.

⁴² *Горобець В.* Еліта козацької України... — С. 411–413; *Його ж.* «Волимо царя східного...» — С. 244–246; *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини... — С. 359–362.

⁴³ *Романовский В.А.* Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // *Воссоединение Украины с Россией. 1654–1954: Сб. статей.* — М., 1954. — С. 416–418; *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини... — С. 435–436.

Підписання Московського договору (листопад 1665 р.) істотно змінювало економічну політику українського уряду. Адже тепер податки з населення мали збиратися не українськими урядовцями, а воєводами, і не до гетьманської, а до царської скарбниці. Водночас з-під гетьманського регіменту вилучалося некозацьке населення міст і сіл⁴⁴. Спроба реалізації цих нововведень, що супроводжувалася переписом селян і міщан, фіксацією їх соціального й майнового становища, площ обробленої землі й норм оподаткування, викликала масовий спротив поспільства, що переріс у першій половині 1668 р. у повстання. Воно завершилося перемогою й сприяло об'єднанню Лівобережного і Правобережного Гетьманатів під булавою П. Дорошенка⁴⁵. За короткий проміжок політичної стабілізації гетьману вдалося провести низку заходів щодо повернення у внутрішній політиці до засад економічної доктрини Б. Хмельницького. Їх наслідком стало, зокрема, те, що хоча росіянам незабаром вдалося повернути Лівобережжя під царський скіпетр, однак, відповідно до Глухівських статей (березень 1669 р.), вони змушені були відмовитися від запровадження у регіоні «власної податкової та адміністративної системи»⁴⁶.

За нового гетьмана Дем'яна Многогрішного помітно зросла кількість універсалів старшинам, покозаченій шляхті, «військовим товаришам» і священикам щодо підтвердження їхніх маєтків і сільськогосподарських угідь та надання нових, а також прав на користування млинами (їх кількість зростала), насадження слобод тощо. Імовірно, саме за його правління започатковується процес формування рангового, тобто тимчасового («до ласки військової») землеволодіння. Стрімко збільшувалася кількість маєтності, що перебувала у власності монастирів і духовенства. Пришвидшуються темпи феодалізації старшин і заможних козаків, що супроводжувалося втратою селянами вільних військових поселень своїх прав й свобод⁴⁷. Гетьман підтримував міське самоврядування (Стародуб, Погар), задовольняючи економічні інтереси міської адміністрації, звільняв міщан

---

⁴⁴ Універсали українських гетьманів... — С. 266–272; *Горобець В.* «Волимо царя східного...» — С. 251–252; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899. — С. 303–309; *Яковлева Т.* Руїна Гетьманщини... — С. 472–476.

⁴⁵ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — С. 292–295.

⁴⁶ Універсали українських гетьманів... — С. 458–474.

⁴⁷ Універсали українських гетьманів... — С. 482, 489, 491–494, 498–520, 522–525, 527–531, 532–533, 535–560, 561–563; *Бутич І.* Пам'ятка до історії українського дипломатарію // Український археографічний щорічник. — Київ — Нью-Йорк, 2004. — Вип. 8/9. — Т. 11/12. — С. 102.

від виконання повинностей, сплати податків і мита за перевезення товарів тощо (Київ, Переяслав, Короп, Оржиця)⁴⁸.

Початковий період гетьманування Івана Самойловича (1672–1676 рр.) став продовженням курсу свого попередника. Відбувалася у таких же (а, можливо, й більших) масштабах роздача маєтностей і сільськогосподарських угідь та млинів представникам соціальної еліти й монастирям, інтенсивнішим ставало надання земель на ранг, обстоювалися інтереси магістратів й міщан Стародуба, Києва, Ніжина, Прилук, Чернігова й інших міст (звільнення від поборів, стацій, торгового мита, виконання повинностей, дозволи на вільну торгівлю збіжжям тощо). Отримали пільги українські й іноземні купці, було визначено право останніх й встановлено розміри мита на їхні товари⁴⁹.

Економічна політика Петра Дорошенка у Правобережжі мала як спільні, так і дещо відмінні риси у порівнянні з заходами у цій сфері лівобережних володарів булави. Він так само обстоював економічні інтереси церкви, сприяв зростанню її землеволодіння⁵⁰. Взнявши під захист наставську шляхту⁵¹, гетьман проте не надавав ані їй, ані шляхтичам інших місцевостей жодних маєтків і сільськогосподарських угідь. Не отримували їх і правобережні старшини й заслужені козаки. А відтак у цьому регіоні не спостерігалось, на відміну від Лівобережжя, помітних процесів щодо феодалізації соціальної еліти. Водночас П. Дорошенко послідовно обстоював права й вольності козаків у відносинах з Річчю Посполитою, не допускав повернення до маєтків шляхти, старост й урядників. Поспільство продовжувало користуватися соціально-економічними завоюваннями Селянської війни: особистою свободою, власністю на землю, відсутністю залежності від землеволодільців, правом займатися промислами, ремеслами й торгівлею⁵².

Через брак джерел украї важко охарактеризувати політику П. Дорошенка стосовно міст. Маємо підстави стверджувати, що гетьман захищав їх населення від постоїв жовнірів, намагався обмежувати свавілля татар, деякі з-них (як, наприклад, Оржицю) взяв під свою оборону. Від польського уряду він домагався урівняння у правах міщан українського

⁴⁸ Універсали українських гетьманів... — С. 478, 480–482, 487–491, 495–498, 521–522, 526, 531–532, 534, 560, 563–564.

⁴⁹ Там само. — С. 622–713.

⁵⁰ Там само. — С. 398, 402–406, 408–410, 411–414, 415–417, 419–433, 435–437.

⁵¹ Там само. — С. 401–402.

⁵² АГАД. — Ф. 4. — Спр. № 25. — Арк. 60 зв.; Ф. 549. — Спр. № 317. — Арк. 40; Мицик Ю. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 5–6; Смолій В., Степанков В. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. — К., 2008. — С. 89–90.

походження з поляками, включно з їх участю у роботі магістратів⁵³. П. Дорошенко сприяв розвитку торгівлі з Лівобережжям, українськими землями, що залишалися у складі Речі Посполитої, а також Молдавією й іншими країнами. Незважаючи на сильне спустошення краю й великі витрати, пов'язані із створенням та утриманням постійного війська (6–8 тис. осіб), виплатами кримським союзникам тощо, йому вдалося налагодити регулярний збір податків до скарбниці (їх розміри були прийнятними для населення), внутрішнього і зовнішнього мита.

Отже, принципи економічного меркантилізму⁵⁴, закладені в програму державного будівництва Б. Хмельницьким і в основі своїй підтримані практично всіма його наступниками, з одночасною налаштованістю на вільну підприємницьку діяльність покозаченого поспільства відкривали перспективи вибудови в козацькій Україні розвиненого господарського комплексу як органічної складової загальноконтинентальної системи.

Зміни в структурі соціально-економічних відносин

На початок революції усі без винятку групи селян й переважна більшість населення міст і містечок України мали вагомі підстави для невдоволення своїм становищем. Зрозуміло, що в кожному регіоні, повіті чи навіть поселенні склалася своя шкала стрижневих і другорядних причин формування ненависті до існуючого режиму, однак далеко не останню роль серед них відігравало посилення соціально-економічного визиску, національно-релігійного протистояння, придушення базових інстинктів особистості. Силою зброї знедолені селяни і міщани намагалися докорінним чином змінити свій соціально-економічний статус. У їхньому світобаченні сформувався цілком земний ідеал — набуття козацького імунітету (прав і свобод). Прагнення до його реалізації й стало потужним генератором соціальної активності. Тому спостерігалось масове покозачення поспільства. Проголошуючи себе козаками, селяни та міщани тим самим поривали зі своїм соціальним середовищем. Як занотував у своєму рукописі казимирівський райця М. Голінський, «хлопство, збунтувавшись,

---

⁵³ БМЧ. ВР. — Спр. № 2105. — Арк. 213; ДАК. — Ф. 452. — Спр. № 372. — Арк. 12; Акты ЮЗР. — СПб., 1869. — Т. VI. — С. 161; *Дорошенко Д.* Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 107, 668–669.

⁵⁴ Стислу характеристику цієї економічної теорії див.: *Ведута Е.Н.* Стратегия и экономическая политика государства. — М., 2004; *Войтов А.Г.* История экономических учений. — 4-е изд., пер. и доп. — М., 2009; *Дейвис Н.* Европа — история. — К., 2006. — С. 540; Меркантилизм. — М.–Л., 1935; *Ткаченко А.А.* Экономическая история Западной Европы и Америки. — Запорожье, 1998. — С.262.

у козацтво пішло»⁵⁵. Майже дослівно цю думку повторив на початку 1649 р. у Москві український посол С. Мужилівський: «посполство дочувшисе, же короля в землі немаш, в козацтво все обернулося, так на сьой стороне, як і на туй Днепра»⁵⁶.

Взявши масову участь у революційних подіях, селянство рішуче виступало проти панування шляхетського стану, підданства й повинностей, за особисту свободу й право вільно користуватися результатами важкої праці. Існують сотні свідчень джерел, що селяни «не хотіли бути підданими панів», а палко бажали, аби «не було жодного шляхтича», «стати вільними». Їх боротьба за волю й право власності на землю й сільськогосподарські угіддя впродовж літа 1648 — першої половини 1652 рр., на відміну від інших селянських воєн у Європі, завершилася перемогою. Адже вони домоглися ліквідації заснованої на підневільній праці фільваркової моделі господарювання й утвердження індивідуальних селянських й козацьких господарств, що ґрунтувалися на праці вільної особи на вільній землі. Завоювавши право власності на землю й вступу до козацького стану, селяни рішуче протидіяли намірам шляхти, вищого православного духовенства й частини старшини поновити попередні соціально-економічні відносини.

Отже, у середині XVII ст. у системі аграрних відносин стався грандіозний переворот: ліквідовується велике й середнє землеволодіння (1657 р. у лівобережній частині Української держави шляхті, старшинам і монастирям належало всього 7,4% поселень⁵⁷, а по всій території, вочевидь, не більше 2–3%). Кардинальні зміни, що відбулися в характері і формах земельної власності, порушили підвалини всієї попередньої економічної системи. Відбувався масштабний перерозподіл земельного фонду. Основним економічним осередком господарського розвитку козацької України стало вільне селянське й козацьке господарство, що ґрунтувалося на приватній власності (сумісній з державою) на землю, чого не спостерігалось у жодній країні Східної і Центральної Європи (за винятком Скандинавії). Ліквідувавши фільваркову систему господарства і різні форми особистої залежності, селяни й козаки розгорнули надзвичайно активну господарську діяльність. Господарювання вільної людини на вільній землі переконливо демонструвало свою економічну ефективність порівняно з працею кріпака у фільварку.

⁵⁵ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 189/II. — Арк. 133.

⁵⁶ Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 129.

⁵⁷ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 425–427. — Таблица V.

З'явилася і набула надзвичайного поширення така форма козацького та селянського землеволодіння, як займанщина⁵⁸. Захоплення на основі існуючих звичаїв землі та її наступний обробіток стали чи не нормою господарського життя України. Характерно, що здобуті у такий спосіб землі козаки і селяни вважали своєю власністю, якою могли вільно розпоряджатися: здійснювати операції купівлі-продажу, обмінювати, дарувати, заставляти і т. п.

На думку козаків і селян, земля належала їм на цілком законних підставах. Адже вони завоювали право власності силою зброї, а не одержали його з рук сюзерена. Характерний також інший бік цього питання. У купчих, оформлених у ратушах, сотенних та полкових канцеляріях, підкреслюється, що земельні угіддя продаються козаками і селянами «в вечное владение», «в потомственное владение», «в спокойное владение», «вечно и безповоротно».

Стійкість, з якою українське поспільство доводило своє право на землю і волю (опираючись не лише на документи, а й на усталені норми звичаєвого права), пояснюється соціально-економічними та політичними реаліями, що почали складатися в Україні з кінця 50-х років XVII ст. Показовим є те, що селяни намагалися зректися традиційних назв «хлопи», «мужики», «піддані» тощо. Покозачуючись, одні називали себе козаками, інші — міщанами.

Перерозподіл землі шляхом займанщини мав масовий характер. У 1650 р. венеціанський посол А. Віміна, побувавши у козацькій Україні, у своїх записах констатував, що на раніше нерозділених полях з'явилися встромлені у землю жердини «для попередження перехожих не випасати там худоби... Подібні знаки вживають у тих місцях, де проходить заборонено, і порушникам загрожує сувора кримінальна кара»⁵⁹. На те, що «козаки, визволивши країну «поділили землю й угіддя поміж собою»», вирубуючи ліс, спалюють пні і «нову ділянку засівають хлібом», звернув увагу і П. Алепський⁶⁰. Отже, вперше в історії український селянин — прагматик, індивідуаліст й консерватор, який упродовж багатьох століть був вкорінений у землю не лише господарюванням, але й духовним життям і споконвіків прагнув, аби «та земля, на якій він плідно працював, викохував і плекав її, належала саме йому»⁶¹, досяг сповнення своїх мрій.

⁵⁸ Багалеї Д.И. Займанщина в Левобережной Украине XVII–XVIIIст. // Киевская старина. — 1883. — № 12.

⁵⁹ Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т. III. — С. 193.

⁶⁰ Халебський П. Україна — земля козаків / Упор. М. Рябий. — К., 2008. — С. 64.

⁶¹ Апанович О. За плугом Господь іде (Агрокультура українського селянства й козацтва в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського). — Севастополь, 1999. — С. 6–8.

Щоправда, в окремих районах Лівобережжя (переважно північних) оволодівали землею не окремі особи, а сільські громади (общини) чи об'єднання кількох сімей або осіб (сябринне землеволодіння)⁶².

На жаль, сьогодні важко відповісти на питання, чи були селяни власниками землі, чи виступали лише її користувачами (тимчасовими володільцями). Без сумніву, в їх свідомості, відповідно до звичаєвого права, займанщина трактувалася легітимною приватною власністю. Навіть через сто років (у середині XVIII ст.) генеральна військова канцелярія підтверджувала, що у вільних військових містечках, селах і селищах «посполитим дворам і ґрунтам вільній продажі і купівлі належало бути»⁶³. Отже, держава продовжувала на офіційному рівні визнавати «законність такої купівлі-продажу землі»⁶⁴. Не випадково також кошовий отаман І. Брюховецький (майбутній гетьман) у розмові з російським послом (кінець 1662 — початок 1663 рр.) наголошував, що кожен, «хто де займе пустку землі і лугів, і лісу й огородить його чи окопас й поселиться зі своєю сім'єю», може вільно на ній проживати⁶⁵. Як засвідчує зміст актової книги полтавського уряду 1664–1671 рр., селяни справді нарівні з міщанами й козаками вільно продавали й купували садиби й землі⁶⁶. І все ж їхня власність не була повною. Як вже зазначалося, в Україні склалася ситуація, за якої селяни й держава виявилися співвласниками землі.

Одним з наслідків викликаних революцією змін в сфері соціально-економічних відносин стала поява такого унікального соціокультурного явища, як т. зв. вільні військові села (зокрема, на 1666 р. в них нараховувалося 24 604 двори)⁶⁷. Поспільство, яке населяло їх, після звільнення з-під юрисдикції шляхтичів і Корони перейшло у підпорядкування сотенному, полковому й гетьманському урядам (перебували «під управлінням сотенним, у відомстві полковому і в диспозиції гетьманській»)⁶⁸. Здобуття

⁶² *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 88–95; *Мякотин В.А.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. — Прага, 1926. — Т. I. — С. 131–156; *Сироткін В.М.* Общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.) // *Укр. іст. журн.* — 1987. — № 6. — С. 112–114, 117.

⁶³ Цит. за: *Нечитайло В.В.* Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. — Кам'янець-Подільський, 2004. — С. 106.

⁶⁴ *Гуржій О.І.* Українське селянство в часи соціокультурних трансформацій в другій половині XVII–XVIII ст. // *Історія українського селянства.* — Т. 1. — С. 249.

⁶⁵ Акты ЮЗР. — СПб., 1872. — Т. VII. — С. 349.

⁶⁶ Акты книги Полтавского городского уряда XVII-го века: Справы поточныя 1664–1671 годов. — Чернигов, 1912. — Вып. II. — С. 4–76.

⁶⁷ *Романовский В.А.* Развитие городов Левобережной Украины... — С. 397.

⁶⁸ *Стецюк К.І.* Вільні військові села — соціальний наслідок визвольної війни 1648–1654 рр. // *Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. праць.* — К., 1986. — С. 117.

частиною населення нового статусу значною мірою визначило шляхи еволюції господарського розвитку Лівобережної та Слобідської України. Віднайдені нами джерела дають підстави для припущення про існування такої ж або подібної до неї функціональної моделі поселень з вільним населенням і у Правобережжі.

Проте започаткована ще наприкінці 50-х років XVII ст. тенденція щодо збільшення різних форм залежності селян і посилення їхнього соціального визиску з часом набрала стійкого й динамічного характеру. Причому це торкнулося всіх категорій селянства. Насамперед за декілька десятків років на Лівобережжі помітно зменшилася кількість дворів у вільних військових селах. Села, що знаходились у підпорядкуванні Військового скарбу, перетворилися на своєрідний земельний фонд, з якого поповнювала свої володіння українська старшина. Відповідно змінювався і статус мешканців цих сіл. За короткий час вони пройшли шлях від вільних виробників до залежних (у різних формах) селян (в приватних, монастирських і рангових маєтностях вони, по суті, перетворювалися на підневільних виробників матеріальних благ).

Одночасно з перерозподілом форм власності на землю та земельного фонду на користь селянства в соціальній структурі суспільства було ліквідовано стан великих і середніх землевласників; різко скоротилася чисельність дрібної шляхти; керівна роль у політичному житті держави перейшла до козацької старшини; зміцнився статус православного духовенства; провідну роль у житті міст стали відігравати представники українського етносу і пришвидчився процес формування нової еліти.

Провідну роль у формуванні нових соціальних відносин продовжувало відігравати козацтво. Очоливши національно-визвольну боротьбу, яка ліквідувала панування шляхти, воно, однак, не зайняло її місця у суспільстві. Здобувши статус правлячого стану, козацтво продовжувало залишатися станом дрібних землевласників-вояків, відкритим для поповнення з боку інших верств і груп (за умови виконання власним коштом військової повинності на користь Війська Запорозького), насамперед селян і міщан. Існуюча реальна можливість покозачення, з одного боку, посполитих, а з іншого — опосполічення козаків (через озлидніння частина тих, хто був не в змозі надалі виконувати своїм коштом військову повинність, добровільно переходила у стан міщан⁶⁹) запобігала виникненню гострих соціальних суперечностей і відкритих конфронтацій. Спираючись на норми звичаєвого права, козацтво рішуче протистояло поновленню

---

⁶⁹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Селянство в процесі розбудови Української держави... — С. 226; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... — С. 77–78.

великого панського землеволодіння, особливо перетворенню старшин у володарів маєтків з підданими. Це підтверджується численними джерелами.

Однак право вільного козацького землеволодіння не було безумовним. Воно обмежувалося двома чинниками: по-перше, кожен козак мав бути реєстровим, тобто занесеним до складеного у сотнях реєстру; по-друге, незмінним залишався обов'язок особистого виконання військової служби. Якщо козак випадав з реєстру чи направляв замість себе до війська іншу особу, то втрачав усі козацькі права й свободи, включаючи право приватної власності на землю. Показовою у цьому відношенні стала ухвала, прийнята восени 1663 р. старшинською радою Правобережного Гетьманату, яка позбавляла козацьких свобод усіх, хто не з'являється до війська⁷⁰. Інше питання, що в умовах масового покозачення поспільства й незавершеності процесу правового виокремлення реєстрового козацтва у привілейований стан ухвали подібного змісту залишалися нереалізованими.

Зазнала змін суспільна роль шляхти. Якщо у соціальній складовій польської політичної системи вона посідала домінуюче становище, то в українській, по-перше, втратила статус соціального стану, перетворившись у суспільну групу, а, по-друге, спромоглася лише зберегти, і то переважно формально, свої привілеї, позбувшись політичної влади. Внаслідок потужного спротиву поспільства й козацтва всі її зусилля відновити дореволюційну модель соціально-економічних відносин зазнали краху. Як підкреслював влітку 1664 р. П.Тетеря, «Україна ще не палала таким страхітливим бунтом як тепер», і посполиті, незважаючи на власну погибель, продовжують боротися, «аби не мати панів», вони не хочуть, щоб пани утримували їх «під своєю владою» й користувалися «їхньою працею»⁷¹.

Ще один важливий момент: шляхта могла залишитися у домівках, користуватися земельними наділами (включаючи маєтки з підданими) з дозволу влади, вступати до лав війська й обіймати у ньому старшинські посади тільки за умови вірної служби Війську Запорозькому, тобто Українській державі⁷². Вона мусила відмовитися від претензій на провідну політичну роль у суспільстві й державі, визнавши її за козацтвом. Як справедливо підмітив у свій час Ф. Шевченко, «шляхта на Україні, перебуваючи у Війську Запорозькому, переходила на платформу козацької

⁷⁰ Бібліотека Інституту Осолінських (далі — БІО). ВР. — Спр. № 237/II. — Арк. 211: БН. ВМФ. — № 4214; БМЧ. ВР. — Спр. № 157. — Арк. 68: БН. ВМФ. — № 7632.

⁷¹ БМЧ. ВР. — Спр. № 402. — Арк. 513–518.

⁷² *Гришко В.* До суспільної структури Хмельниччини // До 300-ліття Хмельниччини (1648–1948): Збірник. — Мюнхен, 1948. — С. 25–27; *Окініевич Л.* Значне військово-товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — Мюнхен, 1948. — С. 9–11; *Степанков В.С.* Аграрна політика Богдана Хмельницького... — С. 55–56.

старшини...»⁷³. Щоправда, займаючи впливове становище серед старшин, вона виношувала наміри домогтися легітимації свого привілейованого становища у козацькій спільноті. Перша така спроба датується 1654 р., коли у січні під час переговорів з російським посольством В. Бутурліна група старшин-шляхтичів таємно від гетьмана порушила питання, щоб «шляхта була поміж козаків знатною, і судилася б за своїм правом, і маєткам бути б за ними по-давньому. І приносили на письмі імена свої, воєводства й уряди собі розписали»⁷⁴. І хоча договір 1654 р. з Росією підтверджував права і вольності шляхти, вона починає поповнювати прошарок так званих знатних військових товаришів, що інтенсивно формувалася у 1650–1670-х роках⁷⁵.

Відповідні зміни відбувалися і в становищі міщан. За деякими даними, на початок революції в Україні існувало близько 1 тис. міст і містечок, в яких (за винятком Белзького й Руського воєводств) проживало 46% усього населення⁷⁶. Зокрема, в Київському і Чернігівському воєводствах, за спостереженням І. Крип'якевича, поселень міського типу було 409⁷⁷. За даними В. Романовського, наведеними у його докторській дисертації, у 1666 р. у Лівобережній Україні серед 756 населених пунктів налічувалося 85 міст. Нерівномірною була щільність міщан у різних регіонах. Так, наприклад, на Волині вона становила біля 30%. Для Брацлавщини цей показник сягав 63,5%, хоча переважно міста тут були невеликими. У межах Поділля у 40 містах у середньому мешкало понад 400 жителів у кожному⁷⁸. В цілому ж, як зазначають дослідники, щодо густоти заселеності та за загальною площею українські міста дещо відставали від західноєвропейських⁷⁹.

Абсолютну більшість до революції становили приватні міста і містечки, що знаходилися у власності магнатів і шляхти, а їх жителі виконували на користь володільців різні повинності, включаючи панщину. Попри те, що власне саме мешканці міст «започаткували руське культурне й національне відродження і першими сформували концепцію Русі як культурно-

⁷³ Шевченко Ф.П. Про народ і класи-стани на Україні під час визвольної війни 1648–1654 рр. // Середні віки на Україні: 36. наук. праць. — К., 1973. — Вип. 2. — С. 50.

⁷⁴ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — С. 476.

⁷⁵ Окіншевич Л. Значне військово товариство... — С. 11–18; Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). — К., 2003. — С.114, 124–125.

⁷⁶ Крип'якевич І.П. Назв. праця. — С. 26; Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. // Історик Олена Компан. Матеріали до біографії. — К., 2007. — С. 80–81.

⁷⁷ Крип'якевич І.П. Назв. праця. — С. 34; Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 3–4. — С. 71.

⁷⁸ Компан О.С. Міста України... — С. 71–75

⁷⁹ Компан О.С. Міста України... — С. 85; Птаха М. Очерки по истории статистики XVII–XVIII веков. — М., 1945. — С. 71.

релігійно-історичної спільноти, вони не мали ані достатнього багатства, ані збройної сили, ані єдності, щоб репрезентувати руську націю»⁸⁰. Інше питання, що міщани брали активну участь у національно-визвольній і соціальній боротьбі (особливо у кінці 1640-х — першій половині 1660-х років) та в обстоюванні власних станових інтересів.

Від самого початку революції міщани вливалися до лав українського війська, допомагали його підрозділам звільняти міста, у яких проживали, формували загони повстанців. Майже всі міста-фортеці Брацлавського, Волинського, Київського, Руського й Чернігівського воеводств були звільнені за допомогою їхніх мешканців. Паралельно проходив процес утворення у них і органів нового самоврядування, і козацьких органів влади (адже міста ставали організаційними центрами формування сотень і полків). Аби уникнути руйнувань, деякі з міст добивалися від гетьмана охоронних універсалів. Відновлювалася повнота самоврядування містечок і міст, які не володіли магдебурзьким правом; значна частина міщан здобула козацький статус.

У ході революції суттєво змінилося соціально-етнічне й конфесійне обличчя міст. Внаслідок масового від'їзду інонаціональних і покозачених городян, котрі становили привілейовану групу населення, в містах було ліквідовано ґрунт для національних та релігійних суперечностей і конфліктів. Однак продовжувала зберігатися певна соціальна напруга у взаєминах між козацькими й міщанськими громадами або їхніми представниками, яка, втім, не переростала у відкрите протистояння між ними.

Якісно новим явищем стала поява у містах і містечках Брацлавщини, Чернігівщини, центральних і північних районів Київщини й південно-східної частини Подільського воеводства великої соціальної групи козаків, що формувалася переважно з місцевого населення. Вона не підлягала міським органам влади й користувалася власними правами і свободами.

Важливі зміни сталися і у складі міського патриціату, який тепер формувався із представників заможних авторитетних православних міщан. Обстоювання міських, корпоративних й особистих інтересів, з одного боку, сприяло консолідації міської верхівки, з іншого — часто призводило до протистояння з місцевою полково-сотенною владою. Міська верхівка складалася не тільки з патриціату, а й заможних міщан (купців, торговців, ремісників, млинарів й ін.), козаків, представників духовенства. Майнове розшарування міського населення зафіксували переписні книги 1666 р. Вони поділили його, залежно від заможності, на три — п'ять груп («статтів»), відповідно до розмірів виплати податку з двору: найбагатші виплачували по 1 руб., середньозаможні — по 50 коп., незаможні — по

---

⁸⁰ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації. — С. 71.

25 коп., бідняки — менше 25 коп. За підрахунками І. Крип'якевича, у 8 містах (Переяслав, Воронків, Носівка й ін.) найзаможніші складали понад 30% міщан, решту середньозаможні й незаможні. В деяких містах (Київ, Ніжин, Переяслав, Батурин, Нові Млини й ін.) виділялася ще й чисельна група бідняків (бобилів)⁸¹.

Після підписання Зборівського договору соціально-економічний розвиток українських міст істотно різнився від тих, що знаходилися у межах козацької України, і зазнавав відчутних деформацій внаслідок майже безперервних військових дій, епідемій і голоду та егоцентричної політики польського і російського урядів. Названі деструктивні явища й процеси призвели до суттєвого скорочення як кількості міст, так і їх мешканців (майже на 60–70%). Щоправда, після громадянської війни 1658–1663 рр. та провалу походу у Лівобережжя польського короля (1663–1664 рр.) тут розпочалося повільне відродження господарського життя. У 50–60-х роках найбільш залюдненими й економічно найрозвинутішими були у Лівобережжі — Полтава (до руйнації 1658 р.), Ніжин, Бахмач, Лукомль, Миргород, Батурин, Чернігів, Переяслав, Сосниця, Стародуб, а у Правобережному Гетьманаті — Київ, Канів, Біла Церква, Богуслав, Умань, Брацлав, Кальник, Вінниця, Могилів-Подільський, Ладизжин та інші міста. З них лише Київ, Полтава, Ніжин, Чернігів, Стародуб, Кальник, Біла Церква, Канів, Умань, Могилів-Подільський і Ладизжин могли налічувати (у сприятливі роки) близько 6–10 тис. жителів⁸².

У складних політичних умовах жителі Києва, Чернігова, Ніжина, Вінниці, Переяслава й інших міст не тільки вельми успішно обстоювали муніципальні привілеї, а й домагалися від гетьманів, польського короля й російського царя нових пільг («вольностей»). Зокрема, взимку 1649 р. Ян Казимир надав нові вольності київському магістрату й ствердив виданими привілеями статuti кийвських цехів і права ремісників. На початку наступного року підтвердив «права й вольності» Києва, Чернігова й інших міст⁸³. У кінці серпня 1650 р. король ствердив привілеї й вольності міської громади Вінниці⁸⁴. Після прийняття царської протекції у 1654–1660-х роках грамот про підтвердження чинності магдебургії вдалося

---

⁸¹ Крип'якевич І.П. Назв. праця. — С. 203–204; Романовский В.А. Указ. соч. — С. 400–407.

⁸² Компан О.С. Міста України... — С. 62–63; Романовский В.А. Указ. соч. — С. 396–397.

⁸³ Мицик Ю.А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996. — С. 78–79.

⁸⁴ Отамановский В.Д. Развитие городского строя на Украине в XIV–XVIII вв. и магдебургское право // Вопросы истории. — 1958. — № 3. — С. 125.

добитися міщанам Переяслава, Києва, Ніжина, Чернігова, Козельця, Почапа, Остра, Мглина, Канева, Стародуба, Погара й ін. міст⁸⁵.

З 60-х років XVII ст. в Україні поширюється самоназва — «посполиті». Економічна активність останніх зумовлювалася викликаними революцією кардинальними перетвореннями у сферах соціальних відносин, духовного життя й побуту. Ліквідація середньовічних форм залежності й доменіального суду, чинності правових норм, що традиційно визначали стан «підданства» селян і незаможних міщан, особиста свобода й можливість «покозачення» змінювали їхні поведінкові стереотипи, ламали чи наповнювали новим змістом традиційні уявлення про правові й етичні норми й цінності, включаючи такі, як «право», «справедливість», «звичке послушенство», «стародавні права і вольності» тощо⁸⁶. Поспільство вважало, що панам не має місця в суспільному устрої, в якому вони хотіли жити, тому твердо стояло на тому, «аби жодного шляхтича не було». Ідеал особистої свободи стає основною засадою соціальної поведінки покозаченого населення, а відтак воно рішуче боролось проти поновлення дореволюційної моделі як економічних, так і соціальних відносин.

Водночас у самосвідомості посполитих утверджувався ідеал соціальної рівності й справедливості. А тому вони рішуче виступали проти намагань частини старшин і козаків виокремитися у привілейовану групу (на кшталт шляхти), яка б володіла маєтками з підданими. Відомо, що козацька спільнота не сприйняла факту отримання у Варшаві у травні 1659 р. окремими її представниками нобілітації й володінь. Обурені козаки заявляли: «всі ми є рівними, жоден із нас пана мати не хоче і працювати на нього не буде...»⁸⁷. Витворені якісно нові підвалини життя вкарбувалися у свідомість поспільства як ідеал справедливого суспільства.

В силу багатьох причин (соціально-політичного й геополітичного характеру) здобуті завоювання у наступні десятиріччя, по-перше, не набули правової легітимації з боку політичної еліти, що приховувало латентну загрозу поновлення юридичних норм дореволюційного часу. По-друге, не отримуючи внутрішніх імпульсів для утвердження й розвитку, вони повільно, але неухильно, піддавалися феодалізації внаслідок перетворення старшин на володільців маєтками та політики гетьманського уряду й московської бюрократії.

---

⁸⁵ Швыдько А.К. Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславской рады (вторая половина XVII — середина XVIII в.) — Днепропетровск, 1983. — С. 69–73.

⁸⁶ Гуржій О., Гошко Ю., Гурбик А. Правова культура // Історія української культури. — Т. 3. — С. 196–198.

⁸⁷ Бібліотека Ягеллонського університету (далі — БЯУ) (Краків). ВР. — Спр. № 5. — Арк. 895; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/П. — Арк. 1140.

З кінця 1650-х років проходив нестримний процес перетворення козачної шляхти, козацької старшини й окремих «військових товаришів», представників вищого православного духовенства та монастирів у типових великих землевласників з формуванням у них відповідної психології й свідомості. В їхніх руках зосереджувалося все більше маєтків (особливо у північних районах) з залежними підданими. Цією маєтністю вони користувалися на правах приватної власності чи умовного (рангового) володіння. Так, у Чернігівському полку упродовж 1657–1672 рр. у власність «нових феодалів» перейшло 62 поселення, а в 1673–1708 рр. — 153; у Стародубському полку до 1672 р. — близько 80 поселень; у Ніжинському полку з 1657 до 1672 р. — 51 поселення. Збільшувалося старшинське землеволодіння і в Прилуцькому, Переяславському, Лубенському, Миргородському полках⁸⁸. Товаром стає й земля, яку нерідко продавали (траплялося, що із примусу) селяни, міщани і козаки. Так, упродовж 1664–1680 рр. у Полтавському міському суді зафіксовано 170 актів продажу земельних ділянок⁸⁹.

У великих землевласників перетворювалися й монастирі, землеволодіння яких істотно зросло у всіх полках. На кінець XVII ст. київським монастирям лише на території Київського полку належало 88 сіл; у 70-х роках у Чернігівському полку монастирі володіли майже 40 селами і слободами⁹⁰. Основними джерелами становлення середнього й великого землеволодіння були царські, гетьманські і полковницькі надання, скупівля землі та її насильницьке захоплення у посполитих і козаків. Водночас запускається в дію механізм втрати вільними посполитими й біднішими козаками своїх соціально-економічних завоювань, їх обезземлення й перетворення у різні групи залежного населення, окремі з яких примушуються до виконання панщинних робіт.

На відмінну від Лівобережного Гетьманату, де процес феодалізації соціально-економічних відносин відбувався швидкими темпами, у Правобережній Україні поспільство й козаки захистили свої завоювання. Незважаючи на підриг продуктивних сил, викликаний безперервними військовими діями, вторгненнями кримських орд, турецьких, польських і російських полків, а також глибокою кризою економіки, обумовленою громадянською війною, господарське життя у краї не завмерло. У другій половині XVII ст., як і в інших українських землях, тут відчувалися

---

⁸⁸ *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток ... — С. 71–77; *Економічна історія України і світу / За ред. Б.Д. Лановика.* — К., 2004. — С. 134.

⁸⁹ *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток... — С. 87; *Стришенець О.М.* Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII — кінець XVIII ст.). — Чернівці. 2009. — С. 80.

⁹⁰ *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток... — С. 78–82.

глибокі наслідки перетворень, здобутих на першому етапі Національної революції: зменшилося число великих землевласників, знищено панщину й особисту залежність селян, ліквідовано великі магнатські латифундії. На значній частині Правобережжя продовжували діяти правові норми молодого козацької держави.

Так тривало до середини 70-х років XVII ст. Падіння П. Дорошенка знаменувало початок нової сторінки в історії правобережних українських земель. В їхніх межах почалася поступова реставрація польських порядків. Насамперед це проявилось у відновленні діяльності владних структур Речі Посполитої і спробах повернення магнатів і шляхти до проведення довоєнної соціально-економічної політики.

Нова епоха, породжена соціально-економічними реаліями XVII ст. та визвольними змаганнями українців, викликала до життя ряд явищ, що є справжнім етносоціальним витвором української людності (зрозуміло, що це не виключало загальних тенденцій господарського розвитку, характерних для всього Європейського континенту). В Українській державі створювалися сприятливі умови для економічного розвитку. Однак їх реалізація помітно загальмовувалася постійними воєнними конфліктами й міжусобицями, які були спровоковані політичними інтересами сусідніх держав.

Види та форми господарсько-економічної діяльності

Географічне розташування України як транзитної країни центрально-східного, переважно сільськогосподарського, регіону Європейського континенту та специфіка природно-кліматичних умов ще задовго до політичних подій 1648–1676 рр. визначили аграрний характер її економіки. Сільське господарство продовжувало превалювати в діяльності населення і в середині — другій половині XVII ст. Однак до дії традиційних чинників, від яких залежали вибір роду занять та інтенсивність виробництва в різних місцевостях українських земель, в роки Національної революції додалися мілітарний та геополітичний фактори, посилення міграційних і колонізаційних процесів (основні їх потоки спрямовувалися з півночі на південний схід, з Правобережжя на Лівобережжя, хоча мали місце і зворотні напрями руху) та докорінний злам традиційних форм власності, що змінювало саме ставлення широких мас поспільства до землі й праці на ній, а відповідно й всієї системи соціально-економічних відносин, про що йшлося вище.

У 40–70-х роках XVII ст. окреслилися межі основних економічних областей, господарський розвиток яких, крім низки спільних для всієї України характеристичних рис, мав доволі виразні відмінності. Це — західноукраїнський, правобережний і лівобережний регіони, територія Запорозьких Вольностей, в кожній із яких створюються власні економічні

моделі. Водночас започатковується процес поступового втягнення в зону впливу створюваної в козацькій державі господарської системи Слобожанщини (хоча на неї паралельно поширювалася чинність влади російського престолу) та українського Півдня.

Отже, з одного боку, спостерігалось господарське освоєння значних територіальних масивів. З іншого — «революція, — зазначав М. Слабченко, — змусила багатьох зійти в інші країни, як у межі Московії, Криму і Туреччини; частина населення вимерла під час безперервних війн і набігів татар, а також від епідемій. Населення, природно, доволі зменшилося у кількості»⁹¹. Найбільші хвилі міграцій припали на 1651–1652, 1654, 1657–1667 роки. Відповідно зазнавав змін ринок праці, що спонукало до пошуку нових форм організації господарювання та залучення додаткових людських і технічних ресурсів. Основними суб'єктами господарської діяльності у цей час стають реєстрове та низове козацтво, покозачене поспільство, православна церква і міста, а її центрами — селянські, міщанські, козацькі виробничі осередки, невелика кількість збережених шляхетських маєтностей, маєтки козацької старшини та вищого православного кліру й монастирів.

Те, що економіка в Україні не тільки не занепала, як того слід було очікувати, зважаючи на умови війни і розрухи, а й поступово переходила до більш продуктивних форм своєї організації, засвідчують численні спостереження іноземців, які в революційну добу відвідували українські землі. Зокрема, О. Єфименко звернула увагу на те, яке враження справила на Павла Алепського «кипуча життєвість країни» у 1654 р., коли він проїздив найбільш спустошеною воєнними діями її територією («через Рашків і Умань на Київ»)⁹². Дійсно, якщо звернемося до дорожніх записів діакона, побачимо, що під час подорожі він відзначав в господарствах місцевих жителів багато домашньої птиці і живності. На їхніх полях визрівали різні види злакових і технічних культур, а садиби були в оточенні садів та городів, рибних ставів і млинів. Селяни, міщани й козаки, за словами діакона, вирубували дерева, «корчували і спалювали пні ..., вируби орали й ріллю засівали... так робили посполиті по всій цій землі»⁹³. Це ж підтверджується й іншими очевидцями, зокрема, П. Шевальє та Н. Ганновером, К. Гільденбрандтом, Я. Дробишем-Тушинським, У. Вердумом⁹⁴.

⁹¹ Слабченко М. Организация хозяйства Украины... — Ч. I. — Т. 1. — С. 96.

⁹² Ефименко А.Я. История украинского народа. — Киев, 1990. — С. 251.

⁹³ Халебський П. Назв. праця. — С. 64–67. 80–81, 90–91, 93–95.

⁹⁴ Див., наприклад: Holsten H. Przygody wojenne 1655–1666. — Warszawa, 1980. — S. 65; Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego // Dwa pamiętniki z XVII wieku. — Wrocław, Kraków, 1954. — S. 51; Вердум У. Щоденник // Жовтень. — 1983. — № 10. — С. 90–93.

В історіографії неодноразово висловлювалася думка, що одним із вагомих зрушень в економічній сфері вже початкового етапу революційних подій стало те, що у розпорядженні української спільноти опинилися «такі маси земельних просторів, що населення могло перейти вільно до будь-якої господарської системи»⁹⁵. Зокрема, на цих землях насаджувалися гаї, місцеві мешканці «заводили сади, хутори, слободи і села заселяли на своє ім'я»⁹⁶. На відміну від фільваркових форматів Речі Посполитої та великопомістних маєтностей Російської держави, в аграрному секторі України певний час превалювало дрібне селянське та козацьке господарство. При цьому його основною структурною одиницею для сільської місцевості, а також міст залишався двір — замкнутий економічний простір з орними та технічними угіддями, помешканням господарів, підсобними забудовами та визначеною щільністю заселеності. Так, наприклад, для XVII ст. її середній показник становив 7,8 душ для посполитих та 6,61 для підсусідків. Поява останньої категорії в соціальній стратифікації населення сприяла тому, що в межах козацької держави почали розрізняти «хати і двори, хати з дворами» і без них⁹⁷. При цьому значно рідше ніж за попередніх часів вживається таке поняття, як «дворище». Поряд з тим О. Єфименко виділяє (особливо для лівобережних північних районів) існування таких доволі великих господарських осередків, як «подим'я», «пляца», «грунт», «хутора». На «грунті заможного хазяїна, — зазначає вона, — який володів не лише надлишком земельних угідь, а й господарським реманентом, оселялися “люзні” (бобилі), що не мали статків, щоб, незважаючи на земельний простір, обзавестися власним господарством»⁹⁸.

Іншу, суголосну запитам модернізації соціально-економічних відносин і підвищення рентабельності сільськогосподарської сфери, модель організації господарювання продемонструвало козацтво. Створений у межах Запорозьких Вольностей та поширений дещо згодом на волості зимівник став національною формою фермерського шляху розвитку аграрної галузі. В координатах українських реалій кінця XVI–XVIII ст. він еволюціонував «від екстенсивного здобичництва — до інтенсивного землеробства. Але завжди це було товарне господарство, зорієнтоване в першу чергу потребами ринку»⁹⁹. В козацькому зимівнику, по суті, знайшов своє втілення

⁹⁵ Слабченко М. Организация хозяйства Украины... — С. 64.

⁹⁶ Грушевский М. Очерк истории украинского народа. — Киев, 1991. — Изд. 2-е. — С. 234.

⁹⁷ Цифри наведено за працями: Слабченко М. Организация хозяйства Украины... — С. 32; Труды Полтавской археологической комиссии. — Полтава, 1915. — Вып. XII. — С. 48–49, 130, 137.

⁹⁸ Ефименко А.Я. История украинского народа. — С. 219.

⁹⁹ Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). — Запоріжжя, 2005. — С. 7.

той необхідний баланс між суспільною та приватною формами власності, завдяки якому накопичений в руках нової категорії землевласників капітал без залучення системи примусу втягувався в грошовий обіг, створюючи основу модернізації всієї економічної системи. Принципи функціонування цієї нової господарської структури здавна привертали увагу науковців¹⁰⁰. При всій розбіжності поглядів вони одностайні принаймні в тому, що саме на її основі розвивалася специфіка всього економічного життя Запорозжя та закладалися основи хутірської форми господарства в Україні.

Панівною агрокультурою в козацькій державі, зокрема, в її лівобережній та правобережній частинах, залишалось засноване на трипільній системі зернове землеробство. «Трипільля, — зазначали дослідники, — було прийняте — що важливо — і в поміщицьких землях, однак зустрічалося і на незначних, в яку-небудь чвертку землі господарствах»¹⁰¹, хоча поряд з цим в деяких районах Північної Буковини та Карпат для обробки землі і далі застосовувалися двопільна і підсічно-вогнева системи. Під вирощування злаків як індивідуальними землеволодільцями, так і сільськими громадами відводилася значна частка закріплених за суб'єктами господарювання угідь. Мати якнайбільше орної землі ставало престижною для господарів справою. Показники врожайності, наприклад, жита для другої половини XVII ст. були доволі високими. Так, від засіву 50 корців зерна його збиралося 1500 коп¹⁰². Дещо менше від жита вирощувалося пшениці. Великі ділянки відводилися під гречку, просо, овес, ячмінь. Значна вартість зерна на ринку спричинилася до доволі швидкої переорієнтації українських господарств різних форм власності на заготівлю його для продажу¹⁰³. Так, наприклад, за даними В. Борисенка, київським полковником В. Дворецьким було продано державі жита у 1659 р. на 300, а у 1660 р. на 330 крб.¹⁰⁴ Порівняно менше в силу складної внутрішньої

¹⁰⁰ Детальніше про це див.: *Багалій Д.І.* Заселення Півдня України і перші початки її культурного розвитку. — Харків, 1920; *Біднов В.О.* Запорозький зимівник. — Катеринослав, 1916; *Бойко А.В.* Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. — Запоріжжя, 1995; *Кириченко М.* Соціально-політичний устрій Запорозжя XVIII ст. — Харків, 1931; *Лащенко Х.Г.* Реєстри татарських претензій до запорожців як джерело для локалізації запорозьких зимівників // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури / Матеріали міжн. наук.-практ. конф. — Запоріжжя, 1994. — Т. 1. — С. 175–179; *Пірко В.О.* Заселення степової України в XVI–XVIII ст. — Донецьк, 1998; *Полонська-Василенко Н.Д.* Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запорозжя // Нариси з соціально-економічної історії України. — К., 1932. — Т. 1. — С. 43–206 та ін.

¹⁰¹ Киевская старина. — 1883. — № 1. — С. 68.

¹⁰² *Кулиш П.А.* История воссоединения Руси. — СПб., 1874. — Т. I. — С. 22; *Слабченко М.* Организация хозяйства Украины... — С. 178.

¹⁰³ Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — К., 1990. — С. 143.

¹⁰⁴ *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток... — С. 58.

ситуації вирощувалося зернових культур на Правобережжі. Однак, незважаючи на це, і тут натуральне господарство все більше поступалося товарному. Серед технічних культур майже в усіх господарських регіонах, а особливо у Лівобережжі та на Слобожанщині, переважало вирощування конопель і льону.

Широко культивувалося виноградарство і садівництво. Причому, в джерелах і літературі можна зустріти згадки про спроби окультурення деяких видів плодоносних диких дерев і кущів. Цікаві дані про садівне господарство другої половини XVII ст. в полках Слобожанщини навів Д. Багалій. «У Охтирському Троїцькому монастиреві, — відзначав він, — було 4 сади, з котрих один виноградний. Зміївський козацький монастир мав 20 садів у 20 десятин, у тім числі виноградний у 4 десятини. У Святогорському монастиреві був невеличкий, але дуже гарний сад з яблунь та груш та виноградний з 400 лоз. У Сумському Успенському монастирі було 7 садів — з них Діонісєєв та Сосипатрів займали по 112 десятин, Новий — 6 десятин, Котов і Комишин — 3 десятини, 5 садів укупі — 33 десятини»¹⁰⁵.

Садки біля селянських хат, міських будинків та в козацьких і шляхетських маєтках рясніли яблунями, вишнями, грушами, шовковицями. Розводились ягідні культури — наприклад, агрус, малина, смородина (особливо червона). З городів збирали врожаї давно звичних для українців буряків, моркви, ріпи, гороху, капусти, також огірки, цибулю, часник тощо. З'явилися і нові для України культури, під які відводилося все більше площ, — кукурудза, картопля, соняшник, тютюн, баштанні (кавуни, дині)¹⁰⁶.

Типовими знаряддями праці на землі залишалися заступ, серпи, коси, дерев'яний плуг (у другій половині XVII ст. його було помітно вдосконалено, що дозволяло поліпшити якість обробки землі), т. зв. поліська соха і рало (останні у незмінному вигляді найчастіше використовувалися у селянських господарствах Закарпаття і Буковини, а у межах традиційного козацького регіону були модифіковані у два види сапи — більш масивну, що застосовувалася у виноградарстві, і полегшену для городніх робіт). З'явилися брускові борони з дерев'яними зубцями. Для обробки зернових продовжували використовуватися шурлі, віянки, решета на тринозі, ціп, типовий для степових районів коток (натомість у південних при молотьбі зерна перевага надавалася залученню тварин). В сільськогосподарському реманенті з середини XVII ст. помітно частішає використання заліза для виготовлення окремих деталей¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — Харків, 1990. — С. 131.

¹⁰⁶ Історія Української культури: У 5 т. — Т. 3. — К., 2003. — С. 726.

¹⁰⁷ Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців. — К., 1971. — С. 45, 46; Гольденштедт А. Описание некоторых в Малой

В тих місцевостях, де земельні угіддя виявилися малоприсадибними для землеробства (гірські та степові райони), переважала така сільськогосподарська галузь, як тваринництво. Водночас двори для утримання худоби мали і більшість заможніших господарів у Лівобережній, Правобережній та Слобідській Україні. Зокрема, вони спеціалізувалися на розведенні різних порід овець, свиней, кіз, коней, великої рогатої худоби, яка використовувалася як для забезпечення господарів та ринку продуктами харчування (молоко, м'ясо), так і в якості тяглової сили та для потреб війська (воли, коні).

Поголів'я худоби в окремо взятому дворогосподарстві виступало яскравим свідченням заможності його володільця. «Наприклад, — зауважує В. Борисенко, засновуючись на документальних даних, — полтавські козаки Н. Коваленко і Я. Деркаченко мали відповідно 20 і 26, два колонтаївські козаки — по 100, Р. Сахнов з с. Деркачів — також 100, а Г. Семанов з с. Лозової на Слобожанщині — 300 овець»¹⁰⁸. В монастирських і старшинських господарствах великої рогатої худоби було сотні, а дрібної — тисячі голів¹⁰⁹. Для збільшення прибутковості тваринницької сфери доволі широко застосовувалася селекція. Значно повільніше розвивалося вівчарство, наприклад, на Бойківщині, де в більшості селянських дворів налічувалося лише по кілька овець. Невеликими були й їхні отари в більш заможних господарствах¹¹⁰. Переважно незначним був приріст поголів'я худоби на Закарпатті та півночі Буковини¹¹¹. Однак зовсім інша картина спостерігалася на Запорозжі.

Землеробству в економічній діяльності низового товариства відводилася другорядна роль¹¹². «Маючи більший нахил до рибної їжі й городи, ніж до хліба й м'яса, — писав Д. Яворницький, — і не маючи біля своїх вольностей великих хлібних ринків і гаваней», вони, навпаки, завжди відчували потребу в завізі на Січ додаткових хлібних запасів у вигляді круп і борошна¹¹³. Значними їх поставщиками для низовиків виступали Гетьманщина, Російська держава (після 1654 р.) та православна церква, зокрема, Київський Межигоро-Спасо-Преображенський монастир. Натомість специфіка життя запорозького козацтва обумовила у межах Вольностей домінування тваринницької галузі, особливо коневодства. Біля

России употребляемых плугов // Технологический журнал. — 1804. — Т. I. — Ч. 2; Історія української культури. — Т. 3. — С. 1032 та ін.

¹⁰⁸ Українська народність... — С. 144.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Бойківщина. — К., 1983. — С. 105.

¹¹¹ Нариси з історії Північної Буковини. — К., 1980. — С. 62.

¹¹² Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К., 1991. — Т. 1. — С. 397.

¹¹³ Там само. — С. 398–399.

Інгульця, Буга і Великого Лугу в другій половині XVII ст. існували великі кінні заводи, які постачали скакунів до війська¹¹⁴. Покриті високими травами степові простори створювали сприятливі умови для розведення великої рогатої худоби, що, як зазначали дослідники, становило одну із головних статей поповнення січової скарбниці¹¹⁵, а також давало можливість виробляти молокопродукцію для щоденного вживання: «кожен козак-зимовчак мав по кілька сотень, тисяч, навіть десятків тисяч голів рогатої худоби, і були приклади, що іноді судові штрафи виплачувалися козаком замість грошей рогатою худобою...»¹¹⁶. Перевірити наведені цифри практично неможливо. Однак навряд чи існують підстави сумніватися, що тваринницька продукція на Запорозжі час від часу виступала своєрідним еквівалентом грошей. Доволі розвинутим також було вівчарство (в окремих зимівниках отари, особливо волоської породи, досягали кількох тисяч). Окрім традиційних видів тваринництва, як у господарствах поспільства, так і в козацьких зимівниках, старшинських і монастирських маєностях у великій кількості вирощували свійську птицю — переважно гусей, качок та кур.

Питомою була частка сільськогосподарського виробництва в міській економіці. Великі масиви прилеглих до міста орних земель, сіножатей, луків, пасовиськ, лісних угідь та річкових заводей перебували у власності як міської адміністрації, так і окремих міщан. О. Лазаревський, зокрема, наводить приклад Лубен, де саме через скупівлю навколишніх «нивок, гайків і ставків» місцеві жителі здобували можливість піднятися на вищий соціальний щабель¹¹⁷. І хоча з працею на землі було пов'язане існування багатьох промислових центрів Європи¹¹⁸, однак «українським містам, — на думку О. Компан, — заняття землеробством було властиве в більшій мірі...»¹¹⁹. Наприклад, підраховано, що у 36 містах Лівобережжя (включаючи Київ), 27% дворів були землеробськими¹²⁰. Працею на землі займалася і значна частина жителів інших міських поселень регіону (виняток у цьому становили Козелець, частково Остер і Переяслав).

Перш ніж перейти до висвітлення ситуації в промисловому секторі української економіки та привнесених сюди змін, зауважимо, що якихось систематичних досліджень не лише щодо кінця 1640–1670-х років, а й

¹¹⁴ Там само. — С. 401.

¹¹⁵ Там само. — С. 402

¹¹⁶ Там само. — С. 402–403.

¹¹⁷ *Лазаревский А.* Люди старой Малороссии. — К., 1882.

¹¹⁸ *Баранович А.И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. — М., 1959. — С. 21.

¹¹⁹ *Компан О.С.* Міста України... — С. 158.

¹²⁰ *Романовский В.А.* Указ. соч. — С. 398–407.

стосовно попереднього та наступного періодів в українській історіографії практично не проводилося (певна їх кількість є лише стосовно XVIII ст.). Більшість праць, що їх сьогодні мають в своєму розпорядженні історики, відзначається фрагментарністю і стосується або історії окремих економічних центрів, або тих чи інших ізольовано взятих ремесел чи промислів, без охоплення при цьому стану галузі в цілому, до того ж з локалізацією на окремих географічних регіонах. Розпорошеною є і джерельна база, що фактично унеможливило спроби навести якісь статистичні дані у межах всієї козацької України ані щодо кількісного або соціального чи національного складу залученого до промислової діяльності населення, ані щодо показників виробництва того чи іншого виду продукції та номенклатури підприємств і ремісничих професій.

Насамперед потенційні можливості промислового сектору в будь-яку епоху доводить існування доволі розгалуженої системи міст, які, за твердженням науковців, виступають «тим нервовим вузлом, що в'яже в єдину суцільну сітку» поступ цивілізації¹²¹. Загальна характеристика українського міста середини — 70-х років XVII ст. та тих змін, що відбулися в його соціальній структурі, наведена нами у попередньому розділі. Без сумніву, ці зрушення в традиційній системі взаємовідносин між основними категоріями міського населення і стали тим визначальним чинником, що вплинув на певну переорієнтацію основних галузей міської економіки. До того ж навколо великих міст оселялася також більшість сільської людності, розвивалися ремесла та засновувалися підприємства, які займалися переробкою продуктів сільськогосподарського виробництва і розробкою сировинних оаз.

Другим важливим показником є щільність втягнутого у виробничо-торгівельну діяльність населення. За існуючими підрахунками, у межах Волині промислами та торгівлею займалося приблизно 35–40% мешканців. На Поділлі ця цифра на 1665 р. становила 20–25%. В правобережній частині Київського воєводства на початок 1648 р. вона досягла 37%, а вже на 1665 р. збільшилася, наприклад, у м. Коростишеві до 42%. Для Лівобережної України В. Романовський називає такі цифри: у найбільш економічно розвинених містах у 60-х роках ремісників та торгових людей налічувалося 60% у Стародубі, Києві — 43%, Ніжині — 37,5%, Батурині — 45%, Острі — 65%, Козельці та Сосниці — по 29%, Нових Млинах — 40% від загальної кількості жителів. Найбільш втягнутим у промислове виробництво виявився Переяслав — тут ремісничий люд та купецтво становили 73%¹²².

¹²¹ Клименко П. Місто і територія на Україні за гетьманщини // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — Кн. VII–VIII. — С. 1–2.

¹²² Романовский В.А. Указ. соч. — С. 407.

Накреслюючи методологічні підходи до вивчення історії промислового виробництва в Україні, О. Оглоблин як головні висував два взаємопов'язаних завдання: по-перше, прослідкувати поступовий перехід галузей «від домашнього ремесла» до створення окремих підприємств, які б жили «ринком та були б оснащені останніми технічними удосконаленнями та інколи користувалися вільнонайманою працею»; по-друге, розглянути процес формування зосередженої в містах промисловості, що «створювалася розвитком ринку і діяла вільнонайманою працею...»¹²³.

Зауважимо: обидва ці варіанти за доби революції розвивалися як на Лівобережжі, так і на Правобережжі паралельно, з більшою чи меншою мірою інтенсивності в окремо взятих господарських сферах. В цілому аграрний характер української економіки висував на перший план обробітку та добувну галузі, які концентрувалися переважно у форматі малогабаритних присадибних ремесел або промислів як у козацько-міщанських та монастирських володіннях, так здебільшого у сільській місцевості, безпосередньо наближеній до джерел сировини. Пов'язаним таким вид діяльності був із виготовленням продуктів харчування, одягу, взуття, виробів першої необхідності, що широко використовувалися в побуті всіма верствами населення, а в умовах воєнного часу забезпечували потреби та дієдатність війська. Розвивалося таке підприємництво у трьох формах — надомництва, цехового або позацехового ремесла, що відповідало певним етапам економічної історії всіх країн¹²⁴, та промислів, виробничий процес яких був більш наближений до економічних викликів нового часу. В умовах революції помітно послаблюється чинність цехових уставів, що жорстко контролювали відносини не лише всередині цехового братства та цехову ієрархію, а й сам процес вироблення того чи іншого товару. Це відкривало більш широкі можливості для запровадження у виробництво нових технологій¹²⁵. Розмитість цехової корпоративності в межах однієї спеціалізації, з іншого боку, сприяла появі нового виду цехів, які об'єднували під керівництвом одного цехмістра ремісників різних професій. Приклади існування таких мегацехових організацій маємо, зокрема, в Кам'янці-Подільському (тут спеціальності стельмахів,

---

¹²³ Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — К., 1925. — С. 11–12.

¹²⁴ Подольський С.А. Ремесло і фабрики на Україні. — Женева, 1880; Зибер Н. Еще о братствах // Слово. — 1881. — № 1; Ефименко А. Южнорусские братства // Южная Русь. — Т. 1. — СПб., 1905; Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. — Каменец-Подольский, 1904; Клименко П. Цехи на Україні. — К., 1929; Пажитнор К.А. Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. — М., 1952 та ін.

¹²⁵ Колтан О.С. Міста України... — С. 183–184.

колодіїв, бондарів і столярів здобували уродженці з-понад 100 населених пунктів України та Польщі), Ковелі, ряді міст Лівобережжя¹²⁶.

В другій половині XVII ст. в козацькій Україні поширюється індивідуальна форма організації ремісництва, якою, крім спеціалістів-надомників, охоплювалися і ті, хто поривав з певними цехами (т. зв. партачі). Особливо це явище поширилося на обробіткові та будівельну галузі.

Водночас відбувся і діаметрально протилежний процес концентрації виробничих сил і ресурсів у мануфактурному виробництві, технічне забезпечення якого також було підняте на дещо вищий рівень, ніж це спостерігалось в ремісництві. Незважаючи на те, що сам термін «мануфактура» не набув на теренах Гетьманату широкого поширення (дослідники зазначають, що у XVII–XVIII ст. в Європі ним ідентифікували «не певну форму підприємництва, а промисловість загалом»¹²⁷), тим не менше прикметні риси мануфактуризації можна знайти у таких промислах, як мукомельний, лісний і тісно пов'язаний з ним будівельний, склоробний, залізорудний. На промислову основу поступово ставали винокуріння, виробництво тканин (особливо сукна), селітроваріння тощо.

Спостерігалася певна спеціалізація окремих районів. Так, центром з виробництва полотна стало Поділля. Виготовлення шовкових та золотилитих тканин було поширене у Києві, Бродах, Соколі, Міжгір'ї, Золочеві, Львові, Корці, Меджибожі, Немирові, Кам'янці-Подільському. На півночі Лівобережжя поширювалося сукноділля. В цілому оснащені вдосконаленими ткацькими станками та ручними або водяними фолюшами суконні майстерні поступово засновувалися по всій козацькій Україні, складаючи (як і у винокурінні) конкуренцію дрібним ремісникам. На думку дослідників, такі мініпідприємства існували ледь не в кожному заможному господарстві¹²⁸. На великі центри з промислового виробництва сукна у другій половині XVII ст., крім вже згадуваних північних лівобережних полків, перетворилися Волинь, Луцьк, Кременець, Володимир, Львів, Броди.

Дуже розгалужену мережу мала в 1650–1670-х роках харчова галузь, яка розвивалася переважно в малих підприємницьких формах, однак це зовсім не виключало поставленого на потік вироблення продуктів харчування в маєтностях козацької старшини, вищого православного духовен-

---

¹²⁶ *Отамановский В.Д.* Развитие городского строя на Украине...— С. 130; *Лазаревська К.* Матеріали для історії цехів на Лівобережній Україні XVII–XIX вв. // *Записки історико-філологічного відділу ВУАН.* — Кн. VI. — С. 22, 29 та ін.

¹²⁷ *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. — К., 1925. — С. 17; *Кулишер И.М.* Эволюция прибыли с капитала в связи с развитием промышленности и торговли в Западной Европе: В 2 т. — СПб., 1906. — Т. I. — С. 598.

¹²⁸ *Січинський В.* Нариси з історії української промисловості. — Львів, 1938. — С. 65.

ства та місцевої аристократії, в шляхетських фільварках західного регіону та володіннях великих монастирів з їх доволі розгалуженою і багатопрофільною господарською системою. В харчовій промисловості були поширеними такі професії, як бортники, бубликарі, вареничники, калачники, ковбасники, крохмальники, крупники, медівники, м'ясники, олійники, пирожники, рибники, хлібники, куховари, млинарі тощо¹²⁹. Із галузей на першому місці знаходилася мукомельна, яка засновувалася на застосуванні мливарної техніки (до речі, остання набувала все більшого поширення і в залізорудній мануфактурі¹³⁰ та на лісопильнях).

Наявність великої кількості млинів загалом була характерною рисою тогочасної господарської системи. Так, документи фіксують на 1664 р. 261 млин і 421 коло на Брацлавщині. Часто їхніми власниками, поряд із шляхтою чи старшиною, ставали козаки, міщани і селяни. Згідно з поборовим реєстром, ці категорії населення виступали й орендарями млинів. Так, у 1658 р. монастир віддав в оренду лубенським міщанам Іванські млини. У 1672–1673 рр. в оренді у міщан знаходилися деякі млини м. Дубна. Подібне ж явище документи за 1660 р. фіксують і щодо Волині. На Лівобережжі, за даними перепису 1666 р., міщанам належало 118 млинів, козакам — 33, селянам — 6, монастирям — 18, органам місцевого самоврядування — 4. Інколи «це були великі і дорогі підприємства, цілі своєрідні комбінати з кількох відділень для помелу зерна, очистки і дроблення круп, фолювання сукна тощо»¹³¹. У Києві 8 млинів було побудовано на р. Сирець, 7 — на р. Либідь, 4 — на р. Совка. Поблизу міста переписні книги зафіксували байдачний млин на Дніпрі, 2 млини на р. Кудряві, 5 — на р. Котир. 13 козацьких і міщанських млинів знаходилося в Батурині та його околицях, в Острі, Конотопі та Сосниці — відповідно по 19, 11 та 14 млинів та по 32, 25 і 26 хлібних кіл. Козаки та міщани Стародубського полку володіли 182 млинами, 378 хлібними та 81 фолютним колами¹³². Поширилося млинарство і на Слобожанщині, куди воно було занесено українськими переселенцями та у другій половині XVII ст. перетворилося на важливу складову господарювання¹³³. На відміну від Правобережжя та західних районів, у полках Лівобережжя, а відповідно і Слобожанщини власники млинарень рідше удавалися до послуг орендарів, натомість наймали спеціальних людей, що наглядали за промислом, — управителів.

¹²⁹ *Компан О.* Міста України... — С. 169.

¹³⁰ Див.: *Федоренко П.К.* Рудни Левобережної України в XVII–XVIII вв. — М., 1960.

¹³¹ Переписні книги 1666 р. — К., 1993; *Компан О.* Міста України... — С. 231.

¹³² Там само.

¹³³ *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. — С. 133.

На основі залучення до виробництва найманих робітників переважно розвивався винокурний промисел. Основні його підприємства зосереджувалися у містах Лівобережжя. Багато з них належали козакам і міщанам. Прибутковість галузі породжувала між ними сильну конкуренцію. Горілані заводи існували також і в містах Правобережної України. Винокуріння посідало чільне місце в промисловій діяльності слобожан — «про те, як широко був розвинутий сей промисел, видно, наприклад, з того, що у 60-х роках XVII ст. у мешканців Харкова був 501 винний казан, 4 броварських і 73 шинкових двори»¹³⁴.

Райони, які мали багато лісів, ставали осередками розвитку лісничих промислів. Останні спеціалізувалися як на заготівлі сировини (пиляні колоди, дубовий брус, лико, смола, дьоготь, вугілля для рудень тощо), так і на виготовленні із деревини промислових товарів, які, крім побуту, в умовах воєнного часу знаходили широке застосування у війську (зокрема, для організації табору в ході наступально-оборонних операцій, підвезення боєприпасів, наведення переправ тощо). Значного поширення набули, наприклад, поташні буди, продукція яких виявилася вельми прибутковою. Зокрема, чимало буд засновувалося на Стародубщині, яка поступово перетворювалася на основний лісопромисловий район. Місцеві підприємці також успішно займалися заготівлею щоглового дерева, дьогтярництвом, виготовленням смальчуги.

Загалом деревообробний промисел налічував 34 виробничі спеціалізації. Найпоширенішими були професії токаря, тесляра, бердника, колісника, бондаря. Застосування дерев'яних водогонів в старшинських, шляхетських та монастирських маєтках, а також в помешканнях заможних міщан та великі будівельні роботи, пов'язані з відновленням зруйнованих міст та поселень в сільській місцевості (особливо Правобережжя), диктувало потребу в таких рідких для України фахівцях, як рурмайстри, що виготовляли каналізаційні труби (рури) та замощували деревом міські вулиці і площі¹³⁵.

У тісному зв'язку із лісничою та деревообробною промисловістю розвивалися будівельна справа та виробництво паперу. Загалом будівельна галузь нараховувала 22 спеціальності, серед яких особливо виділялися фахи зі спорудження млинів, гребель, будинків та церков¹³⁶. Праця будівельників засновувалася на найманстві й, як правило, не знала великих

¹³⁴ Там само. — С. 132.

¹³⁵ *Самойловський І.М.* Дерев'яні водопровідні труби і мостова в Києві // Нариси з історії техніки. — Вип. 2. — К., 1955. — С. 99–106.

¹³⁶ *Компан О.С.* Міста України... — С. 173.

організаційних форм. Роботи здійснювалися переважно або ремісниками-індивідуалістами, або невеликими позацеховими корпораціями з майстрів різних спеціальностей.

Переважно в рамках ремісничого виробництва традиційно розвивалися гончарство (особливо в містах Полтавщини, Чернігівщини, Поділля) з різноманітним асортиментом виробів¹³⁷, цегельництво (підприємства з виробництва цегли засновувалися у великих містах і, як правило, підлягали міським урядам), ковальство, свічкарство. Однак поряд з невеликими цеховими або позацеховими воскобійнями починають виникати і підприємства заводського (відповідно до свого часу) типу, в яких підпорядковане зрослому споживацькому попиту виготовлення різного виду свічок було поставлене на технічно вдосконаленішу основу.

На розвинену галузь з середини XVII ст. перетворилося селітроваріння. Особливо поширеним воно було на Лівобережжі. Власниками селітроварень тут виступали переважно заможніші селяни, які збували виготовлену продукцію на продаж. Зафіксовані також випадки утримування селітроварних підприємств міщанами Києва, Переяслава, Ніжина¹³⁸. Великий селітряний майдан наприкінці 50-х років належав підданому Києво-Печерського монастиря М. Рандарю¹³⁹ та миргородському міщанину М. Каліннікову¹⁴⁰, козакам К. Новицькому, В. Саєнку і Якову з Полтавського полку¹⁴¹. Селітроварні існували і на Слобожанщині, де було багато буртів. Одне із перших відомих тут селітряних виробництв, що містилося на р. Бурлуці поблизу Чугуєва, перебувало у власності С. Тевяшова¹⁴². Виведення виготовлення селітри на промисловий рівень, коли в її виробництві було задіяно по кілька десятків робітного люду¹⁴³, диктувалося в першу чергу підвищеною потребою в пороху козацького та найманого війська.

Важливого значення в умовах викликаного революцією перманентного воєнного протистояння набувала залізорудна промисловість. Головними районами добування та переробки руди стали українське Полісся (переважно території Волині та Чернігівщини) і південно-східні терени

---

¹³⁷ Січинський В. Назв. праця. — С. 40–41.

¹³⁸ Лукьянов П.М. История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX в. — М.–Л., 1948. — Т. 1. — С. 167.

¹³⁹ Архив ЮЗР. — Ч. VII. — Т. I. — С. 526, 546.

¹⁴⁰ Борисенко В.Й. Перші елементи буржуазії на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. // Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць. — К., 1990. — С. 109.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — С. 132.

¹⁴³ Лукьянов П.М. Указ. соч. — С. 154–156.

(зокрема, великі рудні масиви були сконцентровані на Криворіжжі). Особливо швидкими темпами засновувалися нові, оснащені водяним колом, рудні у 60-х роках. Вони перебували як у власності окремих осіб міщанського, селянського та козацького станів, так і православної церкви та Військового скарбу¹⁴⁴. У 1661 р. запаси руди «у 500 сажнів линини і 250 сажнів ширини» були віднайдені на Слобожанщині у районі р. Боромлі козаком Прутіним¹⁴⁵. Високою продуктивністю відзначалася Неданчинська рудня в Чернігівському полку, власниками якої спочатку були міщани М. Матвієвич і Ш. Медвідь, а пізніше Г. Юхимович та М. Гломбик-Сухий¹⁴⁶. Міщанам належали і Унецька та Воловківська рудні на Стародубщині¹⁴⁷. По кілька рудень як у Лівобережжі, так і Правобережжі мала у своїй власності Києво-Печерська лавра¹⁴⁸. Найбільшого поширення набули руднодобувні і переробні підприємства, що мали по 3 млинарних кола та 2 горни — плавильний і кричний¹⁴⁹. За спостереженням вчених, «в перші роки після визвольної війни більшість рудень належала власникам, які не мали залежної робочої сили, а тому використовували працю наймитів»¹⁵⁰. Широко застосовувалась практика передачі рудень управителям або в оренду.

Загалом в металообробній галузі у другій половині XVII ст. були задіяні 34 робітничих спеціальності. Особливим попитом в умовах війни користувалася продукція гарматників, ковалів, лучників, мечників, пороховиків, рушникарів, стрільників, шабельників. Набирали міці такі промисли, як конвісарство та людвисарство (виробництво олова переважало у Лівобережній Україні, а найбільшими центрами виготовлення продукції з міді стали Київ, Новгород-Сіверський, Стародуб, Глухів¹⁵¹), сировина для яких поставлялася з-за кордону. Водночас процес збагачення козацької старшини, а також потреби церкви сприяли збільшенню кількісного асортименту виробів сріблярів, золотарів, дзвонарів та інших фахівців.

---

¹⁴⁴ Федоренко П.К. Указ. соч. — С. 70; Компан О.С. Міста України... — С. 261; Материали по истории СССР. — Т. V. — М., 1957. — С. 132–134.

¹⁴⁵ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — С. 133.

¹⁴⁶ Материали по истории СССР. — Т. V. — М., 1957. — С. 131–132.

¹⁴⁷ Борисенко В.Й. Перші елементи буржуазії на Лівобережній Україні... — С. 108.

¹⁴⁸ Федоренко П.К. Указ. соч. — С. 70.

¹⁴⁹ Там само. — С. 33–35.

¹⁵⁰ Борисенко В.Й. Перші елементи буржуазії на Лівобережній Україні... — С. 108.

¹⁵¹ Січинський В. Назв. праця. — С. 93; Лазаревский А.М. Украинские исторические мелочи. — Т. I. — К., 1901. — С. 61–62; Модзалевський В.Л. Гути на Чернігівщині. — К., 1926.

На промисловий рівень було піднято складувну галузь¹⁵², в якій почали утворюватися великі підприємства — гуті. Центрами гутного виробництва скла стали Житомирщина, північні райони Чернігівщини, Волинь, Галичина, Закарпаття. Великі гуті з кінця 1640-х — у 1680-х роках існували в Лебедині, Гадячі, Соснівці, чернігівських селах Білиця, Грузьке, Гутка, Кударівка, Новосьолки, в с. Ямборівці та Біле Озеро під Конотопом, в великих Літковичах під Києвом¹⁵³. Їх власниками і засновниками, як і в інших промислових галузях, виступали духовенство, козацька старшина, заможне міщанство і козацтво, які часто брали безпосередню участь у виробничому процесі. Відомі приклади належності гут міським урядам (наприклад, в м. Потилічі на Галичині), які здавалися в оренду майстрам-склоробам. Загалом в Західній Україні оренда підприємств склоробного промислу була явищем більш поширеним, ніж на Лівобережжі чи в козацьких полках Правобережжя.

Порівняно в менш активних формах, як можна судити з джерел, протікало промислове життя на Запорожжі. У другій половині XVII ст. запорозьке козацтво та січовики переважно займалися переробкою природних багатств краю. Основними промислами у них залишалися рибальство (воно досягало значних розмірів; для переробки риби існували спеціальні заводи), звіроловство (зокрема, на промислову основу було поставлено переробку шкір та хутра), бджільництво (козаки ситили мед, який використовували, крім їжі, для виготовлення спеціальних напоїв, а з віску виготовляли свічки)¹⁵⁴. Важливу статтю доходів січового скарбу становило чумацтво. «Чумаки, — зазначалося в літературі, — як торговці та промисловці, складали між собою “артілі” на початках повної асоціації чи товариства, а як воїни, входили до складу низового товариства...»¹⁵⁵.

На 40–70-ті роки припадає заснування у межах Запорозьких Вольностей перших міст-фобургів. Найбільш важливими з них як у військовому, так і господарському відношенні стали Кодак, Самар та Микитин Ріг¹⁵⁶. Іншим видом військово-економічних осередків були т. зв. бекети — укріплені населені пункти, в яких розміщувалися січові залоги.

¹⁵² Рожанківський В.Ф. Українське художнє скло. — К., 1959; Любомиров П.Г. Из истории ремесленного производства в России в XVII–XVIII и начале XIX вв. // Исторические записки. — 1941. — № 10.

¹⁵³ Рожанківський В.Ф. Назв. праця. — С. 128–142; Переписні книги 1666 р. — С. 415, 325.

¹⁵⁴ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 403–409.

¹⁵⁵ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Т. 1. — С. 422. Див. також: Чумацкіє песни. — К., 1874. — С. 33 та ін.

¹⁵⁶ Ефименко А.Я. История украинского народа. — С. 290–291; Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 6. — К., 1929. — С. 160–163.

1650 року утворено бекет Суходол, 1660 року — Макарів Яр. Із 70-х років відомий бекет лоцманів Дружківка. Пізніше вони перетворилися на доволі великі селища¹⁵⁷. В джерелах згадуються також Суха Балка, Холодів Яр, Степний Яр, під 1665 роком — слобода Нехвороща. У цих населених пунктах, як і на самій Січі, переважали ті види виробництва, що мали насамперед забезпечити потреби війська. «Як мілітарна одиниця, — писав М.Слабченко, — Січ у самій собі зосереджувала промисли, що без них січове козацтво не могло прожити. Зброю вироблювано в Січі. Будівельні роботи зосереджено там же, як і ковальство. Знала Січ кравецтво й штихарство; готували там і човни, і приладдя до них»¹⁵⁸. Розвивало Запорожжя також кравецький, гончарний, столярний і ковальський промисли. Загалом місцева економіка формувалася значною мірою завдяки протегуванню Коша¹⁵⁹, а її явно виражений товарний характер обумовлювався наявністю розгалуженої системи шляхів сполучення та «відповідних транспортних засобів»¹⁶⁰.

Без сумніву, політичні події наклали на економіку України свій карб. Зокрема, темпи розвитку та продуктивності окремих галузей коригувалися станом війни з Польщею, Росією, Кримом та Туреччиною, міжстаршинськими усобицями, що також приводили до значних руйнувань та спустошень, згортанню господарської активності цілих регіонів або окремих поселень. Ці ж фактори зумовлювали і переважання тих чи інших виробів в загальному асортименті продукції. Адже нагальною була потреба забезпечити харчування, обмундирування та озброєність козацьких полків. Збільшувався попит і щодо тих товарів, які необхідні були населенню для осілості на нових місцях, для нормального функціонування міста та села.

Торгівля, фінанси й грошовий обіг

Меншою мірою революційні перетворення позначилися на сфері внутрішньої й зовнішньої торгівлі, хоча й зумовили появу кількох нових, сприятливих для її розвитку чинників. Насамперед ліквідовувалася монополія магнатських і шляхетських господарств у торгівлі, особливо експортній, сільськогосподарською продукцією¹⁶¹. Зміна соціальної ролі шляхти та позбавлення її традиційних привілеїв відкрили рівні можливості

¹⁵⁷ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. — С. 170–174.

¹⁵⁸ Там само. — С. 175.

¹⁵⁹ Олійник О. Запорозький зимівник часів нової Січі... — С. 172–173.

¹⁶⁰ Там само. — С. 199.

¹⁶¹ Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1997. — С. 25–26.

у конкуренції усім суб'єктам торгівельної діяльності. Водночас коло осіб, які займалися торгівлею, помітно розширилося за рахунок безпосередніх виробників — міщан, козаків і селян. Активізації торгівельних відносин сприяла також протекціоністська політика українських урядів в економічно-фінансовій сфері. Адже, починаючи від Б. Хмельницького, усі володарі булави проводили послідовний і цілеспрямований курс сприяння торгівлі, захисту торговців. Разом з тим існували й гальмівні фактори. Насамперед до них слід віднести постійні воєнні дії з їх руйнівними наслідками, поділ українських земель на два великих регіони: козацьку Україну й ту територію, що залишалася у складі Речі Посполитої, розпад Гетьманату на кілька державних утворень, окремі аспекти фінансово-економічної політики російського уряду тощо.

Якісні зрушення у формах земельної власності й соціальному становищі селян, міщан і козаків дозволили їм виробляти надлишок сільсько-господарських продуктів — збіжжя, худобу, мед, рибу, тютюн та інші товари, що поступали на продаж. Зрозуміло, що вони збувалися у крамницях, на торгах і ярмарках у містечках і містах. Товаром ставали також ремісничі вироби, продукція промислів (горілка, поташ, дьоготь тощо), захоплена під час воєнних перемог здобич.

На жаль, обмеженість джерельної бази значно утруднює створення цілісного уявлення щодо функціонування внутрішньої і зовнішньої торгівлі на теренах Української держави, а також появи у ній нових тенденцій. Отже, з певністю можна говорити лише про окремі аспекти, що характеризують її загальний стан.

Перш за все відзначимо позитивний факт пришвидшення процесу еволюції окремих міських поселень у центри місцевої регіональної й всеукраїнської торгівлі, внаслідок чого вони отримують у тогочасних джерелах назву «торгових». Так, П. Алепський відніс до них М'ясківку, Жабокрич, Ободівку, Медвин, Обухів, Бориспіль, Гетьмязів, Золотоношу, Черкаси, Жаботин, Смілу й Буки¹⁶². У. Вердум восени 1671 р. називав «торговим» містом Брацлав¹⁶³. Такими вважалися, вочевидь, ті поселення, в яких, по-перше, систематично проводилися ярмарки, торги, базари, а, по-друге, в торгівельній діяльності була задіяна значна частина мешканців. Переписні книги 1666 р. створюють певне уявлення щодо кількості купців і торговців у містах Лівобережжя та їхньої спеціалізації. Зокрема, відомо, що у Стародубі їм належало 107 дворів (11,7%), а в Ніжині — 57 дворів (приблизно 8,8%); у Нових Млинах проживало 150 купців (28%), Батурині — 90 купців (25%), Переяславі — 73 (27%)¹⁶⁴. Серед них були

¹⁶² Халебський П. Назв. праця. — С. 59, 63, 93, 116, 234, 240–241, 251–252.

¹⁶³ Вердум У. Назв. праця. — С. 90.

¹⁶⁴ Крип'якевич І.П. Назв. праця. — С. 207; Романовський В.А. Указ. соч. — С. 398–403.

торговці і скупники великої рогатої худоби, коней, хліба, тютюну, солі, гончарних виробів, прядива, взуття й інших товарів. Найзаможніші займалися зовнішньою торгівлею, дрібні (коробійники) розвозили крам по селах і містечках. І. Крип'якевич слушно звернув увагу на таку показову рису міської торгівлі, як існування великої кількості дрібних крамарів (серед останніх були й жінки), котрі продавали свій товар на «лавках»¹⁶⁵.

Важливу роль в економічному житті козацької України відігравали торги, базари і ярмарки, які слугували тими своєрідними «кровоносними судинами», що виконували функцію зв'язку між сільським господарством, з одного боку, ремеслом і промислами — з іншого, а також об'єднували не лише економічний простір країни, розірваної політично, а й з'єднували її з рештою українських земель. «Ярмарки в країні козаків, — підкреслював П. Алепський, — улаштовуються цілорічно, за будь-якої пори; на кожен празник у тому чи тому місті неодмінно буває ярмарок, як це повелося ще за ляхів»¹⁶⁶. Їхня кількість у 60–70-х роках у Лівобережжі зростала (у Правобережному Гетьманаті, внаслідок воєнних дій, навпаки, спостерігався зворотній процес). Так, у 1665 р. відбулося 45 ярмарків, наступного року — 76, а у 80-ті роки — не менше 665¹⁶⁷. Збільшувалися обсяги торгівлі й тривалість торгів, зокрема, в Києві вони проводилися уже не один, а два тижні, у Стародубі дві щорічні ярмарки тривали по 2–3 тижні кожна, Ніжині — 3 тижні, а в деяких містах — до 6 тижнів¹⁶⁸. Крім ярмарків, у містах і містечках щотижня (у різні дні) проходили торги й базари, де панувала роздрібна торгівля. Торгівельні відносини розвивалися не лише між містами й селами, але і між різними регіонами. Наприклад, до Полтави з'їжджалися з товаром купці з Лубен, Миргорода, Чернігова, Переяслава, Ромен; Прилук — з Варви, Коропа, Липовця, Ніжина, Полтави, Носівки; до Стародубу — з Чернігова, Ромен, Мглина, Почапа, Новгород-Сіверського й інших міст. Окреслювалася й спеціалізація ярмарків, зокрема, у Зінькові й Опішні більше продавалося гончарної продукції, Погарі — прядива, Ніжині — виробів з дерева, Стародубі — хутра й прядива¹⁶⁹. На базарах і невеликих торгах продавали продукцію міщани і селяни навколишніх сіл (спеціальні ряди, на яких розкладався товар, створювалися на ринкових майданах). В своїй масі вона була

¹⁶⁵ Крип'якевич І.П. Назв. праця. — С. 207.

¹⁶⁶ Халєбський П. Назв. праця. — С. 224.

¹⁶⁷ Мельниченко В.М. Торговельні зв'язки між Лівобережною і Правобережною Україною у другій половині XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1998. — № 1. — С. 71.

¹⁶⁸ Мельниченко В.М. Назв. праця. — С. 71; Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... — С. 135.

¹⁶⁹ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... — С. 134–135.

сільськогосподарською, хоча до асортименту входили також тканини, одяг, взуття, хутра, посуд, дьоготь, риба, поташ тощо¹⁷⁰.

В окремих містах ярмарки набували міжнародного характеру. Так, наприклад, на торги до Ямполя (на р. Дністер) з'їжджалися купці з Молдавії, Валахії, Греції, Туреччини й, вочевидь, інших країн¹⁷¹. У другій половині 60-х — на початку 70-х років «дуже великим» стає ярмарок у Могилеві-Подільському¹⁷². У Лівобережжі чимало іноземців з'їжджалися ярмакувати до Прилук. За визнанням П. Алепського, у «вировисько великого ярмарку», який відбувся «на празник Івана Хрестителя, ... з'їхалося багато купців, зокрема й грецьких, з Румелії та Караманії, понавозили шовкових та бавовняних виробів, перських килимів, хусток, мусліну, білих вовняних габ та іншої всячини»¹⁷³. Особливо великими були ярмарки у Києві (найбільший з них збирався на території Печерського монастиря)¹⁷⁴. Спогади про ярмарок на Подолі залишив П. Алепський. «Купці привозять сюди, — записав він, — оливкову олію, мигдаль, оливки, рис, родзинки, смокви, тютюн, червоний сап'ян, шафран, прянощі, перські килими та бавовняні тканини — у великій кількості з турецьких володінь, що їх відділяє од Києва сорок днів шляху. Але увесь цей крам вельми дорогий. Жіноцтво торгує на мальовничих ярмарках та в чудових крамницях виробами з тканини і соболиного хутра; молодиці пишно вбрані, заклопотані своїм ремеслом, і ніхто не пасе їх ласим поглядом»¹⁷⁵.

Найпоширенішими товарами внутрішньої торгівлі у козацькій Україні та в межах українських земель у цілому продовжували залишатися збіжжя й інші продукти харчування. В умовах постійних воєнних дій, необхідності утримування 40–100-тисячного війська, постойв іноземних підрозділів, обезлюднення великих регіонів їх значимість у функціонуванні суспільства настільки зростала, що час від часу владні структури намагалися використати торгівлю зерном і продовольством як військово-стратегічний чинник. Наприклад, брацлавський полковник Д. Нечай взимку 1650 р. не дозволяв продавати хліб та інші харчові продукти у зайняті жовнірами райони («на ярмарки і торги подільські і покутські»)¹⁷⁶. Інколи накладав заборону на продаж збіжжя до Литви (Білорусі) й Польщі і Б. Хмельницький, зокрема, відомі його відповідні розпорядження від

¹⁷⁰ Там само. — С. 136.

¹⁷¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 194–195; Radziwiłł A. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647–1656. — Warszawa, 1980. — Т. 3. — С. 289.

¹⁷² Державний архів у Кракові (далі — ДАК). — Ф. 452. — Спр. № 372. — Арк. 80.

¹⁷³ Халєбський П. Назв. праця. — С. 224.

¹⁷⁴ Крип'якевич І.П. Назв. праця. — С. 208.

¹⁷⁵ Халєбський П. Назв. праця. — С. 178.

¹⁷⁶ АП. — Оп. 3. — Спр. 19. — Арк. 9.

1655 і 1656 рр.¹⁷⁷ Саме нестача продовольства спонукала П. Дорошенка домагатися у 1666 р. від Варшави звільнення поспільства від обов'язку утримання польських залог¹⁷⁸. Восени цього ж року великий коронний гетьман С. Потоцький наказав полковнику С. Маховському слідкувати за тим, щоб «ніхто не наважувався ні волів, ні худоби, ні збіжжя вивозити з України», а порушників карати смертю¹⁷⁹. 1671 р. російський уряд тимчасово заблокував вивіз хліба з Лівобережжя на Правобережжя¹⁸⁰, а П. Дорошенко у відповідь наказав конфіскувати у київських купців 3 тис. осьмачок зерна, закупленого у південних районах Гетьманату¹⁸¹. Відзначимо також, що Б. Хмельницький й інші гетьмани закупляли зерно й продовольство для потреб війська. Наприклад, у липні 1649 р. до українського табору під Збаражем київські купці, крім пороху, привозили борошно¹⁸². За визнанням полонених козаків, у травні 1651 р. до обозу гетьмана під Тернополем привозили вдосталь продовольства, пороху, свинцю та шабель з Києва¹⁸³ й інших міст. Вочевидь, влітку 1653 р. до українського війська з Білої Церкви вирушив великий купецький караван з харчами¹⁸⁴. З кінця 60-х років російський уряд змушував київського й інших воєвод закупляти їх для утримання розташованих у містах залог. Наприклад, на початку 1670 р. київський воєвода придбав 16 286 четвертей жита на суму 6 тис. червоних злотих. Наступного року одержав розпорядження закупити 10 720 четвертей зерна, а 1673 р. придбав кілька тисяч четвертей збіжжя¹⁸⁵.

Основними центрами торгівлі збіжжям були Київ, Полтава, Ніжин, Ромни, Прилуки, Стародуб, Переяслав¹⁸⁶. Постійно закупляли його запорожці, котрі натомість продавали рибу, хутро, мед, шкіру, сіль

---

¹⁷⁷ *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток... — С. 143; *Крип'якевич І.П.* Назв. праця. — С. 209.

¹⁷⁸ *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира // Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття. Статті і матеріали. — К., 2006. — С. 218–219.

¹⁷⁹ ЦДІАК України. — Ф. 36. — Оп. 1. — Спр. № 2. — Арк. 157.

¹⁸⁰ *Мельниченко В.М.* Назв. праця. — С. 72.

¹⁸¹ *Борисенко В.Й.* Хлібний ринок Лівобережної України другої половини XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1988. — № 3. — С. 115.

¹⁸² *Мищик Ю.* Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська старовина. — 1995. — № 4. — С. 20.

¹⁸³ ЦДІАК України. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 32. — Арк. 19.

¹⁸⁴ *Крип'якевич І.П.* Назв. праця. — С. 209.

¹⁸⁵ *Борисенко В.Й.* Хлібний ринок... — С. 114–115; *Його ж.* Соціально-економічний розвиток... — С. 136.

¹⁸⁶ *Борисенко В.Й.* Хлібний ринок... — С. 112–116; *Його ж.* Соціально-економічний розвиток... — С. 136.

тощо¹⁸⁷. Основну масу хліба на торги і ярмарки поставляли заможні селяни, міщани, козаки. Деякі старшини спеціально займалися вирощуванням збіжжя на ринок. Наприклад, київський полковник В. Дворецький 1659 р. лише київському воєводі продав 218 четвертей зерна, а в наступному році 1 тис. кіп жита й пшениці та 350 осьмачок зерна¹⁸⁸. Активно торгували худобою, горілкою, тютюном, сіллю. Останню довозили з Коломиї, соляних промислів Тору (це «соляне містечко» засновується 1675 р., пізніша його назва «Слов'янськ»), Криму й Молдавії¹⁸⁹. В обох частинах козацької України поширювалася торгівля горілкою, що велася у корчмах, шинках й окремими особами. Так, якась Бородавчиха у Тростянці збувала купцям з Подільського воєводства горілку дешевше, ніж її продавали купці у Ладижині й Умані¹⁹⁰. Не можна недооцінювати значимості торгівлі ремісничими товарами: вовняними, гончарними, дерев'яними виробами, а також книгами¹⁹¹.

Помітний вплив справили революційні події і на зовнішню торгівлю, заторкнувши при цьому і традиційні торгівельні шляхи. Військові дії й розорення поселень Правобережжя зумовили різке скорочення обсягів товарів (особливо збіжжя, худоби, поташу, селітри, воску тощо), що надходили на білоруські, литовські, польські й західноєвропейські ринки з тих регіонів українських земель, які увійшли до складу Української держави. Однак це зовсім не означає, що торгівля ними припинилася. Адже джерела засвідчують протилежне. Наприклад, 1648 р. міщани Норинська продали білорусам зерна на суму в 5470 злотих¹⁹². Торгівельні відносини з Білоруссю мали сталий характер. Як повідомляли влітку 1649 р. з обозу литовського війська, міщани Могильова «з козаками через киян мають своє порозуміння..., торгують з ними й під цим виглядом відомості й перестороги про все, що у нас діється, їм увесь час передають...»¹⁹³. Білоруські торговці відвідували Київ, Переяслав, Полтаву, Ніжин й інші міста, закупаючи в основному хліб. Попри заборони гетьмана, жвава торгівля продовжувалася і в 1655–1657 рр. Влітку 1656 р. кияни відправили караван з 50 суден, навантажених зерном, до Давидова й Петрикова. Наступного року Б. Хмельницький дозволив безмитну торгівлю київським

---

¹⁸⁷ *Борисенко В.Й.* Хлібний ринок... — С. 117–118; *Його ж.* Соціально-економічний розвиток... — С. 139–141.

¹⁸⁸ *Борисенко В.Й.* Хлібний ринок... — С. 114; *Компан О.С.* Міста України... — С. 304.

¹⁸⁹ *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток... — С. 140–142; *Мельниченко В.М.* Назв. праця. — С. 73; *Стрішенець О.М.* Назв. праця. — С. 206–207.

¹⁹⁰ *Компан О.С.* Міста України... — С. 302–303.

¹⁹¹ *Мельниченко В.М.* Назв. праця. — С. 73–74.

¹⁹² *Крип'якевич І.П.* Назв. праця. — С. 209.

¹⁹³ АГАД. — Ф. 553. — Від. VI. — Спр. № 36. — Арк. 57.

купцям і торговцям у Старому Бихові. Підтримувалися торгівельні відносини з Білоруссю і в 60–70-х роках¹⁹⁴.

Торгували українці і з Річчю Посполитою. Збереглися, наприклад, відомості про те, що купці І. Тетеревка і П. Котович їздили туди з товаром, були у 1649 р. арештовані, й гетьман домагався у короля їхнього звільнення¹⁹⁵. Після укладення Зборівського договору частина шляхти повернулася до маєтків й почала вивозити до Польщі на продаж худобу. Так, у червні 1650 р. з Пекарщини погнали 180 волів, Ходорова — 40, Горошткава і Горбалівки — 160, а Стрибель відправив туди 100 волів, Тишкевич — 120. В липні з маєтку Г. Вітовської погнали 110 волів, маєтку А. Бубновського — 300, маєтку С. Стрибеля — 200 і т. д.¹⁹⁶ Показово, що після вже згадуваної заборони Д. Нечая на вивезення збіжжя й продуктів харчування «до Польщі» гданські купці самостійно вступили у 1650 р. у перемовини з українським гетьманом щодо продажу їм великої партії поташу¹⁹⁷. Весною 1660 р. посольство Ю. Хмельницького у Борисові на переговорах з польською стороною мало доручення порушити питання про введення «вільної торгівлі» між Польщею й Україною¹⁹⁸. Зі свого боку П. Дорошенко домагався (1670) від польського короля скасування мита для козаків, котрі здійснювали торгівельні операції на території Польщі й Литви¹⁹⁹.

Відомо, що купці нерідко зазнавали насильств від представників місцевої влади, шляхти, жовнірів. Так, 1672 р. у київського купця О. Скородки забрали товарів на суму 27 686 злотих, а іншого, Г. Минцова (Г. Минцевича), пограбували на 20 тис. злотих²⁰⁰. Попри ці ризики, торгівельні відносини між Українською державою і Річчю Посполитою продовжували підтримуватися. За деякими даними, у них брали участь заможні міщани й козаки Лівобережжя. Так, полтавська міщанка П. Видричка відгодовувала чимало волів і продавала їх у Гданську. Конотопський сотник А. Кандиба займався скупівлею й перепродажем туди худоби²⁰¹. Торгували українці і в інших європейських країнах. Приблизне уявлення про їх маршрути й асортимент товарів, що закуплялися для продажу в Україні, дає список,

¹⁹⁴ Документи Богдана Хмельницького... — С. 572; *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток... — С. 143; *Його ж.* Хлібний ринок... — С. 120.

¹⁹⁵ Документи Богдана Хмельницького... — С. 159.

¹⁹⁶ *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). — К., 1992. — С. 181.

¹⁹⁷ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 225/II. — Арк. 305 зв.

¹⁹⁸ *Kubala L.* Wojny duński i pokój oliwski 1657–1660. — Lwów, 1922. — S. 358.

¹⁹⁹ *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 296.

²⁰⁰ *Мельниченко В.М.* Назв. праця. — С. 70.

²⁰¹ *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток... — С. 144.

складений київським купцем М. Сусловим у 1684 р. У ньому знаходимо дані про 60 «завоїв» різнокольорового шовку, 50 пар окулярів «простих венецьких», 25 пар окулярів «кришталевих», 60 ліктів «венецьких витяжків», 13 в'язок агатів «венецьких», 8 чорниць з слонової кістки, 24 разки перлин з Риму, 5 мап «венецьких» «на бумазі», 32 картини мальовані, 5 картин великих на полотні, 5 фунтів кави, 1 панцир, 2 фузеї німецькі, 2 пістолі, 15 «образків венецьких», 2 скрині кипарисових й ін. За продану українську продукцію ним було виручено у Вроцлаві 257 червоних битих, Відні — 8 злотих «доброї монети» і 5 «злотих ринських», Венеції — 31 дукат і 2 «пилили», Кракові — 30 червоних битих і 40 злотих шелягами тощо²⁰².

Значно менших збитків зазнала торгівля з Молдавією, Волощиною й Трансильванією (логічно припустити, що мав місце навіть зворотній процес). Джерела засвідчують її постійний характер у прикордонному регіоні козацької України (Подністров'ї), де торговельними центрами були Ямпіль, Рашків, Могилів, Шаргород й інші міста. Українські купці й торговці також були частими відвідувачами молдавських ярмарків. Зокрема, в одному з листів до коронного хорунжого О. Конецпольського (6 серпня 1651 р.), А. Крупіцький повідомляв, що «купці з України майже щоденно приїжджають» до Ясс²⁰³. Величезні партії поташу продав у Молдавії Б. Хмельницький, виручивши за них 200 тис. талерів²⁰⁴. 1652 р. до молдавської столиці приїхало для закупівлі солі 400 возів; інший караван з 150 возів із сіллю вирушив звідтіля до Умані²⁰⁵. Влітку 1672 р. турки відібрали в українських торговців під Яссами 900 підвід, завантажених сіллю²⁰⁶. Частина товарів з Молдавії потрапляла і на Лівобережжя (сіль, вино, горіхи, саджанці фруктових дерев, тютюн тощо)²⁰⁷. Не виключено, що українські і молдавські торговці й купці спільно координували проведення великих ярмарків²⁰⁸.

Ще у 30–40-х роках XVII ст. виник важливий торговельний шлях, що пролягав територією Поділля, яким турецькі товари (одяг, килими, бавовна, фарби, папір, кінська зброя, сап'ян тощо) потрапляли на український ринок²⁰⁹. Не виключаємо, що з початком революційних дій їх питома вага у торгівлі з козацькою Україною дещо скоротилася, хоча і залишалася

²⁰² *Компан О.С.* Міста України... — С. 311–312.

²⁰³ АГАД. — Ф. 559. — Спр. № 449. — Арк. 54.

²⁰⁴ *Крип'якевич І.П.* Назв. праця. — С. 211.

²⁰⁵ *Мельниченко В.М.* Назв. праця. — С. 73.

²⁰⁶ *Компан О.С.* Міста України... — С. 271.

²⁰⁷ *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток... — С. 145.

²⁰⁸ ДАК. — Ф. 452. — Спр. № 372. — Арк. 80.

²⁰⁹ *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі... — С. 112.

досить-таки значною, чому сприяло укладення Б. Хмельницьким відповідної угоди з Портою. Російські послы восени 1653 р. повідомляли до Москви, що торгувати до Умані приїжджають купці з Очакова й кримських міст (вірмени й татари); вони наймають у місті «і двори, і лавки» для товарів²¹⁰. Наступного року через Бендери й Чечельник проїхав турецький торговий караван із 100 возів з крамом²¹¹. Чимало товарів, які привозилися купцями з Туреччини (червоний сап'ян, перські килими, бавовняні тканини, оливкова олія, прянощі, муслін, шовкові тканини тощо), зафіксував на ярмарках Кисва і Прилук П. Алепський²¹². Торгували з Туреччиною й лівобережні купці. Зокрема, 1662 р. Ю. Григор'єв, І. Іванов й інші (всього 8 осіб), продавши там свої товари, накупили турецьких й збували їх у Києві, Переяславі та Москві. 1665 р. Р. Манойлов і ще кілька торговців привезли звідтіля тканини, прикраси і прянощі. Грецькі купці з Ніжина (вони завжди користувалися опікою гетьманської влади) 1669 р. проводили торговельні операції у Порті й Молдавії, викупивши при цьому 26 російських в'язнів. Відвідували лівобережні купці Порту і в 70-х роках²¹³.

З початком національно-визвольної боротьби стрімко збільшився (попри існуючі об'єктивні труднощі й тимчасові перепони владних структур з обох сторін) обсяг торгівлі з Росією. 1648 року він був незначним (заважали воєнно-політичні чинники), хоча відомі факти продажу українськими купцями волів²¹⁴. Однак вже під його кінець почастішали поїздки російських торговців з продовольчими товарами у Лівобережжя, населення якого відчувало їх нестачу. В лютому 1649 р. російський уряд дозволив «торговим людям» обох країн без перешкод проїжджати через кордон, а в березні — українцям торгувати усіма товарами (тільки у прикордонних містах), за винятком горілки і тютюну (заборонених ще у 30-х роках) й звільнив їх від сплати мита²¹⁵. Як уже нами відзначалося, у відповідь гетьман теж запровадив для росіян безмитну торгівлю. Українці переважно приїжджали торгувати до Путивля, Брянська (на Свенський ярмарок), Севська, Белгорода, Хотмижська, Рильська й інших російських міст, однак виїхати за встановлену «лінію порубіжних міст», зокрема, добратися до Калуги чи Москви) вдавалося не часто. Основними пунктами збуту товарів для росіян були Переяслав, Чернігів, Ніжин, Миргород, Стародуб, Почеп,

²¹⁰ Акты ЮЗР. — СПб., 1878. — Т. X. — С. 84.

²¹¹ Крип'якевич І.П. Назв. праця. — С. 213.

²¹² Халебський П. Назв. праця. — С. 178, 224.

²¹³ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... — С. 144–145.

²¹⁴ Крип'якевич І.П. Назв. праця. — С. 210.

²¹⁵ АП. — Оп. 3. — Спр. 7. — Арк. 84, 92; Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі... — С. 140–141; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією — С. 384–386, 389.

Новгород-Сіверський, Прилуки, Гадяч, Київ, Чигирин, Корсунь, Канів, Умань, Біла Церква²¹⁶. Після 1654 р. успіх торгівельних операцій для українців значною мірою залежав від характеру політичних відносин й політики російського уряду. Значних збитків вони зазнали у 1666–1667 рр., коли російські урядовці спробували вплинути на економічне життя Лівобережного Гетьманату.

Асортимент товарів (переважно це були продукти сільського господарства), якими торгували обидві сторони, істотно не змінювався. Якщо внаслідок недороду 1648–1649 рр. українські й російські торгові люди ввозили до України з Росії збіжжя й продукти харчування, то в наступні роки, навпаки, їх почали вивозити і в зворотному напрямі. Україна отримувала від росіян чимало солі, прісного меду (в голодні роки), хутра («м'яккой рухляди»), обробленої шкіри, матеріалів для оздоблення храмів. Твердження ж про масштабний експорт до Гетьманату російської зброї й пороху є явно перебільшенням²¹⁷. Торговці, купці й козацькі старшини продавали росіянам багато поташу, селітри, конопляного прядива, меду, воску, сала, олії, тютюну, горілки, великої рогатої худоби, коней, свиней, шкір-сирцю тощо²¹⁸. Потрапляли на Свенський та інші ярмарки захоплені в обозах польської армії трофеї²¹⁹. Продавали росіянам також порох, свинець та «гвинтівки». Вочевидь, це були непоодинокі випадки, бо восени 1653 р. гетьману довелося під страхом смертної кари заборонити їхній вивіз з козацької України²²⁰. Експортувалися й інші промислові товари: кожухи, шуби, кафтани, панчохи, скляні вироби, сукна тощо²²¹. У 60-х — першій половині 70-х років помітно збільшився продаж поташу й селітри з буд старшин й вищого духовенства, а також горілкової продукції. Наприклад, 1671 р. на кухлевий двір у Москві було привезено 30 729 відер горілки, 362 відра заспиртованих вишень, 423 відра морсу й 36 відер конопляного масла. Цього ж року лише глухівські купці привезли сюди

²¹⁶ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією... — С. 390–412.

²¹⁷ АП. — Оп. 3. — Спр. № 8. — Арк. 3–4; Спр. № 36. — Арк. 471; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією... — С. 416–427; Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... — С. 150–152.

²¹⁸ АП. — Оп. 3. — Спр. № 7. — Арк. 132; Спр. № 23. — Арк. 11; Крип'якевич І.П. Назв. праця. — С. 210–211; Пиріг П.В. Економічні зв'язки Чернігівщини в середині XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1991. — № 12. — С. 51; Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. — К., 1960. — С. 64–66; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією... — С. 427–435.

²¹⁹ АП. — Оп. 3. — Спр. 7. — Арк. 220.

²²⁰ Там само. — Спр. 11. — Арк. 434.

²²¹ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією... — С. 435.

на 187 підводах 192 бочки і 25 бочечок горілки²²². Спеціально для українських купців були збудовані гостинні двори у Севську й Брянську, а для російських — у Стародубі й Мглині. Центрами торгівлі з Росією стали Стародуб, Ніжин й Кролевець, в якому з'єднувалися два найбільших торгівельних шляхи, що вели від Києва до Москви²²³.

Гальмівним чинником у розвитку торгівлі була неврегульована система виплати торгового мита, різні збори (часто вони мали місцевий характер) з купців і торговців, зокрема, за переправи через ріки, («погребельний» і «мостовий»), користування ваговими й мірними засобами, з торгового місця, торгових комор, з возів тощо. Вони стягувалися магістратами й ратушами від продажу хліба, худоби, воску, жиру та іншої продукції²²⁴. У 1666–1667 рр. внаслідок політики російських воєвод у Лівобережному Гетьманаті митні тарифи помітно зросли (безмитно торгували лише ніжинські й київські купці), що викликало серед торгового люду масове невдоволення²²⁵. З усіх українських гетьманів тільки Б. Хмельницький намагався впорядкувати митну справу. В травні 1654 р. він запровадив новий митний тариф на ввіз і вивіз товарів, який був у 2,5 рази нижчий за діючий перед цим польський (від кожних 250 злотих збиралося мито у 2 злотих, а за польським — 2 злотих від 100 злотих). На відміну від поширеної в Речі Посполитій практики, в основу оподаткування були покладені предмети розкоші. Тим самим тарифна політика спрямовувалася на заохочення ввозу благородних металів й коштовного каміння й обмеження (через високе мито) їхнього вивезення з козацької України²²⁶.

Проголошення незалежності Української держави відразу ж висунуло на одне з чільних місць проблему заснування власної фінансової установи, забезпечення надходжень до неї й карбування монети. Функціонування національної системи фінансування фактично було налагоджено на кінець 1650 р. і в своїй основі залишалось незмінним до 1676 р. Відразу ж істотним організаційним недоліком стало об'єднання державних прибутків (Війська Запорозького) з власне гетьманськими (відокремлення одних від других було передбачено тільки в «Пактах і конституціях...» Пилипа

---

²²² *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток... — С. 153–155; *Компан О.С.* Міста України... — С. 308; *Романовський В.А.* Указ. соч. — С. 415.

²²³ *Стецюк К.І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70 рр. XVII ст. — С. 64–65.

²²⁴ *Дядиченко В.А.* Назв. праця. — С. 86–87; *Мельниченко В.М.* Назв. праця. — С. 70–71.

²²⁵ Національна бібліотека України НАН України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). — Ф. II. — Спр. № 15421. — Арк. 44; Спр. № 15422. — Арк. 128–130, 146–147.

²²⁶ *Компан О.С.* Міста України... — С. 277; *Крип'якевич І.П.* Назв. праця. — С. 248; *Мельниченко В.М.* Назв. праця. — С. 70; *Смолка А.О.* Назв. праця. — С. 74.

Орлика 1710 р., із введенням посади генерального підскарб'я)²²⁷. Фінансами розпоряджався безпосередньо гетьман, якому підлягав «гетьманський підскарб'ій», що займався практичними питаннями наповнення скарбу. Нижчими посадовцями були завідувач орендами, фінансові агенти та збирачі податків («екзактори»). У полках організацією надходження фінансів відали полковники (подекуди з'являлися посади полкових підскарб'їв), а у сотнях — сотники. У містах і містечках збір коштів здійснювався бургомистрами²²⁸. Відсутність окремішньої централізованої структури, яка б зосереджувала у своїх руках увесь процес надходження фінансів до скарбниці, створювала вкрай сприятливі умови для зловживань. Оскільки сотників і полковників ніхто не контролював, то, зрозуміло, вони часто плутали державну «кишеню» з власною. Механізми цього процесу розкрив, зокрема, влітку 1657 р. у Москві український посол П. Тетеря. Полковники, визнавав він, збираючи податки з кожного двору по 2–3 злотих, кажуть, що вони йдуть «на гетьмана, а гетьману хоча і щось дадуть, і то не все, а користуються тим полковники...»²²⁹. З поділом козацької України 1663 р. на два Гетьманати у кожному з них формуються свої військові скарби; мала його і Запорозька Січ.

Основними джерелами надходжень до державної скарбниці слугували земельний фонд (пригадаймо, держава була його співвласником), оподаткування населення, прибутки з промислів, мито з торгівлі тощо. Щоправда, за гетьманування Б. Хмельницького випадки продажу землі з дозволу уряду були поодинокими. Лише з початку 70-х років у Лівобережжі цей процес починає набирати обертів (у Правобережжі, як уже зазначалося, ситуація розвивалася за іншим сценарієм). Тому частка коштів від операцій з купівлі-продажу земельних наділів у скарбниці була невеликою. Інша справа, що розглядаючи землю власністю Війська Запорозького, уряд вважав цілком легітимним збір податків не лише із поспільства, але й деяких категорій козацтва. Саме ці надходження й слугували основними джерелами поповнення скарбниці. На думку В. Веселаго, вони становили 60% усіх фінансових ресурсів²³⁰. Збір податків з населення запроваджується наприкінці 1648 р. До цього часу скарбниця наповнювалася здобиччю, взятою в обозах розгромлених польських військ (вона в основному поступала від наказного гетьмана М. Кривоноса й козацьких полковників, котрі влітку і восени звільняли українські землі).

---

²²⁷ Крип'якевич І.П. Назв. праця. — С. 245; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — С. 55, 64.

²²⁸ Веселаго В.В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького. — С. 99; Крип'якевич І.П. Назв. праця. — С. 245.

²²⁹ Акты ЮЗР. — СПб., 1879. — Т. XI. — С. 745.

²³⁰ Веселаго В.В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького. — С. 99.

Вже у січні 1649 р. до скарбниці почали надходити перші кошти від збору податків²³¹. За гетьмана Б. Хмельницького, згідно з проведеними науковцями дослідженнями, основним був постійний податок з двору («подимне»), який збирався з посполитих й інколи з козаків грошима. Існував податок за виробництво спиртних напоїв — показанщина, який платили й козаки (щоправда, гетьман в окремих випадках міг звільняти їх від нього)²³². Крім традиційних, набрала поширення виплата надзвичайного податку — військового (стації), як у грошовій, так і натуральній формах, який частково використовувався на утримання татар.

Про розміри надходжень до скарбниці певне уявлення дають змогу скласти свідчення згадуваного уже П. Тетері. За його словами виходило, що якби збирати з кожного селянського двору по 1–2 злотих (1 червоний злотий у середині XVII ст. дорівнював 5,5–6 злотих), то лише у Київському воєводстві загальна сума доходила б до 50 тис. червоних злотих. Так, навесні 1649 р. з кожного двору «на війну» було зібрано по 4 талери²³³. Восени посполиті виплатили чинш²³⁴. В кінці наступного року за наказом гетьмана з посполитих і з козаків «по усій Україні, аж до самого кордону» збрали стацію по пів-осьмачки збіжжя²³⁵. Навесні 1651 р. у Лівобережжі населення виплачувало подимний податок по 4 талери з двору, а в Правобережжі — стацію на татар (по 8 тис. злотих та 30 коней з кожного полку)²³⁶. 1652 р. селяни дали податок «від плуга», а також в окремих районах разом з міщанами і козаками — стацію для утримання артилерії²³⁷.

В цілому згадані податки не особливо обтяжували посполитих, тому в П. Алепського склалося враження, що вони взагалі їх не мали²³⁸.

Державний скарб поповнювався і за рахунок прибутків з промислів, які раніше належали Польській державі, магнатам і шляхті, а тепер перейшли у власність Війська Запорозького. Найбільший процент надходжень поступав від продажу поташу, спиртних напоїв (меду, пива й горілки)

---

²³¹ Акты ЮЗР. — СПб., 1862. — Т. III. — Дополнения. — С. 36; Документы об освободительной войне украинского народа... — С. 203.

²³² *Веселаго В.В.* Экономическая политика Богдана Хмельницкого (1648–1657): Дис. ... канд. эк. наук. — К., 1955. — С. 288–291; *Крип'якевич І.П.* Назв. праця. — С. 249–250.

²³³ *Grabowski A.* Ojczyzste spominki. — Kraków, 1845. — Т. II. — S. 42.

²³⁴ АП. — Оп. 3. — Спр. № 55. — Арк. 135; *Michalowski J.* Księga pamiętnicza. — Kraków, 1864. — S. 509.

²³⁵ Библиотека Польской академии наук (Краков). ВР. — Спр. № 1062. — Арк. 351 зв.

²³⁶ АГАД. — Ф. 553. — Від. VI. — Спр. № 36. — Арк. 588; НБУВ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 13700. — Арк. 100.

²³⁷ АП. — Оп. 3. — Спр. № 54. — Арк. 30; АМГ. — Т. II. — С. 308; *Крип'якевич І.П.* Назв. праця. — С. 249.

²³⁸ *Халебський П.* Назв. праця. — С. 109.

тощо²³⁹. Поширювалася практика передачі ремесел та промислових об'єктів в оренду. Орендарями ставали міщани, старшини, ратуші й магістрати міст, монастирі; виділявся прошарок фахових орендарів (з багатих міщан і козаків, що спеціалізувалися у цій сфері діяльності)²⁴⁰. Наприклад, київський воєвода А. Кисіль восени 1649 р. повідомляв канцлеру, що звідусіль збирають кошти від оренд для Б. Хмельницького, а також спродують для нього запаси поташу²⁴¹. Влітку наступного року посланці коронного хорунжого О. Конецпольського розповідали, що гетьман «жодного староства, а ні жодних маєтків й. м. п. хорунжому повернути не хоче, а все на себе поорендував на десяту частину дешевше ніж раніше були оренди»²⁴².

Важливим джерелом поповнення скарбу були прибутки від торгівлі. Вони надходили від різних торгівельних зборів, які виплачували купці на дорогах, торгах і ярмарках, а також з мита на іноземні товари²⁴³. Важливість цих надходжень підкреслював, зокрема, у своєму щоденнику П. Алепський. За його словами, «Хміль оддає на відкуп утримувачам митниць увесь митний збір з купців на кордонах своєї держави, а також прибутки від продажу меду, пива, горілки за сто тисяч динарів (червінців)»²⁴⁴.

Постає питання: яку суму складали річні надходження до скарбу? Великий польський гетьман М. Потоцький обчислював її восени 1650 р. у більш ніж 5 млн злотих²⁴⁵. І. Крип'якевич вважав названу цифру занадто перебільшеною²⁴⁶. В. Веселаго, зробивши відповідні розрахунки, дійшов висновку, що вона не є «надто перебільшеною», а отже її можна вважати орієнтовною²⁴⁷. Як на наш погляд, таке припущення виглядає цілком вірогідним. Саме наявність наповненого бюджету давала змогу Б. Хмельницькому успішно розв'язувати основні проблеми державного життя. Не без підстав він виношував, зокрема, наміри (зима 1653 р.) створення 50-тисячного «грошового війська, на зразок кварцяного...»²⁴⁸.

²³⁹ Крип'якевич І.П. Назв. праця. — С. 246.

²⁴⁰ Крип'якевич І.П. Назв. праця. — С. 246–248; Веселаго В.В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого... — С. 283–284.

²⁴¹ Michalowski J. Op. cit. — S. 509.

²⁴² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 225/П. — Арк. 305.

²⁴³ Веселаго В.В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого... — С. 285–288;

Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 248–249.

²⁴⁴ Халєбський П. Назв. праця. — С. 109.

²⁴⁵ АГАД. — Ф. 553. — Від. П. — Книга № 18. — Арк. 70.

²⁴⁶ Крип'якевич І.П. Назв. праця. — С. 250.

²⁴⁷ Веселаго В.В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого... — С. 294–295.

²⁴⁸ БМЧ. ВР. — Спр. № 142. — Арк. 54.

Започаткована ним фінансова система з часом набувала нових рис. Від 1660-х років окреслюються відмінності у її функціонуванні на Правобережжі й Лівобережжі. З літа 1663 р. вони наростають й після Андрусівського договору 1667 р. зумовлюють відгалуження від загальновійськового регіональних скарбів. У Лівобережжі спостерігалось прагнення російського уряду спочатку обмежити джерела його наповнення й право гетьмана розпоряджатися ним, а пізніше — в 1666–1667 рр. — взяти повністю під контроль, звівши до мінімуму обсяг надходжень (податки з селян і міщан мали переважно направлятися до російської казни). У Правобережній Україні у першій половині 1660-х років відбувалося відродження дореволюційної моделі фінансової системи, отже скарб Правобережного Гетьманату також втратив як самостійність, так й основні джерела поповнення. Тому П. Дорошенко у березні 1666 р. порушив перед королем і сеймом клопотання, щоб хоча на рік звільнити поспільство й козацтво від обов'язку утримувати за власний рахунок жовнірів розташованих там залог, а надходження від збору індукти (мита за товари, які ввозилися чужоземними купцями) на території Брацлавського і Київського воєводства віддати до скарбу Війська Запорозького²⁴⁹. Добившись незалежності від Речі Посполитої та взявши у внутрішній політиці курс на активізацію економіки, гетьман у результаті вжитих заходів зумів наповнити скарб коштами, не обтяжуючи поспільство непосильними податками. За визнанням одного з польських сановників, «поборів, подимних і такого роду податків і не згадує! А якщо й випаде податок, який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонайбільше — два на тих, котрі не ходять на війну, через нездатність або, наприклад, на ремісників чи торгових людей, і то не перевищить цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й з найбагатшої особи. А жодного іншого тягару на люд посполитий ніколи не буває...»²⁵⁰.

Ефективність функціонування фінансової системи значною мірою залежала від стану грошового обігу. При Б. Хмельницькому на території козацької України найбільш ходовими залишалися польська, литовська й західноєвропейська монети: злоті, червоні злоті, талери, дукати, гроші, литовські гроші, шостаки, чеши, шаги й ін. З прийняттям царської протекції поширюється російська монета, яка починає домінувати у Лівобережжі з середини 60-х років: рублі, єфимки, копійки. У Правобережжі переважали польські, а з 70-х років також і турецькі монети (акче — леви)²⁵¹. Пережи-

²⁴⁹ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького... — С. 219–221.

²⁵⁰ Мицик Ю. Козацька держава... — С. 5.

²⁵¹ Веселаго В.В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого... — С. 297–299; Крип'якевич І.П. Назв. праця. — С. 251; про ходіння монет і грошовий обіг див. також:

ваючи фінансові кризи у середині XVII ст., уряди Речі Посполитої та Російської держави пішли на карбування неповноцінної монети, що завдало значної шкоди економіці в цілому й торгівлі, зокрема. Так, у Польщі на початку 60-х років за наказом короля почали «клепати» з міді й срібла «шеляги» — тимфи, в яких питома вага срібла сягала тільки допустимого для 18 грошей рівня. Населення ж змушували користуватися ними як повноцінними злотими (30 грошей). Упродовж трьох років їх випустили у обіг 6 млн, що для економіки Правобережного Гетьманату становило справжню загрозу²⁵². В свою чергу 1656 р. Росія розпочала карбування мідних рублів, які за номінальною вартістю прирівнювалися до срібних. Це призвело до знецінення мідних грошей (за один рубль давали 10–12 мідних) і, як наслідок, зростання цін, особливо на продовольство. На початку 60-х років у Лівобережжі українці масово відмовлялися брати мідні монети й не приховували невдоволення фінансовою політикою російського уряду²⁵³.

Дати ствердну відповідь щодо карбування у 50–70-х роках власних українських грошей важко. В деяких джерелах згадується про започаткування цього процесу при Б. Хмельницькому (зокрема, про це повідомлялося й на сторінках «Gazette de France») ²⁵⁴. В спеціальній літературі згадується також про опис майна ніжинського полковника В. Золотаренка 1663 р., в якому серед іншого йшлося і про «3000 золотих черкаського рахунку» (відомо, що росіяни часто називали українців черкасами)²⁵⁵. Є дані, що П. Дорошенко організував 1666 р. карбування срібної монети у Торговиці²⁵⁶. Відомо, що при ньому перебував «майстер грошової справи Серебреник», котрий згодом перебрався до Росії²⁵⁷. Однак це лише

Шугаєвський В.А. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII в. — Чернигов, 1918; *Спаский И.Г.* Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в. и реформы 1654–1663 гг. // Археографический ежегодник за 1959 г. — М., 1960; *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971; *Його ж.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. — К., 1981; *Його ж.* Гроші й грошове господарство // Історія української культури. — Т. 3. — С. 1086–1099.

²⁵² *Компан О.С.* Міста України... — С. 275–276; Економічна історія України і світу. — С. 173.

²⁵³ *Стецюк К.І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні. — С. 203–204, 226.

²⁵⁴ АГАД. — Ф. 559. — Спр. № 3036. — Арк. 148; Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 408; *Крип'якевич І.П.* Назв. праця. — С. 251.

²⁵⁵ *Веселаго В.В.* Экономическая политика Богдана Хмельницкого... — С. 293.

²⁵⁶ *Дорошенко Д.* Назв. праця. — С. 107; *Бакалець О.* Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2007. — С. 7, 9.

²⁵⁷ *Компан О.С.* Міста України... — С. 275; *Бакалець О.* Назв. праця. — С. 7, 9.

уривчаста інформація, переконатися у достовірності якої можна буде тільки за умови віднайдення хоча б однієї монети. До того ж часу питання залишатиметься відкритим.

«Кінець XVII і початок XVIII століття застають українське народне господарство на великому і цікавому піднесенні, коли зійшлися в загальній справі торгового обміну і зголоднілий за довгі роки Руїни без української сировини західно-європейський ринок, і, без сумніву, утруднене довгою відсутністю імпорту західно-європейських фабрикатів українське господарство», — зазначав О. Оглоблин²⁵⁸. Початки цього піднесення слід шукати в тих кардинальних змінах, яких зазнала, починаючи з 1648 р., українська економіка. Втягнений політичними подіями середини — другої половини XVII ст. у вир суспільних і соціально-економічних перетворень доби європейських революцій раннього нового часу український соціум з постанням самостійної Української держави опинився перед непростим і водночас доленосним вибором — залишитися в тенетах середньовічного способу виробництва з відповідною системою господарських цінностей і формами організації відносин між суб'єктами господарювання або встати на шлях (власне, запропонований козацтвом) створення моделі, ґрунтованої на засадах ринкової економіки з вільним приватним підприємництвом та породженими новою епохою соціальними і господарськими зв'язками. Обравши другу альтернативу, український народ в практичній площині її реалізації фактично опередив появу пізніших концепцій в галузі дослідження економічної історії та історії економічної думки. Йдеться про тісну пов'язаність економічної сфери з політичними, духовними та соціокультурними тенденціями свого часу, доведену в теоріях Й. Кулішера, Ф. Новаліса, В. Куля, У.У. Ростоу, Д. Лукача, Р. Фьорса, Й. Шумпетера, Ж. Пуар'є та багатьох інших мислителів. Повсякденною практикою вибудови національної економічної системи, особливо на першому етапі революції, українці демонстрували перевагу господарської ініціативи особисто вільного індивідуума, який повністю усвідомлював залежність матеріального статку своєї родини від вкладеної у будь-яку виробничу сферу власної праці.

Революція не лише привела в рух великі маси населення, сприяла звільненню колосальних земельних масивів і робочих рук. Вона призвела до радикальної зміни форм власності, надавши перевагу невеликим господарствам перед латифундіями великих земельних власників, поширеними в центрально-східному регіоні Європи. Товаризація ринку праці сприяла зміцненню торгівельно-економічних зв'язків між окремими

---

²⁵⁸ Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. — С. 32.

господарсько-географічними районами як Української держави, так і того етнічного українського ареалу, що залишався поза її межами. Водночас зростаючий попит як на продукцію сільського господарства, так і на найрізноманітніший асортимент товарів промислового сектору сприяв розширенню і відмежовуванню від вже добре відомих галузей нових виробничих напрямів, професійній спеціалізації. По суті, в Україні створювалася оаза того типу господарювання, який, дещо раніше апробований на європейському заході, спричинив у наступному столітті в найбільш розвинених країнах континенту великий промисловий переворот і економічне зростання.

На жаль, Україна опинилася на маргінесах цього європейського процесу. Реалії склалися так, що зміцнити паросткам нового на українському ґрунті не судилося. Вже після смерті Б. Хмельницького рудименти попереднього способу господарювання та виробничих відносин, що залишилися в надрах економічної сфери, поступово почали диктувати вибір між річпосполитською, російською та національною моделями господарювання не на користь останньої. Поверталася велика приватна власність, носії якої поширювали свій вплив як на сільськогосподарський, так і на промисловий сектори, створювалися умови для другої хвилі закріпачення поспільства, українська економіка знову підпадала під вплив іноземного капіталу, для якого володіння українським ринком, українськими чорноземами та українською сировинною базою ставало стрижнем власної економічної могутності.

Розділ 20

СТАНОВЛЕННЯ ФІНАНСОВО-ПОДАТКОВОЇ ТА МИТНОЇ СИСТЕМ

Фінансові та податкові відносини

Система управління, політичне і правове становище Українського Гетьманату, що усталилися у роки Української національної революції, знайшли юридичне закріплення у так званих «Статтях» — нормативно-правових актах, укладених між Україною і Росією. Березневі (1654 р.) та наступні Переяславські (1659 р.), Батуринські (1663 р.), Московські (1665 р.), Глухівські (1669 р.), Конотопські (1672 р.), Коломацькі (1687 р.) статті чималою мірою визначали, зокрема, і митне регулювання, а також закріплювали існування між Гетьманською Україною та Російською державою митного кордону. У період з другої половини XVII до середини XVIII ст. в Лівобережній Україні сформувався правовий режим, за якого вона мала автономну фінансову та митну системи і в той же час суттєві обмеження щодо суверенних міждержавних відносин з іншими країнами, отже не могла як суверен укласти міжнародні торгівельні трактати.

Фінансова система Лівобережного Гетьманату за структурою була громіздкою й недостатньо упорядкованою. Податки і збори справлялися як у грошовій, так і натуральній формі. Дуже часто вони поширювалися лише на певні групи населення; сама система оподаткування була нестабільною; існувало багато зборів, які мали місцеве поширення і встановлювалися полковими, міськими і навіть сотенними управліннями¹. Гетьманська фінансова («скарбова») канцелярія мала характер приватної установи і набула статусу органу державної влади лише у 1728 р.²

Податкова система України на етапі свого формування базувалася на правових традиціях Речі Посполитої, де 1629 р. були змінені принципи оподаткування: замість окремих видів податків із сільського та міського населення запроваджувався податок з будинків — «подимне»³. З початком воєнних дій проти Речі Посполитої цей вид податку залишався основним і на територіях, які контролювали війська Б. Хмельницького. Крім того, для утримання війська запроваджувався і надзвичайний податок —

---

¹ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 81.

² Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII—XVIII ст.): навч. посіб. — Х., 2002. — С. 44.

³ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. — Кіровоград, 2007. — С. 43.

«стація». Як правило, об'єктом оподаткування стацією була садиба, і цей податок сплачували всі верстви населення — козаки, селяни й міщани⁴.

У цей час загальних і спеціальних податків нараховувалося чимало: податки з різників, винокурів, калачниць та інших ремісників; з воскобоєнь, солодовень і броварень; з винокурних казанів, пасік і бортних дерев; ступних і фолюшних кіл млинів; ратушних корчем і відкупних дворів; торгових місць і ратушних комор, з різницьких комор і рибних ловель, за продані на торгах сіль, хліб, рибу, волоське вино, брагу та інші дрібні товари; «ярмаркове» з купецьких підвід; «повідне» з виведеної на продаж худоби; «покуховне» з вивезених на продаж горілки і дьогтю; «скатне» з продаваних оптом горілки і дьогтю; «відкупне», «поківшове» і «повідерне» зі «скатної» горілки; «скапщина» (за приготування пива); «вагове» з продаваних на пуди товарів; тютюнова десятина; «перевізне» через ріки.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. гетьмани не тільки не відчували потреби у заміщенні посади генерального підскарбія, а й обліковували державні фінанси окремо від Генеральної канцелярії. Один з них — Д. Апостол доповідав російському урядові: «Сколко с означенных городов и принадлежащих к нам сел и деревен яких доходов и куда збирались о том в генеральной войсковой канцелярии не известно и справится не по чему, понеже тие доходи собственно ведомы были при дворе гетманском, а генеральная войсковая канцелярия оные доходы не ведала»⁵.

На початку XVIII ст. певною мірою структурувалися місцеві органи фінансового управління в Україні. З'явилися три комісії у складі полкових канцелярій (рахункова, скарбова та судова)⁶. Отже, із трьох підрозділів полкової канцелярії два були орієнтовані на адміністрування державних фінансів. У сотнях фінансами розпоряджалися самі сотники. Відповідні технічні (облікові й контрольні) функції здійснював сотенний писар. За часів Б. Хмельницького колишній повіт Речі Посполитої припинив існування разом із воєводством, поступившись місцем козацькій сотні та полку. Однак і в сотні, як і в полку, серед урядовців не було посадової особи, яка відповідала б за фінансові справи⁷. Сотник забезпечував надходження податків (переважно непрямих — з горілки, солі тощо). Організаційно-технічні функції з адміністрування податкової справи, яка була серцевиною фінансово-управлінської діяльності у Гетьманщині, здійснювали виборні полкові й сотенні збирачі і рахівники. Вони обиралися у грудні кожного

⁴ Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. — К., 1999. — С. 112.

⁵ Дядиченко В.А. Назв. праця. — С. 181.

⁶ Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави... — С. 57.

⁷ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — Х., 1993. — С. 162.

року на наступний рік. Якихось визначених штатів не було. Так, у 1735 р. у Гадяцькому полку був обраний один полковий збирач — Іван Терентьев, а водночас у Стародубському двоє — Яків Бриліон та Іван Чалабан.

Українська система управління фінансами до завершення уніфікаторських послідовних організаційно-правових заходів царського уряду в останній чверті XVIII ст. стабільністю не відзначалася. Єдиного по всій автономії фінансового обліку не велося. Незважаючи на те, що у полках, як адміністративно-територіальних одиницях, склалися фінансові «ведення» про прибутки і витрати полкової казни, згідно з якими відправлялися гроші до гетьманського скарбу, полковники фактично безконтрольно витрачали полкові кошти. Непоодинокими були й факти хабарництва полкової старшини, зокрема, за безпідставне зниження ставок тих чи інших податків чи звільнення від них⁸. У період правління І. Мазепи були порушені норми Коломацьких статей, які обмежували право гетьмана на видання податкових універсалів. Приклад гетьмана наслідували нижчі українські можновладці. Так, в містечках Городянської, Любецької та Седнівської сотень Чернігівського полку полковники самовільно збирали на свою користь мито з товарів, розміром 2 коп. з підводи⁹. Про таку негативну тенденцію, що руйнувала авторитет козацької старшини серед українців, повідомляв російський стольник Ф. Протасєв при гетьмані І. Скоропадському. В контексті цього є слушним теза З. Когута про відсутність в Лівобережній Україні цілісної податкової системи. Існували деякі установи, які стягували податки для певних поточних цілей¹⁰.

Але в умовах, коли політика царського уряду спрямовувалась на поступову уніфікацію адміністративно-територіальних, управлінських та законодавчих систем в залежних від Росії автономіях, такий стан фінансів в Лівобережній Україні не міг залишатися без суттєвих трансформацій¹¹.

Тенденція до уніфікації посилюється у першій чверті XVIII ст. після запровадження у 1722 р. Малоросійської колегії, на яку, відповідно до царської інструкції, поряд з іншими адміністративними функціями поклалися й фіскальні. Петро I, обґрунтовуючи своє втручання у фінансові справи Лівобережного Гетьманату, зазначав, що з її населення «многие непотребные зборы чинены». Таке твердження російського імператора не було голосливим. Дійсно, фінансова система Гетьманату у цей період перебувала в незадовільному стані, а «фіскальна справа була однією з

⁸ Дядиченко В.А. Назв. праця. — С. 209.

⁹ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії... — С. 47.

¹⁰ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. — К., 1996 — С. 52.

¹¹ Смолій В.А. Українська козацька держава // Укр. іст. журн. — 1991. — № 4. — С. 11.

найгірше впорядкованих галузей державного управління»¹². Такий стан справ дав змогу президенту Малоросійської колегії П. Вельямінову прибрати фінанси Лівобережної України. Внаслідок цілеспрямованих дій керівництва Малоросійської колегії щодо реформування патріархальної фінансової системи Гетьманату та залучення його матеріальних ресурсів до загальноімперської казни запроваджується податкова служба, підпорядкована російській адміністрації, ліквідується імунітет козацької старшини та духовних власників і поширюються на козацтво податкові статті поспільства¹³. Основними статтями оподаткування населення Гетьманату в 1722–1727 рр. були покутне і скатне, медова десятина, показанщина, тютюнова десятина, збори з млинарства, з мостів, з перевозів, з броварів, помірно від вина хлібного та ін. Загалом податків в Україні Малоросійською колегією було зібрано в 1722 р. 45 тис. руб. готівкою й 17 тис. руб. натурою, 1723 р. — 86 тис. руб. готівкою та 27 тис. руб. натурою, 1724 р. — 141 тис. руб. готівкою й 40 тис. руб. натурою¹⁴.

За часів Катерини I та Петра II фінансова політика Російської імперії по відношенню до Гетьманату стає більш ліберальною. Рішенням Верховної таємної ради від 11 лютого 1726 р. податки з населення Лівобережної України знову залишаються у Військовому скарбі. У 1727 р. Малоросійська колегія ліквідується та відновлюється інститут гетьманства. 1728 р. новообраний гетьман Д. Апостол під час поїздки до Москви на коронацію Петра II отримує «Рішительні пункти», сьомий з яких регламентував організацію фінансового управління в Лівобережній Україні. Згідно з «Пунктами», з населення до військового скарбу, який мав бути відділеним від особистих коштів гетьмана, передбачалося стягувати чітко визначені податки і збори.

Після смерті Д. Апостола імператриця Анна Іоанівна запроваджує в Україні Правління гетьманського уряду, чинність якого зберігалася до обрання нового гетьмана (останнє відбулося лише у 1750 р.). Населення Гетьманату продовжувало сплачувати податки, визначені Сенатом за часів перебування на російському престолі Петра II. Але у цей період можна спостерігати спроби російського уряду щодо часткового використання українських податків на загальноімперські потреби. Йдеться про ту частину, що виділялася на утримання гетьмана, посада якого де-юре залишалася вільною. Крім торгових, майнових податків, з 1737 р. в Україні

¹² Коваленко О. Павло Полуботок // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — К., 1995. — С. 511.

¹³ Горобець В.М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині (1722–1727) // Середньовічна Україна: Збірник наукових праць. — Вип. 1. — К., 1994. — С. 148.

¹⁴ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії... — С. 52.

запроваджуються казенні збори¹⁵. Податкові зобов'язання визначалися не лише належністю до тієї чи іншої групи населення, а й категорією населеного пункту. Так, в «Історії українського селянства» автори вказують, що розміри грошових та натуральних податків залежали не від кількості дворів, а від кількості в них худоби¹⁶. У 1740-х роках з українського селянства «збирали податки на утримання консистентів (російського війська) та інші “общенародные нужды” грошима, вівсом і пшеницею»¹⁷.

Перші роки правління імператриці Єлизавети були позначені послабленням фіскального тиску на населення Лівобережної України. Це в першу чергу стосувалось найбільш важких повинностей для населення — таких, як військовий постій, подорожні та прогонні кошти, фуражні поставки. У грудні 1741 р. Сенат запровадив компенсаційні заходи з відшкодування збитків, котрі були завдані квартируванням російських військ. Прощалися 30 тис. руб. податкових недоїмок малоросійської старшини й духовенства за торгіві промисли¹⁸. Проте вже у 1754 р. Єлизавета зобов'язує уряд гетьмана К. Розумовського подавати точні відомості про прибутки й видатки українського скарбу. Також за поданням Сенату імператорським указом скасовувалися українські внутрішні мита «індикта» та «евекта», по всьому українському кордону засновувалися митниці для збору мита за тарифом до государевої казни. Внаслідок цих заходів у Лівобережному Гетьманаті зменшується база оподаткування, й відповідно її бюджет недоотримує значної суми коштів, хоча спостерігається певне пом'якшення податкового тиску на його населення. Ці заходи російського уряду призводять до значних політичних наслідків у відносинах з українськими урядовцями, адже скарбниця української автономії стає повністю контрольованою Петербургом, а її наповнення значно зменшується. «Збіднення військового скарбу, — зазначають науковці, — привело до того, що центральний уряд був змушений навіть на утримання гетьманського уряду виділяти бюджетні асигнування з імперської казни, зрозуміло, вимагаючи від Глухова жорсткої звітності з приводу використання цих коштів...»¹⁹.

¹⁵ Там само — С. 55.

¹⁶ Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. — Т. 1. — К., 2006. — С. 258.

¹⁷ Цит. за: *Гуржій О.І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1994. — С. 41.

¹⁸ *Латишин С.* Характеристика української політики уряду імператриці Єлизавети Петрівни в 1741–1744 рр. // Український історичний збірник. — Вип. 9. — К., 2006. — С. 80.

¹⁹ Цит. за: *Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П.* Українські проекти в Російській імперії. — К., 2004. — С. 235.

Митна справа

У першій половині XVIII ст. в Україні склалася митна система, що засновувалася на правових нормах Речі Посполитої, традиціях реєстрових полків щодо організації збирання мита, нормах магдебурзького права, які регулювали митні процедури в містах. До так званих внутрішніх мит слід зарахувати митні збори з мостів, гребель, перевозів, вагове, кругове тощо. Існувало два основних види зовнішніх митних зборів: мито від вивезення товарів — «евекта» і мито за ввезення товарів — «індукта». Усі зібрані кошти йшли до гетьманського скарбу й розподілялися на адміністрацію гетьмана, військо та озброєння.

Слід зауважити, що в історіографії існують різні підходи щодо трактування змісту і правової природи митних зборів на території Гетьманату. Слушну думку з цього приводу висловив М. Слабченко. Він, зокрема, підкреслював: «Спільна назва зборів з товарів, що, ввозилися і вивозилися з України, була індукта та евекта..., а розмір збору в середньому дорівнював 2% від продажної ціни ... Більше того, 2% не були точно визначеним розміром обкладення, відомі були й інші розміри; 2% був найбільш поширений розмір... І термін, і самий зміст зборів залишались від часів «польського панування...». В Польській державі індукта-евекта була впроваджена в XVII столітті». Офіційне введення індукти та евекти в Польщі Слабченко пов'язує з конституцією 1643 р. На відміну від річпосполитських теренів, у козацькій державі збирали їх також у містах, що виходило з практики, коли «окремі частини України, в силу відриву від командних центрів й загального занепаду, були залежними самі від себе і могли здійснювати права зверхності. У «пунктах» гетьманів, про цей податок не йдеться, й цим скористалася російська влада в майбутньому. На практиці індукта-евекта була прийнята вже Хмельницьким в обмежених розмірах»²⁰.

У свою чергу, український історик початку 20-х років XX ст. В. Руднев поділяв митні збори на Лівобережжі у першій чверті XVIII ст. на довізні, транзитні та внутрішні мита. Довізні мита — індукта й евекта, тобто ті, що застосовувалися до імпорту й експорту; транзитні — ті, що збиралися з перевозів, мостів і гребель, із проїжджих купців; внутрішні мита, за інтерпретацією Руднева, — це мита, які накладалися під час продажу на торгах і ярмарках, а саме: вагове, кругове, скатне, поковшеве, зі збіжжя, що призначено на продаж, з возів із крамом, ярмаркове з торгівельного люду²¹.

²⁰ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны — Одесса, 1923. — С. 159–160.

²¹ Руднів В. Фінансовий стан України за Петра I // Науковий збірник за рік 1925. Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1926. — Т. 20. — С. 139.

Натомість більшість російських істориків вважали українські мита індукту й евекту «внутрішніми митами», однак, власне, внутрішніми митами Російської держави²². Це пов'язано насамперед із тим, що Україна після 1654 р. розглядалась як певна частина імперського територіального простору.

Універсал Богдана Хмельницького від 28 квітня 1654 р. став першою спробою врегулювати тарифну справу Гетьманської України в умовах ліквідації польського правління. У подальшому гетьмани продовжували цю традицію. За універсалом І. Самойловича від 8 березня 1679 р. встановлено індукту «от всяких купеческих товаров из-за границы в Украйну, а из Украйны в заграницу привозимых, которые гуртом, а не врозь продаваемы бывають за войсковым и давним обычаем от 100 золотых по 2 золотых»²³. За П. Скоропадського, згідно з універсалами 1709, 1714 та 1721 рр., збиралась індукта «от рубля по шагу», а евекта — «от воза тютюну по 50, по 60, от вола, что до Шлевска ходят, по 10, от вола, что до Москвы ходят, по 4, от куфы горелки по 20, от воза пенки по 12 копеек»²⁴.

Індукта та евекта, як й інші збори, віддавалися за певну суму на відкуп окремим особам за часів гетьманування Брюховецького, Самойловича і Мазепи. Але такий спосіб стягнення зборів викликав велике незадоволення з боку населення, через це після падіння Самойловича оренду довелося скасувати. Відновлена Мазепою, ця система через ті ж причини проіснувала до 1762 р. Документи Російського державного архіву давніх актів дають можливість частково відновити прізвища відкупників та суми митного відкупу в Гетьманаті у першій половині XVIII ст. У період з 1709 по 1722 рр. митним відкупом завідували брати С. та Г. Рагудзинські і перераховували до казни приблизно 9000 руб. за рік. У 1722 р. митний відкуп відійшов компанії П. і М. Шереметцевих за 15 180 руб. за рік. З 1723 р. відкуп передали П. Тернавіоту, який за 1723 р. зібрав 18 698 руб., за 1732 р. — 20 000 руб., 1735 р. — 30 000 руб., 1746 р. — 27 000 руб. 1751 р. митний відкуп був відданий О. Крижановському, котрий зобов'язувався перерахувати у розпорядження гетьмана 50 000 руб.²⁵

Митні збори приносили чималі прибутки, особливо великий прибуток від збору індукти та евекти давали Ніжинський і Роменський ярмарки. Розмір мита, що збиралося в Україні протягом першої половини XVIII ст., постійно зростав. Так, з 1 травня по 1 вересня 1705 р. розмір зібраних

²² *Осокин Е.* Внутренние таможенные пошлины в России. — Казань, 1850. — С. 139; *Лодыженский К.* История русского таможенного тарифа. — М., 2005. — С. 88.

²³ ЦДАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 8710. — Арк. 25.

²⁴ *Ситий І.* Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Сіверянський літопис. — 1998. — № 2. — С. 35–41.

²⁵ РДАДА. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 211. — Арк. 96.

індукти та евекти полками Лівобережного Гетьманату становив 13 066 руб. 93 коп. У відомостях Малоросійської колегії, направлених у Сенат 1724 р., загальна сума зібраних податків на Лвобережжі за цей рік становила 114 495 руб. 09 коп., у тому числі індуктовий збір — 18 697 руб. 62 коп.²⁶

За одиницю оподаткування у стягненні мит з перевозів, мостів та гребель із проїжджих купців брався віз та голова товару (йшлося про худобу), але враховувалося, був це легкий віз, чи важкий, іноземний чи тутешній. Так, у Миргородському полку стягували мито з легкого воза в розмірі 15 коп., із воза з рибою — 25, з тютюном — 30, із сіллю — 40, з яйцями — 20, з голови товару (худоби) — 2 коп.; у Лубенському полку з іноземних возів — по 6, 10, 20, 30, 40 та 50 коп. з воза; в Чернігівському — по 1, 2, 3, 4 та 6 коп. з воза; в Переяславському — по 1, 2, 4, 8 коп.; у Ніжинському полку «с коломийцев» — з волових важких возів брали по 8 коп., з інших важких та легких возів — по 2 коп.²⁷

Вагове разом із круговим (від бочки), помірним та скатним до заснування Малоросійської колегії здавалося в оренду за 200 руб. Після заснування колегії вагове збирали з пуда по 2 коп. в усіх полках, крім Стародубського, в якому брали по 1, 2, 3, 4 та 6 коп. з пуда. У Київському полку за тютюн бралось по 6 коп. з пуда, кругове з бочки риби або солі — в Стародубському полку по 2 коп., Київському — по 3 і 5 коп., Переяславському та Ніжинському полках — по 1 коп. З горілки, що йшла на продаж, стягувалось повідерне та скатне. Повідерне бралось також з меду, а скатне — з дьогтю та олії. Повідерне у Прилуцькому, Миргородському та Гадяцькому полках брали по 1 коп., в Лубенському — по 4 коп., у Ніжинському — з горілки по 2 та 4 коп., з меду — по 3 коп., у Полтавському — відповідно по 1 та 2 коп., у Переяславському — по 1 і 2 коп. та по осьмаку, в Стародубському — так само по осьмаку з відра, в Київському — по 2 коп. Зі збіжжя, що призначалось на продаж, стягували: в Переяславському полку з купецького воза — по 6 коп., з продавця — по 2 коп., у Ніжинському — по 2 коп. з ковша. Торгове від воза збиралось під час дрібних торгів у розмірі від 1 до 20 коп., ярмаркове — від 2 до 20 коп.²⁸

Від сплати індукти й евекти звільнялись генеральна, полкова, сотенна старшина, монастирі, церкви, військові товариші, заможні козаки. Так, у 1732 р. гетьман Апостол відправляє з Глухова на продаж 200 волів до Гданська. У паспорті, виданому гетьманському шафареві Костенецькому, було занотовано заборону брати від нього «взятки» від цих волів на

²⁶ Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета 1726–1730 // Сборник Императорского русского исторического общества. — СПб., 1888. — Т. 63. — С. 494–495.

²⁷ Руднів В. Фінансовий стан України за Петра I. — С. 152.

²⁸ Там само. — С. 153.

перевозах та греблях, а також екзиторам та їх факторам не дозволялося брати індукту, «бо воли — гетьманські».

Тут доречно зазначити, що в Лівобережній Україні міста були ізольовані від загальноукраїнських порядків магдебурзьким правом. В тих із них, на які поширювалося це право, діяло дві влади: козацького сотника та міщанська. У першій половині XVIII ст. магдебурзьке право мали такі міста: Київ, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Новгород-Сіверський, Погар, Почеп, Глухів, Мена, Короп, Кролевець, Остер, Козелець, Березне, Полтава, Гадяч, Батурин. Російські царі, а потім і російські імператори надавали Києву жалувані грамоти, якими підтверджували його права і привілеї, зокрема, в 1656, 1660, 1661, 1679, 1689, 1699, 1700, 1710, 1730 рр.²⁹ З приходом на булаву Івана Мазепи митна система в Гетьманаті була остаточно сформована. Основні зусилля нового гетьмана спрямовувались на те, щоб виробити дієві механізми контролю в системі зовнішнього оподаткування, відмежувати внутрішню торгівлю від зовнішньої, а також розділити повноваження між полковою канцелярією та адміністрацією ратуш. Так, у 1691 р. Іван Мазепа написав листа екзотору Фотію, в якому наказував повернути жителям Седнева (Чернігівський полк) 9 золотих, що були незаконно стягнуті факторами з товару внутрішньої торгівлі³⁰. Згодом гетьман видає аналогічного змісту універсал, у якому контроль за правильністю збору індукти покладался не на стародубський магістрат, а на полкове управління. Як зазначено в документі, полковник мусив контролювати, щоб «фактори індуктарские з его подданих неналежали и не вимагали жадного податку», а також і не забирали в іноземних купців підвід³¹.

Гетьманський уряд, який був зацікавлений у розвитку зовнішньої торгівлі, намагався надавати певні пільги для іноземців. Гетьман І. Виговський своїми універсалами від 9 лютого 1658 р. та 3 травня 1659 р. дозволив православним грекам — підданим Османської імперії — вести на території Української держави безмитну торгівлю, сплачуючи лише зовнішні мита: індукту та евекту³². Усі наступні гетьмани також підтверджували своїми універсалами право грецьких купців вести в Україні вільну торгівлю на таких же умовах. Зокрема, аналогічний універсал видав І. Брюховецький 1 березня 1666 р. Тут слід зазначити ще й релігійний

²⁹ Щербина В. Документи до історії Києва 1494–1835 рр. // Український археографічний збірник. — К., 1926. — Т. 1. — С. 1–49.

³⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 8710. — Арк. 22.

³¹ Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. — С. 37.

³² Плохинский М.М. Иноземцы в старой Малороссии // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902. — Т. 2. — М., 1905. — С. 46.

чинник, який відіграв не останню роль у наданні пільг грецьким купцям: греки в очах українських гетьманів і духовенства були мучениками, страждальцями за віру.

У перші десятиліття XVIII ст. сума від індуктового збору становила близько 10 000 руб. У 1731 р. вона зросла до 20 000 руб., 1740 р. — до 27 000 руб.³³ На час скасування російським урядом митних зборів в Гетьманаті, тобто на 1754 р., евета й індукта, які надходили до військового скарбу з усіх полків, крім тих земель, що відійшли до Нової Сербії, становили 48 148 руб. 85 коп., тобто 1/4, а в 1730–1740 рр. — 1/3–1/2 гетьманського скарбу³⁴.

Отже, на початку XVIII ст. прибутки від зовнішньої торгівлі в структурі фінансових систем як Лівобережної України, так і Російської держави займали провідне місце. Але якщо в Україні митні збори становили 35–50% у структурі бюджету, то в Росії вже на початку XVIII ст. тенденції радикально змінилися. У 1680 р. митні прибутки в російському скарбі становили 53% (650 223 руб. з 1 220 367 руб. загальних прибутків), у 1724 р. — 13,5% (при загальних прибутках скарбу 8 654 727 руб.)³⁵. Таке співвідношення доводило, що у фіскальній системі Гетьманату продовжував панувати непрямий податок, а це свідчило про слабкий рівень промислового розвитку й нестачу капіталів українського купецтва для створення мануфактурного виробництва.

Структура та зовнішня торгівля Української держави, аналіз її складових дають можливість з'ясувати фактори, що підштовхували російський уряд уніфікувати митні системи. Тому розглянемо зовнішньоекономічні зв'язки Гетьманату за різними географічними напрямками у першій половині XVIII ст. Найважливіше джерело, що розкриває зміст торгівлі й митне регулювання між Україною та Росією, — це Курські митні книги 1720 р. У цей рік, власне, митні статті було виділено в окрему книгу, тобто звітність про митний збір отримала самостійне справочинство. У митній книзі 1720 р. детально показана транзитна торгівля через Курськ. У джерелах XVII ст. відомості про транзит не фіксувалися взагалі. Порядок заповнення курських митних книг на 1720 р. порівнянно з XVII ст. значно змінився. В документі найретельніше стала фіксуватися транзитна торгівля, склад придбаних товарів, пункти їх призначення, у статтях про реалізовані

---

³³ Полное Собрание Законов Российской Империи (Далі — ПСЗРИ). — СПб., 1830. — Т. XIV. — № 10236.

³⁴ Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України у XVIII ст. // Історико-географічний збірник. — К., 1931. — С. 97–105.

³⁵ Князьков С. Очерки из истории Петра Великого и его времени. — СПб., 1914. — С. 269.

товари почали вказувати місця, де вони були закуплені, різницю початкової та продажною ціни. Для реєстрації товарів, що відправлялися з Курська в інші райони, обов'язковим став підпис їх власників, чого не вимагалось у XVII ст. Зміни, що відбулися, пов'язані з загальними тенденціями поглиблення бюрократизації державного апарату, впорядкуванням адміністративної звітності й посиленням урядового нагляду за діяльністю різних органів влади в центрі та на місцях, що намітилися в роки правління царя Олексія Михайловича й особливо проявилися у роки реформ Петра I³⁶.

На початку XVIII ст. Курськ був важливим вузлом сухопутних шляхів. Він знаходився на так званому «Московському» («Посольському») шляху, що проходив за маршрутом Тула — Мценськ — Орел — Кроми й далі через Белгород до Криму. Крім нього, за «Поверстной книгой» XVII ст., від міста в різних напрямках розходило ще шість шляхів, у тому числі на Суми, Глухів, Київ, Новгород-Сіверський, Чернігів. Через своє географічне розташування Курськ у першій половині XVIII ст. був не лише великим торговельним центром, але й важливим митним пунктом на російському кордоні, де розміщувалась прикордонна митниця, в функції якої входив контроль за товарами, що експортувалися з Росії в Лівобережну Україну і в зворотному напрямі. Завдяки цьому в курських митних книгах відображено не лише ринкові операції в самому Курську, а також російсько-українську торгівлю.

Транзитна торгівля через Курськ 1720 р. здійснювалась тільки в меридіальному напрямі — з Росії в Україну та з України в Росію. В митній книзі зафіксовано лише один випадок провезення товару (хлібне вино) у широтному напрямі — з Путивля до Воронежа. Дані про розподіл кількості явок і сукупної вартості товарів, провезених через Курськ з Росії в Україну та в зворотному напрямі, наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Транзитна торгівля через Курську митницю за 1720 р.

Вивезення товарів з Росії в Україну				Вивезення товарів з України в Росію			
Явки		Сума		Явки		Сума	
К-сть	%	руб.	%	К-сть	%	руб.	%
266	35,3	42 549,495	28,3	488	64,7	108 031,915	71,7

Сукупна вартість товарів, вивезених з України в Росію 1720 р., у 2,5 раза перевищувала сукупну вартість товарів, відправлених з Росії в Україну. Кількість явок товарів, увезених з України в Росію, була у 1,8 раза

³⁶ РДАДА. — Ф. 273. — Оп. 1. — Ч. 8. — Спр. 32897. — Арк. 113.

більше, ніж тих, що надійшли у зворотному напрямі. Важливо зазначити, що транзитна торгівля через Курськ зосереджувалася головним чином у руках мешканців Росії. На їх частку припадало 718 явок (94,8%) і 123 443,23 руб. від сукупної вартості привезених товарів (82%). Українським купцям у транзитному товарообігу відводилась менша роль. Упродовж 1720 р. ними зареєстровано лише 34 явки товарів на загальну суму 11 283,18 руб. Відправку товарів з Росії до Лівобережжя здійснювали мешканці 24 міст та повітів (у тому числі з 2 українських міст). Найактивніше в цій сфері товарообміну діяли курські, московські, тульські купці. При цьому курські купці, які вивозили товари до України, практично нічого не везли назад (у всякому разі, через курську митницю). За 1720 р. зафіксовано лише один такий випадок. Можливо, курські купці поверталися з поїздок в Україну порожніми й потім вкладали отриманий прибуток у придбання товарів у російських містах. Географічне представництво купців, що вивозили товари з України, було ширшим: серед них зафіксовані мешканці 34 міст та повітів (у тому числі 7 українських). Основним пунктом збуту українських товарів, що ввозилися через Курськ, була Москва, де реалізовувалось 48,8% товарних партій, привезених з українських міст. Їх сукупна вартість становила 67,9% від загальної вартості українського імпорту.

З Росії в Україну через Курськ 1720 р. було вивезено товари 174 найменувань, а ввезено з України в Росію 71 найменування. Товарообмін між Росією та Україною мав чітко виражену взаємоспрямовану товарну спеціалізацію. Серед товарів, що вивозилися з Росії, переважали в основному різні промислові вироби російського та іноземного виробництва — тканини, одяг, галантерея, метали та залізні вироби, хімічні речовини. У зворотному напрямі рухалась, у першу чергу, сільськогосподарська продукція.

Провідне місце в російському експорті в Україну належало різним іноземним і російським тканинам. Лише у складі суто товарних партій (без супутних товарів) їх було вивезено на суму 17 660,98 руб. — 41,5% від загальної вартості всіх товарів, відправлених в українські міста через Курськ. Серед тканин, що експортувались в Україну, домінувало полотно, придбане в центральних повітах Росії. У складі товарних партій тканин його сукупна вартість дорівнювала 11 578,56 руб.

Другий товар, що мав суттєве значення в російському експорті, — це чорний метал. Його сукупна вартість — 4735 руб. (11,1% від загальної вартості товарного вивезення). В українські міста в основному йшло тульське залізо у зв'язках. Листове залізо купувалось у Москві.

З непромислових товарів, що провозилися через Курськ, відзначається хутро. Сукупна вартість цього цінного товару у складі чистих явок становила 5323,55 руб. (12,5% загальної вартості товарного вивезення). Основний обсяг хутра для України закуповувався в Москві. На експорт

ішли головним чином дешеві хутра білок та зайців. Явок хутра тварин коштовних порід (соболь, норка, куниця) взагалі не відмічено.

З товарів, що надходили з України через Курськ, головне місце займала велика рогата худоба. На її частку припадає 48,1% сукупної вартості всього українського імпорту. В 1720 р. 69% українських волів та корів (13 030 голів на суму 35 505,85 руб.), що прогнали через Курськ, потім було продано в Москві. Крім Москви, українська велика рогата худоба збувалася в дев'яти російських містах: Тулі — 1589 голів, Петербурзі — 1446, Калузі — 1416, Серпухові — 284, Болхові — 265, Белеві — 182, Орлі — 156, Вишньому Волочку — 110, Лівнах — 87. Привертає увагу значна кількість худоби, реалізованої в Петербурзі. Немає сумнівів, що доставка з України в нову російську столицю живої худоби була справою нелегкою (досить нагадати, скільки природних перешкод доводилось долати на своєму шляху тваринам та їх погоничам). Ця справа вважалася прибутковою, тому що великому місту потрібна була значна кількість провіанту, в тому числі м'яса, а місцеві ресурси не могли повністю задовольнити всі потреби.

Крім великої та дрібної худоби, регулярно поставлялися такі продукти українського тваринництва, як яловиче сало, вовна, сирі яловичі шкіри, коров'яче масло. Загальна вартість усієї тваринницької продукції, що надходила з України в Росію через Курську митницю, становила 68 663,14 руб. — 63,6% від загальної вартості українського товарного привозу. Слід зазначити, що з України ввозилась, як правило, необроблена шкіра, увезення обробленої шкіри (червоної юхти) за 1720 р. відмічено всього один раз.

Сукупна вартість товарів промислового і ремісничого виробництва, ввезених з України в Росію через Курськ, дорівнювала у 1720 р. 21 194 руб. (19,6% від загальної вартості малоросійського імпорту). Визначити за митними книгами місце виробництва імпортованих з України промислових виробів можна не завжди. Втім, упевнено можна говорити про те, що значна їх частина до продукції українського ремісництва не належала. Так, до товарів, що походили з-за кордону, можна зарахувати бавовняну та шовкову тканини, а також коси прусського виробництва.

Бавовняна тканина становила важливу статтю українського імпорту в Росію. Ці товари в 1720 р. регулярно ввозились через Курську митницю. Їх сукупна вартість складала 6291,65 руб. (5,8% усього українського імпорту і 29,7% загальної вартості ввезених українських товарів).

Велике значення для російської оборонної промисловості мав імпорт з України такого стратегічного товару, як селітра. Упродовж 1720 р. через Курськ увезено селітри на суму 19 614,40 руб. (18,2% сукупної вартості товарного ввезення), при цьому більша її частина (79,7%) за указом Петра I

відправлена в Москву до Артилерійської канцелярії без сплати митних зборів.

Із сировинних товарів аграрного походження з України важливе значення мав віск. У загальній вартості українського імпорту на його частку припадало 4,2%. Більша його частина продавалась у Москві, Ярославлі, Архангельську. Вивезення з України в Росію хліба, що мало виключно важливе значення у пізніший період, у 1720 р. здійснювалось у мінімальних обсягах. У митних книгах відзначено всього дві невеликі товарні партії (36 чвертей), що відправлені для продажу до Москви³⁷.

Відомості з митних книг дають змогу встановити норму прибутковості в торгівлі деякими товарами, що купувались у російських містах для продажу в Україні (табл. 2).

Таблиця 2

**Прибутковість торгівлі російськими товарами в Україні
(за даними 1720 р.)**

Товар	Середня норма прибутку (%)
Залізо	29,5
Риба	24,8
Тканини	22,0
Хутра	19,5
Папір	10

Наведені дані добре корелюються з відомостями комісії, створеної Комерц-колегією для з'ясування обсягів та напрямів переміщення товарів через українські лівобережні міста. Тоді ж київському генерал-губернатору П. Голіцину надійшло розпорядження, а гетьману І. Скоропадському — грамота про надання допомоги голові комісії Василю Івановичу Блеклову. На початку 1721 р. В. Блеклов доповів у Комерц-колегію про виконання завдання й додав до рапорту реєстр товарів експорту й імпорту за 1715–1720 рр.

Зміст складеного ним реєстру було визначено інструкцією, яка передбачала відповіді на 7 запитань: 1) які товари вивозять із міст Лівобережжя в Польщу, Туреччину, Пруссію, що звідти привозять; 2) які російські товари вивозяться через Гетьманщину в Західну Європу і які товари туди ж вивозили 15–20 років тому; 3) такі ж порівняльні дані про прогін через митниці худоби на продаж; 4) які російські й іноземні товари продаються на Свинському ярмарку, і якими товарами там торгували на початку

³⁷ Раздорский А.И. Книга таможенного и питейного сбора Курска и Курского уезда 1720 г. Исследование. Тексты. Комментарии. — СПб., 2007. — 622 с.

століття; 5) яку індукту й евеку збирає відкупник, якими грошима; 6) чи є скарги купців, і що треба зробити для розвитку торгівлі; 7) чи в належному порядку утримуються прикордонні митниці.

У зв'язку з відсутністю записних книг індукти до 1715 р. Блеклов подав відомості тільки за 1715–1720 рр., отже, він не міг знайти дані про торгівлю початку XVIII ст. У рапорті він зазначив, що мито з відкупу збирає ніжинський індуктор П. Лукін з розрахунку 3 коп. з 1 рубля російськими грошима, що скарг купців на утиски відкупника він не чув. Додані до рапорта В. Блеклова в Комерц-колегію 11 реєстрів дають змогу визначити напрям торгівельних шляхів, асортимент і товарні маси експорту та імпорту щодо кількості. Реєстри В. Блеклова складено на підставі реєстрів факторів (індукторів, екзоторів) різних міст і митниць: Києва, Ніжина, Переяслава, Стародуба, Ромен, Чернігова, Переволочної.

Відповідно до змісту реєстрів можна стверджувати, що у 1715 р. із міст Лівобережного Гетьманату за кордон відправлялися переважно хутро (30 найменувань), воли, полотно, крашенина, китайка, шовк, юхта, ладан, чай, бадан. Це були товари російського, українського, а також східного походження. Східні товари, доставлені ніжинськими греками, відправлялися головним чином на західноєвропейський ринок. У Москву відправлялися такі товари: 33 копи заповочі, 4 копи кумачу, 8 пудів воску, 14 пудів сала. З Польщі й Туреччини, які в реєстрі зазначені разом, через Білу Церкву до Гетьманату доставлялися різноманітні тканини, переважно дорогі (оксамит, атлас, сукно, полотно швабське), пояси, килими, сап'ян, коси, ножі, папір, прянощі, східні фрукти. З Москви в Україну привозилися: фарба, ладан, перець, папір, цукор, хутро лисиць, горностаїв, білок, зайців, норок, шкури астраханських овець тощо. Що стосується достовірності, то дані, які потрапили в реєстри, можуть бути тільки заниженими. Індуктори не мали ніякого сенсу завищувати відомості, а знижені показники давали й меншу суму зібраного мита, яке вони взяли у держави на відкуп, отже під час чергового взяття мита на відкуп можна було заплатити в державну скарбницю меншу суму³⁸.

З середини XVIII ст. у зв'язку зі зростанням промислового виробництва, появою нових міст, розширенням державного апарату, армії відбувається збільшення ємкості внутрішнього ринку, що позитивно впливає на інтенсифікацію торгівлі. Важлива роль у цьому відводилась демографічному зростанню. Збільшення населення відкривало перед виробником і купцем нові перспективи, а це вело до подальшої торгівельної спеціалізації та активності. В середині — другій половині XVIII ст. номенклатура

³⁸ Швидько Г.К. Джерела з історії діяльності митниць Гетьманщини XVIII ст. // Вісник Академії митної служби України. — 2000. — № 4. — С. 118–124.

українських товарів суттєво не змінилась, лише після скасування митного кордону між Лівобережною Україною та Росією її обсяги зросли. Серед найпопулярніших українських товарів залишались худоба і продукти тваринництва, тютюн, вовна, горілчані вироби. Українське купецтво та землевласники щорічно вивозили в Росію тисячі пудів тютюну. Бунчуковий товариш Лубенського полку П. Полетика повідомляв у 1751 р. до канцелярії гетьмана К. Розумовського, що він купив у Ромнах і зібрав на своєму маєтку 2712 пудів тютюну, й просив дозволу на право продажу його в Москві³⁹. Туди ж лише у березні — липні 1755 р. з України вивезено 11 209 пудів тютюну⁴⁰.

Усі товари, що експортувались українським купецтвом, а також імпортувались іноземцями з України після 1754 р., проходили через прикордонні митні застави: Васильківську, Стайківську, Переяславську, Кам'янську, Сорокошитську, Кременчуцьку. За 1767 р. митні збори з імпорту-експорту на цих митницях становили 145 776,74 руб. та 824 єфимки, 824 пів-єфимка та 60 чверть-єфимків. Зазначимо, що до 1754 р. евекта та індукта давали 44–48 тис. руб. на рік⁴¹.

Митно-торгівельні статистичні матеріали, особливо першої половини XVIII ст., розпорошені, фрагментарні й не дозволяють повністю систематизувати інформацію щодо кількісних показників зовнішньої торгівлі Лівобережної України за різними географічними напрямками. Виходячи з наявних джерел, можна стверджувати, що більша частина товарів тваринницького походження реалізовувалась у Росії. Якщо брати показники реєстру В. Блеклова за 1715–1720 рр. та Курських митних книг, то з такого товару, як велика рогата худоба, перевага російського ринку над східно-європейським за кількістю голів була приблизно у 25%, а за вартістю — у 49%. У той час, як до Росії спрямовувались лише сирі шкіри, до Східної Європи поставлялася оброблена шкіра (юхта).

Аналіз даних уже російських митниць (1758–1762 рр.) демонструє, що експорт промислових товарів і сільськогосподарських продуктів значно збільшився: за 4 роки вивезення текстильних виробів зросло у 2 рази, заліза — у 8,9 рази, паперу — у 7,8 рази, канатів — у 4 рази. При цьому українське купецтво виступало в 70% комерційних угод як імпортери. Лише в 1762 р. в митницях Лівобережної України пройшли митне оформлення такі промислові російські товари: 6875 пудів заліза, 2175 пудів чавуну, 159 аршинів білого полотна, 3700 шовкових поясів «московської роботи»⁴². Це свідчило, що після скасування українсько-російського

³⁹ Державний архів Харківської області (ДАХО). — Ф. 7. — Спр. 122. — Арк. 1.

⁴⁰ Там само. — Ф. 844. — Оп. 1. — Спр. 216. — Арк. 1–3.

⁴¹ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 2560. — Арк. 27.

⁴² Там само. — Ф. 54. — Оп. 2. — Спр. 3435. — Арк. 5–7.

митного кордону територія Гетьманщини втратила транзитний статус, імперський митний кордон просунувся до кордонів Австрійської імперії та Речі Посполитої, що дозволяло здешевити російські експортні товари, а також отримувати дешевший імпорту. Фінансовий вигравш від ліквідації гетьманської евекти та індукти можна зараховувати до провідних факторів, що вплинули на інтеграцію Лівобережної України до імперської митної системи.

До початку повноцінної роботи чорноморських портів наприкінці XVIII ст., як свідчить зовнішньоторгівельна статистика, українська ділянка імперського митного кордону приймала й обробляла імпортуні товарні потоки, в той час як балтійські порти Росії спеціалізувались на обробці експорту (табл. 3).

Таблиця 3

**Співвідношення експорту та імпорту Російської імперії
за різними географічними напрямками (за 1783 р.)**

Географічний напрям	Імпорт		Експорт	
	у тис. руб.	%	у тис. руб.	%
Архангельський порт	435,6	17,4	1439	41,6
Балтійські (Петербурзький, Ревельський, Нарвський та ін.)	601,9	24,2	1099,6	31,8
Чорноморські	248,2	9,9	284	8,2
Митниці:				
Українські	890,1	35,8	476,9	13,8
Білоруські	315,8	12,7	158,7	4,6

Запровадження 28 квітня 1722 р. Малоросійської колегії і скасування гетьманської форми правління не порушили традиційну організацію митної служби в Україні, але велика кількість скарг до Сенату щодо дій відкупників змусила російський уряд у 1731 р. ухвалити практику передання індукти на відкуп «охочих людей» на обмежений строк (не більше 6 років для одного відкупника). У тому ж таки році Сенат ухвалив «дать торг» тільки українським мешканцям, «не примешивая греков и протчих приезжих из-за границ и великороссийских людей». Згідно з імператорською резолюцією на сенатській доповіді, відкуп у сумі 20 000 руб. терміном на 6 років передавався ніжинському війтові Петру Стерієву, з умовою сплачувати відкупні гроші «по третям года» в Канцелярію міністерського правління. Наступним кроком у цьому напрямі був сенатський указ від 8 грудня 1748 р., за яким Генеральна військова канцелярія мала призначити для екзакції індуктового збору «из знатных природных и оседлых,

искусных к тому малороссиян». Ці екзактори мусили збирати індукту й віддавати її до військового скарбу, «и тех сборных денег без указа из сената ни в какие расходы не держать»⁴³. Як вже зазначалося, евекта й індукта були одними з основних джерел надходження коштів до військового бюджету. Проте російський уряд намагався спрямувати прибутки з цих зборів на свої потреби. Так, 11 грудня 1742 р. було видано імператорський указ, згідно з яким «употреблялись те индуктные деньги з прочими тамошними малороссийскими доходами на гусарские полки»⁴⁴.

У відповідь на таке рішення з України почали надходити скарги на те, що згаданий указ порушував одвічні права козацької старшини. До речі, остання користувалась особливим привілеєм, наданим ще гетьманом Б. Хмельницьким, який дозволяв їй здійснювати свої торгівельні операції, не сплачуючи ані евекти, ані індукти. Царський уряд, відчуваючи потребу в людських ресурсах для оборони Півдня, задовольнив вимоги козацької старшини. З відновленням у 1750 р. гетьманства індукту й евекту збирали вже на гетьманський уряд. Петербург не наважувався втручатися в митні збори Гетьманщини аж до 1757 р.

У той же час успішна реалізація проекту П. Шувалова щодо скасування внутрішніх мит на теренах самої Росії прискорила процес формування Української митної системи⁴⁵. З січня 1754 р. портові та прикордонні митниці приступили до збирання мит на загальних підставах. Але в указі від 4 січня 1754 р. не містилося вказівок на те, як має збиратися мито з товарів, які ввозилися з української території або вивозились в Україну. Тільки стосовно найважливіших експортованих українських товарів (пряди, сала, воску) зазначалося, щоб із них у Брянській, Сівській та Курській прикордонних митницях не брали 13-копійкового мита, оскільки воно буде зібрано в портах під час продажу цих товарів.

Установлення 13-копійкового мита на кордоні між Росією й Україною зачіпало також інтереси великих купців та мануфактурників, наприклад, власників суконних мануфактур, які отримували з України вовну. Через це Комісія з мит спеціально розглянула питання про порядок проведення митного збору на кордоні з Лівобережним Гетьманатом. На думку більшості членів Комісії, крім пряди, воску та сала, необхідно було звільнити від збирання 13-копійкового мита ряд інших товарів, що завозилися з України. Проти виступив лише колезький радник К. Матвеев. Він висловився за звільнення від 13-копійкового мита лише тієї продукції, яку

⁴³ ПСЗРИ. — Т. XI. — № 9957.

⁴⁴ ПСЗРИ. — Т. XIV. — № 10236.

⁴⁵ *Барвинский В.А.* Заметки по истории финансового управления в Гетманщине // Сборник статей в честь проф. В.П. Бузенскула. — Харьков, 1914. — С. 821.

було названо в указі від 20 грудня 1753 р. Решта товарів, що вивозилися з України до Росії, на його думку, мала підлягати стягненню 13-копійкового мита. У Сенаті, де це питання обговорювалося 11 січня 1754 р., було підтримано позицію К. Матвеева, а думку більшості членів Комісії відхилено⁴⁶.

Після такого сенатського рішення митний бар'єр між Росією та Україною зберігався і надалі. Так, при ввезенні українських товарів, зокрема, й тих, у яких була зацікавлена російська промисловість (вовна, шкіра, сира шкіра), замість колишнього мита за явку грошей у розмірі 2,5 коп. з рубля почали брати 13 коп. Під час вивезення російських товарів до Гетьманату замість внутрішнього 5-відсоткового мита почали стягувати збір у розмірі 13 коп. з рубля. Торгово-промислові кола Росії не могли змиритися з такою ситуацією. У зв'язку з цим у Комісії було розглянуто низку проєктів, які відбивали позиції великого російського купецтва й мануфактуристів стосовно перенесення прикордонних митниць на західний кордон.

Розглянувши пропозиції, що містилися у проєктах, Комісія з мит запропонувала створити прикордонні митниці «по государственной границе», а саме: головну митницю в Києві та митні пропускні застави в Сорокошицях, Мглинах, а для приїжджих купців з Криму — в Переволочній. Крім того, передбачалося заснування додаткових митниць в районі Стародуба, в Полтаві й Кременчуці. Наступним після створення митниць кроком мала стати ліквідація на Лівобережжі індукти й евекти. Отже, Комісією з мит пропонувався Сенату розгорнутий план перебудови митних порядків в Україні. Головна мета цього проєкту спрямовувалася на поширення на територію Гетьманату юрисдикції митної системи Росії, тобто створювалися умови для просування російського купецтва на український ринок. У зв'язку з цим представники старшини рішуче виступили проти запропонованого Комісією з мит плану. Їх погляд було викладено в поданні гетьмана К. Розумовського Сенату, складеному генеральним писарем А. Безбородьком і військовими писарями В. Туманським та І. Лебединським. Однак Сенат на засіданні 14 березня 1754 р., по суті, відхилив цей документ української сторони і подав свою доповідь про зміну митних порядків в Україні для затвердження імператриці Єлизаветі Петрівні. Імператриця затвердила доповідь Сенату і вже 15 липня 1754 р. видала указ «Об уничтожении индуктнаго сбора и о взимании с товаров, привозимых из Малороссии в Россию и из Росси в Малороссию, одних вновь положенных пошлин». Отже, індукта й евекта в торгівлі між Україною та Росією скасовувались.

⁴⁶ Волков М.Я. Таможенная реформа 1753–1757 гг. // Исторические записки. — Т. 71. — 1962. — С. 82–96.

Подальший процес поширення російської митної системи на Лівобережну Україну напряму пов'язаний з питанням визначення кордонів козацької держави на початку XVIII ст. Згідно з Карловицьким договором 1698 р., Річ Посполита оволодівала територією південно-східної Київщини та Поділлям. Якщо зважити на те, що Волинь і решта земель Київщини вже перебували під королівською владою, то наприкінці XVII ст. Польща добилася задоволення своїх експансіоністських потреб і отримала згоду інших країн східноєвропейського регіону на володіння майже всією Правобережною Україною. Воднораз міжнародні відносини останньої чверті століття так і не вирішили питання з подніпровською територією Правобережжя. Крім того, зазначимо, що Карловицький мир, як і всі міждержавні договори XVII ст., виявився недовговічним. Політичний статус Правобережної України розглядався Нарвською угодою 1704 р. між Петром I і Августом II, а також був одним із головних питань, що порушувалися системою міжнародних договорів між Річчю Посполитою, Османською та Російською імперіями у 1711–1714 рр.

Не менш складна ситуація склалася і з визначенням кордонів на сході між Українським Гетьманатом та Російською державою. Справа в тому, що угоди, які укладались у різні часи між українськими гетьманами та російським царем, паралельно з визнанням державних кордонів Лівобережної України передбачали присутність російських воєвод в українських містах (Київ, Переяславль, Чернігів, Ніжин). Згідно з пунктами угод, влада російських воєвод обмежувалась лише управлінням російськими гарнізонами, проте вони періодично втручались у фінансові та судові справи магістратів і полкових канцелярій, що створювало конфліктні ситуації. Історія воєводського правління від Б. Хмельницького до П. Скоропадського являє безперервну боротьбу між козацьким самоврядуванням і намаганням імперського уряду запровадити в Гетьманщині російську адміністративну систему.

На початку XVIII ст. запроваджується поступовий поділ Росії на провінції і губернії. Перший указ про це датується ще 1699 р., другий — 1708, а остаточний — 1719 р.⁴⁷ У цей час київські воєводи отримують титул губернаторів, пізніше — генерал-губернаторів. Першим київським губернатором був призначений Ю. Фамендін. Царський указ від 10 лютого 1707 р. створював адміністративно-територіальну систему, яка фактично розмивала україно-російський кордон і була передумовою для інтеграції Лівобережної України до складу Росії⁴⁸. У 1708 р. відбувся перший поділ Росії на губернії. У перелік цих губерній включена й

⁴⁷ ПСЗРИ. — Т. III. — № 1706; Т. IV. — № 2218.

⁴⁸ Там же. — Т. IV. — № 2140.

Київська. На 1708 р. вона охоплювала частину сучасних областей України і Росії — Харківської, Курської, Орловської. З українських міст до неї було включено Київ, Переяславль, Чернігів, Ніжин. Адміністративний устрій 1708 р. був змінений у 1719 р. Губернії поділялись на провінції. Загальна кількість міст розподіленої на чотири провінції — Белгородську (20 міст), Севську (9 міст), Орловську (6 міст), Київську (11 міст) — Київської губернії зменшилася з 56 до 41. Київська провінція залишалась підпорядкованою губернатору лише у військовій справі, справжнім її адміністративним центром був не Київ, а російський Белгород. Фактично Київська губернія територіально ділилась державним та митним кордоном. У Севську та Курську діяли російські митниці. Таким чином, перші кроки на шляху інкорпорації козацької України до складу Російської держави були зроблені.

У період правління російської імператриці Анни Іоановни засновується Українська вартова лінія від Дніпра до Дону, яка заповнювалась українськими полками ланд-міліції, що підпорядковувались київському генерал-губернатору. Одночасно радикально зростали повноваження російської губернаторської влади. У 1737 р. набуває чинності детальна посадова інструкція київському генерал-губернатору (на той час генерал-майор Сукін). Документ містив такі положення стосовно митного регулювання: «1) об отъезжих и приезжих для торговых промыслов, 2) о заповедных товарах и монете, 3) о приезжих с товарами из-за границы и о пропускных за границу, 4) о доходах, чтоб оных без указа не убавлять и не прибавлять». Особливо слід наголосити, що до повноважень генерал-губернатора перейшли функції з охорони державного кордону та дипломатичних зносин з іноземними державами. Тим самим на сході російська влада наполегливо, крок за кроком, намагалась знівелювати статус україно-російського кордону, що дозволяло висунути російську митну інфраструктуру на кордони з Польщею.

На півдні ситуація з визначенням кордонів на початку XVIII ст. була такою: за Прутським трактатом 1711 р., Константинопольським та Адріанопольським договорами (5 квітня 1712 та 13 червня 1713 рр. відповідно) Росія зруйнувала укріплення Кам'яного Затону на Дніпрі та Новобогородицьку фортецю в гирлі р. Самари, її війська полишили Правобережну Україну. Кордон з Туреччиною (прикордонна комісія закінчила свою роботу 19 травня 1714 р.) визначався по Орелі й Самарі, що суттєво наближало його до Кременчуччини⁴⁹.

---

⁴⁹ Троцкий П. Пустынно-Николаевский монастырь // Труды Киевской духовной Академии. — 1878. — № 9. — С. 624.

Отже, Кременчук у цей час перетворюється на класичний прикордонний центр. Причому петровські реформи (1722–1725 рр.), спрямовані на інкорпорацію України, призвели до утвердження у прикордонній смузі військової влади комендантів (спадкоємців старого інституту воєвод), які мали подвійне підпорядкування — Малоросійській колегії (у цивільних справах) та київському генерал-губернатору (у справах військових і зовнішньополітичних). Так, 12 липня 1722 р. російський Сенат призначив комендантом Полтави та Переволочни полковника Івана Чичеріна, який де-факто також виконував обов'язки полтавського козацького полковника. Вже восени 1722 р. він прибув на нове місце служби, де його повноваження було підкріплено сотнею російських драгунів.

Практично митні функції на території Лівобережної України російська влада розпочала реалізовувати вже у другому десятилітті XVIII ст. Для контролю за зовнішньою торгівлею, а також для запобігання втечі селян та протидії гайдамацькому рухові російський уряд створив широкую мережу прикордонних форпостів. Так, у 1714 р. київський губернатор Дмитро Голіцин отримав розпорядження заснувати на польському та литовському кордонах застави. Службовці цих форпостів також повинні були стежити, «щоб заборонених товарів через кордон не провозили».

Київські губернатори, які фактично контролювали зовнішню торгівлю Лівобережжя, намагалися спрямувати її в основному через Київ. Кожен купець, який хотів придбати або продати товари за кордоном, мусив спочатку дістати дозвіл місцевих урядових органів на виїзд: міщани — у магістраті або ратуші, представники інших верств населення — у сотенному або полковому правлінні. Згодом він подавав клопотання до Київської губернської канцелярії. Службовці канцелярії перевіряли всі товари й гроші, що їх віз купець, установлювали особу купця, його челядників та фурманів, а дані про них надсилали до губернської канцелярії. Купців ознайомлювали з указом про заборону вивозити за кордон певні види товарів і вимагали від них письмове зобов'язання на його виконання. Сплативши в губернській канцелярії «печатную пошлину», купці отримували перепустку і їхали до форпосту, де знову ретельно перевіряли товари й гроші, а також осіб, що супроводжували купця. Тут купці сплачували індукту й евекту. Такий же контроль проходили й іноземні купці.

У Державному архіві міста Києва збереглося кілька документів, так званих «віденій», які вносилися до «Книги права Магдебурзького Ратуши Киевской». Наведемо свідчення окремих з цих документів: «1716 року, січня 13 дня» за наказом «сиятельного и превосходительного» воєводи і губернатора київського Дмитра Голіцина з'ясовано, що міщанин київський Человил хоче виїхати за кордон «до ляхов за купецьким промыслом. При

собі має десять золотих талерів для закупівлі товарів. Поруку за Человила в Ратуші дав місцевий купець Михайло Малечко. Виїзд Человила за кордон дозволено»⁵⁰.

В іншому документі, датованому 10 січня того ж року, зафіксовано, що до магістрату звернувся міщанин, купець Іван Павлович із заявою, що він разом із двома іншими особами «хоча ехать за границу до Немецкой» для закупівлі товарів. І для їх купівлі везе з собою «червеного золота талери» (суму грошей не зазначено). Поруку за І. Павловича дав Михайло Малечко. Виїзд «на тую сторону» купцеві і двом міщанам, що супроводжували його, було дозволено. До документа прикладено печатку Київського магістрату⁵¹.

Виконуючи доручення губернатора, магістрат не лише контролював в'їзд-виїзд іноземних купців до міста, стягував з них відповідні митні платежі, але й забезпечував нагляд за ввезенням і вивезенням з Києва російських та іноземних грошей, а також за таємним експортуванням заборонених («заповедных») товарів (тютюн, горілка, селітра, мідь, срібло та ін.)⁵².

Поряд із наглядом за експортно-імпортними операціями, що здійснювалися київськими купцями та їхніми зарубіжними партнерами на території міста, магістрат контролював транзитні переміщення товарів як безпосередньо через Київ, так і його околицями. Таким чином, управа міста з дозволу та на доручення губернського правління практично перебрала на себе функції митного органу. Свідченням такого підходу може бути «віденіє» магістрату від 5 липня 1718 р. З документа видно, що за наказом губернатора Д. Голіцина магістрат перевіряв діяльність купців з міста Острога Василя Грабовецького і Михайла Марковича. Було встановлено, що волинські купці, які мали польські документи про засвідчення особи, наприкінці травня «проехали з Польщі мимо Києва чрез Переяслав», а тепер (тобто 5 липня 1718 р.) повертаються додому з 11 возами вовни і білих смушків. При собі мали 13 рублів копійками. В ратуші купцям зачитали царський указ, в якому було визначено перелік товарів, заборонених до вивезення з країни, купці заявили, що таких товарів не мають. Це й було зафіксовано у «віденії». Після цього вони сплатили вивізне мито й отримали дозвіл на виїзд⁵³.

Незважаючи на складну процедуру переїзду через кордон, через форпости, що знаходилися поблизу Києва, вивозилося багато товарів.

⁵⁰ Державний архів міста Києва. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 6.

⁵¹ Там само. — Арк. 5.

⁵² Там само. — Арк. 13.

⁵³ Там само. — Арк. 2.

Звичайно значна кількість купців Лівобережжя вела торги на ярмарках Правобережжя, однак багато з них, особливо заможні, їхали до Польщі, а інколи й до Пруссії чи Саксонії. Найчастіше вони бували в Шльонську (польська назва Сілезії), зокрема, у Вроцлаві (Браславлі), а також у Данцигу й Варшаві. Основним товаром, який експортувався з Лівобережжя у Польщу в першій половині XVIII ст., були воли. Найбільше худоби експортували з південних районів Лівобережжя, зокрема, з Прилуцького, Лубенського, Полтавського, Переяславського й Миргородського полків. Так, у 1711 р. миргородський полковник Д. Апостол разом із опішнянськими і лубенськими обивателями відправив до Гданська «осм сот и килкадесят» волів на суму 16 000 руб. У 1718 р. з Лубенського, Прилуцького і Переяславського полків через київські застави до Шльонська було вивезено 1888 волів, 1724 р. з Миргородського та Ізюмського полків — 1200, а з Прилуцького, Ніжинського та інших полків — 1915 волів⁵⁴.

Отже, ще до указу про скасування індукти та евекти українське купецтво вже ознайомилося з новими бюрократичними методами регулювання зовнішньої торгівлі, які діяли в Російській імперії. Одночасно перед ними постало завдання щодо визначення якомога точнішого періоду початку діяльності російських митниць на західних і південних кордонах Лівобережного Гетьманату. Фактично проміжок часу, який розділяв початок роботи митної установи й остаточне юридичне закріплення її статусу, становив рік. До 1 грудня 1755 р., до оголошення нового Митного статуту, мережа прикордонних митниць уже замкнулася, й таким чином українські землі включаються до загальноімперської митної системи.

Згідно з реєстром митниць у митному Статуті від 1 грудня 1755 р. на території Гетьманської України мали розпочати службу такі митні установи: в Бахмуті, Ізюмському слобідському полку, Царичанці на Українській лінії, від Дніпра за 45 верст на р. Оріль, Кременчузі, Секерині, Переяславлі, Василькові, від Києва за 35 верст, Стайкові на кордоні з Річчю Посполитою, у Межигор'ї — уверх по Дніпру, за 15 верст від Києва, Добрянці, на польському кордоні, у Вишкові, Білянці, фортеці Святої Єлизавети⁵⁵.

Скасувавши митні збори в Лівобережжі, російський уряд змушений був вирішити ще одне не менш важливе питання, а саме: митні збори, які існували тут у першій половині XVIII ст., надходили до гетьманського скарбу, а звідти направлялися на різні державні потреби. Як зазначалося раніше, евекта й індукта разом на 1753 р. становили 48 тис. руб. 85 коп.

⁵⁴ Тищенко М.Ф. Про участь Лівобережної України в зовнішній торгівлі у XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1963. — № 3. — С. 104.

⁵⁵ ПСЗРИ. — Т. XIV. — № 10468.

Тому, ліквідувавши митну систему Лівобережного Гетьманату, а разом із нею й митні збори, російському урядові необхідно було поповнити якимись доходами цю суму. У зв'язку з цим 26 червня 1755 р. на підставі указу Єлизавети Петрівни від 15 липня 1754 р. Комерц-колегія ухвалила видавати цю суму з мит, які планувалося збирати на Переволочанській та Кременчуцькій митницях, причому Переволочанська митниця мала видавати на це 24 148 руб. 85 коп., Кременчуцька — 24 000 руб. Якщо ж на цих митницях не вистачало зібраних грошей до цієї суми, то Комерц-колегія наказувала поповнювати недостачу з інших митниць.

Заведеного порядку на митницях дотримувались аж до 15 травня 1758 р., а потім усі митниці, відповідно до указу Сенату, було передано на відкуп «Темеринковской компании Директору Шемякину и его товарищам» на 6 років⁵⁶.

У листопаді 1763 р. Катерина II заснувала Головну над митними зборами канцелярію під керівництвом дійсного таємного радника Е. Мініха, якому наказувалось із навігацією 1764 р. узяти митні збори в казенне утримання. З 1 січня 1764 р. митниці перейшли в державне управління⁵⁷. За результатами року Комісія з комерції порівняла дані про митний прибуток за 1764 р. і за період відкупу. Шемякін з компаньйонами перераховував до казни 885 пудів 14 фунтів 61 золотник єфимків і 14 057 11 руб., а за 1764 р. казна отримала 1110 пудів 28 фунтів єфимків і 16 719 53 руб., що підтверджувало висновки Г. Теплова про сумнівну можливість отримання державою великих прибутків від митного відкупу⁵⁸.

Митний статут 1755 р. юридично закріплював скасування внутрішніх мит на території імперії і Лівобережної України й установлював єдину ввізну та вивізну ставку в розмірі 13% з ціни товарів, яка стягувалась додатково до тарифних ставок. З цього моменту стягнення митних зборів на кордонах імперії здійснювали 15 портових і 33 сухопутних митниць та митних застав, 8 із яких знаходились на кордонах з Річчю Посполитою. В Лівобережній Україні головна митниця з карантинном була збудована поблизу Васильківського прикордонного форпосту.

Незважаючи на тривалу Північну війну, обсяги зовнішньої торгівлі (особливо експорт) постійно зростали, у тому числі й у Гетьманській Україні, про що свідчать дані табл. 4⁵⁹.

⁵⁶ Там же. — Т. XV. — № 10837.

⁵⁷ Там же. — Т. XVI. — № 11985.

⁵⁸ РДАДА. — Ф. 397. — Оп. 2. — Спр. 195. — Арк. 188.

⁵⁹ Кафенгауз Б.Б. Экономические связи Украины и России в конце XVII — начале XVIII столетия // Воссоединение Украины с Россией 1654–1954 гг.: Сб. статей. — М., 1954. — С. 424–426.

Таблиця 4

Показники зовнішньої торгівлі Гетьманщини

Рік	Імпорт	Експорт
1715	129 000	735 000
1716	229 000	1 128 000
1717	268 000	1 337 000
1718	368 000	1 058 000
1719	903 000	1 577 000
1720	417 000	1 653 000
УСЬОГО	2 314 000	7 488 000

У цілому по імперії за першу чверть XVIII ст. бюджет збільшився на 1,5 млн руб., з 1749 по 1769 рр. він уже збільшився удвічі. Так, з 1749 по 1758 рр. прибутки держави в середньому за рік зростали на 567 тис. руб., а з 1758 по 1769 рр. — на 776 тис. руб.⁶⁰ При цьому митні збори зросли за цей час у 3 рази, що відобразило успіхи розвитку товарно-грошових відносин та формування загальноімперського ринку. У зазначений період швидкими темпами зростали прибутки держави від оподаткування промисловості, головним чином металургійної: вони збільшилися в 15 разів. Це зростання також пов'язане із включенням Лівобережної України у загальноімперський ринок після скасування митного кордону в 1754 р. Досить згадати, що лише у 1762 р. в українських митницях пройшло оформлення 6875 пудів заліза та 2175 пудів чавуну⁶¹. Суттєве збільшення обсягів виробництва й торгівлі підтверджує фінансова діяльність митниць Лівобережної України за 1755 р. (табл. 5).

Таблиця 5⁶²

Фінансова діяльність митниць Лівобережної України за 1755 р.

Митниці та митні застави	Сума митного збору (руб., коп.)
Васильківська	12467,04
Добрянська	9756,13
Злинська	10464,49
Кременчуцька	14263,25
Переволочанська	13159,86
Переяславська	5639,56
Усього	65750,33

⁶⁰ Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России. — М., 1954. — С. 87.

⁶¹ ЦДІАК України. — Ф. 54. — Оп. 2. — Спр. 3435. — Арк. 5, 6.

⁶² Там само. — Ф. 118. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 4.

Збільшення обсягів зовнішньої торгівлі Росії у другій половині XVIII ст. мало стійку зростаючу динаміку, але торгівельні маршрути поступово змінювались. З другої половини 1760-х років російське керівництво все більшу увагу звертає на південь — басейн Чорного моря. Геополітичні зміни вплинули на скорочення обсягів торгівлі через сухопутні західні митниці. Наприклад, дослідник митних відносин в Україні у XVIII ст. Є. Лицоева пов'язує цю динаміку з упровадженням митного тарифу 1766 р., який, на її думку, став причиною зростання контрабанди і скорочення митних прибутків⁶³. Але це не зовсім так. Дійсно, митні прибутки українських митниць, починаючи з 1766 р., почали скорочуватись (табл. 6).

Таблиця 6⁶⁴

**Прибутки митниць Лівобережжя у 1764–1769 рр.
та їх частка у митних прибутках Російської імперії
(крім Петербурзької портової митниці)**

Рік	Митні збори митниць Лівобережжя (руб.)	Частка зборів українських митниць у загальноросійських (%)
1764	304980	40
1765	305016	36
1766	279266	36
1767	250955	40
1768	202202	32
1769	133711	24

Загальні ж показники та прибутковість як зовнішньої торгівлі, так і митних зборів постійно зростали, незважаючи навіть на російсько-турецьку війну 1768–1774 рр. (табл. 7).

Таблиця 7⁶⁵

Обіг зовнішньої торгівлі та митних прибутків Росії в 1764–1769 рр.

Роки	Імпорт (тис. руб.)	Експорт (тис. руб.)	Всього (тис. руб.)	Митні збори (тис. руб.)
1764	9671	11494	21165	2379
1765	9200	13099	22299	2876
1766	9175	11608	20783	3223
1767	8893	11610	20503	2798
1768	10856	12972	23828	2300
1769	11680	14518	26198	3233

⁶³ Лицоева Е.В. Динамика таможенных тарифов на Украине-Гетманщине в XVIII в. // Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI–XIX вв.: Сб. материалов II межд. науч. конф. — Курск, 2009. — С. 201–208.

⁶⁴ РДАДА. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 296. — Арк. 3–8.

⁶⁵ Там само. — Ф. 854. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 1–2.

У той же час об'єктивним чинником, що вплинув на скорочення прибутковості лівобережних митниць, стали внутрішні заворушення в Речі Посполитій і, як наслідок, перший поділ цієї держави, а також початок чергової війни з Османською імперією. З початком турецьких війн російською владою запроваджуються обмеження на торгівлю такими товарами, як велика рогата худоба, коні, зброя. За їх вивезення купці суворо каралися, а товар конфісковували. Занепокоєний відпливом золотої та срібної монети за кордон, а отже, порушенням грошового обігу в країні, уряд наказував адміністрації форпостів та митниць уважно стежити за купцями, що також вплинуло на загальний стан торгівлі. Київський губернатор І. Глебов у рапорті від 1765 р. в Сенат доповідав, що заборона вільного обігу золотої та срібної монети спричинила помітне зменшення торгових операцій з хлібом. Унаслідок епідемії чуми 1770–1771 рр. російський уряд ужив безпрецедентних заходів безпеки, які діяли до 1774 р. Сенатським указом 1771 р. заборонялось увезення на територію України й Південної Росії різних видів тканин, шкір, прядива, хутра. Нелегальні товари підлягали знищенню. Для перетинання кордону були залишені лише Васильківська і Добрянська митниці⁶⁶. Необхідні карантинні заходи різко скоротили зовнішньоторгівельну активність на українсько-польському кордоні, що вплинуло на фінансову діяльність митниць. Їх річні показники не перевищували 50 тис. руб. (табл. 8).

Таблиця 8⁶⁷

Прибутки митниць Лівобережжя у 1770-х роках та їх частка у митних прибутках Російської імперії (крім Петербурзької портової митниці)

Рік	Митні збори митниць Лівобережжя (руб.)	Частка зборів українських митниць у загальноросійських (%)
1770	65468	15
1771	49104	11
1772	48852	9
1773	56286	12
1774	66415	19
1775	38313	10
1776	43961	13
1777	46960	14
1778	30093	11
1779	43730	15
1780	22706	30

Але основною причиною скорочення торговельної активності митниць Лівобережної України стали геополітичні зміни після укладення між Росією та Османською імперією Кучук-Кайнарджийського миру 1774 р.

⁶⁶ ПСЗРИ. — Т. XIX. — № 13502, 13552.

⁶⁷ РДАДА. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 296. — Арк. 9.

Постанови цього миру, що відкрили Чорне море для Росії, зусилля з облаштування новоприєднаних земель, заходи у сфері дипломатії та митної політики сприяли залученню іноземних купців у порти Новоросії.

З приєднанням у 1783 р. Криму в розпорядження Російської імперії перейшли порти півострова: найбільший і добре облаштований Кафа (Феодосія), а також Єнікале і Керч. Будувались і нові портові міста. Провідна роль серед них у ті роки відводилася Херсону, що мав стати центром усього підросійського Причорномор'я. Уряд уживав адміністративних і зовнішньополітичних заходів для підтримки зовнішньої торгівлі Херсона. Ще 1775 р. було заборонено будувати великотоннажні судна у Таганрозі, який виступав конкурентом Херсону на Півдні. Міжнародні торговельні договори, укладені в 1780-х роках Росією, в основному були націлені на розвиток торгівлі на Чорному морі. Не випадково більшість із них підписано з країнами, з якими було зручніше підтримувати зв'язки через чорноморські порти, а саме: з Туреччиною, Австрією, Неаполітанським королівством.

Упродовж 1770-х років прибутковість митниць на території Київської губернії зменшилась настільки, що витрати на їх утримання становили в середньому від 20 до 40%, у той час як в 1760-і роки не перевищували 5% від митних надходжень.

Отже, митна система, створена гетьманом Б. Хмельницьким 1654 р., проіснувала до середини XVIII ст., допоки 15 липня 1754 р. російська імператриця Єлизавета Петрівна своїм указом не ліквідувала її, а на територію Лівобережжя поширилось російське митне законодавство. Об'єктивними факторами, що прискорили ліквідацію митної автономії України, стали Північна війна, яка в свою чергу форсувала адміністративні та економічні реформи в самій Росії. Колосальні завдання потребували значних матеріальних ресурсів; на думку російських урядовців, їх можна було отримати за рахунок перебудови зовнішньої торгівлі у справжню потужну галузь. У зв'язку з цим змінювалась і роль митної політики, яка, крім суто фіскальних функцій, набувала ще й регулятивних. Україні у виконанні зазначеної імперської програми відводилась важлива роль. А з формуванням російських промислових кіл, зацікавлених в українському ринку, час включення його до загальноімперської митної системи наближався дуже швидко.

Історичний досвід гетьманської митної системи підтвердив закономірність, що організація митної служби та митно-тарифне законодавство завжди відповідають рівню розвитку економічних відносин. Митна система Лівобережної України досягла класичного зразка, характерного для східноєвропейського регіону. У той же час затримка з трансформацією її виробничої сфери у мануфактурний формат спростила завдання російському урядові інтегрувати український ринок у загальноросійський. У таких умовах був закономірним процес включення України в імперський митний простір.

Розділ 21

ПОЛКОВІ МІСТА: УПРАВЛІННЯ, ЕКОНОМІКА, ДЕМОГРАФІЯ

У цій розвідці йтиметься про міські поселення Лівобережної України (Гетьманщини) — регіону, фронтірне положення якого зумовило особливий перебіг урбанізаційних процесів, відмінний від решти теренів Центрально-Східної Європи¹. Значна частина цих територій ще у XVI ст. становила частину так званого «Дикого поля» й була взагалі позбавлена міст. Їх повторне осадження на місцях колишніх форпостів Київської Русі відбувалося у вигляді інтенсивної «реконкісти» з другої половини XVI ст. Показовим прикладом є надання польським королем Зигмунтом III привілею на «слободу пусту звану Пултава» у 1630 р., а вже у 1648 р. місто було центром Полтавського полку².

Унаслідок порівняно (з їхніми річпосполитськими візаві³) пізнього «старту» міста Гетьманщини практично не мали кам'яної забудови, вузьких вуличок з дво-триповерховими будівлями, котрі тісно обступали б центральну площу. Замість суворих шпилів та стін середньовічного замку гетьманське місто захищало себе земляною фортецею, довкола якої були розкидані абсолютно сільські мазанки й городи. Ці особливості «міських ландшафтів», безперечно, впливали на світогляд їхніх мешканців (так само, як і вони самі формували середовище, в якому жили), тож полтавський міщанин мав відмінне бачення міста, аніж житель Львова. До цих ландшафтних відмінностей можемо додати й забезпеченість лісом, будівельним каменем, доступом до глини, і, що найголовніше, — якісної питної води⁴, дефіцит котрої помітно позначився на житті великих європейських міст раннього нового часу.

Зрештою, і число мешканців козацьких міст було незначним, так, у XVIII ст. найбільші з 137 міст і містечок нараховували 5–8 тис. жителів. Палітра цих поселень була надзвичайно строкатою у сенсі юридичного

---

¹ У XVIII ст. Гетьманщина ще була відносно автономним утворенням в Російській імперії і складалася з десяти полків. Докладно див., наприклад: *Козут З.* Російський централізм і українська автономія, 1760–1830. — К., 1996.

² *Коваленко О.* Полтава XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова: Дис... канд. іст. наук. — К., 2009. — С. 44.

³ Про формування мережі українських міст на теренах Речі Посполитої (Волинь) див., наприклад: *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII ст. — Львів, 2003. У цій же книзі дуже детально подана характеристика історіографії, дотичної до українського ранньомодерного міста.

⁴ *Sowina U.* Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemia polskie z Europą w tle. — Warszawa, 2009. — S. 488.

статусу, організації самоуправління, економічного розвитку, але всі вони функціонували на основі поєднання традицій Речі Посполитої (у плані використання законодавства), Українського Гетьманату (який ще зберігав певну автономію) та модернізаційних ініціатив Російської імперії.

Автори доволі численних урбаністичних студій та узагальнюючих досліджень до сьогодні не визначилися щодо правомірності вживання терміну «місто» навіть стосовно найбільших полкових центрів Лівобережного Гетьманату. Різні критерії визначення статусу спонукають вважати такі поселення радше «великим селом», або ж навпаки — чи не класичним європейським містом. Ці підходи ґрунтуються на вивченні функціонування самоуправління, економічного розвитку, управлінських функцій, міських мешканців і їх повсякденного життя. З огляду на досвід західноєвропейської історичної урбаністики, число жителів поселення не є визначальним показником міського статусу. Більш показовими вважаються специфічний світогляд, «міський» спосіб життя, що можна спробувати простежити, зокрема, і через демографічну поведінку населення. А отже, остання може слугувати певним маркером оцінки населеного пункту. У такому ракурсі питання на кшталт «чи були в Гетьманщині міста?» має риторичний присмак. І тим більше його однозначно не варто розглядати з точки зору сучасних критеріїв, краще про це «запитати» тогочасних людей.

Як нещодавно зауважила дослідниця історії Львова М. Долинська, «простір міста нерозривно пов'язаний з людиною, яка десь мешкала — у конкретному будинку “в мурах” міста чи у передмісті, з людиною, яка мала майстерню чи город десь у цьому просторі, яка ходила міськими вулицями і шляхами передмість»⁵. З іншого боку, простір міста й існує в уявленні його мешканців чи гостей, саме вони його і бачать величним чи жалюгідним, багатим чи убогим і т. д. Тільки вони можуть пояснити нам, чим же міський (у тому числі й полковий) центр відрізнявся від інших поселень Лівобережного Гетьманату, однак, на жаль, вони залишилися в більшості своїй німою анонімною масою. Той простолюд нині майже неможливо розговорити, але його поведінка та обмовки почасти дуже промовисті, у тому числі й щодо старої дихотомії місто / село. Адже щось же надихнуло ченця і поета Якова у 1764 р. провіршувати наступні рядки:

Полно лежать в селі, ступай в города!
Не очень робій, хоть не сищеш брата...
Ежелі кто спросить: «Что в город погнало?»
Скажуй: у селі користі мені мало⁶.

⁵ Долинська М. Львів: простір на тлі мешканців XIII–XIX ст. — Львів, 2014. — С. 8

⁶ Яків (інок). Сатирична коляда // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XV — XVIII століття): В 4-х кн. — Кн. 4: Література пізнього Бароко (1709–1798 рік). — К., 2006. — С. 767.

Полкове місто як осередок локальної адміністрації

Історична наука заперечує універсальність дефініції «місто» для всіх періодів його існування, паралельно з цим відбувається пошук комплексного критерію для визначення ролі міського поселення через розгляд відносин між ним і довкіллям. Сучасна українська дослідниця Т. Портнова виділяє два підставові погляди на проблему взаємодії міста і довкілля. Перший з них підкреслює паразитичний характер міських поселень, стверджуючи, що місто пригнічує село, поглинає його ресурси і підкреслює свій привілейований статус щодо нього, майже нічого не віддаючи натомість⁷. Другий погляд стає дедалі популярнішим і наголошує на наявності взаємних впливів (як їх називає Ф. Бродель: «безперервний діалог з селом»⁸). За твердженнями прибічників цієї точки зору, місто виконує певні функції — економічні, військові, політичні, соціальні, які не може взяти на себе село, а за це користується певними привілеями. На думку Т. Портнової, така характеристика і пасує містам Наддніпрянщини до промислового перевороту⁹.

Однією з головних функцій домодерного міста дослідниця вважає адміністративну. Тобто, в означений час діалог або ж взаємодія між містом і певною територією здійснювалися через її адміністрування. Місто як центр сотенної адміністрації виконувало адміністративні функції на території полкових сотень, а як полкової — на території полку. З-поміж лівобережних міст у цьому відношенні виділявся Глухів. Там знаходилася резиденція гетьмана та Генеральна військова канцелярія. Глухівська сотня не перебувала під юрисдикцією полкового Ніжина, не підлягали владі полковника й козаки ще п'яти сотень, які охороняли гетьмана і виконували сторожову службу¹⁰.

Основною військовою і адміністративно-територіальною одиницею Гетьманщини в середині XVIII ст. вважався полк. Полковник був військовим командиром полку, головним адміністратором, суддею (за висловом З. Когута, «гетьманом у мініатюрі»)¹¹. Відповідно й полкове місто було локальним осередком військової, адміністративної влади на території

⁷ Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX століття. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 29.

⁸ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. — Т.1: Структура повсякденності: можливе і неможливе / Пер. з франц. Г. Філіпчук. — К., 1995. — С. 414.

⁹ Портнова Т. Назв. праця. — С. 30.

¹⁰ Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII ст. — К., 1988.

¹¹ Когут З. Назв. праця. Також про полковий устрій і окремих полковників див.: Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. — К., 2008. — С. 260–263; Горобець В. «Всякого доброго і послушного миловати, а спротивного і непослушного карати маєть». Полковник Війська Запорозького та його влада // Укр. іст. журн. — 2014. — № 4. — С. 50–70.

полку. Реалізацію влади полковника забезпечувала полкова старшина: полковий обозний, полковий суддя, полковий писар, полковий осавул, полковий хорунжий. У XVIII ст. були утворені полкові канцелярії, що, на думку З. Когута, перетворило полкову адміністрацію на частину сталої бюрократії¹². Полковник і старшина здійснювали військове командування, виконували функції виконавчої і судової влади.

Локалізація органів влади в полковому місті вирізняла його з-поміж решти поселень зі статусом міста або містечка. Полковники і старшина мали значну кількість козаків для різних послуг, а також «штатних» підлеглих, які проживали в місті. Наприклад, у штаті полкового обозного згадуються осавул полковий артилерійський, хорунжий полкової артилерії, отамани полкової артилерії, гармаші, пушкарі¹³. У Стародубі вони займали окремий двір полкової артилерії з різними господарськими службами, мурованим льохом і соляним сараєм¹⁴. У дворі переяславської полкової артилерії і «могазейна» в 1766 р. було 15 будівель, з них — 7 житлових, 5 комор і 2 сараї¹⁵. Чисельність штату різних полкових служб, що перебували в місті, часто була значною, це добре помітно на прикладі прилуцької полкової артилерії. У 1734 р. артилерія складалася з двох гармат, при цьому в її штаті були осавул полковий, хорунжий полковий, два пушкарі, чотири гармаші, коваль, два пижовщики, чотири трубачі, литаврщик¹⁶.

Наступне місце за рангом після полковника і полкового обозного належало полковому судді (при цьому вища судова влада все одно належала полковнику), функції помічника судді виконували писар і часто ще підписки¹⁷.

Важливе місце серед полкової адміністрації займав полковий писар. Він відав канцелярією, що вела діловодство полку, до її штату входили передусім канцеляристи¹⁸. Число службовців полкових канцелярій не було сталим. За свідченнями О. Шафонського, їх могло бути 10–16 осіб¹⁹,

¹² Когут З. Назв. праця.

¹³ Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 206–221.

¹⁴ Таранушенко С. Урядові будівлі на Гетьманщині XVIII століття // Укр. іст. журн. — 1971. — № 2. — С. 105.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 6 зв.

¹⁶ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 3: Прилуцкий полк // Киевская старина. — 1900. — № 10. — С. 92.

¹⁷ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 224.

¹⁸ Там само. — С. 227.

¹⁹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. — К., 1851. — С. 120.

штат же полтавської полкової канцелярії у 1734 р. налічував 47 осіб. Частина з них проживала безпосередньо при канцелярії (це могли бути «осавульчики» — слуги для рознесення паперу, сторожі²⁰), оскільки сама її будівля складалася з п'яти житлових приміщень та одного службового²¹. Ще більшим був штат стародубської полкової канцелярії: перелік «служителів и прочих», поданий у Генеральному описі, вказує 59 осіб, з них 18 полкових канцеляристів²². У Прилуках, Чернігові, Стародубі полкова канцелярія знаходилася в одному приміщенні з городським судом. Зазвичай вона розміщувалася у дерев'яній одноповерховій будівлі. Винятком була лише мурована двоповерхова споруда чернігівської полкової канцелярії²³. У Переяславі в одному приміщенні з восьми покоїв знаходилися «канцелярия и щетная комиссия полкова»²⁴.

Завданням канцелярій було ведення полкового діловодства: до відповідних книг вносилися записи про дарчі, «полюбовні», боргові розписки, угоди купівлі-продажу, заповіти та інші акти нотаріального характеру, за їх складання бралася платня. За характером діловодства полкові канцелярії могли поділятися на відділи — судовий, скарбунковий, рахунковий. Отже, місто було центром діловодства на території полку, документи, що стосувалися судочинства, економіки, управління, проходили через його бюрократію і частково осідали в архіві. Полкові архіви могли потерпати під час регулярних пожеж, а тому, наприклад, у Лубнах він знаходився в єдиній у місті кам'яній споруді²⁵. Вочевидь, обивателі полку, яким треба було отримати копії чи виписки з документів, їздили до міста не з порожніми руками, а з численними «упоминками». На думку В. Дядиченка, «дачки» прохачів і широко практиковане хабарництво взагалі були основним джерелом прибутків канцеляристів, хоча ще в 1732 р. універсалом гетьмана Данила Апостола була встановлена тверда оплата для цих службовців²⁶.

Підгрунття триярусної адміністративно-територіальної структури Гетьманщини становила сотня. Кількість сотень у полку коливалася від 11 до 23. При цьому зазвичай 2–4 з них були полковими, а їхня сотенна адміністрація знаходилася в полковому місті*. Сотник виконував військові, адміністративні і судові функції. Разом з писарем, отаманом та осавулом він проводив початкові розслідування й арешти, підтримував порядок і

²⁰ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 228.

²¹ Коваленко О. Назв. праця. — С. 122.

²² ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 2–4.

²³ Таранушенко С. Назв. праця. — С. 103–107.

²⁴ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 45 зв.

²⁵ Таранушенко С. Назв. праця. — С. 103–107.

²⁶ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 228.

* Наприклад, у Ніжині було 4 полкові сотні, у Переяславі — 3, у Стародубі — 2.

розв'язував дрібні конфлікти. Спочатку сотники обиралися на радах сотень, а вже в середині XVIII ст. призначалися полковниками. Сотник мав вирішальний голос у судових справах, котрі розглядалися сотенним правлінням, йому належало право звільнення з посади старшинської адміністрації, підлягала низка слуг — «комнатники, упокоєвики, есаульчики». Разом з сотником сотнею керувала старшина: хорунжий, писар, осавул²⁷. У XVIII ст. сотенні канцелярії координували діяльність місцевої адміністрації²⁸. Сотенна канцелярія однієї з полтавських полкових сотень у 1760-х роках мала чотири кімнати й знаходилася на форштадті поблизу фортеці й торгівельної площі. На тій же вулиці проживала майже вся сотенна адміністрація²⁹.

Полкове місто було осередком судочинства на території полку, причому функції адміністрування й судочинства не були до кінця розрізнені. Правосуддя здійснювалося старшиною, з якої рекрутувалися члени суду і його головуючий³⁰. Полковий суд підлягав Генеральному суду й звертався до нього за роз'ясненнями та інструкціями. Він був одночасно і міським, оскільки справи розглядалися спільно полковими і міськими урядовцями. До його складу від старшини входили суддя, обозний, осавули, писар; від міського управління — отаман, городовий, вїт, бурмистр. Як учасники засідань в актах судових справ згадуються «зацные персоны», які, за словами В. Дядиченка, являли собою представників міського нобілітету³¹. В. Горобець серед таких персон Полтавського суду знайшов городових та полкових урядників, які раніше вже виконували обов'язки судді³².

Засідання полкового суду частіше відбувалося в ратуші. Це пояснюється тим, що в складних справах треба було шукати вказівок у законах та наводити довідки з різних документів, а юридичні кодекси і збірники знаходилися в приміщенні ратуші. Там розташовувався службовий апарат, ратушна в'язниця (могла називатися «колода», «острог» або «секвестр»)³³. Рідше суди засідали в будинку полковника чи в будинках полкової старшини. Наприклад, у Стародубі в другій половині XVIII ст. суд містився в приватному будинку генерального бунчужного Борозни³⁴.

²⁷ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 269.

²⁸ Когут З. Назв. праця.

²⁹ Коваленко О. Назв. праця. — Арк. 122.

³⁰ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 324–326.

³¹ Там само. — С. 340–341.

³² Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманату // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 191.

³³ Будемо вживати ці терміни як синонімічні, оскільки вони паралельно використовувалися в тогочасному діловодстві (Див.: Дядиченко В. Назв. праця. — С. 345).

³⁴ Таранушенко С. Назв. праця. — С. 103–107.

Зрештою, суди могли засідати в корчмі чи шинку, про що збереглися відомості від першої половини XVIII ст.³⁵

Унаслідок реформування судочинства гетьманом Кирилом Розумовським після 1763 р. замість полкових були запроваджені суди, звичні для старої Речі Посполитої: гродські — у десяти полкових містах для розгляду кримінальних справ; земські — у двадцяти повітах для справ різного характеру, підкоморські — вирішували суперечки навколо земельної власності. Гродське судочинство очолювали полковники, а земських суддів, підсудків, писарів, підкоморіїв обирали «шляхетський» загальний відповідної округи³⁶.

До полкового міста привозили підозрюваних у тяжких злочинах, тому місто потребувало в'язниці. Переяславський полковий острог, за даними Генерального опису, знаходився на території фортеці біля київської башти, причому, земля під ним належала переяславському кафедральному монастирю³⁷. Про вигляд цього острогу в джерелі не йдеться, зате зберігся тогочасний опис місця для утримання в'язнів: «огорожен ветхим тином, внутри коего імеется деревянних жилих хат две, да для содержания важных колодников землянка одна»³⁸.

Наявність секвестру та число ув'язнених в ньому можуть слугувати однією з ознак «статусності» міста. Наприклад, у 1751 р. в острогах Гетьманщини нараховувалося 347 колодників, найбільше з них — 85 — утримувалося в «столичному» Глухові. Показовим є розподіл арештантів по території полку. Так, у Лубенському полку в цей час відбувалося покарання 30 осіб, з них у полкових Лубнах — 19, а решта розподілялися по сотенних центрах: 6 в Ромнах, 3 в Пирятині, по одному в Сенчі та Лукомлі. Необхідно враховувати, що тогочасні секвестри були аналогами сучасних слідчих ізоляторів, а їхній контингент тривалий час чекав на розслідування своєї справи. Деякі з перерахованих у відомості 1751 р. осіб очікували на вирок з 1746 р., а більшість — з 1747–1748 рр. Не всі з них дочекалися суду. Так, за даними названого джерела за час слідств у секвестрі померло 2 колодники³⁹. Утім, затягування розслідування могло спричинити й появу нового життя та нового злочину. Наприклад, під час утримання в полтавському секвестрі жінка Катерина Кушнерівна чинила блуд з колодником Ігнатом Пивоваром і народила двох близнюків⁴⁰.

³⁵ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 345–346.

³⁶ Миллер Г. Сокращенное уведомление о Малой России // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. — М., 1846. — Кн. 4: Смесь. — С. 63–64; *Стороженко Н. К истории нежинских греков* // Киевская старина. — 1890. — № 6. — С. 512.

³⁷ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 44 зв.

³⁸ Цит. за: Коваленко О. Назв. праця. — С. 124.

³⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 10899. — Арк. 26–30 зв., 93 зв.

⁴⁰ Коваленко О. Назв. праця. — С. 123–124.

Процедура покарання була публічною, її виконували поруч з місцем ув'язнення, на майдані. Така практика була притаманна більшості міст Лівобережного Гетьманату протягом XVII–XVIII ст. Одним з видів кари було стовпове; так, у Полтаві стовп традиційно стояв на місці торгів — на Соборному майдані перед собором, навпроти ратуші⁴¹. Споглядання публічного покарання злочинців, вочевидь, було однією з розваг для населення ранньомодерного міста. Зокрема, перебуваючи в Петербурзі, розважався подібним чином Петро Апостол: «отправился смотреть экзекуцию. Сначала наказывали кошками на эшафоте пятерых лиц, потом парня и девку; по окончании этого повесили слугу и отрубили голову его господину»⁴². Міста Лівобережжя були значно меншими за Петербург, однак до полкових міст звозили злочинців з усього полку. Наприклад, у 1753 р. жителі Полтави могли розважитися стратою Євдокії Щербанівни, якій перед тим завдавали тортур на міському ринку⁴³.

Загалом ринок якнайкраще підходив для оприлюднення факту злочину, відплати за нього — покарану особу очікували не тільки фізичні страждання, а й муки громадського осуду. Так, у 1729 р. лохвицька сотенна канцелярія, розглянувши справу дітовбивці Горпини Дерев'янка, винесла вирок: «и обличивши торгов, давши посред ринку каньчуками добрую хлосту», відпустити⁴⁴. Прилюдність покарання допускала втручання натовпу у його процес. Наприклад, у 1713 р. в Полтаві мали карати драгуна і місцеву вдову Ганну Назарову, котрі, не пошлюбившись, домовилися разом втікати на Січ. Чоловіка стратили, а коли кат взявся за жінку, котрій мав відтяти носа, то «народ крикнул и оную з рук у ката отняли»⁴⁵.

Місцеві урядовці, затримавши підозрюваного, забивали його в колодки, потім супроводжували до сотенного уряду, а звідти — до полкового. У свою чергу полковий суд організовував дізнання на місцях, розшуки винних, збирання речових доказів, для чого командировалися уповноважені особи⁴⁶. До міста запрошувалися й інші учасники судового процесу — свідки, позивачі, представники сторін тощо⁴⁷.

Полковий суд втручався в судочинство на території всього полку і особливо охоче вирішував численні справи, з яких міг мати матеріальний

⁴¹ Там само. — С. 123–124.

⁴² Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. — май 1727 г.) // Киевская старина. — 1895. — № 7–8. — С. 125–139.

⁴³ Коваленко О. Назв. праця. — С. 123–124.

⁴⁴ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). — К., 1976. — № 79. — С. 214–216.

⁴⁵ НБУВ. ІР. — Ф. 61. — Спр. 879. — Арк. 13 зв.

⁴⁶ Дядиченко В. Назв. праця. — С. 348–362.

⁴⁷ Там само. — С. 370–384.

зиск. Цьому сприяв узаконений механізм поборів зі злочинців, функціонування якого у вигляді «вини» на матеріалах кінця XVII — початку XVIII ст. ґрунтовно дослідив В. Горобець. Суди у своєму арсеналі мали натуральні чи грошові штрафи на всі випадки життя — «головщину», «пограбування», «навязку», «пересуди», «заруки», «змирщину», а також приймали «поклони і наклади» — узаконені хабарі⁴⁸. Останнє, на думку О. Сокирка, було зумовлене скромним утриманням судових урядників, тож на них і спрямовувалися фінансові ресурси позивачів. Обивателю, що надумав шукати правди в полковому чи Генеральному суді, довелося б понести значні подорожні витрати, винайняти житло, оплатити послуги писарів, кур'єрів, сторожів, судейських слуг, «розищиків», межувальників, конвоїрів тощо. Необхідно було задобрити канцеляристів, «потоварищувати» з суддями, заручитися підтримкою полкової старшини. Зрештою, й дорога додому після тріумфально виграної справи знову пролягала через дворище полковника і місцевого сотника⁴⁹.

Узагальнений (звісно, дещо гіперболізований) образ такого сотника в чудовому вірші «Сатирична коляда» змалював інок Яків. Він посміявся з того, що сотник радіє кожному злочину на «своїй» території, бо з винуватця можна було «злупити» гроші:

Пан сотник радується, як ангел-хранитель,
 Как появится где вор иль дівства губитель. [...]
 Как-де! Той уже всмерку виломив там стіну,
 А той прощайте, Химці народив дитину!
 Но за сіє не треба великого датку:
 Пусть обидва принесут рублей по десятку.
 Да потом їх іспросить, нетли чого горше?
 Так в ті пори можна взять з них еще і больше⁵⁰.

З такого ракурсу полкове місто виглядає як «паразит», що поглинає ресурси, висмоктує їх з мешканців підлеглої території, однак адміністрування було не лише привілеєм, а й доволі обтяжливим обов'язком. Так, для охорони колодників (що прибували з усього полку) та підтримання порядку в Прилуках потрібно було до тридцяти вартових. Місто заготовляло сіно для коней полкової артилерії, поштових і коней для «всяких персон». Тих же персон та міські установи треба було забезпечити дровами, приміщеннями тощо. Полкове діловодство потребувало паперу, смолки, воску, чорнил⁵¹. Частково такі видатки компенсувалися зборами з

⁴⁸ Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло... — С. 176.

⁴⁹ Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII століття // Соціум. — Вип. 7. — С. 195–209.

⁵⁰ Яків (інок). Назв. праця. — С. 760–767.

⁵¹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — Т. 3. — С. 90–91.

цехів, прибутками з магістратських сіл та міських млинів, зокрема, з продажу запасів борошна. Коли прилуцька полкова артилерія йшла «у військо», то потребувала харчового запасу, возів, коліс, заліза, дьогтю. Усе це купувалося за кошти, виручені з продажу борошна. Звідси ж фінансувалися й поклони «знатным персонам великороссийским», без чого «обойтися весма в полковом городе невозможно. Папир, воск, олива, сургуч и кгаляс до полковых дел, яко и на ратушные всякие расходы покупается, свечки для судовых дел и до ратуша покупаются ... и прочне меские чинятся расходы, продавши тогож борошна...»⁵².

Обтяжливою для міського люду була постійна повинність. Укази імператриці Анни Іоанівни дозволяли підселяти солдатів у покої до господарів. Визначалися норми розподілу житлової площі — приблизно по квадратному сажню на чоловіка, а на солдатських дітей, молодших за 13 років, — по $\frac{1}{4}$ сажня. В актах йшлося про можливість звільнення від повинності, однак там же говорилося, що при недостатчі місць можна ставити на постій і в пільгових господарствах⁵³. Навіть вищі міські урядники (війти, бурмистри, ратмани) були звільнені від постою лише в 1785 р., а доти мали терпіти солдатів у своїх дворах⁵⁴. Російський знавець військової історії В. Лапін відмітив, що постої, особливо в Литві, Фінляндії, Україні, завдавали населенню страшених збитків, проблем і принижень. Поширювалися епідемічні та венеричні захворювання, відбувалося насилля, випадки згвалтувань. Особливо не щастило містам, у яких розміщувалися штаби полків, командування та обслуга. Разом з тим дослідник зауважив, що постої стимулювали міську торгівлю й ремесла, насамперед це стосувалося малолюдних поселень⁵⁵.

Міщани мусили надавати квартири різним чиновникам, котрі проїжджали через полкові міста або перебували там у справах. Ця повинність теж вважалася настільки обтяжливою, що використовувалася як засіб помсти чи особистого зведення рахунків. У 1756 р. переяславський полковий писар Каневський, скориставшись поїздкою війта Савонова в Глухів, поселив у його домі князя Щербатова, при цьому вигнавши з

⁵² Цит. за: Лазаревський А. Описание Старой Малороссии... // Киевская старина. — 1901. — № 2. — С. 191–192.

⁵³ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — СПб., 1830. — Т. X. — С. 649–653. Оскільки йдеться про загальноімперське законодавство, то, імовірно, що даний сажень дорівнював 2,1336 м, тобто на дорослого мало припадати близько 4,5 м², а на дитину — 1,1 м².

⁵⁴ Там само. — СПб., 1830. — Т. XXII. — С. 388–384.

⁵⁵ Лапін В. Постоянная повинность в России // Английская набережная, 4: Ежегодник С.-Петербургского научного общества историков и архивистов. 2000 г. — СПб., 2000. — С. 135–164. Про постої див.: Беньковский И. Утеснение киевских мещан военным постоем в 1763–64 гг. // Киевская старина. — 1895. — № 5. — С. 65–76.

двору війтову дружину і його малолітніх дітей. Після скарги потерпілого полковому писарю було заборонено так чинити. Та під час наступної відсутності війта до його дому поселили іншого російського офіцера, так само вигнавши дружину і дітей.

Полкове місто було посередником між адміністрованою ним територією і центральною владою. Згідно з указом Петра Румянцева від 31 травня 1765 р. було утверджено поштову службу. На території Гетьманщини відкривалися 9 поштових трактів загальною протяжністю 2358 верст, на яких знаходилися 72 станції. За відповідним табелем у кожному значному місті мало бути кілька поштарів: у Миргороді — 2; у Гадячі, Києві, Переяславі, Стародубі — по 3; у Лубнах, Ніжині, Прилуках — по 4; у кожного поштаря мало бути по два коня. У найбільших містах поштою завідували поштмейстери. Загалом на теренах Гетьманщини вводилися лише 15 таких посад — з них 9 у полкових містах⁵⁶.

Функціонування поштової служби підштовхує до зауваги важливого атрибуту полкового міста — дороги, котра проходила через нього. Через ці тракти відбувалися міграції населення, а отже, у значних містах збільшувалася кількість тимчасових мешканців, котрі перебували поза контролем власної громади, а відповідно були більш вільними у своїй поведінці. Цими шляхами рухалися купці, подорожні, чиновники та російські офіцери, а також військові частини, що, крім звичних для міста проблем, могло поширювати хвороби та епідемії⁵⁷.

---

⁵⁶ Вочевидь, плани Петра Румянцева йшли в розріз з існуючою традицією монополізування службових посад представниками козацької старшини. У першому ж пункті указу про створення кінної пошти говорилося, що поштмейстерами повинні бути не військові чи значкові товариші «по вибору полковому». Бо ця посада потребує вірності, скромності, ввічливої поведінки, чистого письма і правильної лічби (Див.: *Прокон'юк О.* «Учреждение о конной почте в Малой России...» (до історії функціонування київської духовної консисторії у XVIII ст.) // Київська старовина. — 2007. — № 4. — С. 129–138).

⁵⁷ Поштові шляхи доволі докладно позначені в атласі Російської імперії Василя Пядишева на мапах 1820-х років, можливо, вони не всі функціонували в другій половині XVIII ст., але джерело може дати певне уявлення про тодішні комунікації. Тож, в атласі тракти розподілені на три категорії: головні, губернські, повітові. Головні поштові дороги йшли через колишні полкові міста Переяслав, Лубни, Прилуки, Полтаву, в Ніжині перехрещувалися одразу два такі шляхи, зокрема, і тракт Київ — Петербург (через Глухів). У Чернігів сходились три головні дороги, в Стародуб — три губернські, у Гадяч — чотири губернські. У плані комунікацій найбільш обділеним був Миргород, через який проходила лише одна повітова дорога (цікаво, що багато з тих трактів співпадають з сучасними шляхами, а Миргород і сьогодні розташований в стороні від важливого автодорогі) (Див.: Географический атласъ царства польскаго и великаго княжества финляндскаго расположенный по губерніямъ на двухъ языкахъ на 70 листахъ съ генеральною картою. Сочинень по новѣйшимъ и достовѣрнымъ свѣденіямъ подполковникомъ Пядышевымъ 1841 года). Атлас без вказівки місця видання можна знайти на кількох файлообмінниках, напр.: <http://book.libertorrent.com/viewtopic.php?p=10857>).

Боротьба з останніми та їх профілактика теж належали до компетенції полкової влади. Відповідно казенним коштом утримувався полковий лікар, який обслуговував не лише територію полку. Наприклад, коли восени 1766 р. з'явилися чутки про чуму на Січі, то з відправлених для їх перевірки двох полкових лікарів, один був зі Стародубського полку — територіально найвіддаленішого від Запорожжя⁵⁸. Надання певних медичних послуг практикувалося також місцевими цирульниками. Зокрема, у Переяславі полковим цирульником був Григорій Ярославський, «родимец нации немецкой города Вилны з євреев»⁵⁹, а за уставом київського цеху цирульники займалися поміж іншого і лікуванням ран, сифілісу, фурункулів тощо⁶⁰. У полковому місті могла знаходитися й аптека, наприклад, у Полтаві її власником був колишній полтавський полковий лікар у відставці⁶¹.

Зауважимо, що даний огляд особливостей полкового міста як осередку локального адміністрування є доволі узагальненим, так само неповним є і перелік посадових осіб. Втім, саме адміністративна складова є дуже важливою у функціонуванні міста. Показовим щодо цього можна вважати географічний опис Малої Росії Герарда Міллера. Придворний історик серед інших полків Гетьманщини згадує міста «примечания достойные». З-поміж полків, описаних Міллером, певною мірою виділявся Стародубський, де достойними згадки виявилось одразу п'ять міст: Стародуб, Мглин, Погар, Новгород-Сіверський та Почеп⁶². Відповідно у Прилуцькому, Гадяцькому, Полтавському полках були достойні згадки лише їхні полкові центри, причому саме через перебування там адміністративних інституцій⁶³. Аналогічно й Миргород «известен тем токмо, что звание полку от него заимствуется»*. У Київському полку, крім Києва, згадуються два міста, що перебували на магдебурзькому праві, — Остер і Козелець (останнє як місце перебування полкових чинів). У Ніжинському полку закономірно згадується Ніжин, а далі — Глухів та Батурин як колишні гетьманські столиці. За своїм економічним значенням виділені Кролевець (за непогані ярмарки), Борзна, Нові Млини й Конотоп (як кращі в цьому полку містечка).

⁵⁸ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 3555. — 11 арк.

⁵⁹ Там само. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 126.

⁶⁰ П. М. Устав киевскаго цирульнического цеха 1761 года // Киевская старина. — 1883. — № 11. — С. 470–476.

⁶¹ Коваленко О. Назв. праця. — С. 126.

⁶² Міллер Г. Указ. соч. — С. 58–59.

⁶³ Полтава була примітна ще й перемогою над шведами (Див.: Міллер Г. Указ. соч. — С. 59).

* Можливо, тому, що полкова адміністрація Миргородського полку перебувала в містечку Сорочинці.

Виконання містом адміністративної функції впливало на його еволюцію, економічний і демографічний потенціал. Як писала з цього приводу О. Компан, чим вищий був уряд, тим більшим і багатшим було місто у якому він знаходився⁶⁴. Натомість втрата управлінського статусу негативно позначалася на міському поселенні. Показовою в цьому відношенні є доля Полтави, яка ще в 1765 р. втратила 13 південних сотень, котрі увійшли до Новоросійської губернії. Також місто вже не було порубіжним форпостом, тому в 1774 р. академік Іоганн Гюльденштедт побачив Полтаву як занепадаюче полкове місто, де вже не було ані артилерії, ані коменданта, ані гарнізону. Він точно передбачив її близьке майбутнє, адже наступного року місто остаточно втратило свій полковий статус⁶⁵. 20 жовтня 1775 р. до Новоросії були передані останні п'ять сотень Полтавського полку разом із Полтавою⁶⁶. У 1784–1796 рр. місто стало повітовим центром Катеринославського намісництва, а між 1796–1802 рр. — Малоросійської губернії⁶⁷. Однак Полтаві пощастило, і відповідно до указу імператора Олександра I від 27 лютого 1802 р. «Об учереждении губерний малороссийских: Черниговской и Полтавской» місто стало центром губернії і Малоросійського генерал-губернаторства⁶⁸.

У 1775 р. Катерина II підписала «Основний закон для адміністрації Російської імперії», який стандартизував розміри губерній та земств, а також створював відповідні органи управління. Поширення цього указу на територію Гетьманщини почалося 16 вересня 1781 р. з проголошенням про утворення Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, реально ж реформа була розпочата в січні 1782 р. З полкових міст Гетьманщини одне (не рахуючи Києва) стало центром намісництва, інші продовжили функціонувати як повітові центри. На території новостворених намісництв утворювалося по 11 повітів, усі повітові центри автоматично ставали містами. Цим давні полкові центри Переяслав, Ніжин, Лубни зводилися до рівня близько трьох десятків містечок (які тепер треба було «переименовать городами») та сіл Засуха і Суражичі⁶⁹.

⁶⁴ Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 141.

⁶⁵ Синицкий Л. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и князя Долгорукого // Киевская старина. — 1893. — Т. XL. — С. 417–418.

⁶⁶ Зміна статусу відбулася за указом від 20 жовтня 1775 р., при цьому жителі приєднаних територій залишилися «на прежних малороссийских правах» (Див.: ПСЗРИ. — Т. XXI. — С. 244–245).

⁶⁷ Коваленко О. Назв. праця. — С. 46.

⁶⁸ Там само. — С. 46–47.

⁶⁹ За даним указом село Засуха стало містом «Новое место» — центром Новоместського повіту Новгород-Сіверського намісництва; село Суражичі стало містом Сураж — центром Суразького повіту Новгород-Сіверського намісництва, зараз районний центр Брянської області РФ (Див.: ПСЗРИ. — Т. XXI. — С. 246–247).

Скасування полкового устрою у військовій сфері супроводжувалося перетворенням козацьких полків на регулярні карабінерні. При цьому такі колишні полкові міста, як Ніжин, Переяслав, Стародуб, Чернігів, спочатку ще залишалися центрами новостворених формувань. Проте після 1785 р. притаманні окремим полкам територіальні особливості були повністю знівельовані⁷⁰.

Позбавлення полкового статусу негативно позначилося на містах, які втратили частину населення, прибутки, пов'язані з виконанням адміністративної функції. «Пощастило» лише Полтаві і Чернігову — вони перейняли управлінський статус і навіть збільшили територію свого впливу на рівні намісництва, губернії та генерал-губернаторства. А от Миргород, Ніжин, Переяслав, Гадяч, Лубни, Стародуб залишилися незначними провінційними повітовими містечками.

Відтак, полкове місто як осередок локальної адміністрації мало ряд переваг перед іншими міськими поселеннями. Виконання адміністративної функції потребувало значного числа урядників і службовців, котрі були доволі забезпеченими людьми. Вони розбудовували власні двори і господарства, мали численну прислугу, робітників, наймитів. Адміністративному центру потрібні були канцеляристи, осавульчики, писарі, циркульники, малярі, охоронці, слідчі, судді, кур'єри, поштарі*. Полковому місту треба було збудувати та утримувати приміщення канцелярії, острогу, суду, «магазину», поштової станції, артилерійського двору, кузні, аптеки. Такі міста притягували з підлеглої території гроші, матеріальні й людські ресурси. У 1782 р. вони втратили полковий статус і перетворилися на повітові, це означало кардинальне скорочення меж адміністрованої території й обсягу адміністративних повноважень.

Міське самоврядування

Особливістю організації міського самоврядування є порівняно пізній прихід магдебургії на терени дніпровського Лівобережжя. Якщо не брати до уваги «декоративне» магдебурзьке право Лубен (1591 р.), то міське самоврядування з'являється в регіоні аж у 1620-х роках з наданням його Ніжину, Стародубу, Чернігову. Непорушність цих та інших самоврядних привілеїв, наданих польськими королями і великими князями литовськими, була підтверджена Березневими статтями 1654 р. Подальший розвиток магдебургії визначався гетьманськими універсалами, і, як зазначив В. Романовський, в другій половині XVII ст. магдебурзьке право на

⁷⁰ Когут З. Назв. праця.

* Звісно, число таких службовців могло бути й невеликим.

території Гетьманщини отримало понад 30 міст⁷¹. Станом на середину XVIII ст. привілеї на магдебурзьке право були підтверджені для Києва, Переяслава, Ніжина, Канева, Чернігова, Почепа, Гадяча, Стародуба, Козельця й Остра⁷². Крім того, у 1752 р. гетьман Кирило Розумовський своїм універсалом надав магдебурзьке право Полтаві, а у 1758 р. — Новгород-Сіверському⁷³. Зауважимо, що питання надання магдебургії цьому місту залишається дискусійним. Зокрема, Г. Швидько стверджує, що останнім гетьманським універсалом міщанам був саме полтавський 1752 р.⁷⁴ На думку О. Компан, наприкінці XVIII ст. магдебурзьке право вже не задовольняло потреб часу, оскільки втратило свою головну функцію — захист міста від «свавілля феодалів». Подібного погляду дотримувалася і Г. Швидько, відзначивши, що на цей час магдебургія вже стала явним анахронізмом, оскільки не забезпечувалася реальними умовами міського життя та, власне, і соціально-політичним ладом Гетьманської України⁷⁵. Зрештою, в умовах централізаторської політики російського уряду воно було приречене на відмирання⁷⁶.

За визначенням О. Шафонського, міста, які перебували на магдебургії, були привілейованими, тоді як решта — ратушними⁷⁷. Такий поділ був зафіксований у «Правах, за якими судиться малоросійський народ»⁷⁸. Загалом у другій половині XVIII ст. із 137 міст та містечок Гетьманщини майже абсолютна більшість були ратушними⁷⁹.

⁷¹ *Кобилецький М.* Магдебурзьке право в Україні (XIV — перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. — Львів, 2008. — С. 245.

⁷² *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.* — М., 1954. — Т. 3. — С. 568.

⁷³ *Кобилецький М.* Назв. праця. — С. 245.

⁷⁴ *Швидько Г.* Універсали гетьманів, як історичне джерело з історії українських міст // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ, 1997. — Вип. 1. — С. 169. Див. також: *Багалій Д.* Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. — Львів, 1904. — Ч. 2. — С. 387–442.

⁷⁵ *Швидько А.К.* Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII — середина XVIII вв.). — Дніпропетровськ, 1986. — С. 10.

⁷⁶ *Компан О.* Назв. праця. — С. 148.

⁷⁷ *Шафонский А.* Указ. соч. — С. 36.

⁷⁸ Міське самоуправління регламентувалося главою 26 «О магистратѣ или урядѣ гродскомъ у привиліюваннихъ и другихъ меншихъ городовъ, о судахъ ихъ гродскихъ и о другихъ должностяхъ» (Див.: Права, по котрымъ судится малоросійський народ... / Изданные под редакцией и с приложением исследования о сем своде и о законах, действовавших в Малороссии, проф. А.Ф. Кистяковского. — К., 1879. — С. 754–770).

⁷⁹ Перелік міст з магдебурзьким правом у різних дослідників може відрізнятися. Так, М. Кобилецький спочатку перераховує 12 міст, однак на тій же сторінці пише, що їх

З полкових міст Гетьманщини шість були привілейованими, однак, за спостереженням М. Кобилецького, рівень їхнього самоуправління був різним і залежав від економічного розвитку. Найвищий мали Ніжин, Стародуб, Чернігів та Переяслав. Міста очолювали виборні війти, бургомістри і радники, судові функції виконували лавники⁸⁰. Структурно магістрат формували дві колегії — адміністративна і лавників під керівництвом війта, також при магістратському уряді мали бути так звані «міські слуги». У Полтаві, за даними Д. Багалія, було 12 урядників, хоча на засіданнях обов'язково бували присутніми лише війт, бурмистр, двоє райців, двоє лавників і писар або ж війт, бурмистр, двоє райців, один лавник і писар. Крім того, при урядові було троє «слуг меских: сторож арматний, воротний замковий, асаулець»⁸¹.

Вочевидь, утримання названих службовців було основною статтею видатків магістрату. У Генеральному описі Стародуба вказано, що прибутки, які магістрат отримує з двох млинів, дворів і важниці, витрачаються на різні потреби, а «особливо на жалование магістратскому писарю, подпискам и служителям», а також на закупівлю сургуча, паперу, чорнил⁸². Магістратам навіть значних міст було складно знайти всі необхідні кошти, хоча можна припустити, що частина їх та міського майна могли використовуватися урядниками у власних інтересах. Після переяславської пожежі 1748 р., у якій згоріла більшість адміністративних приміщень, ще мінімум десять років магістрат розташовувався в найманій хаті. На пожежу ж списувалася і недостача міського майна⁸³.

Серед полкових міст у другій половині XVIII ст. ратушними були Гадяч, Лубни, Миргород, Прилуки. Вочевидь, обсяг самоврядних прав ратушних міст, правління яких склалися з війта і трьох бурмистрів, теж залежав від їх економічного, демографічного потенціалу та статусу. Наприклад, за спостереженням О. Коваленко, Полтава протягом XVII —

було 11. На думку Д. Багалія, привілейованими були ще й Погар та Млин. В. Романовський зазначав, що в другій половині XVII ст. магдебурзьке право на території Гетьманщини отримали понад 30 міст. Дискусійність привілейованого статусу окремих міст пояснюється паралельним вживанням термінів «магістрат» і «ратуша» у тогочасному діловодстві, а також тим, що ряд міст мали різний обсяг самоврядності. Докладніше природу таких дискусій на прикладі Полтави простежено в дисертації О. Коваленко (Див.: Коваленко О. Назв. праця. — С. 119–121).

⁸⁰ Кобилецький М. Назв. праця. — С. 353.

⁸¹ Коваленко О. Назв. праця. — С. 120. Про чернігівський магістрат див.: Доманова Г. Чернігівський магістрат: статус, структура та основні напрями діяльності (друга половина XVII–XVIII ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Чернігів, 2007.

⁸² ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 9.

⁸³ Андриевский А. Страничка из прошлого г. Переяслава // Киевская старина. — 1889. — № 8. — С. 473.

першої половини XVIII ст. не мала юридичного права на магістратське управління. Проте фактично після виходу з приватної власності та набуття статусу полкового місто набуло ознак самоврядного магістратського⁸⁴. Аналогічно міське самоуправління чотирьох полкових ратушних міст мало відрізнятися від таких містечок, як, наприклад, Білики, Нові Санжари, Кобеляки*. В усіх трьох разом станом на 1760 р. нараховувалося лише 300 дворів і бездворих хат посполитих⁸⁵.

Повноваження керівників органів міського самоврядування були визначені у збірниках магдебурзького права, а також у 26-й главі «Прав, за якими судиться малоросійський народ». До компетенції війта належали адміністративна і судова влада. Йому разом з іншими урядниками доводилося вирішувати найважливіші питання життя міста: розв'язувати сварки, бійки, регулювати ціни, наглядати за точністю мір і ваги, припиняти азартні ігри, арештовувати волоцюг, утримувати міські стіни, дороги, мости, запобігати пожежам, від яких часто потерпала дерев'яна забудова. З цією метою в містах була запроваджена «полицейская должность»⁸⁶, формувалися пожежні обози, цехи повинні були заготувати бочки, відра, гаки, драбини тощо⁸⁷.

У виконанні судової функції були задіяні усі службовці магістрату — війт, бургомістр, лавники. Найважливіші кримінальні справи розглядав полковий суд за участю міських урядників. Юрисдикція магістратського суду поширювалася на всіх мешканців міста, підпорядкованих магістрату, та селян, інші жителі міст підлягали козацьким і церковним судам. У Ніжині існував окремий суд для грецької громади. Апеляційна інстанція для магістратських судів визначалася ступенем привілейованості магістрату: якщо він перебував під юрисдикцією полкової канцелярії, то апелювали до полкового суду. Унаслідок проведеної гетьманом Кирилом Розумовським судової реформи (1760–1763) з апеляцією на рішення магістратського суду можна було звертатися до Генерального військового суду. Після утворення Другої Малоросійської колегії впродовж 1768–1771 рр. їй були підпорядковані магістрати міст Лівобережжя. Поширення на українські землі 1785 р. «Учреждения о губерниях» сприяло впровадженню російської судової системи і в містах, однак за правління Павла I відбулося часткове відродження міського самоврядування за магдебурзьким правом⁸⁸.

⁸⁴ Коваленко О. Назв. праця. — С. 121.

* Сотенні містечка Полтавського полку. Зараз Кобеляки й Нові Санжари — районні центри, а Білики — селище Новосанжарського району Полтавської області.

⁸⁵ Компан О. Назв. праця. — С. 146.

⁸⁶ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 5.

⁸⁷ Кобилецький М. Назв. праця. — С. 355.

⁸⁸ Там само. — С. 359–361.

Індивідуальні особливості функціонування самоврядування полкових міст визначали характер відносин магістратів та ратуш з козацькою адміністрацією. Останньою, за зауваженням Н. Яковенко, міське самоуправління трактувалося без належного респекту⁸⁹.

У численних конфліктах зі старшиною міщани шукали захисту в гетьманів та царської адміністрації, однак таке протистояння протікало з перемінним успіхом. Об'єкти протистояння були різні, наприклад, це магістратські села та землі, які намагалися захопити старшина. Зокрема, наприкінці XVII ст. у підпорядкуванні стародубського магістрату було 36 сіл, у 1730 р. — 18, а в 1750-х роках — лише 7⁹⁰. Це явище було притаманне не лише Стародубу. Рапорти 15 магістратів і ратуш до Генеральної військової канцелярії від 1751 р. засвідчили скорочення міського господарства внаслідок захоплення міських земель, сіножатей та інших маєтностей приватними особами⁹¹.

У Переяславі, починаючи з 1740-х років, тривав конфлікт між полковником Сулимою і магістратом за передмістя Замостянські підварки, які полковник використовував як рангові маєтності, а магістрат уважав своїми. У 1752 р. суперечка була вирішена на користь останнього спеціальним ордером Кирила Розумовського. Однак виконувати ордер Сулима не поспішав, тяганина за підварки тривала як мінімум до 1766 р.⁹²

Боротьба велася й за контроль над цехами, міською торгівлею та винокурінням. Обидві сторони намагалися упорядкувати переходи з міщанського стану в козацький і навпаки. Кожне місто мало свої традиції відносин міщан з іншими (передусім козацьким) станами та сотенною чи полковою адміністрацією. Як зазначила Г. Швидько, південні міста Гетьманщини, крім Переяслава, у силу особливостей їх розвитку фактично були під владою козацько-старшинської адміністрації⁹³. Ситуацію в інших ілюструють накази в Комісію по складанню нового Уложення 1767 р. Наприклад, міщани Стародуба (найчисельніший стан у місті) просили підтвердження старих вольностей, вигідних лише їм, у тому

⁸⁹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2005. — С. 503. Подібне нешанобливе ставлення могло виникати в силу різних причин, зокрема, й через дії самих урядників, відсутність тривкої традиції самоврядування і т. д. Почасти образи могли не мати економічного підґрунтя, а носили особистісний і публічний характер. Наприклад, у квітні 1651 р. ніжинський бургомистр Сава Іванович скаржився на мешканця міста Василя Романовського, що той при натовпі ляв його, називаючи «недобраго ложа сыном» (Див.: НБУВ. ІР. — Ф. 61. — Спр. 875. — Арк. 1).

⁹⁰ Кобилецький М. Назв. праця. — С. 352.

⁹¹ Швидько Г.К. Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини XVII–XVIII століть: http://www.ukrterra.com.ua/researches/23/svidko_akty.htm

⁹² Андриєвский А. Страницка из прошлого г. Переяслава. — С. 486–488.

⁹³ Швидько Г.К. Універсали гетьманів... — С. 171.

числі привілею Сигізмунда III, у силу якого в Стародубі дозволялося мати осілість лише особам міщанського стану. При цьому жителі скаржилися на свого вїйта Петра Грозинського, який, будучи військовим товаришем, вїйтував не «по вибору гражданському и не з мещан приржонных». Вони просили влаштувати вибори вїйта з-поміж себе — з достойних кандидатів на уряд⁹⁴.

Жителі Чернігова мали привілеї про звільнення від всяких примусових робіт і натуральних повинностей, але в наказі скаржилися на постійні порушення прав. Їх набирали в погонщики, змушували возити лід, поставляти військам різні матеріали й інструменти, забирали волів, вози, провіант, фураж. Як порушення розглядалися переходи багатьох міщанських сімей до козацького стану. Такі переходи знижували економічний потенціал міста, оскільки вибулі з міщанського стану особи переставали платити податки й відбувати повинності. Ці повинності перерозподілялися між рештою міщан, однак при цьому новоспечені козаки продовжували займатися торгівлею і промислами, уже не сплачуючи податків, чим завдавали збитків. Тому всі міські накази містили вимогу повернути під юрисдикцію магістрату ті старовинні міщанські родини, які переписалися на козаків⁹⁵.

Також міщани просили скасувати універсал гетьмана Розумовського від 1761 р., який забороняв їм винокуріння й шинкування. Цю заборону вони вважали чи не найбільшим порушенням магдебурзького права та давніх привілеїв. А ще просили упорядкувати квартирну повинність, оскільки вона розорювала міське населення⁹⁶.

У Прилуках шляхта і козацтво визнали для себе приниженням працювати над спільним наказом з міщанами, у Лубнах міщани взагалі не були допущені до складання наказу. А от у Гадячі, у відповідь на розпорядження генерального обозного Кочубея скласти списки для виборів депутатів у комісію, було заявлено, що у місті немає ані ратуші, ані магістрату, ані міщан, а живуть там посполиті піддані Кирила Розумовського та військового звання люди⁹⁷.

Накази реалізовані не були, реформування міського життя Гетьманщини відбулося пізніше — у 1780-х роках. Станом на 1780 р. серед міських поселень 9* полків Гетьманщини було: 10 магістратських міст, 27 коронних, 17 архієрейських і 67 власницьких містечок⁹⁸. Один з перших

---

⁹⁴ *Авсеенко В.* Малороссия в 1767 году. Эпизод из истории XVIII столетия. По неизданным источникам. — К., 1864. — С. 14–66.

⁹⁵ Там же. — С. 69–71.

⁹⁶ Там же. — С. 71–193.

⁹⁷ Там же. — С. 25–26.

* Не рахуючи розформованого Полтавського полку.

⁹⁸ *Путро А.И.* Левобережная Украина... — С. 5.

указів, що змінював їх статус, був виданий 26 жовтня 1781 р. Він скасував право міст на володіння майном поза своїми межами, усі іноземні колоністи втрачали свої спеціальні привілеї. Зрештою, 15 квітня 1785 р. імператриця Катерина II пожалувала «Грамоту на права и выгоды городам Российской империи». Ця грамота уніфікувала статус міських поселень, містила статті, спрямовані на захист міщанського стану, визначила коло осіб, що могли займатися міськими ремеслами, регламентувала торгівлю. Документ закріплював виборність міських урядників і визначав коло їх виборців, створювалися нові органи, як-то: сирітський суд, шести-гласна дума. У цей час колишні полкові міста Лівобережжя, за винятком Чернігова, уже були повітовими.

Економічний розвиток

Традиційно вважається, що економіка (передусім торгівля) була важливою складовою міського життя і, власне, вона надавала поселенню міського вигляду. Ще в другій половині XVII ст. поет Данило Братковський бачив життя у місті саме так:

Той крам вірменський продає на шати,
Той ще дорожчі розгорта блавати,
Той хутра пишні, сукні і спідниці,
Той розсипає перці і кориці,
Той манить п'яниць до свого шинку,
Той пропонує різну лагоминку,
Той сіно, збіжжя, а той сіль і мило,
Пани ж, нероби нудяться без діла⁹⁹.

Звісно, що Братковський змалював портрет якогось правобережного міста. Власне, він не випадково акцентував увагу саме на торгівлі. Як зазначає А. Заяць стосовно Волині XVII ст., торги і ярмарки були найважливішим інструментом тогочасного міського господарського життя, його індикатором. Тож, мабуть, Братковський дійсно мав право на пафос¹⁰⁰. Натомість, економічний потенціал міст Лівобережжя навіть через століття потому міг і не спонукати до пафосних думок. На специфіку окремих поселень побіжно вказує Г. Міллер. Так, Полтава була відома «знатним торгом быками», Погар — пенькою і конопляною олією, Ромни, Кролевець, Городище — своїми ярмарками, а от Мглин навпаки — невігідним положенням і «скудністю» жителів¹⁰¹. На думку М. Кобилецького,

⁹⁹ Братковський Д. Життя у місті // Українська література XVII ст.: Синкрет. Писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. — К., 1987. — С. 343–344.

¹⁰⁰ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... — С. 99.

¹⁰¹ Міллер Г. Указ. соч. — С. 38.

ярмарки відігравали важливу роль у економіці міст магдебурзького права¹⁰². У Полтаві XVII–XVIII ст. вони відбувалися на центральному Соборному майдані міста чотири рази на рік: перший — у лютому, з 9 травня починався Миколаївський, з 20 липня — Іллінський, з 14 вересня — Воздвиженський¹⁰³. У Стародубі, за даними Генерального опису, збиралося два ярмарки. На відміну від Полтави, термін їх проведення був прив'язаний до релігійних свят: перший ярмарок проводився на другому тижні Великого посту, а другий — «в десятую неделю после Воскресения Христового». Тривали обидва ярмарки по два тижні¹⁰⁴. У Ніжині, за даними 1756 р., проводилися три ярмарки на рік¹⁰⁵.

Такі ярмарки були осередками періодичної торгівлі і орієнтувалися передусім на обмін із зовнішніми ринками. Дещо пізніше в міських лавках Ніжина академік Гюльденштедт зустрів європейські, турецькі, кримські, російські й сибірські товари, оскільки там знаходився перевалочний пункт торгівлі між Росією, з одного боку, та Кримом, Молдавією, Валахією, Туреччиною, Данцигом, Лейпцигом — з іншого¹⁰⁶.

На думку Ф. Броделя, місто існує, лише накинувши довколишній окрузі послуги свого ринку, користування крамницями, мірами довжини і ваги, своїх лихварів тощо¹⁰⁷. У такій взаємодії утворюється «край» — територія, зосереджена навколо міста, що являла собою певну економічну цілісність, а також культурну реальність¹⁰⁸. Так, сучасний історик Д. Вирський як край у XVII–XVIII ст. виділяє Кременчуччину — регіон, що локалізувався вздовж Дніпра, обмежений на Лівобережжі нижніми течіями Сули та Ворскли, а на Правобережжі — нижньою течією Тясмина і районом навпроти гирла Ворскли¹⁰⁹. Отже, у розглядуваний нами період Кременчуччина включала в себе річпосполитські землі Правобережжя, частково Північ Новоросії, Південний захід Полтавського полку, Південь Миргородського і Лубенського полків.

У вітчизняній історіографії мало досліджень такого характеру, однак у світлі висновків Д. Вирського можна зробити припущення, що територія економічного і адміністративного впливу полкових міст не співпадала.

---

¹⁰² Хоча, мабуть, не варто так однозначно трактувати ярмарок як ознаку міста. Пригадаймо тезу Н. Яковенко, що на території Гетьманату місто фактично зникло, підмінивши його сурогатом — ярмарковим пунктом (Див.: Яковенко Н. Нарис історії... — С. 503).

¹⁰³ Коваленко О. Назв. праця. — С. 152.

¹⁰⁴ ЦДАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148 а. — Арк. 8.

¹⁰⁵ Швидько Г.К. Діловодчі акти...

¹⁰⁶ Синицький Л. Указ. соч. — С. 433–438.

¹⁰⁷ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація... — Т. 1. — С. 414–415.

¹⁰⁸ Там само. — С. 289.

¹⁰⁹ Вирський Д. Кременчуччина: кордони представлення, історіографія та джерела // Регіональна історія України: Збірник наукових статей. — К., 2007. — Вип. 1. — С. 247–249.

Зокрема, Полтава, на думку О. Коваленко, відігравала роль економічного і торгівельного центру мікрорегіону, який дещо виходив за межі полкової території¹¹⁰. Обмін з навколишньою територією проводився не лише через ярмарки, а й через міську торгівлю. У Ніжині в 1756 р. такі торги проводилися двічі на тиждень¹¹¹. Для їх проведення міста мали відповідні споруди торгівельного призначення: шинки, лавки, торгові ряди, ятки¹¹². Як зазначив В. Кулаковський, місту була необхідна і постійна торгівля, оскільки значна частина міських жителів не мала можливості придбати продукти одразу на кілька днів і зберігати їх у літній період. Він ґрунтовно дослідив різні аспекти стаціонарної торгівлі в містах Лівобережжя, тому не будемо докладно зупинятися на цьому питанні, лише вслід за істориком констатуємо різноманітний асортимент товарів, значне число споруд для стаціонарної торгівлі, що належали приватним власникам, магістратам, монастирям. Постійна торгівля стимулювала орендну приміщень та будівництво нових, товарообмін між окремими містами й містечками і їхньою округою, збільшувала число селян, що збували свою продукцію на ринку¹¹³.

Ярмаркова та періодична торгівля могла вабити не тільки виробників продукції, а й перекупників, злочинців і купу інших маргіналізованих осіб, котрих і сьогодні можна побачити на ринках. Не випадково покрадене в 1775 р. у одному із сіл Стародубського полку житель цього села Яцько Свирид поніс продавати у Стародуб¹¹⁴. Подібні вчинки рясно зустрічаємо в судовій документації Гетьманщини.

Модель ідеальної економічної взаємодії ранньомодерного міста з округою на французькому матеріалі побудував Ф. Бродель. Вона являє собою кілька концентричних кіл — зони постачання і впливу: молочно-овочеву, зернову, виноградну, тваринницьку, лісову, зону далеких торгових зносин. У цих колах знаходилися проміжні ринки і, відповідно, проміжні міста. У такому разі навколо міста знаходиться ареал залежних від нього містечок, кожне з яких пов'язує місто з сільським мікрокосмосом. Разом з тим концентрична модель, на думку Е. Шреммера, передбачає також відносини «місто — місто»¹¹⁵. Такий товарообмін був притаманний і

¹¹⁰ Коваленко О. Назв. праця. — С. 153.

¹¹¹ Швидько Г. Діловодчі акти...

¹¹² Коваленко О. Назв. праця. — С. 133.

¹¹³ Кулаковський В. Стаціонарна торгівля в містах Лівобережної України у XVIII ст. // Історія народного господарства та економічної думки української РСР. — Вип. 13. — К., 1979. — С. 72.

¹¹⁴ НБУВ. IP. — Ф. I. — Спр. 60676. — Арк. 1 зв.-2.

¹¹⁵ Бродель Ф. Что такое Франция? — Кн. I: Пространство и история. — М., 1994. — С. 140–152.

полковим містам, однак різною мірою, залежно від економічного розвитку та спеціалізації. Так, якщо Ніжин Гюльденштедт побачив значним торгівельним центром — посередником між північними і південними полками Гетьманщини, то в Лубнах він відмітив лише монастир, якому належали виноградники, фруктові сади та кілька лісів, дерево з яких продавалося в місті¹¹⁶. Натомість, у лавках Переяслава велася постійна торгівля «красним товаром» з Ніжина, Києва й Полтави¹¹⁷.

Полкові міста були й осередками промислового виробництва, однак воно переважно обмежувалося діяльністю цехів та позацехових ремісників і гуральництвом, зосереджуючись у цехових будинках, майстернях ремісників, горнах, цегельнях, кузнях, котлярнях, дзвонарнях, воскобійнях, скотобійнях, млинах, винокурнях, солодовнях і броварнях¹¹⁸. Мануфактурне виробництво в містах було мало представлене, навіть у Ніжині в 1770-х роках налічувалося лише дві мануфактури: «шляпочная», якою займалися німець-колоніст з дружиною, та ткацька (вироблялися бавовняно-паперові тканини). До того ж, остання знаходилася в селі Філовка за дві версти від полкового міста¹¹⁹. На думку західноєвропейських дослідників, у XVII–XVIII ст. в різних регіонах, у тому числі і в Росії, спостерігається вплив міських виробництв на сільські околиці в пошуках дешевої робочої сили й за межі контролю цехів¹²⁰. Вочевидь, схожі процеси відбувалися і в Гетьманщині, де селітроварні, суконні, єдина парусна мануфактура знаходилися в селах¹²¹. Аналогічна ситуація простежується з папірними мануфактурами Чернігівщини — з 10, що достеменно функціонували до 1782 р., лише дві локалізувалися в містечках, а 8 — у селах і хуторах. При цьому такі мануфактури могли задіювати доволі значне число робітників. Так, на Пакульській мануфактурі в 1782 р. працювало 63 особи¹²².

Отже, основною формою виробництв полкових міст було ремесло, а не мануфактура. Для нього була характерна цехова організація, тобто об'єднання ремісників кількох професій в межах міста в цехи. Кількість цехів та майстрів усередині певного об'єднання відображала стан міського ремесла й залежала від рівня економічного розвитку міста та

¹¹⁶ Синицький Л. Указ. соч. — С. 274–292, 412–441.

¹¹⁷ Путро А.И. Левобережная Украина... — С. 59–62.

¹¹⁸ Коваленко О. Назв. праця. — С. 133.

¹¹⁹ Синицький Л. Указ. соч. — С. 433–438.

¹²⁰ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація... — Т. 1. — С. 420.

¹²¹ Синицький Л. Указ. соч. — С. 416–439.

¹²² Мануфактура знаходилася на річці Пакуль за 2 км від одноіменного села Любецької сотні Чернігівського полку, зараз — с. Пакуль Чернігівського району Чернігівської обл. (Див.: Студінський В. Папірні Чернігівщини у XVII — першій половині XIX століття // Сіверянський літопис. — 2002. — № 2. — С. 52–55).

регіональних особливостей¹²³. О. Компан наводить перелік близько 300 спеціальностей, що існували в ремеслі і промислах та могли бути представлені в українських містах (також подає їх характеристику та описує цехову організацію)¹²⁴. Звичайно, в кожному конкретному місті перелік ремісничих спеціальностей був набагато вужчим. У 1766 р. в Полтаві було 195 ремісників, найчисельнішим виявився шевський цех, що нараховував 53 майстра, на другому місці перебував ковальський — 38 майстрів, далі кравецький — 37 майстрів. Також у місті було 67 торговців. Полтавське цехове ремесло XVIII ст. відзначалося дисперсним характером. Міські ремісники не мали спеціальних приміщень — цехових будинків, виробництво концентрувалося в домогосподарствах власників, де розміщувалися їхні майстерні та необхідні виробничі знаряддя¹²⁵.

Цехові ремісники потребували захисту від сваволі старшини, свідченням цьому є, наприклад, значна група гетьманських універсалів, які забороняли залучати цехових майстрів до виконання робіт на полкову і сотенну старшину. Остання брала під свою протекцію ремісників, що виходили з цехів¹²⁶. Яблуком розбрату в містах також були млинарський і винокурний промисли. Крім селян, усі стани доводили своє переважне чи виключне право займатися цими видами промислів. У цьому зіткнулися традиція (давнє станове право міщан), реальна влада (користуючись нею, козацька старшина привласнювала собі це право) і об'єктивна необхідність забезпечення себе засобами для існування (козаки, за різних обставин втрачаючи землю, займалися ремеслами, промислами і торгівлею)¹²⁷. Уже в XVII–XVIII ст. цехи зіштовхнулися зі складнощами через діяльність партачів, які переманювали підмайстрів, а тому кілька збезлюднілих цехів об'єднувалися в один. Детально ці процеси досліджувала О. Компан, тому не будемо на них зупинятися¹²⁸.

Позацехове ремесло і несанкціонована торгівля, утім, збільшували коло осіб, котрі заробляли собі на життя не сільським господарством. Наприклад, у Ніжині в 1766 р., за підрахунками В. Кулаковського, було 480 ремісників (разом з членами сімей — 2045 осіб). Вони наймали 207 робітників та слуг і мали 105 учнів. Торгівлею займалося 285 осіб (разом з членами сімей — 794). Торговці наймали 360 робітників та слуг. На підставі підрахунків учений зробив висновок, що з ремеслом і торгівлею в

¹²³ Коваленко О. Назв. праця. — С. 133.

¹²⁴ Компан О. Назв. праця. — С. 173–232.

¹²⁵ Коваленко О. Назв. праця. — С. 135, 167, 172.

¹²⁶ Швидько Г. Універсали гетьманів... — С. 174.

¹²⁷ Швидько Г. Діловодчі акти...

¹²⁸ Компан О. Назв. праця. — С. 190–198.

Ніжині було пов'язано 64,8% населення¹²⁹. Однак не варто абсолютизувати ці дані, бо частина міського населення була одночасно пов'язана з ремеслом, торгівлею і сільським господарством. Наприклад, житель Стародуба, священик Самсоніївської церкви Антоній займався кравецьким ремеслом і землеробством одночасно¹³⁰.

На думку О. Компан, заняття землеробством було притаманне українським містам, однак і при цьому вони залишалися осередками ремесла й торгівлі по відношенню до сіл¹³¹. У XVIII ст. великі західноєвропейські міста теж зберігали за собою різні види сільськогосподарської діяльності. Як пише Ф. Бродель, ляскіт батога погонича було чутно поряд з ратушею, а свині вільно бродили брудними вулицями. Тому навіть у Венеції в 1746 р. доводилося заборонити відгодівлю свиней у місті та в монастирях¹³². У містах Лівобережжя таких заборон не було, тож навіть пізніше, як свідчать гравюри Стадлера, на початку XIX ст., в самісінькому центрі губерньської Полтави вільно розгулювала худоба.

Ремесло, торгівля, будівництво, ринок ранньомодерних міст притягували до себе мешканців сільської округи. Навіть бідне місто було багатшим за навколишні села, а тому давало можливість заробітку¹³³. Станом на 1766 р. у Переяславі серед прийшлих людей лише 12,3% становили вихідці з інших міст, а 87,7% — з сіл і містечок (абсолютна більшість — з Переяславського полку). Мігранти з села насамперед виконували найменш прибуткову роботу — 67% з них були наймитами, 16% займалися ремеслом (переважно кушнірським, шевським і ткацьким), 8% — торгівлею, і лише 2% — виробуванням хліба¹³⁴.

Утім, до полкових міст приходили не лише наймити. У Ніжині найбагатшими людьми були грецькі купці, як мінімум 15 з них мали від 10 до 100 тис. рублів капіталу¹³⁵. До цього та інших міст мігрували також купці з Росії, Валахії, Молдавії, турецьких та річпосполитських земель. Відставні російські офіцери та солдати гарнізонів, колишні гусари сербських полків ставали власниками міських дворів¹³⁶. За чотири роки

¹²⁹ Кулаковський В. Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1980. — № 9. — С. 94.

¹³⁰ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 132 зв.–133.

¹³¹ Компан О. Назв. праця. — С. 163.

¹³² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація... — Т. 1. — С. 418–419.

¹³³ Бродель Ф. Что такое Франция? — Кн. 1. — С. 154–158.

¹³⁴ Сердюк І. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр. XVIII ст. (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.) // Український селянин. — Черкаси, 2008. — Вип. 11. — С. 213–215.

¹³⁵ Кулаковський В. Класове розшарування... — С. 93.

¹³⁶ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 39, 148а, 278, 341.

до проведення Генерального опису в Ніжині поселився італійський кравець з сім'єю. Невідомо, що змусило уродженця Мілану перебратися в Гетьманщину з порівняно скромними статками в 100 рублів¹³⁷. Син чернігівського дяка Лук'ян Сташевський поселився в Стародубі і жив з платні, яку отримував «от разных стародубовских жителей за обучение детей российской и иностранной грамоте»¹³⁸. Можливо, такі люди, як Лук'ян, йшли до міста, бо там було більше потенційних клієнтів, а отже і кращі можливості для заробітку. Звісно, що завжди існувала небезпека не отримати свої кривно зароблені гроші. Наприклад, у 1756 році «ученик школы риторики» Михайло Подольський скаржився на священика Прилуцької Миколаївської церкви, котрий не заплатив гроші за навчання своїх дочок¹³⁹. Подібна справа свідчить про певне усвідомлення в середовищі міських мешканців необхідності навчити грамоті своїх дітей, у тому числі й дівчаток. З іншого боку, привертає увагу те, що колізія відбулася саме в родині священика — представника найбільш освіченого стану в суспільстві Гетьманату.

Міські реалії могли породжувати попит на доволі специфічні послуги й, власне, уможлилювали їх. Так, навесні 1768 р. в Глухові розглядалася справа міської обивательки Ткаченчихи, котра нелегально лікувала венеричні хвороби. Останні були невід'ємними супутниками військ, розміщених в містах на постої, а тому стимулювали шарлатанів заробляти на їх лікуванні¹⁴⁰. Дослідникам ранньомодерної доби добре знайомі нещасні випадки, викликані поширеною практикою лікувати сифіліс настоянками ртуті, утім, горе-цілителі могли продемонструвати свою нездатність вилікувати навіть незначні розлади. Зокрема, у червні 1780 р. київський цирюльник Федір Чорнуський зайшов до шинку київського сотника Івана Гудими, щоб поголити шинкаря Семена Ткаченка, й побачив малого шинкаревого сина Прокопа, котрий страждав від жорстокого проносу. Чорнуський взявся лікувати розлад алебастром. При цьому він сплутав алебастр з миш'яком та нагодував хлопця отрутою, від чого той помер¹⁴¹.

Специфіка міського населення з його високою часткою неодружених чоловіків (або ж таких, які залишили дружин вдома) обумовлювала й побутування сексу за винагороду. Останнє також могло зменшувати напругу, пов'язану, наприклад, з перебуванням військових на постої, котрі якраз і розквартирувалися в містах. Традиційним місцем перебування жінок «легкої поведінки» була корчма, котра взагалі вважалася кублом

¹³⁷ Там само. — Кн. 341. — Арк. 95 зв.

¹³⁸ Там само. — Кн. 148а. — Арк. 64 зв.—65.

¹³⁹ НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 59582. — Арк. 1–10.

¹⁴⁰ ЦДАК України. — Ф. 763. — Оп. 1. — Спр. 332.

¹⁴¹ Там само. — Ф. 54. — Оп. 1. — Спр. 2806. — Арк. 5

гріхів і розпуст. При імператриці Анні Іоанівні навіть видавалися спеціальні укази, де вимагалось від трактирщиків не тримати дівок при своїх закладах. Вочевидь, це явище було настільки поширеним, що надихнуло Климентія Зіновієва написати вірш «О женах в корчемницах в градах, а найпаче где в полях в корчемных гостиницах блудно живущих»:

В велико(и) о(т)важности тые жены буваю(т):
 которые в ко(р)чѣмни(х) двора(х) где пробуваю(т). [...]
 Кгда вѣдаю(т) же ко(р)чмы бѣ(з) того не бываютьъ:
 іные до ко(р)чмы бо(л)шѣ за ты(мъ) и прихожаютъ.[...]
 Нѣта(к) для напи(т)ку я(к) для тоєи то sprawy...
 Уже(ж) окая(н)ницы прѣста(н)те того хлѣба¹⁴².

Привертають увагу наступні моменти: повії живуть у корчмах в градах (тобто у містах); їх заняття автор називає хлібом, тобто це був не просто блуд, а заробіток; «иные» до корчми приходять не так пити, як для «тої справи», і рідко яка корчма без цього буває.

Не обійшлася без дівчат, наприклад, й полтавська корчма Хвеськи Шинкарки, де (крім самої Хвеськи) жили «две девки ... една бывшая челядница, а другая — Андрея Наливайченка дочка, оставивши отца и матку пошла до того ж шинку на заработок». Відвідувач цього закладу одного «прекрасного» ранку 1709 р. прокинувся без своїх речей й пропажу списав на дівчат, котрі його звечора поїли і «стелили»¹⁴³.

Підсумовуючи, зазначимо, що міські поселення Лівобережжя в другій половині XVIII ст. мали різний юридичний статус. Дослідники виділяють серед них магістратські, ратушні, коронні, архієрейські, власницькі. Такий поділ до певної міри є умовним, бо і статус окремих поселень у межах певної групи був різним. Так, магдебурзьке право для кожного з «привілейованих» міст визначалося конкретним набором привілеїв, наданих польськими королями, російськими монархами та гетьманами. Ці ж нормативно-правові акти регулювали відносини міських органів влади з козацькою сотенною та полковою адміністраціями, розмежували сфери впливу їхніх повноважень. У цей час спостерігаються дві тенденції: з одного боку територія міста зростає за рахунок розширення його околиць, а з іншого — скорочується число магістратських чи ратушних сіл, які перебували під міською юрисдикцією. Джерела другої половини XVIII ст. показують місто як арену протистояння між козацьким і міщанським станами, причому останній поступався своїми економічними і політичними

¹⁴² Зіновієв К. Вірші. Приповісті посполиті / Підг. тексту І.П. Чепіги. — К., 1971. — С. 103–104.

¹⁴³ НБУВ. ІР. — Ф. 61. — Спр. 878. — Арк. 44–45.

позиціями. Ситуацію кардинально змінила «Жалувана грамота містам» 1785 р., яка уніфікувала політичний статус міст Російської імперії, і Лівобережної України зокрема.

Досліджуючи економічний розвиток міст Гетьманщини другої половини XVIII ст., історики виділяють ряд спільних рис. Міста були переважно осередками торгівлі, а не виробництва. Основними формами періодичної торгівлі були ярмарки та торги, які можна вважати міськими привілеями. Періодична торгівля орієнтувалася на зв'язки з зовнішнім ринком і забезпечувала місто товарами іноземного виробництва, великими партіями збіжжя тощо. Натомість постійна торгівля залучала жителів довколишніх сіл. Міське виробництво існувало у формі ремесла, нечисленні мануфактури не були прерогативою міста, а, навпаки, більше розміщувалися в селах — за межами контролю цехів. Економіка полкових міст мала аграрний характер, це загалом було притаманно містам ранньомодерної Європи. Вважаємо, що вказані особливості свідчать, що для еволюції міст Гетьманщини найважливішим фактором було виконання адміністративної функції. Вона сприяла залученню економічних і людських ресурсів, які рекрутувалися здебільшого з жителів навколишніх сіл. У місті вони виконували функції наймитів, слуг, працювали в штаті полкових та міських служб. Серед мігрантів переважали неодружені чоловіки активного віку, що відповідно формувало особливості статевовікової структури міського населення. Полкове місто приваблювало й помітний контингент тимчасових мешканців: осіб, що мали справи у полковій адміністрації, учасників судових процесів, торговців, заробітчанин, подорожніх, гультяїв, злодіїв, жебраків тощо.

Змальована вище картина функціонування міст Гетьманщини є, можливо, дещо ідеалізованою, адже тогочасне традиційне суспільство ще не витворило класичного (у європейському розумінні) міського середовища. Утім, не варто забувати про ті соціальні зміни, котрі поступово окреслювалися в другій половині XVIII ст. Під впливом модернізаційних перетворень (запровадження паспортної системи, зростання мобільності населення та міжетнічних контактів, розширення церковного контролю за родинним життям) патріархальна громадська культура поступово втрачала свої позиції. Такі проталини в традиції з'являлися спочатку в містах, куди головними поштовими трактами рухалися модернізаторські ініціативи столиці. Відповідно, у такій суміші контролю й свободи коридори поведінки (в т. ч. демографічної) індивіда ставали розмитими, а її варіації більш розмаїтими. Це повинно було відобразитися в демографічних характеристиках населення.

Обриси демографічного портрета міського населення другої половини XVIII ст.

Вище вже зазначалося, що важливим урбаністичним критерієм виступає специфічний (міський) спосіб життя та світогляд його населення, тобто місто має змінювати поведінку людини, котра стає його мешканцем, причому, не лише окремого індивіда, а й більшості членів відповідного соціуму.

Звісно, що поняття на кшталт «більшість» чи «меншість» мають ґрунтуватися на більш конкретних та серійних даних, і у такому ракурсі може допомогти історична демографія, котра використовує усталені методики й говорить про поведінку населення уніфікованою та зрозумілою історикам різних країн мовою «демографії та інших лукавих цифр»¹⁴⁴. Оперування усталеними дефініціями та числами створює низку переваг, зокрема, змогу зосередитися на аналізі повторюваних подій та «стійких соціальних структур»¹⁴⁵, а також гарні можливості для порівнянь.

Тож спробуємо поглянути на міста Гетьманщини крізь призму демографічної поведінки їхніх мешканців, зокрема, такі її характеристики, як статево-віковий склад, шлюбність, народжуваність, смертність, міграції. Більшість коефіцієнтів подано на основі аналізу даних Генерального опису Малоросії 1765–1769 рр., в якому, на відміну від попередніх ревізій, взято на облік населення обох статей з вказівкою віку, походження, стану здоров'я. 969 книг опису (по 300–1200 аркушів кожна) охоплюють понад 3,5 тис. населених пунктів Гетьманщини, з поміж яких основна увага буде акцентуватися на трьох найбільших полкових центрах — Ніжині, Переяславі та Стародубі¹⁴⁶.

Вивчення демографічних характеристик певного соціуму традиційно розпочинається з аналізу статево-вікової структури населення, під цим поняттям в історичній демографії прийнято вважати розподіл населення на чоловіків і жінок¹⁴⁷. Зазвичай, у цьому контексті визначають три основні показники:

- 1) абсолютну чисельність чоловіків і жінок;
- 2) віковий поділ;
- 3) співвідношення як чоловічого, так і жіночого населення як загалом, так і в окремих вікових групах¹⁴⁸.

¹⁴⁴ Каменский А. Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века. — М., 2006. — С. 62–82.

¹⁴⁵ Цит. за: Яковенко Н. Вступ до історії. — К., 2007. — С. 246.

¹⁴⁶ Матеріали Генерального опису цих міст збереглися чи не найкраще (Докладніше про джерело див.: Сердюк І. Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини // Історична пам'ять. — 2008. — № 3. — С. 144–152). Загалом об'єктом аналізу даної розвідки є записи про 1708 мешканців Переяслава, 5086 — Ніжина і 4210 — Стародуба, котрі локалізуються у чистових книгах опису цих міст (Див.: ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 39, 148а, 278, 341).

¹⁴⁷ Муромцева Ю. Демографія: Навч. посібник. — К., 2006. — С. 62.

¹⁴⁸ Там само.

Традиційному аграрному закритому суспільству притаманна незначна перевага жінок, вона встановлюється під дією природних механізмів. Так, статеве співвідношення новонароджених дітей є біологічною константою (має назву «вторинне співвідношення статей») і дорівнює 106 хлопчиків на 100 дівчаток. Однак з віком у населенні починають переважати жінки в силу більшої смертності чоловіків і меншої тривалості їхнього життя¹⁴⁹. Ця теорія певною мірою діє й для міського населення Гетьманщини (див. табл. 1). Станом на 1766 р. серед мешканців Переяслава і Стародуба було більше жінок: 51,2% і 52,3% відповідно. А от у населенні тогочасних великих річпосполитських міст більшість була за чоловіками; так, у Варшаві кінця XVIII ст. їх нарахували 55,6%. Статеву диспропорцію польські дослідники пояснюють міграцією населення до міста, зокрема, приходом шляхтичів, робітників, торговців, лікарів, ворожбитів, шарлатанів, гіпно-тизерів, артистів тощо¹⁵⁰.

Таблиця 1

**Статеве співвідношення населення міст
за даними Генерального опису Малоросії 1766 (%)**¹⁵¹

місто	0–14		15–59			60 і старші		Все населення
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін
Переяслав	47,5	52,5	50	50	43,2	56,8	48,8	51,2
Ніжин	51,9	48,1	50,4	49,6	50,8	49,2	50,9	49,1
Стародуб	49,1	50,9	48	52	41,2	58,8	47,9	52,3

Статеве співвідношення населення є непоганим показником відкритості соціуму до міграції. Звичайно, що до міста могли мігрувати представники обох статей, однак традиційно найбільш мобільними були чоловіки активного віку. Відтак, у Стародубі чоловіків було порівняно менше, ймовірно, тому, що місто було центром неземлеробського полку, де були поширені відхожі промисли, а також існували альтернативні полковому центру міста Новгородка, Мглин, Погар, Почеп, численні розкольніцькі слободи¹⁵², котрі могли відтягувати частину активних чоловіків.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Warszawa w latach 1526–1795. — Warszawa, 1984. — S. 272–273.

¹⁵¹ Обраховано на основі: ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 39, 148а, 278, 341.

¹⁵² Щодо розкольніків у військово-статистичному описі середини XIX ст. йшлося: «Раскольники живущие, в уездах Стародубском, Новозыбковском, Суражском и Городненском, занимаясь фабриками, заводами и ремеслами, дают много способов окресным жителям, зарабатывать у них нужное пропитание» (Див.: Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального Штаба. — Т. XII. — Ч. 2: Черниговская губерния. — СПб., 1851. — С. 77).

Натомість у Переяславі їхня частка вища, оскільки довкола полкового центру не було більш-менш значних міст, та й полк вважається одним з основних землеробських у Гетьманщині. У Ніжині, на відміну від Переяслава і Стародуба, переважали чоловіки (див. табл. 1), специфікою цього полкового центру була присутність численної грецької громади, котра у XVIII ст. активно поповнювалася мігрантами (передусім чоловіками) й істотно впливала на демографічне обличчя міста, у якому навіть серед літніх осіб, попри традиційно меншу тривалість життя, переважали чоловіки.

Щоб вчергове пересвідчитися у здатності саме прийшлих змінювати хиткий баланс між статями, ще раз поглянемо на мешканців Переяслава (див. табл. 1). Серед дітей у цьому місті ми бачимо 47,5% хлопчиків, а вже серед дорослих присутність «сильної статі» збільшується до 50%, що зумовлено якраз міграційними процесами.

Наступний важливий параметр — це вікова структура населення. Основою її аналізу в історичній демографії є поділ на великі вікові групи: дітей, осіб активного віку, літніх людей. Такий розподіл необхідний для того, щоб визначити частку активного, працездатного населення. За даними Генерального опису, більшість молоді в містах Гетьманщини починала активну й постійну працю в 14–16 років. Такого ж віку була й значна частина найманих робітників, вихідців із сіл і містечок Переяславського та інших полків. Указівки на 13–14 років як на межу між дитинством і активним віком фігурують й у тогочасному законодавстві¹⁵³. Особами літнього віку вважалися ті, кому виповнилося 60 років, і старші. Абсолютна більшість із них супроводжувалася такими коментарями, як «престарелый», «дряхл», «по старости слаб». На думку Ю. Волошина, особливостям джерела і тогочасним уявленням про дитинство і старість найбільше відповідає такий поділ: діти (0–14 років), активне населення (15–59 років), літні (60 і старші)¹⁵⁴.

Відповідно до цього розподілу основна маса міського населення була представлена особами активного віку, частка котрих перебувала у межах 61–63,5%, другою за чисельністю віковою групою була дитяча —

---

¹⁵³ У містах Гетьманщини діяв Литовський статут 1588 р., магдебурзьке право і Саксонське зеркало. Згідно з Литовським статутом (розд. 6, арт. 1), повноліття хлопців наступало з вісімнадцяти, дівчат — з тринадцяти років. Однак з точки зору демографії більш актуальною є не формальна межа повноліття, а межа між дитинством і активним віком, як про це говорять норми саксонського права: «Возрастеть четверо який ... вторый, корда кто в лета разсуждения приходит, то есть имеет 14 лет, и потому может учинить тестамент (духівниця, розпорядження майном на випадок смерті — *Авт.*)» (Див.: Собрание Малороссийских прав. 1807 г. — К., 1993. — С. 21).

¹⁵⁴ *Волошин Ю.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). — Полтава, 2005. — С. 112.

31,3–34,1%, найменше було осіб літнього віку — на рівні 5–7%. Різниця у віковій структурі населення між містом і селом полягала у співвідношенні дорослі : діти. У селах Гетьманщини було істотно більше дітей — 42% і відповідно менше дорослих — близько 52%, при однаковій з містом чисельності літніх людей. Себто, певна частка активних людей перемістилася до полкових центрів, і при цьому (що дуже важливо) в міському населенні було істотно менше дітей при відповідно більшій кількості осіб, які могли цих дітей народжувати.

Таким чином, ми підійшли до народжуваності, рівень якої, зазвичай, представляють у вигляді спеціального коефіцієнту (в проміле)¹⁵⁵. За нашими підрахунками, загальний коефіцієнт народжуваності для 1757–1766 рр. становив: у Переяславі — 40,7%, Стародубі — 41,5%, Ніжині — 45,9%. Отримані показники відповідають надвисокому рівню народжуваності¹⁵⁶, однак значно менші за коефіцієнт, встановлений Ю. Волошиним для сільського населення Стародубщини на 1758–1767 рр. — 60%¹⁵⁷. Такому ж значенню дорівнює загальний коефіцієнт, обчислений Б. Міроновим для міст Європейської Росії XVIII ст. — 60%¹⁵⁸. Згідно з обрахунками радянського історика Я. Кіся, народжуваність у Львові становила 46%¹⁵⁹. Для міст Західної Європи цього періоду був характерний набагато нижчий рівень народжуваності — на рівні 39%¹⁶⁰.

¹⁵⁵ Більш докладно про коефіцієнт народжуваності, хід та проміжні результати дослідження, а також про демографічні характеристики міського населення йдеться у нашій книзі: *Сердюк І.* Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. — Полтава, 2011.

¹⁵⁶ Відповідно до шкали, запропонованої Б. Урланісом та В. Борисовим, загальні коефіцієнти, менші за 16%, вважаються низькими, з 16 до 24% — середніми, з 25 до 29% — вище середніх, з 30 до 39% — високими, а 40% і більше — надвисокими (Див.: *Демографический энциклопедический словарь.* — М., 1985. — С. 209–210). Така народжуваність, однак, не викликала демографічний вибух, оскільки компенсувалася надвисокою смертністю, в «звичайні» (без голоду, епідемій, тощо) роки тільки 46–47 охрещених немовлят зі ста мали шанси дожити до п'ятирічного віку (з цього приводу див. наше окреме дослідження: *Сердюк І.* Дитяча смертність в містечку Яреськи Миргородського полку (за даними метричних книг другої половини XVIII ст.) // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.* — 2011. — № 982: *Сер. Історія.* — Вип. 44. — С. 61–71).

¹⁵⁷ *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи... — С. 129.

¹⁵⁸ *Міронов Б.* Социальная история России периода империи. (XVIII — нач. XIX в.в.): В 2-х т. — 3-е изд. испр., доп. — СПб., 2003. — Т. 1. — С. 159. Щоправда, до даних Б. Міронова треба ставитися обережно, особливо до узагальнюючих.

¹⁵⁹ *Кись Я.* Население и социальная структура Львова в период феодализма // *Города феодальной России.* — М., 1966. — С. 365–366.

¹⁶⁰ Для Західної Європи в 1750–1775 рр. середній коефіцієнт народжуваності дорівнював 39% (Див.: *Урланис Б.* Рост населения в Европе (опыт исчисления). — М., 1941. — С. 231).

За дослідженнями К. Гурнего, коефіцієнт народжуваності в Торуні* в 1760-х роках сягав 35,7%. Польський історик дійшов висновку, що показник залежить від числа людності в місті. Наприклад, для маленького містечка Далєшице** з населенням 1109 мешканців він становив 47,9%, тоді як для Варшави, Кракова, Познані коливався на рівні 35–38%. На думку дослідника, у більших містах був більший відсоток бідного населення, для яких укладання шлюбу було проблематичним, і це відбивалося на загальному рівні народжуваності¹⁶¹. Серед людності великого міста істотну частку склали трудові мігранти, які приходили туди в пошуках заробітку, а не народжувати дітей. Імовірно, що серед цієї категорії населення було більш свідоме ставлення до народження дитини. На думку Б. Міронова, коефіцієнт народжуваності 50% свідчить про появу контролю над нею¹⁶². Постає питання: чи існував контроль у містах, де коефіцієнт народжуваності становив 40–46%¹⁶³.

Згідно з твердженнями французьких демографів, у XVIII ст. в Англії й Франції засоби контрацепції були досить поширеними. Наприклад, у Мелані, маленькому містечку за 47 кілометрів від Парижу, з 1765 по 1789 р. до неї вдавалася четверта частина подружніх пар¹⁶⁴. В Україні в ранньомодерну добу теж були відомі способи запобігання вагітності (наприклад, продовження періоду лактації) чи її переривання. Щоб втратити плід, підіймали важкі речі, вживали якісь зілля чи вдавалися до магії¹⁶⁵. Однак до чарів зверталися не лише для переривання вагітності, — в інших випадках ними намагалися лікувати безпліддя¹⁶⁶. Подібні практики свідчать, що демографічна поведінка була суб'єктивною і визначалася індивідуальними потребами. Якщо ж говорити про наведені вище узагальнюючі дані, то, на нашу думку, контрацепцію аж ніяк не можна вважати

* До 1793 р. вільне місто під управлінням польської корони, зараз адміністративний центр Куявсько-Поморського воєводства Польщі.

** Місто у Келецькому повіті Свентокшиського воєводства Польщі.

¹⁶¹ *Górny K. Ze studiów nad stosunkami ludności o wymi Toruniaw XVIII w. // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. — Toruń, 1977. — Historia XI. — S. 80.*

¹⁶² *Міронов Б. Социальная история России... — Т. 1. — С. 187.*

¹⁶³ У цьому контексті демографи порівнюють народжуваність з так званим «фізіологічним максимумом» — 76%, за який приймається шлюбна народжуваність гуттеритів — членів американської релігійної секти, які відзначаються гарним здоров'ям і повною відсутністю внутрішньосімейного регулювання (Див.: *Міронов Б. Социальная история России... — Т. 1. — С. 187.*)

¹⁶⁴ *Бродель Ф. Что такое Франция? — Кн. 2: Люди и вещи. — Ч 1: Численность народонаселения и её колебания на протяжении веков. — М., 1995. — С. 170–175.*

¹⁶⁵ Про магичні практики див. докладніше: *Дуса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. — К., 2008. — С. 239–240.*

¹⁶⁶ Там само. — С. 239.

основною причиною зниження народжуваності, адже важко припустити, що у тогочасних містах і селах по-різному займалися сексом. А от шлюбні стратегії мешканців міських і сільських поселень могли істотно відрізнятись, що опосередковано впливало і на число народжених дітей. Для розуміння такого впливу розглянемо шлюбну поведінку.

Акт шлюбу був найважливішою усвідомленою подією в житті людини ранньомодерної доби* і займав вагомє місце у її поведінкових стратегіях. За даними Генерального опису 1766 р., у шлюбі перебувала найбільша частка міських мешканців активного віку. Так, серед цієї когорти населення Переяслава більшість становили пошлюблені — 48,8% в чоловіків і 51,3% в жінок. Однак це набагато нижчі показники, ніж аналогічні у населення сіл Стародубщини — 70,3% у чоловіків і 80,7% у жінок. Відповідно в місті була удвічі більша чисельність холостих чоловіків — 48,4% та неодружених жінок — 30,6% (проти 27,4% і 12,8% мешканців сіл обох статей)¹⁶⁷. Це, на думку К. Гурнего, є ознакою міського населення і спричинює зменшення коефіцієнту народжуваності у містах, порівняно з містечками і селами.

Абсолютна більшість холостих чоловіків Переяслава (83,6%) знаходилася у віковій категорії 15–24 роки, а отже, мала всі шанси одружитися, так само як і незаміжні жінки, частка яких у цьому віці сягала 90%. У Ніжині таке співвідношення становило 77,8% в чоловіків і 94,5% в жінок, у Стародубі — 85,5% і 94,4% відповідно. Отож, у містах частка безшлюбного населення була значно вищою, ніж у селах, проте основну його масу становили парубки (77–85%) і дівчата (90–94%), які мали всі шанси взяти шлюб.

При цьому шанси жінок були набагато вищі з огляду на те, що в Переяславі на 145 дівчат віком 15–24 роки доводилося 214 холостих хлопців цього віку. У Стародубі на 305 дівчат було 395 хлопців, у Ніжині на 307 дівчат — 467 хлопців. Парубкам Ніжина й Переяслава було важче знайти собі пару, бо в цих містах на 100 неодружених хлопців доводилося 66–67 незаміжніх дівчат. У Стародубі таке співвідношення становило 100 до 77.

Звісно, що частина молодих людей у містах були трудовими мігрантами з сільської місцевості й могли, відпрацювавши кілька років у місті, повернутися додому й взяти шлюб там. У Переяславі з 1708 осіб, записаних у Генеральному описі 1766 р., 524 народилися за межами міста. З них 251 особа були вихідцями з сіл Переяславського полку і ще близько 80 — із містечок цього ж полку. Мігранти істотно впливали на ситуацію на

---

* Такими ж важливими подіями можна вважати народження, хрещення та смерть, однак вони в абсолютній більшості випадків не залежать від волі людини, котрої стосуються.

¹⁶⁷ Волошин Ю. Розкольницькі слободи... — С. 115.

шлюбному ринку міста внаслідок різної статевої мобільності, оскільки в Переяславі серед них було 63% чоловіків і 37% жінок. Цьому співвідношенню загалом відповідає структура шлюбів. У описі Переяслава фігурують 45 шлюбних пар, що склалися з чоловіка-мігранта з села й жінки-мешканки Переяслава. Шлюбних пар, у яких чоловік був жителем міста, а жінка походила з села, нараховуємо 24. Співвідношення цих шлюбів (45:24) загалом відповідає статевій структурі міграції¹⁶⁸.

Іноді такий шлюб був матеріально вигідний одному з подружжя. Наприклад, одружившись з переяславською дівчиною, чоловік разом з дружиною міг отримати двір і хату у місті¹⁶⁹. Хоча частішими були випадки, коли обоє були найманими робітниками й, не маючи достатніх прибутків, жили у чужих дворах¹⁷⁰.

Однак, повертаючись до ситуації на шлюбному ринку, що склалася в містах загалом і Переяславі зокрема, слід констатувати, що шлюби з сільськими дівчатами не могли її збалансувати. Певним чином проблема вирішувалася за рахунок пошуків шлюбної пари в інших вікових групах¹⁷¹, що підводить до необхідності визначення середнього шлюбного віку.

За нашими підрахунками, середній вік вступу в перший шлюб для чоловічого населення Переяслава станом на 1766 р. становив 25,7 років, для жіночого — 22,5 роки. Для населення Полтави, за даними Генерального опису, середній шлюбний вік становив для чоловіків — 28,1 рік, для жінок — 22,3 роки¹⁷². Для сільського населення Стародубщини аналогічні показники дорівнювали 23,7 і 19,1 років відповідно¹⁷³. За дослідженням Б. Міронова, у кінці XVIII ст. в Центральній Росії середній вік наречених становив 15–16 років, женихів — 16–18 років. Російський учений відзначив, що в містах брали шлюб на рік-два пізніше, ніж у селах¹⁷⁴. Однак середній шлюбний вік населення Переяслава, навіть з такою корекцією, значно переважає останні показники й помітно відрізняється від аналогічних показників сільського населення.

¹⁶⁸ Більш детально див.: *Сердюк І.* Полкових городов обивателі... — С. 144–150.

¹⁶⁹ Опосередковані свідчення про таку ситуацію див.: ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278. — Арк. 264 зв.–265.

¹⁷⁰ Там само. — Арк. 245 зв.

¹⁷¹ За рахунок 13–15-річних дівчат; зрештою, у XVIII ст. були відомі випадки, коли брала шлюб 11-річна дівчина, хоча це і суперечило нормам права (Див.: *С.Н.* К истории малорусских церковно-общественных нравов XVIII столетия // Киевская старина. — 1884. — № 2. — С. 332–333).

¹⁷² *Волошин Ю.* Статеві-вікова структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. // *Історична пам'ять.* — 2011. — № 1. — С. 5–24.

¹⁷³ *Анри Л., Блюм А.* Методика анализа в исторической демографии / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой — М., 1997. — С. 194.

¹⁷⁴ *Миронов Б.* Социальная история России... — С. 167.

У даному випадку населення Переяслава наближене до «європейського типу шлюбності», концепція якого розроблена Джоном Хайналом. На думку відомого англійського вченого, він характеризується більш пізнім вступом у шлюб і більшою часткою осіб, що не перебували в шлюбі. Притаманним неєвропейському типу вважається шлюбний вік жінок менше 21 року, тоді як європейському — вище 23 років. Наприклад, у баварському містечку Дурлах* в 1751–1780 рр. середній шлюбний вік для чоловіків складав 27,6, а для жінок — 25,6 років. За дослідженнями французького вченого Ж. Буржуа-Піша, у Парижі в XVIII ст. середній вік вступу в перший шлюб для жінок становив 24,7 років¹⁷⁵. Середній шлюбний вік населення Переяслава близький до показників Львова, де чоловіки найчастіше вступали в шлюб у віці 26–30 років (40%), а жінки — у віці 21–25 років (42%)¹⁷⁶.

Частка осіб, що не перебували в шлюбі, у Переяславі була значно вищою, ніж у селах, що теж є ознакою європейського типу шлюбності. Ускладнення з укладанням шлюбу могли мати особи з фізичними вадами, такі як, наприклад, сліпа на одне око дівка Марія — тридцятирічна наймичка¹⁷⁷. У описі Стародуба зафіксовано дві незаміжні жінки (у джерелі — кульгаючих на одну ногу)¹⁷⁸. Таких осіб — калік, жебраків, бездомних, юродивих у місті зазвичай було більше, ніж у селах.

Загалом у населенні полкових міст Гетьманщини частка осіб поза шлюбом була вищою, а одруження відбувалися в старшому віці порівняно із сільським населенням чи загальноросійськими показниками. Шлюбність у містах могла знижуватися через специфічні умови міського життя. Цьому сприяли заняття несільськогосподарською працею, порушення статевої

---

* Місто на території кюрфюршества Баварія, нині частина Карлсруе — міста в землі Баден Вюртемберг (Німеччина).

¹⁷⁵ Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века. — М., 1979. — С. 14–30.

¹⁷⁶ Кись Я. Указ. соч. — С. 366.

¹⁷⁷ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 9 зв.

¹⁷⁸ Там само. — Арк. 128 зв. Вочевидь, для дівчини перепоною для шлюбу була тільки істотна фізична вада, а щодо вад зовнішності, то на кожен товар з часом міг знайти свій покупець. Ось якою колоритною фразою передає таку ситуацію сатирична розповідь XVII ст.: «... Той (батько. — Авт.) міл трьох дівок. Двох же оддав скоро замуж, а третяя довго рутку сіяла, бо груба била на тварі». Дівку взяв заміж удовілий купець, котрий подумав, що вона буде у всьому слухняна. Тут можна згадати відповідні поради Симеона Полоцького, котрий вважав, що на красиву дружину всі спокушаються, а тому «Вже ліпше негодящу собі полюбити. Отож є менше горе негарну тримати...» (Див. докл.: Приповість о трьох млоденцях, како ошукала їх одна вдова своїми фортелями барзо штучне // Українська література XVII ст... — С. 467–469; *Полоцький С. Одруження* // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури... — Кн. 3: Література високого Бароко (1632–1709). — К., 2006. — С. 751–752).

рівноваги на користь чоловіків, більша чисельність військових, відхідників, пауперів і, зрештою, розвиток проституції¹⁷⁹.

Повертаючись до середнього шлюбного віку, зауважимо, що середня різниця у віці між подружжям складала 3,2 роки. Зрозуміло, що це узагальнені дані, у конкретних випадках різниця була іншою, інколи навіть значною. Наприклад, в описі Стародуба зафіксована сімейна пара, у якій чоловікові Степану Пашкевичу виповнився 71 рік, а його дружині Меланці — 40 років. У даному випадку різниця у віці становила 31 рік. Їхній найстаршій дитині, сину Іллі, було 20 років, тобто Пашкевичі одружилися, коли Степану було близько 50 років, а Меланці не більше 20¹⁸⁰. Одруження в 50 років з молодою дівчиною могло вважатися винятком, однак, як показує джерело, неодноразово траплялося в тогочасному суспільстві.

Степан не належав до старшини й не був багатієм. У 1715 р. (у 20-річному віці) він прийшов до Стародуба з «полської області» (імовірно, з Правобережної України). Спершу, можливо, наймитував, а потім одружився з дочкою міщанина Миколи Журавля. Степан не мав своєї хати, не отримав він її й за дружиною. Двір, у якому вони жили, був куплений Степаном у 1751 р., приблизно через п'ять років після одруження з Меланкою. На час перепису він торгував на ринку дьогтем і дерев'яним посудом, особливих прибутків не мав. Єдине, що відрізняло Степана від інших міщан такого ж віку, — це те, що він у свій 71 рік записаний як «здоров», що було рідкістю на той час¹⁸¹.

В описі міст зустрічаються випадки, коли дружина була значно старшою за свого чоловіка. Приклад такого подружжя становили сорокарічний дяк стародубської церкви Різдва Богородиці Григорій Карпов і його шістдесятирічна дружина Євдокія¹⁸². Однак шлюби з такою різницею на користь дружини були радше винятком.

Найбільша різниця у віці між подружжям була зафіксована в Стародубі і складала 47 років. Так, в описі міста є інформація про сімдесятирічного Микиту Петрачюнова, який на момент перепису одружився вдруге, і його другій дружині було лише 23 роки¹⁸³. З цим випадком пов'язаний цікавий казус: разом з Микитою в хаті проживав його шістдесятирічний зять Яків, одружений з Феодосією віком 25 років¹⁸⁴. Імовірно, що таке співпадіння двох значних вікових різниць не випадкове (враховуючи родинні

---

¹⁷⁹ *Мионов Б.* Русский город в 1740–1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие. — Л., 1990. — С. 54.

¹⁸⁰ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 68 зв.

¹⁸¹ Там само. — Арк. 69.

¹⁸² Там само. — Арк. 231 зв.

¹⁸³ Там само. — Арк. 462 зв.

¹⁸⁴ Там само.

зв'язки і спільне проживання чоловіків), однак тут важко висувати якісь припущення. Головне, що шлюби з істотною віковою різницею між подружжям певною мірою дозволяли збалансувати шлюбний ринок, так само, як і шлюби з удівцями чи вдовами.

Участь цієї когорти в шлюбній поведінці населення вивчалася польськими демографами. Так, за дослідженням К. Гурнего, у місті Торунь в парафії святого Якуба упродовж 1746–1793 рр. було зареєстровано 767 шлюбів. Із них 406 (53%) взяли хлопець і дівчина, 155 (20%) — хлопець і вдова, 120 (15,6%) — вдівець і дівчина, 86 (11,4%) — вдова і вдівець¹⁸⁵. Ці дані вказують на значне поширення повторних шлюбів, а також на вагоме місце вдів і вдівців на шлюбному ринку Торуня. Щодо Російської імперії, то, за дослідженням Б. Міронова, вдівство в ранньомодерному соціумі було звичним явищем унаслідок високої смертності населення¹⁸⁶.

Аналогічно нами була досліджена структура шлюбності в приході Христорождественської церкви сотенного містечка Яреськи (Миргородський полк) в 1755–1774 рр. За ці двадцять років у приході було укладено 248 шлюбів, з них 165 (66,8%) — між хлопцем і дівчиною, 24 (9,8%) — між вдівцем і дівчиною (причому, 4 були вдівцями по 2-х померлих дружинах, тобто одружувалися втретє), лише 4 (1,6%) шлюби — між хлопцем і вдовою, 54 (21,8%) — між вдівцем і вдовою (причому, в 16 шлюбах один з подружжя одружувався втретє, а в одному випадку шлюб був третій для обох членів подружньої пари). Примітно, що при такому різноманітті варіацій укладання шлюбних пар за двадцять років у Яреськах з усіх можливих не зареєстровано тільки шлюб хлопця і вдови по двох чоловіках. Зрештою, як бачимо, у кожному третьому шлюбі серед подружжя були вдівці чи вдови¹⁸⁷.

¹⁸⁵ *Górny K.* Op. cit. — S. 93.

¹⁸⁶ *Миронов Б.* Социальная история России... — С. 172. Чи не єдиними дослідженнями шлюбної поведінки вдів на матеріалах ранньомодерної України є розвідки: *Волошин Ю.* Жінка-вдова в Полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії) // Київська старовина. — 2011. — № 1. — С. 13–31; *Старченко Н.* Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. — 2000. — № 6. — С. 58–64. З іншого боку, як стверджує Е. Фройд, тема самотньої жінки, і в тому числі вдови, недостатньо розроблена і в західноєвропейській історіографії. Перелік основних праць (переважно стосовно Англії) див.: *Froide A.* Hidden women rediscovering the single womeno fearly modern England // Local Population Studies. — 2002. — № 68. — P. 26–41.

¹⁸⁷ Детальніше про структуру шлюбності в Яреськах див.: *Сердюк І.* Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку) // Краєзнавство. — 2010. — № 3–4. — С. 47–55.

Якщо у контексті вдівства порівнювати місто (див. табл. 2) й село Лівобережного Гетьманату, то побачимо, що у місті вдівців менше 1%–1,5%, а в селах вони становили 2–3%, натомість вдів у селах було 6%, а у містах — від 11 до 16% серед жінок активного віку.

Якщо частка міських вдівців співвідноситься з сільськими у межах статистичної похибки, то вдів у місті було істотно більше, ніж у селах. Вочевидь, що частина жінок, овдовівши, не могли далі забезпечити себе на селі без чоловічих рук, а тому йшли до міста, переважно на ролі робітниць, котрі наймалися за одяг, харчі, а бувало й за платню. Такі жінки були змушені будь-якими засобами заробляти на життя, одна з таких удів, котра звинувачувалася в блуді, заявила на допиті в Лохвицькій сотенній канцелярії (1729 р.), що пішла на статевий зв'язок, спокусившись обіцянкою підтримки. При цьому вдова боялася «жеби худоби не погубить, и детей (5-х дітей — *Авт.*) в малых летах будучих, по наимах не пустит»¹⁸⁸.

Таблиця 2

Відсоток вдів і вдівців у міському населенні активного віку¹⁸⁹

місто	чоловіки			жінки		
	всього	вдівці	%	всього	вдови	%
Переяслав	540	6	1,1	541	95	17,6
Ніжин	1563	32	2	1541	182	11,8
Стародуб	1247	21	1,7	1350	220	16,3

Більш прийнятним виходом був повторний шлюб, однак удові з дітьми вдруге вийти заміж було надзвичайно важко. У Генеральному описі такого великого полкового міста, як Стародуб, поміж понад 4,5 тисяч мешканців зафіксовано тільки два такі випадки, причому в обох з них «новими» чоловіками були грецькі купці, котрі могли не знайти собі «кращих» дружин через свою етнічну приналежність та порівняно (як на купця) незначні статки¹⁹⁰.

В описі Переяслава зафіксовано тільки один такий випадок — серед міських обивателів зустрічаємо міщанина Якова Козоріза і його дружину Євдокію (обом по 30 років), які мали п'ять дітей віком від одного до дев'яти років. Дітей стосується наступний запис: «детеее з умершимее мужем ... Яремаю Кривошеем сплоченые»¹⁹¹. Отже, залишившись після

¹⁸⁸ Див.: Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). — К., 1976. — № 79. — С. 214–216.

¹⁸⁹ Міське населення на основі: ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 39, 148а, 278, 341, сільське — дані Юрія Волошина: *Волошин Ю.* Розкольніцькі слободи...

¹⁹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 148а. — Арк. 23 зв., Арк. 308 зв.

¹⁹¹ Там само. — Кн. 278. — Арк. 205 зв.

смерті чоловіка з п'ятьма дітьми, Євдокія змогла вдруге вийти заміж. Вона була молодою, здоровою і мала власний двір з хатою. В описі є вказівка, що двір купив її покійний чоловік Ярема 22 жовтня 1764 р., заплативши доволі значну на той час суму — 25 рублів¹⁹². Співставивши це з часом проведення перепису Переяслава (кінець жовтня 1765 р. — березень 1766 р.¹⁹³), можна припустити, що Євдокія вдруге взяла шлюб не пізніше, ніж через півтора року після смерті свого першого чоловіка. Тобто вона зачекала, коли пройде рік трауру по померлому, й одразу одружилася. Її другий чоловік Яків Козоріз займався шевським ремеслом, був приписаний до цеху й заробляв 9 рублів на рік, що давало сім'ї засоби до існування. Імовірно, успадкувавши місце в цеху, вдова не могла сама займатися шевським ремеслом¹⁹⁴, тоді як це міг робити Яків. Отже такий шлюб був взаємовигідним. Євдокія стала єдиною вдовою з дітьми, яка в Переяславі (за даними опису) змогла вдруге вийти заміж, тоді як 28 таких жінок залишилися самі, тобто імовірність такого шлюбу становила 1:28, або 3,6%.

Підсумовуючи, зауважимо, що головними, спільними особливостями населення полкових міст Гетьманщини, з точки зору історичної демографії, була значна частка активного люду, нижчий рівень народжуваності, вищий шлюбний вік. «Прибульці», котрі потрапили у міське середовище, не поспішали одружуватися та заводити дітей, оскільки не мали на це коштів або ж мали інші життєві пріоритети (наприклад, навчання ремеслу).

Містам був притаманний низький, порівняно з селами Стародубського полку, рівень шлюбності й відповідно більша кількість неодруженого населення активного віку. При цьому дівчата мали більше шансів на шлюб, ніж хлопці. Така демографічна ситуація виправдовує парубкування як регулятор поведінки холостих хлопців й дошлюбних стосунків між статями. В умовах міста з високою концентрацією неодружених чоловіків, солдатів на постої, чоловіків, які перебували у місті тимчасово без дружин, демографічно детермінованим було і явище проституції. Шлюбна поведінка мешканців ранньомодерних міст могла бути меркантильною, іти в обхід ustalених суспільних норм і звичаїв. У місті контроль громади слабшав, і його легше було ігнорувати, сам спосіб життя міського населення, вагома частка мігрантів у ньому значною мірою впливали на демографічну поведінку.

¹⁹² Там само. — Арк. 206.

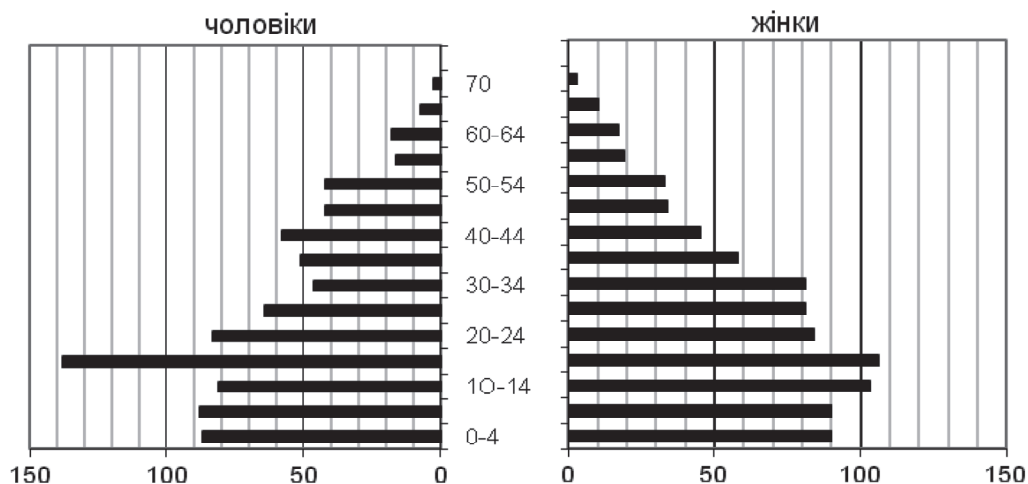
¹⁹³ Ковальський І. Проведення Генерального опису в Переяславському полку // Укр. іст. журн. — 1960. — № 6. — С. 132–134.

¹⁹⁴ З іншого боку, у цехах ранньомодерної Європи могли діяти правила, спрямовані на захист сім'ї померлого майстра, які дозволяли жінкам бути членами цих корпорацій. Наприклад, у реймських цехах чисельність жінок складала від 3 до 14,5% (Див.: Кириллова Е. Ремесленные корпорации в раннее время // Новая и новейшая история. — 2009. — № 3. — С. 91).

Разом з тим, всі міста були унікальними, особливості організації життя кожного з них формували власні риси на їхній демографічній мапі. Так, з точки зору шлюбності надзвичайно цікавим є полковий Ніжин, де поміж понад 5 тисяч населення, зафіксованого у Генеральному описі міста 1766 р., фігурують тільки дві незаміжні жінки, старші за 30 років, — це дві рідні сестри («старицы девицы») Ірина та Єфросинья віком 42 і 45 років відповідно¹⁹⁵. При цьому у місті фіксується висока частка неодружених чоловіків, у першу чергу представників грецької громади. Виходить, що активна міграція греків до міста порушила баланс на його шлюбному ринку і зумовила високий попит на жінку, холості чоловіки «розібрали» всіх дівчат і потім взялися ще й за вдів, опосередкованим свідченням чого є порівняно низька частка останніх серед жінок активного віку (на рівні 10%), тоді як в інших містах вона була у півтора рази вищою (16–17%).

Найхарактерніша риса демографічного обличчя Переяслава добре помітна на статеві-віковій піраміді* цього міста.

Статеві-вікова піраміда населення Переяслава¹⁹⁶

¹⁹⁵ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 39, 341.

* Цей метод є одним з найбільш апробованих інструментів для розуміння демографічних процесів, оскільки відображає статеві-вікову структуру соціуму в певний момент, тобто фіксує її стан у ході безперервного процесу відтворення населення. Піраміди є двосторонніми гістограмами (окремо для кожної статі) розподілу населення за віком і статтю. Назва походить від трикутної форми, яку гістограми набувають для населення з високим рівнем народжуваності. Вік позначається на вертикальній осі, а чисельність — на горизонтальній. Кожна вікова група представлена у вигляді прямокутника з площею, пропорційною чисельності даної групи. Остання вікова група (70 років і старші) охоплює 25 років, бо даними осіб старше за 95 років в історичній демографії прийнято нехтувати. Для того, щоб вона відповідала п'ятирічним, її чисельність необхідно розділити на п'ять.

¹⁹⁶ Побудовано за даними: ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 278.

Як бачимо, його особливістю була аномально велика кількість чоловіків віком 15–19 років, жінки цього віку теж були найчисельнішою віковою групою у місті. Причиною цього буму була трудова міграція. У цьому контексті пригадується заувага В. Маслійчука: «Якщо ми уважно подивимося на місто Лівобережної чи Слобідської України, основним робітничим контингентом, основним наймитом, якщо слідкувати за переписами, буде особа до 22 років»¹⁹⁷. Наша перевірка цього припущення щодо Переяслава цілком підтверджується, адже серед усіх наймитів-мігрантів цього міста серед чоловіків було 29,2% осіб віком 15–19 років, серед жінок — 24,3%¹⁹⁸.

Вище озвучені тільки найхарактерніші риси, можна виокремити й більш дрібні, але не менш показові, котрі у своєму комплексі свідчать, що місто Лівобережного Гетьманату таки вивершувалося над округою, воно мало свої переваги, котрі приваблювали мігрантів, які приходили до міста для реалізації якихось своїх власних прагнень. Головні особливості міста виходили із його здатності привабити до себе прийшле населення, з його специфікою у плані характеру (не кожен міг покинути звичне сільське життя), економічного положення, статусу, а також у здатності нав'язати цим людям свої звички у шлюбній поведінці, родинному житті, поведінкових стратегіях. Ці аспекти, нехай і розмиті, але таки проявляються у демографічних коефіцієнтах та значеннях, котрі, при всій своїй умовності таки уможливають спробу малювання колективних портретів міського населення.

---

¹⁹⁷Під час прочитання лекції «Дитина та Імперія» (у рамках реалізації проекту «Публічні лекції. Політ.ua»). Розшифровку лекції див.: <http://polit.ua/lectures/2011/03/11/masliychuk.html>

¹⁹⁸Див. докл.: *Сердюк І.* Вихідці з села серед населення Переяслава... — С. 213–215.

Розділ 22

НАСЕЛЕНІСТЬ ДОМОГОСПОДАРСТВ І СТРУКТУРА РОДИН

Попри те, що задекларована проблематика від 60-х років ХХ ст. займає поважне місце в західній історіографії, сучасні українські історики все ще не виявляють до неї помітного інтересу. Донедавна в Україні вона була представлена лише поодинокими розвідками¹. Певне пожвавлення розпочалося в останні два десятиліття, що пов'язано з розширенням поля досліджень та зміною методологічної парадигми в українській історіографії². Однак результат все ж непропорційно малий порівняно з важливістю цієї проблематики для розуміння багатьох процесів, які відбувалися в козацькій державі.

У своєму дослідженні проаналізуємо населеність домогосподарств та структуру родин представників основних мікрогруп міського та сільського соціумів Гетьманату другої половини ХVIII ст. З цією метою необхідно з'ясувати середню залюдненість дворів, частку домових спільнот, в яких проживали підсусідки й слуги, типологічні особливості структури тогочасних родин.

За основне джерело візьмемо матеріали Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. (Румянцевський опис). Щоправда, слід зауважити, що в силу специфіки свого створення він не містить інформації про козацьку старшину й духовенство³. Натомість необхідні дані

---

¹ Чи не єдиною розвідкою, що присвячена цій проблемі, є праця: *Перковский А.* О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII в. (по материалам Румянцева описи и церковной статистики) // Проблемы исторической демографии СРСР: Сб. статей. — Талин, 1977. — С. 104–111.

² Див.: *Волошин Ю.* Населення домогосподарств «государевых описных малороссийских раскольничьих слобод» (за матеріалами «Генерального опису Лівобережної України 1767–1769 рр.») // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 2. — К., 2003 — С. 117–134; *Його ж.* Структура семьи в «государевых описных малороссийских раскольничьих слободах» (на примере слободы Деменка Топальской сотни Стародубского полка) // Сословия, институты и государственная власть в России. Средние века и раннее Новое время. — М., 2010. — С. 932–948; *Його ж.* Структура сім'ї й домогосподарства козаків міста Полтави в другій половині ХVIII ст. (За матеріалами Румянцевського опису) // Козацька скарбниця. Гетьманські читання: Зб. наук. статей. — Вип. 7. — Чернівці, 2011. — С. 142–157; *Сакало О.* Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини ХVIII ст. на прикладі Лубенського полку: Дис... канд. іст. наук. — К., 2011. — 260 с.

³ Див.: Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. / Упоряд., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина. — К., 2012. — С. 9–42.

наводять сповідні розписи, які включають інформацію про всіх мешканців православних парафій⁴.

Спершу зауважимо, що в історичній демографії під терміном «родина» зазвичай розуміють групу взаємозалежних осіб, зосереджених в одному домогосподарстві, серед яких малі (нуклеарні) родини — батьки й ще несаможиттєві діти, кривні родичі та слуги⁵. Ми ж у своїй розвідці дещо звузимо це поняття, залишивши за межами родини всіх тих мешканців домогосподарств, які не були пов'язані з господарем кривними зв'язками, — слуг, підсудків, учнів ремісників тощо. Також поза межами свого аналізу залишимо мешканців шпиталів та школярів. Для того, щоб з'ясувати, чи відрізнялися між собою міські й сільські домогосподарства Гетьманату за чисельністю мешканців й структурами родин, розглянемо їх окремо.

Населення міст

Основні підрахунки будемо робити на прикладі Полтави – міста, найбільш на сьогодні дослідженого з такого погляду. Для порівняння візьмемо ще два полкові центри – Стародуб і Ніжин. Таким чином під наш аналіз підпадають Північ, Центр і Південь козацької держави.

За основне джерело вивчення Полтави слугуватимуть сповідні розписи за 1775 р.^{*} п'ятох із шести існуючих на той час полтавських парафій: Миколаївської, Воскресенської, Преображенської, Стрітенської та Різдво-богородицької. На жаль, розпис шостої, Успенської, парафії зберігся в сильно пошкодженому стані й не надається для дослідження⁶.

Парафіяни вищеназваних храмів були переписані згідно з соціальною приналежністю. Однак чітко визначеними виглядають лише дві категорії — духовенство та військові (козаки). Некозацьке населення міста було представлено кількома соціальними групами. Причому в книгах різних церков набір цих груп часто не збігався. Так, згідно з записами, у чотирьох

---

⁴ Див.: Волошин Ю. Населення домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів) // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 10. — К., 2013. — С. 31–50.

⁵ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. — Warszawa, 2009. — S. 354.

^{*} Сповідний облік населення був запроваджений на території Гетьманщини з 1720-х років у рамках процесу конфесіоналізації, що розгорнувся тоді в руській православній церкві. Більш-менш регулярно розписи почали вести в 30–40-і роки XVIII ст. Тоді ж вони набули й уніфікованої форми. Часом складання сповідних розписів для священників церковна влада визначила Великий піст. За своєю структурою вони подібні до католицьких парафіяльних списків вірних, т. зв. «status animarum»

⁶ Ці розписи зберігаються у фонді Переяславсько-Бориспільської єпархії: Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 990. — Оп. 2. — Спр. 34. — Арк. 7–119.

парафіях — Воскресенській, Миколаївській, Різдобогородицькій та Стрітенській — мешкали цехові ремісники: «цеховые и их домашние». У трьох — Преображенській, Різдобогородицькій та Стрітенській — до реєстрів внесені посполиті. У книзі Воскресенської церкви записані міщани, а Миколаївської — посадські. У Воскресенській та Миколаївській парафіях виокремлено підсусідків, а у Воскресенській, Миколаївській, Преображенській та Стрітенській — бездвірних. Крім того, в Миколаївській церкві переписані ще й мешканці шпиталю.

Реєстр укладався за домогосподарствами, в яких жили прихожани, — дворами, бездвірними хатами, підварками тощо. Згідно з Б. Грінченком, слово «двір» має два значення — «место подле дома обнесенное забором» і «дом, усадьба»⁷. Дослідник Румянцевського опису Г. Максимович стверджує, що «двір у розумінні того часу мав би мати такі ознаки: перша ознака — це єдність і наявність дворової території, хата без дворового місця називалася “бездвірна ізба”; друга ознака двору — родинний зв’язок сімей, що в ньому проживали; третя ознака двору — відбування служби з двору, несення служби та інших повинностей»⁸.

Згідно з нашими дослідженнями, площа полтавських дворів не була сталою й коливалася в межах від 1,5 до 6,5 соток. Представники заможних верств практикували об’єднання кількох дворових місць в одне, що спричиняло виникнення доволі великих за розмірами господарських одиниць — до 32,5 соток⁹.

«Бездвірні хати», згідно з твердженням А. Перковського, відрізнялися від дворів тим, що не мали польового наділу, а лише прихатній город¹⁰, а підварки були відповідниками таких господарських одиниць, як фільварок, ферма чи миза¹¹.

У сповідних розписах повідомляються імена та прізвища всіх членів родини, їхній вік і рівень кривної спорідненості, а також імена та прізвища інших осіб, які мешкали разом з родиною. Відповідно, це джерело цілком надається для реалізації поставлених завдань. Загалом, згідно з

⁷ Грінченко Б. Словарь української мови. — Т. I: А–Ж. — К., 1907. — С. 362.

⁸ Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. — Нежин, 1913. — С. 317.

⁹ Детальніше про полтавські двори див.: Волошин Ю. Двори мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // Краєзнавство. — 2011. — № 4. — С. 39–49.

¹⁰ Згідно з твердженням А. Перковського, як господарські одиниці «бездвірні хати» відрізнялися від дворів тим, що не мали польового наділу, а лише город біля хати (Перковский А. Указ соч. — С. 105).

¹¹ Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: в 4-х т. — К., 1958. — Т. 3. — Ст. 160.

нашими підрахунками, у вказаних парафіях нараховувалося 6220 осіб вірних — 3058 чоловіків і 3162 жінки¹².

Зауважимо, що поза межами своїх розрахунків ми залишимо мешканців шпиталю (48 осіб), який знаходився при Миколаївській церкві¹³. Лише опосередковано розглядатимемо слуг та тих підсусідків, які мешкали в домогосподарствах полтавців разом з господарями. Їхнє виключення з дослідження структури й чисельності родин не вплине на репрезентативність вибірки (тим більше, що підсусідків, які вели самостійне господарство у дворах різних власників, нами зараховано до міщан), але дозволить, на нашу думку, уникнути зайвої плутанини.

Отже, спочатку проаналізуємо залюдненість дворів та чисельність родин представників основних мікрогруп міського соціуму.

Духовенство. Першими в усіх досліджених нами книгах переписані двори священнослужителів: «духовние и их домашние». Кількість таких дворів у кожній церкві була різною. Так, Миколаївська й Різдвобогородицька мали по 1 двору, Воскресенська — 3, Преображенська — 4, а Стрітенська — 6. Можна припустити, що їхнє число залежало від розмірів парафії. Так, Стрітенська мала 1586 прихожан, Воскресенська — 1007, Преображенська — 864, а Різдвобогородицька — 516. Однак цю логіку порушує Миколаївська церква, яка мала лише 1 двір, а нараховувала 2247 парафіян. Отже, на кількість церковних дворів впливала не лише населеність парафії, а й інші чинники, імовірно, розташування в просторовій структурі міста тощо.

Основну масу населення цих дворів становили родини священно- й церковнослужителів. Попри те, що перші сторінки розпису Миколаївської церкви сильно пошкоджені, можна з'ясувати, що у її дворі мешкали родини ієрея Івана Симонтовського й трьох дияконів — Андрія (на жаль, прізвище прочитати не вдалося), Сергія Нікольського та Петра Васильєва. Очевидно, в церкві були й інші представники духовенства: псаломщики, паламарі тощо, але через незадовільний стан рукопису з'ясувати їх імена неможливо¹⁴. Так само в одному дворі мешкав і клір церкви Різдва Богородиці: ієрей Микола Любич, диякон Феодосій Пор, паламар Федір Степанов та уставщик Тихон (прізвище в джерелі не вказане)¹⁵.

В інших трьох храмах міста священнослужителі жили окремо від решти кліру. Власні двори мали такі ієреї: Воскресенської церкви — Матвій Колосовський та Василь Краснов¹⁶; Преображенської — Іван Світайло,

¹² Волошин Ю.В. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. // Історична пам'ять — 2011. — № 1 (25). — С. 11.

¹³ ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп. 2. — Спр. 34. — Арк. 49–49 зв.

¹⁴ Там само. — Арк. 7–8.

¹⁵ Там само. — Арк. 108.

¹⁶ Там само. — Арк. 51.

Яків Світайло та Максим Карнаух¹⁷; Стрітенської — Іван Станіславський, Йосип Леонтієв та Андрій Іванов¹⁸. Безмістний священник цієї ж церкви Іван Шкорупа ділив двір разом з дияконом Іваном Лопушанським¹⁹. Решта притчу цих церков зазвичай жила в спільних домогосподарствах.

Крім представників духовенства, у більшості цих домогосподарств (80%) жили ще й слуги, підсусідки та ремісники (див. табл. 1).

Таблиця 1

Підсусідки й слуги в дворах духовенства

Парафія	Підсусідки		Слуги	
	Кількість дворів	%	Кількість дворів	%
<i>Воскресенська</i>	1	33,3	3	100
<i>Миколаївська</i>	1	100	1	100
<i>Преображенська</i>	1	25,0	3	75
<i>Різдва Богородиці</i>	–	–	1	100
<i>Стрітенська</i>	1	16,7	4	66,7
Усього	4	80	12	80

Загалом у дворах аналізованих парафій мешкало 223 особи — 120 чоловіків та 103 жінки. Вони проживали в 50 родин. Якщо з цієї кількості вилучити сім'ї, які не належали до духовного стану, а саме підсусідків та ремісників, то залишиться 44 родини (див. табл. 2). Безумовно, що з огляду на фізичний стан джерела, розпис Миколаївської церкви не може претендувати на вичерпну інформацію, але, на нашу думку, він цілком репрезентативний, бо включає переважну більшість духовенства.

Таблиця 2

Населеність дворів духовенства та чисельність їхніх родин

Парафія	Населеність дворів			Чисельність родин		
	К-ть дворів	К-ть осіб	Середній показник	К-ть родин	К-ть осіб	Середній показник
<i>Воскресенська</i>	3	38	12,7	8	20	2,5
<i>Миколаївська</i>	1	43	43	4	14	3,5
<i>Преображенська</i>	4	59	14,8	13	36	2,8
<i>Різдва Богородиці</i>	1	17	17	4	13	3,2
<i>Стрітенська</i>	6	66	11	15	52	3,5
Разом	15	223	14,9	44	135	3,1

¹⁷ Там само. — Арк. 71–71 зв.

¹⁸ Там само. — Арк. 87–87 зв.

¹⁹ Там само. — Арк. 87 зв.

Зведені у таблицю дані дають можливість з'ясувати середню населеність домогосподарств духовенства — 14,9 особи. Цей показник вищий від середньої населеності домогосподарств сільського духовенства Лубенського полку (11,8 особи)²⁰. Крім того, він майже в п'ять разів перевищує середню чисельність окремих родин священно- й церковнослужителів міста (3,1 особи). Останній показник був меншим від аналогічного по всій Київській єпархії (4,6 особи)²¹.

Козаки. Наступними після духовенства в сповідних книгах записані двори козаків. Вони позначені як «военные и их домашние». Кількість їхніх домогосподарств була різною в різних парафіях, що, на нашу думку, тісно пов'язано з розташуванням храмів в просторовому плануванні міста. Так, в межах Воскресенської та Преображенської парафій, що знаходились у центральній частині фортеці, містилося відповідно 46 й 30 козацьких дворів, а на території Стрітенської церкви, розташованої за межами фортеці, — 63. Найбільше ж козаків сповідувалося в Миколаївському храмі, який знаходився на території фортеці поблизу Мазурівських воріт. Очевидно, що, крім жителів центральної частини, його парафія включала ще й значну частину форштадту — передмістя. У розписі цієї церкви подається аж 162 козацькі двори. У книзі церкви Різдва Богородиці, що знаходилася на Подолі, записано 38 козацьких дворів. Як видно з Румянцевського опису, ця частина полтавського передмістя не була перенаселеною²².

Таким чином, загалом в п'яти парафіях нараховувалося 339 козацьких дворів. Разом з козаками там проживали дворові, підсусідки й слуги. Згідно з нашими підрахунками, підсусідки проживали в 10% козацьких дворів, а слуги мешкали в 35,1%. Найбільший відсоток підсусідків фіксується в козацьких дворах Стрітенської церкви — 25,4, найбільше слуг мали парафіяни Воскресенської церкви — 80,4% (див. табл. 3).

Таблиця 3

Підсусідки й слуги в козацьких дворах

Парафія	Підсусідки		Слуги	
	Кількість дворів	%	Кількість дворів	%
<i>Воскресенська</i>	—	—	37	80,4
<i>Миколаївська</i>	8	4,9	33	20,4
<i>Преображенська</i>	—	—	15	44,1
<i>Різдва Богородиці</i>	—	—	11	28,9
<i>Стрітенська</i>	16	25,4	23	36,5
Усього	24	10	119	35,1

²⁰ Сакало О. Типологія і структура домогосподарств... — С. 10.

²¹ Перковський А. Указ соч. — С. 106.

²² Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. — С. 209–304.

Загалом населення козацьких дворів міста налічувало 2733 особи. У середньому на 1 двір припадало 8,1 особа. Цей показник дещо перевищує дані А. Перковського, вираховані на матеріалах Румянцевського опису 1767 р. для всього Київського полку (7,5 особи)²³, але значно менший від встановленого для козацьких дворів Лубенського полку, розташованих в сільській місцевості (12,1 особи)²⁴. Отже, різниця в населеності міських і сільських козацьких дворів є доволі істотною.

Інколи в одному дворі проживало по кілька родин козаків, що було обумовлено особливостями тогочасного оподаткування²⁵. Характерно, що найбільш населеними виявились козацькі двори в тих парафіях, які знаходилися в середмісті, — Миколаївській, Воскресенській й Преображенській (див. табл. 4). Найзалюдненішим був двір колишнього полкового, а на час укладання розпису земського судді Григорія Сахновського, що належав до Миколаївської церкви, — 92 особи²⁶. Родина самого судді була нуклеарного типу й складалася на той час із 7 осіб: Григорія (73 роки) з дружиною Ганою (59 років) та п'ятьох їхніх дорослих і нежонатих синів — Федора (31 рік), Івана (28 років), Михайла (23 роки), Андрія (19 років), Петра (16 років)²⁷. Решту населення становили т. зв. «дворові». Згідно зі словником української мови, це слово використовували на означення осіб, які обслуговували панський двір і жили при ньому²⁸. Дані іншого джерела, створеного десятьма роками раніше, — Румянцевського опису дозволяють припустити, що під цим словом розумілися різноманітні мікрогрупи тогочасного полтавського соціуму: слуги, наймити й піддані. Для останніх у дворі Сахновського було збудовано аж 16 хат²⁹. Серед мешканців цього двору була навіть кріпосна дівка Ганна, куплена господарем «из великороссийских»³⁰.

Якщо виокремити лише родини козаків, тобто не враховувати решту населення домогосподарств, то отримаємо дещо відмінний результат. Як бачимо, середня чисельність козацьких родин усіх п'яти парафій становила 5,6 особи. Найнижчі показники виявились серед прихожан Стрітенської церкви. Щоправда, ця цифра, вирахована на підставі сповідних розписів, дещо відрізняється від тієї, яка постає за матеріалами Румянцевського опису (6,1 особи на родину)³¹. Однак в описі не фіксувалися родини

²³ Перковский А. Указ. соч. — С. 105

²⁴ Сакало О. Типологія і структура домогосподарств... — С. 11.

²⁵ Детальніше про це див.: Волошин Ю.В. Двори мешканців Полтави... — С. 41.

²⁶ ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп. 2. — Спр. 34. — Арк. 8 зв.—10 зв.

²⁷ Там само. — Арк. 8 зв.

²⁸ Новий тлумачний словник української мови. — Т. 1. — К., 2005. — С. 518.

²⁹ Волошин Ю.В. Двори мешканців Полтави ... — С. 47.

³⁰ Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. — С. 201.

³¹ Волошин Ю.В. Структура сім'ї й домогосподарства козаків міста Полтави... — С. 144.

козацької старшини, та й провадився він дещо раніше. А. Перковський так само за матеріалами сповідних розписів, але для цілої Київської єпархії виводить розмір козацької родини в 4,7 особи, а для Старокодацької намістії Війська Запорозького — 4,6³².

Таблиця 4

Населеність козацьких дворів та родин

Парафія	Населеність дворів			Чисельність родин		
	К-ть дворів	К-ть осіб	Середній показник	К-ть родин	К-ть осіб	Середній показник
<i>Воскресенська</i>	46	372	8,1	49	257	5,2
<i>Миколаївська</i>	162	1368	8,4	196	1150	5,9
<i>Преображенська</i>	30	296	9,9	39	228	5,8
<i>Різдва Богородиці</i>	38	253	6,7	39	231	5,9
<i>Стрітенська</i>	63	444	7	62	278	4,5
Разом	339	2733	8,1	385	2144	5,6

Цехові ремісники. Жили в 132 дворах. Найбільше їх було у Стрітенській (59) та Миколаївській (45) парафіях. У Воскресенській нараховувалось 19 ремісничих дворів, у Різдвогородицькій — 9, а в Преображенській не було жодного. Таку диспропорцію, очевидно, слід пояснювати переважним розселенням ремісників на форштадті й на ділянці т. зв. «Нової фортеці»³³.

Загальна чисельність мешканців становила 914 осіб. У середньому на один двір припадало по 6,9 особи, що, як бачимо, суттєво перевищувало населеність козацьких дворів. Насмілимося припустити, що ця перевага була обумовлена більшою, ніж в козацьких домогосподарствах, кількістю слуг (див. табл. 5). Вони зафіксовані у 71 ремісничому дворі (50%), тоді як частка козацьких домогосподарств зі слугами становила 35,1%. Імовірно, це зумовлювалось як самим характером ремісничого виробництва, що потребувало додаткових робочих рук, так і наявністю у багатьох ремісників учнів. За аналогією з Румянцевським описом, в якому учнів позначали як наймитів («работников») ³⁴, можемо припустити, що в сповідних розписах їх теж називали слугами.

³² Перковський А. Указ. соч. — С. 106–107.

³³ Коваленко О. Ремісничі цехи в Полтаві XVIII ст. // Краєзнавство. — 2010. — № 1–2. — С. 130–135.

³⁴ В переписній книзі Полтави, створеній під час проведення Румянцевського опису, учнів записували серед наймитів: «у него работники и работницы», і лише в частині, де йшлося про оплату їхньої праці, зазвичай повідомлялося: «взяты на изучение портному (чи якомусь іншому. — Ю.В.) мастерству без заплаты» (Див.: Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 pp.).

Таблиця 5

Підсусідки й слуги в дворах ремісників

Парафія	Підсусідки		Слуги	
	Кількість дворів	%	Кількість дворів	%
<i>Воскресенська</i>	–	–	13	70
<i>Миколаївська</i>	6	10	31	70
<i>Різдва Богородиці</i>	–	–	7	80
<i>Стрітенська</i>	7	10	20	30
Усього	13	10	71	50

Показово, що підсусідки, як і у випадку з козаками, жили лише в тих дворах цеховиків, які знаходилися на території Миколаївської та Стрітенської парафій. Таких дворів було лише 13, а їхня частка серед загальної кількості ремісничих дворів була точно такою, як і в козацьких (10%).

Родин ремісників виявилось 154; загальна кількість мешканців становить 706 осіб, відповідно, середня чисельність родини — 4,6 особи. В окремих випадках в одному дворі мешкало по 2–3 родини (див. табл. 6). Отже, двори полтавських ремісників виявились менш населеними, ніж козачі, а їхні родини — менш чисельними. Цікаво, що за підрахунками М. Капралю середній розмір сім'ї львівського шевця-ремісника у XVIII ст. так само становив 4,6 особи³⁵.

Таблиця 6

Населеність ремісничих дворів та чисельність родин

Парафія	Населеність дворів			Чисельність родин		
	К-ть дворів	К-ть осіб	Середній показник	К-ть родин	К-ть осіб	Середній показник
<i>Воскресенська</i>	19	100	5,3	22	88	4
<i>Миколаївська</i>	45	366	8,1	55	260	4,7
<i>Різдва Богородиці</i>	9	61	6,8	9	45	5
<i>Стрітенська</i>	59	387	6,6	68	313	4,6
Разом	132	914	6,9	154	706	4,6

Мицанам, до яких ми віднесли доволі строкату палітру мікрогруп міського соціуму, належало 347 домогосподарств. В їхніх дворах також проживали слуги та підсусідки (див. табл. 7).

³⁵ Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. — Львів, 2012. — С. 197.

Таблиця 7

Підсусідки й слуги в дворах міщан

Парафія	Підсусідки		Слуги	
	Кількість дворів	%	Кількість дворів	%
<i>Воскресенська</i>	–	–	43	54,4
<i>Миколаївська</i>	1	1,4	18	24,6
<i>Преображенська</i>	2	3,2	27	43,5
<i>Різдва Богородиці</i>	–	–	7	43,8
<i>Стрітенська</i>	10	8,5	34	29,0
Усього	13	3,7	129	37,2

Щоправда, підсусідки мешкали лише в дворах міщан на території Миколаївської, Преображенської та Стрітенської парафій, частка домогосподарств порівняно з іншими проаналізованими вище соціальними групами мешканців Полтави була найменшою (3,7%). Натомість за часткою домових спільнот, в яких проживали слуги (37,2%), міщани посідали передостанню позицію.

Загальна чисельність мешканців становила 2209 осіб, і вони були другою після козаків групою міського суспільства. Більшість міщанських дворів знаходилась на території форштадту в Стрітенській, Воскресенській та Миколаївській парафіях. Однак більш населеними виглядають двори на території фортеці, мешканці яких були прихожанами Преображенської та Різдвобогородицької церков. Це, очевидно, слід пояснювати щільнішою забудовою центральної частини міста й меншими розмірами дворів.

Таблиця 8

Населеність міщанських дворів та чисельність родин

Парафія	Населеність дворів			Населеність родин		
	К-ть дворів	К-ть осіб	Середній показник	К-ть родин	К-ть осіб	Середній показник
<i>Воскресенська</i>	79	490	6,2	104	396	3,8
<i>Миколаївська</i>	73	360	4,9	79	318	4
<i>Преображенська</i>	62	502	8,1	86	395	4,6
<i>Різдва Богородиці</i>	16	177	11,1	36	155	4,3
<i>Стрітенська</i>	117	680	5,8	127	566	4,5
Разом	347	2209	6,4	432	1830	4,2

Середня чисельність міщанських родин становила, як бачимо, 4,2 особи. Цей показник не надто відрізняється від середніх розмірів родин ремісників, яких так само можна було б зарахувати до цієї групи. Однак вони поступалися середній чисельності козацьких родин, але перевищували за цим показником духовенство. Ця цифра майже збігається з тією, яку вираховував А. Перковський для т. зв. «посадських», яких, як вище зазначалося, вважаємо міщанами, — 4,3 особи³⁶.

Далі спробуємо узагальнити проаналізовані дані відносного усіх вищезазначених парафій. Отже, частка міських домогосподарств, у яких разом з господарями проживали ще й підсусідки (див. табл. 9), була незначною (6,5%). Найбільшою вона була в Миколаївській парафії (5,7%), а у Різдобогородицькій таких домогосподарств не було зовсім.

Таблиця 9

Підсусідки й слуги в домогосподарствах полтавців у 1775 р.

Парафія	Підсусідки		Слуги	
	Кількість дворів	%	Кількість дворів	%
<i>Воскресенська</i>	1	0,7	96	65,3
<i>Миколаївська</i>	16	5,7	83	29,5
<i>Преображенська</i>	3	3,1	52	54,1
<i>Різдва Богородиці</i>	—	—	26	40,6
<i>Стрітенська</i>	34	2,1	81	33,1
Усього	54	6,5	338	40,6

Натомість частка домогосподарств зі слугами була доволі значною (40,6%). Очевидно, що слуги проживали майже в половині чи принаймні в кожному третьому дворі. У приході Воскресенської церкви вони були в більшості (65,3%), а в парафії Преображенської — в половині домових спільнот (54,1%). Цей показник навіть вищий за той, який дослідники встановили для ранньомодерної Англії, де понад 30% домогосподарств мали слуг³⁷. Імовірно, однією з причин, якою можна пояснити таку високу частку цієї категорії міського соціуму, було те, що в сповідних розписах, як, до речі, й у Румянцевському описі, до категорії слуг зараховували й учнів ремісників. Загалом у структурі населення міста частка слуг була доволі істотною і становила, згідно з нашими підрахунками,

³⁶ Перковський А. Указ. соч. — С. 106.

³⁷ Fauve-Chatoux A. Służba domowa w Europie od XVI wieku: dzieje i źródła zjawiska // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku: struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. — Warszawa, 2008. — S. 322.

19,8%. Загальна їх кількість становила 1237 осіб: 608 чоловіків та 629 жінок. Ця частка так само перевищувала західноєвропейські показники, бо у Франції вона наближалася до 10% від всієї популяції³⁸. Щоправда, слід також нагадати, що наразі йдеться винятково про місто, а не про все населення Лівобережжя.

Якщо ж звести усі розглянуті вище дані відносно населеності дворів та чисельності окремих родин в одну таблицю (див. табл. 10), то отримаємо такі показники: середня населеність дворів по місту становила 7,3 особи, а середні розміри родини — 4,7 особи.

Таблиця 10

**Середня населеність домогосподарств та
середня чисельність родин мешканців м. Полтави у 1775 р.**

Парафія	Населеність дворів			Чисельність родин		
	К-ть дворів	К-ть осіб	Середній показник	К-ть родин	К-ть осіб	Середній показник
<i>Воскресенська</i>	147	1000	6,8	183	761	4,2
<i>Миколаївська</i>	281	2137	7,6	334	1742	5,2
<i>Преображенська</i>	96	857	8,9	138	659	4,8
<i>Різдва Богородиці</i>	64	508	7,9	88	444	5,0
<i>Стрітенська</i>	245	1577	6,4	273	1209	4,4
Разом	832	6079	7,3	1016	4815	4,7

Ці показники нижчі, ніж аналогічні для сільських регіонів Гетьманату. Так, згідно з нашими підрахунками, середня населеність домогосподарств в 10 селах Топальської сотні Стародубського полку становила 8,5 особи³⁹. Також встановлено, що в селах Лубенського полку середня населеність була 10,4 особи⁴⁰. За підрахунками Д. Казімірова, середня населеність дворів у сотенному містечку Чернігівського полку Мені становила 12 осіб⁴¹. Щоправда, на Правобережжі — в Житомирському повіті Київського воєводства, середня населеність сільських домогосподарств на кінець XVIII ст. була меншою, ніж у Полтаві — 6,6 особи⁴².

³⁸ Там же. — С. 316.

³⁹ Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аспект. — Полтава, 2005. — С. 217.

⁴⁰ Сакало О. Типологія і структура домогосподарств... — С. 14.

⁴¹ Казіміров Д.В. Особливості формування та розвитку сотенних структур Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. (за матеріалами Менської сотні Чернігівського полку): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2012. — С. 98.

⁴² Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року // Україна модерна. — Львів, 2001. — Ч. 6. — С. 25–45.

Якщо порівняти населеність дворів, вираховану нами для Ніжина, Стародуба й Полтави за Румянцевським описом⁴³ (див. табл. 11), то побачимо, що середня населеність міських домогосподарств становила 5,9 особи, що було дещо меншим, ніж за даними сповідних розписів. Зрозуміло, що залюднення домових спільнот залежало від багатьох чинників, у тому числі й від соціальної приналежності та заможності їхніх очільників. Так, зокрема, було серед полтавських козаків, яким, згідно з нашими підрахунками, на той час належало 328 міських домогосподарств — 321 двір (16 в центральній частині й 305 на форштадті) та 7 бездвірних хат (1 на території фортеці й 6 у передмісті). Загалом разом зі слугами, квартирантами, підданими й іншими особами в них мешкало 2296 осіб. Отже, середня населеність козацьких домогосподарств становила 7 осіб, що, як бачимо, на одну особу більше, ніж в середньому по місту⁴⁴.

Таблиця 11

Середня населеність домогосподарств в містах Гетьманщини

Місто	Число мешканців	Кількість дворів	Середня населеність
Стародуб	4221	692	6,1
Ніжин	2825	508	5,6
Полтава	6913	1156	6
<i>Разом</i>	13941	2355	5,9

Імовірно, слідом за польським дослідником Ц. Кукльо можемо припустити, що в ранньомодерний час міське середовище пропонувало більше можливостей для праці й виживання самотнім особам, а, з іншого боку, сильніше страждало від різноманітних природних катаклізмів: повеней, злив, граду, посух тощо. Місто швидше, ніж село, відчувало подорожчання й перебої в постачанні харчів⁴⁵. Вочевидь, що це не сприяло збільшенню населення домогосподарств та чисельності родини. Для

⁴³ Згідно з даними Румянцевського опису, на той час у Стародубі проживав 4221 мешканець (*Сердюк І.* Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. — Полтава, 2011. — С. 78.), опис міста Ніжина зафіксував 2807 осіб (Ніжинська старовина. Пам'яткознавство Північного регіону України № 2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки) // Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. — Вип. 7 (10). — К., 2008. — 212 с.), а в опис Полтави записано 6913 осіб (*Волошин Ю.* Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави... — С. 10).

⁴⁴ *Волошин Ю.* Родина й домогосподарство козаків міста Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // Україна Модерна <<http://uamoderna.com/md/219-219>>

⁴⁵ *Kuklo C.* Demografia... — S. 360–361.

порівняння зазначимо, що середня населеність домогосподарств у польських містах Познані (1777) та Кракові (1791) становила 6,5 і 4,5 особи відповідно⁴⁶. Характерно, що вирахована нами цифра майже збігається з тією, яку наводить Б. Міронов для російських міст, — 7,4 особи⁴⁷. Щоправда, за підрахунками О. Кошелевої, середня населеність дворів Санкт-Петербурга у 1717–1718 рр. становила 11 осіб⁴⁸.

Розміри родин власників (4,7 особи) практично збігаються з аналогічними показниками, вирахованими А. Перковським для Гетьманщини в цілому (4,6 особи) та території Війська Запорозького (4,5 особи)⁴⁹, відповідно в різних регіонах, а також в містах і селах.

Структура родини. Дослідження структури родин полтавців у другій половині XVIII ст. провадитимемо за допомогою найбільш поширеної в історичній демографії класифікації британського дослідника П. Ласлетта. Попри те, що упродовж багатьох років ця теорія піддається критиці й на сьогодні не виглядає такою досконалою, як видавалася в часи свого постання (60-ті роки XX ст.)⁵⁰, вона продовжує широко використовуватися в дослідженнях. Згідно з нею, вирізняють п'ять основних типів родинних домогосподарств:

- домогосподарство самотніх осіб (*solitaries*);
- домогосподарство, яке не має сімейного ядра (*no family*);
- просте, або нуклеарне домогосподарство (*nuclear family household*), яке складається з подружжя та дітей і не втрачає свого характеру у випадку смерті одного з батьків;
- розширене домогосподарство (*extended family household*), в якому проживають ще якісь родичі, які не утворюють подружніх пар;
- залежно від того, ким доводяться ці родичі главі домогосподарства, розрізняють розширення по висхідній та низхідній лініях і т. п. (якщо в домогосподарстві разом із родиною жив ще й батько чоловіка, воно вважається розширеним по висхідній лінії, але якщо батько виступає на чолі домогосподарства, то його зараховують до розширених по низхідній лінії);
- мультифокальне домогосподарство (*multiple family household*), яке складається з кількох нуклеарних родин.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Міронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): В 2 т. — 3-е изд., испр., доп. — СПб., 2003. — Т. 1. — С. 232.

⁴⁸ Кошелева О.Е. Люди Санкт-Петербургского острова Петровского времени. — М., 2004. — С. 147.

⁴⁹ Перковский А. Указ. соч. — С. 106–107.

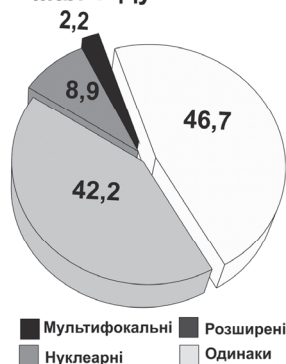
⁵⁰ Див.: Sholtyssek M. Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i The Cambridge Group — «angielska tajna broń», jej krytycy i jej «długietwanie» // Przeszłość Demograficzna Polski. — № 24. — 2003. — S. 7–43.

Розширені й мультифокальні домогосподарства вважаються складними⁵¹.

Слідом за польськими дослідниками М. Шолтисеком та Д. Біскупом використовуватимемо для своїх досліджень більш модифіковану версію цієї типології⁵². Як і під час аналізу населення дворів, почнемо з духовенства (див. мал. 1). Найбільшу групу в родинній структурі полтавського духовенства становили одинаки — 46,7 %. Така диспропорція пояснюється тим, що ми брали до уваги й родини церковнослужителів — дяків, псаломщиків і уставщиків, в яких переважали чоловіки — 18 із 20 осіб. Із них 12 осіб ще не досягли на той час середнього шлюбного віку — 28 років⁵³, троє мали по 29 років, а двоє — по 40. Тобто потенційно всі вони мали шанси на одруження. Лише один із них — староста Стрітенської церкви Роман (56 років) перетнув межу безшлюбності⁵⁴. Слід зауважити, що саме ця група й зумовила доволі високий відсоток одинаків в структурі полтавських родин.

Друга велика група — нуклеарні родини (42,2%). Її основу становили родини ієреїв: 12 із 19 сімей. Розширених і мультифокальних родин виявилось зовсім мало — 8,9 й 2,2%. Отримані нами результати суттєво відрізняються від тих, які вираховані для сільського духовенства Гетьманщини, серед якого переважали мультифокальні родини — 67,9%, а нуклеарні посідали другу позицію — 22,2%⁵⁵.

Мал 1. Духовенство

Мал 2. Козаки

⁵¹ О классификации домовых сообществ (Разъяснение редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта) // Семья, дом и узлы родства в истории. — СПб., 2004. — С. 270–271.

⁵² *Sholtyssek M., Biskup D. Różnorodność czyżsamość? Chłopskie gospodarstwo domowe na ziemiach Rzeczpospolitej i Śląska pod koniec XVIII wieku // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku: struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. — Warszawa, 2008. — S. 375–376.*

⁵³ Згідно з нашими підрахунками, для чоловіків середній шлюбний вік становив 28,1 рік (Див.: *Волошин Ю.В. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави... — С. 21).*

⁵⁴ ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп. 2. — Спр. 34. — Арк. 88.

⁵⁵ *Сакало О. Типологія і структура домогосподарств... — С. 10.*

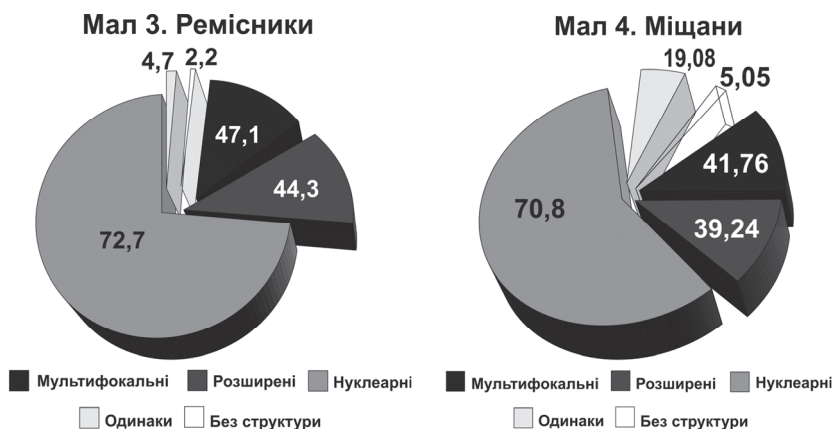

Більшість козацьких родин за своєю структурою (див. мал. 2) були нуклеарними — 62,1%. Серед них переважали класичні однопідродні сім'ї — шлюбна пара з дітьми. Другу позицію займали вдови з дітьми, далі — шлюбні пари без дітей і нарешті вдівці з дітьми. Той факт, що вдів із дітьми було в чотири рази більше, ніж удівців, можна пояснити вищою частотністю шлюбів серед останніх, натомість удовиці дуже рідко виходили заміж удруге⁵⁶.

Складні (мультифокальні) сім'ї хоча й займали другу позицію (22,6%), однак навіть у поєднанні із розширеними (12,7 %) суттєво поступалися простим родинам. Перевага нуклеарної сім'ї в Полтаві, на нашу думку, пов'язана з особливостями функціонування економіки міського соціуму, а також із суспільними трансформаціями, які Гетьманщина переживала у той період. Цим полтавські козаки так само відрізнялися від тих, які жили в селах Лубенського полку, де суттєво переважали мультифокальні родини (74,4%), тоді як частка нуклеарних становила лише 21,2%⁵⁷.

Аналіз структури ремісничих родин (див. мал. 3) також демонструє перевагу сім'ї нуклеарного типу. Її частка у порівнянні з козаками була ще вищою — 72,7 %. Частка розширених сімей була майже такою — 12,3%, а мультифокальних меншою — 13,1%. Серед нуклеарних родин, як і в попередньому випадку, переважали шлюбні пари з дітьми — 84 родини, за ними йшли шлюбні пари без дітей — 13 родин, потім вдови з дітьми — 11, і найменшою — всього 4 родини — була частка удівців з дітьми.

Найбільш поширеною формою мультифокальної родини серед цеховиків міста виявилася та, яка мала низхідні другорядні ядра — 11 сімей, коли в батьківських родинах мешкали ще й жонаті чи заміжні діти разом зі своїми сім'ями.

⁵⁶ Див.: Волошин Ю.В. Вдівці в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // Київська старовина. — 2011. — № 4. — С. 24.

⁵⁷ Сакало О. Типологія і структура домогосподарств... — С. 12.

За кількістю родин (432) та частка населення міського соціуму, яку ми окреслили як міщан, була найбільшою. Як і серед ремісників, тут переважали родини з нуклеарною структурою (див. мал. 4) — 306 (70,8%). Абсолютну більшість серед них — 216 родин (70,6%) — складали шлюбні пари з дітьми. Як і в усіх інших соціальних групах, другу позицію посідали шлюбні пари без дітей — 51 родина (16,7%). Далі йшли вдови з дітьми — 35 сімей (11,4%) і вдівці з дітьми — 4 (1,3%).

Так само, як і в двох попередніх групах, другими були мультифокальні родини (50). Більшість серед них становили сім'ї, в яких разом із батьками проживали одружені діти — 36 родин (72%). Значно менше було родин, в яких разом з овдовілим батьком або матір'ю жили як мінімум двоє жонатих дітей — 7 (14%). Ще менше родин, де в одному домогосподарстві об'єднувалися сім'ї жонатих братів і сестер — 4 (8%). Інколи вони називалися «братськими». І останнє місце посідали родини, ядром яких виступала синівська сім'я, в той час як батьківська відігравала другорядну роль — 3 (6%). Як правило, в таких родинах батьки були вже поважного віку.

Серед міщан, як і серед усіх інших груп полтавського соціуму, сім'ї з розширеною структурою займали почесне третє місце. Їх налічувалось не набагато менше, ніж мультифокальних — 47 (10,9%). Найбільшу частку становили розширені по бічній лінії — 19 (40,4%), коли поряд з нуклеарною сім'єю жив ще й хтось із родичів — брат, сестра, племінники тощо. Далі йшли розширені по низхідній лінії, де овдовілі батьки / матері як глави домогосподарств жили разом з родиною — 17 (36,2%). І останню позицію займали родини, розширені по висхідній лінії — 11 (23,4 %).

Досить незначним, як і серед більшості соціальних груп, був відсоток одинаків — 5,3 (23 особи) та домогосподарств без структури — 1,4 (6 осіб).

Насамкінець об'єднаємо дані всіх парафій і проаналізуємо родинну структуру всього населення міста у 1775 р. за допомогою відповідної таблиці (див. табл. 12). Як можна було передбачити, найбільшу групу серед усіх вибраних для аналізу полтавських родин становили прості нуклеарні сім'ї — 676 родин (66,5%). Так само, як і в окремих соціальних групах, основна частка — 75,6% (511 родин) — припадала на шлюбні пари з дітьми. Набагато меншою — більш ніж у шість разів — була частка шлюбних пар без дітей — 12,4% (84 родини). Їм дещо поступалися вдови з дітьми — 10,1% (68 родин). І зовсім малою була частка нуклеарних родин, які склалися з удівців із дітьми — 1,9% (13 сімей). Зауважимо, що перевага числа вдів над удівцями — характерна риса традиційного домодерного суспільства взагалі⁵⁸.

⁵⁸ Детальніше про ці дві категорії мешканців полкової Полтави див.: *Волошин Ю.* Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (За матеріалами Румянцевського опису Малоросії) // *Київська старовина.* — 2011 — № 1. — С. 13–32; *Його ж.* Вдівці в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. ... — С. 24–41.

Таблиця 12

Структура родинних домогосподарств м. Полтави (1775 р.)

Категорія	Клас	Опис	К-ть	%
Особі самотні	1a	Вдови і вдівці	12	5,1
	1b	Нежонаті чи неокресленого цивільного стану	40	
Без структури	2a	Нежонаті брати і сестри, які живуть разом	9	1,1
	2b	Інші кривні, які живуть разом	2	
Нуклеарні	3a	Шлюбні пари без дітей	84	66,5
	3b	Шлюбні пари з дітьми	511	
	3c	Вдови з дітьми	68	
	3d	Вдівці з дітьми	13	
Розширені	4a	Родини з висхідним розширенням	27	11,7
	4b	Родини з низхідним розширенням	48	
	4c	Родини з бічним розширенням	44	
Мультифокальні	5a	Родини з висхідними другорядними ядрами	6	15,6
	5b	Родини з низхідними другорядними ядрами	95	
	5c	Овдовілий(а) батько / мати з мінімум двома жонатими дітьми	18	
	5d	Мешкаючі разом жонаті брати й сестри або інші родичі по бічній лінії	39	
Разом			1016	100

Учетверо меншою виявилася частка мультифокальних домогосподарств — 15,6% (158), які в загальній структурі міського соціуму очікувано посіли другу позицію. Так само, як і в проаналізованих вище окремих соціальних групах, переважна більшість із них представлена була сім'ями з низхідними другорядними ядрами — 60,1% (95 родин). За ними йшли братські родини — 24,7% (39 сімей), потім родини, які склалися з овдовілого батька-матері та мінімум двох родин їхніх дітей — 11,4% (18 сімей), і врешті 6 родин (3,8%) — сім'ї з висхідними другорядними ядрами.

Частка розширених родин несуттєво поступалася мультифокальним — 11,0% (119 сімей). Найбільше серед них було домогосподарств з низхідним розширенням — 40,3% (48 родин), далі йшли сім'ї з бічним розширенням — 37% (44 родини) і сім'ї з висхідним розширенням — 22,7% (27 родин).

Наступними за чисельністю в родинних структурах міста виявилися самотні особи — 5,1% (52). Переважну більшість із них — 76,9 % (40) — становили нежонаті й особи неокресленого цивільного стану, основна маса яких (21 особа) була представлена духовенством. Другу групу однаків — 23,1% (12) — становили вдови і вдівці, які не мали дітей чи іншої родини.

Найменшою була частка домогосподарств, які не мали родинної структури — 1,1% (11). Більшість серед них становили неодружені брати й сестри, які мешкали разом — 81,8% (9), а решта — інші кривні родичі, які не утворювали сімейного ядра — 18,2% (2).

Подібний результат отримуємо й на основі аналізу даних Румянцевського опису по усіх вищеназваних полкових центрах (див. табл. 13).

Таблиця 13

**Структура родинних домогосподарств в містах Гетьманщини
(1765-1767 рр.)**

Категорія	Клас	Ніжин	Стародуб	Полтава	Разом	Усього	%
Особі самотні	1a	11	24	35	70	146	5,8
	1b	27	26	23	76		
Без структури	2a	2	16	7	25	39	1,6
	2b	—	9	5	14		
Нуклеарні	3a	45	57	75	177	1629	64,8
	3b	265	334	600	1199		
	3c	42	71	92	205		
	3d	16	20	12	48		
Розширені	4a	11	49	61	121	328	13,1
	4b	30	32	16	78		
	4c	30	45	54	129		
Мультифокальні	5a	9	14	37	60	370	14,7
	5b	36	55	75	166		
	5c	7	16	26	49		
	5d	29	16	50	95		
Разом		560	784	1168	2512	2512	100

Слід зауважити лише незначні відмінності у середині конкретних сімейних структур. На загал же, дані Румянцевського опису засвідчують, що принаймні в аналізованих містах так само переважали нуклеарні родини, провідна роль серед яких належала шлюбним парам з дітьми — 73,6% (1199 родин). Друге місце з великим відставанням посідали мультифокальні родини, серед яких також домінували сім'ї з нисхідними ядрами — 44,9% (166 родин). На третьому знаходились розширені, де на відміну від попереднього разу, лідирували спільноти з бічним розширенням — 39,3% (129). На четвертому — самотні особи, серед яких так само більше було неодружених і осіб з невизначеним сімейним станом — 52,1% (76). І останнє займали родини без структури. Більшість із

них, так само як і в попередньому випадку, формували неодружені брати й сестри – 64,1% (25).

Отже, як бачимо, проведений нами аналіз засвідчує в обох випадках, перевагу в містах Гетьманщини простої нуклеарної родини над іншими, більш складними, формами сімейної організації.

Селянські домогосподарства

Далі так само розглянемо два аналізовані вище показники — залюдненість і структуру сімейних домогосподарств для основних соціальних груп сільського соціуму Гетьманщини. Зауважимо, що аналіз середньої та граничної населеності домогосподарств здійснений на основі вивчення даних сповідальних розписів 15 типових сіл Лубенського полку, що входили до складу 5 сотень, а саме: Митченки (1758, 1770, 1782), Савинці (1758, 1770, 1782), Грабарівка (1758, 1768, 1778) Пирятинської першої сотні; Золотухи (1765, 1775, 1781), Остапівка (1765, 1770, 1777), Карпилівка (1758, 1772, 1778) Яблунівської сотні; Мелехи (1765, 1775, 1782), Поставмуки (1767, 1775, 1781), Крутий Берег (1767, 1775, 1782) Городиської сотні; Луговики (1775, 1777, 1779), Нехристівка (1765, 1772, 1779), Сухоносівка (1766, 1775, 1781) Курїнської сотні⁵⁹; Бацмани (1765, 1773, 1778), Сологубівка (1759, 1768, 1777), Ведмеже (1765, 1770, 1772) Роменської сотні⁶⁰. Вибір трьох розписів по кожному селу зумовлений насамперед необхідністю запобігти отриманню випадкових даних (наприклад, якщо розпис припадав на роки, що йшли одразу після посух, епідемії тощо).

Першим розглянемо *духовенство*. Зазначимо, що кількість домогосподарств представників цієї соціальної групи, у порівнянні з іншими —

---

⁵⁹ Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1–14; Спр. 10. — Арк. 1–10; Спр. 15. — Арк. 1–17; Спр. 20. — Арк. 21–29; Спр. 59. — Арк. 1–14; Спр. 67. — Арк. 1–18; Спр. 69. — Арк. 1–12; Спр. 70. — Арк. 1–10; Спр. 74. — Арк. 1–7; Спр. 106. — Арк. 1–12; Спр. 150. — Арк. 1–11; Спр. 155. — Арк. 1–19; Спр. 158. — Арк. 1–16; Спр. 202. — Арк. 1–16; Спр. 210. — Арк. 1–12; Спр. 254. — Арк. 1–12; Спр. 255. — Арк. 1–13, 34–41; Спр. 256. — Арк. 26–41; Спр. 259. — Арк. 66–77; Спр. 307. — Арк. 1–12; Спр. 309. — Арк. 13–20; Спр. 411. — Арк. 1–11; Спр. 417. — Арк. 1–13; Спр. 426. — Арк. 1–14; Спр. 428. — Арк. 1–23; Спр. 433. — Арк. 1–17; Спр. 543. — Арк. 65–78; Спр. 544. — Арк. 49–56; Спр. 575. — Арк. 1–14; Спр. 576. — Арк. 1–12; Спр. 632. — Арк. 19–30; Спр. 634. — Арк. 1–14; Спр. 635. — Арк. 14–21; Спр. 706. — Арк. 44–57; Спр. 711. — Арк. 16–31; Спр. 713. — Арк. 35–46; Спр. 738. — Арк. 13–23; Спр. 740. — Арк. 1–24, 43–56; Спр. 742. — Арк. 33–48.

⁶⁰ Державний архів Сумської області (далі — ДАСО). — Ф. 960. — Оп. 3. — Спр. 21. — Арк. 27–39, 210–234, 325–338; Спр. 184. — Арк. 157–169, 232–244 зв., 269–287 зв.; Спр. 276. — Арк. 1–15, 80–89, 143–151 зв.

козаками та посполитими, була незначною й максимально становила п'ять родин (1758 р., село Грабарівка Пирятинської першої сотні), а мінімально — одну (22 випадки у різних селах). В цілому ми проаналізували 81 двір, господарями яких були священно- та церковнослужителі. Загалом у цих домогосподарствах мешкало 958 осіб (460 чоловіків та 498 жінок). Відповідно, середня населеність домових спільнот сільського духовенства Лубенського полку становила 11,8 особи. Граничні показники залюдненості цих домогосподарств коливалися дуже сильно — від 3 осіб у родині 71-річного ієрея Василя Квачовного (Мелехи, 1765 р.) до 40 осіб у сім'ях священників Федора Савицького та Єфима Іванова (Бацманів, 1765 р. та Сологубівка, 1759 р., відповідно). Зведені показники середньої населеності домогосподарств духовенства по кожному селу наведені у табл. 14.

Таблиця 14

**Середня населеність домогосподарств духовенства
Лубенського полку**

Села	Митченки	Савинці	Грабарівка	Золотухи	Остапівка	Карпівка	Мелехи	Поставуки	Крутий Берег	Луговики	Нехристівка	Сухоносівка	Ведмеже	Бацманів	Сологубівка
Середня насел-ть	11,7	9,9	9,3	13,7	10,0	16,7	7,3	8,0	6,2	12,0	14,3	13,5	19,0	23,3	29,7

Порівнюючи отриману нами цифру із даними російського історика Б. Міронова, який зазначає, що середній розмір родини білого духовенства в Росії складав приблизно 5,2 особи⁶¹, констатуємо більше ніж подвійну перевагу домогосподарств сільського духовенства Лубенського полку за цим показником.

Другою проаналізованою нами великою соціальною групою зазначених вище сіл було козацтво. Загальна кількість домогосподарств козаків у досліджуваних селах Лубенського полку за всі розглянуті нами роки дорівнювала 1881. За результатами підрахунків з'ясовано, що загальна населеність цих домових спільнот становила 22 702 особи (11 539 чоловіків та 11 163 жінок). Таким чином, показник середньої населеності козацьких сімей по полку загалом складав 12,1 особу.

Зауважимо, що лише у двох випадках (села Мелехи та Крутий Берег Городиської сотні) показники середньої населеності були нижчими за 10 осіб. Тільки в одному випадку вона була порівняно невисокою й складала 6,5 особи (село Крутий Берег). У 12 випадках з 15 середня населеність

⁶¹ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи... — Т. 1. — С. 224.

перевищувала 11 осіб. У двох селах (Сухоносівка Курінської сотні і Ведмеже Роменської сотні) вона була дуже високою — 16,0 і 17,2 особи, відповідно (див. табл. 15).

Таблиця 15

Середня населеність домогосподарств козаків Лубенського полку

Села	Митченки	Савинці	Грабарівка	Золотухи	Остапівка	Карпилівка	Мелехи	Поставмуки	Крутий Берг	Лутовики	Нехристівка	Сухоносівка	Ведмеже	Бацмани	Сологубівка
Середн. насел.	11,6	12,5	11,6	12,9	11,8	10,7	9,3	12,3	6,5	12,0	11,1	16,0	17,2	12,5	12,9

Додамо, що у жодному з досліджуваних сіл тенденція до поступового постійного зменшення середньої населеності не простежується. У деяких випадках результати останнього зрізу даних, у порівнянні з першим, дійсно вказують на зменшення числа мешканців домогосподарств. Динаміка зміни цього показника зазвичай мала подібний вигляд (за прикладом села Карпилівка): 1758 р. — 10,6 особи, 1768 — 12,1, 1778 — 9,6. На нашу думку, така ситуація, можливо, була пов'язана з епідемією чуми 1770 р. та посухами 1772, 1773 і 1774 рр., що суттєво зменшували врожайність і призводили до голоду⁶². На відміну від зазначеної вище, тенденція до постійного поступового зростання середньої населеності була зафіксована нами у п'яти селах: Ведмеже, Нехристівка, Мелехи, Поставмуки і Савинці.

Граничні межі залюдненості козацьких домових спільнот були ще ширшими за духовенство. Так, домогосподарства Кліма Момотенка (Сухоносівка, 1775 р.) та вдови Олени (Бацмани, 1773 р.) нараховували лише по одній особі⁶³. Найбільше ж число мешканців — 58 осіб — було зафіксовано у родині Миколи Семича (Ведмеже, 1770 р.)⁶⁴.

Порівняємо вираховану нами середню населеність домогосподарств козаків Лубенського полку з аналогічними даними інших науковців. Так, за розрахунками вже згаданого Д. Казімірова, середня населеність козацьких домогосподарств містечка Мени Чернігівського полку за даними 1765–1769 рр. становила 9,3 особи⁶⁵. Ще один український науковець —

⁶² *Острась Е.С.* Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпеченість населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. — Донецьк, 2003. — С. 11.

⁶³ ДАСО. — Ф. 960. — Оп. 3. — Спр. 21. — Арк. 210.

⁶⁴ Там само. — Спр. 184. — Арк. 244.

⁶⁵ *Казіміров Д.* Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. // Краєзнавство. — К., 2011. — № 4. — С. 218.

О. Якименко, досліджуючи козацькі домогосподарства сіл Логовате (дані за 1767 р.), Коман та Кудлаївка (дані за 1792 р.) Стародубського полку, визначає їхню середню залюдненість у 8,5, 8,9 і 11,6 особи відповідно⁶⁶. Як бачимо, населеність домогосподарств козаків Лубенського полку була вищою, але в цілому співставною з наведеними вище показниками.

Третьою й останньою аналізованою нами категорією сільського соціуму були *посполиті*. У ході роботи ми дослідили 1614 домогосподарств, що об'єднували представників цього соціального стану. Загальна чисельність населення цих домових спільнот становила 13 503 особи (6 928 чоловіків та 6 575 жінок). Таким чином, показник середньої населеності селянських сімей по полку загалом складав 8,4 особи. Населеність одного домогосподарства коливалася у межах від 1 (родина 51-річної вдови Ірини, котра, за даними 1770 р., мешкала у Митченках⁶⁷ та 50-річної вдови Васси, яка, станом на 1765 р., проживала у Мелехах⁶⁸) до 44 осіб (сім'я 41-річного Кіндрата Марченка, Поставмуки, 1781 р.)⁶⁹. Зведені показники середньої населеності домогосподарств посполитих по кожному селу наведені у таблиці 16.

Таблиця 16

**Середня населеність домогосподарств посполитих
Лубенського полку**

Села	Митченки	Савинці	Грабарівка	Золотухи	Остапівка	Карпилівка	Мелехи	Поставмуки	Круглий Берег	Луговики	Нехристівка	Сухоносівка	Ведмеже	Бацмани	Сологубівка
Середня насел-ть	10,9	7,9	8,2	9,9	7,3	6,9	7,6	10,0	9,5	8,2	9,0	8,1	6,7	6,5	9,8

Співставлення результатів нашої розвідки з даними аналогічних розрахунків інших дослідників дозволяє стверджувати, що середня населеність селянських домогосподарств по Гетьманщині в цілому перебувала приблизно на зазначеному нами вище рівні. Так, зокрема, згадуваний

⁶⁶ Якименко О. Населеність домогосподарств і структура родин Стародубського полку другої половини XVIII ст. (на прикладі с. Логовате І-ї Стародубської сотні) // Гуржіївські історичні читання. — Черкаси, 2014–2015. — Вип. 8–9. — С. 122; Якименко А. Историко-демографические характеристики казацкой семьи Новгородской сотни Стародубского полка во второй половине XVIII в. // Вспомогательные исторические дисциплины и источниковедение: современные исследования и перспективы развития / Материалы XXVII Междунар. науч. конф. Москва, 9-11 апр. 2015 г. — М., 2015. — С. 499.

⁶⁷ ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 255. — Арк. 6 зв.

⁶⁸ Там само. — Спр. 67. — Арк. 15.

⁶⁹ Там само. — Спр. 711. — Арк. 38 зв.

О. Якименко на основі аналізу даних Румянцевського опису села Крута Буда Стародубського полку наводить показник середньої населеності селянських родин — 8,2 особи⁷⁰. Він же в іншій праці, спираючись на те саме джерело, визначає індекс середньої залюдненості селянських дворів села Лисе цього ж полку на рівні 7,3 особи⁷¹. Українська дослідниця О. Бороденко, вивчивши десять сіл Полтавського полку за даними сповідних розписів 1775 р., вирахувала показник середньої населеності селянських домогосподарств в 11,7 особи⁷².

Таким чином, серед домогосподарств трьох аналізованих нами соціальних груп найбільш населеними були сім'ї козаків — 12,1 особи. Приблизно таку ж середню населеність мали двори представників сільського духовенства — 11,8 особи. На останньому місці перебували селянські домогосподарства, показник середньої населеності яких дорівнював 8,4 особи. За нашим припущенням, пояснення такого факту слід шукати насамперед в економічній площині: рівень заможності селянських сімей був дещо нижчим, аніж козацьких. Водночас, зауважимо, що сам по собі показник середньої населеності домогосподарств селян був доволі високим — це підтверджується співставленням з результатами розвідок інших науковців.

Загалом, дослідивши 3576 домогосподарств 15 сіл Лубенського полку, ми встановили, що їхня загальна населеність за всі роки складала 37 163 особи із таким статевим поділом: 18 927 чоловіків та 18 236 жінок. Отже, показник середньої залюдненості всіх домогосподарств по полку загалом дорівнював 10,4 особи (див. табл. 17).

Таблиця 17

Середня населеність домогосподарств Лубенського полку

Соціальні групи	Духовенство	Козаки	Посполиті	Разом
Середня населеність	11,8	12,1	8,4	10,4

⁷⁰ Якименко О. Історико-демографічні характеристики селянської родини у другій половині XVIII ст. (на прикладі села Крута Буда Стародубського полку) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. — Вип. 23: Збірник наукових праць. — Вінниця, 2015. — С. 185.

⁷¹ Якименко О. Історико-демографічні характеристики селянської родини у другій половині XVIII ст. (на прикладі села Лисе Стародубського полку) // Соціально-гуманітарні науки, економіка, право: нові виклики, практика інновацій / Матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Полтава, 16–17 квітня 2015 р.: У 2 т. — Т. 1. — К., 2015. — С. 382.

⁷² Бороденко О.А. Самотня жінка в сільському соціумі Гетьманщини другої половини XVIII ст.: історико-демографічний аналіз (на прикладі Полтавського полку): Дис. ... канд. іст. наук. — Полтава, 2014. — С. 106.

Порівняння отриманих нами результатів із даними інших науковців дозволяє стверджувати, що населеність домогосподарств сільського соціуму Гетьманщини була доволі високою. Як бачимо із таблиці 18, за цією ознакою досліджуваний регіон суттєво відрізнявся від Західної Європи XVIII ст., де середня населеність домогосподарств була значно меншою⁷³. Таке співвідношення опосередковано підтверджує концепцію Д. Хайнала про розподіл Європейського континенту на дві умовні зони — західну та східну, зі своїми моделями шлюбної поведінки та домінуючими типами домогосподарств⁷⁴.

Таблиця 18

Середня населеність домогосподарств різних регіонів світу

Регіон	Села Лубенського полку	Села Стародубського полку	м. Мени, Чернігівського полку	Села Житомирського повіту	Села Ярославського повіту, Росія	Прибалтика	Абтенау, Австрія	Корф Кастл, Англія	Лонггесс, Франція	Колорно, Італія	Аросс ін. Мголь, Швейцарія	Іокуші, Японія	Таегу, Корея
Роки	друг. пол. XVIII ст.	XVIII ст.	1765-69 рр.	1791 р.	XVIII ст.	кін. XVIII ст.	1790 р.	1790 р.	1778 р.	1782 р.	1779 р.	1746 р.	1789 р.
Середня насел-ть	10,4	8,9	9,3	6,6	5,2	15,4	7,7	4,8	5,1	4,2	5,3	5,5	4,7

⁷³ Для порівняння використані дані з наступних джерел: *Волошин Ю.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини... — С. 220; *Казіміров Д.* Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. — С. 218; *Крикун М.* Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воеводства 1791 р. — С. 27; *Ласлетт П.* Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей. — М., 1979. — С. 152–156; *Мумтрузер М.* Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ // Семья, дом и узы родства в истории. — СПб., 2004. — С. 46–47; *Kuen-tae Kim.* Different patterns of marriage between a city and villages in 18th century Korea: The cause of Taegu Area // History of the Family. — № 14. — 2009. — Р. 74.

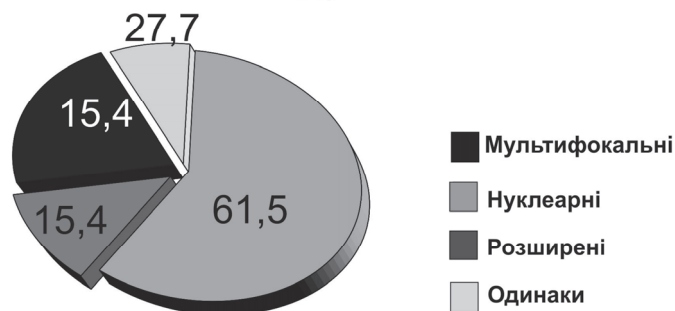
⁷⁴ Див. докладніше: *Хаджнал Дж.* Европейський тип брачності в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века. — М., 1979. — С. 14–70; *Шолтычек М.* Семья и домохозяйство в Центральной Европе // Историческая демография: Сб. статей. — М., 2008. — Вып. 14: Демографические исследования. — С. 240–276; *Носевич В.* Ещё раз о Востоке и Западе: Структуры семьи и домохозяйства в истории Европы // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.vln.by/node/116>; *Hajnal J.* Two kinds of pre-industrial household formation system // Family Forms in Historic Europe. — Cambridge, 1983. — Р. 65–104.

Далі розглянемо структуру домогосподарств представників сільського соціуму Гетьманщини і визначимо їхню типологію відповідно до згадуваної вище класифікації сімейних домогосподарств П. Ласлетта.

Зазначимо, що джерельна база цієї частини нашої розвідки дещо відрізнятиметься від тієї, що була використана задля вивчення населеності. Типологію родин визначатимемо на основі розгляду шести українських сіл і спиратимемося на інформацію, що міститься у сповідних розписах та Румянцевському описі. Отже, об'єктом нашого дослідження стали домогосподарства сіл Грабарівка (Пирятинська I-а сотня Лубенського полку, 1778), Нехристівка (Курінська сотня Лубенського полку, 1779), Крутий Берег (Городиська сотня Лубенського полку, 1767), Козлівка (Переяславська 3-а сотня Переяславського полку, 1777), Красновське (Любецька сотня Чернігівського полку, 1765), Мельня (Батуринська сотня Ніжинського полку, 1765)⁷⁵.

Аналогічно до вивчення населеності, почнемо з розгляду родин сільського духовенства (див. мал. 5). Інформація про домові спільноти цього соціального стану міститься лише у сповідних розписах, у яких ми зафіксували 13 домогосподарств священно- та церковнослужителів. Одне (7,7% від загальної кількості) з них ми віднесли до категорії самотніх осіб — 35-річний псаломщик церкви Різдва Святого села Крутий Берег Григорій Іванов був неодружений і не мав кривних зв'язків з іншими мешканцями двору⁷⁶. По дві (по 15,4%) родини були типологізовані нами як розширені (обидві з низхідним розширенням) та мультифокальні (одна родина вдови з двома одруженими синами і одна сім'я з низхідними другорядними ядрами). Найбільше ж було зафіксовано нуклеарних родин (усіх чотирьох класів) — 8 (61,5%). Домогосподарств без структури виявлено не було.

Мал. 5 Духовенство

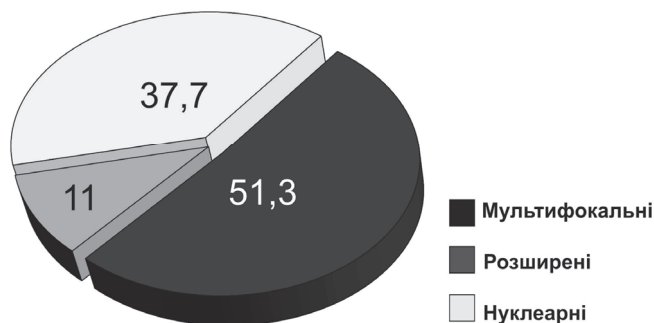
⁷⁵ ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 575. — Арк. 1–14; Спр. 635. — Арк. 14–21; Спр. 150. — Арк. 1–11; Спр. 546. — Арк. 19–30; ЦДІАК України. — Ф. 57. — Спр. 6. — Арк. 684–711; Спр. 57. — Арк. 1034–1116 зв.

⁷⁶ ДАПО. — Ф. 801. — Оп. 1. — Спр. 150. — Арк. 1.

Отриманий нами типологічний розподіл родин духовенства в цілому корелюється із аналогічними розрахунками по місту Полтаві цього ж періоду, де одинаки і нуклеарні домогосподарства сумарно нараховували 88,9%⁷⁷. Отже, можемо вести мову про переважання серед духовенства простих форм сімейної організації.

Аналіз структури 191 домової спільноти *козаків* засвідчив таку картину (див. мал. 6). Домогосподарств одинаків або родин без структури у використаних нами джерелах знайдено не було. Третє місце посіли сім'ї розширеного типу, котрих нараховувалося 21 (11,0%). Далі, із значним відривом, йшли нуклеарні (прості) — їх було 72 (37,7%). Першість у цій типологізації належала мультифокальним сім'ям, яких нараховувалося 98 (51,3%).

Мал. 6 Козаки

Таким чином, бачимо, що, на відміну від домогосподарств представників духовенства, серед козацьких родин переважали складні сім'ї (частка розширених і мультифокальних домогосподарств сумарно становила 62,3%). Порівнюючи результати наших розрахунків із цифрами, що наводить О. Якименко стосовно типології домогосподарств козаків села Логовате Стародубського полку (нуклеарні — 29,0%, розширені — 19,4%, мультифокальні — 51,6%), фіксуємо їхню близьку схожість⁷⁸. Дещо менша, але теж помітна перевага мультифокальних козацьких домогосподарств над нуклеарними — 45,5% проти 36,3% — була виявлена у містечку Мени Чернігівського полку 1766 р.⁷⁹ Тобто, маємо підстави стверджувати про переважання серед козацьких родин сільського населення Гетьманщини складних типів домогосподарства.

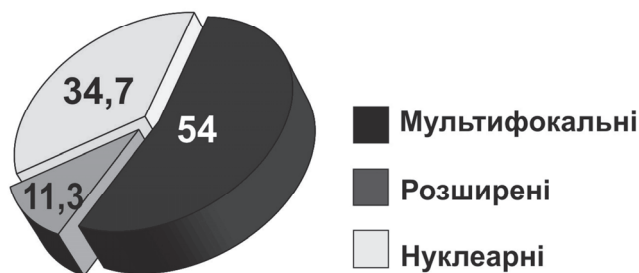
⁷⁷ Волошин Ю. Населення домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої половини XVIII ст. ... — С. 44.

⁷⁸ Якименко О. Населеність домогосподарств і структура родин Стародубського полку другої половини XVIII ст. ... — С. 123.

⁷⁹ Казіміров Д. Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. — С. 219.

Типологічний аналіз структури домогосподарств *посполитих* продемонстрував такий розподіл (див. мал. 7). Зі 150 селянських родин найменше було класифіковано як розширені — 17 (11,3%). Друге місце посіли нуклеарні родини, котрих нараховувалося 52 (34,7%). Найбільше ж було зафіксовано мультифокальних домових спільнот — 81 (54,0%). Одиноків або домогосподарств без структури виявлено не було. Як бачимо, типологія селянських родин майже співпадала з козацькими.

Мал.7 Посполиті

Таким чином, і серед селянських домогосподарств першість була за складними формами сімейної організації. Подібний до нашого типологічний розподіл домових спільнот був зафіксований у селі Крута Буда Стародубського полку, де станом на 1767 р. серед родин *посполитих* частка мультифокальних становила 51,7%, розширених — 13,8% і нуклеарних — 34,5%⁸⁰. Приблизно схожа картина була виявлена у селі В'язівка цього ж полку: за даними 1767–1795 рр., 45,1% селянських сімей були мультифокальними, 29,4% — нуклеарними, 13,7% — розширеними, а також нараховувалося 11,8% однаків⁸¹.

Насамкінець проаналізуємо структуру домогосподарств всього сільського населення і об'єднаємо показники у зведеній таблиці (див. табл. 19). Отже, загалом нами було досліджено 354 домових спільноти представників сільського соціуму: духовенства, козаків і *посполитих*. Найбільшу частку серед них становили складні мультифокальні домогосподарства, яких нараховувалося 181 (51,1%). У свою чергу серед цих сімей переважали родини з низхідними другорядними ядрами — 109 (60,2%). Значна частина мультифокальних домогосподарств була типологізована як братські — 49 (27,1%). Далі йшли родини, які склалися з овдовілих

⁸⁰ Якименко О. Історико-демографічні характеристики селянської родини у другій половині XVIII ст. ... — С. 186.

⁸¹ Якименко О. Структура селянської родини Лівобережної України у другій половині XVIII століття (на прикладі села В'язівка Стародубського полку) // Історична пам'ять: Наук. збірник. — Вип. 32. — Полтава, 2015. — С. 72.

батька або матері та мінімум двох їхніх жонатих дітей — 21 (11,6%). Найменш репрезентованими виявилися родини з висхідними другорядними ядрами, котрих було зафіксовано лише 2 (1,1%).

Таблиця 19

Структура родинних домогосподарств сільського населення Гетьманщини

Категорія	Клас	Опис	К-ть	%
Особи самотні	1a	Вдови і вдівці	—	0,3
	1b	Нежонаті чи не окресленого цивільного стану	1	
Без структури	2a	Нежонаті брати і сестри, які живуть разом	—	—
	2b	Інші кривні, які живуть разом	—	
Нуклеарні	3a	Шлюбні пари без дітей	11	37,3
	3b	Шлюбні пари з дітьми	105	
	3c	Вдови з дітьми	10	
	3d	Вдівці з дітьми	6	
Розширені	4a	Родини з висхідним розширенням	9	11,3
	4b	Родини з низхідним розширенням	24	
	4c	Родини з бічним розширенням	7	
Мультифокальні	5a	Родини з висхідними другорядними ядрами	2	51,1
	5b	Родини з низхідними другорядними ядрами	109	
	5c	Овдовілий(а) батько / мати з мінімум двома жонатими дітьми	21	
	5d	Мешкаючі разом жонаті брати й сестри або інші родичі по бічній лінії	49	
Разом			354	100

Друге місце у загальному типологічному розподілі посіли прості нуклеарні домогосподарства — 132 (37,3%). Серед них абсолютну більшість склали шлюбні пари з дітьми — 105 (79,5%). Частки ж шлюбних пар без дітей, а також вдів і вдівців з дітьми були незначними — 11 (8,3%), 10 (7,6%) і 6 (4,6%), відповідно.

На третьому місці, із значним відставанням від перших двох, йшли розширені домогосподарства — 40 (11,3%). З-поміж них помітно переважали родини з низхідним розширенням, яких нараховувалося 24 (60,0%), і приблизно порівну розподілилися сім'ї з висхідним та бічним розширенням — 9 (22,5%) і 7 (17,5%) відповідно.

Нами було виявлено лише одне домогосподарство самотньої особи-одинака. Мінімальна частка — 0,3%, що припадала на нього, фактично не впливала на загальний типологічний розподіл родин. Домогосподарств без структури не було зафіксовано взагалі.

Отже, загалом складні родини (мультифокальні та розширені) помітно переважали прості (нуклеарні та самотніх осіб) — 62,4% проти 37,6%.

Порівняння нашої типологізації з результатами інших дослідників змальовує доволі схожу картину щодо різних сільських регіонів Гетьманату другої половини XVIII ст. Так, розрахунки по селах Стародубського полку теж засвідчили помітну перевагу складних домогосподарств: мультифокальні — 60,9%, нуклеарні — 34,8%, розширені — 4,2% (складні — 65,1%)⁸². Також вони тримали першість серед сільських родин Полтавського полку: мультифокальні — 54,7%, нуклеарні — 22,2%, без структури — 12,4%, розширені — 10,7%, одинаки — 0,1% (складні — 65,4%)⁸³. Зауважимо, що розвідки різних істориків так чи інакше засвідчують мінімальну кількість одинаків у сільському соціумі Гетьманщини того часу. Тому маємо підстави стверджувати, що такий вид домогосподарств для традиційного ранньомодерного суспільства був нетиповим і може вважатися свого роду соціальною девіацією, принаймні для сільської місцевості.

Якщо порівняти наші результати з аналогічними даними по різних регіонах Західної та Центральної Європи, то можемо констатувати суттєві відмінності між ними та Українським Гетьманатом за показниками середньої населеності і типологічному розподілу сімейних домогосподарств. Наприклад, П. Ласлетт наводить дані щодо 4 європейських населених пунктів: Корф Каствл (Англія), Лонгнесс (Франція), Колорно (Італія) та Аросс ін. Мюль (Швейцарія). В усіх названих поселеннях помітно переважали нуклеарні домогосподарства — їхня частка коливалася у межах від 73 до 77%, тоді як мультифокальних родин нараховувалося від 1 до 11%, а розширених — від 8 до 14%⁸⁴. Подібну ситуацію констатують і згадані вище польські дослідники М. Шолтисек та Д. Біскуп. Згідно з їхніми підрахунками, нуклеарні родини становили 72% взятих для аналізу селянських домогосподарств⁸⁵. За розрахунками білоруського історика В. Носевича, по селах Кореньщини (сучасна Білорусь) прості та складні домогосподарства розподілилися майже порівну — 50,6 і 49,4% відповідно⁸⁶.

⁸² Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. ... — С. 228.

⁸³ Бороденко О.А. Самотня жінка в сільському соціумі Гетьманщини... — С. 111.

⁸⁴ Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход. — С. 156.

⁸⁵ Sholtyssek M., Biskup D. Różnorodność czytożsamość? ... — S. 375.

⁸⁶ Носевич В.Л. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vln.by/book-village/index.html>.

Таким чином, здійснений аналіз населеності і структури домогосподарств сільського населення Гетьманату другої половини XVIII ст. засвідчив перевагу серед даної соціальної верстви достатньо великих і складних форм сімейної організації, що в цілому було характерним для східноєвропейського регіону.

* * *

Отже, підсумовуючи отримані результати, доходимо висновку, що за розглянутими нами параметрами міський і сільський соціуми Української держави дещо відрізнялися. Так, зокрема, середня населеність домових спільнот у містах коливалася в межах 5,9 – 7,3 особи, тоді як в селах цей показник становив близько 10,4 особи. Тут слід зауважити, що в більшості міських домогосподарств, крім господарів, середній розмір родин яких був не більшим 5 осіб, мешкали ще й слуги, підсусідки, учні, підмайстри тощо. Натомість в сільських спільнотах розміри родин власників часто збігалися з загальним числом мешканців.

Ще однією особливістю було те, що в містах козацької України більшість мешканців жила в родинях з простою нуклеарною структурою, в основі яких зазвичай були шлюбні пари з дітьми. Сільське ж населення об'єднувалося в родини зі складною мультифокальною структурою. Імовірно, ця відмінність була тісно пов'язана з особливостями економічного розвитку міста та села.

Як видно з нашого дослідження, у сільській місцевості число одинаків та осіб, які жили в безструктурних родинях, було мінімальним і набагато меншим, ніж у містах. Наявність таких осіб, очевидно, слід так само віднести до особливостей, притаманних міському способу життя.

Розділ 23

СІЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ: СТАТЕВО-ВІКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Джерела та географія дослідження

Дослідження конкретної групи населення передбачає його розподіл за певною ознакою: статевою, віковою, етнічною, професійною, релігійною тощо. У пропонованому тексті розглянуто головну історико-демографічну структуру сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. — статево-вікову, тобто його розподіл за статевими та віковими ознаками.

Основним джерелом для вивчення цієї структури стосовно представників сільського соціуму є Генеральний опис Лівобережної України, проведений на її території в 1765–1769 рр. За наказом імператриці Катерини II його здійснив президент Малоросійської колегії граф Петро Румянцев¹, тому в історичній літературі опис зазвичай називають Румянцевським².

Організацією та проведенням опису займалася Друга Малоросійська колегія. Планувалося з'ясувати кількість населення в соціальних групах поміщиків, козаків, міщан, священників та посполитих. Описати рухоме та нерухоме майно, визначити заняття та прибутки. Отримати інформацію про інтенсивність розвитку торгівлі, ремесел та промисловості.

Згідно з розпорядженням П. Румянцева від 9 вересня 1765 р. перепис проводився за чотирма формами. Перша призначалася для міст та містечок, друга регламентувала перепис коронних урядових та монастирських маєтностей, третя — приватних володінь, а четверта — козацьких³.

Для проведення опису у кожному полку створювалась спеціальна комісія, яку очолював російський офіцер з розташованих у Малоросії регулярних полків. Так, наприклад, в Переяславському полку головою комісії був призначений секунд-майор Ямбургського карабінерського полку Олександр Якубович. Для участі в Переяславській полковій комісії

---

¹ Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малоросией. — Нежин, 1913. — С. 190.

² Сердюк І.О. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: виміри локальної демографічної історії // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 19: Тематичний випуск: у 2-х кн. «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація». — Кн. 1. — К., 2009. — С. 408–409.

³ Багалей Д. Генеральная опись Малороссии // Киевская старина. — 1883. — № 11. — С. 406–407.

також були направлені бунчуковий товариш Василь Корсак та писар Кроневич⁴.

Матеріали опису збиралися у кілька етапів, вимагали перевірки та уточнення, а тому складаються з чернеток та чистовиків. За своїм змістом і обсягом це, безперечно, унікальне джерело. Опис містить інформацію про жителів близько 3,5 тис. населених пунктів Лівобережної України, яку сконцентровано в 969 книгах⁵.

З низки об'єктивних причин загальну кількість населення регіону можна обрахувати лише приблизно. Так, за даними А. Перковського, на 1764 р. орієнтовна кількість населення дорівнювала 2 млн 48 тис 186 особам⁶. Сучасний історик О. Замура, спираючись на ці дані, з'ясувала густоту населення Лівобережного Гетьманату у XVIII ст., яка приблизно складала 20 осіб на км²⁷. Слабка залюдненість — перше, що впадало в око мандрівникам, які опинились у східній частині Європи⁸. Населення розподілялось нерівномірно, і подекуди села та сотенні містечка виглядали справжніми залюдненими анклавами серед безкраїх полів чи лісів.

У приблизно 2-мільйонному населенні Лівобережжя домінували мешканці сіл. Російський історик Б. Миронов стверджує, що пануюча демографічна модель суспільства визначалась саме селянами, оскільки їх частка на початку XVIII ст. складала близько 90%⁹.

Для вирішення поставлених тут завдань ми використали дані 10, на нашу думку, типових сіл Лівобережної України, в яких на момент перепису проживала 5131 особа. Вибір обраних сіл був зумовлений їх географічним розташуванням (ми намагалися охопити якомога ширшу територію), ретельністю та якістю переписних даних. Коротко їх охарактеризуємо.

Одне з досліджуваних нами сіл — Сторожове Першої Полтавської сотні Полтавського полку, за нашими підрахунками, налічувало 661 особу, серед них 309 жінок та 352 чоловіка¹⁰. Село належало до монастирських

---

⁴ Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малоросией. — С. 218.

⁵ Генеральный опис Лівобережної України. 1765–1769 рр.: покажч. населених пунктів. — К., 1959. — С. 4–12.

⁶ Перковський А. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1968. — № 1. — С. 110.

⁷ Замура О.Ю. «Великий шаленець». Смерть і смертність у Гетьманщині XVIII століття. — К., 2014. — С. 56.

⁸ Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Прорісвітництва / Пер. з англ. С. Більненького за участі Т. Цимбала. — К., 2009. — С. 49.

⁹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): В 2 т. — 3-е изд., испр., доп. — СПб., 2003. — С. 160.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 57. — Оп. 2. — Кн. 153. — Арк. 161–201.

землеволодінь. Посполиті проживали у дворах, бездвірних хатах та в «людських хатах» при монастирському дворі. Селяни займались різними ремеслами, якими заробляли на життя та сплачували податки (найпоширенішими були ткацьке, столярне та бондарське ремесла).

Козацьке село Сашникове Першої Переяславської сотні Переяславського полку налічувало 295 осіб, з них 134 жінки та 158 чоловіків. Серед них три особи нез'ясованого віку (2 жінки та 1 чоловік)¹¹. Більшість мешканців цього села володіли значними земельними наділами та худобою. Так, наприклад, 80-річний козак Стефан Макаренко володів «11 нивами на 191 2/3 дня, 2 сенокосами возов с кожного по 9, 3 лесами»¹², господарство нараховувало 22 вола, 17 корів, 12 коней, 59 овець, 26 свиней, а також пасіку на 184 вулики. У трьох хатах Стефанового двору проживали його діти з родинами, два молодших брати зі своїми сім'ями, а також служниця-дівка Пелагія (20 років). Усього домогосподарство налічувало 24 мешканця, найстаршому — вдівцю Стефану було 80 років, наймолодшій — його онуці Насті — 1 рік. Його односельчанин — козак Микита Сергієнко, крім земельного наділу та городу, володів винокурнею¹³.

Село Подоляки Гадяцької Другої сотні Гадяцького полку нараховувало 258 осіб: 127 жінок (1 жінка нез'ясованого віку), 131 чоловік¹⁴. Господарі 12 з 16 описаних дворів володіли орною землею, 3 господарі були мірошниками. Наприклад, виборний козак Олексій Вдовиченко володів двором з 11 хат, в яких проживало 65 селян, 23 нивами та 60 сінокосами. Опис не містить відомостей, чи була в господарстві худоба, але вказано заняття господаря двору — власник млина¹⁵. У селі проживали козаки та посполиті.

У селі Злодіївці Устивицької сотні Миргородського полку проживало 132 особи — 71 жіночої статі, 61 чоловічої¹⁶. Опис дає відомості про двох ремісників — ткача Михайла Саколенка та швеця Федора Піддубка.

Село Жуківка Дивицької сотні Ніжинського полку налічувало 1065 мешканців, з них 526 жінок, 539 чоловіків, серед них у 11 осіб не вказано вік¹⁷. З 1065 осіб 13 записані як посполиті, у 36 селян соціальний статус невідомий, решта — 1016 — козацького стану.

¹¹ Там само. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 281. — Арк. 1–50.

* Міра площі «день» дорівнювала приблизно 1 гектару.

¹² ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Кн. 281. — Арк. 2–10.

¹³ Там само. — Арк. 50.

¹⁴ Там само. — Кн. 347. — Арк. 240–267.

¹⁵ Там само. — Арк. 240.

¹⁶ Там само. — Кн. 345. — Арк. 49–63.

¹⁷ Там само. — Кн. 50. — Арк. 238 зв.–294 зв.

У селі Кононовщина Пирятинської Першої сотні Лубенського полку на момент перепису проживало 565 осіб — 270 жінок та 295 чоловіків¹⁸ — козаків та посполитих.

Село Лихачеве Олишівської сотні Київського полку нараховувало на момент перепису 1305 мешканців, з них 650 осіб жіночої статі та 655 — чоловічої¹⁹. Серед лихачівців переважали козаки. У 12 домогосподарствах були млини, у 4 — винокурні.

У Стоп'ягах Трахтемирівської сотні Переяславського полку мешкало 273 особи, з них 149 жінок (одна нез'ясованого віку та сімейного стану) та 124 чоловіки²⁰. Переважали козаки, опис зафіксував лише 3 посполитих: підсусідка вдову Євдокію, вдову Марію та 16-річного робітника Івана. Двоє осіб нез'ясованого соціального стану.

Село Росл Мглинської сотні Стародубського полку було населене самими посполитими, яких налічувалося 233 особи: 108 жінок та 125 чоловіків²¹.

У Білошитці Кисилівської сотні Чернігівського полку під час перепису проживало 344 особи, серед яких 164 жінки та 180 чоловіків²². Із 38 зафіксованих посполитих домогосподарств 34 господарі займалися бондарським ремеслом, 4 — стельмахи, 3 — гребінники, а також коваль, решітник та скринник. Так, наприклад, в домогосподарстві Кузьми Бондаренка, де у трьох хатах проживало 22 мешканця, комісією відзначено, що господар займався бондаревим ремеслом, а його підсусідки Андрій Ткач та Євтух Демченко були ткачем та бондарем відповідно²³.

Отже, як бачимо, вибрана для аналізу когорта представляє мешканців усіх регіонів Лівобережної України та є достатньо репрезентативною для з'ясування основних характеристик статевого та вікового складу її населення.

Основні характеристики статево-вікової структури

Першим кроком у дослідженні статево-вікової структури населення є його поділ на великі вікові групи. Французькі вчені Л. Анрі та А. Блюм запропонували два підходи до розподілу населення: поділ на молодих (0-19), дорослих (20-59) та літніх осіб (60 років і старше), або поділ на

¹⁸ Там само. — Кн. 423. — Арк. 118–165.

¹⁹ Там само. — Кн. 37. — Арк. 613–998 зв.

²⁰ Там само. — Кн. 308. — Арк. 1–37 зв.

²¹ Там само. — Кн. 103. — Арк. 307 зв.–321 зв.

²² Там само. — Кн. 25. — Арк. 856–869 зв.

²³ Там само. — Арк. 863 зв.–864.

дітей (0-14), осіб активного віку (15-64) та літніх (65 років і старше)²⁴. На думку Ю. Волошина, найбільш доречним є поділ населення на такі вікові групи: діти (0-14), особи активного віку (15-59) та літні люди (60 і старше)²⁵. За даними Румянцевського перепису, трудова діяльність здебільшого розпочиналась у віці 14-15 років. Це опосередковано підтверджується тим, що у с. Жуківка Ніжинського полку з 16 робітників 7 осіб було 15-річного віку, а наймолодшому робітнику виповнилося лише 12 років. Особами похилого віку вважалися люди, старші за 60 років. Характеризуючи їх стан здоров'я, часто вживали вирази: «по старости немочен», «дряхл», «от старости работать не может». Проведений нами, згідно з цими критеріями, розподіл всього населення вищеназваних сіл вказує на ряд цікавих особливостей (див. табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл населення за великими віковими групами

Вікові групи	0-14			15-59			60 і старші		
	Разом	Чоловіки	Жінки	Разом	Чоловіки	Жінки	Разом	Чоловіки	Жінки
	2150	1080	1070	2712	1397	1315	253	142	111

Перш за все наведені дані засвідчують, що для Гетьманщини XVIII ст. був характерний молодий, притаманний аграрному суспільству, склад населення. Частка літніх людей незначна. Застосовуючи загальноприйнятту в історичній демографії шкалу Ж. Боже-Граньє — Е. Россета, можемо з'ясувати рівень демографічної старості сільського населення. Згідно з нею, демографічно молодим вважається соціум, у якому частка осіб у віці 60 років і старше складає не більше 8%. Відповідно до наших розрахунків, для досліджуваних сіл цей показник дорівнює 5% від загальної кількості. Примітно, що міське населення Гетьманщини XVIII ст. також перебувало на етапі «демографічної молодості». Так, для Полтави, за даними Румянцевського опису, цей коефіцієнт становив 4,3%²⁶, для Ніжина — 4,9%, Переяслава — 5,1%; найближче до межі демографічного старіння наблизились мешканці Стародуба, де частка літніх людей складала 7%²⁷.

²⁴ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой. — М., 1997. — С. 23.

²⁵ Волошин Ю.В. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини XVIII ст.: історико-демографічний аспект. — Полтава, 2005. — С. 112.

²⁶ Волошин Ю.В. Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. // Історична пам'ять. — 2011. — № 1. — С. 13.

²⁷ Сердюк І.О. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.. — Полтава, 2011. — С. 88.

Частка людей активного віку серед селян складала 53%, в той час як у міському соціумі цей показник перевищував 60%, що можна пояснити значною «трудовою» міграцією до міста²⁸.

З метою більш детальної характеристики сільського соціуму Гетьманщини усі відомі нам дані конвертуємо до таблиці, яку в історичній демографії називають таблицею необроблених даних²⁹ (див. табл. 2). Вона передбачає розподіл населення за віком, статтю та сімейним станом. За основу вікового поділу візьмемо п'ятирічні вікові групи. Такі дані дозволять нам проаналізувати статевий розподіл селян як загалом, так і у віковому розрізі.

Таблиця 2

Розподіл сільського населення за віком, статтю та сімейним станом

Вікова група	Чоловіки					Жінки				
	Холості	Жонаті	Вдівці	Нез'яс.	Всього	Незаміж.	Заміжні	Вдови	Нез'яс.	Всього
0-4	361				361	388				388
5-9	374				374	344				344
10-14	345				345	335	3			338
15-19	281	20		2	303	222	56			278
20-24	109	88	1	3	201	16	160	6	1	183
25-29	17	147	1	2	167	6	189	5		200
30-34	10	202	5		217	1	175	9		185
35-39		125	4	1	130	1	114	7		122
40-44	2	125	14	3	144	1	116	18	1	136
45-49		88	6	2	96		67	13		80
50-54		81	13	2	96	1	56	38		95
55-59	1	35	6	1	43		14	20	2	36
60-64		43	8		51		23	20	5	48
65-69		13	8	1	22		9	19	1	29
≥ 70	2	36	29	2	69		11	22	1	34
Всього	1502	1003	95	19	2619	1315	993	177	11	2496

²⁸ Тут і далі дані по містах Стародуб, Ніжин, Переяслав подані за: *Сердюк І.О.* Полкових городов обивателі...; по Полтаві за: *Волошин Ю.В.* Статєво-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави...

²⁹ *Апри Л., Блюм А.* Указ. соч. — С. 16.

Відображені у таблиці дані дозволяють з'ясувати такі показники, як чоловічий коефіцієнт та співвідношення статей. Перший показник — частка чоловіків у загальному складі населення — визначається шляхом поділу числа чоловіків на загальне число мешканців³⁰, для досліджених сіл він складає 0,512 (2619/5115), що свідчить про перевагу чоловіків у сільському соціумі. Цей коефіцієнт корелюється з результатами досліджень Ю. Волошиним сіл Стародубського полку, де він становить для старообрядницьких громад 0,526, а для полкових сіл — 0,509³¹. Про перевагу осіб чоловічої статі у структурі популяції ранньомодерних сіл свідчать і дані білоруського історика В. Носевича щодо місцевості Кореньщина, де, за даними ревізії 1795 р., чоловічий коефіцієнт становив 0,517³². Водночас в містах Гетьманщини бачимо дещо відмінну ситуацію — серед мешканців Полтави (0,483)³³, Переяслава (0,488) та Стародуба (0,479) домінували жінки, і лише в Ніжині більшість належала чоловікам (0,509)³⁴.

Співвідношення статей обраховують, поділивши число чоловіків на число жінок і помноживши результат на 100. Для сіл Гетьманщини це співвідношення матиме такий вигляд: $2619/2496 \times 100 = 104,9$. Причини переваги чоловіків можуть бути пов'язані з більшим природним приростом хлопчиків, різною мобільністю чоловіків та жінок, зростанням жіночої смертності в активному віці. Як зауважує польський історик Ц. Кукльо, «зростання віку, кількість попередніх пологів і народжених дітей у посподанні із утомою від щоденної тяжкої праці знижували природний біологічний опір жіночого організму та робили його більш уразливим до різноманітних інфекцій і післяродових ускладнень, які часто спричиняли смерть породіль»³⁵. Для міст Гетьманщини характерна протилежна ситуація. Співвідношення статей у Стародубі складало 91,8, Переяславі — 95,4, Полтаві — 93,3; виключення становить Ніжин — 103,7. Цей показник розподілу за статтю використовують частіше, ніж чоловічий коефіцієнт.

Детальнішу характеристику статеві співвідношення можна отримати, дослідивши ситуацію в окремих вікових категоріях. Застосуємо вище-

³⁰ Там же. — С. 22.

³¹ *Волошин Ю.В.* Розкольницькі слободи... — С. 113.

³² *Носевич В.Л.* Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе. — Минск, 2004. — С. 149.

³³ *Волошин Ю.В.* Статеві-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави... — С. 13.

³⁴ *Сердюк І.О.* Полкових городів обивателі... — С. 89.

³⁵ *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbiorowej. — Warszawa, 2009. — S. 134.

наведену формулу для всіх вікових груп (див. табл. 3). Для порівняння, крім показників досліджуваних сіл, візьмемо усереднені дані міст Гетьманщини (Переяслава, Стародуба та Ніжина), а також дані з типової таблиці ООН для закритого населення³⁶.

Таблиця 3

Співвідношення статей у п'ятирічних вікових групах

Вікова група	Співвідношення статей		
	Сільське населення	Міське населення	Типова таблиця
0–4	93,0	96,2	102,3
5–9	108,7	98,0	102,4
10–14	102,1	98,7	102,8
15–19	109,0	107,5	103,3
20–24	109,8	97,2	103,9
25–29	83,5	79,8	104,7
30–34	117,3	80,8	105,6
35–39	106,6	99,7	106,2
40–44	105,9	113,6	105,8
45–49	120,0	118,2	104,0
50–54	101,1	117,2	101,1
55–59	119,4	122,7	97,2
60–64	106,3	90,5	92,9
65–69	75,9	90,8	88,5
≥ 70	202,9	77,6	78,8

Результати проілюструємо за допомогою графіка, у якому вік позначається на абсцисі, а співвідношення статей на ординаті³⁷ (див. мал. 1). Як стверджують Л. Анрі та А. Блюм, при народженні співвідношення статей дорівнює приблизно 105 (біологічна константа). Якщо цей показник менший за 100 або більший 110, це може свідчити про недореєстрацію народжень представників однієї зі статей. Впродовж перших років життя це співвідношення швидко зменшується через підвищену смертність хлопчиків; у дітородний період співвідношення, навпаки, збільшується через зростання жіночої смертності під час пологів; згодом статеве співвідношення зменшується, бо чоловіча смертність у старших вікових категоріях перевищує жіночу.

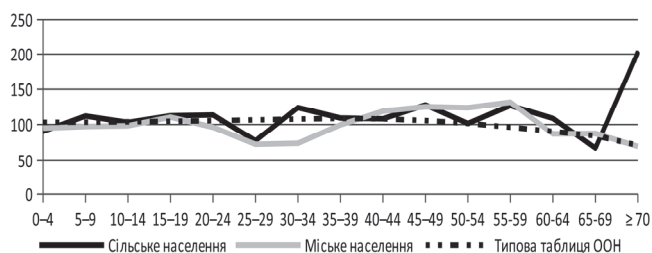
³⁶ Анрі Л., Блюм А. Указ. соч. — С. 28.

³⁷ Там же. — С. 27.

Малюнок 1

Показники статевих співвідношень населення різного віку

Відштовхуючись від складених нами таблиці та графіку, проаналізуємо, наскільки співвідношення статей у сільському соціумі Гетьманщини відповідало класичній динаміці та характерній для міського середовища. У першій віковій групі (0-4) цей показник складає 93,0, що набагато менше від типового. Це можна пояснити дією одночасно двох факторів — підвищеним рівнем смертності хлопчиків та недореєстрацією немовлят. За даними О. Замури, кількість хлопчиків, які померли у віці до 5 років, складала 47,8% від загальної кількості померлих осіб чоловічої статі³⁸. На думку Ц. Кукльо, маленькі діти в ранньомодерному суспільстві головним чином помирали через інфекційні хвороби та захворювання травного тракту, спричинені незадовільними санітарними умовами проживання та харчування³⁹. У наступних дитячих вікових групах спостерігається тенденція до різкого зменшення чисельності померлих у віці, старшому за п'ять років, незалежно від статі⁴⁰. Це співвідноситься з тим, що показник в двох наступних групах (5-9, 10-14), не дивлячись на різке коливання, залишається у межах норми — 108,7 та 102,1. Дещо іншу ситуацію спостерігаємо у містах, де у другій віковій групі продовжують домінувати дівчатка, а хлопчики починають переважати з одинадцятирічного віку⁴¹, скоріш за все, це пов'язано з недоліками облікової документації.

Ситуація в наступних вікових групах (15-24) відповідає нормі, тобто показник зростає до значень 109,0 та 109,8, але у віці 25-29 років він різко падає до значення 83,5. Це суттєве відхилення від норми, адже це період активної жіночої репродуктивності, і за логікою, жіноча смертність має зрости. Імовірно, справа не лише в недообліку населення чоловічої статі, адже в містах також спостерігаємо це відхилення у групах 20-34 років. У вікових групах за 30 років співвідношення різко зростає та навіть виходить за межі норми. Так у групі 30-34 років показник складає 117,3, а в групі 45-49 — 120,0.

³⁸ Замура О.Ю. «Великий шаленець»... — С. 86.

³⁹ Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej Przedrozbirowej. — S. 410.

⁴⁰ Замура О.Ю. «Великий шаленець»... — С. 86.

⁴¹ Сердюк І.О. Полкових городів обивателі... — С. 99.

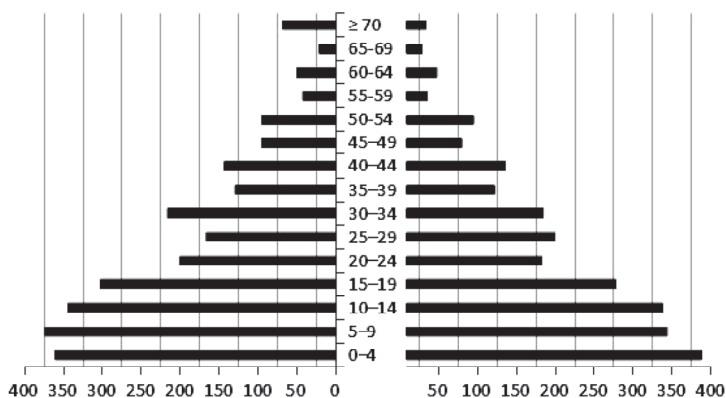
Статеве співвідношення у старшій віковій групі залишається високим, а у 65–69 років різко скорочується до значення 75,9, вказуючи на зміну статевого співвідношення на користь жінок, що є закономірним для цього віку. Однак у наступній групі цей показник стрімко зростає, аж до 202,9. Кількість осіб чоловічої статі більше ніж удвоє перевищила жіночу. Ситуація зі статевим співвідношенням у старшій віковій групі серед міського населення знаходиться у межах типової таблиці — значення показника знижується.

Таким чином, статеве співвідношення сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. мало ряд особливостей, яке відрізняло його як від міської моделі, так і від загальноприйнятої в історичній демографії.

Для кращого розуміння результатів демографічних досліджень побудуємо статеву-вікову піраміду. Цей метод є найбільш поширеним інструментом для розуміння демографічних процесів, оскільки фіксує статеву-вікову структуру суспільства в певний момент її розвитку. Назва походить від трикутної форми, якої набувають гістограми у випадку переваги молодого населення над числом людей похилого віку. Піраміда є двосторонньою лінійчатою діаграмою розподілу населення за віком і статтю. Вік позначають на вертикальній осі (ординаті), а чисельність — на горизонтальній (абсцисі); дані відповідають прийнятому у таблиці віковому поділу (у нашому випадку це п'ятилітні групи). Кожна вікова група представлена у вигляді прямокутника з площею, пропорційною чисельності даної групи. Для вірного відображення останньої вікової групи (70 років і старше), яка охоплює проміжок у 25 років, оскільки даними про осіб за 95 в історичній демографії прийнято нехтувати, необхідно розділити її чисельність на 5⁴² (див. мал. 2).

Малюнок 2

Статеву-вікова піраміда сільського населення Гетьманщини

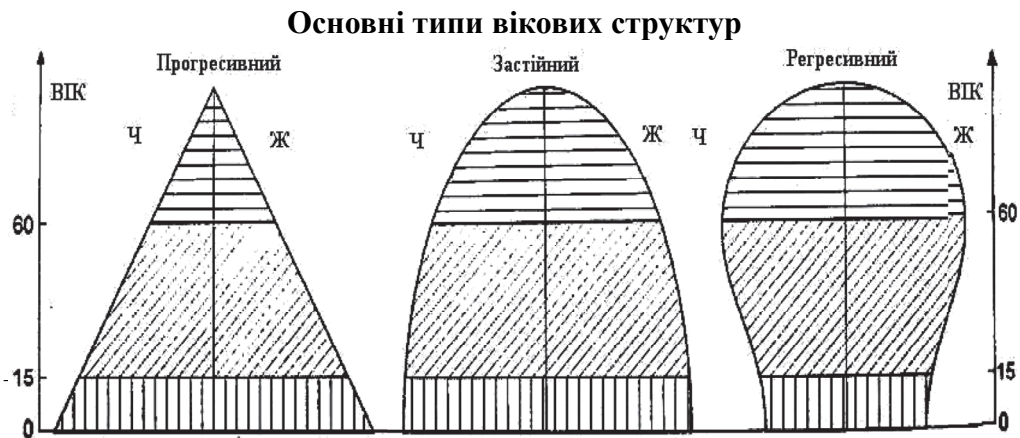

⁴² Анри Л., Блюм А. Указ. соч. — С. 23–26.

Отриманий нами результат характерний для статеві-вікової піраміди традиційного суспільства з високим рівнем народжуваності та смертності. Широка основа підніжжя вказує на значну кількість дітей та молоді в сільському середовищі Гетьманщини. Поступове звуження піраміди вгору до мінімальної частки людей похилого віку теж вказує на приналежність до аграрного суспільства. Однак ідеального поступового звуження піраміди ми не бачимо. Помітні прогалини у вікових групах 20-29 років. Серед жінок і чоловіків бачимо нехарактерне коливання в сторону збільшення у жінок 50-54 років та чоловіків найстаршої вікової групи. Причини цих відхилень однозначно визначити не можна. На думку Ю. Волошина, вони можуть бути пов'язані з епідеміями, природними катаклізмами, які впливали на врожайність. Коливання у вікових групах чоловіків можна пояснити рекрутськими наборами, а також недообліком осіб чоловічої статі, які намагалися уникнути призову до війська, як це було, наприклад, з малоросійськими старовірами⁴³. Не варто забувати і про вади тогочасних фіскальних документів.

Важливим аспектом використання статеві-вікової піраміди є визначення взаємозв'язку вікової структури і типу відтворення населення. Наприкінці XIX ст. шведський демограф Г. Зундберг увів у науковий обіг поняття прогресивного, застійного (або стаціонарного) і регресивного типів вікової структури. За прогресивного типу населення постійно зростає, при стаціонарному — не змінює своєї чисельності, а при регресивному — зменшується. Відрізняються вони питомою вагою молоді до 15 років та осіб старше 50 років серед загальної кількості населення. На основі цього поділу демограф сформулював загальний закон народонаселення, згідно з яким чисельність групи «батьків» (15–49 років) завжди постійна і становить 50%. Графічний вираз цих типів вікових структур запропонував німецький статистик Ф. Бургдерфер (див. мал. 3).

Малюнок 3

Відсоток дітей серед сільського населення Гетьманщини становить 42%, осіб віком 50 років і старше — 10% (див. табл. 4). За класифікацією Г. Зундберга, сільське населення Гетьманщини відноситься до прогресивного типу, хоча частка «батьків» дещо менша та складає 48%. Напевно, це можна пояснити трудовою міграцією сільського населення, яка могла зростати під час неврожаю, голоду тощо. Так, серед полтавських слуг в 60-х роках XVIII ст. 57,4% склали мігранти⁴⁴.

Ще одним підтвердженням наведеної вище тези є більша частка «батьків» серед міського населення. Зважаючи на це, закон шведського дослідника можна використовувати для оцінки рухливості населення, а частка «батьків» може виступати показником відкритості суспільства.

Таблиця 4

Вікова структура населення за «поділом Зундберга»

Типова прогресивна структура	Вікові групи		
	«діти» (0-14)	«батьки» (15-49)	літні люди (50+)
	40	50	10
Села	42	48	10
Міста	32,3	56,4	11,3

* * *

Таким чином, підсумовуючи аналіз статево-вікової структури сільського соціуму Гетьманщини другої половини XVIII ст., можемо стверджувати, що його характер відповідав доіндустріальному аграрному типу суспільства. Співвідношення статей засвідчує незначну перевагу чоловіків. Невелика частка осіб похилого віку з переважанням молоді та дорослих людей вказує на те, що сільська популяція в досліджуваній період переживала демографічну молодість. Аналіз статево-вікової піраміди вказує на прогресивний тип структури населення. Відмінності демографічних показників у порівнянні з міськими вказують на різний рівень мобільності та вплив трудової міграції на структуру населення.

⁴⁴ Волошин Ю. «Служителі» і «работники» в домогосподарствах мешканців міста Полтави другої половини XVIII ст. // *Patrimonium: Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи XVI–XVIII ст.* — Київ–Краків, 2015. — С. 398.

ОСВІТА Й
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СФЕРА

Розділ 24

НАЗВА «УКРАЇНА»

ТА ЇЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ У СЕРЕДИНІ XVII ст.

«Схопити» саму суть історії можливо за допомогою різних методологій, в т. ч. і за допомогою «історії понять», акцентуючи на залежності семантичних структур від форм переживання історичного часу¹. У такому випадку «історія понять» допомагає дати відповідь на питання, наскільки зберігся зміст, що вкладався у це поняття, та яких він зазнав часових змін? Початківець цього наукового напрямку Райнгард Козеллек зазначав, що «у формі кожного поняття втілюються горизонти та встановлюються межі людського досвіду й мислимих теорій. Тому історія може черпати з понять ті знання, які залишаються поза полем зору в процесі аналізу речей та явищ»².

Внаслідок проходження через горнило понятійного тлумачення чіткіше окреслюється зміст минулих висловлювань, а смисл, що вкладався в них, або ж зв'язки між ними у відповідній мовній редакції стають доступнішими для погляду дослідника. Історія будь-якого слова, словосполучення чи поняття веде від констатації значень, притаманних їм у минулому, до фіксації цих значень для нас, у сучасному³. Розмаїття історичної дійсності та історичного досвіду втілюється в багатозначності слова таким чином, що усвідомлюється лише завдяки набуванню словом чи словосполученням свого конкретного змісту у діахронному вимірі, тобто у той час, коли вони безпосередньо функціонували.

Слід зауважити, що іменник «Україна» (так само як і похідний від нього прикметник — «Українний»⁴, який активно побутував в нашій мові

---

¹ *Стельмах С.* Історична семантологія в німецькій традиції соціальної історії // Козеллек Р. *Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу* / Пер. з нім. — К., 2005. — С. 12.

² Цит. за: *Козеллек Р.* *Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу.* — С. 13.

³ Там само.

⁴ Прикметник «Українний» має давнє походження. Зокрема, 1606 р. в універсалі гетьмана (старшого) Війська Запорозького Григорія Ізоповича від 20 грудня до Сигізмунда III королівський уряд Речі Посполитої називався «урядом Українним» («...Єсьмо доносимо тую пересторогу до відомості Вашої Милості [Короля], яко **уряду Українного...**» (Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. — Т. 1: Акты о козаках. — Ч. III. — К., 1863. — С. 152). Варшавський сейм 1616 р. ухвалив дві постанови: «Про стражів Українних» та «Про розбої і злодійства Українні», де зазначалося, що козаки «самі встановлюють собі право [на Україні], самі обирають урядників і ватажків і нібито створюють у великій Речі Посполитій другу республіку» (Volumina legum. Przewidy zbioru praw staraniem XX pijarów. — Т. III. — Petersburg, 1859. — S. 137–138).

у ранньомодерну добу) на всіх етапах його існування — починаючи від середини XII ст. і закінчуючи початком XXI ст. — зазнавав певних змін та набував різних лексичних смислів. Саме тому слово «Україна» можна також розглядати і як поняття, або ж термін. А тому звернімося до проблеми історичної локалізації означень поняття «Україна» та інших похідних від нього смислових конструкцій, що надасть можливості бути історично темпоральним, а не модернізувати, тобто осучаснювати ці історичні поняття. Якою були їхні політична та соціальна функції на початковому етапі творення Війська Запорозького як однієї з «малих» держав Східної Європи? Яким було їхнє смислове навантаження у межах зафіксованої у джерелах письмової мови / койне правлячої верхівки козацької України? Як зафіксовані в актах мовлення авторів історичних джерел назви розумілися людьми того часу для ідентифікації реалій їхнього світу? Як змінювалися категорії політичного мислення протягом середини XVII ст.? Наскільки поняття «Україна» та інші лексеми з історичним прикметником «Українний» увібрали в себе логіку процесу творення ранньомодерної нації, який розтягнувся на довгі десятиліття потому? Чи зазнавало воно внутрішніх та зовнішніх трансформаційних впливів, а якщо й зазнавало, то яких?

Між географією, політикою та... мовою

Мовний матеріал на цю тему є досить великим та різнохарактерним. Будемо спиратися на джерела офіційного походження — гетьманські універсали та листи, переписку гетьманів Війська Запорозького з правителями сусідніх держав та козацькою старшиною, дипломатичні інструкції, «пункти вимог» та «супліки» на сейми Речі Посполитої, «статті» з царями Московської держави, тексти договорів з князями Молдавського господарства, ханами Кримського ханату та королями Шведського королівства, листи генеральної старшини та полковників, послання полковників Війська Запорозького до Військової канцелярії тощо. Більшість з них на сьогодні є опублікованими у різноманітних археографічних збірниках⁵.

⁵ Див., наприклад, видання другої половини XX — початку XXI ст.: Документи Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. — К., 1961; Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965; Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 // Упор. І. Бутич. — К., 1998; Документи Російських архівів з історії України. — Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. — Львів, 1998; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упор. І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко. — К., 2004; «Пакти і Конституції» Української козацької держави / Відп. ред. В. Смолій. Упор. Т. Чухліб, М. Трофимук. — Львів, 2011; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. — Т. 1 (1648–1649 рр.); Т. 2: (1649–1651 рр.); Т. 3: (1651–1654 рр.) / Упор. Ю. Мицик. — К., 2012–2014 та ін.

Над проблемою наукового розуміння термінологічного змісту назви «Україна» задумувалося не одне покоління істориків⁶. Звичайно, що дане питання уже частково розглядалося у сучасній українській історіографії. До нього неодноразово зверталися В. Смолій та В. Степанков⁷. В одній з своїх останніх праць вони зазначали, що «вже з другої половини 50-х років XVII століття поряд з термінами “Русь” і “руський народ” починають вживатися назви “Україна” та “український народ”...»⁸. Н. Яковенко та П. Толочко⁹ присвятили проблематиці функціонування назви «Україна» у пізньосередньовічну та ранньомодерну добу окремі статті.

Прибічники концепцій Н. Яковенко і П. Толочка головним чином акцентують свою увагу на «географічно-територіальному» наповненні цього поняття. Зокрема, Л. Зашкільняк стверджує: «Автори постійно оперують терміном “Україна”, “українці”, “український”, хоча для Середньовіччя та раннього Нового і Нового часів ці терміни мали передусім географічно-територіальне, а не національне наповнення — про нього можна говорити лише наприкінці XIX століття»¹⁰. О. Моця вважає, що «вживання термінів “Україна”, “Оукраїна”, “Країна” протягом другої половини XIII–XVII ст. в літописах і актових документах незаперечно засвідчує їхній географічно-орієнтувальний характер. Ними в ті часи означалися окраїнні (порубіжні) території, які перебували під політичним протекторатом (чи цілком в адміністративно-політичному підпорядкуванні) Польщі, Литви, Росії, Туреччини. Незважаючи на те, що в ряді випадків слова ці написані з великої літери, вони ще не були власними географічними назвами. Невипадково майже завжди знаходяться в словосполученні, мають пояснювальні слова: “Литовська Україна”, “Смолен-

---

⁶ Див., наприклад: *Dorošenko D.* Die Namen «Rus», «Russland» und «Ukraine» in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung; Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes. — Берлін, 1931; *Січинський В.* Назва України // Територія України. — Прага, 1944; *Borschak E.* Rus, Mala Rossia, Ukraina // *Revue des Etudes Slaves*. — Т. XXIV. — Париж, 1948; *Андрусак М.* Назва Україна. — Чикаго, 1951; *Рудницький Я.* Слово і назва «Україна». — Вінніпег, 1951.

⁷ Див.: *Смолій В.* Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво. — К., 1998. — С. 9–25; *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997; *Іх же.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). — К., 1999 та ін.

⁸ *Смолій В., Степанков В.* Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. — К., 2014. — С. 14.

⁹ *Яковенко Н.* Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI — кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. — Т. 1: Ідентичність. — К., 2009. — С. 57–95; *Толочко П.* Назва «Україна» в південно-руських літописах і актових документах // Київська старовина. — № 3. — 1994. — С. 5–7.

¹⁰ *Зашкільняк Л.* Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. — К., 2008. — С. 77–78.

ская Украина», «Малоросійська Україна», «государевы Украинские города» тощо. Але одна із них набувала конкретного географічного змісту, ставала осередком формування козацької державності. Йдеться про землі колишніх Київського і Чернігівського князівств, що лежали по обох берегах Дніпра. А вже в документах Богдана Хмельницького та його наступників термін «Україна» постійно фігурує у значенні конкретної землі»¹¹.

В. Ададуров стверджує, що «історикам слід обережніше застосовувати поняття “Україна”, яке зараз повсюдно й автоматично вживається як тотожне сучасній державі, адже історично це поняття видозмінювалося, використовуючись переважно для окреслення теренів обабіч Дніпра... Повсюдне застосування суттєво пізнішого у часі ідейного концепту соборної України щодо козацького і руського “світів” нав’язує й до іншої, глибоко вкоріненої в національній парадигмі історичного мислення тенденції до осучаснення етнонімів (автоматичного розуміння козака, руського селянина чи міщанина як українця)...»¹².

У середовищі істориків звучать й інші, часто-густо дуже контроверсійні твердження, які не дають жодного шансу поняттю «Україна» на історичність. Зокрема, В. Кравченко стверджує: «Враховуючи, що історична назва Гетьманату звучить як Малоросія, національне історіописання парадоксальним чином може виглядати “малоросієцентричним”»¹³. Полюбляючи, як і її колеги, гучні метафори та епітети, Н. Яковенко зробила висновок щодо плавання назви «Україна» у джерелах як «крапельки ртуті»: «Виринаючи то тут, то там, дроблячись і плаваючи по джерелах достоту немов крапелька ртуті, назва “Україна” залишається найбільшою загадкою для історика» (?!). При цьому вона розуміє під «Україною» територію Гетьманату «у внутрішньому вжитку»: «...У цю традицію іменування поступово втягається і козацька старшина, хоча спершу поняття “Мала Росія” носить у їхньому виконанні ще виразно “експортний” характер — для зносин з Москвою, тоді як у внутрішньому вжитку територію Гетьманату називали “Україною”, а її мешканців — “руським народом” (наприклад, в універсалах Богдана Хмельницького вислів “Мала Росія” не вжито жодного разу, а “Україна” — аж десять разів»¹⁴.

¹¹ *Моця О.* Як Русь ставала Україною // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану професора Валерія Степанкова. — К., 2007. — С. 343.

¹² *Ададуров В.* Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника) // Укр. іст. журн. — № 2. — 2013. — С. 9.

¹³ *Кравченко В.* До проблеми оцінки реформ в українській історичній думці другої половини XVIII ст. // Покликання: Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика. — К., 2009. — С. 378.

¹⁴ *Яковенко Н.* Вибір імені versus вибір шляху... — С. 57–95. Тут Н. Яковенко помиляється, адже насправді у всіх відомих сучасній науці універсалах гетьмана Б. Хмельницького слово «Україна» та похідні від нього поняття вживаються не «десять разів», а

Чи праві вищезгадані історики у своїх висловлюваннях відносно функціонування назви «Україна» у ранньомодерну добу вітчизняної історії саме у якості «географічно-територіального» терміну? Спробуємо наблизитися до розв'язання цієї «найбільшої загадки для історика», застосовуючи при цьому хронологічний, міждисциплінарний і діахронний методи, принципи історичної компаративістики, контент-аналізу й історично-лінгвістичного дослідження відомих на сьогодні науці текстів, що відображені у багатьох документах і матеріалах, які виходили з офіційного середовища Війська Запорозького.

«Україна»: діахронно-семантичне прочитання поняття

Уже в одному з перших офіційних політичних документів під назвою «Пункти вимог Війська Запорозького до Величності Його Королівської Милості і Речі Посполитої» від 24 лютого 1649 р. писалося: «...А тому що винуватцем другої, ще більшої війни є Князь Його Милість Вишневецький, який почав наступ, незважаючи на встановлений мир і не чекаючи комісії, то коли б він мав бути коронним гетьманом, ми¹⁵ ні в якому разі не хочемо з ним жити, і на Україну¹⁶ його не пустимо, і війну з ним

набагато більше. Крім того, назва «Україна» використовувалося канцеляристами Війська Запорозького не лише у «внутрішньому», але і «зовнішньому» (тобто міжнародних актах і зовнішньополітичному листуванні) вжитку.

¹⁵ У «Граматиці словенській написаній през Іоанна Ужевича Слов'янина, Славної Академії Паризької в Теології студента в Парижу» (1643) стосовно займенника «ми» зазначено: «Присвійні займенники, що походять з первинних зазначених вище займенників, а також багато інших (з них ми наводимо тільки називні і родові відмінки), ти будеш відмінювати як прикметники. Займенник *мій, моя, моє*. Називний *мої, моА, моє*. Родовий *моє'го, моєї, моє'го*» (Тут і далі цитування за вид.: Граматика слов'янська І. Ужевича / Підгот. до друку І. Білодід і Є. Кудрицький. — К., 1970).

¹⁶ Учений-мовознавець В. Німчук стверджує, що в староукраїнській мові «на початку XVI ст. було знайдено виразний спосіб передавати йотований звук «І» через значок ««И» з «крапкою» і «дужкою» над нею (Див.: Німчук В. «Договори і постанови прав і вольностей військових...» 1710 р. з погляду історії української мови // «Пакти і Конституції» Української козацької держави. — С. 34). У підготовленій В. Панашенко таблиці «Скоропис документів Генеральної військової канцелярії другої половини XVII ст.» відзначено, що рядкова літера «І» пишеться у таких основних варіантах з багатьма різновидностями: 1) «И» з крапкою «.» згори посередині, а над «.» ще пишеться рисочка «_» (рисочка є короткою і довгою, лівий край нахилений донизу, правий — вгору; ближче до крапки і далі); 2) «И» з крапкою «.» над якою знаходиться дужка (меншою і більшою); 3) «И» з крапкою, над якою знаходиться «трикутничок» «рожками» донизу; 4) «И» з крапкою, зміщеною вправо (над правою вертикальною рискою) з рисочкою вгорі (Панашенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. — К., 1974. — С. 39). У всіх цитуваннях ці знаки у словах «Україна» та «Українний» будуть передаватися як «І̇». Переклад текстів здійснено з урахуванням вимог правил

розпочнемо»¹⁷. Як бачимо, уряд Війська Запорозького (у даному випадку представники користувалися промовистим займенником¹⁸ «ми») не хотів «впускати на Україну» — територію, яку воно вже опанувало до того, тобто протягом 1648 року, великого коронного гетьмана Речі Посполитої з його військовими підрозділами.

Очевидно, що саме від цього часу козацька старшина на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким розуміла під «Україною» історичну територію (а назва «Україна» активно запроваджувалася в офіційних колах як Корони Польської так і Війська Запорозького вже з кінця XVI ст.)¹⁹, на якій відновило «місцеву» політичну владу Військо Запорозьке²⁰. Серед іншого, це підтверджують слова самого гетьмана, які були записані дипломатом Корони Польської В. Мясковським під час дуже складних переговорів між Варшавою і Чигирином у січні-лютому 1649 р.: «...Не постоїть мені нога жодного князя і шляхотки тут в Україні, а якщо захоче котрийсь із нами хліба з'їсти, нехай же буде послухний Війську Запорозькому, на короля не брикає»²¹.

У листі наказного полковника Переяславського полку А. Романенка до київського полковника Війська Запорозького Г. Ганжі від 31 квітня 1649 р. читаємо: «...Має сам [король Речі Посполитої] до України поступати; ще мають від півночі на Україну зайти [війська Великого князівства Литовського]...»²². Запис допиту полоненого коронними військами, зі слів полковника М. Шумейка (червень, 1649 р.), стверджував: «Після

видання пам'яток: *Німчук В.* Правила видання пам'яток, писаних староукраїнською та церковнослов'янською мовами. — Ч. 1. — К., 1995. — С. 24–30.

¹⁷ Памятники, изданные Киевской временной комиссией для разбора древних актов (далі — ПМК). — Т. I — Отд. II. — К., 1898. — С. 332–338. Ще в одному з варіантів цього тексту писалося: «Щоб князь Вишневецький був позбавлений гетьманства, оскільки козаки не можуть з ним ні мирно жити, ні терпіти в Україні» (Універсали Богдана Хмельницького... — С. 46; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. — Т. 1. — С. 200).

¹⁸ Про правила визначень частин мови в історичних текстах див.: *Бевзенко С.* Історична морфологія української мови. Написи із словозміни та словотвору. — Ужгород, 1960; *Історія української мови. Морфологія.* — К., 1978.

¹⁹ Про це більш ґрунтовніше див.: *Яковенко Н.* Вибір імені versus вибір шляху... — С. 57–65.

²⁰ Ще під час повстання Війська Запорозького проти коронної влади Речі Посполитої у 1637 р. його провідник, полковник К. Скидан, підписував свої звернення до населення як «опікун усієї України», «поставлений для усієї України», «полковник Війська Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозького на усій Україні» (Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: 36. документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 271–272).

²¹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. — Т. II. — М., 1953. — С. 108–109.

²² Джерела з історії Національно-визвольної війни... — Т. 1. — С. 215.

отримання наказу йшли до гетьмана на Україну...; про половину Переяславського полку каже, що вона повернулася на Україну...; з України вийшло чотири пушкаря з полковником Греськом...; тоді всі постановили тікати з козаками в Україну»²³.

Упродовж 1650–1652 рр. назва «Україна» неодноразово використовувалася в офіційній документації Війська Запорозького, що засвідчують такі матеріали: 1) наказ Б. Хмельницького ніжинському полковнику П. Шумейку від 31 липня 1650 р. («шляхту на Україні... вибивать») ²⁴; 2) лист Війська Запорозького до шляхти Волинського воєводства від 1 листопада 1650 р. («знову вся Україна повстала...; поки Русь не буде такою, якою вона була з давніх часів...») ²⁵; 3) універсал Б. Хмельницького Київському Богоявленському Братському монастирю від 11 січня 1651 р. («ляхів з України в Польщу далеко прогнати...») ²⁶; 4) лист Б. Хмельницького до короля Яна II Казимира від 25 лютого 1652 р. («вся Україна просить Бога, щоб В[аша] Кор[олівська] М[илість], П[ан] Н[аш] М[илостивий] держав велику булаву..., інакше ніколи не заспокоїться Русь») ²⁷; 5) гетьманський універсал про взяття під захист Ніжинської шляхти від 18 червня 1652 р. («которі за указом нашим з Ніженщизни» ²⁸ повиходили були в Україну..., на Україну незаборонно...») ²⁹ та ін.

В одному з варіантів тексту договору гетьмана Б. Хмельницького з Молдавським князівством (весна 1650 р.) чи не вперше у практиці Війська Запорозького вживалося словосполучення «українні / українські землі» у розумінні «земель», що належать «Україні»: «У Польщі під владою Війська Запорозького має знаходитися така кількість українських земель, як

²³ Архів Головний актів давніх у Варшаві (ділі — АГАД). — Ф. «Архів дому Радзивілів», від. IV, № 36; *Мицик Ю.* Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // Сіверянський літопис. — № 3. — 2000. — С. 11–13.

²⁴ Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 1030. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 7.

²⁵ Бібліотека Музею князів Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів (ділі — БМЧ. ВР.). — Рук. 417. — Арк. 118.

²⁶ ПКК. — Т. II. — Отдел II. — С. 210; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі — Акты ЗР). — Т. 5. — СПб., 1853. — С. 86; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР). — Т. III. — СПб., 1861. — С. 444.

²⁷ Документи Богдана Хмельницького... — С. 251, 252.

²⁸ У листі Б. Хмельницького до Руського воєводи Речі Посполитої А. Киселя від 9. 01. 1652 р. говорилося не тільки про «Ніженщизну», але й про «Черніговщизну» та «Київщизну» (*Syryn F.* Documents of Bohdan Xmel'nyc'kyj // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. II. — № 4. — 1978. — P. 518–519).

²⁹ Документи Богдана Хмельницького... — С. 269.

сказано в умовах Зборівських пактів, починаючи від Дністра аж до Дніпра, а від Дніпра аж до московського кордону»³⁰. Те, що поняття «Україна» поступово перетворювалося з географічної на ще одну політичну назву Війська Запорозького, засвідчував документ під назвою «Зразок проїжджого глейту» військової канцелярії Б. Хмельницького за 1650 р. для купців, які виїжджали торгувати до Московської держави: «...Не допустимо ні однієї денежки дати, як і не дають вже ніхто ніде у нас на Україні»³¹.

Незважаючи на те, що у московській традиції жителів Війська Запорозького переважно називали «черкасами»³², «черкашенінами» (при цьому гетьмана досить часто звали «Черкаським гетьманом»³³, а саме Військо Запорозьке — «Черкаським військом»³⁴), «українні городи» означували як «Черкаські городи»³⁵, а «Україну» називали «Малою Руссю», в розлогому звіті піддячого Г. Богданова (серпень 1651 р.) до Москви неодноразово вживалося поняття «Україна» у такому контексті: «...Отойтить оборонною рукою на Украину; ...сын ево и писарь обявятся на Украине...; побежали на Украину...; покиня обоз, на Украину выехав; а то де войско на Украину до домов своих все пришло...; обоз покинули и пошли на Украину...; за козаками на Украину иттить...; и чают того, что гетмана на Украине нет...»³⁶.

Аналізуючи уявлення верхівки Війська Запорозького щодо своїх повноважень, ми звернули увагу на свідчення коринфського митрополита Йоасафа. Весною 1651 р. православний митрополит зустрічався з Б. Хмельницьким та в одному з своїх листів до Москви передав слова гетьмана,

³⁰ Універсали Богдана Хмельницького... — С. 63–64.

³¹ Джерела з історії Національно-визвольної війни... — Т. 2. — С. 45.

³² «...Черкаси жили на Україні», — стверджувалося в «Отписці путивльських воевод» від 20. 10. 1658 р. до Москви (Акты ЮЗР. — Т. IV. — СПб., 1863. — С. 193).

³³ Див., наприклад: Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 482.

³⁴ Там же. — С. 477–478.

³⁵ Див., наприклад: Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 487. Зважаючи на те, що прикордонні землі Московського царства від Путивля та Севська й до Білгороду в московській документації називалися «государевыми украинными городами» («государевыми украиннами»), в окремих випадках, щоб зрозуміти, про яку територію йдеться, російські писарі, крім «Черкаских» та «Черкаских украинных городов», вживали для означення «Украинные / Украинские литовские городы»: «...И он (Богдан Хмельницкий. — *Авт.*) де с ордою пойдет на Московское государство войною... А будет гетман учнет говорить, что писал государь к королю, будто они, черкасы, сложась с татари, хотят государевы украинны воевать, и тем они у короля учинились в ненависти...» (З наказу Посольського приказу Московського царства за січень 1651 послу до Війська Запорозького Л. Лопухіну // Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 489–490); «Со всеми их Черкаскими украинными городами...» (Відписка путивльського воеводи С. Прозоровського про події в «Україні» до Посольського приказу від 14. 01. 1651 р. // Там же. — С. 480).

³⁶ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 465–476.

сказані під час їхньої розмови: «...І гетьман мені сказав: «...Щоб... Україну його оберігали без жалування, і любить християнську віру»»³⁷. У даному випадку бачимо, що очільник Війська Запорозького вважав Україну «своєю», що, можливо, засвідчувало його автократичні устремління³⁸. За свідченнями московського посла до Чигирин І. Фоміна, гетьман Б. Хмельницький разом з писарем І. Виговським говорили йому, що отримали листа від полковника Брацлавського полку (а того повідомляв сотник М. Поповський) що «Ляхи на їхню³⁹ Україну ідуть війною»⁴⁰. Отже, у розмові з митрополитом вищі урядовці Війська Запорозького мали казати «наша Україна».

Посол до московського царя генеральний суддя С. Богданович у грудні 1652 р. заявляв Олексію Михайловичу: «...Черкаские войска не все на бою бывають, а многие живут на Украине для береженья от татар»⁴¹. При цьому послі Війська Запорозького означували свій північно-східний кордон з Московською державою по меридіану, де знаходилося м. Ромни — «до Ромна, границі нашої»⁴² (У статейному списку піддячого І. Фоміна, серпень, 1653 р.: «за рубеж..., до гетмана Хмельницького..., до Черкаского порубіжного города Ромна») ⁴³.

У так званих Березневих статтях 1654 р. з Московською державою вже з'являється такий концепт, як «рубіж України», який треба «оберігати»: «...Чтобы наемного люду zde по рубежу от ляхов для всякого безстрашия с 3000 или, как воля царского величества будет, хотя и больши.

³⁷ Там же. — С. 448.

³⁸ Про стремління гетьмана Б. Хмельницького утворити «удільне князівство» (в т. ч., крім всього, цей факт засвідчували переговори з урядовцями Речі Посполитої) на підконтрольній Війську Запорозькому території свідчить багато джерел, зокрема, секретний документ «*Punkta relacjej sekretnej tego, który z listem Cmielnickiego przyjechał*» за 1651 р. в якому говорилося: «При **удільному князівстві Руському**, якби дійшло, обов'язково потрібно обґрунтувати, а що ухвалять — потрібно затвердити присягою Й[ого] К[оролівської] М[илості]» (Воссоединение Украины с Россией. — Т. II. — С. 203–204; Чухліб Т. Проект «Козацького князівства» — історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? // Укр. іст. журн. — № 4. — 2014. — С. 71–94. Див. також: Федорук Я. Чи Хмельницький хотів стати монархом? // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (Лютий 1992 р. — жовтень 1993 р.). — Львів, 1994. — С. 31–45; Степанков В. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657) // Укр. іст. журн. — № 4. — 1995. — С. 14–33.

³⁹ У «Граматиці словенській...» стосовно займенника «їх» зазначається: «...Стягнене 'їхъ — їх, що походить від 'оныхъ, вживається при дієсловах однаково з прийменниками і без них, як-от: *взАль ихъ* — взяв їх і *ω(m) ихъ* — від них».

⁴⁰ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 504.

⁴¹ Там же. — С. 485.

⁴² Там же. — С. 488.

⁴³ Там же. — С. 496.

Царского величества ратные люди всегда на рубеже для Украины обереганья есть и вперед стоят учнут»⁴⁴. Власне, 1654 р. став тим рубіконом для офіційних представників Війська Запорозького, який змусив їх конкретніше визначитися з тим, що для них є «Україна». А ось прихильники «дідичної» королівської влади, зокрема, воєвода Чернігівського воєводства Тишкевич, розуміли це як її політичне відторгнення від Речі Посполитої як чогось «цілого»: «...Той зрадник (Б. Хмельницький. — *Авт.*), розірвавши Лігу з ханом, сам і цілу Україну віддав у руки московського царя)»⁴⁵.

Якщо проаналізувати усі згадки в офіційній документації Війська Запорозького (головно — це листування між гетьманом Б. Хмельницьким та московським царем Олексієм Михайловичем) за 1654 р., то побачимо, як термін «Україна» та похідні від нього означення набувають не тільки більш рельєфного змісту, але й зустрічаються у гетьманських листах набагато частіше, ніж перед тим: 1) гетьманський лист до Олексія Михайловича від 11 червня 1654 р. («...про ханський прихід на Україну...»)⁴⁶; 2) лист того ж до того ж від 15 вересня т. р. («Ми... вийшли з України...; які і спустошення в Україні...; з військом з України виступили...; тоді нас від України далі відвести хочуть...»)⁴⁷; 3) лист того ж до того ж від 28 вересня т. р. («...Україну нашу у всі війни від неприятелів боронили...; великі заворушення в Україні через неприятелів ляхів...»)⁴⁸; 4) лист того ж до того ж від 12 жовтня т. р. («...орда кримська, ногайська і інші, з ляхами зійшлися, на Україну ударити мають...»)⁴⁹; 5) лист того ж до того ж від 24 жовтня т. р. («...повертаючись назад в Україну, всі полки задніпровські...; Україну... воювати мають»)⁵⁰; 6) наказ Б. Хмельницького послам до московського царя від 24 жовтня т. р. («...який (Р. Ластовецький. — *Авт.*) перед тим на Україні жив...; з татарами на Україну вдарити мають...; тільки щоб Україну звоювати...; коли прийдемо в Україну...»)⁵¹; 7) звіт послів Війська Запорозького на чолі з М. Богаченком до Кримського ханату: «...а потім з ляхами на військо ударити, а всю Україну вогнем і мечем спустошити; ...[Карач-бей] потішав нас: «...Всі землі вдарять на вас [Україну]: турецька, угорська, волоська, молдавська і

⁴⁴ Воссоединение Украины с Россией. — Т. III. — М., 1954. — С. 560–565.

⁴⁵ Акты ЮЗР. — Т. X. — СПб., 1878. — С. 235.

⁴⁶ Там же. — С. 667.

⁴⁷ Російський державний архів давніх актів у Москві (далі — РДАДА Москва). — Ф. 214 «Сибірський приказ». — Ствп. 1636. — Ч. I. — Арк. 121–127.

⁴⁸ Документи Богдана Хмельницького... — С. 384–385, 386–387.

⁴⁹ Там само. — С. 391.

⁵⁰ Там само. — С. 393.

⁵¹ Там само. — С. 395.

ми з усією ордою»⁵²; 9) гетьманський лист до Олексія Михайловича від 10 листопада т. р. («...усіма ордами кримськими, ногайськими, черкеськими, очаківськими, білгородськими, венграми, волохами і ляхами... прийшов [С. Лянцкоронський] з ордами в Україну...»)⁵³; 10) гетьманський лист до московського окольничого Ф. Бутурліна від 7 грудня т. р. («...тоді ляхи і татарове, сполучившись з собою, мають далі в Україну йти і спустошити; тільки на Україну всі потуги обернути...»)⁵⁴; 11) лист того ж до того ж від 11 грудня 1654 р. («але всі потуги на Україну... обернули...»)⁵⁵.

Крім того, 15 вересня 1654 р. у розмові з московським посланцем А. Бутурліним генеральний писар І. Виговський так окреслив політику Османської імперії щодо Війська Запорозького: «...[Султан] зіславшись із сілістрійським пашею, старався б як міг від'єднати Пана Гетьмана від Москви і закликати його до своєї давньої приязні. А якби Пан Гетьман [цього] не хотів, тоді з усією своєю силою разом з турками і сілістрійським пашею, взявши і тих три землі на допомогу (угорську, волоську [і молдавську]..., щоб наступав в Україну і навернув уже війною дружбу з козаками)»⁵⁶. У даному випадку цікаво, що І. Виговський називав «землями» Угорщину⁵⁷, Волощину та Молдавію (на той час вони були хоча й залежними, але державами-«князівствами») в одному ряду з «Україною».

Отже, можемо звернути увагу на те, що: по-перше, якщо від 1648 до 1653 р. поняття «Україна» вживалося раз-по-раз, то після укладення військово-політичного союзу з Москвою воно вже набуває постійної присутності в офіційних листах Війська Запорозького⁵⁸; по-друге, ця назва

---

⁵² РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 1. — 1654. — № 15. — Арк. 7–8; *Мицьок Ю.* Аналіз архивних джерел по історії Освободительной війни українського народу. — Днепропетровск, 1988. — С. 65–68; *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України: 1654–1657. — Львів, 1996. — Ч. 1: 1654. — С. 148–152.

⁵³ Акты ЮЗР. — Т. XIV. — СПб, 1886. — С. 114–116.

⁵⁴ РДАДА. — Ф. 210 «Розрядний приказ», Севський стіл. — Ствп. 158. — Арк. 280–281.

⁵⁵ Документи Богдана Хмельницького... — С. 407.

⁵⁶ Цит. за: *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія... — С. 143.

⁵⁷ Очевидно, що І. Виговський називав Угорщиною Трансильванське князівство.

⁵⁸ Сучасник тих подій з боку Речі Посполитої шляхтич С. Павша у листах до віленського воеводи Я. Радзивіла за лютий-березень 1654 р. так оцінював складення присяги старшиною Війська Запорозького московському цареві: «Полк Брацлавський та Уманський не хотів зноситися з Хмельницьким і їхати на цю присягу у Переяслав. У тій Україні стався розкол наполовину...; цей зрадник (Б. Хмельницький. — *Авт.*), розірвавши лігу з ханом, сам віддав в руки московського царя і Україну віддав» (*Мицьок Ю.* Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. // *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наук. праць.* — К., 2003. — С. 544, 548). Як бачимо, литовський шляхтич асоціював «Україну» з політичним утворенням, яке можна було «розколоти» та «віддати у руки» іноземному монархові.

зустрічається в окремих листах по кілька разів (включно до 7-ми); по-третє, чітко проглядається військово-політичний контекст його уживання, про що свідчать такі словосполучення: «Україну» могли «боронити», на неї мали «ударити» іноземні війська та могли її «звоювати». Гетьмани та старшина Війська Запорозького застосовують до «України» займенник «наша»⁵⁹ та прикметник «вся», що засвідчує поступове усвідомлення ними її як нової «отчизни»⁶⁰.

Перебуваючи у 1655 р. у м. Богуславі під Києвом, Б. Хмельницький повідомляє царя, що польські і татарські війська на чолі з польним гетьманом С. Лянцкоронським і кримським калга-солтаном йдуть «прямо сюди на Україну.. і одноосібно всю Україну цього літа мислять звоювати»⁶¹. 2 квітня 1655 р. гетьман уже знаходився у Чигирині, звідки знову скаржився Олексію Михайловичу, що «ляхи шукали різних звичаїв, щоб якось Україну звоювати»⁶².

Цікаво прослідкувати, як видозмінюється ставлення до вживання слова «Україна» з вступом армії Війська Запорозького на землі Червоної Русі (суч. Західна Україна). Так, 13 жовтня 1655 р. у листі до магістрату та жителів міста Львова⁶³ Б. Хмельницький пише, що «коронні війська і стани Речі Посполитої жорстоко напали на Україну, ми змушені були захищати своє життя». Як можна зрозуміти з цього вислову, по-перше, «Україна» стояла в одному ряду з «Річчю Посполитою» (адже війська останньої на неї «напали»); по-друге, «Україна» у сприйнятті гетьмана та його канцеляристів асоціюються з займенником «ми». Тобто йде процес уособлення індивідуального — «себе» з колективним — «Україною».

⁵⁹ У «Граматиці словенській...» І. Ужевича стосовно займенника «наш» зазначається: «Займенник *наш, наша, наше*. Називний *нашъ і нашый*; *наша, нашаА*; *нашоє і наше*. Родовий *нашого, нашеї, нашего..* Словотвір займенників у слов'ян багатший, ніж у латинів, бо латини утворюють від первісних займенників тільки такі присвійні, як від *ego* → *meus*, від *tu* → *tuus*; *sui* → *suus*. Слов'яни від них, крім того, виводять інші присвійні займенники, як-от: від *свой* — *свій* — *свойскій*, ніби *suanus*, а від *твой* — *твій* — *твойскій*, ніби *tuanus*, також від *мой* — *мойскій*, ніби *meanus* і від *нашъ* — *наш* — *наскій*, ніби *nostranus* тощо».

⁶⁰ Про зародження поняття «отчизна» у середовищі політичної верхівки Війська Запорозького див.: *Когут З.* Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року: 36. наук. статей. — К., 2008. — С. 228–239.

⁶¹ Акты ЮЗР. — Т. XIV. — С. 558–559.

⁶² Документи Богдана Хмельницького... — С. 420.

⁶³ Про листування гетьмана Б. Хмельницького з магістратом Львова див.: *Барабаш Т.* Письмо і писарі листів Богдана Хмельницького до магістрату Львова 1655 року // Архіви України. — № 3. — 2014. — С. 90–103.

В іншому листі до магістрату Львова від 20 (10) жовтня 1655 р. гетьман заявив, що він «визволив [з неволі] Україну свою⁶⁴ руську»: «...Його Милість Шведський Король нехай приймає те, що йому дав Господь Бог в його розпорядження, а що нам Господь Бог поміг визволити Україну свою руську, при цьому я стою (“...Pan Bog pomogl Ukrainy swej ruskiej zajachac, przy tem stoje”)⁶⁵. У даному випадку займенник «своя [Україна]» якщо й не замінює займенник «наша», то використовується поряд з ним. Вважаємо, що дієслово «визволяти» тут уживане не тільки стосовно просто «території», але й колишньої історичної «старожитньої держави» («Русі») та «народу» («руського»)⁶⁶, який перебував у «лядській неволі». Тут можна говорити також про використання Б. Хмельницьким відомого біблійного сюжету, коли Мойсей звільнив з єгипетської неволі іудеїв. Якщо стосовно Києва тогочасні православні книжники Русі формують концепцію «другого Єрусалиму», то козацька старшина Війська Запорозького починає творити міф про «Україну» як «новий Ізраїль».

Поняття «Україна», як традиційне означення «бунтівливих українних володінь» Польсько-Литовської держави, продовжує входити до політичного дискурсу вищих станів Корони Польської. Мало того, воно потрапляє до тексту міжнародної угоди між Річчю Посполитою та Кримським

---

⁶⁴ У «Граматиці словенській...» І. Ужевича стосовно займенника «свій» зазначалося: «Займенник свій — свій, своА — своя, своє' — своє у латинів відноситься тільки до третьої особи, а в слов'ян вдало сполучається з усіма особами — ја маю своего пана — ја маю свого пана. Ты маєшь свое'го 'о(т)ца — ти маєшь свого батька, онъ покорнымъ е'сть своему старшому — він покірний своєму старшому. Те ж саме стосується і первинного займенника собѢ і себе — собі і себе, як-от: 'ја буду собѢ 'орати — ја собі буду орати, замість мені буду орати, ты собѢ сѣєшь — ти собі (замість тобі) сієшь, 'они собѢ жнуть — вони собі жнуть, вы себе вымовляє'те — ви виправдуєте себе».

⁶⁵ Жерела до історії України-Русі. — Т. VI. — Львів, 1906. — С. 146–147; Документи Богдана Хмельницького... — С. 456–457; Федорук Я. Лист Богдана Хмельницького з табору під Львовом до магістрату м. Львова з повідомленням про захоплення м. Кракова військами шведського короля та про союз Запорозького Війська з Росією та Швецією. 10 (20) жовтня 1655 р. // Україна — Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.). — К., 2008. — С. 48–49.

⁶⁶ Гетьман І. Виговський у листі до Олексія Михайловича від 25 листопада 1657 р. пише про «увесь народ наш православний» (Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 78). «Народ наш руський вельми й великим добродійством в усіх службах залишається ви нагородженим...; щоб усе це було без шкоди і народу руському...; щоб мав користь наш народ і його старожитна релігія...; для цілого нашого народу руського...», — такі висловлювання уживав у своєму листі від 24. 05. 1659 р. до литовського князя Б. Радзивіла туровський полковник Війська Запорозького К. Виговський (Мицик Ю. З українського дипломатія другої половини XVII століття // ЗНТШ. — Т. 233. — Львів, 1997. — С. 384). Потрібно було ще десять років для того, щоб з 1668 р. гетьмани Війська Запорозького почали вживати у своїх універсалах означення «український народ».

ханатом, яку було укладено наприкінці червня 1654 р.⁶⁷ у відповідь на зближення Війська Запорозького з Московською державою: «Так як Московський Цар без якої б то не було причини зі сторони Й[ого] М[илості] Короля порушив підтверджений клятвою мир і з'єднався з віроломними ордами Й[ого] М[илості] Короля короля — козаками, привів їх до присяги і в Україні володіння Й[ого] К[оролівської] М[илості] без усякої причини зрадницьки вдерся, ясновельможний Польський Король укладає дружбу з Й[ого] М[илістю] Кримським ханом проти цього віроломного неприятели так само, як і проти запорозьких козаків. ...Коли ж на Україні козаки і бунтівливі хлопи прийдуть у колишню підлеглисть Й[ого] М[илості] королю і своїм панам, тоді Й[ого] М[илість] Король згідно з попередніми договорами буде старатися, щоб вони не давали приводу до порушення миру між Й[ого] М[илістю] Королем і Кримським Ханом і... щоб ніколи проти нього не виступали...»⁶⁸. На вальному сеймі у Варшаві 1655 р. було ухвалено спеціальну ухвалу «*Deputaci do instrukcyi na uspokojenie Ukrainy oboyga narodow*», у якій зазначалося: «Посли обох народів, зійшовши до інструкції на заспокоєння України... після закінчення сейму, завдяки попередній присязі, інструкцію, що через внутрішню різницю думок і війну, яка через це виникла, а за цим і заспокоєння України умовили і постановили»⁶⁹. Власне, іменник «заспокоєння» застосовувався у поєднанні з «краєм» та «землею», заселеною «бунтівниками», які піднімалися на повстання з тих чи інших причин.

Назва «Україна» постійно вживалася у гетьманських листах до іноземних володарів та урядовців. 8 листопада 1655 р. з табору під Львовом з гетьманської канцелярії виходить латиномовний лист до шведського короля Карла X Густава, де він пише: «...Ми вирішили відійти з військами трохи назад від Львова, на Україну (“*Parum retro a Leopoli in Ukrainam cum copiis recedere concessimus*”))»⁷⁰. У листі до коронного підканцлера І. Радзейовського від 11 січня 1656 р. гетьман Війська Запорозького писав, що «уклавши стійкий мир з Його Милістю Кримським ханом і з

⁶⁷ Про укладення цього договору див.: Федорук Я. Міжнародна дипломатія... — С. 58–59. Готуючи проект польсько-кримського договору 1654 р. та перебуваючи у Бахчисараї, коронний посол М. Яскульський заявляв: «...З [козацькими] послами пошлемо нашого посла з тим, щоб [вони] покорилися Й[ого] К[оролівській] М[илості], віддали [йому] Україну і самі спільно з нами йшли на Москву» (Бібліотека Національна у Варшаві, відділ мікрофільмів. — М/ф 37233. — Арк. 483 зв.).

⁶⁸ АГАД. — Ф. «Архів Коронний». — Від. Татарський. — Карт. 62. — Т. 34. — № 365.

⁶⁹ *Volumina legum*. — Т. IV. — Petersburg, 1860. — S. 231.

⁷⁰ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. «Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів». — Оп. 2. — Спр. 40. — Арк. 1–2; Архів ЮЗР. — Ч. III. — Т. VI. — К., 1914. — С. 92–93.

усіма ордами, відправилися для відпочинку з військами на Україну і тепер залишимося в Чигирині»⁷¹. При цьому гетьман запрошував вищого урядовця Корони Польської до «України» («Якщо В[аша] М[илість] П[ан] схочеш приїхати, приїжджай на Україну»)⁷². У листі до кримського солтана від 22 січня 1656 р. Б. Хмельницький писав: «...А всіх тих татар, що були в Україні, в полоні, ми наказали зібрати в один гурт і зараз негайно вони будуть звільнені»⁷³. У листі гетьмана до Олексія Михайловича від 7 червня 1656 р. читаємо: «А нині знову послали якогось Ромашковича, вірменина, до хана кримського, щоб з військом до ляхів ішов на допомогу проти шведа, а потім повернувшись на Україну... йти з військами хочуть»⁷⁴.

Про те, що під «Україною» у 1650-х роках у міжнародних відносинах розумілося «Військо Запорозьке з усіма містами і землями», свідчили, зокрема, матеріали Віленського миру 1656 р. між Річчю Посполитою і Московським царством: «...Те обои давно слученые государства се есть Корона Польская и Великое княжество Литовское, по прежнему соединению под властью его королевского величества со всеми землями останутца окреме Украины, которая у великого государя нашего его царского величества в подданстве учинилась, гетман Богдан Хмельницкой с Войском Запорожским с городами и с землями...»⁷⁵. Комісари Речі Посполитої, які проводили переговори на Віленській комісії у м. Немежі, звітували до Варшави: «...Ми також сказали, що без реституції України миру бути не може»⁷⁶. Польський підканцлер А. Тшебіцький в одному з листів за 15 вересня 1656 р. писав, що у разі крайньої потреби можна віддати московському царю землі «...на пограниччя Березиною від Великого князівства Литовського, а Дніпром від Корони в Україні»⁷⁷. Литовський дипломат К.-П. Бжостовський залишив такі свідчення про перебування представників Війська Запорозького на міждержавній комісії 1656 р.:

⁷¹ ПКК. — Т. III. — Отд. III. — К., 1898. — С. 129–130.

⁷² Там же.

⁷³ Документи Богдана Хмельницького... — С. 470.

⁷⁴ Там само. — С. 498.

⁷⁵ РДАДА. — Ф. 79: «Зносини Росії з Польщею», 1656. — Спр. 56. — Арк. 167–167 зв.; Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века. — М., 2007. — С. 200.

⁷⁶ Цит. за: Федорук Я. Віленський договір 1656 року: східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. — К., 2011. — С. 459. У матеріалах переговорів на Віленській комісії 1656 р. йшлося про належність України до Речі Посполитої за можливості елекції царя Московської держави на польський королівський трон: «...Wielkie Xięstwo Litewskie od Hdra naszego cale puszczzone y Ukraine do zywota swego trzymając zupełnych tytułow wedle Pakt Polanowskich zaziwac bedzie» (РДАДА. — Ф. 389. — Оп. 2. — Спр. 597. — Арк. 181 зв.; Федорук Я. Віленський договір 1656 року... — С. 459).

⁷⁷ БМЧ. ВР. — Од. зб. 386/IV. — Арк. 156.

«Що стосується України, то вони (московські послы. — *Авт.*) говорили, що тут знаходяться козацькі послы, які щойно приїхали, і які, за їхніми словами, не хочуть належати Польщі»⁷⁸. Власне, усі ці висловлювання, по суті, засвідчили певну суб'єктність України як нового державно-політичного утворення.

13 березня 1657 р. у листі до московського царя гетьман писав про те, щоб «на Україні шляхта не була... і те все робиться зі сторони польської на сварку, щоб нас з усім Військом Запорозьким і з усім народом православним від вас Великого Государя відлучити»⁷⁹. 23 квітня 1657 р. у дипломатичній «Інструкції» послу до Москви Ф. Коробці відзначалося: «...Цесар турецький указ учинив сильно готуватися паші Силістрійському на мультян і волохів таким звичаєм, якщо підуть з турками на Україну мультяни і волохи будуть нас, козаків, воювати...»⁸⁰.

Поступово в уявленнях верхівки Війська Запорозького Україна перетворювалася на державне утворення, яке не тільки самостійно могло б визначатися з «дідичною» чи іноземною монаршою протекцією⁸¹, але могло існувати на чолі з власним «королем»-гетьманом. Про це, зокрема, говорилося у дипломатичній «Інструкції» коронному послу до Чигирини С. Бенєвському (поч. 1657 р.): «...Хай розважить Хмельницький, чи годиться, щоб царя було визначено наступником Його Королівської Милості, бо він не хоче миру за інших умов, лиш хоче бути проголошеним королем, або щоб йому віддали Україну і велику частину Литви»⁸². «...А писатися йому Князем Київським і Чернігівським і гетьманом Війська Запорозького, а мати йому владу у своїй землі в отчинах своїх шляхетських, в судах і управах в тих краях, які йому, Хмельницькому, і козакам від Його Королівської Величності на віки спадковим правом дані і підтвержені будуть»⁸³, — відзначалося у проекті угоди між Військом Запорозьким та Шведським королівством на початку 1657 р.

Протягом червня–серпня 1657 р. у Чигирині перебував посол Трансильванії Ф. Шебеші, який у своєму щоденнику залишив такий промовистий запис стосовно політико-правових уявлень верхівки Війська Запорозького

⁷⁸ Сборник [Муханова П. А.] — СПб., 1866. — С. 527.

⁷⁹ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 597.

⁸⁰ Документи Богдана Хмельницького... — С. 582.

⁸¹ Про це див.: *Чухліб Т.* Секрети українського полівасалітету: Хмельницький — Дорошенко — Мазепа. — К., 2011.

⁸² ПКК. — Т. III. — Ч. III. — С. 155–156; Див. також: *Перналь А.Б.* Річ Посполита двох народів і Україна. Дипломатичні відносини 1648–1659 рр. / Пер. з польс. Ю. Мицика. — К., 2013. — С. 202.

⁸³ Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг., извлеченные из Главного московского архива Министерства иностранных дел / Собр. М. Каманин. — К., 1911. — С. 14.

щодо своїх владних повноважень: «Під час розмови з Виговським з іншим московським послом вийшов спір, чому гетьман [Хмельницький], не повідомляв про те царя, що укладає мир зі шведами і семигородським князем, і чому гетьман сам не їде вести переговори з царем, а все частіше тих чи інших козаків посилає замість себе. На що гетьман Іван Виговський відповідав, що «коли цар у себе в країні є цар, то і гетьман у себе в країні такий же король чи князь, він її мечем відвоював і зброєю від іга звільнив, тому коли бажаєте, будьте нам доброзичливі, інакше, побачите, повернемося проти вас, да того ж татар, шведів, венгрів супроти вас повернемо...»⁸⁴.

Власне, те, що Б. Хмельницький, а за ним І. Виговський уявляли себе правителями України, засвідчують слова останнього після його скинення з гетьманства. 17 серпня 1660 р. у листі до литовського князя Богуслава Радзивіла «екс»-гетьман Виговський просив політичної підтримки у конюшого Великого князівства Литовського та стверджував, що «урядував Україною» («...U mnie, rządzącego Ukraina, gdy sprawował od Waszej Ksciej Mści poselstwo»)⁸⁵. Власне, вищі урядовці Війська Запорозького ще від 1648 р. поступово вибудовували синонімічний ряд політичних назв для території, де встановилася їхня влада.

У тексті глейтовного універсалу грецьким купцям від 19 лютого 1658 р. гетьман І. Виговський писав: «Доносимо до відомості, що ми за проханням грекам купцям, що знаходяться на Україні, дозволяємо в містах, містечках і селах різними товарами кгандлями торгувати»⁸⁶. Одночасно продовжувалася попередня традиція офіційних структур Війська Запорозького називати підвладну їм територію «Україною». Означенням «Україна» представники вищої козацької старшини користувалися не тільки в офіційному, а також і у приватному листуванні. Так, зокрема, 19 березня 1658 р. І. Виговський писав своєму батькові Остафію про «сварку у якій не можна домів і всієї України [залишити]»⁸⁷. Потрібно зазначити, що від часів правління І. Виговського словосполучення «вся Україна», «всієї

⁸⁴ Цит. за: Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века. — С. 361.

⁸⁵ Цит. за: *Мицик Ю.* З листування Івана Виговського // Український археографічний щорічник. — Вип. 13–14. — К., 2009. — С. 525. Очевидно, що усвідомлення гетьманів Війська Запорозького стосовно свого правління «Україною» з'явилося в т. ч. і під зовнішньополітичним впливом. Зокрема, кримський хан Іслам-Гірей III у своїх листах звертався до Б. Хмельницького як «правителя усієї Русі» (Державний архів у Кракові. — Ф. «Зібрання Пінночі». — № 363. — Арк. 721; *Мицик Ю.* З дипломатичної документації Б. Хмельницького та І. Виговського // Національний університет «Києво-Могилянська академія». — Т. 14: Історія. — К., 1999. — С. 105–106).

⁸⁶ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... — С. 65.

⁸⁷ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 105.

України» усе частіше входить до ужитку козацької старшини. Очевидно, що цей факт був спричинений міжнародною ситуацією, відцентровими тенденціями та подіями громадянської війни, у результаті чого Військо Запорозьке поступово поділялося на «два береги» Дніпра — «правий берег» (Правобережжя) та «лівий берег» (Лівобережжя).

Того ж року у положеннях «Переліку пунктів на Гадяцьку комісію» вживалося словосполучення «у всій Україні», під чим малося на увазі як Правобережжя, так і Лівобережжя: «Панові обозному Великого Руського князівства і Війська Запорозького має належати тепер кварта зі староства Житомирського з гізанією або з іншого місця, а після смерті теперішнього посідача як Житомирське староство, так і адміністрація всіх селітроварень у всій Україні в королівських маєтках має належати тому ж панові обозному, щоб Річ Посполита і військо мали завжди надмір порошу і куль, не витрачаючи на це інших коштів»⁸⁸.

У цьому контексті цікаво зрозуміти, якою ж була територіальна локалізація «усієї України»? Зазвичай польські, а за ними й окремі українські історики стверджують, що назва «Україна» поширювалася тільки на землі Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств⁸⁹. Однак це не зовсім так, про що свідчать записи переговорів посольства Війська Запорозького у Москві на чолі з полковником Г. Лісницьким наприкінці квітня — початку травня 1658 р. Зокрема, вони стверджували: «...Чули вони, що після їх від'їзду послав гетьман Павла Тетерю на Україну до Острога і до Корця, а ті городи недалеко від Брестя-Литовського...»⁹⁰. Як відомо, Острог і Корець були старовинними містами Волині та входили до Волинського воєводства. Таким чином, назва «Україна» в уявленнях козацької старшини поширювалася і на частину території Волині⁹¹. Це

---

⁸⁸ ЗНТШ. — Т. ССП. — Львів, 1991. — С. 329–339. У цей час король Речі Посполитої Ян II Казимир уже вживає назву «Україна» у політичному контексті: «...Нарешті повернута за благословенням неба під владу Його Королівської Милості і Речі Посполитої вся Україна, постійними невтомними зусиллями...» (Цит. за: *Перналь А.Б.* Річ Посполита двох народів і Україна... — С. 255).

⁸⁹ Про «територіальні візії» гетьманів Війська Запорозького див.: *Когут З.* Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // *Укр. іст. журн.* — № 3. — 2011. — С. 50–73.

⁹⁰ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 109.

⁹¹ На початку 1657 р. у канцелярії шведського короля Карла X Густава було випрацьовано проект договору з Військом Запорозьким, де у 2-й статті відзначалося: «Також усе, що на цій стороні Берези (р. Березини. — *Авт.*) є в Україні і на Волині, щоб Москва з цього часу до того справи не мала, окрім того, що це Хмельницького уділ буде, все належало б Його Королівській Величності і Короні Свейській» (Про це див. нашу статтю: *Чухліб Т.* Українсько-шведські відносини за доби правління Богдана Хмельницького та Івана Виговського (1654–1658 рр.) // *Іван Виговський: Зб. ст. наук. конф., присв. 350-літтю Конотопської битви.* — Львів, 2010. — С. 14–26).

підтверджувалося і у листі корецького шляхтича І. Дворецького до свого дядька, наказного київського полковника В. Дворецького від 12 травня 1658 р.: «...Великого Государя бояр і воєвод і ратних людей в Черкаських городах і на Україні від Черкаських городів ніде немає: а Польські і Литовські люди збираються від Києва в ближніх містах і хочуть приходити до гетьмана...»⁹². На нашу думку, означення «Україна» вживалося одночасно у «вузькому», «середньому» та «широкому» розуміннях. Його «вужча» локалізація була традиційною ще з кінця XVI ст. й обмежувалася територією Київського та Брацлавського воєводств. У «середньому» сприйнятті козацької старшини це була територія, завойована Військом Запорозьким, включно з Чернігівським, частинами Волинського та Подільського воєводств Речі Посполитої. А у «ширшому» розумінні очільників Війська Запорозького назва «Україна» поширювалася на усі колишні терени Князівської Русі (там, де проживав «руський народ», панували «руська мова» та православне «греко-руське» віросповідання), включно з територією Руського воєводства Корони Польської, а також Мінського воєводства Великого князівства Литовського.

29 липня 1658 р. І. Виговський пише лист латинською мовою до польської королеви Марії Людовіки з засвідченням підданства Війська Запорозького Речі Посполитій, де прямо називає підлеглі йому територію «Україною», яку він повернув «дідичному» монархові: «*Omnes quaesivi modos, quibus Ukraina haereditario domino restitueretur; ... Moschus enim fraude Ukrainam possidere cogitabat, quod Deus avertat. Quod si nunc sub regimine meo Ukraina non fuerit subdita...*»⁹³. В офіційному акті нобілітації Івана Виговського королем Яном II Казимиром від 13 листопада 1658 р. було відзначено, що «окремі воєводства України та Великого князівства Литовського під владою великого князя Московського точно опиняться» («...*Ade out complures palatinatus Ukrainae et Magni Ducatus Littuaniae in potestatem magni ducis Moshoviae prorsus delaberentur*»)⁹⁴. Тут в одному ряду з «Україною» виступає «Велике князівство Литовське», що засвідчує політичне, а не географічно-територіальне розуміння поняття «Україна». Крім того, говориться про «воєводства України».

Гетьман Б. Хмельницький (а також його писарі, канцеляристи та найближче оточення) протягом 1649–1657 рр. уявляли «Україну» як окрему від Речі Посполитої «землю», що мала свій «рубіж», який потрібно було «оберігати» від різних ворожих сил. «Неприятелями України» (в окремі

⁹² Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 116.

⁹³ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського НАН України. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР.). — Ф. X. — Од. зб. 7487–7555. — Арк. 74; *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козащини XVII віку. — Львів, 1994. — С. 96.

⁹⁴ НБУВ. ІР. — Арк. 97–100; *Гарасимчук В.* Назв. праця. — С. 123.

періоди — союзниками) у цей час були «ляхи», «татарове», «мультияни», «волохи», «венгри», «орди» та ін. Вони постійно «нівечили», «пустошили», «розоряли», «воювали», «висікали», «зносили», іншими словами, «нападали» на те, що у канцелярії Війська Запорозького називали «Україною» й «Українними городами».

Як можна зрозуміти з логіки вживання відповідних термінів гетьманом, полковниками і сотниками Війська Запорозького, по-перше, під «Україною» вони розуміли не так географічне, як територіально-політичне утворення, адже вона «вся повстала», і її треба було «оберігати»; по-друге, «Україна» в означеннях козацьких канцеляристів чітко почала відокремлюватися від «Польщі» — була «своєю» та «нашою»; по-третє, «Україна» почала виступати синонімічним відповідником «Русі»⁹⁵, пізніше — «Малої Русі («Малої Росії»)); по-четверте, володіння Війська Запорозького «на Україні» та «в Русі» поділялися на окремі «землі» — «Київщизну» (суфікс «изн» визначав збірну назву регіону, місцевості), «Уманщизну», «Черніговщизну», «Ніженщизну», «Сіверщизну» тощо, при цьому у певних випадках «Україна» вживалася в одному семантичному ряду з цими «землями». «Україна» також була «руською», що, вочевидь, засвідчувало проживання на її території «руського народу» («православного народу»), а також те, що тут колись давно правили «княжата руські». З огляду на це гетьман заявляв, що Військо Запорозьке «визволило Україну», яку потім довелося «захищати». Поряд з «Україною» щодо маркування території, над якою здійснювався політичний контроль Війська Запорозького, досить часто уживалося також таке стійке словосполучення, як «Українні городи».

«Українні городи»: від географічного до політичного поняття

17 серпня 1649 р. Б. Хмельницький вислав свої чергові вимоги до Яна II Казимира, які склалися з 18-ти пунктів і торкалися майже всіх сфер взаємовідносин між Військом Запорозьким і Коронаю Польською. Зокрема, король Речі Посполитої не лише мав підтвердити всі попередні «права та вольності», але й: по-перше, «Їх М[илості] канцлери, коронний і Великого князівства Литовського, повинні видавати Русі привілеї, декрети, мандати без будь-якої затримки і зволікання, понад права, якими користується коронна шляхта»; по-друге, «у місті Києві та інших Українних

---

⁹⁵ Зокрема, литовський гетьман Януш Радзивіл не розділяв у своїх уявленнях «Русь», «Україну» та «Козаків», протиставляючи їх «Полякам». У 1652 р. він заявляв: «...Буде бій останній — чи Полякам погибель, чи Русі. Якщо може переможуть Поляки, тоді остаточно загине рід і віра Руська і вся Україна... А якщо переможуть Козаки, то невже б мали піддатися Поляки Козакам в нужду і мучительство» (Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 490).

городах⁹⁶ єзуїти і ченці римської релігії, як ніколи раніше, так і тепер, щоб ні від кого засобів для існування не одержували, бо від ченців і релігії починаються незгоди і порушення спокою»⁹⁷. У даному випадку Військо Запорозьке декларувало себе захисником політичних прав «Русі», при цьому виокремлюючи її як автономну одиницю з «політичного тіла» Речі Посполитої. Тут ще незрозуміло, як в уряді Війська Запорозького уявляли собі вживання назви «Русь» стосовно терміну «Україна», хоча вживання словосполучення «Київ та інші Українні городи» дає підстави розуміти синонімічність застосування означень «Українні» (тобто «українські») у прочитанні першої половини — середини XVII ст.) та «Руські».

У цей час прикметник «Українний»⁹⁸ неодноразово вживається для означення «панів державців», «панів полковників» і навіть усіх «панів обивателів», тобто шляхетського стану⁹⁹ східних воєводств Речі Посполитої. Так, у дипломатичній «Інструкції», яку було складено для посольства на чолі із корсунським полковником Максимом Нестеренком з метою утвердження Зборівського договору на Варшавському сеймі (працював у грудні 1649 — січні 1650 рр.), відзначалося: «Господь Бог свідком, що нинішня пожежа війни в Річі Посполитій виникла не з нашої вини, але саме через те, що протягом кільканадцяти років ми зазнавали нестерпних знущань від їхніх милостей панів Українних державців і панів полковників... Їхні милості пани Українні обивателі та інші не повинні карати своїх підданих, хоча б хто з них у той час і був при війську»¹⁰⁰.

У звіті піддячого Г. Богданова за серпень 1651 р. до Москви неодноразово вживається у різних варіаціях словосполучення «Українні городи» («...Приходу на свои козацкие Украинные городы...; чаяли приходу крымского царя на Украинные свои козацьи городы; отпустит и проводит

⁹⁶ У «Словнику української мови XVI — першої половини XVII ст.» (Т. 7: Г — Д. — Львів, 2000. — С. 38) під «городом» розуміється: 1) замок (укріплене місце з оборонними спорудами); 2) місто (населений пункт); 3) місто з населенням города; 4) власна назва.

⁹⁷ Документи Богдана Хмельницького... — С. 128–131; Універсали Богдана Хмельницького... — С. 52–56;

⁹⁸ На 1649 р. вже існувало (а, отже, сформулювалося та функціонувало задовго до того) таке означення, як «українна / українська миля». Зокрема, у трактаті невідомого польського шляхтича «Відповідь на сентенцію про заспокоєння Війська Запорозького 1649 р.» писалося: «...Цей окоп є завдовжки чверть української милі, а завширшки — півчверті милі... Окружність довкола табору становить чверть української милі, тобто півмилі польської...» (Джерела з історії Національно-визвольної війни... — Т. 1. — С. 453).

⁹⁹ Слід відзначити, що у «Декларації ласки Короля Його Милості на пункти прошення Війська Запорозького» від 18 серпня 1649 р. йшлося про «обивателів Українних», під якими, очевидно, слід розуміти шляхетський стан: «...Тільки згода, милість захватитися мусить між обивателями Українними і Військом Запорозьким Його Королівської Милості і усієї Речі Посполитої» (Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 416)

¹⁰⁰ Архив Юго-Западной России. — Ч. VIII. — Т. IV. — К., 1908. — С. 362–365.

[гетмана] до Украинных ево городов...; и во все Украинные города [послать универсал] до всех светцких и духовных людей, чтобы они полковников и все Войско Запорожское уговаривали...; на угрозу к Украинным козатцким городом...»¹⁰¹. З огляду на сприйняття тогочасної складної військово-політичної ситуації висловлювання московського представника при уряді Хмельницького видаються більш «глибшими» стосовно розуміння понятійних лексем, які побутували на той час у гетьманському середовищі. Зокрема, слід звернути увагу на те, що «Українні города» означувалися цим середовищем як «свої» та «козацькі», а також на ту важливу обставину, що у цих «городах» проживали «світські і духовні люди», на яких мали поширюватися певні політико-правові норми. Якщо застосовувати метод історичної / політичної антропології, то можна відзначити, що вживання займенника «його» у словосполученні «Українні *його* города» стосовно належності цих «городів» владі Б. Хмельницького прирівнювало гетьмана Війська Запорозького до тогочасних напівзалежних монархів Східної Європи на зразок кримського хана.

Перебуваючи в 1651 р. у Москві, під час дипломатичного прийому посол Війська Запорозького полковник С. Савич говорив про (у записі московського писаря) «рубеш меж Поляки и Черкасы, поченши от Днепра аж до Днестра», а також про те, що шляхта Корони Польської втратила свої маєтності у східних воєводствах Речі Посполитої («Поляки, а именно Вишневецкий и иные сенаторы, которые имели свои маєтности в тех Украинных местах, которыми Черкасы овладели») ¹⁰². У листі гетьмана Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича від 23 березня 1653 р. зустрічаємо означення «Українних домів»: «...Щоб хотя наших Украинных домів Божих і самої столиці Києва, також частини цієї Малої Русі нашої») ¹⁰³.

Розглянемо, у яких випадках словосполучення «Українні города» вживалося в офіційному епістолярії Б. Хмельницького (листування з царем Олексієм Михайловичем): 1) у листі до царя від 16 травня 1654 р. («...в Манькувке (Маньківці на Черкащині. — *Авт.*), городі нашому українному...») ¹⁰⁴; 2) лист того ж до того ж від 28 вересня 1654 р. («...під Животов, город Украинний...; города Украинні пустошити...; на города наші Украинні йти мають...; до городів Украинних повертаємо...; яке спустошення в городах наших Украинных...; великі заворушення в Україні через неприятелів ляхів...») ¹⁰⁵; 3) лист того ж до того ж від 21 листопада т. р.

¹⁰¹ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 465–476.

¹⁰² Там же. — Т. III. — С. 466.

¹⁰³ РДАДА. — Ф. 229: «Малоросійський приказ», 1653. — Стовп. 11/5822. — Арк. 14.

¹⁰⁴ Акты ЮЗР. — Т. X. — СПб., 1878. — С. 676.

¹⁰⁵ Документи Богдана Хмельницького... — С. 384–385, 386–387.

(«...в Шаргород і інші городи... Українні ввійшли...; городи Українні цілі перебували...»)¹⁰⁶. Символічним виглядає вживання прикметника «наші» стосовно «Українних» міст, які, з одного боку, були під владою Війська Запорозького, а з іншого — під протекторатом московського царя, про що свідчило згадування «Його Царської Величності» поряд з «Українними городами».

З контексту функціонування у цей час словосполучень «Українні городи», «Українні наші городи» випливає, що ці означення були, по суті, синонімом до «України». Так, 22 лютого 1655 р. у листі до Олексія Михайловича гетьман Б. Хмельницький турбується про те, що міжнародна коаліція у складі «волохів, мультаян, венгрів і турків ляхам поміччу бути мають» і що вона «Україну знести могла»¹⁰⁷. Переживаючи за стан «України», у посланні з Богуслава до московського патріарха Никона від 26 лютого гетьман пише, що Кримський ханат разом з Коронаю Польською збирається у черговий похід «на нас і воювати городи Українні» (трохи нижче у цьому ж листі — «всією силою ударити на Україну хочуть»)¹⁰⁸. Черговий раз про «Українні городи» гетьман згадує у листі на царське ім'я від 26 серпня 1655 р. у такому контексті: «Уже немало татар, переправивши їх в Очакові і в тавані і під наші Українні городи підпадати почали...»¹⁰⁹. При цьому у реченні перед цим Б. Хмельницький просто пише про «наші городи».

У внутрішньому офіційному вжитку Війська Запорозького також відбуваються перші зрушення — у матеріалах слідчої комісії під керівництвом київського полковника А. Ждановича (розслідувала конфлікти Війська Запорозького з Московським царством на білоруських землях Великого князівства Литовського¹¹⁰) засвідчено, що 20 травня 1656 р. головою комісії було заявлено: «...Велів усім козакам Українним і залогам із Могилева і із Могилевського повіту, також і з інших повітів і з Чаус... вийти там, хто перед тим там жив»¹¹¹. Тобто з цього наказу стає зрозуміло, що «Українні козаки» — це є «козаки з України» («українські козаки»), які «тимчасово» перебували на теренах Білої Русі.

¹⁰⁶ Там само. — С. 400–401.

¹⁰⁷ РДАДА. — Ф. 124: «Малоросійські справи». — Оп. 3. — Спр. 57. — Арк. 1.

¹⁰⁸ Там само. — Ф. 214: «Сибірський приказ». — Стовп. 1736. — Арк. 270–371.

¹⁰⁹ Документи Богдана Хмельницького... — С. 442.

¹¹⁰ Про діяльність комісії полковника А. Ждановича див.: Гурбик А. Участь генеральної старшини уряду Б. Хмельницького в міждержавних слідчих комісіях // Українська держава другої половини XVII — XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 302–322.

¹¹¹ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 524.

У листі до царя від 10 липня 1657 р. Б. Хмельницький зауважує, що «татарове з поляками зійшлися, і про те промишляють, якби усі Українні городи... розоряти. А якщо б Україну розорили, то уже б нічого більше домислювати...»¹¹². У листі до думного дяка Алмаза Іванова від 10 липня того ж року він писав: «татарин сполучившись з поляками немало окраїнних городів вирубили і другі добуває, маючи давній умисел ні у що Україну обернути...; не тільки Україну, землю Його Царської Величності, задумувалися спустошити...»¹¹³. У листі до боярина І. Милославського від 10 липня гетьман писав, що «татарове, злучившись з ляхами, немало городів Українних повисікали...; і не тільки Україну замишляє знівечити...»¹¹⁴. У гетьманському посланні до воеводи Г. Ромодановського від 16 липня також відзначалося, що кримський хан «городи Українні спустошить...; на городи Українні вийшов з Криму»¹¹⁵. Невдовзі, 22 липня Б. Хмельницький повторно пише до Г. Ромодановського і знову кілька разів уживає таке словосполучення, як «українні городи» («всю свою потугу на городи Українні обернуть...; рачиш притягнуть в городи Українні з тими військами...»)¹¹⁶. «Україна — Українні городи — Земля» — такий асоціативний ряд вибудовувався Б. Хмельницьким у цих посланнях.

Іван Виговський, який довгий час був генеральним писарем Війська Запорозького (а, отже, мав безпосередню причетність до творення його офіційними структурами власного «понятійного апарату»), продовжив традицію Б. Хмельницького щодо вживання словосполучення «Українні городи», про що свідчили: 1) лист І. Виговського до московського воеводи Н. Зюзіна від 30 вересня 1657 р. («...Павло Сапіга... наблизився і конче на городи Його Царської Величності Українні воювати хоче»)¹¹⁷; 2) гетьманське послання до Олексія Михайловича від 21 листопада т. р. («...Боронити Українних Вашої Царської Величності городів буду»)¹¹⁸; 3) лист того ж до того ж від 25 листопада т. р. («...Щоб вони на Військо Вашої Царської Величності Запорозьке і на Українні Вашої Царської Величності городи...»)¹¹⁹. У цьому ж листі І. Виговський в одному реченні після уживання словосполучення «Українні городи» (для того щоб, очевидно, не повторюватися) пише про «Україну»: «...[Калга

¹¹² Там же. — Т. XI. — СПб., 1879. — С. 714–715.

¹¹³ Там же. — С. 755–756.

¹¹⁴ Там же. — С. 752–753.

¹¹⁵ Цит. за: *Крип'якевич І.* Неопубліковані листи Богдана Хмельницького. 1650–1657 рр. // *Записки НТШ.* — Т. 149. — Львів, 1936. — С. 183–184.

¹¹⁶ Цит. за: *Крип'якевич І.* Неопубліковані листи... — С. 187–188.

¹¹⁷ *Акты ЮЗР.* — Т. IV. — С. 29.

¹¹⁸ Там же. — С. 73.

¹¹⁹ Там же. — С. 78.

салтан] ляхів чекаючи, щоб з ними з'єднавшись Україну воював»¹²⁰. Тобто гетьман змінює семантичну форму сприйняття «України»: відтепер, на його думку, «не на ній воювали», «а її воювали», що означало вже не просто територію, а «землю», де утверджувалося державно-політичне утворення; 4) лист «опозиційного» Полтавського полковника М. Пушкаря до московського воєводи Г. Зюзіна від 6 лютого 1658 р. («...Пан Виговський... помирився з ляхами і з ордою і йде проти Війська нашого на городи наші Українні, узяттям і вогнем хоче розорити усю Україну»)¹²¹; 5) лист І. Виговського до московського воєводи Г. Долгорукого від 8 жовтня т. р. («А якщо б які раті на нас наступати мали і в Україні нашій образи чинити...»)¹²²; 6) гетьманське послання до Олексія Михайловича від 8 жовтня 1658 р. («На кров християнську наступає і тим, що посилає ратних людей в городи Українні, проливає і розоряє...»)¹²³.

Складний процес політико-семантичного функціонування понять «Україна» та «Українні городи» засвідчили положення т. зв. Жердівських статей, які у 1659 р. представники Війська Запорозького подали до Москви. У них, зокрема, зазначалося: «В Украине, Войске Запорожском, по всех городах, так на сем, яко и на том боку Днепра абы Воевод по городах не наслано, только в одном самом Киеве, яко за славной памяти небощика Пана Богдана Хмельницкого, было, так и тепер заставало...; Полковники, яко заставали по городах всех Украинных и якую власть де в воску належиту мели...»¹²⁴. Як бачимо, тут чітко прописувалося, що «Україна» є «Військом Запорозьким». Крім того, «Україна» існувала «по всіх городах, яко і на тому березі Дніпра». У даному випадку треба пояснити, що «береги Дніпра» — це не «побережжя Дніпра» («терени обабіч Дніпра», як про те заявляв В. Ададуров), а велика територія на Правобережжі (із західним кордоном — «по річку Случ») та Лівобережжі (з північно-східним кордоном «по місто Ромен»).

З аналізу даного документа стає зрозумілим, що вислів «Українні городи» має також політичне наповнення, адже владу у цих містах мали здійснювати полковники Війська Запорозького. Те, що словосполучення «Українні городи» мало не скільки географічно-територіальне, як політичне смислове навантаження, засвідчує і один з останніх універсалів І. Виговського від 1 березня 1664 р. У ньому колишній гетьман, уже як «воєвода і [г]енерал землі Київської», так оцінював початок повстання

¹²⁰ Там же.

¹²¹ Там же. — С. 93.

¹²² Там же. — С. 178.

¹²³ Там же. — С. 180.

¹²⁴ Акты ЮЗР. — Т. IV. — С. 256–257; Источники малороссийской истории, собр. Д.Н. Бантышем-Каменским и изд. О. Бодянским. — Ч. I. — М., 1858. — С. 102–103.

проти Корони Польської на Правобережжі: «...Дійшло мені відати що в городах Українних запалився від ваших милостей домового запалу вогонь»¹²⁵. Київський полковник Війська Запорозького В. Дворецький у листі від 3 травня 1659 р. писав, що «особливі місця святі, багато церков і монастирів Київських і Українних, звільнили з пашек Лядських...»¹²⁶.

А хто ж жив у цих «Українних городах»? Як відзначалося в одному з вище цитованих документів — «світські та духовні люди». А ким же були усі ці «люди» для вищих посадових урядників Війська Запорозького? В одному з листів до Олексія Михайловича від 17 жовтня 1658 р., під час розгортання війни між Москвою та Чигирином, І. Виговський стверджував, що «люди», які проживали в «Українних городах», були для гетьмана та козаків Війська Запорозького «своїми»: «...І своїх людей по городам живучих про утиснення всіляке не хотіли і нині не бажаємо кровопролиття між православними християни...»¹²⁷.

* * *

Смислове наповнення слів «Україна» та «Українний», які вживалися офіційними представниками Війська Запорозького, не можна вважати однозначним, отже вони є поняттями, або ж термінами. Семантичний діапазон коливань іменника «Україна», а також похідного від нього прикметника «Українний», який його означував (у граматичному відношенні інколи виступає як «український»), є досить широким. Протягом 1649–1659 рр. назви «Україна» та «Українний» зазнали семантичної та граматичної трансформації в офіційному дискурсі Війська Запорозького. У цей час вони вживалися у якості різних понятійних означень.

По-перше, історичної території як «землі»¹²⁸, «старожитнього краю», де проживав «руський народ». У даному випадку термін «Україна» можна означувати як хоронім: в «Україну» приходять війська, що нищать її як «ворожий край» та «землю», на неї «приносять пагубу»;

¹²⁵ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. — С. 99.

¹²⁶ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 445.

¹²⁷ Там же. — С. 186.

¹²⁸ Поняття «земля» вживалося І. Ужєвичем у «Граматиці слов'янській...» (Париж, 1643) у тому числі як синонім до слова «держава»: «...Слід зауважити, що деякі назви держав не можна точно передати слов'янською мовою одним словом, як наприклад: *Italia, Germania, Turcia, Francia, або Gallia, Ungaria, Scithia* тощо. Отож, замість них, ставляться у множині назви самих жителів, і коли б тобі захотілось вислєвитись *discessit per Ungariam* [він вибув через Угорщину], то ти повинен сказати: *поехалъ презъ вєнигры*, тобто через угорців, *презъ влохи*, тобто через італійців тощо, або висловитися описово, наприклад: *презъ влоскю землю* — через землю італійську, угорську тощо».

її треба було «визволяти», або ж вона була «визволена»; «Україна» була «наша», «своя», «ціла», «вся» тощо; нею можна було «оволодіти» («щоб неприятели, ляхи і татари, Україною заволодівши»); на ній перебував гетьман, до якого «йшли». Тогочасна специфіка полягала в тому, що при географічно-територіальному сприйнятті «землі» потрібно розуміти, що на неї накладалося поняття політичних утворень, які формувалися на цій території, а, отже, перебирали на себе її попередню історично-географічну назву¹²⁹.

По-друге, державного утворення, на яке розповсюджувалася влада Війська Запорозького. Тут термін «Україна»¹³⁰ потрібно означувати, як політонім, який протягом 1649–1659 рр. використовувався у внутрішньому та зовнішньому вжитку Військом Запорозьким. «Україною» правили / урядували гетьмани, вона була «їхньою» (Війська Запорозького) або ж «його» (гетьмана). Однак у неї мав бути свій протектор в особі володаря («Його Королівської Милості», «Його Царської Величності» та ін.). «Воеводства України» могли опинитися під тією чи іншою монаршою владою. «Україна» порівнювалася у протиставленні з такою державою, як «Польща», це поняття виступало в одному синонімічному ряду з «Великим князівством Литовським», «Волоською землею», «Угорською (Трансильванією. — Авт.) землею» тощо. Вона визволялася від «Польщі» та «ляхів», могла «бажати» або не «бажати миру». Саме у цих уживаних в історичних текстах понятійних словосполученнях дуже яскраво проявляється відмінність «України» як «землі»-території від «України» як новопосталої держави. До «України» також «присилалися» послы з інших країн, які її саме так і означували. «Рубіж України» треба було «оберігати». За політичною «цілістю України» треба було «спостерігати», адже її можна було «розколоти», з огляду на що її треба було «захищати». У морфологічному відношенні у представників Війська Запорозького вона асоціювалася із займенником «ми».

По-третє, міст та окремого міста, які знаходилися в / на «Україні». Словосполучення «Українні городи» (рідше — «Українні дома»), яке протягом першої половини XVII ст. означало сукупність міст у східних

---

¹²⁹ Уперше поняття «Україна» було вжито у міжнародному договорі між Річчю Посполитою та Кримським ханатом 1654 р. для означення території, на якій знаходилися «бунтівливі козаки і хлопи».

¹³⁰ Назва «України» як держави уперше на міжнародному рівні було зафіксовано у матеріалах Віленського перемир'я 1656 р. між Річчю Посполитою та Московським царством, а потім — у тексті Бучацького перемир'я 1672 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією, востаннє — Андранопольських мирних договорах 1713 р. між Стамбулом, Варшавою та Москвою. У 1676 р. гетьман Війська Запорозького Ю. Хмельницький почав титулуватися як «гетьман Війська Запорозького, князь України».

воєводствах Речі Посполитої, від 1649 р. почало вживатися для назви підвладної Війську Запорозькому території й стало виступати як хоронімічним, так і політонімічним синонімом «України». При цьому офіційними представниками Війська Запорозького «Українні городи» означувалися займенником «наші», у «їхніх городах» проживали «свої люди», на них врешті-решт розповсюджувалася «влада полковників». У московській традиції словосполучення вживалося як «Черкаські городи», «Українські литовські городи», «Українні козацькі городи» та «Запорозькі городи».

По-четверте, козаків Війська Запорозького. Словосполучення «Українні козаки» (пізніше — «українські козаки», «козаки Українці»¹³¹) вживалося одночасно з такими означеннями, як «Запорозькі козаки», «товариство Війська Запорозького», «Військо Запорозьке», «козацька братія» тощо.

По-п'яте, монастирів. «Українні монастирі» перебували під захистом Війська Запорозького, для чого кожному з православних монастирів видавалися охоронні гетьманські універсали.

По-шосте, милі як тогочасної міри довжини шляху. Велика «Українська миля» на той час складала 12 057 метрів. Цим метрологічним поняттям послуговувалися у побуті та військовій справі на території «України». Існувала з кінця XVI — початку XVII ст. одночасно з «польською» (7 946 м.), «литовською» (8 910 м.) та іншими «милями» («Руською», «Волинською», Подільською») Речі Посполитої. Однак від середини XVII ст. європейські картографи при визначенні масштабів різноманітних карт почали користуватися «Українською» мірою довжини поряд з «Німецькою», «Угорською», «Французькою» та іншим милями тогочасного політико-географічного світу.

Звичайно, що треба розрізняти ті значення, які вкладали у поняття «Україна» та «Українний» представники Війська Запорозького та їхні тогочасні суперники / конкуренти / союзники — урядові інтелектуали Речі Посполитої, Московського царства, Кримського ханату та Шведського королівства. Саме тому є певні труднощі при прочитуванні поняття «Україна» в офіційних текстах, які виходили не тільки з канцелярії Війська Запорозького, але й відповідних інститутів сусідніх держав. Семантична плутанина, з одного боку, спричинена вживанням у тогочасній російській мові слова «украины» та словосполучення «украинские городы» для означення прикордонних територій і міст Московського царства, а з іншого — продовженням трактування елітою Корони Польської та Великого

---

¹³¹ Понятійне словосполучення «козаки Українці» уперше вжито на міжнародному рівні в тексті Андрусівського перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою для означення козаків Війська Запорозького, які знаходилися на «правому березі» Дніпра.

князівства Литовського (за винятком тієї її невеликої частини, що підтримувала ідею творення на основі Війська Запорозького автономного Руського князівства) «України» як однієї з провінцій Речі Посполитої.

У середині XVII ст. поняття «Україна» та «Українний» хоч і мають розпливчате топографічне окреслення, однак наповнюються «козацькою» семантикою з огляду на їхнє використання в офіційних документах Війська Запорозького. З питомих «географічно-територіальних» і «географічно-орієнтувальних» понять (якими вони були наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.) ці терміни поступово перетворюються на «політично-територіальні» та «політично-національні» означення. Тобто відбувається їхня лінгвістична і понятійна словозміна.

Особливість політичного поняття «Україна» протягом 1649–1659 рр. полягала в тому, що воно формувалося в дискурсі Війська Запорозького як свого роду заміник для «Русі» («Росії»), а пізніше — «Малої Русі» («Малої Росії»). Інколи «Україна» у документах виступала як антипод «Русі», але більшою мірою ці історичні хороніми («Русь», «Україна») доповнювали одне одного та вживалися паралельно і досить часто писалися у текстах одночасно, як синоніми. Так само терміном «Україна» у внутрішньополітичній документації та міжнародних угодах замінювали або ж уточнювали політонім «Військо Запорозьке», який був офіційною назвою нової держави, що творилася на теренах Східної Європи.

Розділ 25

ОСВІТНІ СТРАТЕГІЇ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ

Освіта й соціальна еліта

Ставлення козацтва до освіти неодноразово привертало увагу істориків, хоча частіше дослідники писали про старшину та зосереджувалися на фактах (інколи поодиноких), що ілюстрували любов привілейованого стану Українського Гетьманату до студій, книг тощо. Натомість всебічно про «освітні стратегії» його представників не писалось, тож саме на них зупинимося далі.

Перш ніж аналізувати причини (чи їх відсутність), що спонукали козацтво навчатися, звернемо увагу на той факт, що його делегати регулярно були студентами українських православних колегіумів та Києво-Могилянської академії. Детальніше вивчення контингентів вихованців «латинських шкіл» Гетьманату дає змогу зауважити помітну присутність серед козаків-«студіозів» представників нечисленної старшинської групи (іноді до 50%), а не кількісно переважаючого рядового козацтва¹. Як видається, це явище «природне», а його пояснення якраз і слід шукати серед мотивацій до навчання. Спочатку зосередимо увагу на спонуках до студій козацької старшини.

Зміни у ставленні західноєвропейської аристократії до освіти принесло ще XV ст. Однак масове відвідування університетів дітьми привілейованих верств припадає на XVI ст., особливо його другу половину (втім, традиції окремих країн, наприклад, Іспанії, надавали перевагу домашньому вихованню з наставниками)². Стосовно XVII ст. дослідники ведуть мову про виразну «аристократизацію навчання» — процес відокремлення студій шляхетних дітей від решти. Відвідування «шкіл» остаточно стало одним із необхідних маркерів статусу, відрізнення від решти непривілейованих верств. Інколи бажання відмежуватися виявлялося у таких

---

¹ Детальніше кількісні дані див.: *Яременко М.* Яких козаків діти навчалися в Києво-Могилянській академії? // Київська старовина. — 2010. — № 3. — С. 3–19. Статистику та короткий виклад частини обговорюваних тут положень див. також: *Яременко М.* Для «честі дому», заради користі «отчизни» та «в прислугу государственную» (стимули донавчання дітей козацької старшини у XVIII ст.) // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. W 35 lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel, Uczniowie, Przyjaciele i Koledzy.* — Białystok, 2012. — S. 369–388.

² *Di Simone M.R.* Admission // *A History of the University in Europe.* — Cambridge, 1996. — Vol. II: Universities in Early Modern Europe (1500–1800). — P. 311–324.

зовнішніх атрибутах, як відмова носити обов'язковий в університеті одяг, специфічний спосіб життя, ігнорування іспитів та дипломів. З іншого боку, «аристократизація освіти» виявлялася у створенні окремих закладів для шляхетства — лицарських академій зі своєю програмою. Останні наприкінці XVI–XVII ст. набули широкого поширення у Франції та німецьких землях. У різних країнах були власні відповіді на прагнення дворянства до окремого та спеціального навчання. Так, протестанти у своїх нижньо-австрійських школах, що мали готувати молодь до університетського навчання, орієнтувалися на освіту в юриспруденції та військовій сфері. Інший заклад у володіннях Габсбургів для привілейованого стану — Нижньо-австрійська провінційна школа і шляхетський колегіум (відкрився між 1560 і 1565 рр.) у Відні — перебував під опікою домініканців³. Спеціальними школами для сильних світу у ранньомодерний час опікувалися єзуїти.

XVI ст. принесло також у Річ Посполиту розуміння потреби студій не лише дітям аристократії, а й шляхти. Остання у своїй більшості до здобування знань ставилася утилітарно: вивчати варто було те, що могло знадобитися у публічному житті. До набору премудростей найперше належали латина та курс риторики. Поширенню освіти у Речі Посполитій у другій половині XVI ст. сприяли становлення т. зв. гуманістичної школи, що у вигляді протестантських гімназій та єзуїтських колегіумів потрапила й на українські терени, та поява закладів найвищого типу: в останній чверті століття поважну конкуренцію Кракову склали Віленська (1578 р.) та Замойська (1596) академії⁴. Дослідження функціонування деяких єзуїтських шкіл на українських землях, базоване на виявленні та аналізі згадок про окремих вихованців, показує, що шляхетські діти склали основний контингент їх вихованців⁵. Цей висновок може слугувати одним із опосередкованих підтверджень потреби шкільного виховання, як одного з маркерів статусу «уродзоних».

---

³ *Хаванова О.В.* Заслуги отцов и таланты сыновей: венгерские дворяне в учебных заведениях монархии Габсбургов. 1746–1784. — СПб, 2006. — С. 12–14, 64–66.

⁴ *Kalmer A.* Edukacja w rodzinie szlacheckiej w XVI wieku // *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku.* — Warszawa, 2008. — S. 49–50. Про гуманістичну школу на українських теренах див.: *Яковенко Н.* Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI — середини XVII ст. // *Київська старовина.* — 1997. — № 1–2. — С. 11–27. Про єзуїтське шкільництво в українських землях до середини XVII ст. див.: *Шевченко Т.* Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI — середини XVII ст. — Львів, 2005.

⁵ Див. дослідження учнівського складу Луцького й Острозького колегіумів першої половини XVII ст.: *Яковенко Н.* Учні Луцького й Острозького єзуїтських колегіумів у першій половині XVII століття (спроба «колективного портрета») // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — ЗНТШ).* — 2008. — Т. CCLVI: Праці Історично-філософської секції. — С. 166–176.

Разом із тим, слід зауважити, що потреба освіти, як однієї з необхідних норм належності до привілейованого стану, найперше сформувалася на доктринальному рівні. Приміром, аналіз поборової документації п'яти повітів Краківського воєводства 1563–1565 рр., який дав змогу простежити писемність⁶ 799 осілих шляхтичів, показав, що 458 з них (57%) уміли писати. Про решту конкретних даних виявити не вдалося, крім 15 осіб (1,8%), які, напевне, не вміли писати. Прикметно, що писемність прямо залежала від статусу та майнових статків (серед найубогіших кіл «уродзоних» виразно переважала неграмотність — (від 71 до 91%, тоді як у середніх та багатих — від 47 до 22%), а також соціальної ролі (серед урядників та служебників письменні налічували 91%)⁷. Інше джерело — протоколи гродських книг (підписи та прямі вказівки на писемність) — показує, що в останній третині XVI ст. у Краківському воєводстві (а ширше — західній Малополющі) серед понад 1600 зафіксованих «уродзоних»-чоловіків грамотність магнатів була правилом, серед заможних та середніх шляхтичів уміло писати 96–98%, а серед шляхетської дрібноти — від 71 до 82%. Дані по окремих територіях першої половини XVII ст. так само засвідчують стовідсоткову писемність магнатів, а краківські відомості середини XVII ст. інформують про достатньо високий відсоток грамотності середніх (98,5%) та дрібних (89%) «уродзоних»⁸.

У тому таки воєводстві упродовж XVII ст. власноручно засвідчені записи у судових книгах вказують на всезагальну писемність магнатів-чоловіків та заможної шляхти. Серед вивчених представників останньої групи, щоправда, 1% все ж припадав на тих, хто не міг писати, однак для частини на це вплинув стан здоров'я, а не брак уміння (хворі очі, тремтіння рук тощо). Дані з польських обширів також засвідчують територіальні відмінності у поширенні писемності. Так, інформація про грамотних заможних «уродзоних»-чоловіків у Сандомирському та Краківському воєводствах ідентична, а от на Люблінщині їх частка дещо менша — 95%.

---

⁶ Тут і далі в тексті під «письменністю» мається на увазі «вміння розшифрувати і розуміти писану мову на елементарному рівні», співвідносити писані слова та звичний усний дискурс, «говорити ними та розуміти їх». Саме цими параметрами більшість істориків окреслюють поняття елементарної писемності («*crude literacy*») (Див.: *Kaestle C.F. The History of Literacy and the History of Readers // Review of Research in Education. — 1985. — Vol. 12. — P. 13*), хоча, звісно, повна безграмотність не виключає, приміром, уміння послуговуватися примітивною арифметикою на побутовому рівні тощо, а вживання терміну «освіта» так само викликає низку питань про його наповнення.

⁷ *Wyczański A. Oświata a pozycja społeczna w Polsce XVI stulecia. Próba oceny umiejętności pisania szlachty województwa Krakowskiego w drugiej połowie XVI w. // Społeczeństwo staropolskie. — Warszawa, 1976. — T. 1. — S. 46–48.*

⁸ *Urban W. Umiejętność pisania w Małopolsce w drugiej połowie XVI wieku // Przegląd historyczny. — 1977. — T. LXVIII. — Zesz. 2. — S. 231–245.*

Тут також було більше неписьменних серед дрібних шляхтичів — 20–50%, тоді як на Краківщині — 15%. Цікаво, що впродовж століття в останньому воєводстві спостерігався процес зменшення неграмотних чоловіків цієї групи (від 27 до 3%). Знову ж таки давали про себе знати регіональні відмінності: частина дрібних шляхтичів ближче до Кракова за допомогою освіти перетворювалася на своєрідну «інтелігенцію» (різноманітні урядники, адміністратори тощо), тоді як їхні колеги з віддаленіших регіонів зближувалися із селянством. Загальною тенденцією були також слабші навички писання серед католиків, а найкраще ними володіли антитринітарії. У XVIII ст. в Краківському воєводстві практично стовідсоткова писемність спостерігалася серед магнатів та заможної шляхти. Рівень грамотності середніх та дрібних «уродзоних» упродовж століття знизився. Зокрема, серед дрібних шляхтичів у його останній третині 30% чоловіків не вмів писати. При цьому мешканці Краківщини відзначалися вищим відсотком писемності, аніж Червоної Русі⁹.

Загалом упродовж XVIII ст. випадки неграмотності серед шляхти зустрічаються в інших регіонах і фіксуються не лише у судових книгах. Зокрема, у першій чверті XVIII ст. приблизні підрахунки на львівських матеріалах вказують на 28% неписьменних магнатів та багатих «уродзоних», 40% середніх та 92% дрібних представників цього стану¹⁰. У таблиці учнів парафіяльної школи на околиці Дунайгорода за 1789 р., яку засвідчили й їхні батьки, на 19 осіб припадало 10 шляхтичів. З них власноручно змогли підписатися семеро (4 поляки і 3 русини), а троє (усі русини) поставили хрестики¹¹. В останній чверті XVIII ст. в Північній Буковині не кожен шляхтич вмів читати чи писати¹². Не входячи у глибше з'ясування територіальних відмінностей, джерельної специфіки тощо, зазначимо, що наведені дані все ж показують присутність неписьменних серед шляхти, надто — незаможної. Зрештою, чіткий розподіл писемності за майновим статусом (більший відсоток серед багатших та менший серед бідніших, і не лише серед привілейованих верств), який, своєю чергою, часто зумовлювався місцем у соціальній ієрархії, — річ цілком типова для ранньомодерної Європи¹³.

⁹ Urban W. Sztuka pisania w województwie krakowskim w XVII i XVIII wieku // Przegląd historyczny. — 1984. — Т. LXXV. — Zesz. 1. — S. 40–42, 46–47, 50, 65–67.

¹⁰ Wyczański A. Oświata a pozycja społeczna w Polsce XVI stulecia. — S. 29–30.

¹¹ Свенціцкий I. З життя старої школи // ЗНТШ. — 1907. — Т. LXXVIII. — Кн. IV. — С. 173.

¹² Кожолянюк Я.І. Розвиток освіти на Буковині в кінці XVIII — на початку XIX ст. // IV республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства / Тези доповідей і повідомлень. — К., 1989. — С. 282.

¹³ Houston R.A. Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education 1500–1800. — London–New York, 1988. — P. 131–134. Звісно, таке правило мало свої винятки.

Освітні стратегії старшини

В Українському Гетьманаті місце колишнього річпосполитського «політичного народу» посіла нова еліта, що складалася з козацької старшини та частини старої шляхти. Процес формування української знаті був тривалим, однак є всі підстави вважати, що на кінець 1730-х років вона цілком усвідомлено ототожнювала себе з річпосполитськими «уродзонами». Принаймні, у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), що склалися від 1728 р., така ідентифікація простежується досить виразно¹⁴. Де юге весь козацький загаль претендував на шляхетську ідентифікацію та привілеї¹⁵. Однак практика засвідчувала розрив між верхівкою та рядовими представниками стану¹⁶. Фактичний поділ на ці дві частини і серед реєстровців, і серед запорожців дослідники фіксують вже із середини XVI ст., зазначаючи при цьому важливість шляхетського походження для просування на вищі щаблі козацької ієрархії¹⁷. Що ж стосується Гетьманату, то ще в часи Хмельниччини та одразу після неї важливу роль при номінуванні на уряд відігравали матеріальні ресурси та родинні зв'язки кандидата¹⁸, а вже наприкінці XVII — початку XVIII ст.

¹⁴ Детальніше про нову українську шляхту див.: Когут З. Українська еліта у XVIII ст. та її інтеграція в російське дворянство // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004. — С. 46–79.

¹⁵ Цікаво, що у Києво-Могилянській академії козацькі діти також користувалися юридичними правами шляхти. Так, коли у 1751 р. «ритора» Павла Навроцького побили син киево-подольського протопопа, інший «ритор» та служитель маркітанта, то Київська духовна консисторія (чис рішення затвердив митрополит), встановлюючи сатисфакцію за «увитча [...], убитку и безчестия» та вибираючи відповідні артикули «в книги Статут», відштовхувалася від того, що «оной же Навроцкий считается за шляхтича, потому что син козачий» (Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — Отделение II (1721–1795 гг.) / Со введением и примеч. Н.И. Петрова (далі — АИД). — Киев, 1905. — Т. II: (1751–1762 гг.). — С. 12–15. — № VII).

¹⁶ Про недотримання права рядових козаків на шляхетський статус свідчать накази останніх до Законодавчої комісії 1767 р. Так, наприклад, у клопотаннях Чернігівського полку козаки вказували на прирівняння підпомічників до «мужиків» та апелювали до того, що «предки козаков малороссийских ... честию дворянскою пользовались без всякого отягощения». У прошенні представників Миргородського полку так само йшлося «о подтверждении вольностей и шляхетской чести всем козакам к вечному содержанию» тощо (Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — Киев, 1890. — С. 158, 164).

¹⁷ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000. — С. 135–136; Його ж. Соціальний портрет козацької верхівки другої половини XVI — першої половини XVII ст. // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. — К., 2004. — Т. 2: Наукові студії. — С. 183.

¹⁸ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану... — С. 184–186; Його ж. Трансформація суспільного статусу козацької старшини в період Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. // Наукові записки НаУКМА. — 2007. — Т. 65: Історичні науки. — С. 4–5.

простежується активне замикання привілейованого козацтва та створення цілих династій навіть на сотенному рівні. За Мазепа також відбулося остаточне юридичне оформлення інституту знатних військових товаришів — закритого джерела кадрів на старшинські уряди¹⁹.

Зазначимо, що у XVIII ст. саме козацька верхівка прагнула давати освіту своїм дітям, і, власне, цілком природно й була найосвіченішою в Лівобережній Україні. Тут її стимуляція до здобування знань не особливо відрізнялася від «колег» з інших держав. Схоже, що у старшини різного рівня не дивиною була й жіноча грамотність, на що вказують власноручні листи тогочасних панн. За спогадами Іллі Тимківського, сина полкового переяславського осавула, а згодом засідателя повітового суду, наприкінці 1770-х років першоосновам церковнослов'янської грамоти його навчила мати. Кузина Тимківського також була письменною, а його рідна старша сестра опанувала елементарний рівень знань («науку читання») разом із ним (а разом навчалася вишиванню)²⁰.

---

¹⁹ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Вид. 2-е, доп. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. — С. 115–118. Про замкненість старшини див. також: *Панащенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1995. — С. 47 та ін. На прикладі Слобожанщини це явище простежено у: *Маслійчук В.* Козацька старшина слобідських полків XVII–XVIII ст.: «родинний клан» та досягнення соціального статусу // *Маслійчук В.* Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. — Харків, 2007. — С. 77 та наст. Цікаві спостереження над замиканням верхівки козацтва дають дослідження їхніх шлюбів, що відбувалися всупереч церковних норм навіть між спорідненими родинами (Див.: *Романова О.* «Боже неблагословіння» чи вигідне одруження? Штрихи до ціннісних пріоритетів козацької старшини XVIII ст. // *Соціум. Альманах соціальної історії.* — 2010. — Вип. 9. — С. 373–391).

²⁰ *Записки Ильи Федоровича Тимковского // Русский архив.* — М., 1874. — Кн. 1. — Стб. 1381–1384. Серед документів XVIII ст. зустрічаються й інші цікавинки про жіночу писемність. Наприклад, у Румянцевському описі Стародуба про одну із восьми баб-повитух, 45-річну мешканку, зазначено: «баба для обучения детей грамоте Ирина Иванова». Щоправда, жила вона в дворі, де не були зафіксовані жодні учні (Цит. за: *Сердюк І.* Баба-повитуха у ранньомодерному суспільстві (за даними статистичних джерел та етнографічних досліджень) // *Краєзнавство.* — 2009. — № 3–4. — С. 216). Загалом же є всі підстави не лише твердити про переважання в Україні, як повсюди у ранньомодерній Європі, чоловічої писемності, а й припускати, що на загал, на рівні «непросвічених» обивателів панував цілком чоловічий погляд на недоречність жіночої грамотності. Ось як він виразно зафіксований в одному з творів ченця-віршувальника другої половини XVII — початку XVIII ст. Климентія Зінковіва:

«Да(р)мо си види(т) жТ(н)скъ по(л) звы(к)ль пи(с)мо учити:

могла бь цТ(р)ковъ и бТз ныхъ пи(с)ма обходити.

Бо то(к)мо то мужТм даль Бгъ нТбТзпотрТбно:

а ім здаТтси яко бы и нТ потрТбно.

Про те, що освіченість та відвідування шкіл, принаймні на доктринальному рівні, були одним із маркерів соціального статусу, свідчить сатиричний вірш «Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні», на який свого часу звернув увагу ще Л. Миловидов²¹. У творі, написаному, судячи зі змісту, в часи активної інтеграції малоросійського шляхетства до дворянства Російської імперії, а вперше надрукованому за списком кінця XVIII — початку XIX ст., герой, який «з казенного мужика зробився ... паном», не лише розповідає про створення власного герба «без спору» з лопатою, граблями, сокирою та вилами на щиті, родовід від прадіда Хама, економічне зростання і вигідні шлюби дітей, а й про їхнє навчання у школі²². Відтак, останнє, поряд з іншими згаданими характеристиками, слід гадати, належало до панського «набору» достоїнств.

Про навчання як необхідну для шляхетної молоді справу свідчить також поява відповідних сюжетів на тогочасних портретах, що зображали прихильність юнаків до знань. Так, на одному з них — портреті Василя Дарагана 1760-х років — хлопець вказує на книгу та інші, пов'язані зі студіями, предмети²³.

Різномасштабні репліки, зокрема, з вуст старшинських синів XVIII ст., засвідчують, що для сильних світу набуття освіти виступало однією з ознак поняття честі, і не лише особистої, а й усього дому. Стандартність фраз про потребу студій підказує, що вони добре засвоїлися та вкорінилися у свідомості представників тогочасного соціуму. У листі 1696 р. до охочекомонного полковника Іллі Новицького митрополит Варлаам (Ясинський) зазначав, що його син, навчаючись, «могль своѣго часу достойный принѣсти плод любомдрый малороссийской отчизнѣ, ку ползѣ

ЖТна писмТнна мужТ(м) просты(мъ) погоржаТть:
и якъ простака ц-лТ того вничижаТть.

ОвшТ(м) бо правТ жТнамъ пи(с)мо нТприлично:
ты(л)ко оно мТнщызна(м) потрТбно и слично.

А жТна(мъ) якъ пятого колТса такъ трТба:

а мужТмъ всяки(мъ) всюда на всТ то потрТба.

Една(к) ко(т)ро(и) хочТ(т)си пи(с)ма научити(с):
нТха(и) учитъ жТ(б) вм-ла л-пшѣ Бгу млити(с)»

(Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. — К., 1971. — С. 99–100).

²¹ Миловидов Л. Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) // Записки Чернігівського наукового товариства. — Чернігів, 1930. — Т. 1: Праці історично-краснознавчої секції. — С. 70.

²² Доказательства Хама Данилея Кукси потомственні // Українська література XVIII ст. — К., 1983. — С. 211–212.

²³ Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. — Ленинград, 1981. — С. 213. — Іл. 198.

многорадостной цѣлого поважного [...] дому»²⁴. Іван Обидовський, пишучи до своєї тітки Параски Сулими (в дівочтві — Кочубей, дружина бунчукового товариша) із Вроцлава 1722 р., вказував, що «на славу Божию и ползи ради души моей учуся и на вашего тиж дому честь и похвалу»²⁵.

Інший студент, могилянський «філософ» Василь Зарудний, син полкового лубенського осавула, у 1752 р., відстоюючи свою правоту у конфлікті з власним професором та описуючи завдані його честі урази, між іншим заявляв про неможливість викладачеві поступати так з ним, «в ползу отчества и в прислугу государственную доброволно обучающемся»²⁶. У репліці цього спудея, де не звучить стандарт «все для більшої слави Божої» («ad maiorem Dei gloriam»), що вгадується у словах Обидовського²⁷, цікавим є поділ користей на потрібні батьківщині та державі. Навряд чи доводиться вести мову про оригінальність такого «обґрунтування» обов'язком перед «отчеством» і покликання на славу Божу, і, слід гадати, честь та користь батьківщини, запозичені від тих-таки єзуїтів, чії школи стали зразком для реформатора Петра Могили. Зокрема, Бартоломей Вонсовський із Товариства Ісусового, який безуспішно намагався 1674 р. організувати лицарську школу у Ярославі, наголошував, що для шляхетської молоді головними цінностями мають бути «Вѣг, honor і Ojczyzna»²⁸.

Схожі резони навчання прочитуються у проповіді, виголошеній 31 грудня 1754 р. у день поминання в Київській академії Петра Могили. Наприкінці її автор порівнює засновника «шкіл» із сучасним митрополитом Тимофієм, «равного ему и делом и словом» пастирем, і закликає студентів користатися щедротами архиєрея та досягати досконалості в науках, бо «к сему вас прославление имени Божия обязывает, сего польза и

²⁴ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). — Ф. 2. — Спр. 13960–14039 (14008). — Арк. 76.

²⁵ Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. / Пред. и ред. А.М. Лазаревского. — Киев, 1884. — № 34. — С. 43.

²⁶ Києво-Могилянська Академія кін. XVII — поч. XIX ст.: повсякденна історія: Збірник документів / Упор. О.Ф. Задорожна, Т.Л. Кузик, З.І. Хижняк, М.В. Яременко. — К., 2005. — С. 121. — № 75.

²⁷ Той-таки шаблон примноження та розширення «хвалы Б[о]жой, ц[є]рквей святых» (звісно ж, православного сповідання) через студії «в надках вызволѣнных синовѣ малоросских» звучить у першому пункті «Договорів і постанов...» 1710 р. Пилипа Орлика, який, як відомо, отримав типову освіту в єзуїтів, а зтім Київській академії (Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія // Архіви України. — 2010. — Вип. 3-4. — С. 158).

²⁸ Puchowski K. Model kształcenia szlachty w kolegiach jezuickich // Między barokiem a oświeceniem : nowe spojrzenie na czasy saskie : praca zbiorowa. — Olsztyn, 1996. — S. 99.

слава отечества требует, сего родителей ваших намерение и произволение ожидает»²⁹. Як бачимо, у цьому випадку честь дому дещо видозмінена на батьківське бажання. Втім, ця репліка адресувалася всім студентам, серед яких були представники станів, що не посідали шляхетської честі. Коли ж ішлося про спудейську бідноту — бурсаків, то вони мали навчатися, аби знання «употребить[...] кь совершению святыхъ въ дѣло служенія, въ созидание Тѣла Христова, потомъ кь прибрѣтенію ползи ітчеству, наконецъ, кь засвидѣтелствованію какъ благодарности, такъ и услужности своймъ милостиводателемъ, найпаче просвѣщая и обогащая ихъ дѣтей разуми основателными и твердыми ученіямы»³⁰.

Отож, тут, замість честі дому, після церковного та на користь батьківщини служіння йшла потреба віддячити набутими знаннями всім, хто проявляв милість до вбогих вихованців (цю цитату взято із грамоти 1759 р., виданої київським митрополитом Арсенієм для збору пожертв на ремонт бурси Києво-Могилянської академії).

Повертаючись до репліки Зарудного, зазначимо, що, вочевидь, не буде перебільшенням потрактувати Василеве «отчество» як видозміну «отчизни». Останнє поняття у свідомості української еліти вже від 1660-х років починає прикладатися до козацької України, а від початку XVIII ст. впевнено ототожнюватися з Гетьманщиною, українською територією та населенням, а не Російською державою³¹. Добре підтвердження цього висновку містить приклад панегіричної промови Петру Могили, вміщеної у рукописі «Praecepta artis rhetoricae ad utilitatem studiosae indolis variis praxibus illustrata» («Настанови риторичного мистецтва для користі

---

²⁹ Слово в день воспоминания преосвященнейшего митрополита Петра Могилы 1754 года, декабря 31 дня // Труды Киевской духовной академии (далі — ТКДА). — 1910. — № 12. — С. 684.

³⁰ Києво-Могилянська академія кін. XVII — поч. XVIII ст.: повсякденна історія. — С. 177-178. — № 113.

³¹ *Когут З.* Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // *Укр. іст. журн.* — 2011. — № 3. — С. 59–70; *Плохій С.* В ім'я милої вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи // *Соціум. Альманах соціальної історії* — 2006. — Вип. 6. — С. 267–271; *Сисин Ф.* «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII століття // *Україна модерна.* — 2006. — Ч. 10. — С. 7–18 та ін. Детальний розгляд сучасних досліджень на згадану тематику див.: *Багро С.О.* Уявлення про козацьку вітчизну в сучасній історіографії // *Наукові записки НаУКМА.* — 2013 (Історичні науки). У другій половині XVII ст. поняття «отчизна» також звичне для слововжитку церковних інтелектуалів, проте тут воно не таке чітке, хоча інколи стосується теренів козацької держави (*Довга Л.* Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). — К.–Л., 2012. — С. 247–252).

молоді, що навчається, ілюстровані різними вправами)»³². Серед інших похвал митрополиту згадується також, яку користь принесло «отчизні» заснування ним навчального закладу. Із контексту добре зрозуміло, що ця «отчизна» / «малоросійська отчизна» / «російська отчизна» не змішується із великоросійськими теренами, а саме поняття стосується не лише території, а й мешканців: «И тако въ сѣмъ дѣлѣ бгохвалномъ созданной Академіи первѣйшую добродѣтел, премудрост во премудрости, же вси иннія добродѣтели зрѣти въсякому мощно ест. Не послѣдняя бо добродѣтел любовь ко отчизнѣ малоросійской является, когда недоумѣнной и простой прежде даде умъ и разумъ, и ученіе на всякое дѣло полезное, яко инностраннымъ родомъ дивилис от древнихъ времен отчизнѣ ншой грубой и невѣжи сущой, ннѣ же тол премудрими члвѣки обогащенной, и со ужасом глати, откуда сѣй толикаая премудрост и сила. Не сія бяше иногда ни инна буйства всякаго исполненна, невѣжествомъ помраченна, не умѣюща єдинаго алфавита, не умѣюща, не от греков испрошающая, ннѣ же честна, премудра и великоросійскіе государства и иннія многія странни богатящая...

О любвѣ таковой является его млсрдіе ко отчизнѣ ншой російской, яко милосердова о невѣжествующей и ижди на наученіе єя вѣсе свое имѣніе, восхотѣ самъ нищѣ вѣсма быти, неже отчизну ншу без наученія и наставленія видѣти. Наипаче же чудитися блгости его таковой, яко не снѣ сущи отчизни ншой, ниже бяше въ оной воскормленѣ, ниже въ имѣніе єя вбогащен, снѣ бо бяше отчизни Молдовлахійской — тамо во блгородій воспитанѣ и имѣніемъ отческим вбогащен, такимъ ражжеся милосердіемъ, яко сановѣ своему оумали добротнаго урона да точію воздвигнет Россію ученіемъ и премудростію. Здѣже премногія щедроти носить оучилищамъ ншимъ сего отца и патрона ншего являются, яко не токмо имѣніе свое, но и самага себе нуждамъ отдаде и да училища сія будут въсяцѣмъ угодіемъ оусмотренна вѣсего себе истоцати не пощадѣ...»³³.

Щоправда, у цьому тексті, найшвидше, багаторазово згадана «отчизна» не охоплює терени із населенням неправославного віросповідання. У промові йдеться, зокрема, про визначні вчинки Могили, спрямовані на

---

³² НБУВ. ІР. — Ф. 307, 510/1722П. Рукопис належав воронезькому наміснику Василю Квілецькому. Згаданих настанов навчали у Київській академії на початку XVIII ст., можливо, у 1714–1715 рр. Висновок про таке датування М. Петров робив із наступного: у рукописі філософського курсу, що його читав в академії у 1715–1717 рр. Йосиф Волчанський, на останньому аркуші вміщено список студентів цієї школи, серед яких є також «Basilius Kwilecki». Отож, риторичу він мав вивчати раніше (Петров Н.И. Описание рукописныхъ собраний, находящихся в городе Киеве. — М., 1897. — Вып. II. — С. 42. — № 108; С. 235. — № 510).

³³ НБУВ. ІР. — Ф. 307, 510/1722П. — Арк. 176–176 зв.

захист православ'я: він не захотів бути учасником «російського заблудження», до якого спонукав неодноразово папа Урбан, помножив та прикрасив Божі храми, частина яких раніше запустила частково через «нашествіє іноплеменних», частково через «междоусобнія брані», особливо — через дії «ворогів домашніх», «хижих вовків». Не важко зрозуміти, що йдеться, між іншим, про унію та уніатів (ця тема на початку XVIII ст., після недавнього відходу від православ'я «закордонних» благочестивих єпархій мала бути особливо пекучою). Натомість створена Петром академія виростила багатьох синів на захист православної церкви, а сам митрополит «отчизну ншу учніємъ тако огради, яко вьсякая ерес и мнѣніе отступническое цркви Бжои противное не дерзнет приступити ниже коймъ либо образомъ и ухищренми прелстати...», адже «отчизна нша оученієм просвѣщенна»³⁴. Історики, яких цікавить побутування згаданого терміну, зосереджуючись переважно на текстах, що походили зі світського середовища, не зауважують цього нюансу «звуження території» батьківщини на початку XVIII ст. Натомість вони ведуть мову про, як видається, наступний крок — «розширення кордонів» отчизни в іншому напрямі.

Нове значення поняттю «вітчизна» надав Феофан Прокопович, який це окреслення вже у формі «отечество» ототожнював із Російською державою — всезагальною батьківщиною всіх підданих царя. На думку С. Плохія, нова інтерпретація «отечества» сприймалася тими, хто залишав Україну та ставав на службу імперії, проте в самій Гетьманщині продовжував панувати дискурс української вітчизни³⁵. Втім, таке припущення справедливе лише частково, адже низка фактів вказує на те, що представники «українського десанту» у Росії продовжували «отчизною» / «отечеством» іменувати саме Гетьманщину. Зокрема, 1745 р. у синодальному указі київському митрополиту Рафаїлу Заборовському про надання священницького місця колишньому півчому придворної капели Якову Муляньському, повторюючи, вочевидь, уривки із прохання останнього, було написано, що Яків 1741 р. «отпущен за случившуюся тогда немощь его в отечество в Малороссию при апштити»³⁶. У листі до київського преосвященного Арсенія Могилянського 1763 р. Григорій Полетика, який прибув із Петербурга до Чернігова, зазначив, що пише «по приѣздѣ моемъ въ отечество»³⁷. При цьому одночасно в Гетьманщину, а не лише середовище

³⁴ Там само. — Арк. 177–178 зв.

³⁵ Плохій С. В ім'я милої вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи. — С. 275–281.

³⁶ АИД. — К., 1904. — Т. I: (1721–1750 гг.). — Ч. 1. — С. 299. — № LIX.

³⁷ Російська національна бібліотека. Відділ рукописів (далі — РНБ. ВР.). — Ф. 36. — Спр. 1. — Арк. 84. Натомість у Росії у сприйнятті обивателів, які вели мобільний спосіб життя, межі «отчества» справді поширювалися і на «Малоросію». Для прикладу,

її представників у Росії, поступово проникав та починав вживатися дискурс загальноімперського «отечества», початково, мабуть, на рівні засвоєння шаблонних ідеологічних фраз. Так, у присвяті могилянського панегірика Єлизаветі Петрівні 1744 р. її «дражайшого родителя» Петра I названо «отцом отечества, самодержцем всероссійским» та згадано про щастя і ревність «услуг» імператорському престолу «вірних отечества синів»³⁸.

Тим не менше, чимало прикладів вказують на переважання в Гетьманщині XVIII ст. дискурсу «української отчизни». Так, Василь Ханенко, пишучи із Кіля до батька 1748 р. та реагуючи на його новину про імператорську грамоту на відновлення гетьманства, зазначав, «что дражайшая наша отчизна в неотмѣнной надеждѣ находится»³⁹. О. Дзюба вважає, що «“отчизной” для молодого Ханенка... була Україна»⁴⁰. Проте зрозуміло, що в даному випадку йшлося лише про територію поширення гетьманської компетенції, себто «Малоросію».

1766 р. гадяцький полковник і бригадир Антон Крижановський, відправляючи свого сина із братом, роменським протопопом Костянтином Крижановським, за кордон, не забув шаблонно вказати, що ця група прямує «въ Саксонь въ городъ Лейпцигъ для полезныхъ отечеству наукъ». Тут під «отечеством» малася на увазі саме «Малоросія», як видно із такої фрази, що стосувалася Костянтина, якому духовна консисторія дозволила мандрувати лише 8 місяців: «а по возвращеніи де оттуду можетъ здѣсь въ отечествѣ употребить то къ общей ползѣ, какъ де въ здѣшнихъ малороссійскихъ мѣстахъ такихъ учителей людей недостаточно»⁴¹.

Разом з тим, як засвідчує цитована репліка Зарудного, вже в середині XVIII ст. служба «отчеству» та державі представниками старшинських кіл сприймалися як цілком поєднані речі, що дозволяє зробити припущення про початок отождолення цих понять. Покликання на «прислугу

Григорій Бесчастной, описуючи різні міста, які сам відвідав упродовж життя під час купецьких мандрів, у передмові інформував читача (аψεг, марта дня), що «оувидишь нѣкоторыхъ нашего отчества градовъ нѣкоторую опись моими трудами сочиненную». Серед «нашего отчества градовъ» купець згадав спочатку Москву, затим Київ, Чернігів та Смоленськ, далі Володимир-на-Клязьмі, Новгород, Казань, Тобольськ, Астрахань, Нижній Новгород, Ярославль, Ростов, Вологду, Устюг, Кострому, Орел, Белев, Болхов, Калугу, Серпухов, Тулу, Коломну, Переяславль Рязанський, Зарайськ, Касимов, Слатьму, Муром, Єрапольськ, Гороховець, Углич, Переяславль Залеський, Петербург, Твер, Торжок (РНБ. ВР. — Ф. 550. — Спр. 5796. — Арк. 1–18 зв.).

³⁸ АИД. — Т. I. — Ч. I. — С. 339–340. — № LXIX.

³⁹ Цит. за: Дзюба О.М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). — К., 2012. — С. 168.

⁴⁰ Там само. — С. 169.

⁴¹ НБУВ. ІР. — Ф. 160. — Спр. 185–228. — Арк. 113–113 зв.

государственную» якраз стосується, як видається, усвідомлення власної ролі у розбудові імперії. Це вельми цікава вказівка, що дозволяє розширити пошук кола стимулів до навчання дітей козацької старшини, пригадавши намагання Російської держави прив'язати кар'єрне зростання до освіти.

Ще від часів Петра I, який потребував кадрів для модернізації армії та адміністрації, навчання дворянства декларувалося як обов'язкове. Позаяк сама державна служба розумілася найперше як військова, то й характер науки був відповідним⁴². У Табелі про ранги (24 січня 1722 р.) просування ієрархічними службовими сходинками дворянських дітей прямо ставилося в залежність від навченості: «ученые» найперше починали сходження від «Коллегии Юнкеры», «а которые не учились, а нужды ради и за оскудением ученых приняты (до коллегий на службу. — *Авт.*): тех перво в Титулярные Коллегии Юнкеры писать, и быть им те годы без рангов, которым нет рангов до действительного Коллегии Юнкерства»⁴³. Про потребу освіти дворянства, найперше — для державної користі, йшлося у численних освітніх проектах, складених у XVIII ст.⁴⁴ Забігаючи наперед, слід зазначити, що аналіз стану дворянської освіченості у Російській імперії останніх десятиліть XVIII ст. засвідчує успішний поступ у реалізації їхніх просвітницьких положень. Зокрема, на значно більші інтелектуальні запити шляхетства імперії, у порівнянні з іншими станами, вказує поширення у його середовищі практики підписки на тогочасні книги та періодичні видання різних тематики та спрямування. Для прикладу, з усіх читачів видань Миколи Новікова 77% припадало на дворянство; на духовенство доводилося лише 10%. Понад 80% замовників російських журналів кінця XVIII ст. також складало дворянство. Не слід забувати, що видання, навіть тобольські, потрапляли і до українських міст⁴⁵. Загалом же, впродовж 1760–1790-х років більше 70% передплатників друкованої продукції громадянським шрифтом становило шляхетство⁴⁶.

⁴² *Raeff M.* Home, School, and Service in the Life of the 18th-Century Russian Nobleman // *The Slavonic and East European Review*. — 1962. — № 95 (June). — P. 299–300 та наст.

⁴³ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ). — СПб., 1830. — Т. VI: (1720–1722). — С. 491–492. — № 3890 (п. 14).

⁴⁴ Про Петрові намагання, освітні проекти, їх авторів тощо див.: *Black J.L.* Citizens for the Fatherland. Education, Educators, and Pedagogical Ideals in Eighteenth Century Russia. — New-York, 1979. — P. 23–43 та наст.

⁴⁵ Див. детальніше: *Marker G.J.* Novikov's readers // *The Modern Language Review*. — 1982. — Vol. 77 (October). — Part 4. — P. 894–905; Ed. by. *Russian Journals and their Readers in the Late Eighteenth Century* // *Oxford Slavonic Papers*. — 1986. — Vol. XIX. — P. 88–101.

⁴⁶ *Самарин А.Ю.* Читатель в России во второй половине XVIII века (по спискам подписчиков). — М., 2000. — С. 134–135. Щоправда, слід зазначити, що автор аналізував замовників лише на 1% продукції «громадянським» шрифтом.

Звісно, варто наголосити, що й «імперський» стимул до освіти не відразу вплинув на шкільні практики (найперше, університетські студії⁴⁷) привілейованого стану Російської держави. Вагомим поштовхом навчатися, що дозволив краще втілювати у життя просвітницькі декларації, став указ аж 1809 р. про екзамени на чин, коли, як твердять дослідники, змінюється відношення широких кіл дворянства до студій⁴⁸.

Поширюючи на дворянство вимогу здобування освіти, держава одночасно намагалася створити умови, аби забезпечити доступ до неї дітям привілейованої верстви в імперії, а не за кордоном. Закладом, що мав давати нові знання саме дворянам, став створений згідно з указом від 29 липня 1731 р. Кадетський корпус для шляхетських дітей, що був «першою пташкою» такого роду навчальних закладів (згодом з'явилися Морський шляхетський кадетський корпус, Артилерійський та інженерний шляхетський кадетський корпус тощо). Його вихованці (виключно дворяни за статутом 1731 р.⁴⁹) мали опановувати не лише військові премудрості: «А понеже не каждого человека природа к одному воинскому

---

⁴⁷ Цікаво, що російське дворянство спочатку не вважало університетське навчання цінністю, що давала переваги на майбутній службі. Навіть у Петербурзькому академічному університеті дворянські діти, за даними 1736 р., вибирали лише ті предмети, які вважали необхідними для свого статусу (переважно французьку та німецьку мови, танці та малювання), ігноруючи загальний навчальний план. Загалом же дворяни не бачили у цьому закладі вартої відвідування школи, що давала б необхідну їхньому соціальному статусу освіту. Після створення Шляхетного корпусу також і до академічної гімназії скоротився притік привілейованих дітей. З-поміж гімназистів Московського університету дворяни традиційно віддавали перевагу французькій та німецькій мовам та відвідуванню класу «художеств» (*Рождественский С.В.* Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. — СПб., 1912. — Т. 1. — С. 170–171, 174, 238). Та й чисельність шляхетства серед студентів Московського університету у 1750–1770-х роках не вражала (5 із 18 осіб у 1759 р., 10 із 20 у 1760 р., 7 із 17 у 1767 р.). Натомість представники дворянства охочіше вступали саме до кадетських корпусів чи відразу на військову службу, а також до університетської гімназії. Їхнє збільшення серед московського університетського студентства простежується від останньої третини XVIII ст. (*Феофанов А.М.* Студенчество Московского университета XVIII — первой четверти XIX века. — М., 2011. — С. 47–48).

⁴⁸ *Кулакова И.П.* Европейская культура и становление российских университетских традиций в XVIII в. // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: К проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи. — М., 2008. — С. 196–198.

⁴⁹ *Лалаев М.* Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению. От основания в России военных школ до исхода первого двадцатипятилетия благополучного царствования государя императора Александра Николаевича. 1700–1880. — СПб., 1880. — Ч. I. — С. 28. Тут же коротко згадано історію виникнення «шляхетних» корпусів у XVIII ст. (С. 24–85).

(навчанню. — *Авт.*) склонна, також и в государстве не меньше нужно политическое и гражданское обучение: того ради иметь при том учителей чужестранных языков, истории, географии, юриспруденции, танцованию, музыки и прочих полезных наук, дабы видя природную склонность, по тому б и к учению определять»⁵⁰.

Слід зазначити, що присутність дітей української старшини помітна у сухопутному Шляхетському корпусі вже у 1760-х роках⁵¹, хоча найінтенсивніше туди вони почали вступати вже наприкінці століття — після офіційного зрівняння у правах із дворянством⁵². Інтеграція до лав цього привілейованого імперського суспільного прошарку також опосередковано стимулювала до навчання. Щоправда, для першої половини XVIII ст. вона не стала надто відчутною, хоча й мала місце⁵³, а от з другої половини, коли діти козацької еліти все частіше робили офіцерську кар'єру в регулярній російській армії чи на державній службі, та коли при Катерині II посилилася політика прив'язки українських еліт до центру⁵⁴, старшина допускалася до державної служби по всій імперії, звичною стала практика надання табельних чинів козацьким урядникам⁵⁵, його роль могла зростати.

Перебираючи на себе шляхетські шати, у яких одним із елементів, хай подеколи і декларативних, була потреба навчатися, українська еліта виявилася добрим учнем, і рівень освіченості у її лавах за століття зріс вельми помітно. Так, для порівняння, на початках існування Гетьманату, у 1663 р., зі 110 старшин, чії імена вказані під Батуринськими статтями,

⁵⁰ ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. VIII: (1728–1732). — С. 519. — № 5811.

⁵¹ Наприклад, від другої половини 1750-х років у Корпусі навчалися брати Сулими, брати «Горленкови», брати «Куляпки», носії таких старшинських прізвищ, як Милорадович, Остроградський та ін. (РНБ. ВР. — Ф. 550. — Спр. 8449. — Арк. 3 зв.–51 зв.; Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка. XVII–XVIII в. / Под ред. А.М. Лазаревского — К., 1890. — С. 84. — № 46).

⁵² *Миловидов Л.* Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.). — С. 73. 1761 р. Сенат заборонив приймати «малоросіян» у Кадетський корпус через те, що у «Малоросії» буцімто немає дворян, проте 1767 р. це обмеження скасовано (*Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старина. — 1897. — № 1. — С. 26).

⁵³ Перше пожалування дворянства російському підданому у XVIII ст. датовано 1720 р. У наступні десятиліття воно надавалося не лише помітним представникам козацтва (приміром, Андрію Марковичу у 1736 р.), а й скромнішим за соціальним статусом уродженцям Гетьманщини (як от п'ятьом придворним півчим у 1743 р.) (Див.: *Хоруженко О.И.* Дворянские дипломы XVIII века в России. — М., 1999. — С. 37, 79–80, 88–89).

⁵⁴ Див. про це: *Каппелер А.* Центр и элиты периферий в Габсбургской, Российской и Османской империях (1700–1918 гг.) // *Ab Imperio.* — 2007. — № 2. — С. 26.

⁵⁵ *Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 428.

власноруч могли поставити підписи лише 25 осіб⁵⁶. Через століття натомисть, коли українське шляхетство засвідчувало накази для створеної 1767 р. Законодавчої комісії, неписьменних або не було взагалі, або ж, як виняток, одиниці в окремих місцевостях⁵⁷. Окремі приклади також засвідчують поширення грамотності у старшинському середовищі. Так, підписки полкової і сотенної старшини Полтавського полку про готовність «до походу турецького» самостійно засвідчили у жовтні-листопаді 1738 р., а частину і повністю написали всі урядники полкового рівня, полтавський городовий отаман та 9 сотників⁵⁸.

Сказане не означає, однак, що козацька верхівка всіх рівнів повністю переборола неписьменність, себто, як і у випадку з річпосполитською шляхтою, доктринальні настанови не втілювалися в життя стовідсотково. Упродовж XVIII ст. трапляється час від часу інформація про неграмотних представників козацької верхівки, щоправда, її нижчої ланки. Наприклад, у ревізії Монастирищенської сотні Прилуцького полку 1737 р. «асаул сотений и сотенное правленіє содержащий» Костянтин Богданець, городовий отаман Антон Каленбет, а також тамтешній війт не змогли поставити підписи: за них це зробив сотенний писар⁵⁹. Аналогічно у ревізії Ніжинського полку того ж року зафіксований наступний запис: «хоружій сотенній сотнѣ третою полковою Нѣжинскою, и на сей часъ сотенное правленіє содержащий, Демидъ Рожовець, а вѣмѣсто его, Рожовѣця, неграмотного по его прошению комисар то же сотнѣ Василь Плесконушь руку приложилъ»⁶⁰. У 1772 р. абшитований військовий товариш Семен Жоравка не міг засвідчити свою сказку, «а мисто его неграмотного по его прошенію» це зробила інша особа. Так само у 1778 р. просили подібної допомоги абшитований сотенний хорунжий Опанас Булашевич, який не вмів писати, і неграмотний син значкового товариша Іван Щерба⁶¹.

Окреме питання — глибина освіченості тогочасної еліти. Схоже, мав рацію Л. Окиншевич, стверджуючи, що «неписьменних, як бачимо, сливе немає серед українського панства кінця XVIII ст. В цім воно ніби пішло далеко від своїх дідів — людей XVII ст., що трохи чи не в переважній

⁵⁶ Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини... — С. 135.

⁵⁷ Див., наприклад: Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — С. 9.

⁵⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 6650. — Арк. 1–17.

⁵⁹ Там само. — Спр. 19379. — Арк. 363.

⁶⁰ Там само. — Спр. 19371. — Арк. 469.

⁶¹ Генеалогія української шляхти: послужні списки погарської шляхти 1772–1781 рр., «Описаніє» ніжинської шляхти 1784 р. — К., 2008. — С. 18. — № 3; С. 63. — № 43; С. 73. — № 53; С. 113. — № 76.

своїй частині були неписьменні. Але більшість пише і читає російською мовою, з постійним рефреном, що «другихъ наукъ не знаеть». Це свідчить, що освіта ця у багатьох була неглибока і поверхова, хатня освіта»⁶².

Наведені дослідником приклади показують, що на 1783 р. із 13 бунчукових товаришів Ніжинського полку всі вміли читати й писати російською*, троє знали ще латинську, а 1 — латинську й польську мови. Того самого року з 35 військових товаришів Лубенського полку переважна більшість — 28 осіб — читали й писали російською, а серед решти були знавці латини, польської та французької мов. Тоді ж 66 із 70-ти ніжинських військових товаришів характеризувалися як такі, що «грамоти читать и писать по російски уміють, другихъ наукъ не знають». Зате двоє володіли ще латинською, 1 — грецькою, а 1 — латинською і французькою мовами. Із 65 значкових товаришів Київського полку на 1782 р. «російською» писали 42 особи, знали «російську грамоту» двоє, стільки ж її вивчали. Решта або володіли ще іншими мовами, або ж їх опановували⁶³. Окреслений рівень знань засвідчує, що частина козацької еліти, крім домашнього та дяківського навчання, могла відвідувати як мінімум початкові «класи» академії чи колегіумів.

Разом із тим інша група фактів дозволяє вести мову про значно глибшу освіту частини старшини. Крім відомих прикладів навчання в «латинських школах» Гетьманату та за кордоном, колекціонування бібліотек, виписування періодики⁶⁴, добрим маркером того, що козацька еліта не лише була чи не найосвіченішою з-посеред решти представників українського соціуму, а розуміла значення освіти, ба більше — переймалася її характером, є вияв невдоволення існуючими в Лівобережній Україні «училищами» та спроба реалізації власного «просвітницького проекту» з кінця 1750-х років.

---

⁶² *Окініевич Л.* Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // ЗНТШ. — Мюнхен, 1948. — Т. CLVII: Праці Історично-філософичної секції. — С. 77.

* Навряд чи йдеться про власне російську мову. Найшвидше, це той рівень, який документи також окреслюють як навченість «русской грамоти».

⁶³ *Окініевич Л.* Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. — С. 76–77.

⁶⁴ Див. перелік цих фактів хоча б у: *Панашенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини... — С. 136–143; *Ігнатова О.* Культурно-освітній рівень козацької старшини в епоху Просвітництва // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — 1999. — Т. 4. — С. 28–35. Щодо колекціонування книг, то цікаві наведені В. Модзалевським дані про поширення в Україні у середині XVIII ст. друкованої продукції, закупленої у вроцлавського торговця Корна. Серед його клієнтів значилися представники кількох відомих козацьких родин та церковної еліти, Києво-Могилянська академія і, схоже, один київський міщанин. Решту замовників становили іноземці, які перебували в Україні, — військові, лікарі, аптекарі, пастори (Див.: *Модзалевський В.* З історії книги на Україні // Книгарь. Літопис українського письменства. — 1918. — Ч. 5 (січень). — С. 235–238).

Доказом того, що Могілянська академія та інші «латинські школи» не задовольняли у XVIII ст. козацьку еліту, слугують не лише звичні практики відправки козацькою старшиною своїх дітей «совершить» високу освіту за межі України після студій у Києві, які були необхідною початковою базою, в першу чергу — мовною⁶⁵, а й прямі критичні репліки та намагання посприяти реформі «латинських шкіл». Краще зрозуміти таке ставлення українських можновладців до закладу, де здобували освіту якщо не вони самі, то їхні батьки, допоможе вивчення зміни освітніх стратегій сильних світу. Зокрема, досить виразно простежується, принаймні від середини XVIII ст., намагання козацької старшини прилаштувати синів на військову службу у російську армію та пов'язати кар'єрне зростання саме з просуванням військовими рангами. Відтак і для навчання вибиралися відповідні заклади. Зміни освітніх пріоритетів добре простежуються на прикладах окремих родів. Так, потомок згаданого вище охочекомонного полковника Іллі Новицького (чий син студіював у Києві), Олександр Новицький (1748–1823), по матері пов'язаний із родом Сулим, освіту здобував вже не в Могілянській академії, а в сухопутному Шляхетському кадетському корпусі (1763–1766)⁶⁶. Поодинокі представники козацтва з підросійської України у 1760-х роках фіксуються також у стінах Московського університету: 1762 р. туди вступив сотницький син із Сумського полку, наступного року — двоє дітей полкового ніжинського осавула⁶⁷. Загалом же розуміння тогочасною українською елітою потреби в освіті добре сформулювало у своєму наказі 1767 р. до Законодавчої комісії чернігівське шляхетство: «без добраго воспитания нельзя быть искусным и храбрым военачальником, мудрым государственным служителем, справедливым судьей гражданам общества»⁶⁸.

Те, що віднесене тут до «добраго воспитания», різнилося від традиційного наповнення київського академічного курсу. Нові тренди у тогочасній освіті добре сформулював історик XVIII ст. князь Михайло Щербатов. Він

---

⁶⁵ Роль Могілянських Атен, як місця підготовки для подальших глибших студій, ще у 1930 р. оцінив професор Петро Кудрявцев: «... незважаючи на зашкарублість системи й застарілість матеріалу, академія, все ж, збуджувала прагнення до наукової освіти й давала формальні засоби для того, щоб нею — за сприятливих обставин — опанувати» (Див.: Кудрявцев П. Освітні мандрівки вихованців Київської академії за кордон у XVIII ст. // Дух і Літера. — 2003. — № 11–12. — С. 114. Передрук статті із: Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. — 1930. — Зб. 1. — С. 285–294).

⁶⁶ *Стороженко Н.В.* Отрывки из фамильных преданий и архивов // Киевская старина. — 1891. — № 2. — С. 320–321.

⁶⁷ *Феофанов А.М.* Студенчество Московского университета XVIII — первой четверти XIX века. — С. 50.

⁶⁸ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — С. 14.

прямо вказував, що на часі були не латина і грека, не Арістотель, Платон та святі отці, а пізнання нових досягнень фізики, хімії та математики, що в навчанні «надлежало входити в познання вновь изобретенных наук, изучится военному искусству, литью пушек, военной и гражданской архитектуре»⁶⁹. Зупинимося на «освітніх» прагненнях українського шляхетства та їхніх планах «доброго воспитания» детальніше.

Шляхетські проекти «доброго воспитания»

У другій половині XVIII ст. одна за одною з'являлися ініціативи створити у Гетьманщині інакші від існуючих навчальні заклади. Перша з відомих спроб, що стосувалася запровадження університету в Батурині (його статут складався на основі німецьких та Московського університетів), датована 1760 р.: йдеться про нереалізований проект Теплова, складений для гетьмана Кирила Розумовського, у якому, до речі, навчання у «латинських школах» до риторики розглядалося як підготовка до університетських студій⁷⁰. До відкриття Харківського університету питання про заснування такого типу навчального закладу на теренах підросійської України піднімалося ще вісім разів (двічі у 1764, у 1765, 1767, 1781, 1786, 1801, 1802–1803 рр.), а ініціатором нововведення виступала у п'яти випадках українська еліта. У трьох проектах (1764, 1765 та 1767 рр.) серед місць локалізації нових навчальних закладів фігурував Київ⁷¹. Цікаво, що голоси про створення українського навчального закладу лунали у поліфонії з подібними планами освітніх університетських реформ 1760–1780-х років загалом у Російській імперії. В останніх більшою чи меншою мірою відобразилися найперше німецькі тенденції переходу від «докласичного» до «класичного» університету через «модернізований» заклад, коли встановлювалися інакші зв'язки з державою та інакшого сенсу набували «академічні свободи». Першим у цій шерезі вважається проект Філіпа Генріха Дільтея, представлений імператриці у листопаді 1764 р.⁷²

⁶⁹ Разныя сочинения князя М.М. Щербатова // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских (далі — ЧИОИДР). — 1860. — Кн. 1. — С. 26.

⁷⁰ *Рождественский С.В.* Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. — С. 197.

⁷¹ *Миловидов Л.* Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.). — С. 65–89. Слід зазначити, що Київ ще раніше бачився місцем улаштування університету, щоправда, цей проект ішов «ззовні»: місто, як планований університетський центр, згадане поряд із Москвою, Петербургом і Астраханню в адресованих 1711 та 1716 рр. Петру I освітніх проектах німецького філософа Готфріда Вільгельма Лейбніца (Див.: *Смагина Г.И.* Немецкие образовательные идеи и российская школа XVIII в. // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»... — С. 209.

⁷² Див. детальніше: *Андреев А.Ю.* Идея университета в проектах образовательных реформ в России 1760–1780-х гг. // Там само. — С. 163–189.

Яскравою «колективною» ілюстрацією заангажування козацької еліти питаннями освіти та їхньої візії інакшого, ніж «латинські школи», навчального закладу, є проект київського університету, викладений у відповідному пункті складеного 1763 р. і поданого Катерині II 1764 р. клопотання гетьмана і шляхетства зі старшиною про відновлення старовинних прав: «К безсмертной вашего императорского величества славе, а к просвещению и пользе малороссийского народа весьма много служить может, ежели всемилостивейше указ соблагоизволите, по примеру находящихся в иностранных государствах университетов и гимназий и с такими-ж привилегиями, завесь и в Малой России два университета и несколько гимназий»⁷³.

У цих пропозиціях існуючій академії відводилася досить скромна роль — один із університетів мав розміститися на її території після виселення ченців Братського монастиря і спорудження нових будівель для студентів та професорів. З огляду на пропоноване відкриття у Києві ще й четвертого, богословського факультету з викладачами духовного сану під протекцією київського митрополита (курувати рештою факультетів належало гетьману), можна припустити, що його основою і мали стати могилянські «латинські школи». Крім того, матеріально забезпечувати новостворений заклад планувалося коштом церковних маєтностей⁷⁴.

Прохання 1764 р. були лише концентрованим виразом бажання гетьманської еліти мати інакшу від існуючої систему освіти на батьківщині. Не перевантажуватимемо текст поодинокими свідченнями на підтвердження цієї добре відомої в історіографії тези⁷⁵. Шляхетські голоси про потребу змін добре фіксуються вже у 1750-х роках⁷⁶. Більше того, у 1764 р. в

⁷³ Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Киевская старина. — 1883. — № 6. — С. 343–344.

⁷⁴ Там же. — С. 344.

⁷⁵ Див., наприклад: *Грушевський О.* Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в. // Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 83; *Грушевський М.* Три Академії // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. — К., 1930. — Зб. 1. — С. 7; *Миловидов Л.* Проекти університету у Києві у другій половині XVIII в. // Там само. — С. 296 та ін.

⁷⁶ Див., наприклад, репліку з Чернігівщини перших років гетьманування Розумовського: «Учение как к просвещению разума, так и к содержанию всяких добрых порядков в государствах больше всего способствует; наилучшие государи, полководцы, градоначальники были философы; надлежит нам стараться о распространении наук в нашем отечестве, а распространить их не можем, не учредив хороших училищ и не дав должного на них содержания» (Речь «О поправлении состояния» Малороссии // Киевская старина. — 1882. — № 10. — С. 124). Є спокуса назвати відповідний пункт Гадяцького договору 1658 р., у якому йшлося про надання київським «школам» статусу академії, чи не першим свідченням козацького зацікавлення проблемами освіти, найперше — її якісною стороною, а не лише матеріальною чи силовою підтримкою. Однак, як доводить Н. Яковенко,

академії заявляли, що в її стінах «нине весма малое число имеется» саме дітей «разних господ»⁷⁷. Чада останніх, як свідчили у навчальному закладі, до того ж досить вибірково підходили до навчальної програми і студіювали лише те, що вважалося необхідним їхнім життєвим планам: «Многие из них не для латинского, но единственно для немецкого и французского языков в Академию приезжают, почему некоторые из них латинскому языку и не обучались»⁷⁸.

Разом із тим, у 1750–1760-х роках та наступних десятиліттях сини малоросійської шляхти продовжували навчатися у Києві.

Глибину зацікавлення тогочасної української еліти питанням якісної освіти, з одного боку, та невдоволення існуючою — з іншого, засвідчує підготовка наказів для створеної у 1767 р. Законодавчої комісії. З десяти вироблених «малоросійською» елітою клопотань у семи йшлося про відкриття в Україні університету, кадетського училища та жіночого

включення до документа згаданої вимоги було не козацької голови рішенням, а «залаштунковим впливом» Лазаря Барановича. Надалі, втім, ідея академії не вмерла, а кочувала у козацьких вимогах наступних десятиліть, починаючи від інструкції Павла Тетері послам Війська Запорозького на сейм 1664 р. (Див. в останньому виданні статті, вперше оприлюдненої 2008 р.: *Яковенко Н.* Київські професори за лаштунками Гадацької угоди: до історії спроби перетворення Могилянської колегії на університет // *Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття. — К., 2012. — С. 342–367).

⁷⁷ АиД. — К., 1906. — Т. III: Царствование Екатерины II (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). — С. 108. — № XII.

⁷⁸ Там же. — С. 68. — № XII. Цікаво, що ще двома десятиліттями раніше латина, можливо, «за старою звичкою», а також інші традиційні премудрості гуманістичної школи долучалися до необхідних представнику української еліти знань та перемішувалися з новими «віяннями». Коло освітніх достоїнств добре зобразив Микола Ханенко у «Сыну моему Василию Ханенку увещании» 1746 р. Хлопець мав поводитися, як належить («наставлятися и в регулах политичных, и во всяких порядках, которые благочинному и честолубивому человеку знати подлежит»), оволодіти латинською і французькою мовами, «не забывая и немецкого», студіювати поетику, риторику, логіку, фізику та метафізику, історію, арифметику, геометрію, тригонометрію, астрономію, геодезію, військову та цивільну архітектуру, механіку, юриспруденцію, етику та економіку, «політику», а також живопис, музику «либо какого другого майстерства, что честному и ученому человеку, к знанию и искуству благопристойно» (О бумагах Генерального хорунжаго Николая Даниловича Ханенки // *Черниговские губернские ведомости.* — 1852. — № 34. — Отд. II. — Часть неоффиц. — С. 350). Не погоджуючись із другою частиною твердження О. Дзюби про те, що в «увещании» згадано традиційні українські доброчинності («відбиті ідеали козацької старшинської еліти, яка майбутнє своїх дітей пов'язувала з освітою та належним вихованням в традиційних для українців доброчинностях, що мало б забезпечити успішну кар'єру»), ще раз наголосимо — освіта, принаймні на декларативному рівні, бачилася українською елітою необхідним елементом підготовки дітей до дорослого життя, а Ханенкові нотатки виопуклюють розуміння якості навчання та його користі (Цит. за: *Дзюба О.М.* Приватне життя козацької старшини XVIII ст. — С. 161).

«дому воспитанія». Що цікаво, серед цих семи були також пропозиції київської, чернігівської та переяславської шляхти, тобто представників тих місцевостей, де функціонували академія і колегіуми⁷⁹. Стародубська еліта так описала якість освіти, що їх давали три вищезгадані заклади: «к большому просвещению разума человеческого и к получению других нужных для службы государственной и к пользе всеобщей наук суть недостаточны»⁸⁰.

Переяславське шляхетство, оперуючи просвітницькими топосами «интересов государственных», «пользы юношества», «просвещения... разума» та просячи заснувати казенним коштом шляхетський корпус «и дом воспитательный для благородных девиц», не забуло нагадати про брак «счастия» необхідної освіти в Гетьманщині і поклопотатися про рідний полковий центр, прохаючи «пожаловать нас высочайшею милостию в учреждении в Малой России на коште казенном из малороссийских таможенных доходов университета в городе Переясловле, яко сей город не последний между малороссийскими первейшими городами...»⁸¹.

Втім, тут, як і повсюди по Гетьманщині, з різних причин «латинські школи» продовжували і надалі виконувати роль головних, чи базових, освітніх осередків для багатьох сімей вельможного панства. Показово, що під переяславськими клопотаннями 1767 р., де згадано і про заснування нових навчальних закладів, стоять підписи підкоморія Якова Іскри (другий серед кількох десятків «субскрибантив»), підсудка Дмитра Лебеда (дев'ятий у переліку), полкового хорунжого Степана Ілляшенка та військового канцеляриста Івана Ісаєвича. У кожного з них у місцевому колегіумі на 1766 р. навчалося по двоє синів. Під наказом також підписався переяславський «граматик» 1766 р., син сотника Федора Киселевського Григорій Киселевський (тепер уже сирота). Там само зазначений підканцелярист Василь Гулак (син покійного військового товариша Івана Гулака), який

---

⁷⁹ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — С. 6–7, 13–14, 40–41; *Козут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. — К., 1996. — С. 125–126.

⁸⁰ Цит. за: *Петров Н.И.* Введение // *Аид.* — К., 1906. — Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). — С. XVII та с. 18. — № III. Про невідповідний часові рівень освіти, що не влаштував лівобережне дворянство, див. також: *Литвинова Т.* Освітні традиції дворянства Лівобережної України в другій половині XVIII — на початку XIX століття // *Схід — Захід: Історико-культурологічний збірник.* — 2005. — Вип. 7: Спеціальне видання. Університети та нації в Російській імперії. — С. 52–63. Про застарілість існуючої освіти та невдоволення нею тогочасної еліти писав також В. Кравченко (Див.: *Кравченко В.* Університет для України // Там само. — С. 125–131).

⁸¹ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — С. 40.

міг бути у 1766 р. або «пійтом», або «граматиком», відтак сином сотника Івана Гулака з Виповзок — у першому випадку, чи абшитованого померлого сотника Івана Гулака з Малої Каратулі — у другому. До слова, брати обох Василів — також тезки Федори разом із ними навчалися у тих самих «школах», так що дуже імовірно, продовжували студіювати у колегіумі на 1767 р. «Аналогіст» 1766 р. Олександр Дараган, син абшитованого переяславського судді Дмитра із Кропивної, доводився братом чинному полковому судді Петру та, вочевидь, був родичем значкових товаришів Григорія і Михайла Дараганів (підписи всіх трьох також стоять під наказом)⁸².

Схожі пропозиції про нові школи містилися і в петиціях частини слобідської старшини. Так, коли охтирці клопоталися про дозвіл відвідувати Харківський колегіум, у якому від 1766 р. у «прибавочних класах» навчали секулярним премудростям, то сумчани прохали про відкриття у Сумах університету для шляхетства та окремої школи для простолюду⁸³. Цікаво, що українська еліта значно активніше за російське дворянство переймалася питаннями поширення освіти. Так, загалом десь 24% дворянських наказів по цілій імперії піднімали питання освіти, причому у більшості випадків йшлося саме про дворянську освіту і не згадувалося про школи для інших станів. Однак про вищу освіту (університети, академії) клопоталися лише «малоросіяни» й естляндці, та ще дворяни Орловського повіту Білгородської губернії ратували за збільшення підготовки медиків. Лише 5 наказів представників цієї групи від трьох повітів Московської та двох Петербурзької губерній вели мову про потребу елементарної освіти для селянських дітей — переважно у школах на кшталт парафіяльних, з вчителями священиками, дяками чи паламарями⁸⁴. Загальна статистика така: зі 158 наказів дворянства та шляхетства лише в 35 заторкнуто питання освіти, однак найширші вимоги висловило українське панство, клопочучись і про кадетські корпуси, і про власний університет, і про жіночі навчальні заклади⁸⁵.

⁸² Наказ переяславського шляхетства // Сборник Императорского Русского исторического общества (далі — Сб. РИО). — СПб., 1889. — Т. 68. — С. 155–157. Сучасна генеалогія кропивнянських Дараганів не згадує Олександра серед дітей абшитованого полкового судді Дмитра і братів Петра Дмитровича (*Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. — К., 2004. — С. 265–266). Немає його і в В. Модзалевського (*Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. I: (А–Д). — С. 371–394). Дані про переяславських колегіантів 1766 р. взято: ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 280. — Арк. 52–54 зв.

⁸³ *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. — Харків, 1993. — С. 121–122.

⁸⁴ *Курмачева М.Д.* Проблемы образования в Уложенной комиссии 1767 г. // Дворянство и крепостной строй России XVI–XVIII вв.: Сборник статей, посвященный памяти Алексея Андреевича Новосельского. — М., 1975. — С. 243–251.

⁸⁵ *Рождественский С.В.* Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. — С. 283–285.

Невдоволення української еліти змістом освіти у 1770–1780-х роках могло посилюватися ще й у зв'язку з активним обговоренням на найвищому рівні, зокрема, під впливом просвітницьких уявлень, реформи системи освіти у Російській імперії та запровадження нової світської шкільної мережі⁸⁶.

Висловлюючись за створення інакших освітніх осередків, старшина стверджувала, що «латинські школи» Гетьманату придатні лише для освіти духовенства. Так, Григорій Винський, майбутній військовий родом із Чернігівщини, який студіював у Києві впродовж п'яти років (до середини 1768 р.), у своїх більш ніж ста сторінкових спогадах присвятив академії близько однієї сторінки. Його враженням від пережитої особисто науки відведено її половину: «Киевская академия, по назначению своему для духовенства, пеклась наиболее образоватъ людей в сие звание. Посему науки, преподаваемые в ней, были: грамматика, пиитика, реторика, философия, богословие и языки: латинский — как основание, польской — как истолковательный; по них греческий и еврейский — как нужные для разумения церковных писателей; немецкому и французскому хотя также обучали, но весьма недостаточно^{*}; прочия же науки там были совершенно неизвестны. Из сего можно видеть, что я, учившись весьма похвально, бывши в одной реторике три года, говоривши и писавши латинским и польским языками, как моими природными, имевши набитую голову тропами и фигурами, умевши состроить хрию правильную и превращенную, выехал из Киева настоящим, касательно необходимейших знаний, дурнем до того, что ежели бы добрый человек, квартировавший тогда в Киеве, канонерского полка штаб-юнкер Паченко, не показал мне первых правил арифметики, я бы принужден был считать по пальцам»⁸⁷.

Винський, звісно ж, «обміряв» тогочасну могилянську освіту своєю міркою, з огляду на власні потреби та з віддаленої часової перспективи. Однак подібні до його характеристики студій («по назначению своему для духовенства») та оцінки їх якості звучать у другій половині XVIII ст. непоодинокі. Вихованець Гальського, Лейденського та Стразбурзького університетів, автор «Черниговского наместничества топографического описания...» Шафонський, пишучи у середині 1780-х років про київські, чернігівські та переяславські «школи», згадав, що раніше у них навчалися

---

⁸⁶ Про Катерининські освітні реформи та роль просвітницьких настанов у їх підготовці див.: *Kusber J. Individual, Subject, and Empire. Toward a Discourse on Upbringing, Education, and Schooling in the Time of Catherine II // Ab Imperio. — 2008. — № 2. — P. 125–155.*

^{*} Якість навчання мов добре простежити на прикладі самого Винського: після Києва він продовжив на дев'ять місяців студії у приватному пансіоні в Глухові для опанування французької мови.

⁸⁷ *Винский Г. Мое время / Ред. и вступ. ст. П.Е. Щеголева. — СПб., 1914. — С. 13.*

«самых почтеннейших дети», проте «ныне, по неимению порядочных гимназий и университетов, достаточные дворяне содержат учителями иноземцев, а другие отдают в Москве, Петербурге и других местах в училища, в кадетские разные корпусы, а некоторые посылают в чужие края, так что уже в малороссийских латинских школах одни почти поповския и другия церковническия дети учатся»⁸⁸.

Син головного інспектора Кадетського шляхетського корпусу, вихованця Київської академії Григорія Полетики Василь на зборах дворянства Роменського повіту у 1801 р. теж типово для його середовища охарактеризував могилянські «школи»: «Доселе нет еще у нас хорошо учрежденных училищ для воспитания и обучения юношества. Киевское только носит имя Академии, а в самом существе своем заключает в себе одну только богословскую школу, наполненную монахами. Их толкования и пустые споры о том, что ум человеческий постигнуть не может, томят только юные умы, которые б должно более просвещать нужнейшими и в общежитии полезнейшими учениями. Вместо математики, точностию и ясностию своею приучающей нас к основательным рассуждениям, говорят там о метафизических тонкостях — вместо Истории, которой примеры столь нужны для образования юношества, о богословских тонкостях»⁸⁹.

Оцінку спрямування могилянського навчання як духовного дав Максим Берлинський — виходець із священницької родини, сам вихованець Київських Атен (1776–1786), який, до того ж, мав відношення не до військової сфери, як, скажімо, Винський, а безпосередньо до історії, зокрема, як автор написаної на рубежі XVIII–XIX ст. «Истории города Киева от основания его до настоящего времени». У другій частині праці («Топография города Киева») назва одого з підрозділів про устрій Києво-Подолу — «Академия духовная и Киево-Братский монастырь» — свідчить сама за

---

⁸⁸ Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из части коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года. — К., 1851. — С. 35.

⁸⁹ Цит. за: *Литвинова Т.* Освітні традиції дворянства Лівобережної України в другій половині XVIII — на початку XIX століття. — С. 59–60. Слід зауважити, що «малоросійське шляхетство» не було оригінальним у своїх закидах до гуманістичної школи. Приблизно у той самий час, що й Василь Полетика, на початку XIX ст., Гуго Коллонтай схоже відгукувався про школи, що їх провадили чернечі згромадження: «Szkoly nasze zakonne wprawiały młodzież w zbytnie nabożństwa praktyki, gadano im nieustannie o religii, o ncnocie i potrzebie poczciwego obcowania na świecie, lecz prócz prawideł chrześcijańskiej nauki nie mieli oni żadnego gruntu, jakie daje czysta filozofia moralna, dobrze zrozumiana nauka prawa natury, politycznego i ekonomicznego» (*Kolltąj H.* Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750-1764) / Opracował Jan Hulewicz. — Wrocław, 1953. — S. 137).

себе. У цьому коротенькому огляді академічної історії та локалізації навчального закладу Берлінський іменує його не інакше, як «духовним»⁹⁰.

Зрештою, «духовними» Київські Атени називаються вже і в офіційних документах. Для прикладу, згідно з іменним височайшим указом, даним Комісії про заснування училищ щодо укладення плану заведення університетів у Пскові, Чернігові та Пензі від 29 січня 1786 р., передбачалося, що «богословский факультет не должен входить в университеты; ибо по правилам, от предков наших принятым и от нас свято наблюдаемым, учение богословии присвоено училищам духовным, из коих не токмо две духовныя академии Московская Законоспаская и Киевская тем факультетом снабдены, но и всякая семинария может завести сие учение»⁹¹.

Таке резервування «латинських шкіл» за духовенством зауважує ще одну особливість вибору соціальними «верхами» місця для студій. Тоді вважалося, що навчатися слід не лише відповідним наукам, а й у достойному оточенні рівних собі однокашників. У проєктах освітніх реформ у Російській імперії XVIII ст. стверджувалося, що виховання «істинних синів батьківщини» якраз повинне прививати відчуття станової належності, а відтак отримувати його слід саме у станових навчальних закладах. До таких Татіщев, наприклад, відносив саме Кадетський корпус, а не, скажімо, Московську академію, де були вихідці із «подлих» станів⁹². Тож не дивно, що відкриті при новоствореному Московському університеті академічні гімназії ділилися за становим принципом — окремо дворянська, окремо для решти учнів («різночинницька»). Їх вихованці відрізнялися також формою мундира та окремо харчувалися. Дворяни традиційно частіше обирали французьку та німецьку мови та відвідували клас «художеств»⁹³. Вочевидь, козацька верхівка, все більше віддаючи перевагу новим навчальним закладам, переймалася не лише їхніми курикулумами, а й відповідними «статусними» речами, яких всестанові Могилянські «школи» не забезпечували вповні.

Заангажування козацької еліти питаннями освіти не обмежувалося благими намірами та планами відкривати нові навчальні заклади. Маємо й конкретну та промовисту дію — частково успішну реалізацію власного «просвітницького проєкту» у Гетьманщині, починаючи з кінця 1750-х років. Перші зусилля козацької старшини, спрямовані на більш-менш

⁹⁰ Берлінський М.Ф. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 245.

⁹¹ АйД. — К., 1908. — Т. V: Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Самуил Миславский (1783–1795 гг.). — С. 139. — № XXXIV.

⁹² Моряков В.И. Проблема воспитания «истинного сына Отечества» в России XVIII в. // Вестник Московского университета. — 2009. — Серия 8. История. — № 2. — С. 45–48.

⁹³ Рождественский С.В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. — С. 196, 238.

широке поширення елементарної освіти, зафіксовано у 1758 р. Саме тоді у ролі просвітника виступив лубенський полковник Іван Кулябка, який у донесенні гетьману просив дозволити обов'язкове навчання здібних козацьких синів «грамоти» у парафіяльних школах, а тих, «кои по изучению грамоти не способны покажутся, или в лѣтах переросли будутъ, техъ военной и артилерійской и другой къ войсковой службѣ принадлежащей экзерцицій заобучать». Кулябка аргументував свою пропозицію тим, що із багатьох сотень йому повідомляли, «что не только в сотенніе комисари, коймъ необходимо быть должно, грамотным, яко жъ та должность бываетъ всегда многотрудна, и простолюдинамъ непонятна; но и въ сотенніе старшини ко опредѣленію крайней есть недостатокъ въ грамотныхъ людяхъ, зачемъ въ инихъ сотняхъ не точію асауловъ и хоружихъ, но и атамановъ сотенныхъ нетъ грамотных и въ бываемиѣ въ походи, комендирацій по недостатку за многими сотенных старшинъ роскомандированіями, за сотенныхъ командировъ, наряжаются, и командируются зъ сѣлскихъ атамановъ и родовихъ козаковъ, такъ же неграмотніе»⁹⁴. У 1765 р. Генеральна військова канцелярія клопоталася про запровадження «лікнепу» в усіх полках. Детально відомо про виконання розпорядження у Чернігівському⁹⁵.

Перший відомий «просвітницький проект» української еліти⁹⁶ був, разом з тим, вельми консервативним за якісними параметрами. Принагідно звернемо увагу на дві особливості старшинських просвітницьких потуг. Перша — це достатньо запізніле звернення до лікнепу серед рядового козацтва. Тут можна, зокрема, пригадати, що про приклади поширення освіти серед, приміром, солдатів регулярної армії українська шляхта могла не лише чути, а й спостерігати за ними «під боком». Так,

---

⁹⁴ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів / Упоряд., автор передмови та комент. В.Й. Горобець. — К., 1993. — С. 75. — № 32 (при цитуванні збережено запропоновану упорядником пунктуацію, хоча, як видається, вона не завжди доречна).

⁹⁵ Максимович Г. Обучение грамоте и воинской экзерциции в Старой Малороссии в конце XVIII века // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца (далі — ЧИОНЛ). — 1913. — Кн. 23. — Вып. II. — С. 89–137; Панащенко В.В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1972. — № 2. — С. 103–108.

⁹⁶ О. Сидоренко, пишучи про Україну і Просвітництво, не згадує цього намагання організувати більш-менш широкий «лікнеп», хоча й згадує про віру представників української еліти Гетьманату в освіту як засіб для соціальної трансформації. Историк, натомість, для підтвердження цієї тези наводить інший факт — долучення Бантиша-Каменського до відкриття 1768 р. бурсацької бібліотеки в Києво-Могилянській академії (Sydorenko A. Ukraine and the Enlightenment // На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. — Київ-Нью-Йорк-Торонто-Париж-Львів, 2000. — С. 166).

наприкінці 1741 р. відбувалися заходи з організації школи у Глухові для малолітніх дітей тамтешнього гарнізону. У ній хлопців мали навчати писати, арифметики, інженерної та артилерійської і «протчим наукам»⁹⁷. Окреслена у Кулябчиному проекті навчальна програма увиразнює іншу патріархальну рису старшинського просвітницького проекту — звернення до традиційного, позбавленого будь-яких модернізаційних наголосів елементарного навчання для козацьких синів: і за програмою, і за вчителями (дяками), що його реалізували, це було типове парафіяльне шкільництво.

Застосування традиційної дяківської шкільної науки у козацьких просвітницьких зусиллях не завжди ставало у добрій нагоді при реалізації ідеї широкого поширення писемності, адже «алфавітизація» дітей інколи наштовхувалася на нерозуміння духовенства. На проблеми вказував у листах до київського митрополита Кулябка. Так, 13 грудня 1761 р., інформуючи владу про свої успіхи («... уже такихъ обучаючихся дѣтей набралось во всѣхъ полку моего сотняхъ до трехъ тысячъ и часъ отъ часу болшимъ числомъ прибавляются, зъ койхъ многыє уже и Псалтыри виучили, а иніє и писать обучаются...»), полковник просив вплинути на вчителів: «Особливо же учинить срогыя притвержденія куда надлежит архипастырскими указами всепокорнѣйше прошу, дабы дячки, по школамъ обрѣтаючієся при церквахъ, отнюдь безъ пашпортовъ и свидѣтелства приходскихъ священниковъ и сотеной старшини не бродили, а малчиковъ дѣтей козачихъ прилѣжно бы и с пилностію досматривали и обучали, якожь оныє дячки не только годовую от прихожанъ и от всякого малчика особливо за обученіє по договору получаютъ заплату. Да и попи сѣлскіє такихъ дячковъ въ посланки и въ поездки съ собою и домашними ихъ не употребляли бы, ибо зъ того чинится въ обученій дѣтей помѣшателство и остановка. Да и приходящихъ безъ свидѣтелства и пашпортовъ бродягъ по школамъ не принимали бы, но отсилали бѣ оныхъ на уряди, понеже многіє у господъ служители, починивъ воровства, по школамъ укриваются...». Кулябка скаржився, що про все те раніше від консисторії і від полкової канцелярії надходили розпорядження до протопопів, «точію никакова успѣху не послѣдовало»⁹⁸.

Майже за рік, 8 листопада 1762 р. лубенський полковник знову писав до київського митрополита, повідомляючи, що попри його минулорічні прохання розібратися з дяками та ствердну відповідь владу, від сотених старшин стало відомо, що деякі міські та сільські священники «и нынѣ дячков во всѣ свои привати, поездки и посылки употребляютъ, работа

⁹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 8189. — Арк. 1а.

⁹⁸ НБУВ. ІР. — Ф. 160. — Спр. 518. — Арк. 332-333.

оними какъ бы своими поддаными безпрестанно, и тѣмъ въ изобученіи козачихъ дѣтей причиняють немалую остановку и помѣшателство».

Ще більше проблем із реалізацією задуму широкого «лікнепу» з навчанням виникало через те, що ієреї «ежечастимъ тѣхъ дячковъ безъ вѣдома и согласія парохіанъ, по однимъ своимъ прихотямъ, умышленно перемѣнами и вовся пресѣкають оноє козачихъ дѣтей ученіє».

Як приклад, Кулябка наводив ситуацію у Пирятинській протопопії, де курінський намісник Павло і його брат Андрій Петрановські переслідували наставленого парафіянами здатного до викладання дячка Григорія Чубаровського, бажаючи поставити до церковної служби своїх синів. Петрановські добилися свого, проте виявилось, що їхні чада «къ пѣнію неискусны, а къ ученію дѣтей за безпрестаннымъ пянствомъ, а къ тому неприлѣжаніємъ крайне не годятся». Зрештою, ці нові дячки посварилися між собою і, залишивши школу пустою, живуть по власних домівках, а коли вибрані для науки хлопці до них приходили на навчання, «то оныє ихъ не обучая книжного чтенія, употребляютъ въ домашніє послуги». Згадані церковнослужителі не слухалися навіть сотника, який покликався на відповідне митрополиче розпорядження, «съ нарѣканіємъ будто єму, сотнику, до того и дѣла нѣтъ». Кулябка, нагадуючи, що від «онихъ малчиков какъ найлутче писменной грамоты изобученію, отъ чего по времени не точно онымъ дѣтямъ, но и всему отечеству явно видная полза слѣдуєтъ», знову просив преосвященного розпорядитися, аби у Лубенському полку міські та сільські священники дячків у свої «привати» не використовували, без згоди парафіян не переміняли та не приймали по школах «бродяг», чинячи такими діями перешкоди у навчанні грамоти⁹⁹.

Реакція на шляхетські освітні проекти

Інший бік медалі, на який слід поглянути, — реакція самих «латинських шкіл» Українського Гетьманату на виклики часу та шляхетські закиди. Відразу зазначимо, що академічні достойники розуміли потреби окремих змін, однак не завжди мали можливість втілити їх у життя, або ж робили це не відразу.

В'ялість реакції добре помітно, коли порівняти українське шкільництво із сусіднім річпосполитським. Так, єзуїти, від яких Петро Могила перейняв модель навчального закладу, проектуючи православний колегіум

---

⁹⁹ Там само. — Арк. 510—511 зв.; див. також: *Н.П.* Опыт обязательного обучения козацких детей грамоте в Лубенском полку, в 1762 году // Киевская старина. — 1906. — № 1. — С. 3—5.

у Києві, у XVIII ст. зробили кілька суттєвих кроків, аби модернізувати навчальні програми та пристосувати їх до вимог часу. Зокрема, зазнали певних змін не лише традиційні виклади гуманістичного шкільництва, в яких, приміром, ширше стала використовуватися польська мова, а й до «старої» програми додалися нові предмети. Крім вивчення німецької та французької мов¹⁰⁰, започаткованого вперше 1709–1710 навчального року у Сандомірі, окремих предметів історії та географії приблизно від 1740 р., як ілюстрацію можна привести поширення у колегіумах Товариства курсів математики та фізики. Ще у 1728 р. у Красному Ставі було відкрито дворічний студіум для підготовки викладачів математики. Від 1743 р. важливим центром фізико-математичних наук став Львів, де єзуїти мали навіть свою спеціалізацію — акцент на військовому спрямуванні¹⁰¹. Та найбільшою модернізацією шкільництва (і не лише того, яким опікувалося Товариство) стало створення у Речі Посполитій у XVIII ст. мережі Collegium Nobilium¹⁰².

Шляхетські колегіуми, що їх не знала козацька Україна, якраз і мали задовольнити потреби у навчанні сильних світу, зокрема, через інакше наповнення навчальної програми. Нові школи створювалися спеціально

---

¹⁰⁰ Роль мови освіченої Європи — латини впродовж ранньомодерного часу хоча й зберігала формально-символічну функцію, все ж поволі знижувалася. Поступово латина витіснялася з багатьох сфер ужитку. У різних частинах Європи цей процес тривав з різного інтенсивністю: раніше нові мови посунули латинську в освіті, приміром, в Англії. В Угорщині ж вона протрималася до XVIII, а от в Хорватії — до XIX ст. (Див.: *Houston R.A. Literacy in Early Modern Europe.* — P. 24–25).

¹⁰¹ *Piechnik L., S.J. Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów.* — Kraków, 1994. — S. 183–209.

¹⁰² Ці навчальні заклади не були фактом лише річпосполитської історії освіти. Єзуїти практикували їх в інших країнах, що зайвий раз засвідчує, що такі заклади були на часі. Так, у Відні Товариство відкрило подібну школу у 1746 р. На честь Марії Терезії, тоді австрійської ерцгерцогині і правительниці Нижньої Австрії та міста Відня, яка сприяла цій акції, вона отримала назву «Collegium Nobilium Theresianum Societatis Jesu». Від створення цього закладу веде відлік реформа шляхетської освіти у монархії. Серед перших вихованців колегіуму були представники австрійської аристократії, зокрема, сини канцлера, кабінет-секретаря імператриці та ін. (Див.: *Хаванова О.В. Заслуги отцов и таланты сыновей: венгерские дворяне в учебных заведениях монархии Габсбургов. 1746–1784.* — С. 78–89). Цікаво, що навіть у Москві, де єзуїтська школа діяла короткий час (1701–1719 рр.), серед її близько 30 російських та іноземних учнів фігурували прізвища тогочасних можновладців (Наришкін, Долгорукий, Апраксін і Голіцин). Відкриваючи заклад, єзуїти очікували попит на німецьку мову, а також викладали геометрію й алгебру (*Шлафли Д.Л., младший. Педагогическое наследие иезуитов в России Екатерины II // Россия и езуиты. 1772–1820.* — М., 2006. — С. 145–146). Щоправда, елітним в Росії став коледж Товариства, відкритий значно пізніше, 1803 р., у Петербурзі; тоді у ньому навчалося понад 50 представників благородних сімей; у 1820 р. був закритий, а єзуїти вигнані (*Цимбаева Е.Н. Иезуиты XVIII века и их влияние на формирование русского католицизма // Там само.* — С. 311).

для окремого навчання дітей привілейованого стану: магнатерії та багатії шляхти. Collegium Nobilium функціювали як окремі інституційні одиниці з власним ректором та викладачами. Навіть якщо у невеликих закладах, як-от Острозі та Любліні, у шляхетських колегіумах викладали ті самі професори, що й у публічній школі, вони робили це в інший час. Загалом же освітні осередки для синів еліти мали окремі будівлі, бібліотеку та господарство. Курси і процес організації навчання та перевірки знань вихованців також відрізнялися, пристосовуючись до потреб часу і студентського контингенту. Так, у Варшаві, де від 1727 р. існував Collegium Nobilium театинів¹⁰³, у 1740 р. подібний заклад створили піари, а 1752 р. дійшла черга й до єзуїтів. В осередку останніх, крім традиційної програми гуманістичної публічної школи Товариства, функціювали окремі математичний та французький класи, у програмі значилися спеціальні лекції з права, географії, історії, студіювалася цивільна та військова архітектура, а також були заняття з фехтування, танців, малювання¹⁰⁴. В інших шляхетських колегіумах студентам викладалися також боротьба та верхова їзда¹⁰⁵. За свідченням Кітовіча, після таких «ноу хау», як навчальні осередки для дітей сильних світу, єзуїтські публічні школи здрібніли як кількісно, так і якісно — через перехід кращих професорів до нових елітних закладів. У 1759 р. світ побачила навіть спеціальна брошура, спрямована проти нововведень, — «Skarga ubogiej szlachty na otworzone w Polsce konwikty»¹⁰⁶.

Намагання річпосполитської шляхти відокремитися у навчанні від «недостойного» товариства простолюду добре простежується у XVIII ст., особливо від 1760-х років, на прикладі соціального походження студентів Краківської академії: навчальний заклад все менше відвідують діти «сильних світу», кількість яких на цей час вже не сягала більше 15% у загальній чисельності всіх вихованців, хоча у попередні десятиліття вона становила 20–30%¹⁰⁷. Щоправда, річпосполитське конкурентне розмаїтє шкільництво в окремих регіонах мало свою «спеціалізацію». Так, у західній частині Руського воєводства єзуїти навчали найперше шляхетських дітей, а от піари вважалися вчителями для міщан чи селян, хоча, звісно ж, і в одних, і в інших студіювали й шляхетські сини¹⁰⁸.

¹⁰³ Piechnik L., SJ. Jezuickie Collegium Nobilium w Warszawie (1752–1777) // Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. — S. 151.

¹⁰⁴ Ibidem. — S. 151–182.

¹⁰⁵ Kolegium szlacheckie (Collegium Nobilium) // Encyklopedia wiedzy o jezuitach namiemiach Polski i Litwy 1564–1995. — Kraków, 1996. — S. 291–292.

¹⁰⁶ Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III. — Wrocław–Warszawa, 2003. — T. I. — S. 81–82.

¹⁰⁷ Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764. — Kraków, 1964. — T. I. S. 375.

¹⁰⁸ Pelczar R. Szkolnictwo w miastach zachodnich ziem województwa Ruskiego (XVI–XVIII w.). — Rzeszów, 1998. — S. 107–108, 151–152.

Отож, могилянські «сусіди» — єзуїти — у XVIII ст. достатньо успішно реагували на виклики часу і навіть змогли й надалі залучати до своїх закладів дітей аристократії. Не відставала й світська річпосполитська влада, відкривши для середньої та дрібної шляхти у 1765 р. Корпус кадетів (інша назва — *Szkoła Rycerska*), що, як і подібні навчальні заклади у Російській імперії, мав виховувати не лише військових, а й добре освічених службовців у публічній цивільній сфері. Через його стіни до 1794 р. пройшло до 1000 осіб¹⁰⁹.

Що ж робили у Києві? В академії збагатити курс німецькою змогли лише 1738 р., яка надалі читалася із перервами, що залежало від наявності викладача, французькою — 1753 р. У 1740–1741, 1743–1744, 1746–1747 навчальних роках окремо курсів математики, географії (чи окремого викладача з них) у Могилянських Атенах не було, так само, як у 1751–1752, 1752–1753 навчальних роках. І лише у вересні 1753 р. в академії у переліку професорів з'явився окремий викладач математики, що читав саме цей курс. Однак через рік, перед початком наступного навчального періоду, у планованому переліку професорів він вже не фігурував, як і в наступні найближчі роки. Щоправда, 1756 р. викладання арифметики ділив разом із навчанням грецької мови Віктор Ладиженський¹¹⁰. У середині 1760-х років могилянці, напевне, доповнювали науку «познанням» глобуса, знаннями з географії, а також скороченими відомостями з універсальної історії, проте вони, вочевидь, як і раніше, не фігурували як окремі предмети¹¹¹. Це, звісно, не значить, що могилянські вихованці дійсно не вміли лічити, як зазначав Винський. Навпаки, арифметика, наприклад, у 1758–1759 навчальному році вивчалася з другого рівня студій — інфіми. Причому тоді вже починали опановувати, як і в сучасній початковій школі, додавання, віднімання, множення та ділення. Затим у граматиці до арифметики (зокрема, практикуванні у дії ділення) додавалася географія — і «математична», й «історична». Студіювання цих предметів продовжувалося у синтаксисі і аж до риторики. «Філософи», натомість, продовжували поглиблювати знання про частини світу, читаючи відповідну літературу німецькою мовою. Але, як бачимо, навчання таких секулярних предметів не носило самостійного характеру, могло поєднувати одночасно кілька завдань (наприклад, паралельне опанування мови) та й

¹⁰⁹ *Lukowski J. Liberty's Folly. The Polish-Lithuanian Commonwealth in the eighteenth century, 1697–1795.* — London–New York, 1991. — P. 221.

¹¹⁰ *Аид.* — Т. I. — Ч. 1. — С. 198–199, 203 — № XXXIII; Т. II: (1751–1762 гг.). — Киев, 1905. — С. 97–98. — № XXXVI; С. 133–134. — № LI; С. 173–175. — № LXIX.

¹¹¹ Про їх викладання довідуємося з доповіді імператриці генерал-губернатора Глібова 1766 р. (*Аид.* — Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). — С. 340. — № XXXV).

навряд чи було глибоким. Скажімо, чотири арифметичні дії вивчалися від самого початку ознайомлення з ними аж до риторики¹¹².

Цікавий приклад того, як у Києві викладання філософії намагалися очистити від «смиття схолястиків», датований 1755 роком. Тоді префект академії Давид Нащинський прохав митрополита дозволити читати курс не за Пурхоцієм, позаяк «ныни во всей Европи принята и толкуемая Волфианская философия превосходно полезнее, понеже основательнее, вразумительнее и твердее от Пурхоциевой», а за сучасником Баумайстером. Цю ініціативу підтримав також колишній могилянський професор, а тоді вже білоруський владика Георгій Кониський, до якого за порадою звернувся його київський колега¹¹³. Відтак, від середини століття стара єзуїтська філософія, що раніше викладалася у Києві, не лише вважалася застарілою, а й була змінена на нову вольфганську (за припущенням дослідників, чи то під впливом німецьких університетів, чи через внутрішні зміни у філософуванні Товариства і послаблення його впливу на київських професорів)¹¹⁴.

Реагували в академії і на загрозливі тенденції 1760-х років. Факти з історії навчального закладу того часу засвідчують, що він намагався оперативно відповідати на нові виклики та загрози, які йшли з боку еліти та звучали у не менш загрозливому контексті. Тривожні для професорів репліки лунали у час, коли посилювалося недолюблювання могилянських вихованців у Російській імперії. Як писав 16 червня 1763 р. до невідомої особи білгородський єпископ Йоасаф, прохаючи по прочитанні знищити листа, «Беда, да горе! Все тепер малороссияне везде в крайнем презрении»¹¹⁵. Ця фраза влучно передає ставлення тогочасної царської влади до українського чорного духовенства, що не підтримувало політику Катерини II, зокрема, щодо секуляризації церковних маєтків, яка остаточно завершилася 1764 р. Яскравим хрестоматійним прикладом відкритого спротиву тут слугує доля ростовського митрополита Арсенія Мацієвича (арештований у 1763 р.). Більше того, у 1762 р. стається, як вважається, знакова подія, що визначила подальше відношення Катерини II до ієрархів з

¹¹² АИД. — Т. II: (1751–1762 гг.). — С. 328–329, 331–333. — № СIII.

¹¹³ Там же. — С. 175–181. — № LXX (цит.: С. 176, 179). Оригінал листа-відповіді Георгія Кониського // Державний архів м. Києва. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 1–2 зв.

¹¹⁴ Див. детальніше: *Симчич М.* Зауваги до впливів на викладання філософії в Києво-Могилянській академії кінця XVII–XVIII ст. // Київська Академія. — 2006. — Вип. 2–3. — С. 74–85; *Його ж.* *Philosophia rationalis* у Києво-Могилянській академії. Компаративний аналіз могилянських курсів логіки кінця XVII — першої половини XVIII ст. — Вінниця, 2009. — С. 143–144.

¹¹⁵ АИД. — Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). — С. 44. — № X.

Гетьманщини. 18 липня при розгляді одного із сенатських законопроектів на спільному засіданні Синоду й Сенату відбувся чіткий етнічний поділ при висловленні «за» і «проти» на єпископів-українців та владик-росіян. Саме останні підтримували державні заходи, тоді як перші виступили проти. Відтак, імператриця почала надавати перевагу «великоросам» при номінуванні на кафедри, монастирські настоятельства тощо.

Неприятнь до «малоросів» поширювалася й на Київську академію. Саме її вихованців Катерина II звинувачувала в одному з листів у «нена-сытном властолюбии»¹¹⁶. Після скасування гетьманства 1764 р. вона радила в особливій інструкції новопризначеному президенту Малоросійської колегії графу Румянцеву звернути увагу на могилянські «школи». Слова імператриці засвідчують зовсім не поблажливе ставлення до навчального закладу: «Не безизвестно, что обучающиеся богословию и определяющие себя здесь к чинам духовным в самых малороссийских училищах по развратным правилам римского духовенства заражаются многими нена-сытного честолюбия началами»¹¹⁷.

Вже через рік у петиції Румянцева до імператриці йшлося про потребу забрати в єпархіальній владі Братський монастир з маєтностями і розмістити на його території університет¹¹⁸. А в 1767 р., вказуючи Мало-російській колегії на те, які «недостатки» при складанні інструкції депутату від колегії до Законодавчої комісії слід згадати, граф, поміж іншим, згадував місцеві навчальні заклади: «к обучению юности здесь хотя и есть школы и так называемая в Киеве академия, однакож оне отнюдь не на тех правилах основаны, каковы ея императорскому величеству угодно пода-вать к исправлению народа»¹¹⁹.

Зрозуміло, що київські професори навряд чи знали зміст інструкції або донесень сановника, однак не могли не відчувати пануючих на той

---

¹¹⁶ Смолич И.К. История Русской Церкви. 1700–1917. — М., 1996. — Ч. I. — С. 199 та наст.

¹¹⁷ Цит. за: Петров Н.И. Введение // АИД. — Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). — С. VI.

¹¹⁸ Миловидов Л. Проекты університету у Києві у другій половині XVIII в. — С. 301–302. За припущенням Лазаревського, Рум'янець, попри пряме датування згаданого документа 1765 р., не міг укласти проект освітньо-інституційних змін відразу по прибутті до Глухова за браком часу на ознайомлення зі станом справ, а зробив це пізніше, наприкінці 1760-х років (Див.: Лазаревский Ал. По поводу ста лет от смерти графа П.А. Румянцева // Киевская старина. — 1896. — № 12. — С. 389–390). Однак, якщо взяти до уваги подібність пропозицій головного «малоросійського» адміністратора та гетьмансько-старшинських прохань 1764 р., а отже — можливості лобювання ним шляхетських інтересів, доказовість такого припущення виглядає сумнівною.

¹¹⁹ Акты по управлению Малороссиєю гр. П.А. Румянцева, за 1767 г. // ЧИОНЛ. — 1891. — Кн. 5. — Отд. III. — С. 107.

час настроїв, що, до речі, засвідчують і цитовані слова білгородського владики. Відповіддю як на невдоволення характером навчання з боку української еліти, так і на державні секуляризаційні заходи, до яких прив'язувалася й реформа навчальних закладів у російських єпархіях (цим теж опікувалася Комісія по церковних маєтках¹²⁰), стало запровадження нової інструкції 1763–1764 рр. Вона, поміж іншим, включила окремі положення із проекту реформування російських єпархіальних шкіл (приміром, введення, хоча й у «німецькій школі», географії), а її автор — ректор Самуїл Миславський у процесі підготовки документа заглядав до регул іноземних академій, намагаючись наслідувати деякі практики, та рекомендував користуватися у навчанні виданими Академією наук, Московським університетом і Кадетським корпусом посібниками¹²¹.

Інший хід, до якого вдалася могилянська професура, — залучення на свій бік київського генерал-губернатора Глібова. Результатом перемовин стала доповідь Глібова імператриці. Микола Петров датував її, публікуючи, часом подання — 1 лютим 1766 р. і загалом згадував саме під цим роком¹²². Однак архівна копія засвідчує, що документ вже був готовий 1765 р.¹²³ Отож, це з більшою долею вірогідності дозволяє запідозрити в якості поштовху до співпраці академії й чиновника гетьмансько-старшинську петицію 1764 р.

На початку докладу Глібов мотивував свій вчинок, при цьому слова вельможі мали засвідчувати його службову зразковість: позаяк генерал-губернатор зобов'язаний сповіщати «о всех истинную ползу приносящих благоустроениях», то він і наважується «о усмотренных по бытности [...] в Киеве обстоятельствах тамошней академии наук [...] краткое всеподданнише поднесет объяснение». Затим йшла історія навчального закладу.

---

¹²⁰ Із Комісії по церковних маєтках виділили дві комісії, що спеціально займалися долею духовної школи, — 1763–1765 рр. та 1766 р. Показово, що душею першої був Григорій Миколайович Теплов, автор найранішого проекту заснування університету в Україні у Батурині (1760 р.), складеного для гетьмана Кирила Розумовського. Причиною відкриття такого закладу, поміж іншим, називалися невідповідність вже існуючих «шкіл» новим вимогам та брак добрих учителів (*Петров Н.И.* Киевская Академия в царствование императрицы Екатерины II (1762–1796 гг.) // ТКДА. — 1906. — Кн. 7. — С. 467–468; *Миловидов Л.* Проекты університету у Києві у другій половині XVIII в. — С. 299–300).

¹²¹ Огляд інструкції див.: *Петров Н.И.* Введение // АиД. — Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). — С. XIII–XVI. Там само див. матеріали про укладення та затвердження інструкції у 1763–1764 рр. (С. 50–112. — № XII).

¹²² АиД. — Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). — С. 338–342. — № XXXV; *Петров Н.И.* Введение. — С. XI, XXI.

¹²³ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 4736. — Арк. 1–6 зв.

Наступна частина доповіді кількома реченнями розповідала про зміст навчання, чисельність вихованців, трохи детальніше — про недостатнє утримання викладачів та студентів і закінчувалася пунктом про заслуги навчального закладу.

Із усього викладеного, як резюмував Глібов, можна побачити, «скол давно Киево-Братская академия наук основана», які мала привілеї, її сучасний стан та «скудное» утримання, «и коликой напротив того от просвещения науками юношества империи вашего императорского величества происходит плод». Відтак генерал-губернатор просив підтвердити привілеї навчального закладу, видавати на утримання викладачів та бідних вихованців хоча б таку суму, як Харківському колегіуму, заснувати для забезпечення навчальних потреб типографію для публікації літератури різними мовами, а видання церковних книг пожалувати Лаврській друкарні.

Крім цих пропозицій, другою після прохання підтвердити попередні привілеї йшла ще одна, що виглядає прямою відповіддю на гетьмансько-шляхетські плани: Могілянська академія мала передатися «для лучшего возстановления и распространения наук в дирекцию киевского митрополита с киевским губернатором, ибо под защитою обеих науки всемерно лутче процветат могли б», а не гетьмана та преосвященного, як пропонувалося у козацькій петиції 1764 р. Ще одна репліка Глібового доповіді так само засвідчує, що перед її укладачами маячила старшинська загроза перетворення закладу на університет із чотирма факультетами. За словами російського чиновника, більша матеріальна підтримка не лише допомогла б професорам, стимулювала «к лутшему их о учениках [...] попечению», а останніх до успішніших студій, «но и директорам способ подала б как к прибавлению еще двух факултетов математического и медицинского, так к выписанию искусных учителей немецкого и французского языков»¹²⁴ (вочевидь, це був контрвипад проти шляхетської ідеї закладу із чотирма факультетами).

Намагалися професори брати реванш і на «ідеологічному фронті», спростовуючи козацькі претензії на перебудову закладу, що аргументувалося його створенням гетьманом Петром Сагайдачним (саме у 1760-х роках з'явилося перше у XVIII ст. пов'язання академічної історії з «фундаторкою» Галшкою Гулевичівною, що заперечувало козацьку першість у заснуванні Київського колегіуму¹²⁵), а також виопуклюючи свої заслуги

¹²⁴ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 4736. — Арк. 1–6 зв; АиД. — Т. III: Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могілянський (до 1770 г.). — С. 338–342. — № XXXV.

¹²⁵ Див. детальніше: *Яременко М.* Пам'ять про Галшку Гулевичівну в Києво-Могілянській академії у XVIII столітті: пригадування чи вигадання? // Київська Академія. — 2009. — Вип. 7. — С. 18–43.

перед державою та наголошуючи на знаках уваги попередніх монархів до київських «шкіл» (відтоді в академічних «історіях», писаних для Синоду, почали наголошувати, що у царській грамоті 1701 р. «Киевския училища наименованы Академиєю»)¹²⁶.

Питання часткового приведення академічного курікульому до вимог часу піднімалося також у наказах духовенства до Законодавчої комісії¹²⁷. Представники Київської митрополії у своїх розлогих, викладених у 74 великих пунктах¹²⁸, проханнях 1768 р. про оборону старовинних прав, урівняння їх зі шляхетськими та відновлення пов'язаних з ними економічних пільг згадали наприкінці — у позиціях № 51–58 — про Могилянську академію. Тут йшлося про підтвердження раніше наданих прав та

---

¹²⁶ Ця царська грамота дала підстави дослідникам твердити про надання «школам» академічного статусу на кшталт єзуїтських академій університетського типу. Останнім часом в російській історіографії навіть ведеться дискусія, чи не слід від Київського та Московського навчальних закладів, «православних університетів докласичного типу», вести відлік університетської освіти в Російській державі (Див. детальніше: *Андреев А.Ю.* Начало университетского образования в России в отечественной и зарубежной историографии // Отечественная история. — 2008. — № 4. — С. 157–169). Однак Київські Атини не можуть прирівнюватися до Краківської, Віленської та подібних академій найперше за формальними ознаками (не присуджували звань, не мали відповідного правового статусу). Непорозуміння дослідників починається від перебільшення значення грамоти Петра I, що стала реакцією на конкретну ситуацію і не дарувала академії самоврядного статусу, а лише регулювала один конкретний аспект — стосунки студентів із міщанами. Навпаки, документ 1701 р. чіткіше визначив ієрархію підпорядкування могилянських ректора та префекта, які мали чинити управу винним у проступках вихованцям. Якщо ж ця первинна «інстанція» не справлялася зі своїм обов'язком, то слід було скаржитися на могилянське керівництво київському преосвященному, у відомстві якого знаходився навчальний заклад. Коли ж і той не наводив справедливого порядку, то скарги мав приймати київський воевода. Про інші аспекти самоврядності у внутрішньому житті не йшлося взагалі, та їх і не було. Навпаки, тогочасна українська ситуація обумовлювала кількापверхове підпорядкування «шкіл». Крім митрополита, воеводи чи генерал-губернатора та гетьмана, упродовж XVIII ст. академія була підзвітною Синоду, а подеколи долі її професорів вершила безпосередньо воля монарха (детальніше про значення грамоти 1701 р. див.: *Яременко М.* Чи був 1701 рік рубіжним для Могилянської академії у прийнятті київських професорів XVIII ст.? // 350-lete Unii Hadziackiej (1658–2008). — Warszawa, 2008. — S. 623–637).

¹²⁷ Аналіз їх наказів див.: *Когут З.* Російський централізм і українська автономія... — С. 146–149.

¹²⁸ Дослідники вказують, що «київські пункти не просте заявлення потреб і бажань духовенства, а широка дисертація на тему про переваги старих вольностей духовенства; це захист прав, заснований на глибокому знайомстві укладачів зі своїм предметом». Грунтовність проведеної у Київській єпархії роботи стає ще виразніше помітною при порівнянні зі значно меншими та скромнішими наказами від Чернігівської та Переяславської єпархій (Див.: *Теличенко И.* Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // Киевская старина. — 1890. — № 9. — С. 252–253).

привілеїв, непідлеглість вихованців та професорів світському суду, покращення матеріального утримання, надання вихованцям переваг перед неученими на посідання світських чинів та парафій і настоятельств, а також законодавче полегшення церковної кар'єри. Пропозиції якихось змін до організації навчання натомість на фоні решти були вкрай лаконічними: «К вящшему же распространению наук и для большего просвещения учащагося юношества, кроме имеющих ныне учителей для оных еврейскаго, греческаго, немецкаго и французскаго языка и для наук: истории, географии и арифметики, нужно иметь особливых православного греческого исповедания учителей, и для их надобно особое жалованье с тем, чтобы они единственно в показании и обучении тех наук и языков труды свои с ревностию полагали».

Крім цього, додатково збільшити час викладачам планувалося не лише через зменшення «педагогічного навантаження», а й завдяки звільненню від проповідування у Братському монастирі: для казнодіяння передбачалося двоє спеціально обраних осіб¹²⁹.

У приблизно такому ж дусі — доповнення до навчальної програми нових предметів на вимогу часу — діяли у «школах» у 1780-х роках, коли київським митрополитом став колишній моголянський ректор Самуїл Миславський. На думку дослідників, його реформаційні заходи головно спрямовувалися на наближення академічного курсу до університетського (викладання теоретичної та практичної арифметики російською мовою за підручником Московського університету, поезії — за російськими посібниками, зокрема, Ломоносова тощо)¹³⁰. Ілля Тимківський, який тоді навчався у Києві, згадував, що окремо слухав географію, історію, «чисту математику» з геодезією та фортифікацією, що викладалися спеціальними вчителями¹³¹.

Порівнюючи успішність моголянського та єзуїтського шкільництва, не слід забувати іншого, конкретнішого, контексту Російської імперії, де нові навчальні заклади створювалися від перших років XVIII ст. Не переобтяжуватимемо текст хрестоматійними прикладами про світського характеру пушкарську (артилерійську) школу (1701 р.), медичне училище (1707 р.), інженерну школу (1712 р.), які відвідували, зокрема, діти

---

¹²⁹ Орловский П. К истории малороссийского духовенства // Киевская старина. — 1896. — № 9. — С. 53; Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII века (по пунктам малороссийского духовенства, представленным в Екатерининскую комиссию для составления нового уложения). — К., 1904. — С. 75–85.

¹³⁰ Титов Ф., прот. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.). Историческая записка. — Изд. 2-е. — К., 2003. — С. 262–263.

¹³¹ Записки Ильи Федоровича Тимковского. — Стб. 1413.

майстрів, цифирні та гарнізонні школи, епізодичне функціонування інших навчальних закладів, зрештою, появу академічної гімназії, шляхетських корпусів та Московського університету. У другій половині XVIII ст. у Російській імперії школи при парафіяльних архиєреях перетворювалися на станові закриті навчальні заклади для духовенства. Зокрема, у Московській академії навчалися лише діти церковно- та священнослужителів, а виняток зробили тільки для синів типографських службовців, та й то тих, батьки яких самі походили з родин духовенства¹³². У цьому закладі відомі випадки заборони навчатися вихідцям зі світських родин навіть у першій третині XVIII ст.¹³³ Тобто, російські школи, що їх заснування свого часу так чи інакше взорувало на київську модель, швидше за українські еволюціонували до виключно духовних освітніх осередків. У Могилянській академії, попри збільшення з часом серед вихованців дітей духовенства, двері для бажаючих навчатися з інших станів залишалися відчиненими.

Підсумовуючи, слід сказати, що Київська митрополія, яка вела швидше «оборонні бої», не завжди могла досягнути достатніх успіхів у модернізації навчання. Якщо деякі починання у Могилянських Атенах цілком перегукуються з єзуїтськими чи тими, що запроваджувалися в Російській імперії, їх реалізація інколи бажала кращого. Вочевидь, це зумовлено загальними освітніми тенденціями у Російській імперії, де держава «згори» засновувала школи для дворянства (кадетські корпуси), а «латинські училища» на офіційному рівні у другій половині XVIII ст. трактувалися, достоту як і козацькою старшиною, «духовними» школами. Так виглядає, що і в самій академії згоджувалися лише на часткову модернізацію освіти, без зміни самого кістяка звичної шкільної моделі. Часом причина могилянських невдач у нововведеннях була банальною — відсутність матеріальних можливостей. Прикладом тут може слугувати, зокрема, викладання нових мов. Однак дати таку відповідь на потребу еліти Гетьманщини в інакшій від традиційної освіті, якою були Collegium Nobilium, у Києві не змогли. Згадані вище критичні репліки старшини та її пропозиції реформувати академію добре підтверджують такий висновок. Могилянські Атени «хронологічно» перевершив навіть Харківський колегіум, у якому не лише викладання географії та історії розпочалося до 1741 р., німецької та французької мов і математики та геометрії при єпископі Петрі Смелічі (1736–1742). Вочевидь, чи не першу роль у можливості такого доповнення навчальної програми відіграв економічний потенціал колегіуму, який за забезпеченням матеріальними ресурсами займав перше

¹³² Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра. — Казань, 1873. — С. 109–110.

¹³³ Смирнов С. История Московской славяно-греко-латинской академии. — М., 1855. — С. 179.

місце серед українських «латинських шкіл» та одне з перших у всій імперії серед подібного типу навчальних закладів¹³⁴. Зрештою, у Харкові були створені 1768 р. спеціальні «додаткові класи», де бажаючі окремо студіювали французьку, німецьку та італійську мови, математику, геометрію, геодезію, архітектуру, живопис, малювання, історію, географію, а з часом вокальну та інструментальну музику. Щоправда, як показав В. Маслійчук, «новоприбавочные классы» функціонували радше як окремий заклад, а не додаток до тамтешніх «латинських шкіл», та з'явилися не з місцевої ініціативи¹³⁵.

Рядове козацтво й освіта

Гостра критика українським шляхетством «латинського шкільництва» Гетьманату — справа другої половини XVIII ст. Вищенаведені факти слугують яскравою ілюстрацією заангажування старшини питаннями освіти, що навряд чи склалося раптово. Натомість у першій половині XVIII ст., схоже, козацьку еліту цілком задовольняла Київська академія. В універсалі гетьмана Івана Скоропадського від 2 червня 1714 р. так оцінювалася роль навчального закладу: «... барзе взираючи на обитель Киевомогилянскую братскую всему отечеству нашему благопотребную, где малороссийские сынове належитое в науках имеют наставление, до цвеченья всяких добрых дел и благонравных поступков свою исправляют юность и оттуду на подпору церкви православной и отчизны просвещенным разумом исходят ...»¹³⁶.

Отож, саме козацька еліта і мала безпосередні стимули, аби прагнути отримувати шкільні знання. Що ж до освіти рядових представників стану, то немає підстав твердити про існування спільних для всіх спонук навчатися. Загалом навіть питання їх письменності залишається невивченим до сьогодні. Зате окремі випадки ставлення до освіченості тогочасних «людей зброї» занадто промовисто вказують на їх нерозуміння потреби «заправлятися» науками. Так, одне зі свідчень відношення до книг компанійців навів Ілля Турчиновський. За наклепом Іллю арештували козацькі найманці за розпорядженням сотника і забрали у нього одяг та книги. Коли ж непорозуміння виявилось, речі та гроші хлопцеві повернули, однак не його дружки, адже після арешту сотник компанійців пропив їх першими: «а книжки шинкарці отдал за цебер меду, ібо не худіє книжки були»¹³⁷. Як можна

¹³⁴ *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — Харків, 1999. — С. 24–28, 93, 95, 97–99.

¹³⁵ *Маслійчук В.* «Новоприбавочные классы»: спроба світського навчального закладу у Харкові 1765–1775 рр. // Київська Академія. — 2013. — Вип. 11.

¹³⁶ НБУВ. ІР. — Ф. 312. — Спр. 445–179 с. — Арк. 67.

¹³⁷ Ілля Турчиновський. Автобіографія // Українська література XVIII ст. — С. 574.

переконатися, у цій ситуації навіть дрібний старшина вбачав у друках лише матеріальну цінність.

Приблизно так само ставилися до освіченості і на Запорозькій Січі. Однак у XVIII ст., як показала у своєму дослідженні Т. Кузик, запорозька «простота» під впливом бюрократизації, «провайдером» якої стало таке нове явище у січовому житті, як Військова канцелярія, та пов'язаної з нею «паперизації», доживала останні дні, «залишаючи по собі окремі уламки — носіїв культурних доміант і констант уже неіснуючого соціуму»¹³⁸. Додаткову вказівку на поширеність на Січі неписьменності дають запорозькі прізвиська. Зокрема, у реєстрі 1756 р. близько 120 осіб зафіксовано «Грамотними» чи «Письменними»¹³⁹. Навряд чи у мікросоціумі зі значним поширенням грамотності масово використовувалися б такі ідентифікатори.

Що ж стосується городового козацтва, то цінне «внутрішнє» свідчення про його освіченість наведено згаданим Кулябкою, що намагався поширити грамотність «згори»: у середовищі рядових представників стану цілком нормально на кінець 1750-х років переважали неписьменні. У «просвітницькому проекті» української старшини бачимо також, на кого планувалося звернути увагу, аби розповсюдилася елементарна грамотність: йшлося навіть не про весь козацький стан, а лише про синів виборних та «можнѣйшихъ подпомощниковъ».

Ще одне свідчення про відносно байдуже ставлення до освітніх проблем у тогочасній Україні, на які гостро реагувала старшина, дають козацькі накази до Законодавчої комісії. На противагу вимогам еліти, у петиціях рядових представників стану не ставилося питання реформування навчальних закладів чи створення нових: проблема освіти взагалі не піднімалася. Козацтво клопоталося своїми економічними інтересами, захистом «іздревле узаконених» прав та відновленням порядків «по силі прежних обичаев»¹⁴⁰. Більше того, промовистим свідченням писемності рядових представників стану є підписи під наказами. Для прикладу,

¹³⁸ Кузик Т. «З письма та письменних людей нема добра?» Запорозька військова канцелярія, військова «простота» й «проста вольниця» // Київська Академія. — 2008. — № 5. — С. 125–143 (цит. за с. 142).

¹³⁹ Гісцова Л.З. Від упорядників // Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775 / Упор. Л.З. Гісцова, Л.Я. Демченко, Т.Л. Кузик, Л.М. Муравцева. — Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року. — К., 2008. — С. 23.

¹⁴⁰ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — С. 142–150; Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // Киевская старина. — 1891. — № 1. — С. 73–97; № 2. — С. 232–249; Когут З. Російський централізм і українська автономія... — С. 128–146. Загалом про складання козацьких петицій та коротко про їх зміст див.: Максимович Г.А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. — Ч. I: Выборы и составление наказов. — Нежин, 1917. — С. 227–295.

клопотання від Чернігівського полку (1767 р.), яке, на відміну від деяких інших, складалося без тиску шляхти та адміністрації¹⁴¹, засвідчили 87 осіб: власноруч лише 29, а за решту 58 це зробили інші («вместо их неграмотных по их прошению»). Із 20 козацьких повірених Прилуцького полку «неумеющих грамоте» було 9 осіб, серед них — єдиний з-поміж підписантів «урядник» — курінний отаман¹⁴². Під проханнями населення Кременчуцької і Власівської сотень, що раніше належали до Миргородського полку, а від 1764 р. увійшли до складу Новоросійської губернії, стояли імена 242 козаків та 16 вільних посполитих: за всіх них, неграмотних, підписався значковий товариш¹⁴³. Представники всіх сотень Київського полку, які обирали у Козельці депутата, також не характеризувалися масовою писемністю, адже однією з вимог до свого представника висунули саме її наявність: «и к выбору депутата из между себя приступили, требуя, чтоб токмо грамотные, яко надежнейшие к сему делу, были балатированы». Аналогічно вчинив при обранні депутата і 31 їхній «колега» з Переяславського полку: «они согласились, чтоб оной выбор учинен из находящихся между ними надежнейших грамотных козаков, коих и имяновали согласно семи человек»¹⁴⁴. Засвідчення рядовим козацтвом трьох Переяславських полкових та Трахтемирівської сотень наказів рясніють прикладами тотального незнання письма їх представниками¹⁴⁵, зрештою, як, зокрема, і їхніми «колегами» із Остра¹⁴⁶ чи Козельця¹⁴⁷.

Отож, з огляду на вищесказане, навряд чи слід дивуватися помітному числу дітей зі старшинських родин у «латинських школах» Гетьманщини, з одного боку, та масово зафіксованій у різноманітних документах XVIII ст. неписьменності рядових козаків — з іншого.

¹⁴¹ Там же. — С. 232–233.

¹⁴² Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — С. 148–150, 161–162.

¹⁴³ Максимович Г.А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. — С. 285.

¹⁴⁴ Там же. — С. 246, 251.

¹⁴⁵ Наказ от жителей г. Переяславля // Сб. РИО. — СПб., 1914. — Т. 144. — С. 5–6.

¹⁴⁶ Наказ от жителей г. Остра // Там же. — С. 109.

¹⁴⁷ Наказ от жителей г. Козельца // Там же. — С. 117.

Розділ 26

ВИКЛАДАЧІ ТА УЧНІ ПРАВОСЛАВНИХ КОЛЕГІУМІВ

«Колективний портрет» викладачів православних колегіумів як дослідницька проблема. Формування бази даних

Комплексне вивчення історії освіти неможливе без врахування її антропологічної складової. Сказане є цілком правомірним і щодо дослідження православних колегіумів України. Втім, якщо акумулювати результати проведених у різний час досліджень, можна помітити, що характеристики викладацького корпусу колегіумів відрізняються суперечливістю й неправомірною категоричністю. Поряд із безапеляційністю суджень спостерігається невизначеність критеріїв, за якими аналізувався викладацький склад, до того ж узагальнення робляться зазвичай на прикладі одного з колегіумів (з відвертим бажанням виділити його серед інших), а то й на основі аналізу біографій лише декількох учителів. У науковій літературі можна виокремити і такий варіант, коли для ілюстрування характеристики «пересічного» педагога навчального закладу України XVIII ст. дослідники використовують реальні факти з біографій видатних осіб. Водночас не зовсім зрозуміло, хто такий «типовий» / «рядовий» викладач в полковому місті Лівобережжя або Слобожанщини XVIII ст. та з якого соціального прошарку він був вихідцем? Яким був його освітній рівень? Як складалася його кар'єра до та після вчителювання.

Складність відповідей на ці та подібні запитання полягає в тому, що викладачі православних колегіумів були різними за походженням, життєвими стратегіями і долями. Інколи здається, що «звести до купи» біографії таких різних людей просто неможливо. Достатньо згадати декілька імен, щоб переконатися в цьому. Наприклад, Григорій Сковорода вчителював один навчальний рік у Переяславському колегіумі, потім кілька років — у Харківському, а після цього обрав шлях мандрівного філософа. У цей же час виходець з відомої родини духовенства Йов Базилевич протягом 17 років викладав у Харківському колегіумі, згодом очолив Переяславську єпархію й опікувався тамтешнім колегіумом. Викладача Чернігівського колегіуму Іоана Максимовича згодом було канонізовано. Серед викладачів були ченці і світські особи, зовсім молоді й літні, вихідці із шляхетського стану і козацтва, міщан і духовенства. Здається, що цих різних людей об'єднувало лише те, що сьогодні називається професією та місцем роботи. Але наскільки коректно застосовувати такі поняття щодо XVIII ст.?

У вітчизняній історіографії замало досліджень, які б могли стати методологічним підґрунтям для вивчення тогочасної педагогічної спільноти. Взагалі мало розвинуті студії з історії інтелектуалів та інтелектуальної праці, інтелектуальних мереж. Залишається недостатньо проаналізованим статус інтелектуалів у суспільстві у різні періоди історії. Те саме можна сказати й про дослідження кар'єр людей розумової праці, виявлення типів інтелектуалів тощо. Брак подібних студій впливає на стан вивчення викладацької спільноти навчальних закладів усіх рівнів у різні історичні епохи. У сучасній науковій літературі складно знайти відповідь навіть на питання про те, коли виникла та група людей, яка професійно займалася педагогічною діяльністю? Відсутній послідовний виклад аргументації щодо того, чи існувала професія викладача на українських землях у XVIII ст. (хоча при цьому можна прочитати, що у колегіумах, приміром Переяславському, «трудилася професійна викладацька еліта»¹). У нашому розпорядженні є більш-менш докладні біографії деяких наставників XVIII ст., але оцінити, наскільки вони типові / нетипові, неможливо без відповідного порівняльного «тла», для чого потрібно оперувати масивом даних.

Вирішення зазначеної проблеми важливе з огляду на те, що складання «Республіки ученості» (*Respublica litteraria*, *Republique des Lettres* або *Republic of Letters*) — співтовариства європейських інтелектуалів — дослідники вважають одним із найважливіших соціокультурних феноменів як епохи Відродження, так і епохи Просвітництва². У зв'язку з цим важливо наголосити, що на українських землях ще у XVII ст. почали формуватися корпорації викладачів єзуїтських колегіумів, традиції яких вплинули й на інші заклади. Останніми роками у вітчизняній історіографії відродилися студії з історії навчальних установ ордену³. Дещо

---

¹ Лоха В.А. Духовенство, церкви та колегіум міста Переяслава середини XVII–XIX ст. — К., 2006. — С. 74.

² Про європейську історіографію, навантаження терміна та сутність «Республіки ученості» у різні періоди її існування див.: Трофимова В.С. «Республіка ученості»: ідея, ідеал и виртуальное сообщество европейских интеллектуалов XV–XVIII веков // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. — Вып. 20. — М., 2007. — С. 90–99; Стогова А.В. *Respublica Litteraria* XVII века как сообщество корреспондентов (по письмам Ги Патена) // Там же. — Вып. 36. — М., 2011. — С. 60–62.

³ Яковенко Н. Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI — середини XVII ст. // Київська старовина. — 1997. — № 1/2. — С. 11–27; Його ж. Учні Луцького й Острозького єзуїтських колегіумів (спроба «колективного портрета») // Яковенко Н. Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття. — К., 2012; Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI — середини XVII ст. — Львів, 2005; Сєряков С. Викладачі місцевого походження в єзуїтських школах Галичини впродовж 1648–1675 рр. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 2004. — Вип. 8. — С. 11–126; Його ж. Викла-

зроблено й у плані вивчення історії православних колегіумів XVIII ст., але ще чимало слід зробити.

Вибір в якості об'єкту дослідження викладацького складу православних колегіумів зумовлений тим, що ці навчальні заклади у XVII–XVIII ст. відігравали важливу роль в розвитку освіти на українських землях. Як відомо, перший з цих колегіумів — Київський — отримав статус академії, інші — Чернігівський, Харківський та Переяславський — виникли відповідно у 1700, 1726, 1738 рр. та тривалий час зберігали специфіку, яка споріднювала їх з єзуїтськими колегіумами, за зразком яких вони були створені. За кількістю та складом учнів, змістом та методами навчання вони цілком відповідають європейській гуманістичній школі ранньомодерного часу. Оскільки за своїми типологічними ознаками ці три колегіуми становили єдину модель навчального закладу⁴, логічно в даному випадку розглядати спільноту викладачів цих колегіумів разом.

Створення «колективного портрета» спирається на сформовану автором дослідження базу даних «Викладачі православних колегіумів», яка складалася у програмі MS Access⁵. Хоча складання просопографічних баз даних стало останнім часом достатньо популярним⁶, історіографічні огляди засвідчують, що в більшості випадків у центрі уваги опинялись біографії представників влади⁷. Колективні портрети педагогів навчальних закладів України (різних періодів) ще не створювалися.

При формуванні бази даних «Викладачі православних колегіумів» був використаний проблемно-орієнтований підхід. В інфологічній моделі цієї бази стрижневою сутністю стала біографія вчителя колегіуму, з яким

дачі місцевого походження в єзуїтських школах Галичини впродовж 1675–1700 рр. // Там само. — Дрогобич, 2006. — Вип. 10. — С. 582–593; *Його ж.* Викладацький склад як показник якісного рівня єзуїтської освіти на українських теренах Речі Посполитої у 1648–1670 рр. // Київська Академія. — 2010. — Вип. 8. — С. 92–111.

⁴ Про специфіку моделі колегіуму та про історію православних колегіумів докладно див.: *Посохова Л.Ю.* На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII — на початку XIX ст. — Харків, 2011; *Її ж.* Православные колегіуми Российской империи (вторая половина XVIII — начало XIX вв.): между традициями и новациями // *Ab Imperio*. — 2010. — № 3. — С. 85–112.

⁵ Див. цю базу даних: *Посохова Л.Ю.* На перехресті культур, традицій, епох... — С. 358–380.

⁶ Приклади застосування та реалізації технології баз даних в історичних дослідженнях див.: *Гарскова И.М.* Базы и банки данных в исторических исследованиях. — М., 1994; *Круг идей: базы данных в исторических исследованиях.* — Барнаул, 2013.

⁷ *Иванова Г.В., Юмашева Ю.Ю.* Историография просопографии // *Круг идей: алгоритмы и технологии исторической информатики: Труды IX конф. ассоц. «История и компьютер».* — М.–Барнаул, 2005. — С. 101.

пов'язана характеристична сутність. Головна таблиця складається з 20 полів, які містять описання таких атрибутів: дата та місце народження і смерті, соціальне походження педагога, місце та термін навчання, рівень освіти, рід занять до та після роботи в колегіумі, тривалість викладання, соціальний статус у цей час тощо. Формування полів бази даних (фактів біографії) відбувалося виключно з орієнтацією на повідомлення джерел. Поставлена мета передбачала структурування отриманої інформації таким чином, щоб стало можливим охарактеризувати різні аспекти «колективної біографії». При наповненні відомостями бази та здійсненні «запитів» у програмі MS Access при побудові таблиць принциповим положенням було не тільки зафіксувати риси «колективного портрета», а прослідкувати динаміку їх змін. Для цього одиничним відрізком часу був обраний період у 25 років, відповідно в таблицях всі зміни «біографії» фіксуються за кожну чверть віку протягом XVIII — початку XIX ст. Динаміка змін дозволяє побачити переміни окремих параметрів, які становлять основні елементи «колективної біографії». Це надає можливість аналізувати як сам збірний образ, так й зміни соціокультурних умов, в яких знаходилася ця соціальна група людей. Наявність ряду таблиць уможлиблює виявлення перетину та сполучень тенденцій. До бази даних вносилися пряма та непряма інформація, яка була отримана з усіх знайдених джерел різних видів. База створювалася методом «декілька джерел — одна персоналія», адже лише в окремих випадках з одного джерела можна отримати всі необхідні біографічні дані. З актових матеріалів вилучалася інформація про призначення викладачів, їх подальшу працю. З діловодної документації всіх рівнів (синодальної і єпархіальної) та видів (звітної, організаційно-розпорядчої, облікової) відбиралася інформація про час та курси викладання, основні біографічні відомості. Джерела особового характеру (спогади та листування учнів і педагогів) уточнювали окремі факти. Всі дані джерел піддавалися взаємоперевірці.

У результаті проведеної попередньої роботи зі збору біографічних відомостей до бази даних «Викладачі православних колегіумів» було внесено інформацію про 255 учителів православних колегіумів (101 працював у Харківському, 75 — Чернігівському, 75 — Переяславському, 4 — у двох колегіумах послідовно). Враховуючи середню тривалість викладання одного учителя, а також те, що в кожному колегіумі в навчальному році в середньому працювало 6–8 осіб, можна стверджувати, що зібрані 255 біографій є репрезентативним матеріалом для узагальнень та формування «колективного портрета».

Соціальне походження, рівень освіченості та місце навчання викладачів

Визначення основних рис «колективного портрета» почнемо із встановлення соціального походження викладачів. База даних «Викладачі православних колегіумів» надає можливість проаналізувати, вихідцями з якого стану були вчителі (табл. 1, 2). Можемо побачити, що більшість педагогів походили з родин духовенства. Вихідці з родин шляхетських (дворянських), міщанських та козацьких склали невеликий відсоток, але їх кількість була сталою протягом всього часу існування колегіумів.

Таблиця 1⁸

Станове походження викладачів

Колегіум	Походження викладача	Число викладачів	%
Переяславський	із духовенства	21	80,8
	із дворян / шляхти	2	7,7
	із козаків	1	3,8
	із міщан	2	7,7
	Разом	26	100,0
Харківський	із духовенства	38	84,4
	із дворян / шляхти	5	11,1
	із козаків	2	4,5
	Разом	45	100,0
Чернігівський	із духовенства	14	59,1
	із дворян / шляхти	3	13,6
	із козаків	2	9,1
	із міщан	4	18,2
	Разом	23	100,0
Всі разом	із духовенства	73	77,7
	із дворян / шляхти	10	10,6
	із козаків	5	5,3
	із міщан	6	6,4
	Разом	94	100,0

⁸ Таблиці 1-13 складені на підставі бази даних «Викладачі православних колегіумів».

Таблиця 2

Станове походження викладачів: динаміка змін

Стан викладача	Кін. XVII ст., осіб (відсотків)	П. чв. XVIII ст., осіб (відсотків)	Др. чв. XVIII ст., осіб (відсотків)	Тр. чв. XVIII ст., осіб (відсотків)	Чт. чв. XVIII ст., осіб (відсотків)	Поч. XIX ст., Осіб (відсотків)
Із духовенства	2 (14,3)	8 (8,9)	14 (9,9)	45 (31,7)	63 (53,4)	30 (71,4)
Із дворян / шляхти	2 (14,3)	4 (4,4)	3 (2,1)	6 (4,2)	6 (5,1)	4 (9,5)
Із козаків	0 (0)	2 (2,3)	4 (2,8)	5 (3,5)	4 (3,4)	1 (2,4)
Із міщан	3 (21,4)	4 (4,4)	6 (4,2)	3 (2,1)	2 (1,7)	2 (4,8)
Немає даних	7 (50,0)	72 (80,0)	115 (81)	83 (58,5)	43 (36,4)	5 (11,9)
Разом	14 (100,0)	90 (100,0)	142 (100,0)	142 (100,0)	118 (100,0)	42 (100,0)

Таблиця 3

Місце навчання викладачів

Місце викладання	Місце навчання	Число викладачів, чол.
Переяславський колегіум	Переяславський колегіум	2
	Києво-Могилянська академія	30
	Переяславський колегіум, Києво- Могилянська академія	9
	Новоросійська семінарія, Чернігівський колегіум, Переяславський колегіум	1
	немає даних	33
Переяславський колегіум, Харківський колегіум	Києво-Могилянська академія	1
Харківський колегіум	Харківський колегіум	33
	Катеринославська семінарія, Харківський колегіум	1

	Києво-Могилянська академія	16
	Києво-Могилянська академія, Львівська академія	1
	Києво-Могилянська академія, «німецький університет»	1
	Севська семінарія	2
	Харківський колегіум, Києво- Могилянська академія	8
	немає даних	39
Харківський колегіум, Чернігівський колегіум	Києво-Могилянська академія	1
Чернігівський колегіум	Чернігівський колегіум	7
	Києво-Могилянська академія	27
	Львівська академія, Києво- Могилянська академія	2
	Переяславський колегіум, Києво- Могилянська академія	1
	Чернігівський колегіум, Києво- Могилянська академія	8
	немає даних	30
Чернігівський колегіум, Переяславський колегіум	Києво-Могилянська академія	1
Чернігівський колегіум, Харківський колегіум	Києво-Могилянська академія	1

У базі даних зафіксовано відомості про місце навчання 150 осіб (з 255). У зведеній таблиці 3 наведено заклади, у яких навчалися викладачі колегіумів. Цілком природно, що більше половини від того числа наставників, про яких є відомості, навчалися в Києво-Могилянській академії. На другому місці в цьому списку Харківський колегіум. При заснуванні колегіумів їх фундатори звернулися до єдиного можливого джерела викладацьких кадрів — Києво-Могилянської академії. Відомо, що всі перші учителі Чернігівського колегіуму пройшли через академію. Засновник Харківського колегіуму єпископ Єпіфаній Тихорський домігся від Синоду прийняття спеціальної постанови (від 22 лютого 1727 р.), якою наказувалося відпустити з Київської єпархії духовних осіб, які бажають

стати вчителями в Харкові⁹. Київський архієпископ Варлаам Ванатович навіть скаржився до Синоду на белгородського єпископа Єпіфанія Тихорського за те, що той затримує вчителів з Київської єпархії¹⁰. За звітом Єпіфанія Тихорського (від 11 жовтня 1727 р.), у харківській школі розпочали навчання сім педагогів — всі колишні вихованці та професори Києво-Могилянської академії (Митрофан Слотвинський, Іларіон Григорович, Гаврило Краснопольський, Авксентій Кивачицький, Варфоломей Тещинський, Петро Венсович, Петро Агнцов)¹¹. Те саме можна сказати й про перших учителів Переяславського колегіуму, до якого завдяки зусиллям переяславського єпископа Арсенія Берла були залучені особи, які навчалися в Києво-Могилянській академії¹².

У подальші роки так само чимало викладачів здобували освіту або слухали вищі курси (філософії та богослов'я) в Києво-Могилянській академії. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. практика відрядження учителів з колегіумів до Києво-Могилянської академії для слухання богословського курсу стала постійною¹³. Примітно, що рішення про кандидатуру того, кого посилати до академії, нерідко ухвалювали колегіально. Типовим є складений 1801 р. у Харківському колегіумі документ про «избрание» колегіумським правлінням студентів для продовження освіти в академії¹⁴. У подальшому чимало з цих осіб стали викладачами. Як свідчать дослідження з історії духовних шкіл Російської імперії, далеко не всі семінарії відправляли студентів до академії, оскільки їх утримання лягало на семінарію і було достатньо дорогим¹⁵.

У першій половині XVIII ст. викладачі нерідко здобували освіту в єзуїтських навчальних закладах. У Львівській академії навчався засновник Переяславського колегіуму Арсеній Берло, ректор Харківського колегіуму Митрофан Слотвинський, префекти Чернігівського колегіуму Софроній Зиминський і Фадей Кокуйлович. Їх діяльність у православних колегіумах припадає на 1720–1730-ті роки. Деякі «освітні мандрівки» з різних

⁹ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. — 1-я серия. — СПб., 1879. — Т. V: (28 января — 5 мая 1727). — № 1911.

¹⁰ Петров Н.И. Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 году и до половины XVIII века. — К., 1904. — С. 50.

¹¹ Російський державний історичний архів (далі — РДІА). — Ф. 796. — Оп. 8. — Спр. 223. — Арк. 71–72.

¹² Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1762–1805) // Киевская старина. — 1899. — № 1. — С. 116.

¹³ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукописів (далі — НБУВ. ІР.). — Ф. 232. — Спр. 622. — Арк. 2.

¹⁴ Держархів Харківської області. — Ф. 40. — Оп. 1. — Спр. 404. — Арк. 1.

¹⁵ Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. — Казань, 1881. — С. 688.

причин не здійснилися. Наприклад, у 1770-ті роки до Римської академії був направлений учитель Переяславського колегіуму Варлаам Шишацький*, але військові події в Європі змусили його повернутися додому¹⁶.

Відомо також, що протягом XVIII ст. для приготування до викладацької посади кілька разів кращих студентів колегіумів направляли до німецьких університетів. Такі факти можна виявити в звітах єпископів, подорожніх та фінансовій документації. У донесенні Синоду белгородський єпископ Досіфей писав про студентів, яких відрядив до Німеччини покійний Єпіфаній Тихорський¹⁷. Вдалося встановити, що у цій першій «партії» був Кирило Флорінський (ім'я іншого студента невідоме). Кирило Флорінський навчався у Німеччині у 1729–1732 рр.¹⁸, після повернення працював у Харківському колегіумі, був префектом^{**}. Відомі випадки, коли єпископи відряджали кращих студентів для навчання до Німеччини власним коштом, наприклад, у 1760–1770-ті роки белгородський єпископ Самуїл Миславський відправив до Німеччини двох студентів Харківського колегіуму для підготовки до учительської посади¹⁹. На жаль, імена цих спудеїв в документації, яка збереглася, не зафіксовані.

Деякі викладачі слухали окремі курси в навчальних закладах Європи під час подорожей чи ділових поїздок. Відомо, що в європейських університетах відвідував лекції Григорій Сковорода. Під час «освітніх мандрівок» вихідці з українських земель іноді проходили повний університетський курс, але частіше студіювали окремі дисципліни. Сучасні історики здійснили кілька успішних спроб з'ясувати кількість та імена вихідців з українських земель, які навчалися у XVIII ст. в європейських університетах (але така робота не завершена)²⁰. При вивченні цих списків важливо зважати й на те, що серед студентів були близькі родичі професорів православних колегіумів, їх знайомі, приятелі, учні. Іноді між ними зберігалися активні контакти: вони листувалися, обмінювалися враженнями (в тому числі й від навчання за кордоном), науковою літературою тощо²¹.

* Пізніше він буде єпископом Волинським і Житомирським, архієпископом Могилівським і Вітебським.

¹⁶ Хойнацький А.Ф. Варлаам Шишацький, бывший архиепископ Могилевский // Исторический вестник. — 1881. — № 7. — С. 524.

¹⁷ РДА. — Ф. 796. — Оп. 12. — Спр. 247. — Арк. 128–129.

¹⁸ Там само. — Оп. 19. — Спр. 416. — Арк. 1.

^{**} Згодом він став ректором Московської слов'яно-греко-латинської академії.

¹⁹ Лебедев А.С. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности. — Харьков, 1902. — С. 165.

²⁰ Див. наприклад: Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. — К., 2001. — С. 32–37, 136–149, 156; Андреев А.Ю. Русские студенты в немецких университетах XVIII — первой половины XIX века. — М., 2005. — С. 352–387.

²¹ Про подібне спілкування див.: Посохова Л.Ю. Речі та час ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета // Київська Академія. — 2013. — Вип. 11. — С. 125–126.

У документах зафіксовані імена учителів, які запрошувалися для викладання французької та німецької мов (Феген, Герць, Бонеберг), що отримали освіту в європейських освітніх інституціях. На жаль, місце їх навчання точно невідоме.

У 1730-ті роки з появою класів філософії та богослов'я в Харківському колегіумі з'явилися і перші вчителі, які здобули освіту в своїй *Alma Mater*. Пізніше власні вихованці вчителюватимуть і в інших колегіумах.

Встановлення рівня освіти викладачів колегіумів виступає важливим завданням при створенні «колективного портрета». Тим більше, що історики, характеризуючи освіченість учителів, застосовують передовсім оцінки-епітети, які коливаються у досить широкому діапазоні. Критерії більшості з них непевні й ґрунтуються на окремих прикладах біографій. Особливо «не пощастило» колегам Григорія Сковороди по Переяславському та Харківському колегіумах, бо за масштаб для їх оцінювання до сьогодні служить постать українського філософа: в тіні цієї непересічної особистості решта постає як «полученые», «тупі схоласти» тощо²².

Такі оцінки рівня освіти представників викладацького складу колегіумів були притаманні радянській історіографії, але їх можна зустріти й сьогодні. Хоча питання про необхідність дослідження педагогічних знань учителів XVIII ст. вже поставлено сучасними вченими, узагальнюючий підхід до поняття «вчитель», який зазвичай застосовується, не дає можливості встановити реальний стан підготовки педагогів різних навчальних закладів. Втім, нерідко в одній розвідці автори аналізують рівень освіти учителів парафіяльних шкіл, народних училищ та університету²³.

На нашу думку, більш плідним буде дослідження викладацької спільноти певних типів навчальних закладів. Вдалим прикладом є дослідження С. Серякова²⁴, який проаналізував стан підготовки учителів єзуїтських шкіл в Україні в другій половині XVII ст. за трьома показниками рівня освіти (риторичної, філософської та теологічної). Цей підхід вважаємо прийнятним для аналізу рівня освіти учителів й інших навчальних закладів XVII–XVIII ст., зокрема, православних колегіумів.

---

²² Водолажченко О. З історії Харківського колегіуму в XVIII віці // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. — Харків, 1927. — № 6. — С. 122; Мазуркевич О.Р. Література як засіб виховання в учительській діяльності і творчій спадщині Г.С. Сковороди // Педагогічні ідеї Г.С. Сковороди: Збірник статей. — К., 1972. — С. 123.

²³ Див., наприклад: Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. — К., 1994; Смирнов В.И. Российские учителя и источники их педагогического познания в первой половине XVIII века // Педагогика. — 2002. — № 7. — С. 80–87.

²⁴ Серяков С.О. Єзуїтське шкільництво на українських землях Речі Посполитої у другій половині XVII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 2004. — С. 110–144; Його ж. Викладацький склад як показник якісного рівня єзуїтської освіти... — С. 92–111.

На жаль, дані про освіту, зафіксовані у джерелах, вдалося виявити лише щодо 99 осіб з 255. З цих 99 педагогів 94 особи (95%) завершили навчання богословським класом, 4 (4%) — філософським і 1 — риторичним класом (табл. 4, 5). У той же час можна припустити, що й деякі інші наставники мали освіту, яка завершилася вищими класами, адже їх подальша кар'єра викладача чи ректора може бути аргументом на користь такого міркування.

Таблиця 4

Рівень освіти викладачів

Курс, яким викладач завершив своє навчання	Загальне число викладачів	Відсоток	Число викладачів без урахування тих, про яких немає даних
Богослов'я	94	36,9	95
1	1	0,4	
4	4	1,6	
немає даних	156	61,1	
Разом	255	100,0	100

Таблиця 5

Рівень освіти викладачів: динаміка змін

Курс, яким викладач завершив своє навчання	Кін. XVII ст.	П. чв. XVIII ст.	Др. чв. XVIII ст.	Тр. чв. XVIII ст.	Чт. чв. XVIII ст.	Поч. XIX ст.
Богослов'я	0	9	13	25	54	6
Риторика	0	0	1	0	0	0
Філософія	0	0	0	0	1	0
немає даних	2	11	16	8	6	1
Разом	2	20	30	33	61	7

У базі даних міститься інформація і про діяльність, яка безпосередньо передувала роботі в колегіумі (табл. 6, 7). Більшість учителів не мали попереднього досвіду роботи, прийшли викладати одразу по завершенні своєї освіти. Число таких осіб поступово зростало від десятиліття до десятиліття. Другу групу складають учителі, які до того були ченцями монастирів українських єпархій. З середини XVIII ст. кількість таких педагогів почала зменшуватися. Третю групу складають особи, які до колегіуму вчителювали в Києво-Могилянській академії.

Таблиця 6

Діяльність, яка передувала викладанню у колегіумах

Діяльність, яка передувала викладанню	Число викладачів	Відсоток
1. навчання	86	72,3
2. чернець монастиря в українській єпархії	14	11,8
3. викладач Києво-Могилянської академії	8	6,7
4. викладач у великоросійській семінарії	2	1,7
5. настоятель монастиря в українській єпархії	4	3,4
6. викладач Московської академії	1	0,8
7. чернець монастиря у великоросійській єпархії	1	0,8
8. інше (співак)	1	0,8
9. настоятель монастиря у великоросійській єпархії	2	1,7
Разом	119	100,0

Таблиця 7

Діяльність, яка передувала викладанню у колегіумах: динаміка змін

Діяльність, яка передувала викладанню	Кін. XVII ст., осіб (відсоток)	П. чв. XVIII ст., осіб (відсоток)	Др. чв. XVIII ст., осіб (відсоток)	Тр. чв. XVIII ст., осіб (відсоток)	Чт. чв. XVIII ст., осіб (відсоток)	Поч. XIX ст., осіб (відсоток)
1. навчання	2 (14,3%)	13 (14,4%)	25 (17,6%)	54 (37,5%)	67 (56,8%)	35 (83,3%)
2. чернець монастиря в українській єпархії	3 (21,4)	9 (10,0)	10 (7,0)	7 (4,9)	4 (3,4)	0 (0,0)
3. викладач Києво-Могилянської академії	2 (14,3)	3 (3,3)	5 (3,5)	5 (3,5)	4 (3,4)	2 (4,8)
4. викладач у великоросійській семінарії	0 (0,0)	1 (1,1)	2 (1,4)	1 (0,7)	1 (0,8)	0 (0,0)
5. настоятель монастиря в українській єпархії	3 (21,4)	3 (3,3)	3 (2,1)	1 (0,7)	1 (0,8)	1 (2,4)
6. викладач Московської академії	0 (0,0)	1 (1,1)	1 (0,7)	1 (0,7)	0 (0,0)	0 (0,0)
7. чернець монастиря у великоросійській єпархії	0 (0,0)	1 (1,1)	1 (0,7)	0 (0,0)	0 (0,0)	0 (0,0)
8. інше (співак)	0 (0,0)	0 (0,0)	1 (0,7)	1 (0,7)	1 (0,8)	0 (0,0)
9. настоятель монастиря у великоросійській єпархії	0 (0,0)	0 (0,0)	1 (0,7)	2 (1,4)	2 (1,7)	1 (2,4)
немає даних	4 (28,6)	59 (65,6)	93 (65,5)	72 (50,0)	38 (32,2)	3 (7,1)
Разом	14 (100,0)	90 (100,0)	142 (100,0)	144 (100,0)	118 (100,0)	42 (100,0)

Інформація, що акумульована в базі даних, дає можливість проаналізувати соціальний стан наставників колегіумів та його динаміку протягом XVIII — початку XIX ст. (табл. 8, 9). Оскільки зафіксовані відомості стосуються 233 з 255 осіб, можна говорити про високий ступінь репрезентативності. Підкреслимо, що соціальний статус викладача фіксувався саме

Таблиця 8

Статус під час викладання у колегіумі

Статус викладача	Число викладачів	Відсоток
чернець	114	48,9
біле духовенство	41	17,6
світська особа / особа, яка не мала духовного чину	78	33,5
Разом	233	100,0

Таблиця 9

Статус під час викладання у колегіумі: динаміка змін

Статус викладача	Кін. XVII ст., осіб (відсоток)	П. чв. XVIII ст., осіб (відсоток)	Др. чв. XVIII ст., осіб (відсоток)	Тр. чв. XVIII ст., осіб (відсоток)	Чт. чв. XVIII ст., осіб (відсоток)	Поч. XIX ст., осіб (відсоток)
чернець	12 (100,0)	55 (70,5)	84 (65,6)	52 (41,3)	22 (21,4)	7 (18,0)
біле духовенство	0 (0,0)	9 (11,5)	19 (14,8)	28 (22,2)	26 (25,2)	8 (20,5)
світська особа / особа, яка не мала духовного чину	0 (0,0)	14 (18,0)	25 (19,6)	46 (36,5)	55 (53,4)	24 (61,5)
немає даних	1	4	9	12	11	1
Разом	13	82	137	138	114	40
Загальна кількість з визначеним статусом	12 (100,0)	78 (100,0)	128 (100,0)	126 (100,0)	103 (100,0)	39 (100,0)

на період його роботи в колегіумі (пізніше він міг змінитися). Якщо на початку діяльності Чернігівського та Харківського колегіумів ченці становили 100% учителів, в наступні десятиліття їх число поступово зменшувалося. Враховуючи труднощі пошуку та залучення педагогів, природно, що всі перші учителі колегіумів були духовними особами. Втім, вже через декілька років у всіх колегіумах з'являються світські викладачі. У першій чверті XVIII ст. ченці становили 70,5%, у другій

чверті — 65,6%. Натомість бачимо зростання числа світських осіб (тих, які не мали священницького чи чернечого чину) з 18 до 19,6% у першій та другій чверті XVIII ст., збільшення числа білого духовенства з 11,5 до 14,8%. У другій половині століття названа тенденція посилилася. Число учителів-ченців у третій та четвертій третинах XVIII ст. зменшилося з 41,3 до 21,4%, а число білого духовенства зросло з середини до кінця століття відповідно з 22,2% до 25,2%. Число світських осіб зросло за цей проміжок часу з 36,5% до 53,4%. На початку XIX ст. ченці становили 18%, біле духовенство 20,5%, світські педагоги — 61,5%. Дослідники фіксували процес зменшення кількості ченців у другій половині XVIII ст. і серед професорів Києво-Могилянської академії, пояснюючи це введенням монастирських штатів, закриттям ряду монастирів, змінами у статусі малоросійського чернецтва у цей час, послабленням його впливу²⁵.

Як свідчать списки викладачів, частіше за все світськими були наймолодші за віком учителі нижчих класів. Але траплялось й інакше, наприклад, у 1741–1742 н. р. світською особою був професор філософії Харківського колегіуму Стефан Вітинський. У другій половині XVIII ст. серед наставників кожного з колегіумів було кілька світських осіб, а в окремі роки світські навіть переважали. Так, у 1801 р. з восьми учителів Харківського колегіуму лише двоє були духовними особами²⁶.

Ці узагальнені дані надають підстави спростувати одну з улюблених тез радянської історіографії про те, що всі викладачі колегіумів були ченцями. Історики неодноразово писали, що начебто існувало правило, згідно з яким учителі мали бути обов'язково висвяченими на священників або прийняти постриг (на підтвердження не наводилося документальних свідчень)²⁷. На цій підставі робився висновок про «церковний характер» колегіумів. На жаль, інколи і в сучасних працях повторюється твердження О. Водолажченко про те, що у колегіумі було «два ворожі табори: з одного боку, ситі ченці зі своїми «науками» — латинською граматиною, віршами, проповідями, солодкими словами про користь науки — і різками, а з другого — голодні, обідрані хлопці, яким силоміць вбивали в голову цю науку, які де можна бешкетували і ненавиділи і школу, і вчителів»²⁸.

²⁵ Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. — С. 698, 701; Серебренников В. Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году. — К., 1897. — С. 65–66.

²⁶ Держархів Харківської області. — Ф. 40. — Оп. 1. — Спр. 217. — Арк. 2–17.

²⁷ Ніженець А.М. На зламі двох світів. Розвідка про Г.С. Сковороду і Харківський колегіум. — Харків, 1970. — С. 99.

²⁸ Водолажченко О. З історії Харківського колегіуму в XVIII віці. — С. 121.

Траскторії викладацької кар'єри

На підставі зібраних даних можемо вести мову про існування декількох траскторій кар'єр інтелектуалів і, відповідно, типів викладачів. Хронологічно першим сформувався тип викладача-ченця. На момент призначення на вчительську посаду більшість учителів-ченців перебували певний час в якомусь з монастирів українських єпархій. Потім вони працювали в колегіумі чимало років, читаючи послідовно дисципліни навчального курсу. Для учителя-ченця викладання було важливим сегментом кар'єри. Зробити цей висновок надають можливість дані, які підсумовані в таблицях 10–11, що показують кар'єрне просування викладачів після залишення колегіуму. Ці відомості свідчать, що переважна більшість професорів отримувала підвищення через призначення настоятелями монастирів як в українські, так і у великоросійські єпархії. Серед них були відомі діячі церкви, які відзначилися внеском у розвиток культурного життя (Фадей Кокуйлович, Іраклій Комаровський, Тимофій Максимович, Антоній Стаховський, Йов Базилевич, Платон Малиновський, Варлаам Тещинський, Варлаам Шишацький та інші).

Другий тип викладача колегіуму — вчорашній спудей, який почав учителювати одразу після завершення навчання. Більшість цих молодих осіб працювали лише кілька років, одружувалися, приймали священство і отримували священницьке місце в українських єпархіях. Таблиця 7, яка фіксує рід занять учителів до роботи в колегіумі, дозволяє побачити, що з третьої чверті XVIII ст. більше ніж удвічі зросло число викладачів, які прийшли працювати одразу зі студентської лави. Вони починали з викладання в нижчих класах й через рік-два полишали колегіум. Дані таблиці 11, в якій відображена діяльність після залишення колегіуму, показують, що значне число цих педагогів ставало священниками українських єпархій. На їх місце приходили нові — такі ж молоді вчорашні студенти. Їх значна кількість дозволяє виокремити цей тип викладача. Саме частими змінами учителів молодших класів пояснюється стрімке зростання загального числа наставників колегіумів, яке починається з другої половини XVIII ст. Також можна говорити про певну практику залучення випускників до педагогічної діяльності. До речі, у документах фіксується, що іноді у нижчих граматичних класах працювали студенти вищих класів. Дослідники нерідко досить критично висловлювалися щодо такого порядку, пояснюючи його лише браком наставників. Однак не слід забувати, що саме так була поставлена справа й у єзуїтських колегіумах. Це давало змогу випробувати нових учителів і придивитися до потенційних колег.

Третій тип викладача колегіуму, який презентував свою траєкторію кар'єри (див. табл. 10, 11), можна умовно назвати «професійним викладачем». Такий тип вимальовується з другої чверті XVIII ст. Розвиток кар'єри цих учителів свідчить, що і після роботи в колегіумі вони не полишали викладацької діяльності, переходили працювати до інших навчальних закладів. Значне їх число (близько 10%) стали професорами Києво-Могилянської академії (Наркіс Армашенко, Афанасій Вольховський, Гавріїл Гиновський). Маємо всі підстави віднести до цієї групи педагогів, яких запросили до Московської академії, Олександро-Невської (Петербурзької) семінарії і тих, які направлялися до великоросійських семінарій інших навчальних закладів. Ці особи були як ченцями (їх більшість), так і священиками або світськими. Вважаємо, що цей тип учителя наблизився до поняття «професійний викладач», адже вчителювання було основним заняттям їх життя, і уся кар'єра була пов'язана з роботою у навчальних інституціях.

Таблиця 10

Діяльність (посада) викладачів колегіумів після залишення закладу

Діяльність після викладання	Загальне число викладачів	Відсоток викладачів без урахування тих, про яких немає даних
1. настоятель монастиря в українській єпархії	18	19,1
2. настоятель монастиря у великоросійській єпархії	13	13,8
3. чернець монастиря в українській єпархії	3	3,2
4. викладач Московської академії	7	7,4
5. викладач Олександро-Невської (Петербурзької) семінарії	4	4,3
6. священик в українській єпархії	16	17,0
7. чернець у великоросійській єпархії	4	4,3
8. викладач Києво-Могилянської академії	10	10,6
9. єпископ української єпархії	4	4,3
10. чиновник Міністерства народної освіти	1	1,1
11. помер	8	8,5
12. студент Московського університету	1	1,1
13. викладач (домашній тощо)	2	2,1
14. викладач у великоросійській семінарії	2	2,1
15. священик у великоросійській єпархії	1	1,1
немає даних	161	
Разом	255	100,0

Таблиця 11

**Діяльність (посада) викладачів колегіумів
після залишення закладу: динаміка змін**

Діяльність після викладання	Кін. XVII ст., осіб	П. чв. XVIII ст., осіб	Др. чв. XVIII ст., осіб	Тр. чв. XVIII ст., осіб	Чт. чв. XVIII ст., осіб	Поч. XIX ст., осіб
1. настоятель монастиря в українській єпархії	3	11	14	10	3	0
2. настоятель монастиря у великоросійській єпархії	3	8	11	7	4	1
3. чернець монастиря в українській єпархії	0	0	2	2	2	1
4. викладач Московської академії	0	7	7	0	0	0
5. викладач Олександрівської-Невської (Петербурзької) семінарії	0	0	0	2	4	3
6. священник в українській єпархії	0	0	5	14	13	5
7. чернець монастиря у великоросійській єпархії	0	3	4	2	0	0
8. викладач Кієво-Могилянської академії	1	5	5	7	5	4
9. єпископ української єпархії	2	2	2	2	2	1
10. чиновник Міністерства народної освіти	0	0	0	0	1	1
11. помер	0	3	5	5	5	2
12. студент Московського університету	0	0	0	1	1	1
13. викладач (домашній тощо)	0	0	1	2	2	1
14. викладач у великоросійській семінарії	0	0	0	1	2	1
15. священник у великоросійській єпархії	0	0	0	1	1	1
немає даних	5	51	86	88	74	20

Середній вік викладачів Харківського та Переяславського колегіумів становив 24 роки, Чернігівського — 34 роки. Більший вік професорів Чернігівського колегіуму пояснюється тим, що у перші десятиліття XVIII ст. за браком кадрів до нього запрошували викладачів-ченців зрілого віку. Так, Іоан Дубинський та Пафнутій Захаржевський почали працювати у Чернігівському колегіумі, коли їм виповнилося 40 років, майже стільки було й Іоану Максимовичу.

З перших же років існування колегіумів у діловодній документації (місцевій і синодальній) викладачів старших класів іменували не інакше як «професорами». Наприклад, писали про «професора Чернігівського колегіуму» Тимофія Максимовича (1724–1727)²⁹, «професора філософії» Харківського колегіуму Стефана Вітинського (1743)³⁰. Так підписувались і самі викладачі — «богословія профессор іеромонах Елифаній»³¹. Нерідко професорами називали і викладачів риторики («звання профессорского учитель риторики» Чернігівського колегіуму Гавріїл Огінський³², «риторики профессор» Харківського колегіуму³³). Примітно, що викладача Харківського колегіуму Амвросія Поппеля, колишнього ксьондза, який отримав освіту в європейських навчальних закладах, у документах називали не інакше, як «доктор філософії»³⁴.

За середньовічними університетськими традиціями учителів молодших класів іменували «магістрами». Характерно, що так записували викладачів уже у перші десятиліття існування православних колегіумів. Дослідження їх біографій дозволяє стверджувати, що ці особи закінчили навчання богословським класом, а колегіум був їх першим місцем роботи (магістри Харківського колегіуму Григорій Антонський³⁵, Андрій Гаванський³⁶, магістри Переяславського колегіуму Петро Барлуй, Йосип Каменський, Лука Романовський³⁷).

Отже, іменування «професор» застосовувалося вже на початковому етапі існування колегіумів і закріпилося у подальші роки. Це й не дивно, адже засновники та викладачі колегіумів були обізнані з практиками єзуїтських навчальних закладів. У програмі «Ratio Studiorum», в якій були зафіксовані правила для професорів, так було поіменовано всіх викладачів, у тому числі й граматичних класів³⁸. У Російській імперії на початку XVIII ст. змістове наповнення терміна «професор» не було визначене нормативними актами. Загальновідомо, що Києво-Могилянська і Московська академії не надавали вчені ступені. Водночас усталена практика застосування

²⁹ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. — Пг., 1915. — Т. 18 (1738 г.). — Стб. 952.

³⁰ РДІА. — Ф. 796. — Оп. 23. — Спр. 905. — Арк. 1.

³¹ ЦДІАК України. — Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 1488. — Арк. 1.

³² НБУВ. ІР. — Ф. 301. — Спр. 655 л. — Арк. 83.

³³ ЦДІАК України. — Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 1488. — Арк. 1.

³⁴ РДІА. — Ф. 796. — Оп. 28. — Спр. 111. — Арк. 1–2.

³⁵ Там само. — Оп. 18. — Спр. 32. — Т. 1. — Арк. 241.

³⁶ Там само.

³⁷ ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп. 1. — Спр. 641; Спр. 754. — Арк. 1.

³⁸ Ratio Studiorum. Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти / Пер.: Р. Паранько, А. Маслюха. — Львів, 2008. — С. 84–200.

найменування «професор» до викладачів вищих класів православного колегіуму свідчить про усвідомлення їх вищого статусу (у порівнянні із терміном «учитель»). Іменування викладачів званнями «професор» та «магістр» говорить про прагнення прилучитися до загальноєвропейської ієрархії вчених ступенів та звань. Сприйняття та використання цих термінів на місцевому рівні, а також у актовій документації достатньо показове. Водночас у діловодній документації був поширений і термін «учитель». Так називали викладачів нижчих класів, а також увесь загал викладачів колегіуму.

Вивчення біографій професорів Києво-Могилянської академії та православних колегіумів дає підстави для висновку, що загальноприйнятим був порядок, за яким викладання у вищому класі (що був на той момент у навчальному закладі) поєднувалося із посадою префекта або ректора. При наявності «повного курсу наук» читання філософії переважно доручалося префекту, а богослов'я — ректору. Однак у першій половині XVIII ст. цього правила не завжди дотримувалися³⁹, тому не варто автоматично приписувати ректору викладання богословського курсу.

Посада ректора раніше з'явилася у Харківському, пізніше — в інших колегіумах, в яких префект довго залишався вищою посадовою особою. Відсутність деякий час посади ректора в колегіумах не слід розглядати як неповноцінність чи виняток із «правила». Зазначимо, що в багатьох семінаріях Російської імперії ця посада оформилась достатньо пізно⁴⁰.

Ще один історіографічний міф полягає у тому, що ректор колегіуму мав обов'язково бути ченцем. Насправді так було не завжди. Харківський колегіум, наприклад, довгий час очолював представник білого духовенства Андрій Прокопович, і у цей же час, на початку XIX ст., префектом колегіуму була світська людина — Михайло Ольховський⁴¹. На чолі Переяславського колегіуму чимало років стояв представник білого духовенства Федір Домонтович.

Розвиток кар'єри викладача зазвичай передбачав поступове просування від нижчих класів до вищих. Це мало свої переваги, але не можна не погодитися з думкою дослідників, що зміни предмета викладання означали відсутність спеціалізації учителів⁴². Якщо звернутися до даних таблиці 12, можна побачити, що середня тривалість перебування на посаді учителя

---

³⁹ *Суториус К.В.* Источники по истории преподавания православного латиноязычного богословия в России в первой половине XVIII века: Дис. ... канд. ист. наук. — СПб., 2008. — С. 72.

⁴⁰ *Знаменский П.* Духовные школы в России до реформы 1808 года. — С. 192.

⁴¹ РДА. — Ф. 802. — Оп. 1. — Спр. 277. — Арк. 2.

⁴² *Знаменский П.* Духовные школы в России до реформы 1808 года. — С. 692.

колегіуму коливалася від 4 до 7 років (у Чернігівському колегіумі — 4 роки, у Переяславському — 5, у Харківському — 7). Деякі дослідники зазначали, що діяльність викладача не можна розглядати як фах саме тому, що через 4–5 років вони переходили на інше місце⁴³. Втім, зібрані дані дозволяють зробити важливі уточнення. Так, викладачі-ченці, які згодом ставали настоятелями монастирів, працювали у колегіумах значно довший час, середня тривалість їх педагогічної роботи становила вже 9 років. Представники цього типу наставників нерідко перебували в колегіумах 11–12 років (Авксентій Кивачицький, Йосип Занкевич, Іоан Дубинський, Фадей Кокуйлович), 13 (Феофан Федоровський, Йоакимф Карпинський), 14–15 (Варлаам Шишацький, Варлаам Тешинський, Рафіїл Мокренський) і 17 років (Йов Базилевич). Оскільки більшість учителів граматичних класів працювали всього один-два роки, це суттєво впливає на зниження показника середньої тривалості викладання.

Таблиця 12

Середня тривалість викладання у колегіумі

Навчальний заклад	Середня тривалість викладання, роки
Переяславський колегіум	5
Харківський колегіум	7
Чернігівський колегіум	4
Чернігівський колегіум, Харківський колегіум	10
Переяславський колегіум, Харківський колегіум	19

Враховуючи чимале навантаження, яке лягало на учителів, у них лишалося небагато часу та можливостей зосередитися на викладанні певної дисципліни. Історики науки на прикладі точних дисциплін в європейських університетах дійшли висновку, що довгий час (до XVIII ст.) її розвиток гальмувався тим, що професори читали лекції предметів тривіуму та квадрівіуму, а завершували кар'єру читанням філософії та богослов'я⁴⁴. М. Симчич на прикладі курсів філософії Києво-Могилянської академії зазначив, що на сьогодні ми не маємо праць, які можна було б кваліфікувати як філософські твори, а також свідчень, що професори академії у XVII–XVIII ст. займалися філософією поза виконанням своїх обов'язків⁴⁵.

⁴³ Там же. — С. 415.

⁴⁴ Боголюбов А.Н. Точные науки как предмет преподавания в университетах // Физика на рубеже XVII–XVIII вв. — М., 1974. — С. 84.

⁴⁵ Симчич М.В. До питання про «авторськість» філософських курсів XVII–XVIII ст. // Наукові записки НУ КМА. — Т. 35. — К., 2004. — С. 19.

Викладання філософії (і не тільки цієї дисципліни) було одним із щаблів церковної кар'єри. Звісно, це не означає, що педагоги не захоплювалися науково-літературною творчістю. Проте можна зробити висновок, що система, яка утвердилася в православних колегіумах і за якої учителі послідовно працювали у всіх класах (школах), не передбачала (унеможлиблювала) їх спеціалізацію у відносно вузькій предметній галузі (іноземна мова чи філософія). Говорячи про спеціалізацію праці учителя православного колегіуму XVIII ст., мабуть, слід розуміти її не тільки як читання певної дисципліни, а і як набуття спеціальних знань, методичних прийомів та навичок під час викладання ряду навчальних курсів. Виходячи з цього, можна стверджувати, що певна спеціалізація учителів колегіумів мала місце. Це відноситься насамперед до «професійних викладачів» (третій тип), оскільки ці люди більшу частину свого життя працювали у вищих класах. Наприклад, Симеон Борецький трудився в Чернігівському та Харківському колегіумах, згодом у Московській академії. Митрофан Слотвинський після 10 років викладання в Харківському колегіумі був запрошений до Московської академії, Гедеон Антонський після 16 років перейшов до тієї ж академії, Анастасій Савинський після 12 років роботи у Переяславському колегіумі став професором Олександрівської семінарії у Петербурзі.

У дослідженнях з історії духовних шкіл Російської імперії нерідко можна прочитати, що число учителів дорівнювало числу класів (шкіл), які були відкритими на той момент. Однак на практиці в багатьох семінаріях Російської імперії протягом XVIII ст. усі дисципліни викладав один або двоє учителів. Наприклад, у Воронежській семінарії у 1740-х роках був один учитель⁴⁶, так було й у Тверській семінарії⁴⁷. У середині XVIII ст. у Переславльській семінарії був один учитель⁴⁸, у Костромській — двоє⁴⁹. Отже, встановлювати число вчителів необхідно в конкретний період існування установи, й наявність певних класів (шкіл) ще не означала те саме число педагогів.

Дані джерел свідчать, що Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми були тими закладами, в яких число педагогів зазвичай дорівнювало числу класів. У першій половині століття більше учителів було у Харківському колегіумі, менше — в інших (у них пізніше відкрито вищі класи). Так, у Харківському колегіумі у 1727–1728 н. р. було вже сім

⁴⁶ Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. — С. 179.

⁴⁷ Колосов В.И. История Тверской духовной семинарии ко дню 150-летнего юбилея семинарии. — Тверь, 1889. — С. 24, 26, 43.

⁴⁸ Малицкий Н.В. История Переславской епархии (1744–1788 гг.). — Вып. 1. — Владимир, 1912. — С. 219.

⁴⁹ Макарова И.В. Деятельность преподавателей духовных семинарий Владимирской, Костромской и Ярославской губерний: 60-е годы XVIII — первой четверти XIX в.: Дис. ... канд. ист. наук. — Иваново, 2005. — С. 45.

викладачів⁵⁰. Після появи богословського класу в цьому колегіумі працювало зазвичай вісім учителів (наприклад, у 1738 р. та пізніше)⁵¹. Втім, у окремі роки їх було менше (у 1741–1742 або 1773–1774 н. р. — сім учителів⁵²). Довгий час у Чернігівському колегіумі трудилися лише п'ять педагогів (у 1767–1768 н. р.⁵³). Але в 1770–1780-ті роки у всіх колегіумах було вже не менше восьми викладачів. Причому, в Харківському колегіумі у квітні 1785 р. був окремий учитель історії та географії, а також грецької мови⁵⁴. У Переяславському колегіумі на межі XVIII–XIX ст. було дев'ятеро викладачів⁵⁵. Найбільше число наставників спостерігаємо в 1793 р. у Харківському колегіумі — 13 осіб⁵⁶. Отже, через кілька десятиліть після заснування колегіумів у кожному з класів зазвичай був окремий викладач. Встановлення кількості вчителів, які одночасно працювали в колегіумі, дозволяє зробити висновок про достатньо високий ступінь репрезентативності зібраної кількості «біографій» для бази даних, на підставі якої розроблявся «колективний портрет».

Місце народження, етнічні характеристики та династії викладачів

У відомостях про викладачів та іншій діловодній документації, яка складалася в процесі призначення на посаду, інколи зазначалася і «національність» педагога. Саме така спеціальна графа з'явилася наприкінці XVIII ст. у відомостях про учителів, які відправляли до Синоду і які вони особисто підписували. На підставі цих джерел були встановлені дані щодо 53 осіб (табл. 13). Цей невеликий «зріз» демонструє, що дві третини учителів були записані «малоросами», другою групою були «великороси», а інші кілька осіб — «греки», «поляки». Етнічне походження іноземців (Герць, Оттон, Феген, Юнгіус, Бонеберг) не зазначено у джерелах, але, вочевидь, це були вихідці із німецьких земель.

⁵⁰ РДІА. — Ф. 796. — Оп. 8. — Спр. 223. — Арк. 71–72.

⁵¹ Там само. — Ф. 796. — Оп. 19. — Спр. 378. — Арк. 147; Оп. 18. — Спр. 32. — Т.1. — Арк. 242–263.

⁵² Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України. — Ф. 37. — Спр. 360. — Арк. 26; ЦДІАК України. — Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 2161.

⁵³ Травкіна О.І. Про склад учнів Чернігівського колегіуму // Сіверянський літопис. — 1997. — № 3. — С. 35.

⁵⁴ РДІА. — Ф. 796. — Оп. 66. — Спр. 154. — Арк. 47.

⁵⁵ Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // Полтавские епархиальные ведомости: Часть неофициальная. — 1887. — № 20. — С. 730–734; № 24. — С. 963.

⁵⁶ РДІА. — Ф. 796. — Оп. 74. — Спр. 97. — Арк. 172–182.

Таблиця 13

«Національність» викладачів

Етнонім	Число викладачів, осіб	Відсоток викладачів без урахування тих, про яких немає даних
«великорос»	8	15,1
«грек»	2	3,8
«малорос»	42	79,2
«поляк»	1	1,9
Разом	53	100,0

Якщо розглянути відомості бази даних з точки зору антропоніміки, можемо побачити, що основним способом творення «прізвищевої назви» викладачів було додавання форманта -ський / -цький, та -ич. Наставників із такими прізвищами нараховувалося 62% (159 чоловік). Прізвища на -ич / -іч зустрічаємо у 37 осіб (14%), на -енко — у 2 педагогів. Прізвища на -єв мали 5 учителів, на -ін — 3. Привертають увагу яскраві українські прізвища «Іскра», «Сковорода», «Стріха», «Леванда» тощо.

У джерелах фіксувалося й місце народження викладачів. Можна побачити, що у всіх колегіумах працювали учителі, які були вихідцями не тільки з регіону, де розташовувався колегіум, але й з інших українських земель. У Чернігівському колегіумі було чимало уродженців Галичини, Волині; у Переяславському колегіумі — з Поділля та Галичини.

«Колективний портрет» викладацької спільноти варто доповнити зауваженням про існування в ній і родинних зв'язків. Іноді за браком джерел важко стверджувати, що педагоги з однаковими прізвищами були родичами, але у ряді випадків про це можна говорити впевнено. Так, у Переяславському колегіумі одночасно працювали брати Базилевичі (у 1770-х роках), у Харківському — Іван та Данило Томарови (на межі 1780–1790-х років⁵⁷). Учителями інколи ставали представники двох поколінь родини. Так, у Переяславському колегіумі вчителювали спочатку Павло (батько), згодом Андрій Терлецькі, у Харківському — Семен (батько) та Андрій Прокоповичі. Троє членів родини Базилевичів були пов'язані з Переяславським колегіумом, а також із Харківським⁵⁸. Іноді родинні зв'язки важко встановити тому, що у родичів були різні

⁵⁷ Там само. — Арк. 172–173.

⁵⁸ *Войтков А.Н.* Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771–1776) // Труды Киевской духовной академии. — 1903. — № 6. — С. 320–321.

прізвища. Приміром, викладач Переяславського колегіуму Йосип Козачківський був одружений з дочкою ректора Федора Домонтовича⁵⁹. До речі, Козачківський був батьком товариша Тараса Шевченка, лікаря Андрія Козачківського.

* * *

Отже, «колективний портрет» викладача православного колегіуму виявляється достатньо своєрідним і не таким простим, щоб змалювати його кількома «фарбами». Цей «портрет» фіксує ті особливості, що були притаманні моделі колегіуму як ранньомодерній інституції. Хоча формування спільноти учителів православних колегіумів розпочалося тільки на початку XVIII ст., вже за короткий час її характеристики набули певної сталості. На процес її становлення впливали посилення становості, відсутність відповідного законодавчого оформлення статусу учителя в Російській імперії та інші фактори. Лише в другій половині XVIII ст. були прийняті акти, якими створювалися більш сприятливі умови для формування окремого прошарку професійних викладачів, визначено їх місце у соціальній структурі згідно їх «ученого» призначення.

Побудова «колективної біографії» викладачів православних колегіумів дає змогу уточнити хід та особливості культурно-історичних процесів, перш за все зафіксувати час формування професійної групи викладачів та основні риси цієї соціальної групи на українських землях. У православних колегіумах, у зв'язку із укоріненням «латинської» моделі та більш глибоких освітніх традицій, деякі процеси виникли раніше й протікали більш інтенсивно у порівнянні з іншими навчальними закладами, які тоді ж існували в Російській імперії (зокрема, духовних семінаріях, що засновувалися на власне російських землях). «Колективна біографія» викладачів колегіумів відображає перехідний характер процесів у розвитку освіти в XVIII ст., перш за все переплетення духовного та світського начал (що втілювалося у соціальному походженні учителів, траєкторіях їх біографій). Реконструкція «колективного портрета» не відмінняє «персональних історій», водночас дає змогу простежити загальні тенденції, охарактеризувати дійсно «типового» викладача православних колегіумів Лівобережної України та Слобожанщини (які в цьому плані становили єдиний простір), краще зрозуміти процеси інкорпорації українських земель до Російської імперії.

---

⁵⁹ Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // Полтавские епархиальные ведомости: Часть неофициальная. — 1888. — № 3. — С. 122.

«Учні» чи «студенти» православних колегіумів

Історію будь-якого навчального закладу неможливо уявити без відомостей про учнів, які наповнювали аудиторії та, метафорично кажучи, вдихали в нього життя. Історики колегіумів виявили та опублікували кілька реєстрів (списків) їх учнів. Однак у літературі стосовно учнівства здебільшого фігурують висновки, які були зроблені ще на межі XIX–XX ст. Відомості про учнів тривалий час залишалися розпорошеними й не були узагальнені. Окремі «замальовки» щодо учнівства колегіумів, які можна зустріти на сторінках видань XX ст., «хибують» відвертою спрощеністю образів. Останніми роками вітчизняні науковці поновили вивчення єзуїтського шкільництва на українських землях наприкінці XVII — у XVIII ст., які тепер спираються на потужну традицію дослідження єзуїтської освіти в Європі⁶⁰. На окрему увагу заслуговують розвідки М. Яременка, у яких автор охарактеризував спудеїв Києво-Могилянської академії як окрему корпорацію, виявив основні риси могилянського студентства⁶¹. Варті уваги і дослідження, які торкаються проблем самоідентифікації студентів або ж їх щоденних рутинних занять⁶². Таким чином, на часі створення узагальнюючого портрета учнів православних колегіумів України XVIII — початку XIX ст.

В тогочасній актовій та діловодній документації їх іменували по-різному: «спудеи», «ученики», «студенты», «семинаристы». Послідовного розрізнення понять «учень» і «студент» не відбулося, хоча все ж тих, хто був у старших класах (філософії та богослов'я) частіше називали «студентами»⁶³, а іноді й робили на цьому акцент⁶⁴. Одночасно всіх могли називати «учнями»⁶⁵. Колишні вихованці колегіумів згадували, що

⁶⁰ *Серяков С.О.* Єзуїтське шкільництво на українських землях... — С. 95–110; *Шевченко Т.* Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI — середини XVII ст. — С. 74–76, 150–153; *Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності... — С. 249–290.

⁶¹ *Яременко М.* Київські студенти 1738 року: спроба колективної фотографії // ЗНТШ. — 2008. — Т. CCLVI: Праці історико-філософської секції. — С. 191–215; *Його ж.* Вихованці Києво-Могилянської академії: світила першої величини та «червоні зорі» // Київська Академія. — 2006. — Вип. 2–3. — С. 126–134; *Його ж.* «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. — Харків, 2014 та ін.

⁶² *Задорожна О.* День могилянського студента // Київська Академія. — 2006. — Вип. 2–3. — С. 163–177; *Яременко М.* «До мене-де нікто не имеетъ власти, кромъ ясневел-можного»: самоідентифікація могилянського студента крізь призму конфлікту 1752 р. // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2007. — Вип. 7. — С. 231–241.

⁶³ ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп. 1. — Спр. 1395. — Арк. 19; Спр. 1446. — Арк. 2; Спр. 1730. — Арк. 1–3, 18; Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 1949. — Арк. 1, 2; Спр. 1971. — Арк. 1.

⁶⁴ Див.: *Лебедев А. С.* Харьковский коллегіум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. — М., 1886. — С. 94.

⁶⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 366. — Арк. 1; Спр. 368. — Арк. 29, 37.

«учнями» називали тих, хто навчався у класах до риторичного, а «студентами» — слухачів філософського та богословського класів. Деякі вихованці Переяславського колегіуму писали, що у ньому всіх називали студентами⁶⁶. Ці варіації у найменуваннях свідчать, що учнівська спільнота була строкатою, включала різних за віком та досвідом осіб. Також це говорить і про те, що такий поділ сприймався в колегіумах як умовність, оскільки межа між рівнями освіти не була чіткою. Відповідно, відтворити узагальнюючий портрет такої спільноти непросто. Можливо, тому деякі дослідники свідомо чи несвідомо висували на перший план певну рису / характеристику, й учнівство розглядалося тільки в одному з можливих ракурсів. До того ж, слід враховувати, що у XVIII ст. самі колегіуми зазнали певних змін, а разом із тим змінювався й склад учнів.

Дослідники XIX — початку XXI ст. однакостайні в тому, що визначальною рисою православних колегіумів була всестановість їх учнівського складу. Добре відомо, що в навчальних класах Чернігівського, Харківського та Переяславського колегіумів у XVIII — на початку XIX ст. на одній лаві пліч-о-пліч сиділи діти духовенства, козацької старшини, рядових козаків, міщан та селян. Дозвіл навчати дітей різних станів було закріплено Жалуваною грамотою Харківському колегіуму від 16 березня 1731 р.⁶⁷ А у звіті до Синоду 18 липня 1737 р. чернігівський єпископ Іларіон зробив акцент на тому, що у школах навчають не тільки дітей духовенства, але й «знатных войсковых товарищей и прочих разного звания казацкого и посполитого людей»⁶⁸.

У XVIII ст. Лівобережна та Слобідська Україна зазнавали хоча й поступової, проте всебічної інкорпорації до Російської імперії. Важливою віхою у «шкільному» законодавстві Російської імперії того часу став «Духовний Регламент», який конструював освіту, що за своїми завданнями тяжіла до вирішення професійно-станових завдань, хоча вже у досинодальний період було прийнято кілька актів, якими встановлювався зв'язок між призначенням на духовні посади та набуттям освіти дітьми духовенства. У «Духовному Регламенті» були повторені основні положення попереднього законодавства, але більш чітко визначені завдання

---

⁶⁶ Тимковский И. Ф. Мое определение в службу // Москвитянин. — 1852. — № 17. — С. 21–22; Демидовский В. Кое-что из Переяславского семинарского быта последней четверти прошлого века // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1876. — № 11. — С. 431.

⁶⁷ Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года (далі — ПСЗРИ). — СПб., 1830. — Т. VIII (1728–1732). — № 5716.

⁶⁸ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода (далі — ОДД). — СПб., 1913. — Т. 17: (1737 г.). — Стб. 41.

обов'язкової освіти для дітей духовенства, які мали навчатися «в надежду священства»⁶⁹. Отже, саме появою «Регламенту» закладалися підвалини для заснування спеціальних шкіл для дітей, що походило з родин осіб духовного звання⁷⁰. Варто відзначити, що паралельно із «шкільним» законодавством у XVIII ст. у Російській імперії відбувається процес чіткого юридичного оформлення всіх ознак стану духовенства, в тому числі такої важливої, як спадковість професії. «Духовний Регламент» вперше чітко визначив духовну освіту однією з форм професійної підготовки майбутніх священників. У 1730-ті роки було прийнято ще кілька указів, згідно з якими духовенство мало посилати своїх синів вчитися до семінарій⁷¹. Прийняття цих актів було пов'язано із так званими «розборами» духовенства, які відбувалися у 1722, 1737, 1769, 1784 рр.⁷² та мали на меті визначення його чисельності, а також постійних парафіяльних штатів⁷³. Саме тому великоросійські семінарії, засновані згідно з «Духовним Регламентом», відкривалися як суто станові заклади⁷⁴. Хоча перші розбори духовенства (1722, 1737 рр.) не впроваджувалися в українських єпархіях⁷⁵, тут також відбувалися переписи дітей духовних осіб. Але після запровадження «штатів» в українських єпархіях (1778 р.)⁷⁶ «розбори» дітей духовенства поступово набули такого ж значення, як і у великоросійських єпархіях. У другій половині XVIII ст. спрямованість законодавства на станову замкненість шкіл тільки посилилася⁷⁷. До речі, в семінаріях Російської імперії у XVIII ст. серед учнівства діти світських осіб становили виняток⁷⁸.

⁶⁹ ПСЗРИ. — Т. VI: (1720–1722). — № 3718.

⁷⁰ Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. — Казань, 1873. — С. 16–17; Верховский П.В. Учреждение Духовной коллегии и Духовный регламент: К вопросу об отношении церкви и государства в России: Исследование в области истории русского церковного права. — Т. 1. — Ростов н/Д, 1916. — С. 406.

⁷¹ ПСЗРИ. — Т. VII: (1723–1727). — № 5518; Т. VIII: (1728–1732). — № 5882, 6060, 6287; Т. X: (1737–1739). — № 7361, 7364, 7660, 7749, 8287, 8291.

⁷² Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. — М., 1880. — С. 67.

⁷³ Там же. — С. 67, 72, 75.

⁷⁴ Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. — С. 291–292.

⁷⁵ Там же. — С. 303.

⁷⁶ Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке // Руководство для сельских пастырей. — 1861. — № 39. — С. 144; 1864. — № 46. — С. 401.

⁷⁷ Истомина Г. Постановления имп. Екатерины II относительно образования духовенства // Труды Киевской духовной академии. — 1867. — № 9. — С. 624.

⁷⁸ Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. — С. 90; Малицкий Н.В. История Суздальской духовной семинарии (1723–1788). — Владимир, 1905. — С. 92.

У історичних працях спостерігається плутанина щодо часу встановлення обов'язкового освітнього цензу для отримання духовної посади, оскільки дослідники нерідко посилаються на укази, прийняті після «Духовного Регламенту»⁷⁹. Однак наступні законодавчі акти Російської імперії лише уточнювали та повторювали завдання обов'язкової освіти духовенства.

На відміну від синів духовенства набуття освіти дітьми інших станів жодним чином не було регламентоване. Вони навчалися у колегіумах без примусу з боку держави, добровільно, керуючись іншими мотивами.

Отже, всестановість дійсно можна вважати однією із яскравих характеристик цих закладів, але при цьому слід з'ясувати співвідношення відсотка «духовних» і «світських» учнів, динаміку відповідних змін. Дослідники XIX–XX ст. зібрали певні дані, які можна доповнити та консолідувати задля отримання узагальнюючої картини (див. табл. 14). Зауважимо, що дані за один навчальний рік іноді різняться, що пояснюється різними причинами: переходом учнів до інших шкіл, втечами, смертю тощо. Втім, незначна різниця у цифрах не впливає на можливість визначити загальні тенденції.

На підставі зведеної таблиці 14 можна зробити нові висновки та відкоригувати деякі розповсюджені твердження. Найбільший відсоток світських учнів спостерігаємо в Чернігівському колегіумі у 1730–1740-ві роки (67–69%). У середньому дещо менший відсотковий показник світських учнів був у Харківському колегіумі. Дослідники попереднього часу вже робили висновок про те, що відсоток світських учнів з другої половини XVIII ст. поступово зменшується, пояснюючи це тим, що світські родини «відвернулися» від колегіумів і переорієнтувалися на суто світські навчальні заклади. Разом з тим співставлення всіх наявних даних засвідчує, що зменшення відсотка світських учнів перебуває у прямій залежності від збільшення загальної чисельності учнів. У Харківському колегіумі з самого початку число слухачів було майже вдвічі більшим, ніж у інших колегіумах, в той же час відсоток світських учнів був значно меншим. Але наприкінці XVIII ст., коли в Чернігівському та Переяславському колегіумах чисельність вихованців зросла, відсоток світських й там поменшав.

Водночас можна зробити висновок про те, що кількість світських учнів кожного колегіуму не змінювалася стрибкоподібно. На цей очевидний

---

⁷⁹ *Мащенко С.* Роль Чернігівської єпархії у заснуванні та діяльності колегіуму в Чернігові // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: 3б. матеріалів. — Чернігів, 2001. — С. 12; *Степаненко Г.В.* Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX — поч. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2002. — С. 89–90. *Титов Ю.Н.* Процесс огосударствления церкви в XVIII–XX вв. // Вопросы научного атеизма. — М., 1988. — Вып. 37. — С. 180.

факт не звертали увагу дослідники, навпаки, на підставі зменшення відсотку світських студентів вони писали про зменшення їх кількості (що не те саме). Отже, ми не маємо підстав для висновку, що світські учні залишили колегіуми, адже їх абсолютна кількість не зазнала суттєвих змін протягом XVIII ст.

Про те, що світські родини ще й наприкінці XVIII — на початку XIX ст. свідомо обирали колегіуми для навчання дітей, свідчать також спогади. Скажімо, Є. Тимківський писав, що він «вместе с другими дворянскими детьми» пішов до Переяславського колегіуму⁸⁰. Дослідники підкреслювали, що, на відміну від Києво-Могилянської академії, яка приваблювала дітей великоможних осіб, до колегіумів йшла менш родовита українська козацька шляхта⁸¹. Не слід забувати, що у другій половині XVIII ст. дітей козацької старшини почали відправляти і до столичних навчальних закладів. Так, 3 травня 1767 р. генерал-губернатор Румянцев отримав указ про відправку до Кадетського корпусу дітей з кращих дворянських «малоросійських родин»⁸². Надалі козацька старшина (дворянство) все частіше віддавала синів до відомих навчальних закладів імперії. Відповідно чисельність синів духовенства у колегіумах істотно зростала з кожним десятиліттям. Характеризуючи навчання дітей духовенства у колегіумах, слід також враховувати, що в українських єпархіях цей стан протягом XVIII ст. залишався відкритим, натомість у Росії замкненість духовенства вже наприкінці XVII ст. перевищувала закритість інших професійно-соціальних груп⁸³. У Гетьманщині та на Слобожанщині заміщення церковно-служительських посад різних рангів відбувалося шляхом парафіяльних виборів. При цьому право спадкового заміщення церковно-парафіяльних посад також мало місце, хоча й поступалося традиції виборності⁸⁴. Своїм наслідком це мало той факт, що законодавчі норми щодо навчання дітей духовенства, які приймалися в Російській імперії в XVIII ст., на практиці застосовувалися у різних умовах, при перевазі однієї з двох зазначених традицій улаштування на церковні посади. Збільшення кількості випускників колегіумів не означало припинення практики виборів як такої. Парафіяльні вибори були законодавчо заборонені тільки у 1797 р.

---

⁸⁰ *Тимковський Е.Ф.* Воспоминания о моей жизни // Киевская старина. — 1894. — № 3. — С. 377.

⁸¹ *Максимович Г.А.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малоросией. — Т.1. — Нежин, 1913. — С. 123.

⁸² *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // Киевская старина. — 1897. — № 1. — С. 26.

⁸³ *Миринов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): В 2 т. — Т. 1. — СПб., 1999. — С. 98, 100; *Ластовський В.В.* Переяславсько-Бориспільська єпархія у XVIII ст.: Дис... канд. іст. наук. — К., 1998. — С. 140–141.

⁸⁴ *Знаменський П.* Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. — С. 11; *Ластовський В.В.* Переяславсько-Бориспільська єпархія у XVIII ст. — С. 142.

Отже поступове, але невпинне зростання загального числа студентів колегіумів відбувалося перш за все за рахунок синів духовенства. У діловій документації цих навчальних закладів під поняттям «діти духовенства» розуміли дітей всіх церковнослужителів. Реєстри учнів свідчать, що до цієї категорії включали синів всіх «духовних осіб» (паламарських, дияконських, дяківських, священницьких).

Збільшення числа цих учнів у колегіумах було передовсім наслідком великих зусиль архієреїв українських єпархій. Причому політика «освітнього дисциплінування» в Україні розпочалася ще від часу активної діяльності Петра Могили⁸⁵. У 1722 р., як уже зазначалося, Синод прийняв ряд постанов щодо обов'язкового перепису дітей духовенства всіх єпархій з метою їх подальшої освіти в архієрейських школах⁸⁶. 24 січня 1737 р. вийшов указ Синоду щодо направлення відомостей про школи в єпархіях і чисельність їх учнів⁸⁷. Було розроблено декілька форм звітної документації, які архієреї мали регулярно заповнювати. Зокрема, була передбачена фіксація загальної кількості дітей духовенства, а також тих, які опанували грамоту, котрі вчилися на той момент й тих, які ще не навчалися (за віком або станом здоров'я).

Чернігівські, белгородські та переяславські архієреї повсякчас надсилали укази до протопопів, які мали вести облік дітей духовенства й стежити за долученням їх до навчання. Найбільш ранні (з тих, які збереглися) укази чернігівських та белгородських архієреїв датуються 1720-ми роками. Відома грамота Іродіона Жураковського 1722 р. із докорами священникам, які не відправляють дітей вчитися, одружують їх, що «сынам священническим не безвредительно; поневажлета свои до науки способнии на деремне теряют»⁸⁸. Подібну грамоту єпископ Іродіон видав і в наступному році⁸⁹. 19 квітня 1725 р. белгородський єпископ Єпіфаній Тихорський надіслав лист зміївському протопопу Бужинському з вимогою скласти список дітей, які повинні навчатися, й відправити їх до школи⁹⁰. Подібні укази архієреї регулярно повторювали, надсилаючи їх у

⁸⁵ Яременко М. «Академіки» та Академія... — С. 372–373.

⁸⁶ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. 1-я серия. — СПб., 1879. — Т. II: (1722). — № 624, 648, 896, 900.

⁸⁷ Амвросий. История Российской иерархии: В 6 ч. — Ч. 1. — М., 1807. — С. 435–436.

⁸⁸ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Кн. 1–2. — Чернигов, 1873.— С. 76.

⁸⁹ Науково-історичний архів Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук. — Кол. 238. — Оп. 2. — Картон. 71. — Спр. 140. — Арк. 1–2.

⁹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 2009. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 91. — Арк. 1 зв. Цей та ще кілька указів Єпіфанія Тихорського опубліковано в: *Посохова Л.Ю.* «Харьковский коллегіум» / «Харьковская академия»: воплощенный проект белгородского епископа Епифания Тихорского // «Регулярная академия учреждена будет...»: Образовательные

всі куточки своїх єпархій. Ці документи, які датовані першою половиною XVIII ст., дійшли до нас у великій кількості⁹¹, їх неодноразово цитували дослідники⁹². У деяких з них вимоги сформульовані доволі жорстко. Наприклад, 30 листопада 1727 р. Єпіфаній Тихорський у наказі архімандриту Святогорського Успенського монастиря та протопопу Прокопу погрожує нещадним покаранням, якщо школярі не будуть відправлені до школи в короткий термін⁹³. За порушення вимог були передбачені різні адміністративні покарання духовним правителям та батькам, передовсім штрафи (їх розміри коливалися у межах 5–10 рублів⁹⁴) й навіть відібрання священницького чину (для батьків)⁹⁵. В указах чернігівських архієреїв у 1740-ві роки називалися штрафи у 1–2 рублі⁹⁶. Із текстів видно, що архієреї добре розуміли хитрощі, до яких вдавалися батьки, аби їхні діти уникли навчання, — одруження малолітніх синів чи посилення на важку хворобу. Єпископи в свою чергу забороняли священникам вінчати малолітніх синів духовенства, які не навчалися в школі⁹⁷. Особливо наполегливими в цьому були чернігівські єпископи Іродіон Жураківський, Амвросій Дубневич (1740-ві рр.), белгородський єпископ Йоасаф Горленко⁹⁸. Наприклад, в указі від 11 грудня 1748 р. останній писав, щоб до Харківського колегіуму «не минуя ни единого человека», відправляли всіх дітей

проекты в России в первой половине XVIII века. — М., 2014. — Вып. 11: Новые материалы по истории русской культуры. — С. 99–126.

⁹¹ ЦДІАК України. — Ф. 2009. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 79, 80, 363, 463; Ф. 1973. — Оп. 1. Спр. 100; НБУВ. ІР. — Ф. 160. — Спр. 575. — Арк. 75, 82 зв. та ін.

⁹² Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегиума. — Харьков, 1881. — С. 15–20; Посохова Л.Ю. Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — Харків, 1999. — С. 37–39; Травкіна О.І. Чернігівський колегіум (1700–1786). — Чернігів, 2000. — С. 51–53; [Пархоменко В.] Геврасий Линцевский (Материалы по истории Переяславской епархии третьей четверти XVIII ст.) // Киевская старина. — 1904. — № 12. — С. 434; Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1888. — № 20. — С. 753.

⁹³ ЦДІАК України. — Ф. 2009. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 241. — Арк. 1 зв.

⁹⁴ Там само. — Арк. 1 зв.; Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 1288, 1383, 1384; Ф. 2007. — Оп. 1. — Спр. 128. — Арк. 1 зв.

⁹⁵ Докладніше про це див.: Посохова Л.Ю. Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — С. 38–39.

⁹⁶ НБУВ. ІР. — Ф. 301. — Спр. 197 п. — Арк. 159.

⁹⁷ Приклади див.: Посохова Л.Ю. Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — С. 39.

⁹⁸ Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. — С. 56, 60, 145; Благовеценский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. — 1904. — № 1. — С. 21–24; Лебедев А.С. Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности. — С. 82–82.

священиків й тих, кому більше 15-ти років⁹⁹. Такі укази він повторив у 1750-ті роки¹⁰⁰, розглядаючи окремо справу кожного священика, який не відправив сина до колегіуму¹⁰¹. Укази про збір відомостей про дітей духовенства архієреї видавали протягом всього століття¹⁰².

У 1740-ві роки виробилася практика фіксації хвороби учня й повідомлення про неї керівництва єпархії та колегіуму (зазвичай, це було підтвердження від лікаря, священика або викладача, що хвороба унеможливило навчання)¹⁰³. На таких підставах учень звільнявся від школи.

Примітно, що в указах Амвросія Дубневича (наприклад, від 12 січня 1745 р.)¹⁰⁴ та архієреїв інших єпархій нерідко йшлося про «малое число» дітей духовенства, які навчаються в школах¹⁰⁵. Утім, із тексту випливає, що єпископи мали на увазі не те, що в колегіумі було мало учнів, але те, що не всі діти духовенства були сюди відправлені. Показовим є один із указів чернігівського єпископа (28 січня 1749 р.) із завданням зіставити списки всіх дітей духовенства єпархії із реєстром тих, хто не з'явився на навчання, встановити причину неявки¹⁰⁶. Отже, вже у 1740-ві роки можна помітити прагнення архієреїв українських єпархій відправити до школи всіх без винятку синів духовенства.

Діловодна документація духовних консисторій українських єпархій свідчить про регулярний збір даних про дітей церковнослужителів з відомостями про ступінь їхньої грамотності, аналіз кожного випадку ухилення від навчання, штрафування батьків, боротьбу із втечами учнів з колегіумів¹⁰⁷. У 1770-х роках виробився порядок розгляду прохань про звільнення від навчання синів духовенства. Справи розглядалися особисто архієреями, які зазвичай прагнули не надавати дозволу, по-різному

⁹⁹ *Жевахов Н.Д.* Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии. — Ч. 3. — К., 1909. — С. 545.

¹⁰⁰ Документы и дела, относящиеся к жизни и деятельности Св. Иоасафа (Горленко), епископа Белгородского и Обоянского. — Вып. 1–2. — Курск, 1911. — С. 17–18.

¹⁰¹ *Жевахов Н.Д.* Святитель Иоасаф Горленко... — Ч. 3. — С. 622–627.

¹⁰² Прикро, що деякі дослідники, помітивши такі факти наприкінці XVIII ст., стверджують, що тільки тоді було запроваджено «офіційний облік учнів Переяславського колегіуму» (*Лоха В.А.* Духовенство, церкви та колегіум міста Переяслава середини XVII–XIX ст. — С. 70.)

¹⁰³ ЦДІАК України. — Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 1053, 1929, 2090, 2091.

¹⁰⁴ НБУВ. ІР. — Ф. 232. — Спр. 611. — Арк. 3 зв.

¹⁰⁵ *Благовещенский М.* Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии. — С. 24.

¹⁰⁶ Там же. — С. 28–29.

¹⁰⁷ ЦДІАК України. — Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 87, 108, 129, 2098, 2101, 2124; Ф. 990. — Оп. 1. — Спр. 331, 369, 478, 537, 538, 539, 753, 1709; Ф. 961. — Оп. 2. — Спр. 37, 69; Ф. 2007. — Оп. 1. — Спр. 128, 417; Ф. 2009. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 463, 474.

формулюючи відмову. Так, 9 вересня 1771 р. на друге прохання Є. Іваницької (вдови священника) відпустити сина з колегіуму для допомоги їй по господарству переяславський єпископ Йов Базилевич відповів: «Учиться сыну посему. Все можно достать, а попиране учения есть невозвратное: а к учению успешный, только лета способные»¹⁰⁸.

Архієреї українських єпархій своїми указами навіть намагалися підвищити «освітній ценз» для заступання духовної посади, забороняючи висвячувати осіб, які не закінчили класу риторики. Одним із перших був указ 1757 р. переяславського єпископа Геврасія Лінцевського (він повторював його і пізніше)¹⁰⁹. Документація підтверджує, що ці настанови намагалися виконувати на практиці¹¹⁰. У 1780-ті роки священницькі місця все частіше заступали студенти колегіумів, які прослухали богослов'я¹¹¹. Наприкінці століття студентам класів риторики та філософії було наказано не звертатися до єпископа із проханнями про дострокове припинення навчання¹¹².

У науковій літературі Харківський та Переяславський колегіуми іноді протиставляються Чернігівському, оскільки в них було значно більше учнів з духовного стану¹¹³. Однак число попівських синів залежало і від загальної чисельності духовенства єпархії. У Белгородській єпархії, яка включала територію п'яти слобідських полків й інші терени, кількість духовенства була більшою, ніж в інших єпархіях.

У результаті зусиль архієреїв в усіх колегіумах навчалося значне число синів духовенства. Варті уваги спогади одного із видатних вихованців Харківського колегіуму Якова Толмачова, який писав, що його батько-священик (дід якого був дворянином, що вступив у духовне звання) віддав його навчатися в 14-річному віці лише після отримання грізного припису духовного начальства (це був 1793 р.)¹¹⁴.

¹⁰⁸ Там само. — Ф. 990. — Спр. 830. — Арк. 2.

¹⁰⁹ *Крамаренко И.* Деятельность преосвященного Геврасия на пастве Переяславской // Странник. — 1872. — № 8. — С. 105; [*Пархоменко В.*] Геврасий Линцевский... — С. 433; *Пархоменко В.* Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785). — Полтава, 1910. — С. 58.

¹¹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп. 1. — Спр. 331. — Арк. 3, 5, 20; Спр. 596. — Арк. 2; Спр. 681. — Арк. 2

¹¹¹ Там само. — Ф. 990. — Оп. 1. — Спр. 1395. — Арк. 18; Спр. 1402. — Арк. 1; Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 1254. — Арк. 7–7 зв.; Ф. 2009. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 1112. — Арк. 1.

¹¹² Держархів Чернігівської обл. — Ф. 682. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 337.

¹¹³ *Травкіна О.І.* Чернігівський колегіум (1700–1786). — С. 56.

¹¹⁴ *Толмачев Я.В.* Автобиографическая записка // Русская старина. — 1892. — Т. 75. — С. 701.

Хто були ті учні, які зазначалися у документах колегіумів як «світські»? Дослідники неодноразово наводили приклади з реєстрів: син сотника, осавула, посполитого тощо¹¹⁵. Є підстави з упевненістю твердити, що у списках можна «віднайти» представників родин з усього соціального спектра тогочасного суспільства. Втім, у звітній документації поняттям «світські учні» зазвичай об'єднували всіх дітей «недуховних» станів і лише інколи зазначали станові розбіжності. Відповідно можна аналізувати лише поодинокі дані, які зустрічаються у відомостях та реєстрах. Так, М. Яременко звернув увагу на помітний відсоток дітей козацької верхівки серед світських¹¹⁶. Дійсно, в окремі роки, приміром у 1766, у Переяславському колегіумі з 29 козаків-студентів двадцять належали до старшинських сімей¹¹⁷, у 1767–1768 н. р. у Чернігівському колегіумі з 71 студента — вихідця із козацьких сімей 48 походило із родин старшини та «урядовців»¹¹⁸.

Діти посполитих зустрічалися не в кожному класі, їх загальне число у всіх класах не перевищувало півтора десятка. Так, у 1764–1765 н. р. у Переяславському колегіумі дітей посполитих навчалось 12 осіб (всього світських було 89), а всіх учнів 164¹¹⁹. У 1767–1768 н. р. у Чернігівському колегіумі було 40 синів міщан та селян (при загальному числі учнів — 213, а світських — 111)¹²⁰. У Переяславському колегіумі у 1774–1775 н. р. навчалось 22 сини посполитих¹²¹. Вони навчалися не тільки у нижчих класах, але й у вищих. Так, у 1781 р. у Чернігівському колегіумі діти міщан та посполитих навчалися у класах риторики та філософії¹²². Значно менше посполитих спостерігаємо у Харківському колегіумі (у 1759–1760 н. р. їх було всього двоє¹²³). М. Яременко припускає, що за більшістю «посполитих» студентів Києво-Могилянської академії приховані міщани, що відповідало тогочасним українським звичаям взаємозаміни цих термінів¹²⁴, хоча іноді у списках міщан все ж виокремлювали.

¹¹⁵ Травкіна О.І. Про склад учнів Чернігівського колегіуму // Сіверянський літопис. — 1997. — № 3. — С. 34–35; Посохова Л.Ю. Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — С. 48.

¹¹⁶ Яременко М. «Академіки» та Академія... — С. 154–172.

¹¹⁷ [Лотоцький И.]. К истории учреждения семинарии в Переяславе // Киевская старина. — 1888. — № 1–3. — С. 38.

¹¹⁸ Травкіна О.І. Про склад учнів Чернігівського колегіуму... — С. 35.

¹¹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп. 1. — Спр. 539. — Арк. 9–29.

¹²⁰ Травкіна О.І. Про склад учнів Чернігівського колегіуму... — С. 35.

¹²¹ ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп. 1. — Спр. 1101. — Арк. 33–36 зв.

¹²² Держархів Чернігівської обл. — Ф. 679. — Оп.1. — Спр. 1253. — Арк. 13, 26–30.

¹²³ ЦДІАК України. — Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 2104. — Арк. 21.

¹²⁴ Яременко М. «Посполиті» в Києво-Могилянській академії у XVIII ст.: селяни чи міщани? // Національний університет «Києво-Могилянська академія»: Наук. записки. — Т. 104: Історичні науки. — К., 2010. — С. 18.

Дані про чисельність учнів православних колегіумів потребують ще деяких пояснень. Різке зменшення числа учнів колегіумів в окремі роки пояснюється епідеміями різних хвороб, які лютували на теренах України. Так, у Харківському колегіумі наприкінці 1730-х років зміни в чисельності учнів зумовлювалися епідемією «морової язви» (холери) на Слобожанщині. У 1740–1741 рр. число учнів цього ж колегіуму не збільшувалося з причини хвороби, а також війни¹²⁵. У 1770–1771 рр. епідемія лютувала у Чернігові¹²⁶. У ці ж роки, рятуючись від епідемії, розбіглися учні Переяславського колегіуму¹²⁷. Звісно, діти в цьому плані були найбільш вразливою категорією суспільства. Епідемії та «звичайні» хвороби кожного року забирали певну кількість учнів.

Загальне число учнів колегіумів. Династії вихованців

Оцінити, наскільки значним було число учнів православних колегіумів, можна шляхом порівняння із кількістю учнівства духовних шкіл Російської імперії (академій та семінарій). Загальне число учнів у 1738 р. становило 2589 осіб, у 1764 р. — 6000, у 1783 р. — 11 329, у 1807 р. — 24 167¹²⁸. Число учнів трьох колегіумів (див. табл. 14) по відношенню до загальної кількості учнів духовних шкіл у Російській імперії у 1730-ті роки становило 29%, у 1760-ті — 13%, на початку 1780-х років — 10%, на початку ХІХ ст. — 6%. При цьому слід врахувати, що після заснування шкіл у 1720-х й 1730-х роках й подання відомостей до Синоду чимало з них закрилося¹²⁹ й відновило діяльність лише у другій половині ХVІІІ ст. Так само у другій половині 1760-х років, після проведеної секуляризації, набір учнів до семінарій імперії зменшився на двадцять відсотків (у 1766 р. всіх учнів було 4673) й відновився лише наприкінці 1780-х років¹³⁰. За чисельністю вихованців найбільшим закладом в Україні та загалом у Європі була Києво-Могилянська академія¹³¹. Найбільші єзуїтські колегіуми Речі Посполитої (Каліський, Познанський, Торунський) на початку

¹²⁵ ОДД. — СПб., 1906. — Т. 16: (1736 г.). — Стб. 264.

¹²⁶ НБУВ. ІР. — Ф. 232. — Спр. 611. — Арк. 11–12 зв.

¹²⁷ [Демидовский В.] Материалы, относящиеся к первым временам исторического существования Переяславско-Полтавской семинарии // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1887. — № 21. — С. 785.

¹²⁸ Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. — С. 185, 578.

¹²⁹ Там же. — С. 198.

¹³⁰ Freeze G.L. The Russian Levites. Parish Clergy in the Eighteenth Century. — Cambridge–London, 1977. — P. 87–88.

¹³¹ Яременко М. Києво-Могилянська академія за гетьманування Івана Мазепи: pro et contra двотисячного контингенту вихованців // Іван Мазепа та його доба / Матеріали міжнародної наукової конференції. — К., 2008. — С. 193–194.

XVIII ст. мали 200–800 учнів, упродовж століття у львівських «школах» навчалося від 550 до 700 студентів, у Віленській академії — у середньому 800¹³². У перших університетах Російської імперії протягом перших десятиліть їх існування було лише кілька десятків студентів.

Проблема «утеч» учнів часто згадується на сторінках видань, присвячених історії колегіумів. При цьому важливо пояснити, що керівництво утікачами вважало учнів, які невчасно повернулися до навчального закладу з вакацій, свят або надовго затрималися вдома «за хворобою». До категорії «утікачів» зараховували лише синів духовенства, які мали обов'язково навчатися у школі. Діти представників світських станів залишали колегіуми за власним бажанням, що не розцінювалося як «утеча». Керівництво колегіумів зазвичай у серпні або на початку навчального року з метою дисциплінувати батьків-священиків, складало «реєстри» утікачів (синів духовенства)¹³³. З середини XVIII ст. викладачі одразу після свят мали складати списки своїх учнів із приміткою про відсутніх¹³⁴. Вивчення діловодної документації дозволяє стверджувати, що чимало студентів потрапляли до категорії «утікачів» на короткий час, поки не оформили свідоцтво про хворобу або не з'явилися після запізнення.

Число утікачів сильно коливається і під час одного навчального року. Так, у 1750 р. до реєстру утікачів з Харківського колегіуму потрапило 45 осіб (один із найбільших списків)¹³⁵, в 1765 р. — 10¹³⁶. На цей час у закладі навчалося понад 400 синів духовенства, отже, число втікачів було відносно невеликим. Для порівняння зазначимо, що у середині століття з великоросійських семінарій тікало до половини учнів¹³⁷.

Причинами свідомих утеч учнів з колегіумів дослідники називали насамперед скрутне матеріальне становище, суворі умови життя у бурсі (більшість утікачів були бурсаками)¹³⁸. В. Демідовський серед причин

¹³² Там само. — С. 194.

¹³³ ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп. 1. — Спр. 538, 836; Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 2097, 2127; Ф. 2007. — Оп. 1. — Спр. 555, 786.

¹³⁴ Там само. — Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 1825. — Арк. 4 зв.

¹³⁵ Там само. — Спр. 2099. — Арк. 1–2.

¹³⁶ Там само. — Спр. 654. — Арк. 3–5.

¹³⁷ *Экземплярский И.* Причины нерасположения нашего белого духовенства к школе и науке в продолжение XVIII столетия // Руководство для сельских пастырей. — 1864. — Т. 2. — № 22. — С. 186.

¹³⁸ *Левицкий П.* Прошлое переяславского духовного училища // Киевская старина. — 1889. — № 2. — С. 442; [*Демидовский В.*] Материалы, относящиеся к первым временам исторического существования Переяславско-Полтавской семинарии // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1887. — № 21. — С. 782; *Хитров М.* Наше белое духовенство в XVIII столетии и его представители // Странник. — 1896. — № 8. — С. 520–521.

назвав також дух козацької вольності¹³⁹. Вочевидь, для значної частини учнів причинами втечі були сум за рідною домівкою, близькими та друзями. При тому, що певні причини для втеч існували, величезне число учнів колегіумів свідчить на користь того, що в основі системи навчання був не лише примус.

З історії колегіумів відомо про формування «династій» вихованців колегіумів. М. Лілеєв, який збирав матеріали з історії Чернігівського колегіуму, довів, що вже у 1730-ті роки до нього відправляли своїх синів ті особи, які самі раніше навчалися в цьому закладі. Дослідник навів прізвища полкової та сотенної старшини, не одне покоління якої навчалися в Чернігівському колегіумі (Тризни, Шуби, Жураківські, Комаровські, Стаховичі, Борозни, Лизогуби, Стороженки та ін.)¹⁴⁰. Те саме можна сказати й про інші колегіуми: у Харківському навчалися династії Двигубських, Буткевичів, у Переяславському — кілька поколінь родин Базилевичів, Ісаєвичів, Петровських-Бахчевських, Лебедевих¹⁴¹. Такі династії утворювали родини різних станів. Враховуючи відкритість стану духовенства у XVIII ст., чимало цих династій починалися як козацькі. Приміром, козацька родина Бутько (Бутьковські) з часом стала відомою родиною духовенства Буткевичів. У спогадах професора Харківського університету Т. Буткевича названі кілька поколінь родини, які навчалися у Харківському колегіумі¹⁴².

У першій половині XVIII ст. учні колегіумів могли вільно пересуватися із одного колегіуму до іншого, до Києво-Могилянської академії, інших європейських навчальних закладів. У звіті до Синоду чернігівський єпископ Іларіон (18 липня 1737 р.) підкреслив, що учні різних станів «свободно в иные училищные коллегии, где полное число школ латинских, переходят, ... от чего удержатъ их, за свободу малороссийского народа, крайне невозможно»¹⁴³. Маємо чимало таких прикладів. Лукіан Каменецький, згодом священник Чернігівської єпархії, наприкінці 1730-х років навчався у київських, чернігівських та харківських «школах»¹⁴⁴. На

---

¹³⁹ [Демидовский В.] Материалы, относящиеся к первым временам исторического существования Переяславско-Полтавской семинарии // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1888. — № 14. — С. 559–560.

¹⁴⁰ НБУВ. IP. — Ф. 127. — Спр. 151. — Арк. 27–27 зв.

¹⁴¹ Кривошея І.І. Козацька старшина Переяславського полку (1648–1782): Дис. ... канд. іст. наук. — Умань, 1998. — С. 34, 47, 48, 52.

¹⁴² Державний архів Російської Федерації (м. Москва). — Ф. 1463. — Оп. 2. — Спр. 378. — Арк. 3–30.

¹⁴³ ОДД. — Т. 17: (1737 г.). — Стб. 41.

¹⁴⁴ РДА. — Ф. 796. — Оп. 22. — Спр. 473. — Арк. 1.

початку 1730-х років син селянина Афіноген Тигровський студіював у Чернігові, Києві, єзуїтському колегіумі в Овручі¹⁴⁵. Примітна доля Микити Крижановського, єврея з Рогатина, який став православним й здобував освіту в Києві, Чернігівському та Харківському колегіумах¹⁴⁶. У реєстрах Києво-Могилянської академії бачимо чимало вихідців з усіх українських земель¹⁴⁷. Однак не варто перебільшувати масштаби цього явища, адже перехід до іншої школи потребував коштів, вирішення багатьох інших проблем.

Протягом XVIII ст. духовенство не було зобов'язане направляти дітей до школи «своєї» єпархії. В указах чернігівського єпископа Амвросія Дубневича зафіксовано, що ті, хто бажав віддати дітей до Київської академії, могли робити це «невозбранно»¹⁴⁸. Але невдовзі єпископ розпорядився повернути таких дітей до Чернігова¹⁴⁹. У другій половині століття для переходу до іншої школи студент (із духовенства) мав отримати дозвіл архієрея. Можна побачити, що архієреї ревниво сприймали такі наміри. У вересні 1771 р. на прохання учня риторичного класу Степана Венецького відпустити його навчатися філософії та богослов'ю в Харківському або Чернігівському колегіумах єпископ переяславський відповів, що цього не варто робити¹⁵⁰. Бажання змінити місце навчання іноді було наслідком конфлікту. Приміром, у 1749 р. студенти Переяславського колегіуму, серед яких був Іван Вернацький, звернулися зі скаргою на префекта Володимира Зеленського. Розгляд справи затягувався і студенти звернулися із проханням відпустити їх для продовження навчання до Києва або Чернігова¹⁵¹.

Починаючи з 1780-х років, дітей духовенства почали приймати на казенний кошт тільки до шкіл «своєї» єпархії. Саме тому в 1785 р. з Києво-Могилянської академії до Чернігівського колегіуму відправили всіх бурсаків-чернігівців¹⁵². Наприкінці століття єпископи указували, що духовенство мало навчати дітей тільки у своїх єпархіях (указ 1800 р.

¹⁴⁵ Там само. — Оп. 15. — Спр. 486. — Арк. 1.

¹⁴⁶ ОДД. — СПб., 1913. — Т. 21: (1741 г.). — Стб. 360–363.

¹⁴⁷ Яременко М. «Академіки» та Академія... — С. 130–138.

¹⁴⁸ Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии. — С. 31.

¹⁴⁹ НБУВ. ІР. — Ф. 301 / П. — Спр. 197. — Арк. 159 зв.

¹⁵⁰ ЦДАК України. — Ф. 990. — Оп. 1. — Спр. 834. — Арк. 3.

¹⁵¹ Страничка из прошлого г. Переяслава // Киевская старина. — 1889. — № 8. — С. 468–490.

¹⁵² Держархів Чернігівської обл. — Ф. 679. — Оп. 1. — Спр. 1368.

перяславського єпископа¹⁵³ та ін.). Тоді ж утвердилася практика обов'язкового направлення кількох кращих учнів колегіумів до Києво-Могилянської академії.

Колегіуми притягували перш за все молодь свого та сусідніх регіонів. Наприклад, у Переяславському колегіумі у перші роки існування навчалися діти з Києва, Чернігова, Сум, Глухова¹⁵⁴. Водночас у колегіумах навчалися й діти з більш віддалених територій. У всіх колегіумах, але більше у Переяславському та Чернігівському, навчалася чимало дітей світських та духовних осіб з Правобережної України («з Польщі»). Наприкінці 1730-х років у Чернігівському колегіумі навчалися учні з Угорщини, Молдавії, Війська Донського¹⁵⁵. До Харківського колегіуму регулярно зараховували вихідців з Воронежської, Катеринославської, Полтавської, Таврійської, Київської, Чернігівської, Новоросійської, Тамбовської, Тульської губерній, Санкт-Петербурга тощо¹⁵⁶. У 1755 р. київський віце-губернатор направив до Переяславського колегіуму вихідця із Сербії Петра Іоаннова¹⁵⁷. У Чернігівському колегіумі в 1767–1768 н. р. були діти з різних полків Гетьманщини, великоросійських губерній, правобережних українських земель¹⁵⁸. Прихід учнів інших держав до колегіумів почасти зумовлювався родинними обставинами. Так, у Харківському колегіумі навчався виходець із Сербії Петро Роденков, який був небожем белгородського архієпископа Петра¹⁵⁹.

Умовою навчання учнів у колегіумах була їх приналежність до православного віросповідання. Етнічне походження учнів у документації спеціально не зазначалося, ці відомості оприявнювалися зазвичай внаслідок інциденту. Відомо, що у Чернігівському колегіумі були учні «венгерской нації»¹⁶⁰. У 1741–1742 н. р. у Харківському колегіумі навчалися вже згаданий серб (Петро Роденков) та «угорець» (Василь Денеган)¹⁶¹. Через скаргу із родичем стало відомо про згаданого Микиту

¹⁵³ Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1887. — № 21. — С. 771.

¹⁵⁴ Пархоменко В. К истории образования на Украине // Киевская старина. — 1905. — № 9. — С. 237.

¹⁵⁵ НБУВ. IP. — Ф. 127. — Спр. 151. — Арк. 27.

¹⁵⁶ Див. про це: *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — С. 48–49.

¹⁵⁷ ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп. 1. — Спр. 271.

¹⁵⁸ *Травкіна О.І.* Про склад учнів Чернігівського колегіуму. — С. 34.

¹⁵⁹ РГИА. — Ф. 796. — Оп. 33. — Д. 161. — Л. 1–2.

¹⁶⁰ *Пархоменко В.* К истории образования на Украине. — С. 243.

¹⁶¹ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України. — Ф. 37. — Спр. 360. — Арк. 26–28.

Крижановського, єврея з Рогатина, який прийняв православ'я¹⁶². Можемо констатувати факти присутності у колегіумах учнів різного етнічного походження, втім, переважну їх більшість становили представники місцевого українського населення.

Визначальною рисою колегіуміальної освіти протягом XVIII — початку XIX ст. було те, що діти світських станів, а також сини духовенства могли «виходити» після навчання на різні посади духовної та світської служби. У звіті до Синоду чернігівський єпископ Іларіон (18 липня 1737 р.) писав про всіх учнів колегіуму, що вони «по своїм хотенням» залишають заклад, виходячи на різні служби¹⁶³. Діловодна документація всіх колегіумів свідчить, що учні різних станів, в тому числі із духовенства, йшли на світську службу, отримуючи рекомендаційні свідоцтва від начальства. З середини XVIII ст. відповідний дозвіл надавали архієреї, і вони робили це досить часто¹⁶⁴. Як свідчать справи 1770–1780-х років, чимало учнів Переяславського колегіуму, навіть не шукаючи церковного місця, одразу йшли на військову службу¹⁶⁵. Оскільки число студентів колегіумів було значним, їх «вистачало» на заміщення і духовних, і світських посад. Харківський губернатор у 1782 р. підкреслив, що колегіум «избыточествует людьми нужными», й не тільки для духовних посад, але й для різних видів служби¹⁶⁶. У 1780–1790-ті роки діти духовенства звільнялися на світську службу навіть із богословського класу¹⁶⁷. Іноді батьки, віддаючи синів до колегіумів, записували бажання не залишати дітей у духовному відомстві¹⁶⁸.

Відносно вільний вихід дітей духовенства із колегіумів на різні посади світської служби означав для них залишення духовного стану. Для духовних шкіл (семінарій) Російської імперії у XVIII ст. такі явища були зовсім нехарактерними, адже з 1722 р. у зв'язку із «розборами» духовенства їх дітям було заборонено переходити до інших станів¹⁶⁹. У другій

¹⁶² ОДД. — Т. 21: (1741 г.). — Стб. 360–363.

¹⁶³ Там же. — Т. 17: (1737 г.). — Стб. 41.

¹⁶⁴ *Стеллецкий Н.* Харьковский коллегіум до преобразования его в 1817 году // *Вера и Разум.* — 1895. — Т. 1.– Ч. 2. — С. 418.

¹⁶⁵ ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп. 1. — Спр. 1304. — Арк. 1–2; Спр. 1443. — Арк. 1; Спр. 1709. — Арк. 54.

¹⁶⁶ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 1000. — Ч. 1. — Арк. 112 об.–113.

¹⁶⁷ ЦДІАК України. — Ф. 2007. — Оп. 1. — Спр. 2004; Ф. 2009. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 2560.

¹⁶⁸ Там само. — Ф. 990. — Оп. 1. — Спр. 537. — Арк. 6.

¹⁶⁹ [Щапов А.] Состояние русского духовенства в XVIII столетии // *Православный собеседник.* — 1862. — Ч. 2. — С. 19–20; Сословность русского белого духовенства и одно из ее последствий // *Руководство для сельских пастырей.* — 1864. — № 47. — С. 464.

половині XVIII ст. духовні навчальні заклади стають закритими, що, у свою чергу, посилювало замкненість стану¹⁷⁰. Натомість на землях Гетьманщини та Слобожанщини для дітей духовенства залишалися можливості вибору інших життєвих стратегій. У 1748 р. переяславський єпископ Никодим писав до Синоду про те, що, незважаючи на синодальний указ 1732 р. про заборону приймати дітей духовенства на світську службу, вихованці колегіуму йдуть до канцелярій (Генеральної, полкових та сотенних). Єпископ писав, що канцелярії діють «по прежним вольностям в силу малороссийских прав, в которых поповский сын признан шляхтичем»¹⁷¹.

У наступні десятиліття діти духовенства та світських осіб так само по закінченню науки виходили на службу на духовні та світські посади¹⁷².

Певним різновидом «подальшої служби» було для студента колегіуму прийняття запрошення на навчання в деяких закладах Російської імперії. Таке запрошення оформлювалося та розцінювалося як подальша служба. Так, чимало студентів колегіумів було «набрано» до медико-хірургічних закладів Російської імперії (госпітальних шкіл, столичних медико-хірургічних академій, ветеринарного училища в Петербурзі, Єлизаветградської медико-хірургічної школи та ін.). Ці школи, які створювалися у XVIII ст., потребували учнів із знанням латинської мови¹⁷³. Відомо, що до медичних шкіл з Києво-Могилянської академії та колегіумів відправили більше ніж 1200 вихованців¹⁷⁴. Єлизаветградська медико-хірургічна школа комплектувалася в основному студентами Києво-Могилянської академії та Харківського колегіуму¹⁷⁵. Переважна більшість учнів, які йшли до «медичної науки», були синами духовенства (вони залишали духовний стан), хоча серед них завжди були діти й з інших станів¹⁷⁶.

¹⁷⁰ [Щапов А.] Состояние русского духовенства в XVIII столетии. — С. 27; Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. — С. 109.

¹⁷¹ ОДД. — СПб., 1916. — Т. 28: (1748 г.). — Стб. 582.

¹⁷² ЦДІАК України. — Ф. 2009. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 1508; РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 410. — Арк. 206, 229, 252. Докладніше про це див.: Посохова Л.Ю. Харківський колегіум. — С. 140–144.

¹⁷³ Верхратський С.А., Заблудовський П.Ю. Історія медицини. — К., 1991. — С. 221; Стеллецький Н. Харьковский коллегіум до преобразования его в 1817 году. — С. 424; Пархоменко В. Очерки истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785). — С. 157–158; Посохова Л.Ю. Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — С. 130–132; Травкіна О.І. Чернігівський колегіум (1700–1786). — С. 83–86.

¹⁷⁴ Бородій Н.К. О развитии медицины в XVIII в. // Советское здравоохранение. — 1981. — № 11. — С. 56.

¹⁷⁵ Бородій М.К. Зародження медичної освіти на Україні // Укр. іст. журн. — 1987. — № 10. — С. 143.

¹⁷⁶ Держархів Чернігівської обл. — Ф. 679. — Оп. 1. — Спр. 1293; Ф. 679. — Оп. 1. — Спр. 1067. — Арк. 1, 6.

Неодноразово студентів колегіумів запрошували для продовження навчання у Петербурзькій учительській семінарії, Московському університеті¹⁷⁷. Відомо, що з Харківського колегіуму до Харківського університету при його заснуванні було направлено 20 кращих студентів¹⁷⁸.

Учні православних колегіумів поділялися на тих, котрі навчалися «своим коштом», і тих, хто навчався за «казённий кошт». Відповідно у науковій літературі виділяють дві категорії учнів: своєкоштных і казеннокоштных. Частина дітей духовенства приймалася на повне казенне утримання. Батьки зверталися до керівництва колегіумів із таким проханням, в якому описували злиденне становище своєї родини (повідомляли про бідну парафію, кількість дітей у родині, інші обставини)¹⁷⁹. У колегіумах не існувало певних усталених критеріїв бідності, які застосовувалися, наприклад, в європейських університетах. Число дітей на повному утриманні залежало й від можливостей школи. Наприклад, у 1730-ті роки на повному казенному утриманні в Чернігівському колегіумі було від 85 до 104 учнів¹⁸⁰. У наступні роки їх поменшало: у 1793–1794 н. р. таких нараховувалося 50¹⁸¹. За інформацією звітів, у Харківському колегіумі на казенному утриманні завжди перебувало не менше 20–30 дітей, у 1790-ті роки — до 40¹⁸². Як відомо, казеннокоштні учні проживали у бурсі.

Категорія «казеннокоштных» включала й «частково казеннокоштных учнів», котрі вносили кошти за їжу та проживання й мали свій одяг або таких, хто сплачував тільки за житло. Такі варіанти утримання учнів дозволяли збільшити число тих, кому надавалася допомога, при цьому повністю забезпечуючи лише найбільш нужденних. Співвідношення числа «казеннокоштных» учнів на повному та частковому утриманні встановити дуже важко, в звітах вони зазвичай не виокремлювалися. Відомості про число учнів у бурсі фрагментарні. Приміром, у 1774 р. у бурсі Харківського колегіуму на повному казенному утриманні було 30 учнів, крім цього, на своєму кошта в ній проживало 24 учня¹⁸³. У цьому колегіумі у 1791–1792 н. р. на повному казенному утриманні було 40 школярів, але керівництво хотіло зменшити їх кількість до 30-ти,

¹⁷⁷ *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — С. 130–132; *Травкіна О.І.* Чернігівський колегіум (1700–1786). — С. 86.

¹⁷⁸ *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — С. 136.

¹⁷⁹ Див.: *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — С. 49.

¹⁸⁰ *Пархоменко В.* К истории образования на Украине. — С. 243–244.

¹⁸¹ РДА. — Ф. 796. — Оп. 74. — Спр. 579. — Арк. 1.

¹⁸² ЦДАК України. — Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 708, 2163, 2164.

¹⁸³ Там само. — Спр. 2163, 2164.

залишивши найбідніших, мотивуючи це дорогими продуктами харчування та дровами¹⁸⁴. У 1797–1798 н. р. у Переяславському колегіумі на казенному утриманні різних форм перебувало 89 осіб¹⁸⁵. Дослідниця історії Києво-Могилянської академії О. Задорожна також зауважила, що чисельність бурсаків у джерелах зазначається дуже рідко. Вона визначила співвідношення коливання загального числа студентів академії до числа бурсаків — від 4:1 до 6:1 (хоча в окремі роки бурсаків було лише 8%)¹⁸⁶.

Важливою характеристикою колегіумів можна вважати те, що серед «казеннокоштных» учнів були не тільки діти духовенства (хоча таких була переважна більшість). У відомості про учнів, які проживали в бурсі Чернігівського колегіуму у 1785 р., зафіксовано й синів посполитих, козаків та міщан¹⁸⁷. Дітей світського походження брали до бурси на благодійні пожертвування різних осіб. Відомо про існування в Чернігівському колегіумі так званого «конгрегаційного збору», який йшов на користь бідних студентів¹⁸⁸. Цей збір виник, імовірно, у початковий період історії колегіуму. Про існування подібного збору в інших колегіумах невідомо. Меценатів, коштом яких утримували учнів різних станів, у історії колегіумів вистачало. Інтерес становить заведення «Книги» збору пожертвувань на будівництво нового кам'яного будинку бурси Харківського колегіуму (1770 р.), куди записували імена всіх жертводавців, різних за соціальним станом людей¹⁸⁹. Відомо, що в Харківському колегіумі за рахунок коштів князів Голіциних (500 рублів на рік) у бурсі проживало 12–15 учнів із дворян (які відмінно навчалися)¹⁹⁰. На Харківський колегіум у січні 1770 р. поміщиця П. Краснокутська пожертвувала 110 рублів, у січні 1777 р. майор Щербінін — 100 рублів (на шинелі для 15 учнів, а також книги), у 1799 р. харківський купець

¹⁸⁴ Там само. — Спр. 708. — Арк. 1.

¹⁸⁵ Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1887. — № 20. — С. 735.

¹⁸⁶ *Задорожна О.Ф.* Етапи будівництва «Великої бурси» та побутові умови проживання в ній студентів // Національний університет «Києво-Могилянська академія»: Наукові записки. — Т. 35: Київська Академія. — К., 2004. — С. 34.

¹⁸⁷ Держархів Чернігівської обл. — Ф. 679. — Оп. 1. — Спр. 1368.

¹⁸⁸ *Литинский В.* Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. — 1896. — № 13. — С. 419–420.

¹⁸⁹ ЦДАК України. — Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 2144.

¹⁹⁰ *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — С. 50.

А. Карпов — 15 рублів¹⁹¹. У кошторисі витрат на 50 учнів-бурсаків Чернігівського колегіуму за 1795–1796 н. р. (зазначені витрати на провізію, папір, послуги лікаря) було зроблено приписку про те, що на одяг та взуття цих учнів гроші кожен рік надсилав П.С. Милорадович¹⁹².

Зрозуміло, що умови проживання «своєкоштных» студентів залежали від фінансових можливостей їхніх батьків. Студенти заможних батьків проживали на квартирах разом із інспектором, менш заможні жили по кілька чоловік разом.

Вікові характеристики студентів

Враховуючи модель колегіуму, яка об'єднувала нижчі та вищі щаблі освіти, вік учнів коливався у значних межах залежно від класу. Те саме можна сказати й про кожний клас. Наприклад, у 1742–1743 н. р. у граматичних класах Харківського колегіуму навчалися учні віком від 10 до 20 років, у класах поетики та риторики — від 12 до 23 років, у вищих класах — від 18 до 28 років¹⁹³. У граматичних класах Чернігівського колегіуму наприкінці XVIII ст. (1796 р.) навчалися хлопці віком від 7 до 22 років, у класах піїтики та риторики — 14–24 років¹⁹⁴. Не дивно, що молодші учні, згадуючи про старших, відзначали передовсім, що «паны эти были усатые»¹⁹⁵. З наукової літератури добре відомо, що вік людини у документах того часу далеко не завжди фіксували чітко. Однак, згідно з указом Синоду (1737 р.) про перепис дітей духовенства, були розроблені «форми», у яких мали записувати точно визначений вік дітей. Статистику вели за віковими групами: до семи років, від семи до дванадцяти, від дванадцяти до п'ятнадцяти, від п'ятнадцяти до двадцяти і більше. За цими віковими параметрами формувалися дані про дітей, які навчалися, не навчалися, не навчалися за хворобою. Перші такі відомості з українських єпархій надіслали до Синоду в серпні 1738 р.¹⁹⁶, у подальшому збір даних за такими категоріями обліку продовжувався. Можна припустити, що практика обліку дітей духовенства певною мірою могла впливати на підвищення точності фіксації вікових показників учнів, хоча похибки

¹⁹¹ ЦДАК України. — Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 683. — Арк. 2; Спр. 1829. — Арк. 1; Спр. 1866. — Арк. 1.

¹⁹² Держархів Чернігівської обл. — Ф. 682. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 20.

¹⁹³ Держархів Белгородської обл. — Ф. 127. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 7–21.

¹⁹⁴ Держархів Чернігівської обл. — Ф. 682. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 21, 27, 40.

¹⁹⁵ Демидовский В. Кое-что из Переяславского семинарского быта последней четверти прошлого века // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1876. — № 11. — С. 432.

¹⁹⁶ РДА. — Ф. 796. — Оп. 19. — Спр. 275. — Арк. 78.

були ймовірні. У даному випадку можемо робити висновок про достатньо широкий віковий діапазон учнів, які навчалися у одному класі (це становило своєрідний рудимент середньовічного етапу розвитку школи). У подальшому амплітуда вікових характеристик у певних класах навчальних закладів мала тенденцію до скорочення.

* * *

Таким чином, однією з важливих ознак православних колегіумів, яка була притаманна й іншим школам цього типу, перш за все єзуїтським, був всестановий характер складу учнів. Однак збереження православними колегіумами всестановості в умовах законодавчого поля й освітньої політики Російської імперії можна назвати їх особливою рисою. На відміну від семінарій та академій Російської імперії, де учні «зі світських» були скоріше виключенням, такі учні у православних колегіумах аж до кінця XVIII ст. були звичним явищем. Лише поступово відбудеться зменшення їх відсотка. Дослідження динаміки чисельності учнів колегіумів та їх соціальної приналежності свідчить про поступове зростання їх загального числа, яке відбувалося насамперед за рахунок учнів із духовного стану. Останнє було не стільки наслідком освітньої політики держави, скільки результатом зусиль місцевої духовної влади, керівництва колегіумів. Важливою ознакою учнівства колегіумів є те, що для дітей не тільки світських станів (навчання яких у колегіумах не регламентувалося), але й духовенства зберігалася можливість «виходу» із колегіуму не лише на духовні посади, а й на світські. Отже, колегіуми протягом XVIII ст. не стали суто духовними навчальними закладами, засобом прикріплення до духовної служби, а забезпечували певну соціальну мобільність.

Таблиця 14

Чисельність учнів колегіумів

Роки	Чернігівський колегіум		Харківський колегіум		Переяславський колегіум	
	Загальне число учнів	У тому числі світських учнів (у дужках — відсоток від загальної кількості)	Загальна кількість учнів	У тому числі світських учнів (у дужках — відсоток від загальної кількості)	Загальне Число учнів	У тому числі світських учнів (у дужках — відсоток від загальної кількості)
1725			300 ¹			
1727 ²	257		422			
1736	253 ³	175 (69%)				
1737 ⁴	189		522		47	

1738/39	202 ³	135 (67 %)			110 ⁶	45 (40%)
1739/40	213 ⁷	123 (57%)	184 ⁸	33 (17%)	123 ⁹	44 (35%)
1740/41	254 ¹⁰	169 (66%)			124 ¹¹	49 (40%)
1741/42	202 ¹²	117 (58%)	210 ¹³	82 (39%)	120 ¹⁴	49 (41%)
1742/43	213 ¹⁵ 175 ¹⁶	124 (58%) 86 (49%)	190 ¹⁷		136 ¹⁸ 13 ¹⁹	62 (46%) 48 (37%)
1743/44	267 ²⁰	162 (60%)			130 ²¹	15 (12%)
1744/45			264 ²²		66 ²³ 123 ²⁴	45 (68%) 45 (36%)
1755/56					127 ²⁵	
1759/60			472 ²⁶	55 (12%)		
1761					131 ²⁷	73 (56%)
1762/63			49 ²⁸ 308 ²⁹	59 (12%)		
1763/64					137 ³⁰	71 (51%)
1764/65					164 ³¹	89 (54 %)
1767/68	213 ³²	111 (52%)				
1769/70			422 ³³	52 (12%)	169 ³⁴	73 (43%)
1770/71					181 ³⁵	83 (46%)
1773/74					232 ³⁶	63 (27%)
1774/75					241 ³⁷	54 (22%)
1776/77			424 ³⁸	103 (24%)		
1780/81			529 ³⁹	58 (11%)		
1782			508 ⁴⁰			
1786/87			561 ⁴¹	79 (14%)		
1789/90	426 ⁴²	40 (9%)	549 ⁴³	94 (17%)		
1790/91			448 ⁴⁴			
1791/92			455 ⁴⁵	62 (14%)		
1793/94	440 ⁴⁶	66 (15%)				
1796/97	711 ⁴⁷	87 (12%)	471 ⁴⁸	43 (9%)		
1797/98					405 ⁴⁹	93 (23%)
1798/99			531 ⁵⁰		443 ⁵¹	89 (20%)
1800/01			686 ⁵²	60 (9%)	755 ⁵³	93 (12%)
1801/02	805 ⁵⁴	124 (15%)	699 ⁵⁵	48 (7%)	726 ⁵⁶	107 (14%)
1802/03			718 ⁵⁷			
1803/04			645 ⁵⁸	73 (11%)		
1807/08			664 ⁵⁹	9 (14%)		

¹ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. 1-я серия. — СПб., 1879. — Т. V (28 января — 5 мая 1727). — № 1701.

² РДІА. — Ф. 796. — Оп. 8. — Спр. 223. — Арк. 71–72.

³ *Пархоменко В.* К истории образования на Украине // Киевская старина. — 1905. — № 9. — С. 242.

⁴ РДІА. — Ф. 796. — Оп. 18. — Спр. 32. — Т. 2.

⁵ *Пархоменко В.* К истории образования на Украине. — № 9. — С. 245.

⁶ Там же. — С. 237.

⁷ Там же. — С. 245.

⁸ РДІА. — Ф. 796. — Оп. 17. — Спр. 241. — Арк. 54.

⁹ *Пархоменко В.* К истории образования на Украине. — № 9. — С. 238.

¹⁰ Там же. — С. 246.

¹¹ Там же. — С. 238.

¹² Там же. — С. 246.

¹³ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України. — Ф. 37. — Спр. 360. — Арк. 26–28.

¹⁴ *Пархоменко В.* К истории образования на Украине. — № 9. — С. 238.

¹⁵ Там же. — С. 246.

¹⁶ РДІА. — Ф. 796. — Оп. 18. — Спр. 32. — Т. 5.

¹⁷ Держархів Белгородської обл. — Ф. 127. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 7–21.

¹⁸ *Лоха В.А.* Духовенство, церкви та колегіум міста Переяслава середини XVII–XIX ст. — С. 82.

¹⁹ РДІА. — Ф. 796. — Оп. 18. — Спр. 32. — Т. 5.

²⁰ РДІА. — Ф. 796. — Оп. 18. — Спр. 32. — Т. 5; *Пархоменко В.* К истории образования на Украине. — № 9. — С. 246.

²¹ [*Горленко В.П.*] Ученики переяславских славяно-латинских школ в 1744 г. // Киевская старина. — 1888. — № 10. — С. 24–25.

²² Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — Отд. II (1721–1795). — Т. I: (1721–1750 гг.). — Ч. 2. — К., 1904. — С. 352.

²³ *Пархоменко В.* К истории образования на Украине. — № 9. — С. 239.

²⁴ РДІА. — Ф. 796. — Оп. 18. — Спр. 32. — Т. 5.

²⁵ ЦДІАК України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 280. — Арк. 57.

²⁶ Там само. — Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 2104.

²⁷ Там само. — Ф. 990. — Оп. 1. — Спр. 369. — Арк. 8–8 зв.

²⁸ Там само. — Ф. 1973. — Оп. 1. — Спр. 2124.

²⁹ *Солнцев П.* Очерк истории Харьковского коллегіума. — С. 27.

³⁰ *Пархоменко В.* К истории образования на Украине // Киевская старина. — 1905. — № 10. — С. 126.

³¹ ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп. 1. — Спр. 538. — Арк. 7–7 зв.

³² Держархів Чернігівської обл. — Ф. 679. — Оп. 1. — Спр. 941.

³³ *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования. — Т. 1. — С. 399.

³⁴ *Пархоменко В.* К истории образования на Украине. — № 10. — С. 127–128.

³⁵ ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп. 1. — Спр. 829.

³⁶ *Пархоменко В.* К истории образования на Украине. — № 10. — С. 127–128.

³⁷ ЦДІАК України. — Ф. 990. — Оп. 1. — Спр. 1101. — Арк. 27–29.

³⁸ РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 410.

- ³⁹ Багалеї Д. І., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. — Т. 1. — С. 399.
- ⁴⁰ Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегиума. — С. 27.
- ⁴¹ Багалеї Д. І., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. — Т. 1. — С. 397.
- ⁴² Пархоменко В. К истории образования на Украине. — № 10. — С. 129.
- ⁴³ РДА. — Ф. 796. — Оп. 71. — Спр. 418.
- ⁴⁴ Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегиума. — С. 27.
- ⁴⁵ РДА. — Ф. 796. — Оп. 74. — Спр. 97.
- ⁴⁶ Там само. — Спр. 579.
- ⁴⁷ Там само. — Оп. 78. — Спр. 983.
- ⁴⁸ Там само. — Спр. 970.
- ⁴⁹ Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1887. — № 20. — С. 735.
- ⁵⁰ Багалеї Д. І., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. — Т. 1. — С. 400.
- ⁵¹ Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1887. — № 21. — С. 771.
- ⁵² Держархів Харківської обл. — Ф. 40. — Оп. 1. — Спр. 217. — Арк. 22.
- ⁵³ Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1887. — № 24. — С. 965.
- ⁵⁴ Тарасенко О. До питання про організацію навчального процесу в Чернігівській духовній семінарії наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: Зб. матеріалів Ювілейної наук. конф. — Чернігів, 2001. — С. 39.
- ⁵⁵ Держархів Харківської обл. — Ф. 40. — Оп. 1. — Спр. 654. — Арк. 21.
- ⁵⁶ Сведения о Переяславско-Полтавской семинарии за время от 1798 г. по 1818 г., извлеченные из дел архива Полтавской духовной консистории // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1888. — № 3. — С. 123.
- ⁵⁷ Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегиума. — С. 29.
- ⁵⁸ Там же.
- ⁵⁹ РДА. — Ф. 802. — Оп. 1. — Спр. 106.

Розділ 27

КОЗАЦЬКЕ ІСТОРІОПИСАННЯ: ВІЗІЯ МИНУЛОГО Й КОНСТРУЮВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Витоки козацького історіописання

Із занепадом давньоруської державності в XIV ст. на українських теренах припиняється й традиція літописання. В наступний період — XV–XVI ст. — з'являються так звані литовські або західно-руські літописи, що уклалися переважно на території сучасних Білорусі й Литви, які не постраждали від монгольської навали й стали осередком державницької традиції Великого князівства Литовського. Ці тексти за свій взірць та не рідко й джерела мали списки давньоруських літописів. Вони ж слугували важливою основою для творів польських авторів XVI–XVII ст. — Кромера, Меховіти, Стрийковського, що писалися під впливом європейських ідей Ренесансу та гуманізму. На сьогодні відомо ряд пам'яток, об'єднаних категорією «литовські літописи», кожен з яких означено за місцем укладання, його упорядником чи пізнішим власником: «Літопис Авраамки», Уварівський, Красинського, Археографічний, Баркулабівський та ін.¹ Серед них вирізняються два — Биховця та Супрасльський. Літопис Биховця, написаний в кінці XVI ст., вважається найповнішим за решту. Охоплює період від напівміфічних витоків Литовської держави й генеалогії великих князів від римських імператорів (що, зрештою, було типовим для літописання тієї доби) до 1506 р.² Супрасльський літопис, названий так за місцем написання — Супрасльським монастирем неподалік Білостока, має найбільше серед інших відношення до української історії, описуючи події, що відбувалися на території Волині та Київщини в XIV–XV ст., зокрема, татарські набіги, відомості про князя Костянтина Острозького, його звитяжства у війнах та моральні чесноти. В цілому ж загальна концепція та ідеологія цих творів були спрямовані на висвітлення подій, пов'язаних з історією становлення Великого князівства Литовського та правлячої династії.

У 1569 р., після попередніх невдалих спроб, під тиском зовнішньополітичних обставин Литва та Польща об'єднуються в одну державу. Люблінська унія, яка легітимізувала цю подію, визначила також й новий статус українських земель — вони стають частиною Королівства Польського. Зміна підпорядкування не була надто помітною для тогочасних

---

¹ Марченко М. Українська історіографія від найдавніших часів до XIX ст. — К., 1956. — С. 31; Полное собрание русских летописей. — Спб., 1907. — Т. XVII.

² Багалій Д. Нарис української історіографії. — Т. 1: Літописи. — К., 1923. — С. 120.

мешканців України, оскільки в середньовіччя та ранньомодерні часи, за панування васально-клієнтських зв'язків, державна приналежність не була визначальною. Втім, Люблінська унія, за результатами якої давні осередки киеворуської державної традиції опинилися в складі Польщі, заклала підґрунтя для певної руської відрубності в межах королівства³.

Принаймні до середини XVII ст. така відрубність не має помітного політичного забарвлення. Радше відбувалася кристалізація етнічної та релігійної ідентичностей. В новій Польсько-Литовській державі руський елемент опинився на положенні «третього зайвого»⁴. Втім, саме двоєдиність Речі Посполитої стала для її православного руського населення своєрідним викликом, який стимулював захищати свою етнорелігійну інакшість, пошук своєї ідентичності. В умовах відсутності власної династії виразниками й захисниками інтересів руського населення та православної церкви, принаймні в масовій свідомості, виступали православні князі — Заславські, Острозькі, Чарторийські та ін. Вони стали об'єктами численних панегіриків та геральдичної поезії — форм репрезентації історичної думки. В цих творах Русь постає як уособлення «золотих часів», минулої величі, простежується континуїтет між давньоруськими князями та сучасними князівськими родинами. Останні зображувалися не лише як генеалогічні нащадки київських князів, але й спадкоємці їх слави та державницьких традицій⁵.

Друга половина XVI ст. — період активної контрреформації в Польщі. Її успіхи ставали загрозою для православної церкви, яка, поряд із князівськими родами, в ранньомодерні часи була основою ідентичності⁶. Небезпека для церкви стала ще більш зримішою після Берестейської унії 1596 р., що фактично поставила православ'я у межах Речі Посполитої поза законом. Унія викликала хвилю антикатолицької та антиунійної полеміки. Її ведення вимагало також й історичних знань задля доведення легітимності й давніх традицій православ'я на річпосполитських теренах. Фактично Берестейська унія стала новим потужним викликом, що стимулював зацікавленість давньоруським минулим, спричинивши «відкриття Русі».

³ Sysyn F. The Cultural, Social, and Political Context of Ukrainian History — Writing: 1620–1690 // *Europa Orientalis*. — 1986. — Vol. 5. — P. 290.

⁴ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2005. — С. 193.

⁵ Див. тексти таких творів у виданнях: Українська література XIV–XVI ст. — К., 1988; Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. / Упор. Колосова В., Крекотень В. — К., 1978; Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд., приміт. В.І. Крекотня. — К., 1987.

⁶ Sysyn F. The Cultural, Social, and Political Context of Ukrainian... — P. 291.

Після Берестейської унії «активним гравцем» на політичній арені стає козацтво. Звичайно, не слід перебільшувати релігійний фактор в перших козацьких повстаннях Косинського і Наливайка⁷. Однак, після згасання князівських родів, представники яких довгий час виступали покровителями православної церкви, ця роль переходить саме на козацтво. Вже 1610 р. відома перша протестація козаків, подана до Київського гродського суду на захист православної церкви. Як зазначає С. Плохій, «козаччина забезпечила гнану церкву своєю збройною підтримкою, яка в роз'їденій князівським і шляхетським свавіллям Речі Посполитій значила не менше ніж сеймові постанови та королівські універсали»⁸. Підтримка православ'я додавала козакам престижу та певної респектабельності. Оскільки довгі часи це було прерогативою заможних верств, козаки, захищаючи церкву, торували собі шлях до вступу в клуб традиційної еліти річпосполитського суспільства⁹. Апогеєм діяльності козацького стану як протектора православ'я була вирішальна участь у висвяченні 1620 р. єрусалимським патріархом Феофаном нової ієрархії та відновленні Київської митрополії на чолі з Іовом Борецьким.

Відновлення митрополії стало наступною після Люблінської та Берестейської уній рубіжною подією, що посилила процес кристалізації етнічної та релігійної ідентичностей на українських теренах. Після 1620 р. концепти «Русь», «руське минуле» як засіб легітимації православної церкви стають ще більш затребуваними. Саме в цей час в Україні були створені списки давньоруського Іпатіївського літопису¹⁰. В цей же період в історико-полемічних творах, авторами яких виступали представники церковної інтелектуальної еліти, серед фігурантів історичного процесу з'являються козаки, причому, повідомлення, що їх стосуються, так чи інакше пов'язані з давньоруським минулим. Козацтво, ставши правонаступником князів у справі оборони православ'я, замістило їх і в дискурсі тогочасного історіописання. Так само, як колись князі, тепер вони уособлювали героїчні традиції давньої Русі. В свідомості тогочасних авторів вони асоціювалися як продовжувачі справи Олега та Володимира. Так, в «Протестації» Іова Борецького козаки — народ лицарський,

---

⁷ Див. докладніше про їх перебіг: *Ленявко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996.

⁸ *Плохій С.* Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2005. — С. 148–149.

⁹ Там само. — С. 149.

¹⁰ *Пріцак О.* Іпатський літопис та його роля у реставрації української історичної пам'яті // Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). — Нью-Йорк, 1973. — С. 42–53.

поборники й захисники православної церкви¹¹. В іншому творі — «Палінодії» Захарія Копистенського — козацтво — нащадки «яфето-роського покоління», оборонці віри, яку «за Владимира от греков приняту держат»¹². Вони — також славний лицарський народ, що став для Речі Посполитої «живым и движущимся муром, баштами обранными»¹³. Взагалі Копистенський активно використовував дискурс Русі для легітимації сучасного становища церкви. Він один із перших вітчизняних авторів широко залучає праці польських істориків Гваніньї, Кромера, Бельського, Стрийковського, а також давньоруські літописи. В «Палінодії», як пізніше і в козацьких літописах XVIII ст., наголошується на добровільному входженні давньоруських земель до складу Великого князівства Литовського, а згодом і Королівства Польського¹⁴.

Слід зауважити, що традиція означення козаків як народу лицарського зустрічається не лише у вітчизняних наративах. Наприклад, Шимон Старовольський — польський історик, пишучи про видатних воїнів-сарматів, до їх переліку, поряд з польськими королями, включає не лише давньоруських князів, але й перших запорозьких ватажків Ружинського й Косинського¹⁵. Якщо для вітчизняних авторів позитивний і героїчний образ козацтва був опосередкований його роллю у захисті церкви, то для поляків захоплення козаками було інерцією їх популярності після переможної Хотинської війни.

Плекання давньоруської традиції церковними інтелектуалами продовжалося і в наступний період — 30-ті роки XVII ст. Особливо це було пов'язане з обранням нового митрополита Петра Могили. З його діяльністю асоціюється реформа православної церкви та її піднесення, створення Київського колегіуму (1632 р.), переписування давньоруських літописів, відновлення культу Святого Володимира, реставрація храмів. Втім, з текстів часів Петра Могили зникає тематика козацтва як оборонців православ'я. Така тенденція збереглася надалі і фактично заклала підвалини розриву між церковною й козацькою традиціями історіописання та спричинила виникнення козацьких літописів.

---

¹¹ Жукович П. Протестация митрополита Иова Борецкого и других западно-русских иерархов, составленная 28 апреля 1621 года // Статьи по славяноведению. — 1910. — Вып. 3. — С. 135–153.

¹² Копистенский З. Палинодия или книга обороны Кафолической Святой Апостольской Восточной Церкви и Святых Патриархов // Русская историческая библиотека. — СПб., 1878. — Т. 4. — С. 1111.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. — С. 1110.

¹⁵ Плохий С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — С. 222.

Із сходженням на престол нового короля Владислава IV відбулася помітна лібералізація у відносинах православної церкви й Корони. Одним із її наслідків став королівський дозвіл на обрання нового митрополита — Петра Могили, який уже більше не потребував підтримки козацтва, як його попередник. Могила — нащадок молдавських господарів, мав тісні зв'язки з польським нобілітетом і зовсім не поділяв антипольських настроїв козащини¹⁶. Відтак, в нових умовах роль козацтва у справах церкви була незрівнянно меншою. Відбулося помітне охолодження стосунків між козацтвом та кліром, що зберігалось й надалі. Хоч козацькі повстання 1630-х років й висували релігійні гасла, вони були радше способом легітимації їхньої опозиції щодо уряду¹⁷.

Успішний початок повстання в 1648 р. та створення нової держави, здавалося б, мали змінити ставлення церковної еліти до козацтва й посприяти виникненню цілого ряду текстів із його позитивним образом. Однак цього не сталося. В польському історичному дискурсі доба захоплення козаками минула, Русь і православ'я із союзників в боротьбі з мусульманами перетворилися на ворогів¹⁸. Відносини між церквою та козацькою верхівкою у перші роки повстання продовжували залишатися напруженими. Світська інтелектуальна еліта на той час ще не сформувалася достатньо, аби виступати творцями історичних наративів, представники ж церкви у вирі мінливих подій Хмельниччини та подальшої «Руїни» не вбачали в козацтві надійної основи для церковної протекції.

Поодинокі вітчизняні тексти, що з'явилися в середині XVII ст., не мали в собі певної ідеології, а були радше літописними записками очевидців подій. Очевидно, саме такі тексти Самійло Величко, нарікаючи на брак вітчизняних джерел, означив як «реєстрики бардзо щуплие...»¹⁹. Йдеться, зокрема, про «Хмельницький літопис» (1636–1650)²⁰ та «Львівський літопис». Перший із них, написаний на Поділлі в містечку Хмельник, описував військові дії на території краю, пов'язану з ними розруху. «Львівський літопис» охоплює період 1498–1649 рр., він входить до складу рукописної збірки Михайла Гунашевського, який, очевидно, був і автором твору чи його прикінцевої частини, де є повідомлення про

¹⁶ Sysyn F. The Cultural, Social, and Political Context of Ukrainian... — P. 302.

¹⁷ Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — С. 191.

¹⁸ Там само. — С. 225.

¹⁹ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — К., 1848. — Т. 1. — С. 6.

²⁰ Хмельницкая летопись (1636–1650) // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — К., 1878. — С. 77–81.

козацькі повстання 1630-х років та події початку революції, більшість з яких стосуються міста Львова²¹. Кар'єра Гунашевського являє собою один із яскравих і типових прикладів становлення представника козацької старшини в добу Хмельницького. Він був священиком, закінчив Замойську академію. В 1650 р. у почті львівського єпископа Арсенія Желіборського їздив на зустріч з Богданом Хмельницьким. Через два роки Гунашевський уже перебуває в складі гетьманського посольства до Москви, ще через рік — канцелярист, довірена особа генерального писаря Івана Виговського²².

Відсутність ідеології козацького автономізму та брак уваги до історії козацької держави характерна і для творів середини — другої половини XVII ст. — «Густинського літопису» й «Хроніки з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича, що були написані в 70-х роках духовними особами.

В умовах політичної нестабільності церковні автори не воліли вбачати в козацтві надійного заступника прав церкви, ця роль була тепер призначена для московського царя. Особливо наочним це стало після підпорядкування Київської митрополії патріарху московському (1685 р.)²³.

Свого найвищого піднесення церковна візія вітчизняного минулого набула на сторінках «Синопису»²⁴, написаного в стінах Києво-Печерської лаври. Метою автора цього твору було доведення церковної зверхності Києва та його династичного зв'язку з Москвою. Козацтво в тексті, хоч він був написаний на території юрисдикції козацької держави в добу Самойловича, тобто утвердження козацьких державних інституцій, згадується лише принагідно — як один із учасників антитурецького протистояння в ході Чигиринських воєн.

Стабілізація держави в період пізнього Самойловича та гетьманування Мазепи сприяли виникненню на певний час інтересу кліриків до «нової батьківщини»²⁵. При Мазепі намітився консенсус між світською й церковною владою, гетьман виступав як щедрий меценат православної церкви в Гетьманаті²⁶. Йому були присвячені ктиторські портрети,

²¹ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1972.

²² Там само. — С. 14–15.

²³ Sysyn F. Recovering the Ancient and Recent Past: The Shaping of Memory and Identity in Early Modern Ukraine // Eighteenth-Century Studies. — 2001. — Vol. 35. — № 1. — P. 79.

²⁴ Sinopsis, Kiev 1681 / ed. by Hans Rothe. — Cologne-Vienna, 1983.

²⁵ Sysyn F. Recovering the Ancient and Recent Past... — P. 80.

²⁶ Див. наприклад: Bercoff G.B. The Hetman and the Metropolitan. Cooperation between State and Church in the Time of Varlaam Jasyn'skyj // Mazepa and his time. History, culture, society. — Alessandria, 2004. — P. 417–440; Мицик Ю. Гетьман Іван Мазепа як покровитель православної церкви // Mazepa and his time... — P. 401–416.

численні панегірики, на його честь студентами Києво-Могилянської академії була поставлена п'єса «Володимир»²⁷, написана, імовірно, ректором закладу Феофаном Прокоповичем. У цей же період завдяки вихідцям із церковного середовища постали перші твори козацького історіописання — «История о действиях презельной брани» (коротка редакція «Літопису Граб'янки»)²⁸ та «Літопис Самовидця».

Однак поразка під Полтавою, анафема Мазепі й наступний політичний терор проти справжніх і вигаданих його прибічників остаточно відвернули церковну інтелектуальну еліту від світських лідерів. Відтепер справа створення творів про історичне минуле цілком покладається на плечі козацьких інтелектуалів — творців нового виду історіописання — козацького.

Причини появи світського історіописання криються не лише у втраті інтересу до козацької історії в церковному середовищі. Початок XVIII ст. — час реформ Петра I, імперський характер яких став загрозою для існування Гетьманату, традиційних прав і вольностей його еліти. Наступ на автономні інституції посилювався після полтавської катастрофи. Втім, поразка значною мірою спричинилася до піднесення вітчизняного історіописання, оскільки автори козацьких літописів відстоювали самотність Гетьманату, тяглість державотворчих традицій від давньоруських та навіть античних часів. На противагу імператорським маніфестам, де всі гетьмани, до Мазепи включно, іменувалися зрадниками, тексти цих творів репрезентують альтернативну картину історичного розвитку, сповненого драматизму і героїки, а не суцільної смуги зрад, як це було в уявленні російських чиновників. Мета козацьких літописів полягала в доведенні давності походження «козацького малоросійського народу», що своєю історією й звитягою не поступається іншим етносам, а його автономні права та привілеї є непорушними, і їх неприпустимо зліквідувати, попри відкритий виступ Мазепи.

Етногенез та рання історія у візії козацького історіописання

Питання витоків свого народу, його ранньої історії для авторів ранньомодерної доби мали вирішальне значення. Давність історичного розвитку держави, глибокі історичні корені її мешканців додавали

---

²⁷ Прокопович Ф. Сочинения / Под ред. И.П. Еремина. — М.–Л., 1961. — С. 147–206 (Трагедокомедія «Владимир» написана у 1705 р. і вперше поставлена на сцені Київської академії 3 липня цього ж року).

²⁸ Див. про текстологічні особливості списків та редакцій «Літопису Граб'янки»: Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. — К., 2010. — С. 71–96.

неабиякої престижності в очах власних підданих, сприяли легітимізації сучасного становища державних інституцій, прав та привілеїв еліти, посилювали конкурентоспроможність на зовнішньополітичній арені.

Окреслюючи початки давнього минулого, вітчизняні автори XVII–XVIII ст. намагалися слідувати торованим шляхом своїх попередників — європейських і, зокрема, польських істориків. Вони відшукували в їх творах не лише фактичні відомості, що могли б прислужитися при укладанні картини власного минулого, але й певні схеми, усталені форми та міфи, які були популярні на той час в Європі. Адаптовані елементи на ґрунті козацького та церковного історіописання набували власних оригінальних форм або ж ставали аналогією вже існуючих зразків.

Одним із елементів тогочасної етногенетичної традиції була античність — власне давньоримська історія, що виступала засобом підкреслення давності етнічних витоків і була дуже популярною у польських та інших східноєвропейських авторів раньомодерної доби²⁹. Активно залучали її також і при укладанні царської генеалогії в Московській державі, виводячи правлячу династію від імператора Августа. Для творців українських історичних наративів XVII–XVIII ст., попри їх добре ознайомлення з античною традицією через польське та чеське посередництво, а також візантійську спадщину, давньоримські та грецькі діяння не стали основоположним елементом в етногенетичних пошуках. Їх радше використовували в риторичних прийомах, різноманітних аналогіях, аби підкреслити вишуканість стилю та власну освіченість.

Вітчизняні автори (особливо це стосується представників до-козацького історіописання — церковних інтелектуалів) в питаннях етногенезу активно використовували біблійну генеалогію. Звертання до Старозавітних часів, що зрештою було притаманне для багатьох європейських історій, мало дві основні причини. По-перше, автори таким чином намагалися довести давність походження народу, ввести його історію в певний сакральний вимір. Інша причина, на думку П. Левін, полягала в тезі про служіння Богу як найвище завдання людського буття. Відтак, читання й написання історії також мало підпорядковуватися цій меті³⁰.

В «Хроніці Софоновича», «Густинському літописі», «Хроніці Боболінського», «Синописі» та інших творах XVII ст. є сюжети про розселення народів після Потопу й походження народу руського. Генеалогія останнього виводиться від Ноевого сина Яфета — родоначальника

---

²⁹ Див.: Мильников А. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI — начала XVIII века. — СПб., 1999. — С. 74–101.

³⁰ Levin P. Ancient and Early-Modern Thought in Ukrainian Historiography // *Europa Orientalis*. — 1986. — № 5. — P. 322.

європейських народів та його нащадків — в різних версіях Мосоха чи Рифата³¹. З'ясувавши найдавніші витoki, автори звертаються до києво-руської історії, змалювання величі та героїки якої мало стати аргументом на захист православ'я. Звеличення Русі у творах XVII ст. мало також на меті переломити концепцію її історії, вироблену в польській історіографії. Адже, наприклад, у Длугоша розвивається концепція трьох слов'янських народів, що походили від Леха, Чеха й Руса. Втім, останньому відводиться лише роль кузена, а не рідного брата. Тим самим його нащадки не були рівними нащадкам двох перших. У Кромера є відомості про привілеї, надані імператором Оттоном III польським королям про зверхність їх над іншими слов'янами, відстоюється теза про завоювання Русі та її наступну втрату через слабкість королів. Бельський дещо стриманий у своїх висловлюваннях, але також підтримує теорію завоювання Русі. Лише в Стрийковського Русь не розглядається з таких позицій. Для нього руська монархія закінчилася в 1320, а не в 1018 р., подібно до його попередників, коли король Болеслав прибив свого щита на Золотих Воротах Києва³².

Для церковних інтелектуалів важливо було показати, всупереч польській візії, що ніякого завоювання не відбулося. Русь добровільно піддалася під литовську і польську зверхність лише після того, як були гарантовані усі права еліти та православної віри³³. Втім, основним джерелом для церковних інтелектуалів — авторів вітчизняних історичних творів, попри знайомство з давньоруським літописанням та введенням до читацького кола Іпатіївського літопису в 1630-х роках, залишалися польські твори того ж Длугоша, Кромера, Меховіти, Гваніні. Саме завдяки ним Русь опанувала своє руське минуле. Відтак за цим руським минулим в історичних та історико-полемічних текстах, що укладалися на українських теренах у XVII ст., впізнається польсько-латинський образ з характерним тлумаченням поняття «державна», «права і вольності», «вітчизна», що зовсім не були притаманні давньоруському літописанню. Звідси й бароково-ренесансні образи давньоруських князів в творах XVII ст.³⁴

³¹ Див.: Мильников А. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI — начала XVIII века. — СПб., 2000. — С. 21–31. Момрик А. Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських літописців і хроністів: до постановки проблеми // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. — 1992. — № 5. — С. 111–118.

³² Velychenko S. From Kievan Rus' to Malorossia (1200–1822). *The Clerical Chronicles. The Cossack Chronicles // National History as Cultural Proces. A Syrvey of the Interpretation of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Writing from the Earlier Time to 1914.* — Edmonton, 1992. — P. 7.

³³ Ibid. — P. 144.

³⁴ Толочко О. «Русь» очима «України» в пошуках самоідентифікації та континуїтету // *Сучасність*. — 1994. — № 1. — С. 117.

Втім, біблійна генеалогія, руське минуле залишалися за межами інтересів творців козацького історіописання. В козацьких літописах годі шукати сюжети про Русь, діяння київських князів, чи тим паче галицько-волинських. Лише в поодиноких текстах натрапляємо на сліди руського минулого. Так, наприклад, в «Короткому описі Малоросії» є речення про існування держави Володимира Великого та її розпад за його наступників³⁵, в «Літописі Граб'янки» міститься непевна згадка про хрещення Русі, в «Конституції» Пилипа Орлика знаходимо фрагмент про Київ як стольний град Русі. Самовидець та Величко воліють взагалі не помічати руської давнини у своїх творах. У відносно пізньому творі 1765 р. Петра Симоновського «История о малороссийском народе» натрапляємо лише на стислі повідомлення про князів Олега й Ігоря, та й то в контексті передісторії виникнення козацького стану. Чому ж творці козацького історіописання ігнорували такий, здавалося б, потужний пласт історичного минулого, достатньо відомого і героїчного, аби представляти нову козацьку державу³⁶?

Козаки передусім прагнули легітимізувати свої права, вольності, нову державу, її інституції. На киеворуське минуле чи біблійну генеалогію, як пункти відліку початків власної історії та створення на їх основі нового міфу, вони вже не могли спиратися. Русь стала засобом легітимації для відновленої православної церкви, відносини з якою у козацтва були не простими. Очевидно, в сприйнятті козацьких авторів киеворуське минуле асоціювалося саме з церковною традицією, через активну його експлуатацію церковними інтелектуалами. В 20–30-х роках XVII ст., на хвилі відродження православ'я та «віднайдення Русі», козацтво ще позиціонувало себе як частину народу руського. В документах часів гетьманів Сагайдачного та Бородавки (Нерода) часто трапляються сентенції на кшталт: «ми і наш народ руський»³⁷. В творах Іова Борецького, Захарії Копистенського, Феодосія Софоновича, «Густинському літописі» — репрезентантів тодішнього історіописання, козацтво — це нащадки дружинників київських князів, народ лицарський. Касіян Сакович у «Вірші на жалостный погреб...» (1622 р.) пише про козаків, як про плем'я

---

³⁵ Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підготовка до друку А. Бовгирі. — К., 2012. — С. 30.

³⁶ Попри це, руське минуле активно експлуатувалося в Гетьманщині XVII — початку XVIII ст. Зокрема, при укладанні універсалів, дипломатичному листуванні, панегіриках тощо (Затиллюк Я. «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» киеворуської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. // Укр. іст. журн. — № 5. — К., 2011. — С. 28–43).

³⁷ Brechunenko W. Kozaczyna i kształtowanie się nowej tożsamości ukraińskiej // Rzecz Pospolita w XVI–XVII wieku. Państwo czy wspólnota? — Toruń, 2007. — S. 155–158.

Яфетове, та ототожнює їх із руськими князями, що воювали Візантію³⁸. Однак уже після 1648 р. ситуація докорінно змінилася. Повстання розділило «русь» на своїх прибічників та антагоністів. Багато з представників руської шляхти влилися в козацьке середовище, інші залишилися в політичному просторі Речі Посполитої. В очах останніх козацтво втратило свою легітимність через збройний виступ проти короля та вітчизни, а також право представляти інтереси всієї «руси». Православна віра та етнічність тепер втрачають свою визначальність у виборі та формуванні політичної лояльності.

Вже в часи гетьманів Брюховецького та Самойловича козацька старшина перетворюється на замкнутий елітарний прошарок, в середовищі якого починають продукуватися нові ідеї, що мали б виробити якісно нову концепцію історії. Значна частина цієї нової еліти не мала шляхетного походження — ані польського, ані русько-православного. Відтак виникає ідея «політичного народу», на кшталт польської політичної нації — народу-шляхти, однак тепер уже на українсько-козацькому ґрунті. Ця нова категорія не була залежна ні від «руси», ні від поляків, а мала виробити свою власну ідеологію. Щоправда, в козацькому історіописанні, що репрезентувало нову ідеологію нового «політичного народу», руське минуле не було витіснене остаточно. Одним із стрижнів нової ідеології залишалося православ'я, і руська ідентичність козаків здебільшого ним і обмежувалася³⁹. Так, Самовидець, який ігнорує повністю руське минуле, тим не менше вживає термін «народ руський», маючи на увазі православних носіїв «руської віри»⁴⁰.

Ідея політичного народу-шляхти, або в українському прочитанні народу-козаків / старшини, вимагала відповідного підґрунтя. Відкинувши «Русь», як засіб легітимації витоків козацької історії, творці нового жанру історіописання взяли на озброєння популярну в польському інтелектуальному середовищі XVI–XVIII ст. концепцію сарматизму, дещо її видозмінивши для власних потреб.

Сарматизм, як етногенетична концепція, не був власне польським винаходом. Його коріння сягають ще в добу античності, коли грецькі та римські автори позначали Сарматією територію причорноморських рівнин. Так, «Географія» Птолемея визначає Сарматією терени Польщі, Литви (з Україною)⁴¹. Власне, реальною причиною виникнення цієї теорії

---

³⁸ Сакович К. Вірші на жалісний погреб презацного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного // Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. — С. 221.

³⁹ Brechunenko W. Kozaczyna i kształtowanie się nowej tożsamości ukraińskiej... — S. 158.

⁴⁰ Літопис Самовидця. — К., 1973. — С. 52.

⁴¹ Кресін О. Український сарматизм // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 136.

був брак достовірних знань про географію та історію Центрально-Східної Європи. Подальшого розвитку етногенетичний міф набуває в працях німецьких та французьких хроністів Х–ХІІІ ст., які воліли вбачати в слов'янах нащадків сарматів чи й самих сарматів⁴². Також сарматський міф популярним був в епоху Відродження, з властивим їй захопленням античністю. Зокрема, його розвинув в 1470 р. італійський історик і філософ Філіппо Буанакорсі Каллімах в праці «Історія Польщі, Чехії та Угорщини»⁴³.

Польським «першовідкривачем» сарматизму став Ян Длугош в середині XV ст. Від нього ця теорія була перейнята авторами XVI–XVII ст. Меховітою, Бельським, Стрийковським, Кромером, Сарніцкім, Ваповським та ін. В основі сарматської етногенетичної легенди (в її польському прочитанні) лежить сюжет про те, що сарматські племена мешкали до перших років нової ери в степах між Доном і пониззям Волги. Від того часу вони починають свій рух на захід і займають обширну територію між Дніпром та Віслою, винищивши або полонивши місцеве населення⁴⁴. Причому, тогочасні автори були схильні асоціювати сарматів виключно з поляками. У візії Станіслава Оріховського — польсько-українського історика, політичного мислителя — сарматизм набув дещо пом'якшених «проукраїнських» форм — слов'яни підкорили більшу частину Сарматії та успадкували ім'я своєї нової батьківщини. Предкам українців дісталась територія одного із найславетніших сарматських племен — роксоланів⁴⁵. Дещо співзвучною є думка Анджея Максиміліана Фредро, який вважав нащадками сарматів не лише польську шляхту, але й шляхетський стан Литви та Русі⁴⁶.

Згодом, в XVII ст. сарматизм з етногенетичної категорії перетворюється на категорію соціально-політичну, шляхетську ідеологію. Згідно з

---

⁴² *Cynarski S.* Sarmatyzm — ideologia i styl życia // *Polska XVII w.: państwo, społeczeństwo, kultura.* — Warszawa, 1969. — S. 247; *Ulewicz T.* Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej w XV-XVI w. — Kraków, 1950. — S. 18-19.

⁴³ *Мыльников С.* Картина славянского мира. Взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI — начала XVIII века. — С. 71.

⁴⁴ *Tazbir J.* Sarmatyzm a barok // *Kwartalnik Historyczny.* — 1969. — № 4. — S. 815–816. Теорії походження, подібні сарматизмові в поляків, мали місце і в історії інших європейських народів. Наприклад, французи у XVI ст. розробили теорію франкогалізму, в скандинавських країнах того ж періоду його аналогом був нордизм, в голландців — батавізм (походження народу від стародавніх батавів). Втім, лише у поляків етногенетичний міф набув помітного впливу на суспільно-політичне життя. На думку Януша Тазбіра, певні аналогії з польським сарматизмом можна лише проводити з свідомістю іспанської еліти XVI–XVII ст. (*Tazbir J.* Op. cit. — S. 817–818; 826).

⁴⁵ *Вирський Д.* Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. — К., 2001. — С. 134.

⁴⁶ *Cynarski S.* Sarmatyzm — ideologia i styl życia. — S. 20.

нею польська шляхта — нащадки войовничих сарматів, яка має панувати над іншими нижчими станами — селянами, козаками, міщанами⁴⁷. Сарматизм впродовж XVII–XVIII ст. визначав багато аспектів життя шляхти в Речі Посполитій — звичаї, поведінку, мистецтво, одяг та ін. Зрештою, він мав значний вплив на внутрішньо- та зовнішньополітичне життя країни. Звідси експансія на Схід (терени розселення стародавніх сарматів), комплекс вищості щодо інших народів, ксенофобія та релігійна нетолеранція⁴⁸.

Таким чином, на час появи козацької держави сарматизм набув своїх довершених форм. Оскільки він асоціювався передусім з польською шляхтою, козацькі інтелектуали змушені були його модифікувати. Втім, вони не були серед перших, хто використовував сарматський міф. В «Густинському літописі» є докладна характеристика географічних меж Сарматії та витоків сарматського народу, від якого походять усі слов'яни⁴⁹. Подібним же чином про сарматів як слов'янських прабатьків йдеться і в «Синописі»⁵⁰. Тема «Сарматії» також звучала у віршованих творах XVII ст. — панегіриках гетьманам Самойловичу, Мазепі, геральдичній поезії. Йдеться, зокрема, про польськомовні твори Сильвестра Косова, Павла Холодовича-Остропольського, Афанасія Кальнофойського, Яна Орновського та ін. В них вживається категорія «Сарматія Російська». Під останньою, очевидно, розуміли частину загальної Сарматії, що включала й польську⁵¹.

Самійло Величко по-своєму інтерпретує сарматський етногенетичний міф. Він вживає різні назви для позначення предків козаків — «сармато-козацкие предки», «словено-козацкие», «козакорусские», «савроматийские козакорусские»⁵².

Етногенетична концепція сарматизму не набула широкого застосування у вітчизняних історичних наративах XVIII ст. Основною причиною, очевидно, було трактування українців не як автохтонів своєї території, а як прийдешніх завойовників. До того ж сарматизм був сильно пов'язаний з національною самоідентичністю польської шляхти, що не завжди

---

⁴⁷ Сарматизм не був визначальним для всіх станів населення. «Сарматський» одяг в XVII ст. могли носити і міщани, а великі магнати, аби вирізнитися від решти шляхти, намагалися вести свій рід від римських часів (*Tazbir J. Op. cit.* — S. 820).

⁴⁸ *Tazbir J. Op. cit.* — S. 816–822.

⁴⁹ Густынская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Спб., 2003. — Т. 40. — С. 13–15.

⁵⁰ *Sinopsis*. — Kyiv, 1681. — P. 152.

⁵¹ *Roksolanski Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do XVIII wieku*. — Kraków, 1998. — S. 136, 315, 318, 321, 375.

⁵² *Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке*. — Т. 1. — К., 1848. — С. 21, 31.

однозначно сприймалось новою українською елітою. Вітчизняними авторами XVII ст. сармати трактувалися як спільні предки для всіх слов'ян, козакам же була потрібна цілком окрема теорія, яка б підтримувала ідею існування козацького народу. Втім, сарматизм подекуди знаходив і практичне відображення. Наприклад, з призначенням Юрія Хмельницького гетьманом у Немирові султан надав йому титул князя (володаря) сарматійського, що мало підкреслити автономність його країни.

На зміну сарматській теорії етногенезу вже у XVIII ст. приходиться хозарська концепція, що ототожнювала українців з ранньосередньовічними хозарами. В поєднанні із сарматською теорією вона фіксується в «Літописі Величка», автор якого вживає подвійне означення «сармато-козари» чи «русо-козари»⁵³.

Хозаризм, на відміну від сарматизму, не мав таких глибоких коренів в європейській інтелектуальній традиції. Про хозарів як предків козаків згадується у Стрийковського. Оповідається про них і в «Синописі», втім, без жодного стосунку до їх спорідненості з слов'янами чи тим паче козаками⁵⁴. Маємо також згадку в «Повісті времених літ», де русичі постають як платники данини хозарам.

Як елемент теорії етногенезу, хозаризм користувався значною популярністю в представників козацького історіописання. Найбільш повно він представлений в «Літописі Граб'янки», де сюжет про походження українців від хозарів (козарів) співвідноситься з розділом «Житій святих» Дмитрія Ростовського (Туптала) — «О козарех»⁵⁵. В ньому коротко оповідається про історію цього народу, його походження, географічні межі розселення та звичаї.

Подальшого розвитку хозаризм набув в «Договорах і постановах» Пилипа Орлика. Там, зокрема, зазначено, що войовничий і прадавній козацький народ, який раніше звався хозарським, просвітився ще за панування каганів хозарських і прийняв хрещення від Апостольського Константинопольського престолу⁵⁶.

Чим же був привабливий хозарський міф для творців козацького історіописання? Тут можна виділити кілька аспектів. В історичних нарративах XVII ст., зокрема, церковно-монастирських хроніках, вибудовувалась династична модель історичного розвитку, тобто вітчизняна історія розглядалась як почергова зміна правлячих династій — спочатку київських, потім литовських князів, польських королів і, нарешті,

⁵³ Там само. — Т. II. — С. 406.

⁵⁴ Sinopsis. — Kiev, 1681. — S. 157–158.

⁵⁵ [Дмитрій Ростовський (Туптало)] Книга житій святих во славу Святия Живо-творяща Троици на три місяці — март, апрель, май. — Киев, 1700.

⁵⁶ Договори і постанови / Упор. О. Алфьоров. — К., 2010. — С. 21–22.

московських царів. Історія ж України із її Визвольною війною, козачиною не вписувалась в дану конструкцію. Тому їй була винайдена альтернатива — хозаризм, за якою, українці-хозари мали значно древнішу власну династію каганів, а християнство перейняли у Візантії задовго до литовців, поляків та московитів. Звідси й висновок — нова українсько-козацька держава має повне право на політичну автономію та власну автокефальну церкву⁵⁷. До того ж етимологія слова «козак» легко виводиться від «козар». Про це згадано в короткій редакції «Літопису Граб'янки»: «...а козаров нарицаніє малоросіистіи вои пременившє мало. Козари козаки именуются посем»⁵⁸.

Хозарська концепція давала можливість козацьким літописцям, що опирались при цьому на давню європейську традицію, розробити старозавітну генеалогію походження українців-хозар, за якою останні були нащадками Гомера — Ноєвого внука⁵⁹.

Виходячи з цього, в історичних наративах розроблялись різноманітні теорії, що стосувались етимології цього слова. Досить розгорнуто такі версії представлені у творі Петра Симоновського — бунчукового товариша, випускника Києво-Могилянської академії. Згідно з однією із них, козаки називаються так від назви місцевості Касахія, що на території між Чорним і Каспійським морем, за іншою — «козаки єсть род скифославенски, живший в Гиркании». Звідси: *hirkus* — козел — козак, бо у творах польських істориків (М. Стрийковський, О. Гваніньї) «козак» виводиться від «козел», оскільки козаки носили козині хутра і були такими ж спритними, як ці тварини. Далі Симоновський подає сюжет про завоювання литовцями Києва і про переселення народу в пониззя Дніпра. Тут переселенці змішались із козаками, давніми мешканцями цих теренів, і дали початок малоросіянам.

Для пізніших текстів не властиві бароковість та занадто міфологізовані сюжети давнього минулого. Власне, давнє минуле перестає існувати для їх авторів, які починають історію не від біблійних чи сарматських часів, а значно прозаїчніше — з часів литовського панування, початку Хмельниччини. В «Короткому описі Малоросії» (1734 р.)⁶⁰, що написаний на основі «Літопису Граб'янки», відстоюється позиція автохтонності місцевого населення. В цьому творі Русь асоціюється з Україною-Малоросією, яка внаслідок монголо-татарської навали та польсько-литовського панування надовго позбулась своєї незалежності і повернула

⁵⁷ Кресін О. Український хозаризм. — С. 166–167.

⁵⁸ Гісторія о началє проименованія козаков. — С. 45.

⁵⁹ Молрик А. Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських літописців і хроністів: до постановки проблеми. — С. 111–118.

⁶⁰ Короткий опис Малоросії (1340–1776)...

її лише завдяки збройній боротьбі. В подібному контексті розглядають походження мешканців України і Стефан Лукомський — автор «Собрания исторического»⁶¹ (1770 р.) та анонімний автор «Повести о том что случилось на Руси, когда ею Литва завладела»⁶². Як і в «Короткому описі Малоросії», в цих творах спостерігається відхід від міфологічного конструювання етногенезу. Українці трактуються як автохтони своєї землі, причому важливим формуючим елементом етносу вважається козацтво як репрезентант державницького начала, військової доблесті, оборонець православної віри.

Впродовж нетривалого періоду, наслідуючи існуючі зразки та винаходячи нові теорії, творці козацького історіописання змогли створити власний міф давнього минулого. Він ґрунтувався передусім на якісно новій основі. Руське минуле — фундамент церковного літописання — не відігравало істотної ролі для козацьких інтелектуалів, які створили сармато-хозарський міф походження нового політичного народу — козаків. В умовах інтеграційної політики імперії створені міфи допомагали зберігати певний час власну ідентичність, викристалізувавши малоросійську свідомість, а на її ґрунті став можливий розвиток модерної української нації.

Конструювання ідентичностей: уявлення про територію

Важливим елементом ідентичності для авторів козацького історіописання була територія, що позиціонувалася як «своя», де відбувалися основні події «власної» історії та проживали люди з усвідомленням власної етнічної чи релігійної спільності. В козацьких наративах кордони цієї території були доволі рухомі і залежали від світосприйняття авторів чи підставових джерел, якими вони користувалися. Її означення включає, як правило, декілька назв: «Україна», «Русь / Руська земля», «Малоросія», вживання яких опосередковане часом написання твору чи конкретною метою, яку ставив перед собою його автор. Спробуємо окреслити, як ці територіальні означення існували в текстах та як змінювалося їхнє значення.

---

⁶¹ Собрание историческое из книг древнего писателя Александра Гвагнаина и из старых русских верных летописей обшитованным полковым обозным Стефаном Васильевичем сыном Лукомским, сочиненное в малороссийском городе Прилуки 1770 году / Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — К., 1878. — С. 321–372.

⁶² Повесть о том, что случилось на Украине с тоя поры, как она Литвою завладена // Чтения Императорского общества истории и древностей российских. — 1848. — № 5. — Отд. 4.

Найбільш давнім серед них є визначення «Русь» чи «Руська земля». В козацьких наративах їх вживання, з одного боку, пов'язане з впливом попередньої — церковної традиції історіописання, з іншого — Русь, від якої в більшості текстів козацької доби лишилася одна назва, все ж таки уособлювала героїчне минуле та дозволяла вбачати потенційно «своїми» території, які виходили за межі козацької юрисдикції. Наприклад, Величко, слідуючи традиціям церковного історіописання, вказує на значно ширші обсяги «своєї» території. Він, зокрема, цитує відомий Білоцерківський універсал Богдана Хмельницького, в якому визначено «истиннія з древних векав земли і провінції наши Сарматійськіє і Козакорускіє»⁶³. Під останніми розумілися землі Київської Русі включно з Галичиною, Білоруссю. Втім, якщо для церковних інтелектуалів цей простір передусім пов'язаний з традицією Рак Orthodоха, то для козацьких авторів означав максимальну і бажану перспективу по розширенню козацької держави⁶⁴.

Прикметно, що в творах XVII ст. «Русь» і «Україна» існують паралельно, але для означення різних територій. Для автора «Львівського літопису» Україна співпадає з польським уявленням про її територію ще до розгортання Хмельниччини. Це південно-східні землі Речі Посполитої. Втім, хоч території Поділля, Галичини, Волині у творі не є Україною, але вони й не польські, а руські⁶⁵. Михайло Гунашевський — автор літопису, помістив до нього промовистий епізод: «Жолніри приїхали до Києва аби впрод Козаков а затим по вшисткой Україні Русь стинати...»⁶⁶. Показовим є те, що Русь тут виступає категорією етнічною та конфесійною, яка існує в територіальних межах України. На дещо відмінне розуміння Русі натрапляємо в анонімній польськомовній хроніці XVIII ст., написаній на Правобережжі, очевидно, представником «іншої Русі», яка не приєдналася до козацького повстання: «Kozacy, przyłączeni do Moskwy, Rus wojują»⁶⁷.

⁶³ Величко С. *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке.* — Т. I. — С. 82.

⁶⁴ Кордони козацької держави збігалися з межами поширення православ'я в дипломатичному листуванні Богдана Хмельницького з Московським двором напередодні Переяславської угоди (*Затлюк Я.* «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» киеворуської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. — С. 33).

⁶⁵ Бевзо О. *Львівський літопис і Острозький літописець.* — Львів, 1971. — С. 114, 121.

⁶⁶ Там само. — С. 105.

⁶⁷ НБУВ. ІР. — Ф. XXIV. — №. 2371. — Арк. 17 зв. Рукопис форматом F 4, об'ємом 21 аркуш носить назву «Хронікальные заметки по истории Польши (1550–1763)», яка не є оригінальною для даної хроніки. На рукописі збереглась первинна пагінація, що починається з 29 аркуша. Це може свідчити про первинну належність хроніки складу рукописного збірника.

Русь часто фігурує в обох редакціях «Літопису Граб'янки». Вона виступає синонімом «України», яка доволі широко представлена в тексті. Для його автора зрозумілими є «предели земли своя», які включають тогочасні Київське, Брацлавське, Чернігівське та Подільське воєводства і є водночас Руссю та споконвічними землями козаків⁶⁸.

В «Літописі Граб'янки» поряд з «Руссю» та «Україною» представлене ще одне означення, яке поєднує територію й вітчизну, — «Україна-мати» як сакральна батьківщина «людей украинских» і «козаків». Зокрема, в своєму зверненні до реєстрових козаків напередодні повстання Хмельницький закликає їх приєднатися до запорожців, бо їх «едина породи мати Украина»; «Корони ли Полской пособити можут, яже неволею мужество им заплатила, или матери своій Украины, яже свободою дарствавати хоцет»⁶⁹. В тексті короткої редакції («История о действиях презельной брани») знаходимо також епізод з таким визначенням: «От бач, каждый русине и Украины матки твоей сыне, як Бог тебе любе. Из под лядской неволи освободиша, дал тебе полскую землю в користь яко жидам землю ханаанскую, которой уже обобравши ужитков начатки, даждь славу Богу, а далее при помощи Божей поступай»⁷⁰. В цьому фрагменті привертає увагу поєднання «русин — Украины матки сын». Тобто йдеться про взаємоіснування старої та нової ідентичностей — Русі та України, а, можливо, поняття «русин» втілювало православну ідентичність. Слід зауважити, що автор схильний розмежовувати козаків, «людей украинских» та росів / русинів⁷¹, під двома останніми маючи на увазі некозацьке населення. Втім, вони були вихідцями з України, і вона вважалася «своєю» землею для них всіх.

Ряд концептів, властивих «Літопису Граб'янки», впливав й на твори, для яких останній був за джерело. Йдеться не стільки про текстологічні запозичення, як про ідейні. Так, Симоновський також окреслює територію України чотирма воєводствами⁷². Проте в «Истории о малороссийском народе», як і в інших творах другої половини XVIII ст., фіксується також вживання терміну «Малоросія» для Лівобережної України поряд з традиційними означеннями «тогочасная» і «сегочасная Украина»⁷³.

⁶⁸ Летопись Грабянки. — С. П.

⁶⁹ Там же. — С. 43.

⁷⁰ Гисторія Г. Граб'янки. Летопись краткій... — С. 79.

⁷¹ Летопись Григория Грабянки. — С. 26, 32, 111.

⁷² *Симоновский П.* Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой — Бишенга, латинской — Безольди, французской — Шевалье и рукописей русских чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года. — М., 1847. — С. 58, 67.

⁷³ Там же. — С. 90–92.

В іншому наративі — історичній драмі «Милість Божа», поставленій студентами Києво-Могилянської академії в 1728 р. з нагоди 80-річчя від початку повстання Хмельницького, також подібно до «Літопису Граб'янки» простежується образ «України-матері» в значенні батьківщини козацького народу⁷⁴.

Для Величка характерне синонімічне вживання назв «Русь», «Україна», «Малоросія» для визначення території. Нерідко він робить їх поєднання на кшталт «Украина малороссийская», «Украина козакорусская». Територіальні межі для цих категорій в творі не представлені однозначно. Величко, оповідаючи про події напередодні Визвольної війни, вказує, що Хмельницький втік із Бродівського замку «в Україну»⁷⁵. Тобто, за аналогією з Самовидцем, Величко не схильний трактувати Галичину як Україну. Те ж саме стосується і епізоду про похід гетьмана на Паволоч, де він чекав прибуття козацького війська з України і розсилав універсали «во всю Україну Малороссійскую и в далніе города рускіе»⁷⁶. Територія «отчизни украиномалороссійской» для Величка, як і для Самовидця — землі, на які в різні часи розповсюджувалася юрисдикція козацької держави.

У Величка питання єдності України Правобережної — «тогбочной» та Лівобережної — «сегбочной» є священним — запорукою існування самої держави та гарантією миру. Не даремно ця проблема винесена автором у звернення до читача — центральний елемент твору. Власне, і поштовхом для написання історії стала подорож автора Правобережною Україною у 1703 р., під час військової кампанії. Побачена ним руїна краю спонукала до пошуку причин такої ситуації: «видѣх многія гради и замки безлюднія и пустіи, валы негдись трудами людскими аки гори и холми висипанні и тилко зверьем дікіім приѣжищем и водвореніем суще ... Видѣх же к тому на розніх там мѣстцах много костей челоѣческих сухих и нагих... и рекох в умѣ, кто сіє?»⁷⁷. Впродовж усього твору Величко не раз нарікає на розкол України та втрату і занепад внаслідок цього Правобережжя: «Пала тогбочная Украина аки древній Вавилон»⁷⁸.

Величко не лише окреслює саму територію — ареал проживання «козакоруського народу», але й робить спробу визначити місце козацької

---

⁷⁴ Милость Божія // Українська література XVIII ст. Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори. — К., 1983. — С. 307–311.

⁷⁵ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. I. — С. 13.

⁷⁶ Там же. — С. 99.

⁷⁷ Там же. — С. 4.

⁷⁸ Там же. — С. 8.

держави в середовищі цілого європейського регіону. Крім того, що в творі неодноразово наголошується роль цієї держави в історичному розвитку регіону, також її саму потрактовано як європейську: «сталосся знаменитое в страні нашей Европійской примереніе», хоча варто все ж таки застерегти від трансляції сучасного розуміння європейськості на світогляд XVIII ст.

Для Самовидця центральним означенням «своїї» території була «Україна». За підрахунками Я. Дзири, в «Літописі Самовидця» ця назва зустрічається понад 70 разів⁷⁹. Його автор — Роман Ракушка-Романовський, писав свій твір під впливом особистих вражень від побаченого, але вже на початку XVIII ст., тобто в часи, коли Україна була розділена на лівобережну й правобережну частини, часто варіював вживання цієї назви, поширюючи її на Лівобережжя чи власне всю територію повстання. Так, пишучи про здирства польських старост перед початком війни, він вказує, що самі старости та власники маєтків не жили в Україні⁸⁰, маючи на увазі здебільшого землі Київського воєводства. Вже з початком розгортання війни Самовидець означає Україною ті землі, що потрапили під козацький контроль⁸¹. Максимальні ж її межі, за Самовидцем, сягали по р. Случ⁸², тобто дорівнювали території козацької держави згідно з умовами Зборівського договору 1649 р.

Прикметно, що, пишучи про міста Поділля, Романовський не завжди означає їх Україною. Наприклад: «Тягнул [Хмельницький] к полским городам, где притягши под Пилявци, не доходя до Константинова Старого»⁸³, або ж: «мусіло войско уступать на Украину, пойшли через переправи через Ікву і Пляшову... увойшло в Украину»⁸⁴.

В одному місці свого твору автор визначив територію України, яка включає в себе Лівобережжя, а також правий берег: «По тамтой стороні Дніпра аж до Дністра»⁸⁵. При описанні подій «Руїни», а також поділу козацької держави після Андрусівського перемир'я територія Правобережжя продовжує визначатися як Україна.

Назва «Малоросія», популярна серед пізніших козацьких авторів, не трапляється в «Літописі Самовидця». Очевидно, твір був написаний в період, коли її вживання ще не усталилося. Натомість термін «Русь» в

⁷⁹ Дзира Я. Вступ // Літопис Самовидця. — С. 35.

⁸⁰ Літопис Самовидця. — С. 46.

⁸¹ Там само. — С. 47–50.

⁸² Там само. — С. 59.

⁸³ Там само. — С. 53.

⁸⁴ Там само. — С. 61.

⁸⁵ Там само. — С. 52.

творі фіксується часто⁸⁶. Його Самовидець використовує для позначення православної спільноти Речі Посполитої. «Русь християнська» — категорія не територіальна, а радше конфесійна і виступає синонімом «православ'я».

В творах козацького історіописання трапляються також визначення території України по річку Горинь, де проходила «граница украинская»⁸⁷, або ж визначення козацької території по річці Случ, що було однією з умов Зборівського договору. Зокрема, в «Ніжинському літописі» натрапляємо на такий фрагмент: «гетман Богдан все войско лядское разбил и всех ляхов за Случ выгнал и границу устрои и укрипи от Гетманщини з ляхом и написа на границе: “Смотри ляше, по Случ наше, назад не оглядайся, а вже панувати тут не сподівайся”»⁸⁸.

Слід відмітити, що вживання терміну «Малоросія» в цілому не було властивим для історичних творів, написаних в до-полтавську добу. Яскравим підтвердженням цьому є «Літопис Дворецького», що постав в 1670-х роках. В його тексті взагалі відсутня Малоросія, натомість повсюдно вживається Україна, в тому числі як спільна назва для обох її берегів: «...з усею Україною по обеим сторонам Днепра будучою»⁸⁹. Коли ж необхідно було виокремити територію по один бік Дніпра, Дворецький застосовує визначення «край задніпрский». Те ж саме можна сказати про віршовані історичні твори, написані в кінці XVII ст. Йдеться про поему Олександра Бучинського-Аскольда, написану з нагоди Чигиринських походів, в якій домінує назва Україна⁹⁰.

Синонімічність термінів «Україна» — «Малоросія» є характерною для твору другої половини XVIII ст. «История о том, как Литва Русью завладела», автор якого до того ж стверджував, що ці назви побутували ще в часи монгольської навали⁹¹.

Пізніші твори, створені на основі козацьких літописів, — короткі хроніки, літописці, реєстри історичних подій — в своїй більшості не відзначаються оригінальними повідомленнями в частині, написаній на основі джерельного нарративу, і в цілому повторюють його концепцію. Таким джерельним текстом найчастіше виступав «Літопис Граб'янки» чи

⁸⁶ Там само. — С. 54, 59, 115.

⁸⁷ Повесть о том, что случилось на Украине с тоя поры, как она Литвою закладена. — С. 60.

⁸⁸ НБУВ. ІР. — Ф. 310. — № 34. — Арк. 115.

⁸⁹ Мыцьк Ю. «Летописец Дворецких» — памятник украинского летописания XVII века // Летописи и хроники. — М., 1984. — С. 229.

⁹⁰ Бучинський Аскольд О. Чигирин // Українська література XVII ст. / Упор. Кречотень В., Мишанич О. — К., 1987. — С. 309.

⁹¹ Повесть о том, что случилось в Украине, когда она Литвою завладена. — С. 1.

його спрощена версія «Короткий опис Малоросії». Лише в поодиноких випадках регіональні хронічки можуть слугувати матеріалом для реконструкції їх авторами таких концептів, як територія, етнос, вітчизна. Йдеться, зокрема, про Ніжинський, Новгород-Сіверський, Переяславський, Чернігівський та інші літописи.

Зазвичай через надзвичайну стислість і лаконічність пам'яток регіонального історіописання важко буває простежити просторово-територіальні візії їх авторів. Для опису давнішого періоду застосовувалися концепти, які були характерні для кінця XVII — початку XVIII ст., з їх ідеєю єдності обох берегів Дніпра. Втім, у другій половині XVIII ст. батьківщиною і «своєю» територією стала Лівобережна Україна, або Малоросія — саме такий термін утвердився для її означення, і він зустрічається в текстах тієї доби майже повсюдно. Правобережжя, яке для нового покоління вже давно стало «закордоном», в текстах означається, як «Украина тогобочная», або ж навіть «Польша». Слід також відзначити, що в цей же період з'являється назва «Гетьманщина», як альтернатива Малоросії для позначення території Лівобережжя. Зокрема, ця назва фіксується в «Ніжинському літописі»⁹². Відтак, «Гетьманщина» зовсім не була кабінетним терміном XIX ст., ним послуговувалися, принаймні, століттям раніше.

З територією нерозривно пов'язане й поняття «батьківщина / вітчизна». Це була одна з найголовніших парадигм XVIII ст. — важливий фактор формування національної ідентичності. З повстанням Хмельницького починають формуватися нова система лояльностей, нові політичні, культурні та соціальні межі для нової батьківщини⁹³. Втім, необхідно прослідкувати, яким чином змінювалося це поняття, який зміст в нього вкладався.

Сам термін «вітчизна» / «ojczyzna» пов'язаний передусім з польською традицією, в Росії він мав дещо відмінне значення, оскільки його відповідник «отчизна» уособлював не територію, а родову власність, спадок⁹⁴. В XVII ст. це поняття активно залучається до текстів, що писалися на українських теренах. Для частини їх авторів вітчизною продовжувала бути Річ Посполита. Таке її трактування, зокрема, простежується у творі Касіяна Саковича «Вірші на жалостний погреб...» (1622 р.)⁹⁵, Симона Пекаліда «Про Острозьку війну» (1600 р.)⁹⁶.

⁹² НБУВ. IP. — Ф. 310. — № 34. — Арк. 155, 156 зв.

⁹³ Plokhy S. The Origin of Slavic Nation. — Cambridge, 2006. — P. 334.

⁹⁴ Ibid. — P. 334.

⁹⁵ Сакович К. Вірші на жалостний погреб Петра Конашевича Сагайдачного // Українська література XVII ст. — С. 221.

⁹⁶ Пекалід С. Про Острозьку війну // Антологія української поезії. — К., 1984. — Т. 1. — С. 77.

В творах церковних інтелектуалів — Феодосія Софоновича, а також автора «Густинського літопису» — поняття «вітчизна» мало дуалістичний характер. З одного боку, оскільки Русь, руське минуле були для них основоположним чинником історичного розвитку і важливим підґрунтям для існування православної церкви, цілком природно, що «вітчизна» охоплювала межі усього православного простору Речі Посполитої, маючи не територіальні, а конфесійні кордони. З іншого — політичною батьківщиною лишалася Річ Посполита. Автор «Густинського літопису», наприклад, називає Длугоша та інших польських істориків «нашими летописцями»⁹⁷. Московське царство, попри його православність і належність до Рах Orthodоха, є ворожим не тільки до об'єкту їх політичної лояльності — Речі Посполитої, але й для Русі. З втіхою в «Густинському літописі» описуються перемоги польських королів, а серед сусідів, від яких Русь терпіла лиха, зустрічаємо й Москву.

Ще до появи перших творів козацького історіописання, в яких концепт нової батьківщини набув розвитку, його формування простежується в гетьманських універсалах від часів Брюховецького. При ньому фактично вперше популярності став набувати топонім про Україну як козацьку батьківщину, на відміну від, наприклад, Тетері, який продовжував трактувати Річ Посполиту як батьківщину для козаків⁹⁸. В обох редакціях «Літопису Граб'янки» та творі Ракушки-Романовського поняття «вітчизни» ще не набуло вираженої артикуляції. Так, в «Літописі Граб'янки» його зустрічаємо лише один раз — як «наше отчество»⁹⁹. Найімовірніше, тут воно вже є даниною петровській епосі.

Найбільш яскраво поняття «вітчизна» представлене на сторінках «Літопису Величка». Саме цей твір ілюструє, як у свідомості козацьких інтелектуалів нова політична реальність — Гетьманщина — остаточно замінювала собою Річ Посполиту як вітчизну¹⁰⁰. За своєрідне кредо Величка може слугувати уривок з його твору: «Вся по обеих сторонах реки Днепр сушая Малая Росія от древних и старовечних времен бысть отчизною козацкою»¹⁰¹. Для Величка, який писав свій твір задовго після поділу України на лівий і правий береги, ареал вітчизни лишається єдиним, вираженим в таких термінах, як «отчизна наша украино-малоросийская»¹⁰², чи «Украина — отчизна козацкая»¹⁰³, а сам Андрусівський поділ автор вважає найбільшою її трагедією.

⁹⁷ Густинская летопись // ПСРЛ. — М., 2003. — Т. 40. — С. 15.

⁹⁸ Plokhy S. The Origin of Slavic Nation. — P. 335.

⁹⁹ Летопись Грабянки. — С. III.

¹⁰⁰ Sysyn F. Fatherland in Early Eighteenth Century Ukrainian... — P. 51.

¹⁰¹ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. I. — С. 298.

¹⁰² Там же. — С. 5.

¹⁰³ Там же. — С. 298.

Отже, не доводиться стверджувати, що уявлення про територію, її назви у вітчизняних інтелектуалів XVII–XVIII ст., в тому числі й представників козацького історіописання, були сталими і визначеними для кожного з періодів чи конкретного автора. Існувало розуміння «своїї» землі / території, що представлялася як простір, заселений людьми, етнічно та конфесійно спорідненими. Розміри території, її означення були змінними навіть в межах одного тексту. Побутування одного з найдавніших термінів — «Русь» пережило впродовж XVII–XVIII ст. свою трансформацію від уявлень про неї як простір *Rex Orthodoxa* до означення власне українських етнічних теренів чи земель Київської Русі, яка в окремих наративах поставала навіть споконвічною предківською землею козацького народу.

Репрезентація України в творах XVII–XVIII ст. найчастіше включала в себе чотири воєводства Речі Посполитої, зрідка охоплюючи також Поділля, Волинь та Галичину. Назва «Україна» для пам'яток межі цих століть виступала домінантним терміном для означення території. Вже в пост-полтавський період поряд з Україною дедалі частіше з'являється Малоросія. Для авторів другої половини XVIII ст. Малоросія — це Лівобережна Україна, автономна держава в складі Російської імперії. Втім, за Правобережжям визначення «Україна» зберігалось.

Не було сталим в текстах тієї доби й поняття «вітчизна». Так, для церковних інтелектуалів Річ Посполита продовжувала бути політичною вітчизною при рецепції Русі як сакральної вітчизни, православного простору. В творах козацького історіописання, зокрема, в творі Самійла Величка, це поняття постає як батьківщина козацька — «отчизна украино-малороссийская». В подальші часи, вже приблизно в другій половині XVIII ст., перед вітчизняними авторами, як і більше століття тому перед церковними інтелектуалами, постала проблема двох вітчизн: політичної — Російської імперії та Малоросії — землі предків. Таке суміщення характерне для так званої малоросійської ідентичності, яка виявлялася у відстоюванні автономії, прав і вольностей при одночасній лояльності до імператора.

Конструювання ідентичностей: уявлення про історію

Репрезентація картин минулого у візії авторів XVIII ст. була опосередкована кількома чинниками — наявністю необхідних джерел, ерудицією самих авторів, їх певним суб'єктивним уподобанням та часом написання твору з притаманними йому інтелектуальними потребами чи «соціальним замовленням».

Оскільки виникнення козацького історіописання прямо залежало від постання козацької держави, саме її історія стала в центрі уваги авторів творів. Це відобразилось і в оригінальних назвах основних зразків козацького історіописання. Крім об'єктивних причин виникнення цих текстів, кожен з їх творців мав свою мотивацію до їх написання. Живучи на межі XVII–XVIII ст., вони ставили перед собою приблизно такі запитання, зміст яких вдається реконструювати з існуючих текстів. Як так сталося, що їх держава — Гетьманщина / Малоросія / Військо Запорозьке, що існує вже півстоліття, й досі не представлена творами, які б висвітлювали її історичне минуле? Чому інші народи мають власні писані історії, а наш ні, хоча діяння наших предків не менш славні? Чому відомості про своє минуле змушені дізнаватися в іноземних авторів, які не завжди толерантні до нього? Тому мотив для авторів був спільним — заповнити інформаційну лауну та відобразити героїчні діяння предків чи своїх попередників, які уможливили статус їх нової держави. Для Величка поштовхом до написання твору стало побачене ним спустошення Правобережної України. Як так сталося, що квітуча колись «отчизна наша Украина малороссійская» приведена в запустіння, а славні діяння предків zostалися забуті? Аби дошукатися причин, Величко, не покладаючись на розповіді ще живих очевидців, «бо не мощно мнѣ было з их неединогласных повѣстей информоватися», сам узявся до написання історичного твору. Додатковою мотивацією для автора стала відсутність достатньої інформації про історію «наших сармато-козацких предков» в історичних творах іноземного походження, які до того ж є недоступними в Україні.

Автор «Літопису Граб'янки», визначаючи роль та завдання літописця у відображенні картини минулого, посилається на прадавні часи: «Но кто би до сих времен видал Богом устроенного вождя Мойсея...? Кто би Навуходоносора в славі на землі первійшого, кто Кира, перве кораблями моря наполнившаго, Александра в славі превознесенного, и Августа, вселенною единовластвующаго...? Тих убо и тим подобних побідителей истории мні многочастні в сладок чтущу и ползу народом их ежи к безсмертной им славі поразумівшу, соболізновах немало, яко и нашего отчества ничим же от иних во воинских трудах разнствующаго, а толикой забвенія пучині діла видя погруженна; сего ради не коею либо любострастною лавицею, но одною возбужденій ползою судих и сего вірнішого Россійского сина благо розумного вождя Богдана Хмельницкого..., немолчная дійствія не оставляю в пепелі погребенних повістми світу явити...»¹⁰⁴. Григорій Покас визначив своє завдання у з'ясуванні «обстоятельств оного [козацкого] народа и великости их малороссійской

¹⁰⁴ Летопись Грабянки. — С. III.

нації», слава якого не минула «и во всем свете и соседственным иностранным народам совершенно известны и никогда потаится не смогут»¹⁰⁵.

Для регіональних, родинних хронік, які виникли на основі козацьких літописів, мотиви й завдання були скромніші. Вони писалися під впливом двох основних чинників. По-перше, їх творці хотіли зафіксувати близьку їм за часом і місцем регіональну історію, яку вони самі пам'ятали чи могли відтворити за переказами, по-друге, ввести її в загальний контекст історії Гетьманату. Для таких авторів характерним є своєрідний місцевий / регіональний патріотизм. Адже, навіть описуючи загальноукраїнські події, вони звертали увагу щодо їх впливу на власний регіон або ж концентрували увагу на подіях власної території, обмеженої містом чи полком, занотовуючи найменші подробиці з їх життя, включно з описами стихійних явищ, поточних цін на збіжжя тощо.

Показовим в такому контексті є «Новгород-Сіверський літопис». Його автора мало цікавили події, що відбувалися за межами його території — міста Новгород-Сіверська. Опис подій революційної доби помістився в фрагменті: «Так [Хмельницький] зараз с козаками на запороги побыл и собрав козаков немало, також татар в помощь, пошел на поляков войною»¹⁰⁶. Натомість подіям з історії міста приділено якнайдетальнішу увагу. Описуючи його давню історію, автор наголошує про існування могутнього Новгород-Сіверського князівства чи то навіть герцогства.

Головну мету автори історичних наративів вбачали також в зображенні подій в головному їх контексті — історія виникнення, утвердження й розвитку прав і вольностей — священних / прадавніх, як їх називали в текстах. Саме походження цього концепту має, безперечно, польське коріння і стосується самосвідомості та ідентичності політичного народу-шляхти. Оскільки козаки також до певної міри вважали себе політичним народом, то й ідея прав і вольностей була адаптована до власних потреб. Відтак, вся історія, всі події чи персоналії в творах козацького історіописання так чи інакше детерміновані цим концептом. Суть події, вчинки історичних діячів оцінювалися саме крізь призму прав і вольностей: яким чином сприяли вони їх утвердженню, чи ж, навпаки, були шкідливими.

Витоки і початки історії козацької держави дещо різняться в творах. Власне лише «Літопис Граб'янки» і деякі тексти, похідні від нього, мають екскурс в давнє й дещо міфологізоване минуле. Для багатьох інших авторів історія розпочинається з XVI ст. Так, автор «Короткого опису

¹⁰⁵ Короткий опис Малоросії (1340–1776). — С. 28.

¹⁰⁶ Російська Національна бібліотека. Відділ рукописів (далі — РНБ. ВР.). — Ф. 550. — F XVII, 79. — Арк. 1–29.

Малоросії» не прагнув висвітлити історію від найдавніших часів за аналогією із своїм джерелом — «Літописом Граб'янки». Своїм завданням він вбачав висвітлення передусім козацької доби, органічно поєднавши її із попереднім періодом. Нижня хронологічна межа в «Короткому описі Малоросії» означена серединою XIV ст., тобто початком литовського володарювання над українськими землями. Діяльність перших литовських князів у творі, так само як польських королів, інтерпретується крізь призму збереження і утвердження ними прав та привілеїв для шляхетського стану, спадкоємцем якого трактовано козацтво. Після цього короткого відступу одразу йде перехід до XVI ст.

В «Короткому описі Малоросії», як і в багатьох текстах, власне, виклад козацької історії розпочинається від описів діянь перших козацьких зверхників — від Предслава Лянцкоронського, який в козацькому історіописанні традиційно вважається першим «запорозьким гетьманом», до Богдана Хмельницького. Тут містяться короткі характеристики козацьких очільників з акцентуванням уваги на їх військових звитягах у боротьбі з турками, татарами й поляками. Ці повідомлення не пов'язані єдиною сюжетною лінією, що є зрештою притаманним для літописної форми історіописання. На думку В. Антоновича, автори XVIII ст. ототожнювали козацтво XVI ст. і державну структуру Гетьманату. Відтак, аби пов'язати два періоди вітчизняної історії — до Богдана Хмельницького і після, вони намагалися створити єдиний хронологічний ряд козацьких гетьманів-володарів за аналогією із рядом правлячих монархів у сусідніх країнах. Оскільки реальних підстав для цього не існувало, вони, користуючись неясними фактами польських авторів, приписували звання козацького гетьмана всякій особі, про яку знайшли відомості, що вона головувала над козацькими загонами, прикордонним старостам та ін.¹⁰⁷

Опис цих подій — це лише вступ чи передісторія головного сюжету козацького історіописання — повстання Богдана Хмельницького. Йому передусь змальовання причин війни, що крилися в тяжкому становищі корінного населення, яке потерпало від визисків польської шляхти, магнатів, свреїв-орендарів, утисків православної церкви, несправедливості щодо козаків, котрі за свої військові доблесті та заслуги перед Річчю Посполитою не отримали належної відплати й пошанування. Найдраматичніший сюжет причин Хмельниччини міститься в «Літописі Граб'янки», де створено нестерпну картину життя козаків та посполитих напередодні повстання: «... яко ляхи великия тяжести людем украинским и козакам налагаху насилия, и обиди церквям Божиим творяху... И что есть

¹⁰⁷ Антонович В. Неизвестный доселе гетман и его приказ // Киевская старина. — 1883. — Кн. 5. — С. 141.

мучительство фараоне противу поляков тиранству? Дітей в котлах варяжу, женам сосци древієм изгнетаху и иния неисповідимая творяху біди...»¹⁰⁸.

Автори козацьких літописів були свідомі того, що військовий виступ проти короля, держави, трактувався злочином. Тому опис страждань народу під польським пануванням мав підводити до того, що розгортання Визвольної війни, як і всіх невдалих козацьких повстань до неї, виглядало цілком справедливою відплатою за кривди і закономірним їх наслідком. Власне, й сама війна трактувалася як дії проти шляхти та магнатів, а не проти короля.

Опис подій самої війни у трьох головних козацьких літописах відбувається за схожою схемою: привід — напад Чаплинського на Суботів, початок — втеча Хмельницького на Січ, його обрання гетьманом, перші перемоги — битви при Жовтих Водах, Пилявцями, Корсунем. У «Літописі Граб'янки» кожна з цих битв і наступних названа війною зі своїми причинами, ходом та наслідками. Самовидець і Величко були схильні до висвітлення подій згідно літописного стилю — у хронологічному порядку. Автор «Повести о том что случилось на Украине когда она Литвою завладена» створив свою періодизацію війни, яка в нього не є самостійною подією, а включена в контекст козацьких повстань XVII ст. Таких, на його думку, було п'ять: 1) Наливайка, 2) Тараса, Гуні, 3) Хмельницького до Зборівської угоди, 4) Хмельницького від Зборовської до Білоцерківської угод, 5) битва під Батогом¹⁰⁹.

Якщо у Величка й «Літописі Граб'янки» повстання Хмельницького — це пафос перемог і звеличення козацької звитяги, то в Самовидця — це, передусім, війна, яка, попри благородну мету, призвела до краху звичного стану речей, насилля і вбивств: «Рідкий хто рук своїх у крові не умочил»¹¹⁰, — писав він.

Ще радикальнішою в такому розумінні є позиція Петра Симоновського. Попри малоросійський патріотизм, яким пройнятий його твір, ставлення автора до повстання Хмельницького неоднозначне. Спочатку він протиставляє еліті — руській шляхті козацтво як бунтівників. Згодом, при розгортанні повстання, для Симоновського козаки вже стають елітою, а посполиті, що примкнули до війська, — «взбунтовавшиися мужики»¹¹¹. Втім, і про козаків пише: «Храбрость их достойна была бы великой похвалы если бы не употребляли безчеловеческих поступков... [и не]

¹⁰⁸ Летопись Грабянки. — С. 31–32.

¹⁰⁹ Повесть о том, что случилось на Украине с той поры, как она Литвою завладена. — С. 6.

¹¹⁰ Літопис Самовидця. — С. 52.

¹¹¹ *Симоновский П.* Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах... — С. 22, 26.

прибывали в ярости, в которой утверждены были через их попов»¹¹². Така візія Симоновського, очевидно, була пов'язана з його елітарною позицією, шляхетською візією історії Гетьманату, а також характером джерел, які він використовував.

В цілому ж опис війни відзначається пафосністю в більшості творів. Навіть поразки козацького війська презентуються як тимчасові чи зумовлені підступами союзників. Ці невдачі врешті-решт компенсуються ще більшими перемогами й, відповідно, ніщивними поразками супротивника. Максим Плиська та Іоанн — автори віршованих історичних творів, взагалі уникали будь-яких негероїчних подій козацької історії, опускаючи відомості про невдачі козацького війська, натомість представили череду його суцільних перемог й тріумфу.

Одним із сюжетів при описі Визвольної війни є підданство московському цареві, яке в творах козацького історіописання зображено, як важлива подія в контексті нового етапу утвердження прав і вольностей, гарантованих тепер уже московським монархом. Величко, описуючи цю подію, робить далекоглядний висновок: «Чинь мондре а патш конца»¹¹³, натякаючи щодо наслідку Переяславських угод, свідком якого він був. Взагалі для Величка Переяславська рада — не стільки підданство іншому монарху та інші політичні реалії, пов'язані з цим, а кінець річпосполитського світу передусім для самої Польщі. Вона «утратила Україну аки златое яблоко»¹¹⁴, і звідси почалися всі проблеми для польської державності, зокрема, шведська інвазія — Потоп. У «Літописі Граб'янки» (коротка редакція) ці події мали релігійно-візіонерське трактування, як відплата полякам за їхні гріхи й кривди проти народу малоросійського¹¹⁵.

¹¹² Там же. — С. 55.

¹¹³ Величко С. *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке.* — Т. I. — С. 170.

¹¹⁴ Там же. — С. 175.

¹¹⁵ «Прежде сия над ляхами победы (мається на увазі перемога в битві під Батогом — *Авт.*) днями тремя видны бяху на небе звезды з метлами их же аки некая рука держала... В другую же ночь видено бе воинство вооруженное на небе. Но не токмо небеса но и земля ляхом беду знаменовала, ибо на один день сего прежде под Ладыжином з под камня дух некий возымаше глаголя: “идите рците гетману полскому да отойдет от zde или да блюдется крепко ибо приходит близ пяница он свирепый иже браду Калиновскому урежет...”. Понеже бяше опустеные земли полской, глад, пожары, бури и наводнения рек. Паче же их всех божьим попущением мор велик бяше. Наченся от сошества святого духа а протяжеса даже до зимы... Всем же сим бедам смертностным полскую землю одержажим жители тих стран оставиша грады и села исходяху и вместо людей зверье в человеческое жилище вшедше. Мертвые человеческие телеса от гробов изгребяху и едяху... Таковы бяху за грехи людские от Бога казни... занеже и беды полской земли внутрь находяху, яко сынове полскую землю свою настояти начинаху, ибо Родзиевский сенатор от канцелярии отставлен неведомо что ради и бежа в шведскую землю ...» (*Гісторія о начале проименованія козаков.* — С. 142–143).

Величко воліє триматись осторонь польсько-шведського конфлікту, але його симпатії на боці колишніх співвітчизників. Він вважав повстання Хмельницького першопричиною не лише Потопу, але й подією, що збурила всю християнську Європу і викликала ланцюгову реакцію європейських війн: «Мало не всю християнскую Європу (з неменшою бусурманам потѣхою) билі запалили и димами военніми затмили, почавши от Хмелницкого року 1648 аж до року 1659»¹¹⁶.

Доба «Руїни» в козацьких літописах виступає протиставленням героїчним подіям Хмельниччини — це період поділу України та кривавих міжусобиць, які поставили під загрозу здобуті права і вольності. Якщо у візії Самовидця та автора «Літопису Граб'янки» події після смерті Хмельницького не викликали особливого занепокоєння, вони просто констатували їх перебіг, то для Величка «Руїна» — це трагедія з жахливими для вітчизни наслідками — розділом, спустошенням Правобережжя: «Пала тогобочная Украина аки древний Вавилон»¹¹⁷. Для нього це зовсім інша епоха, відмінна від попереднього правління Хмельницького — «золотих часів» держави. Основну причину історичних невдач козацького народу Величко вбачає в існуванні своєрідної дихотомії — з одного боку, героїзм, істинність і простодушність, славне, сповнене подвигами минуле, з іншого — відсутність внутрішньої згоди. Задля підкреслення образу історичної долі українства та пороків, які перешкоджають йому, Величко залучає алегоричні аналогії з двох підставових текстів. Перший з них — польський віршований твір кінця XVII ст. «*Nędza z biedą z Polski idą*». Величко робить висновок, що йдуть вони саме в Україну: «Нендза и беда присовокупили себе подобних свойственниц, привендровали и зачастили, губителными лікворами своїми напоїли народ наш козако-русскій... народ мужественний, рицерскій, древним продкам своїм Скифо-Словянским подобящим». Іншою алегорією міжусобиць й розбрату є так звана «Сатинова повість», написана Величком за зразком поеми «Звільнений Єрусалим» італійського поета XVI ст. Торквато Тассо¹¹⁸. В її зміст, зокрема, поміщено сюжет виступу Люципера перед нечистою силою, в якому викладено план знищення українського народу, що набрид йому

---

¹¹⁶ Величко С. *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке.* — Т. I. — С. 451–452.

¹¹⁷ Там же. — Т. II. — С. 8.

¹¹⁸ Поема «Звільнений Єрусалим» (1575) була відома в Україні через польський переклад Петра Кохановського (1566–1620), що у XVII ст. пережив три видання. Існував і український переклад поеми (Тассо Т. *Действія Кгоффрида или Іерусалиму свобожденного // Українська поезія середини XVII ст.* — К., 1992). На думку В. Соболя, Величко користувався польським перекладом поеми (Соболь В. «Літопис» С. Величка як явище українського бароко. — Дніпропетровськ, 1996. — С. 49).

більше за інші народи своїм благочестям і лицарством: «Нехай однѣ по свѣту волочатся яко заблудшіе без пастора овци, другіе затыгаются на службу розним посторонним монархам и там за денги гинут, третти в пянствѣ утопают, четверти в свѣтових розкошах, яко вепрові нехай утопают, пяти в сладострастіях плотских нехай гнуснѣют и Бога на ся ображают, шести на своїх гетманов и начальников нехай бунтуют, а роздвоєніями и незгодами внутрними и междуусобіями своїми сами себе нехай викореняют, нехай військо згине, нех му ся то станет, же козаров память не зостанет»¹¹⁹.

В контексті «Руїни» Величко розглядає й правління Брюховецького. За його версією, український народ двічі повставав за свої права. Один раз за Богдана Хмельницького, другий — за правління гетьмана Брюховецького, при якому «всенародное негодование разширилося за уничтоженіе древних прав и волностей малороссійских», і який допустив і «позволил непредусмотрительно бити воеводам московским по всѣх городам малороссійским, которіи з тѣм позволеніем по указу монаршім поїхали и господствовать почали з великим ... з всенародним малороссійским отягощеніем»¹²⁰. Апогеєм «Руїни», за Величком, став поділ території козацької держави на дві частини згідно з Андрусівською угодою 1667 р., яка відбулася з «великою кривою козацкой» й стала черговим актом занепаду традиційних прав і вольностей.

Для пізніших представників козацького історіописання події «Руїни» вже позбавлені такого драматизму, як у Величка. Можливо, тому, що більшість їхніх творів ґрунтувались на основі «Літопису Граб'янки», а можливо, й через те, що автори, які жили й писали вже в середині — другій половині XVIII ст., не були свідками міжусобиць та їх наслідків. Окремі ж з них — згадувані Максим Плиска та Іоанн, воліли взагалі уникати опису цих подій, аби не погіршувати загальну картину героїчного минулого, яку вони конструювали у своїх віршованих історіях.

Ці автори сприймали повстання Хмельницького, події «Руїни», як далеку історію — «золотим віком», часом становлення і найвищого піднесення прав і вольностей. Втім, і в сучасному їм періоді вони прагнули віднайти такі події, які б могли привіятися до героїчних діянь, описуваних їхніми попередниками.

Такими подіями стали російсько-турецькі війни 1734–1739, 1774–1776 рр. й участь в них козацьких формувань та елекція гетьмана Кирила Розумовського. Для тодішніх творців козацького історіописання вони означали не менше, ніж події Хмельниччини для Величка чи Самовидця.

¹¹⁹ Величко С. *Летопись событий в Юго-Западном крае.* — Т. II. — С. 406–407.

¹²⁰ Там же. — С. 96.

Так, Максим Плиска в 1763 р. навіть ототожнював часи великого повстання і війни з турками 1730-х років: «...сіи баталіи совокуплены были и яко славного гетмана Малороссійского Богдана Хмельницкого, который спас Малороссію от поляков, так і сіи баталіи про честь и удаль російскаго народа, храбрость и отвагу и вѣчную их славу с которых впервых пишу»¹²¹. При цьому свій текст він намагався конструювати, за аналогією з «Літописом Граб'янки», у формі сюжетно-цілісних оповідань — «сказаній» та «повістей»: «Сказаніе о первой баталіи с турками и военних дѣйствіях против турок и татар 1736 году», «Повѣсть о взятіи преславного турецкого города Хотина».

Тема воєн з турками присутня так чи інакше в більшості творів, написаних в середині — другій половині XVIII ст. Різниця між ними полягає в ступені детальності висвітлення подій. Але загальне спрямування сюжету доволі схоже. Воно ґрунтується на двох головних аспектах. Перший серед них — участь козаків у військових діях, їхня доблесть, виявлений героїзм. Для упорядників «Ніжинського літопису», «Новгород-Сіверського літопису», «Літопису Лизогуба», «Краткой записки о действиях прежде бывших...», продовжених варіантів «Короткого опису Малоросії» та ін., котрі й самі нерідко виступали свідками й учасниками військових дій, головним було показати незамінну й важливу роль підрозділів Гетьманату під час війни. Другий аспект, на якому особливо наголошується в текстах, полягав у висвітленні драматичних наслідків війни для його господарства та населення, яке потерпало від постійних експропріацій худоби, збіжжя, участі в будівництві різних фортифікаційних споруд, обтяжливих військових постойв. «Внутри Малой Россіи, — писав Григорій Покас, який брав участь у війні, — не толко то, что къ армии потребно било, но что толко офицерамъ пожелалось, все забирали, а при томъ грабили гвалтомъ людей малороссійскихъ, которіе за свою бѣдную обиду приговаривали, обстаивали, мучили до полусмерти и убивали многихъ. Погонщиковъ къ генералному магазейну въ походахъ взятыхъ более 2000 человекъ умертвились въ единой толко компаніи очаковской»¹²². Інший учасник війни і автор Федір Маньківський детально занотовує кількість волів, забраних з Малоросії, число цивільних, які працювали на будівництві оборонних ліній¹²³.

Означені сюжети мали слугувати певною реабілітацією за виступ Мазепи, а також репрезентувати звитягу козацького війська, ефективність автономного устрою Гетьманату, його провідну роль у військових перемогах імперії.

¹²¹ РНБ. ВР. — Ф. 299. — № 552. — Арк. 146 зв.–47.

¹²² Короткий опис Малоросії (1340–1776). — С. 126.

¹²³ Там само. — С. 146–167.

В такому ж контексті гетьманська елекція 1750 р., другий за популярністю сюжет, сприймалася авторами як визнання імперією заслуг Гетьманату, недоторканості його автономних прав і вольностей та відновлення природного стану речей. Опису цієї події передують епізоди про беззаконня, що творилися урядниками Малоросійської колегії: ігнорування традиційного устрою Малоросії, непосильні збори і податки. «Коллегія сія была ... много людей значных помордовано, звѣрства всяким образом вымышляно, кабалы взымано ... Выдоили добре Малороссию!»¹²⁴, — писав автор «Лизогубівського літопису». Відтак відновлення гетьманського правління постає як початок нового світлого періоду, повернення до традиційних прав і вольностей. Сучасники в правлінні Розумовського вбачали певну рубіжність. Можливо, тому Покас завершує свій твір 1750 роком, а Симоновський, попри те, що він прожив загалом до кінця століття, 1764 роком — коли було скасовано гетьманство, що, на думку автора, було «не полезным»¹²⁵. В окремих творах представлено детальну картину виборів, атмосферу загального свята, приділено багато уваги усім начинанням молодого гетьмана. В жодному з них немає натяку на фіктивний характер виборів. Лише невідомий читач XVIII ст. залишив на полях одного з рукописів таку примітку: «Неправда, ибо хотя наказано волными голосами, но повелено им выбрать Разумовского»¹²⁶.

Варто погодитися з гіпотезою про те, що на козацьке історіописання у свій час справила вплив «Риторика» Феофана Прокоповича, написана в 1706–1707 рр.¹²⁷ Це був своєрідний підручник, за яким навчалися покоління студентів Києво-Могилянської академії, а більшість же авторів історичних наративів були її випускниками. Згідно «Риторики», автор, приступаючи до написання твору, мав визначити для себе головну подію, явище, на які мали спиратися всі другорядні, та ґрунтуватися причинно-наслідковими зв'язками між ними. Можливо, користуючись такими настановами, творцями козацьких літописів визначена концепція прав і вольностей як головна основа їхніх творів. Керуючись нею, вони описували плин вітчизняного минулого. Цій основі підпорядковувалася низка вузлових подій історії — серед них Хмельниччина, війни з турками, відновлення гетьманства.

¹²⁴ Летописец, или описание краткое знатнейших действий и случаев. — С. 55.

¹²⁵ Симоновский П. Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах... — С. 159.

¹²⁶ Апанович Е. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: исторические сборники. — К., 1983. — С. 197.

¹²⁷ Levin P. Ancient and Early Modern Thought in Ukrainian Historiography. — P. 322.

«Герої» та «антигерої», «інші» в козацькому історіописанні

Усвідомлення різниці між «своїми» та «іншими», створення пантеону «героїв» не є модерним витвором чи проявами націоналізму, а притаманні історіописанню будь-якої доби. В козацьких наративах, творенню яких передували тривалі військові конфлікти з сусідами й міжусобні протистояння, ці категорії є особливо виразними.

За період з кінця XVII і до кінця XVIII ст. в козацькому історіописанні був вироблений власний пантеон героїв та антигероїв, під яким розуміється комплекс уявлень, оцінок та характеристик про історичні персоналії, які представлені в текстах. Ці характеристики, як правило, не були сталими, а змінювалися відповідно до часу та особистого ставлення авторів. Відтак, кордони між цими категоріями були досить умовними. На оцінку діяльності тієї чи іншої персоналії часто вирішальний вплив знову ж таки мала концепція прав і вольностей — сприяла чи перешкоджала вона їх утвердженню.

Діяння перших козацьких гетьманів / ватажків Предслава Лянцкоронського, Косинського, Наливайка, Гуні та інших оцінювалися однозначно позитивно. У візії авторів вони поставали своєрідними «батьками засновниками» козацької державності та перші серед козаків виборювали вольності. Більшість з них представлені мучениками, які поклали голову задля їх утвердження.

В такому ж контексті представлений й гетьман Петро Сагайдачний. Глорифікація останнього вже мала свою традицію та розпочалася незадовго після його смерті. Йдеться, зокрема, про «Вірші на жалосний погреб...» Касіяна Саковича (1622 р.), а також твори церковних інтелектуалів того ж періоду. В козацьких літописах його діяльність характеризується не лише зусиллями на підтримку православної церкви, але й як приклад успішних взаємин між козаками й Річчю Посполитою. Останнім в історіописанні підкреслювався контраст між козацькими заслугами перед Короною та невдячністю поляків, які, замість віддячити за проявлену доблесть, ліквідували їх вольності. Разом з тим, тісна співпраця гетьмана і поляків у військовій сфері дали підстави автору «Повести о том что случилось в Украине когда она Литвою завладена» трактувати Сагайдачного як «дружного полякам», який ходив на Москву «користи ради»¹²⁸. Подібну тезу про те, що Сагайдачний «был более дружен полякам», знаходимо ще в одному пізньому

¹²⁸ Повесть о том, что случилось на Украине с тоя поры, как она Литвою завладена. — С. 10.

творі 1780-х років¹²⁹. Неоднозначна оцінка Сагайдачного міститься й в уривку невідомого літопису, ймовірно, межі XVII–XVIII ст.: «Слава ему Конашевичу, прозвищем Сагайдачний! Завсегда в миру с ляхами бил, а зато козакам добре було, токмо посполство терпіло зело...»¹³⁰. Після смерті гетьмана, зазначив далі невідомий автор, козакам від поляків почалися нестерпні кривди, що й призвело до нових повстань¹³¹.

Серед усіх персоналій, які фігурують у творах козацького історіописання, найбільше уваги приділено фундатору козацької держави, «батькові вітчизни» Богданові Хмельницькому. Саме з його правлінням автори XVIII ст. пов'язували «золотий вік» козацької та й української державності, смерть його викликала занепад, міжусобиці, «Руїну». Це чи не єдина особа в козацьких наративах, яка заслужила в цілому (за поодиноким виключенням) загального схвалення та позиціонування як героя.

Коли ж виник культ Хмельницького? Перші його ознаки з'являються вже при Самойловичу, коли він асоціювався з образом ідеального гетьмана¹³². В наративних творах того ж періоду, писаних представниками православної інтелектуальної еліти, зацікавленості особою гетьмана не виявляється. В «Літописі Самовидця» Хмельницький — постать знакова й видатна, але далека від глорифікації. Автор навіть жорстко критикує гетьмана за його союз з татарами та відмову шукати порозуміння з польським королем. Смерть Хмельницького для Ракушки-Романовського — також рядовий факт, який він просто констатує, не надаючи цій події переломного значення.

В мазепинський період в підручнику «Риторики», укладеному викладачами Києво-Могилянської академії в 1693 р., гетьмана визнано «батьком вітчизни», «руським Леонідом»¹³³. Втім, вперше гетьман удостоївся справжнього віншування на сторінках «Літопису Граб'янки», в тому числі й короткій його редакції, яка постала в другій половині XVII ст. Автор твору вбачав у Хмельницькому риси ідеального вождя, якого так бракувало тоді в Гетьманаті. «Через его Украина на ноги повстала и бо под лядским игом мало не скончала», — писалося у вірші «Похвала Хмельницкому от народа малороссийского», поміщеному на початку твору

---

¹²⁹ Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года, с дополнением о запорожских козаках и приложениями, касающимися до сего описания, собранное из летописей польского и малороссийского журнала или записок генерала Гордона, Страленберга, шведского историка, из жизнеописания о государе Петре Великом архиепископом Феофаном и греком Антонием Катифором, фамильных записок и публичных указов 1789 г. — М., 1848. — С. 3

¹³⁰ РНБ. ВР. — 24.3.96. — Арк. 2 зв.

¹³¹ Там само. — Арк. 3.

¹³² Ploky S. The origin of Slavic Nation. — P. 335.

¹³³ Ibid. — P. 336.

поряд з «Віршами на герб Малоросійський»¹³⁴. Таким чином, постать Хмельницького у візії творця «Літопису Граб'янки» ставала одним із символів нової держави.

На відміну від «Літопису Самовидця», тут важко віднайти бодай тіні негації на адресу Хмельницького. Показовим є сюжет із тексту, що представляє характеристику гетьмана. Він постає як «муж поистині имени гетманского достоин». Наголошується на його простоті в одязі, непримхливості та військовій доблесті: «первій на брань, послідній по уставшей брани исхождаше»¹³⁵. Цікаво, що цей сюжет за своїм змістом і структурою є, по суті, перекладом з праці римського історика Тіта Лівія, де подається характеристика карфагенського полководця Ганнібала¹³⁶. Це свідчить не лише про історичні паралелі між двома полководцями, але й про ерудицію автора, який розумівся на античних текстах.

Подальшого розвитку глорифікація гетьмана набуває в «Літописі Величка». Для його автора він також Мойсей, що вивів народ з неволі¹³⁷. Смерть Хмельницького у Величка не рядовий факт — трагедія, що відкривала нову сторінку вітчизняної історії: «[помер Хмельницький] зоставивши махину войны своим наслідникам — гетманам козацким, а Україні всей по собі осиротілою немалий жаль»¹³⁸. Апофеозом уславлення гетьмана в тексті Величка є промова Самійла Зорки: «помер тот, при котрому не вмирили старожитніе права и волности украинские и цілого Войска Запорожского... возлюблений наш вождь, древній рускій Одоначар, славний Сканденберг...»¹³⁹.

Впродовж XVIII ст. нараційна традиція уславлення гетьмана зберігається. Якщо автори козацьких літописів, оцінюючи його діяльність, ставили в заслугу перехід під протекцію московського царя, що сприяло збереженню прав і вольностей, то представник іншого табору козацьких інтелектуалів Пилип Орлик, окрім іншого, бачив в ньому прихильника шведської орієнтації України¹⁴⁰.

Згідно з традицією, започаткованою козацькими літописами, Хмельницький продовжує іменуватися Мойсеєм і в пізніших творах (йдеться, зокрема, про драму «Милість Божа» (1728 р.)¹⁴¹) чи асоціюється з античними героями: «Славний герой і вірний захисник Русі-вітчизни, істинний

¹³⁴ Летопись Грабянки. — С. 1–2.

¹³⁵ Там же. — С. 153.

¹³⁶ Антонович М. Характеристика Б. Хмельницького в Грабянки та Лівія // Український історик. — 1995. — № 1–4. — С. 164–165.

¹³⁷ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. I. — С. 33.

¹³⁸ Там же. — С. 288.

¹³⁹ Там же. — С. 291–292.

¹⁴⁰ Договори і постанови. — С. 29.

¹⁴¹ Милость Божія. — С. 307–311.

Марса нащадок, славний козак, до Ахілла подібний», — писав в латиномовній поемі викладач Києво-Могилянської академії Гнат Бузановський у 1729 р.¹⁴²

Оцінка інших персоналій в творах козацького історіописання залежала часто від суб'єктивних уподобань автора. Наприклад, негативний імідж Мазепа, зазвичай пов'язаний з його виступом проти Петра, в «Літописі Величка» ґрунтується на зовсім іншому — Мазепа, «хитрий махиапель», був ворогом Кочубея, Величкового патрона і покровителя. Граб'янка і Самовидець взагалі нейтрально ставилися до гетьмана. Прикметно, що у трьох класичних козацьких літописах Мазепа — це представник «старожитной шляхти украинской»¹⁴³, «значний шляхтич козако-русский»¹⁴⁴. Втім, пізніше усталилась традиція, за якою Мазепа позиціонувався як «природний польський шляхтич»¹⁴⁵, аби підкреслити непричетність малоросійського народу до його вчинку. Цей факт, а також обмеження інформації про Мазепу є виявом свідомого конструювання авторами минулого, з якого вилучалися «не зручні» для нової ідеології сюжету.

Суб'єктивізм в текстах спостерігаємо і по відношенню до інших історичних персонажів чи соціальних груп. Самовидець, на відміну від, скажімо, Величка, який вважав запорожців «коренем и утверждением чести и вікопомной слави прочім войскам городовим Україно-Малоросійским», більше симпатизує елітним прошаркам. Це простежується в усьому тексті його твору. В коло антигероїв потрапила Запорозька Січ, як деструктивний елемент. Особливо виразно елітарна позиція Ракушки прослідковується в сюжеті про Чорну раду, який пізніше був використаний П. Кулішем для відомого роману. В конфлікті між представниками еліти Сомком і Золотаренком та «голотами» — Брюховецьким автор бере бік перших. Він засуджує чернь, «яка много козаков поубивала, которое забойство три дня трвало... А старшина и козаки значние, яко змогучи крилися, где хто могл, жупани кармазиновие на сермяги м'няли»¹⁴⁶. Хоч пізніше він схвально відгукується про Брюховецького, що пояснюється просто — в часи його гетьманування Ракушка досяг вершини службової кар'єри, зайнявши посаду генерального підскарбія. Характеристика діянь гетьмана Дем'яна Многогрішного, при якому фактично обірвалась кар'єра Романа Ракушки, у творі переповнена негативними оцінками. Як зауважує

---

¹⁴² Бузановський Г. [Вірш про Богдана Хмельницького] // Українська література XVIII ст. — К., 1983. — С. 50.

¹⁴³ Літопис Самовидця. — С. 146.

¹⁴⁴ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. II. — С. 342.

¹⁴⁵ Симоновский П. Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах... — С. 116.

¹⁴⁶ Літопис Самовидця. — С. 91.

Я. Дзира, автор повизбирував усі провини та гріхи цього гетьмана і докладно їх описав¹⁴⁷. Такої ж негачії удостоївся і наступник Многогрішного — Іван Самойлович, звинувачений автором в пихатості, жадібності та владолобстві. До того ж останній був «поповичем», тобто некозацького походження, що звичайно нівелювало його честь в очах козацького літописця. На думку М. Грушевського, Самовидець в негативному плані описував тих історичних осіб, які зійшли вже з історичної сцени і не представляли для нього реальної загрози¹⁴⁸.

Натомість у Граб'янки гетьмани Самойлович та Многогрішний, поряд з Василем Золотаренком та Яковом Сомком, виступають ідеалізованим втіленням добра. На відміну від Івана Виговського, Юрія Хмельницького чи Брюховецького.

Добу Івана Виговського Величко трактує як початок драматичного періоду «Руїни», і присвячує гетьману цілий розділ «Изъявление о Выговском»¹⁴⁹, що являє собою власне життєпис гетьмана, написаний досить яскраво і не без гумору. Величко засуджує Виговського за авантюрну політику, що призвела до кровопролиття, а також непримиренну позицію його ворога — полтавського полковника Мартина Пушкаря. Негачія також домінує в характеристиках Юрія Хмельницького, «двуличного» Івана Брюховецького, Івана Самойловича, засудженого за пиху і гордощі. За джерело до життєпису цього гетьмана послужив анонімний глузливий вірш на адресу Самойловича, поміщений Величком до свого твору. Натомість яскраво позитивним персонажем «Літопису Величка» є Іван Сірко, що пояснюється особливою симпатією автора до запорожців.

Постать Петра Дорошенка зазвичай позбавлена симпатії в текстах козацьких наративів. Причиною є його союз з «бусурманами». З його іменем також асоціювалися грабіжницькі походи турків на Поділля, Чигиринські війни. Втім, варто привести один приклад — ілюстрацію того, яким чином конструється новий образ гетьмана під впливом суб'єктивних факторів. Йдеться про «Лизогубівський літопис» (1742 р.). Його автор переробив підставові джерельні тексти, де представлений негативний образ Дорошенка, усунувши негативні конотації щодо гетьмана, або значно пом'якшив їх тон. Наприклад, з підставового джерела в «Лизогубівський літопис» переписано дослівно сюжет про захоплення турками Кам'янця не без участі Дорошенка, але при цьому

¹⁴⁷ Дзира Я. Вступ. — С. 33.

¹⁴⁸ Грушевський М. Самовидець Руїни и его позднейшие отражения // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. — Т. I. — Л., 1932. — С. 179.

¹⁴⁹ Детально про період правління І. Виговського в «Літописі Величка» див.: Герасименко Н. Історичні події на Україні 1657–1659 (гетьманство І. Виговського) у висвітленні С.В. Величка. — К., 1999.

випущено наступний епізод: «...где в присудствіи Дорошенка для въезду султанского мертвецов из гробов выбрашивано и иконами улицы мощено»¹⁵⁰. Подібним же чином усувається епізод про участь Дорошенка у розправі турків над жителями Умані тощо¹⁵¹.

Подібне «обілення» Петра Дорошенка у тексті «Лизогубівського літопису» стає зрозумілим з наступної цитати хроніки: «Того ж году Евфим Лизогуб з женою и дѣтьми ездил в гостину к Дорошенку — тестню своему»¹⁵². Виходячи з цього, цілком очевидно видається мотивація автора, що не бажав дискредитації Лизогубів через зображення в темних тонах представника їх родини¹⁵³.

Однозначно позитивно в козацьких літописах сприймаються монархи — російські чи польські, навіть турецькі султани в текстах представлені здебільшого з нейтральної позиції*. Російські царі й імператори по відношенню до козаків виступали як суверени, тому лояльна позиція останніх цілком зрозуміла. Польські ж королі, починаючи від Казимира Великого, у візії козацьких авторів виступали надавцями й гарантами прав і вольностей і були завжди «над конфліктом». Тож козаки воювали не з королями, а з магантами й шляхтою, які своєю діяльністю перечили волі монархів, що були лояльними до козацтва. В багатьох творах, в тому числі Граб'янки та Самовидця, присутній сюжет про грамоту Владислава IV, де, зокрема, йшлося про вольності, які «можете оружием от поляков отходить»¹⁵⁴. Цікаво, що навіть виступ короля на чолі польського війська супроти козаків не сприймається їх ідеологами негативно. Король робить це вимушено — як зверхник держави. У «Літописі Величка» містяться подібні сюжети про двох королів часів Хмельниччини. «[Владислав IV] рушил с двором своим будто против Хмельницкого, — зазначено у творі, — але смерть королевская, знать, милость королевскую внутреннюю ку Хмельницкому имівшая согласуюча, благополучно же далшого Хмельницкого войне желавшая»¹⁵⁵. Те ж саме автор пише й про Яна Казимира,

¹⁵⁰ РНБ. ВР. — Ф. 152. — Спр. 26. — Арк. 95.

¹⁵¹ Летописец, или описание краткое знатнейших действ и случаев // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 25.

¹⁵² Там же. — С. 26.

¹⁵³ Модзелевский В. Малороссийский родословник. — Т. III. — К., 1912. — С. 99; Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Лизогубы // Киевская старина. — 1897. — № 12. — С. 108.

* Виключенням може бути лише кримський хан, який окрім свого мусульманського віросповідання, ще й був зверхником татар, а отже причетним до їх набігів. Негативний імідж підкреслювався зрадництвом та підступністю (йдеться про демарш Іслам-Гірея під Берестечком). Подібною ж оцінкою удостоївся й молдавський господар Василь Лупул за свою непослідовну політику по відношенню до Хмельницького, зокрема.

¹⁵⁴ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. — Т. I. — С. 26.

¹⁵⁵ Там же. — С. 97.

який не бажав воювати з козаками, однак його змусили «гетмани и инши панове полски, мало дбаючи о королевское в том незволение»¹⁵⁶.

Подібно ж і політика російських урядовців не асоціювалася в представників козацького історіописання з волею і намірами монарха, коли йшлося про засилля воєвод чи беззаконня Малоросійських колегій*. Натомість всіляко підкреслюється симпатія монархів до козацького народу. Так, пишучи про смерть царя Федора Олексійовича, Самовидець зазначив, що він «любов к народу нашему иміл, церковни співи нашим напевом [утвердил], одежу московскую отмінено але по-нашему носить позволил»¹⁵⁷. Втім, самим «улюбленим» персонажем в козацькому історіописанні була, звичайно, Єлизавета Петрівна. «Сию монархиню всемогущество Божие особливо множили добродетелями, обогатило любовью горячею къ благочестию, милосердиемъ къ бѣднимъ, челоуѣческою милостию не толко къ добримъ, но и къ злодѣямъ и врагамъ своимъ...»¹⁵⁸, — писав Григорій Покас. Такої оцінки імператриця удостоїлася за ліквідацію Малоросійської колегії, дозвіл обрати гетьмана, а також через певну симпатію до батьківщини свого чоловіка Олексія Розумовського.

В цілому ж в другій половині XVIII ст. козацькі інтелектуали були схильні уявляти собі російських імператорів як спільних володарів для своєрідної російсько-української Речі Посполитої. Найбільш виразно ця позиція прослідковується в «Разговоре Великороссии с Малороссией»: «...Не тебе. Государю твоему поддалась, / При которых ты с предков своих и родилась. / Не думай, чтоб ты сама была мой властитель, / Но государь твой и мой общий повелитель. / А разность наша есть в приложенных именах. / Ты Великая, а я Мала...»¹⁵⁹

Всю відповідальність за наслідки імперського правління автори XVIII ст. перекладали з монархів на їх наближених, саме вони були відповідальні за весь негатив. Серед таких постатей особливо виділяються Олександр Меншиков та Бургхард Мініх. Перший — «государев царедворец», «нашей украинской отчизны недоброхот»¹⁶⁰ — вважався чи не головним ворогом козацьких прав і вольностей, про що згадують,

¹⁵⁶ Там же. — С. 213.

* Хоча Величко один раз дозволяє собі «покритикувати» Петра I: «...на чаяніє Малоросії мимо древнія права и волности Войска Запорожскаго и народа Малоросійскаго, вмѣсто гетмана устроил Малоросійскую колегію и збори розніе, нигди пред тим небиваліе, уничтожил и обременил зило всіх как шляхецкой козацкой яко и посполитой кондиції суших» (Т. 2. — С. 519–520).

¹⁵⁷ Літопис Самовидця. — С. 135.

¹⁵⁸ Короткий опис Малоросії (1340–1776). — С. 128.

¹⁵⁹ Петров Н. «Разговор Великороссии с Малороссией» // Киевская старина. — 1882. — № 2. — С. 342.

¹⁶⁰ (Чернігівський літопис) // НБУВ. ІР. — Ф. VIII. — Спр. 147м/56. — Арк. 101 зв.

зокрема, автори «Короткого опису Малоросії», «Чернігівського літопису». Його падіння й смерть були не без втіхи ними сприйняті. «...Ненасытний был, однако халупою, говорят, в холодном Березовѣ житіе скончил и сажень земли толко тѣлу своему занял. Да и то вглубь»¹⁶¹, — з сарказмом повідомляє автор «Лизогубівського літопису». Негативний образ Мініха був пов'язаний з його зневагою до козацьких військових з'єднань в російсько-турецькій війні — важливій події для формування козацькими авторами героїчної картини минулого Гетьманату. Григорій Покас основні звинувачення на адресу Мініха зводив до його «злобной ненависти к малороссійскому народу». Через це Мініх, за словами автора, чинив всілякі кривди українцям, і, зокрема, козакам, що воювали під його знаменами. Останніх фельдмаршал взагалі не вважав за військо і примушував прислуговувати своїм солдатам в якості банщиків, кухарів, піддавав знущанням, «какіе пленники у самих бусурман никогда не терпят», а під час загострення бойових дій кидав їх на самі небезпечні ділянки на вірну погибель¹⁶².

Творці козацького історіописання, крім конструювання образів «героїв» та «антигероїв» історії, чітко усвідомлювали свою етнічну відмінність від представників інших національностей, і про кожного із них в текстах склався відповідний образ, який, можливо, збігався із рецепцією іноетнічності в українському соціумі XVIII ст. Розглянемо такі етнічні групи, які так чи інакше представлені в наративних текстах: мешканці Західної Європи, росіяни, представники балканських та дунайських народів, поляки, євреї, турки й татари. Порядок розміщення етносів у цьому переліку складено за принципом зменшення толерантності до їх представників з боку авторів.

Найбільший рівень толерантності посідали європейці (в основному німці, французи), які не часто, але з'являються в історичних текстах. Оскільки вони були найменш вкорінені в українську історію, в козацькому історіописанні їх наділено роллю незаангажованого свідка у відносинах з поляками та росіянами. На думку Величка, німецьким і французьким історикам можна довіряти, бо вони не приймають жодну із сторін польсько-козацького конфлікту. В текстах можемо знайти пасажі про те, що французи і німці вражені звірствами поляків по відношенню до козаків та засуджують їх, захоплюються козацькою звитягою, сміливістю. В пізніших текстах трапляються думки про те, що європейці набагато більше поважають козацький устрій Гетьманату, аніж російські можновладці. Йдеться, зокрема, про «Разговор Великороссии с Малороссией», твір П. Симоновського.

¹⁶¹ Летописец, или Описание краткое знатнейших действий и случаев. — С. 52.

¹⁶² Короткий опис Малоросії (1340–1776). — С. 126.

Росіяни, представлені в текстах як «московити», «москва», «москалі», займають другу позицію завдяки єдиній вірі. В творах, які описують події до Переяславської ради, частіше вживається означення «Москва» та його похідні («московский», «москалі»), після цієї дати — «Росія»¹⁶³. Як уже зазначалося, автори наративів в цілому лояльно ставляться до російського правління. Однак негація до росіян залежить від ступеня втручання імперії в українські справи. Росіяни, як репрезентанти імперії, збирають непомірні податки для імперської / царської казни. В «Літописі Граб'янки» є сюжет про здирства російських службовців в містах Лівобережжя в часи правління гетьмана Брюховецького, який був навіть вилучений цензурою при публікації 1854 р. Російські солдати експропріують худобу, збіжжя, знесилоють людей військовими постоями, знищують мирне невинне населення під час захоплення Батурина. В козацьких літописах сприйняття росіян як етносу замінюється рецепцією Росії як держави, яка загрожує традиційним правам і вольностям Гетьманату. В кінці XVIII ст. один з упорядників рукописного збірника написав на його сторінках слова, що в загальному виражають ставлення до Росії більшості української еліти: «Когда родная дочь Малороссія присоѣдилася к матери своѣй Велико-россії, то Россія стала страшна всѣм сосѣдям и с того только времѣни стала восходить на верх славы и величія. Не взирая на сіе, из предразсудков и зависти, обращалась с родной сестрою как мачеха с падчерицей»¹⁶⁴.

На третій сходинці за ступенем толерантності знаходяться вихідці з Балкан, в основному серби, яких російський уряд запрошував для поселення на землях на південь від Лівобережжя. Вони займали керівні посади в державному апараті козацької автономії. В козацькому історіописанні другої половини XVIII ст. зазвичай їхнє сприйняття не дуже позитивне. Незважаючи на спільну православну віру, вони були, поперше, конкурентами в отриманні важливих посад в управлінській структурі Гетьманату, оскільки призначалися безпосередньо царем. По-друге, їх нічого не пов'язувало із традиційними цінностями прав і вольностей — ці цінності залишались чужими для них, оскільки усі привілеї і блага вони отримували від монарха. До того ж переселенці із Балкан, які займали південні території України, перебували в прихованому конфлікті із місцевими мешканцями.

В текстах фігурують також православні волохи та молдавани. В основному їх згадано нейтрально в контексті спільних антипольських проєктів Семиграддя й Хмельницького або його стосунків з господарем Василем

¹⁶³ Див.: *Sysyn F. The Image of Russia and Russian-Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries // Culture, Nation and Identities. The Ukrainian-Russian Encounter (1600-1945).* — Edmonton-Toronto, 2003. — P. 121-123, 130-131.

¹⁶⁴ НБУВ. ІР. — Ф. І. — Од. зб. 54671. — Арк. 119 зв.

Лупулом. Лише Величко один раз негативно відзивається про них, як про зрадливих й підступних, що визнають лише примус і силу¹⁶⁵.

Ставлення до поляків (чи ляхів — одного із синонімічного негативного їх означення) як до етносу доволі складне у козацькому історіописанні. Можна визначити три виміри їхнього сприйняття козацькими авторами. Перший — соціальний: образ шляхтича, магната, який визискує місцеву людність. Другий полягає в сприйнятті поляків як представників іншої релігії — католиків. Цей вимір ще більше визначає ляха-католика як утискувача православ'я. І нарешті третій вимір є національним — козацькі інтелектуали пробують розібратися із етнічними витоками поляків¹⁶⁶. На цьому варто зупинитися детальніше. Згідно з етногенетичним міфом, виробленим в українському інтелектуальному середовищі XVII–XVIII ст., поляки та українці походять від спільного племені — сарматів. За Величком, поляки та предки козаків належали до єдиного народу — сарматійського: «поляки от нас Савроматов и Русов уродившиеся»¹⁶⁷. Втім, поляки зрадили своїх побратимів: «Другой же Сарматійскій народ полскій скони власною братією Цимбрам, Скифам и Козарем бывший, сделал был над право Божіе озлобленіе»¹⁶⁸. Поляки навіть персоніфікуються як братовбивця Каїн, що зрадив свого брата Авеля. Основна квінтесенція у сприйнятті цього етносу — брехливі, підступні та зрадливі. «Ніколи, поки світ стоить, Ляхом не треба вірити. Покол світ на землі стоить, потол русин ляхові не буде братом», — писав у своїй хроніці кийвський полковник Василь Дворецький¹⁶⁹.

Таким самим аргументом, в контексті віросповідання, оцінювалися й євреї. В основі негативного ставлення до євреїв було два фактори. Вони не були християнами, що у свідомості людини ранньомодерного часу вважалося саме по собі злочином. Також євреї найчастіше були орендарями й власниками шинків, тому їх звинувачували у фінансовому визиску місцевого населення. Слід відзначити, що на момент написання козацьких літописів євреїв на теренах Гетьманату практично не залишилося. Велика частина їх загинула або ж емігрувала на Правобережжя, територію Речі Посполитої. Ті, що залишилися, були змушені виїхати з української автономії згідно з указами Петра I та Катерини I. Згодом, завдяки діяльності гетьманів Івана Скоропадського і Данила Апостола,

¹⁶⁵ Величко С. *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке.* — Т. I. — С. 143.

¹⁶⁶ Sysyn F. *The Nation of Kain: Poles in Samijlo Velychko's Skazanniye // Synopsis. A Collection of Essayess in Honor of Zenon E. Kohut.* — Edmonton–Toronto, 2005. — P. 447–454.

¹⁶⁷ Величко С. *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке.* — Т. I. — С. 81.

¹⁶⁸ Там же. — С. 31.

¹⁶⁹ Мьцьк Ю. «Летописец Дворецких»... — С. 231.

євреям було дозволено обмежений в'їзд на територію Лівобережжя для участі в ярмарках і здійснення оптової торгівлі. Єврейські торгові поселення існували у XVIII ст. і на території Запорозької Січі¹⁷⁰. Важливо відзначити, що до кінця XVII ст., в період стабілізації української козацької держави, що намітилася в часи правління гетьманів Івана Самойловича і особливо Івана Мазепи, євреї стали займати чільне місце в її ієрархії. Впливові старшинські роди Марковичі, Герцики, що входили до складу вищої управлінської еліти Гетьманату, були єврейського походження.

Єврейський сюжет, як правило, не був самостійним в історичних текстах того часу, а завжди слідував в контексті причин, що спонукали початок війни Хмельницького. За версією козацьких літописців, поляки і євреї об'єдналися, аби знищити православний народ. Для цього поляки віддали його в єврейську неволю, і євреї, користуючись своєю владою, жорстоко експлуатували місцеве населення, обкладаючи його усілякими поборами та винаходячи нові їх види для власного збагачення. «Жиди всегда смишляху новые дани и всі именія козацкіе не свободны бяху...», — зазначено, зокрема, в «Літописі Грабянки»¹⁷¹.

В текстах ранньомодерної доби популярним був також сюжет про «церковні ключі», які нібито тримають у себе євреї, і, щоб відправити службу, православна громада мусить просити на це їх дозволу. Автор віршованої історії України XVIII ст. православний священник Максим Пліска писав: «Жид и лях были як родичи побратими, / А рус як неприятель обрѣтал меж ними. / И оставались церкви без святой молитвы / Жид из ляхом безчестно жили без гонитвы. / Греческая вся вѣра была поругана, / От поляков и жидов брідких запродана. / Не заплати жидове никто не крестился, / Без жидова вѣдома браком не дружился. / Без жидова вѣдома гроба не копати. / Без жидова вѣдома не волно ховати. / Жид был тогда папѣжем и жид ляхов фактор, / Жид до всего приводица и всего зла актер!»

У текстах літописів євреї виступали не лише експлуататорами, а й жертвами. Автори козацьких наративів відсторонено констатують факт знищення єврейських громад Немирова, Бара, інших міст, вказуючи при цьому на запеклий опір євреїв, що опинилися в обложених містах, і віроломство поляків, які, рятуючи свої життя, часто віддавали єврейське населення на розправу. Для більш ранніх творів козацького літописання, написаних в кінці XVII ст., характерні елементи засудження дій козаків та інших учасників війни. Віддаючи належне цілям повстання, автори Літопису Самовидця,

---

¹⁷⁰ Рибинський В. До історії жидів на Лівобережній Україні в половині XVIII ст. // Збірник праць жидівської історично-археографічної комісії. — Кн. 1. — К., 1928. — С. 1–97; Боровой С.Я. Евреи в Запорожской Сечи // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельнитчины») / Исследование, перевод и комментарии С.Я. Борового. — М.—Иерусалим, 1997. — С. 226, 233–250.

¹⁷¹ Летопись Грабянки. — С. 32.

Львівського літопису, Літопису Дворецького характеризують Хмельниччину як війну «всіх проти всіх», жертвами якої стали представники всіх станів і етнічних груп, що населяли тоді територію України.

Третім аспектом репрезентації євреїв на сторінках українських козацьких літописів можна виділити апеляцію до старозавітних часів і проведення певних історичних паралелей між ними і сучасними для авторів подіями. Тож Богдан Хмельницький — це новий Мойсей, який, подібно старозавітному Мойсеєві, що вивів свій народ з Єгипту, звільнив український народ з польської неволі. Козацька держава, що виникла в ході війни, — новий Ханаан, дарований Богом, подібно землі обітованної народу ізраїльського.

Звертаючись до теми джерел українських уявлень про євреїв, варто наголосити, що лише поодинокі сюжети можна умовно позначити як свідчення очевидців. Більшість українських авторів, які жили і писали вже в XVIII ст., знали про євреїв лише з чуток. В основному антиєврейські сюжети, на думку З. Когути, українськими авторами були адаптовані з польської історіографічної традиції. Польські автори другої половини XVII ст. (йдеться, зокрема, про твори Самуеля Грондського «*Historia belli Cosacco Polonici*», 1670-ті рр., Павла Рушала «Небесне благововіння», 1649 р.), намагаючись розібратися в причинах настільки масштабної громадянської війни, що призвела до відомих подій польського Потопу, кровопролитної війни з Московським царством, звинувачували в цьому насамперед євреїв, чия економічна діяльність спричинилася до вибуху соціального та політичного конфлікту¹⁷².

Турки і татари («бусурмани») є лідерами нетолеранції цього своєрідного рейтингу. Турецько-татарський світ був ворожим і водночас таємничим для козацьких авторів. Це був світ, куди зникали тисячі бранців і звідки виходила постійна небезпека. Турки і татари завжди були символом спустошення і страждань. Часто, аби підкреслити негативний образ історичної персони (Дорошенко, Юрій Хмельницький), наголошувалося на підтримці ним дружніх контактів з «невірними», союз з якими вважався неприродним. «Нестатечная приязнь вовка з бараном, так и християнина з бусурманом»¹⁷³, — писав, зокрема, Самовидець. Виняток робився лише для Богдана Хмельницького, який уклав союз з невірними задля святої мети — утвердження прав і вольностей козаків та народу малоросійського. Ще одною із характеристик татар відповідно до цього контексту були зрадливість та підступність, адже саме через зраду кримських татар для козаків було втрачено багато вигідних перспектив.

¹⁷² *Когут З.* Повстання Хмельницького, образ євреїв і формування української історичної пам'яті // *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К., 2004. — С. 259–260.

¹⁷³ Літопис Самовидця. — С. 121.

Розділ 28

УКРАЇНСЬКІ МЕМУАРИСТИ XVIII ст.: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ ТА ДУХОВНІ ЗАПИТИ

Мемуарна література — до цього виду наративних джерел відносяться власне мемуари, щоденники, автобіографічні записки — є багатошаровим джерелом, що надає можливість його різнобічного прочитання. Щоденники можна віднести до творів документального характеру. В них фіксуються факти чи явища, очевидцем яких став автор. Як правило, на відміну від мемуарів, які в часі значно віддалені від самої події, щоденникові записи не носять оціночного характеру. В них стисло відбивається як повсякденне життя людини — служба, родинні справи, ведення господарства, тобто «історія повсякденності», так і події «державного і національного масштабу, що стосуються війн, дипломатичних акцій, зміни правителів на престолі, знаменитих політичних діячів»¹. Поряд з цим і відбір фактів, зафіксованих у щоденниках, мотивується культурними, соціальними і політичними пріоритетами, що проявляється в архітектоніці твору, стилістичних засобах тощо.

Мемуари відносяться також до певного літературного жанру, тому при дослідженні щоденників важливо керуватися визначенням відомого вченого М. Бахтіна, який писав: «...побачити і зрозуміти автора твору — значить побачити і зрозуміти іншу, чужу свідомість і його світ, тобто інший суб'єкт («Du»)»². При цьому «розуміння завжди якоюсь мірою діалогічне»³. Мемуари, в тому числі і щоденники, досліджуються в плані історико-культурологічному, вони надають можливість бачити епоху і людину того часу, взаємозв'язок індивідуума і соціуму, риси ментальності, характерні не лише для даної людини, але й властиві для його середовища чи загалом народу. Має місце і метод типологічного дослідження, де об'єктом є власне мемуарний твір.

Українська мемуарна література XVIII ст. — а мова йтиме про щоденники представників козацької еліти П. Апостола, Я. Марковича, М. Ханенка та С. Лашкевича — дає уявлення про інтелектуальні інтереси та духовні запити як авторів, так й ширшого кола козацької старшини — бунчукового та знатного товариства, полковників, сотників, канцеляристів, писарів, рядового та вищого духовенства, які родинними, товариськими

---

¹ *Тартаковский А.Г.* Русская мемуаристика XVIII — первой половины XIX в. — М., 1991. — С. 45.

² *Бахтин М.М.* Эстетика словесного творчества. — М., 1979. — С. 288.

³ Там же. — С. 289.

чи службовими зв'язками були пов'язані із мемуаристами. Книжкові зібрання, зокрема, Я. Марковича та М. Ханенка, на основі яких переважно й розглядаються ці питання, привертали увагу дослідників⁴. Аналізувався до певної міри репертуар та формування приватних бібліотек, ціни на книги та опрау, обмін книгами. В даній розвідці спробуємо показати зв'язок читацьких інтересів мемуаристів із характером та змістом освіти, поширення в середовищі козацької старшини певного кола історичної, філософської та теологічної літератури.

Я. Маркович (1696–1770), син лубенського полковника А. Марковича, бунчуковий товариш, у відсутність свого батька виконував функції наказного полковника. Засідав у Лічильній комісії, недовго утримував після відставки батька у 1740 р. уряд генерального підскарб'я, у цьому ж чині був звільнений зі служби. Щоденник Я. Маркович вів протягом 1717–1767 рр.⁵ М. Ханенко (1693–1760) походив з родин правобережного гетьмана М. Ханенка та І. Ломиковського, генерального обозного часів гетьмана Івана Мазепи, разом з яким пішов у вигнання. М. Ханенко розпочав свою службову діяльність у 1710 р., в 1717 р. почав працювати у Генеральній військовій канцелярії і вже у 1721 р. посів посаду старшого канцеляриста, став головним помічником генерального писаря. Він вів офіційний щоденник Генеральної військової канцелярії, який розпочинається подіями початку 1722 р. і закінчується смертю гетьмана І. Скоропадського в липні

⁴ *Иконников В.С.* Опыт российской историографии. — Т. I. — Кн. II. — К., 1892; *Модзалевський В.* З історії книги на Україні // Книгар. — 1918. — Січень. — Ч. 5. — С. 235–238; *Зленко П.* Українські приватні бібліотеки. Бібліотеки української козацької старшини // Українська книга. — 1937. — № VII–VIII. — С. 166–174; *Каганов И.Я.* Я. Маркович и его «Дневник» как материал для истории Просветительства на Украине в первой половине XVIII века // Проблемы русского просвещения в литературе XVIII века. — М.–Л., 1961. — С. 113–126; *Апанович О.* Щоденник Я. Марковича // Бібліотечний вісник. — 1997. — № 4. — С. 29–31; *Білокінь С.* Книжні інтереси Миколи Ханенка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. — Вип. 5. — Львів, 1998. — С. 117–124; *Соколов В.* Книжкові зібрання козацької старшини наприкінці XVII–XVIII ст. // Вісник книжкової палати. — 2014. — № I. — С. 22–28.

⁵ Видавався зі значними скороченнями його онуком під назвою «Дневные записки малороссийского подскарб'я генерального Якова Марковича» (Ч. I–II. — М., 1859); Більш повне видання здійснив у трьох частинах (за 1717–1734 рр.) О. Лазаревський під назвою «Дневник генерального подскарб'я Якова Марковича» (Київ, 1893; 1895; 1897) В. Модзалевський на замовлення Археографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка підготував частину щоденника (1735–1740 рр.), яка є найбільш повною. Видана у серії «Жерела до історії України–Руси» (Т. XXII. — Київ–Львів, 1913). Рукопис щоденника в 10-ти книгах, за винятком 5 і 6, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського й проаналізований В.Й. Горобцем (Див. Горобець В.Й. Діаріуші — визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. — Вип. 7. — К., 1972).

того ж року⁶. Восени 1722 р. Ханенко разом з С. Тарновським у супроводі козацького загону за дорученням генеральної старшини вирушив на Каспійське побережжя, де під час Персидського походу, спрямованого на завоювання торговельних шляхів, що вели з Північного Кавказу в Персію, і підкорення горців, перебував Петро I, щоб клопотатися про дозвіл обрати нового гетьмана. При цьому сам Ханенко підтримував кандидатуру П. Полуботка. У травні 1723 р. в складі козацької депутації, яка мала намір домагатися у Петра I обрання гетьмана, він прибув до Петербурга, за що разом з іншою старшиною був ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Повернувся М. Ханенко в Україну лише в 1726 р., згодом одержав посаду стародубського судді, у 1738 р. — уряд стародубського полкового обозного, а у 1741 р. — генерального бунчужного⁷. За часів гетьмана К. Розумовського він став генеральним хорунжим. З 1719 р. цей козацький старшина веде приватний щоденник, який закінчується короткими замітками за 1754 р.⁸ Зберігся щоденник не повністю, в ньому відсутні записи за 1734–1741, 1744, 1750–1751 рр.

Я. Маркович і М. Ханенко одночасно навчалися у Києво-Могилянській академії — освітньому закладі, який, попри свій конфесійний характер, «прилучав до загальноприйнятої європейської вченості і мав на меті не лише гартування духовенства, а й виховання “конфесійно свідомих” освічених представників різноманітних прошарків суспільства — шляхти, козацької старшини, міщан, знання яких мали приносити користь як їм особисто, так і Церкві чи державі»⁹. Я. Маркович та М. Ханенко (існує припущення, що далі він продовжив навчання у Львівській єзуїтській академії) належали до категорії таких людей. У їх щоденниках відбито широку зацікавленість авторів у філософії, історії, теології, природознавстві. Це коло інтересів формувалося під впливом курсів, що їх вони прослухали у Києво-Могилянській академії, зокрема, Феофана Прокоповича, який протягом 1705–1716 рр. читав поетику, риторичку, філософію і богослов'я, а у 1711–1716 рр. був ректором. Цей період в історії академії сучасний дослідник Ю. Сватко характеризує так: «Прокопович, та зрештою вся

⁶ Диариуш или журнал, тоесть повседневная записка... наченшийся в 1722 году, и оконченной в том же году... войсковою канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенко. — М., 1858. Українською мовою переклав і видав В. Шевчук (Див.: Малі українські діярії XVII–XVIII століть. — К., 2015).

⁷ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — К., 1884. — С. IX.

⁸ Тексти 1719–1723, 1754 рр. опублікував Титов А. (Київська старина. — 1896, № 7–8). Записи 1727–1753 років видав О. Лазаревський під назвою «Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко» (К., 1884) за сприяння правнука О. Ханенка, у якого зберігався великий архів та бібліотека українського старшини.

⁹ Йосипенко С.Л. До витоків української модерності. Українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті. — К., 2008. — С. 218.

очолювана ним інституція, здається, не дуже переймаються переважно світським характером могилянського виховання, в якому дивним чином збігаються схоластичний вишкіл і латинська дресура єзуїтських колегіумів, “освічене благочестя” (*pietas litterata*) протестантських гімназій, силогістика Арістотеля і пізньосередньовічна та ренесансна алегореза, антикатолицький запал ректорату і Дунс чи Тома під рукою, а ще Ф. Бекон і Декарт *etc.*»¹⁰. І аналіз читацьких інтересів його вихованців Я. Марковича та М. Ханенка свідчить на користь цього висновку. Це простежується на репертуарі книг, які вони купували і збирали, а також обмінювалися не лише між собою, але з іншими людьми їх кола.

Як писав ще В. Антонович, для українців характерна схильність до гуманітарних наук¹¹, і у формуванні цієї риси ментальності неабияку роль відіграла, зокрема, Києво-Могилянська академія, що давала загальном гуманітарну освіту. Маркович і Ханенко здобули знання латинської, польської (Маркович і староєврейської) мов, пізніше приватно вивчали французьку.

Петро Апостол, імовірно, навчався приватно, коли як заручник (після невдалої спроби гетьмана Івана Мазепи звільнитися від московської протекції, якого підтримував на перших порах і його батько, миргородський полковник Д. Апостол) перебував у Москві та Петербурзі і, як вважав О. Лазаревський, брав уроки разом із сином князя О. Меншикова¹². Він здобув добру освіту, володів французькою, німецькою та італійською мовами.

Французькою мовою написаний щоденник П. Апостола, виданий у перекладі О. Лазаревського. Він охоплює невеликий період — травень 1725 р. — серпень 1727 р., містить цікавий матеріал як про господарські інтереси і маєтності Д. Апостола та його синів, так і придворне життя після смерті Петра I, прихід до влади Катерини I разом із всесильним О. Меншиковим, смерть імператриці і сходження на престол Петра II. Сам Петро Апостол був вхожим у вищі придворні кола. Після недовгого перебування в Україні він був викликаний до Петербурга. Д. Апостол, який, як припускав О. Лазаревський¹³, звільнений разом з іншою старшиною

---

¹⁰ Див.: Сватко Ю. Теофан Прокопович і європейське Відродження як окремий культурно-історичний тип // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст. — К., 2002. — С. 183.

¹¹ Русин М., Колесник О. Основи української ментальності. До історії питання // Хроніка 2000. — 2000. — № 37–38. — С. 23.

¹² Дневник П.Д. Апостола // Киевская старина. — 1895. — № 7–8. — С. 102. Перекладений українською мовою В. Шевчуком (Див.: Малі українські діярії XVII–XVIII століть. — К., 2015).

¹³ Там же. — С. 105.

з-під арешту після кончини імператора, сподівався через зв'язки сина з О. Меншиковим одержати дозвіл щодо повернення на батьківщину. Він залишався жити в Петербурзі та Москві до 1730 р., здобув чин лубенського полковника, утримував його до 1757 р. Помер 1758 р.¹⁴

Про освіту бунчукового товариша С. Лашкевича (1732 / 34–1782) немає точних даних, але він свою службу кар'єру розпочав з приходом до влади гетьмана К. Розумовського. В 1751 р. обійняв посаду військового канцеляриста, знаходився при гетьмані в Глухові, Москві, Петербурзі і завдяки цьому вже у 1754 р. став бунчуковим товаришем. З ліквідацією гетьманства С. Лашкевич був земським суддею, підкоморієм, маршалком шляхетства Погарського повіту¹⁵. Відомий його син Іван, якого в 10 років записали капралом в Ізмайлівський полк, полковником якого був К. Розумовський. Батько привіз для нього із Москви вчителя француза за 150 руб. на рік¹⁶, а у 13 років відправив на навчання в Московський університет. Іван одержав добру освіту, знав мови, займався перекладами¹⁷.

С. Лашкевич вів щоденник протягом 14 років — від 1768 до своєї смерті у 1782 р. Автор називав його «Запиской домашней ежедневной»¹⁸. Його щоденник є пам'яткою другої половини XVIII ст. Він не був виданий, але детальний огляд його опублікував Ф. Николайчик на сторінках журналу «Киевская старина» (він мав можливість ознайомитися лише з частиною записів: від 20 лютого 1771 р. по 24 червня 1779, з пропусками з 23 травня 1773 р. по 19 листопада 1774 р.)*.

Я. Маркович збирав книги з молодих літ. Перший запис про його бібліотеку вміщений у щоденнику 25 березня 1725 р., коли він збирався у Гілянський похід¹⁹: «книги въ библиотекахъ пересмотрувалемъ, которыхъ въ скринѣ показалось и зложилось 66, а въ библиотецѣ 146, в той же

¹⁴ Там же. — С. 105.

¹⁵ Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них // Киевская старина. — 1887. — № 12. — С. 701.

¹⁶ Там же. — С. 702.

¹⁷ І.С. Лашкевич гіпотетично вважається одним із можливих авторів «Історії русів» (Див.: С. Плохій. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. — К., 2013. — С. 288).

¹⁸ Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них. — С. 703–704.

* Копія уривку щоденника С. Лашкевича (1771 – березень 1772 р.) зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (Фонд І, спр. 766).

¹⁹ Сулацько-Гілянський похід російської армії на Каспійське побережжя, в якому брало участь козацьке військо (Див.: Дубровський В. Про Гілянський похід 1725 р. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. — Вип. І. — К., 1928.

бібліотець зь другої сторони 44, а винятихъ въ походъ 31, итого всѣхъ 287 и болшь»²⁰. За записом наступного дня книг було 289, а у квітні є запис, що «пересмотрувалемъ книгъ, которыхъ въ дорогу вибиралемъ числомъ 50», Я. Маркович уклав «реестрик» цих книг, а ті, що залишалися у скрині, запечатав. Книги зберігалися не лише у його мастку в с. Сваркове, але й у мастку батька в Ромнах, де на той час налічувалися 21 богословська, 12 філософських, 10 історичних, 5 медичних та інших 8 праць. Той факт, що Маркович, йдучи в похід, брав із собою різну літературу, не є поодиноким. Й інші бунчукові товариші, які перебували з ним у поході, також мали із собою книги. Так, 29 квітня 1726 р. Маркович записав, що бунчуковому товаришу С. Гамалії повернув його «Compendium medicum», а дав йому свою «Opera Basilii magni». Отже, С. Гамалія мав медичну літературу і, як і Маркович, читав латиною. Тут же в поході Я. Маркович записав, що читав твір «Правда волі монаршей» Феофана Прокоповича. В липні 1729 р. він занотовує у щоденник, що пересушував і переглядав свої книги, яких було вже 340, при цьому зазначав лише формат книг, не розбиваючи їх за тематикою і не вказуючи назви. 27 квітня 1737 р. у щоденнику є запис, що в його мастку в с. Сваркові було 290 книг. Далі йде запис: «Да в Сварковѣ жъ на версѣ з того числа оставлено книг 29, а в Глухов взято 8, в том числѣ бібліотеки Кіевской 2»²¹. У Марковича був двір у Києві, імовірно, там також знаходилася книгозбірня. Його бібліотека поповнювалася переважно за рахунок замовлення та купівлі книг у Москві, Петербурзі, Гданську, Бреслау (Вроцлав). Так, у квітні 1742 р. він звернувся до лікаря імператриці Єлизавети Лестока з проханням купити книги, видані у Санкт-Петербурзі. Там же замовляв французькі газети. Просив замовити книги і у Києві через києво-могилянських вихованців.

Бібліотеки П. Апостола та М. Ханенка також формувалися шляхом замовлення та купівлі книг переважно у Петербурзі та за кордоном. Досить велике книгозібрання було у С. Лашкевича. За укладеним 28 березня 1764 р. каталогом, в ньому знаходився 371 том 252 найменувань, з них 76 томів французькою мовою (з пізнішими доповненнями)²². Реєстр його бібліотеки дає уявлення про формування інтелектуальних інтересів під впливом не лише характерного для того часу змісту освіти, але й поширення просвітницьких ідей, творів Вольтера, Руссо, розширення репертуару популярних книг для читання.

²⁰ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767). — Ч. I: (1717–1725 гг.). — К., 1893. — С. 205).

²¹ Жерела до історії України–Руси. — Т. XXII: Дневник Якова Марковича, рр. 1735–1740. — Київ–Львів, 1913. — С. 130.

²² Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР.). — Ф. II. — Спр. 6781. — Арк. 1–5.

Філософські та теологічні інтереси

Зацікавлення філософією та теологією Маркович, як і Ханенко, виніс з Києво-Могилянської академії. Про це свідчать як книги, які вони купували, так і виписки з філософських та богословських праць, зокрема, у щоденнику Марковича, що містяться поряд із записами про майнові та родинні справи, торгівлю, ціни. Він підтримував тісні зв'язки зі своїм вчителем Феофаном Прокоповичем, який вплинув на формування його інтелектуальних інтересів²³. В листах Прокоповича до свого учня є роздуми над богословськими проблемами. У квітні 1716 р. киево-могилянський ректор писав, що надіслав на його прохання два свої теологічні трактати — «Про творення й промисел» та «Про стан першої людини», висловлюючи сподівання, що він знайде в них «дещо звичайне, а дещо й цікаве: легке, важке, корисне й некорисне — різне»²⁴, при цьому просив повернути рукопис, оскільки взяв свій твір у одного із студентів академії. В іншому листі (від 25 травня 1716 р.) Феофан Прокопович повідомляв, що готує «справжню книгу на тему нашого теологічного викладу», свій же короткий виклад, що його надіслав вже Марковичу, мотивував сентенцією Григорія Назіянзина, який визначив суть лаконізму так: «Лаконізм — це не те, як ти вважаєш, що в небагатьох словах записане, а те, що про багато розповідає малою кількістю слів»²⁵. Прокопович дбав про різносторонні інтереси свого учня, про що можна судити з переліку книг, які надіслав Марковичу у 1716 р. Це «Теологіка» Якова, короля Англії, яка дарувалася з надією, щоб «чутка про твою мудрість наповнила Русь так само, [як мудрість] того наповнила Британію», його власні твори — Апології, одна з яких становила відповідь на захист віри лютеранським теологам, інша була відповіддю на книгу Й. Гербінія «Про київські печери», видану в Кенігсберзі 1675 р.²⁶ В ній український філософ спростовував різні печерські чуда та висловлював думку, що нетлінність печерських святих могла б бути обумовлена природними умовами. Далі в переліку йдуть «польська книга» про коней Гіппіка, математика Фінея Оронція²⁷. В свою чергу Маркович надсилав вчителю книги зі свого зібрання.

Прокопович не лише наставляв свого учня, розширював його кругозір, але й цікавився його думкою про свої праці. Зокрема, зауваження Марковича до «трактату» (так вчений називав свою працю «Про виправдання вірою»), Ф. Прокопович спочатку розцінив як «необґрунтовані

²³ Див.: Литвинов В.Д. Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України. — К., 1984.

²⁴ Прокопович Ф. Філософські твори: В трьох томах. — Т. 3. — К., 1981. — С. 190.

²⁵ Там само. — С. 192.

²⁶ Там само. — С. 464.

²⁷ Там само. — С. 193

закиди», однак пізніше писав, що переробив книгу з їх урахуванням, надавши їй форму запитань, що й рекомендував Маркович. У кожному листі вчитель запевняв свого учня, що буде піклуватися про його інтереси навіть «і тоді, коли не матиму змоги». Прокопович з нетерпінням чекав листів від Марковича, вони приносили йому втіху. Духовний зв'язок між ними він характеризував як родинні почуття: «хто вважає себе немовби моїм сином, кого я бажаю звати братом і не соромлюсь називати паном»²⁸; виправдовував його запізнення з відповіддю, доброзичливо пояснюючи це людською природою: «До вибачення твого я б сказав, що це загальний недолік, якась нехить писати листи і забуття, яке звідси виникає. Зізнаюсь, що й мене вона дуже поборює»²⁹.

Феофан Прокопович по дорозі до Петербурга, куди його викликав Петро I в серпні 1716 р., мав намір зустрітися зі своїм учнем і побратимом. Проте Якова на цей час не було вдома. Він написав йому листа, в якому висловлював захоплення його богословськими студіями, запевняв, що той досяг таких успіхів в теології, «якого ті голови в митрах, а таких ми недавно ще не мало бачили, ніколи не чули»³⁰. Це був несподіваний результат навіть для вчителя, що дало підстави йому схилити Марковича до духовної кар'єри. В листі, написаному вже з Петербурга, але, очевидно, до посвячення єпископом Псковським, Нарвським та Ізборським, Прокопович повідомляє, що висловив бажання «його величності князю» (О. Меншикову. — *Авт.*) повернутися до Києва, та всі «наполегливо просили щоб я не наважувався про це навіть згадувати у присутності найяснішого монарха»³¹. Не знаючи, як складеться його подальша доля, вчорашній киево-могилянський ректор прагнув знову опинитися серед друзів, учнів, однодумців: «Я хотів би поговорити з тобою (якби тобі забракло співрозмовників), чи з подібними до тебе, щоб жити, перебувати в їх колі, розмовляти з ними. Але, якщо провидіння вирішило щось інше, треба зносити й це»³². Феофан Прокопович запевняв свого учня, що всі його листи йому цікаві, незалежно від того, про що він пише: «І хай у них ти сповіщаєш про речі всім відомі — дарма, аби написані були від щирого серця». Він дорожив дружбою зі своїм учнем, вважав, що його похвали «більше ніж подобає, і я заслужив, гонором мене прикрашають, чи краще сказати, обтяжують, але хіба є що необтяжливим»³³.

²⁸ Там само. — С. 195.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Там само — С. 221.

³² Там само.

³³ Там само. — С. 202.

З Петербурга Прокопович продовжував повідомляти Марковичу про свої праці. На замовлення Петра I він уклав, зокрема, «Каталог великих князів та імператорів Русі, починаючи, звичайно, від першого державця Рюрика й закінчуючи нашим, що тепер править», проте критично оцінював цю працю як «писаннячко слабеньке й мале»³⁴, попри те, що звертався до польських істориків, порівнював їх дані з «рутенськими хронологами», відзначав наявні різночитання й ставив собі питання: «хто з них, власне, правдивіше говорять». Він підготував також географічний опис місць, де проповідували апостоли, написав «коротке тлумачення до десяти заповідей», яке було надруковане разом з «Учением отрокам». Авторству Прокоповича належав і Духовний регламент для новоствореного Синоду. Сповідуючи про це Марковичу, він детально описав, як його підписували єпископи й архимандрити, а також сам цар. Він інформував адресата, що працював над трактатом, в якому прагнув довести, чому не потрібен патріархат, що мало бути відповіддю вищій церковній ієрархії, яка протилася ліквідації патріаршества і запровадженню Синоду. Ф. Прокопович писав про природу мучеництва, яке розглядав не лише як покору, духовний подвиг, а й як «постійну справедливість в ділах»; писав про кунсткамеру та бібліотеку, книгами якої користувався у своїх «літературних заняттях»; повідомляв про поповнення своєї бібліотеки більш як на 200 нових книг, які він придбав у Нарві та Ревелі. Йому були передані й книги (майже 2500), які дісталися російській армії в Дерпті. Він ще замовив в Голландії твори «святих отців», і коли вони «прибудуть, бібліотека налічуватиме понад 3000 книг».

У щоденнику Я. Марковича, який розпочався невеликими замітками, згадується про листування із Феофаном Прокоповичем у травні 1726 р. Перебуваючи в укріпленні св. Христа, він, зокрема, записує, що передав астраханському архієрею Лаврентію Горці листи для пересилки додому, а також лист «до преосвященного псковского з прошенієм о нуждѣ нашей». Бунчукові різними засобами домагалися дозволу повернутися з походу. Саме про це, імовірно, йшлося у листі. Маркович записав у щоденник у липні, що Лаврентій Горка переслав Прокоповичу лист від нього «з его интерцессією». У вересні 1726 р., будучи у Астрахані, Я. Маркович передавав листа Прокоповичу «о себѣ» через Ф. Ушакова, котрий їхав до Петербурга³⁵. А 16 серпня записав, що в Астрахані одержав разом із листами з дому «календарь и казанне новгородского архиепископа, отъ его съ надписаніємъ его собственнимъ»³⁶.

³⁴ Там само. — С. 204.

³⁵ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.). — Ч. II: (1726–1729 гг.). — К., 1895. — С. 88.

³⁶ Там же. — С. 78.

Перебуваючи протягом 1728–1729 рр. у Москві в справах щодо звинувачень батька, лубенського полковника А. Марковича, у зловживаннях в часи його полковництва (захопленні козацьких та посполитних земель, примусових роботах у своїх маєтках, хабарах, відчуженні ним ратушного села Засулье та хутора Калюженків), Яків неодноразово зустрічався з учителем, вів з ним не лише інтелектуальні бесіди, але й просив допомоги у розв'язанні своїх майнових справ. Невипадково він записав у своєму щоденнику (2 травня 1728 р.) що «архиерей новгородский рекомендовал меня п. гетману», з яким у Марковичів був довготривалий конфлікт* (ставши гетьманом, Д. Апостол, імовірно, пригадав А. Марковичу і його ставлення до збереження гетьманства, і неправомірне нагромодження маєтностей). Він подовгу затримувався у Прокоповича, розглядав книги і картини. Вчитель давав йому і різні господарські поради. Я. Маркович пише про бесіди у Прокоповича разом з Теофілом Кроликом, вихованцем Києво-Могилянської академії і архимандритом московського Новоспаського монастиря, коли вони, «довго просидѣвши», вели мову про сентенції картезіанців** , які «всякое чувство отъ животних всѣ отоймающей, а толко единому человѣку, имущему умъ причитающей, будто чувство без ума не можетъ битъ»³⁷. Але «оное мнѣніе Картезія (Р. Декарта. — *Авт.*), — зазначав Маркович, — есть некрѣпкое». Практика свідчить, пише він, що деякі диковинні вчинки тварин не можуть мати місце без «чувствій и безъ памяствованія». Феофан Прокопович у своєму курсі філософії (вона складалася з логіки, натурфілософії або фізики та етики), зокрема, розглядав і ці питання і вважав, що деякі «тварини наслідують різні мистецтва людей і здатні до навчання», але вони не володіють розумом, отже «протягом усіх віків філософськи найдоступнішим і найпереконливішим є визначення людини як розумної тварини»³⁸. Говорили вони і про сутність Духа, в якому є «особливѣйшее нѣчто, чего мы не вѣдаем»³⁹.

* Лубенський полковник А. Маркович, батько Якова і сват П. Полуботка (Яків був одружений на його дочці Олені), не підтримував обрання останнього гетьманом, тоді як Д. Апостол брав активну участь у відновленні гетьманства після смерті І. Скоропадського, за що і був ув'язнений у Петербурзі (Див.: *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С. 51).

** Картезіанство — філософська течія XVII–XVIII ст., яка базувалася на вченні Р. Декарта. Ідеї картезіанців трактувалися у філософських курсах Києво-Могилянської академії (Див.: *Стратій Я.* Георгій Щербацький і картезіанство в Києво-Могилянській академії // Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській академії: європейський контекст. — С. 159).

³⁷ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. — Ч. II. — С. 264.

³⁸ Прокопович Ф. Філософські твори: В трьох томах. — Т. 2. — К., 1980. — С. 184–185.

³⁹ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. — Ч. II. — С. 265.

Маркович записав у щоденнику, що купив «книжку латинскую *Scrutinium sacerdotale*», читаючи яку, 28 вересня 1728 р. зазначив, що «проба правди» у епікурейців і перипатетиків «есть самое чувствій чили смисловъ отправления да предзнаніе ума; а в картезіановъ познаніе ясное и собенное, которого основаніемъ и виною есть правда Божія»⁴⁰. Наводить приклад, що коли він усвідомлює себе як «животное разумное, что должности такового животного во мнѣ суціе ясно и собенно вижу или познаю; познаніе же тоє ясное и собенное для того признано битъ въ томъ правдивое, что Богъ творецъ оногo самая есть верховная правда»⁴¹.

Під впливом вчителя Я. Маркович зацікавився працями відомого німецького протестантського теолога і філософа Й. Будде (Будея), який проповідував вчення пієтизму. Пієтизм (від лат. *pietas* — благочестя), як течія в протестантському русі, виник наприкінці XVII ст. Основними його ідеями були формування в людині благочестя шляхом співпереживання віри, благочинними справами; запереченням церковної обрядовості; поширення освіти, зокрема, вивчення мов, на яких написано Святе письмо, — грецької, латинської, старовірської. «Його представники, — як писала В. Нічик, — прагнули відродити раннє християнство і на його засадах християнізувати всі сфери людського життя. Досягти успіхів у реалізації цих реформаційних ідеалів сподівалися просвітницькими засобами — через поширення освіти і проповідь євангельської любові»⁴². Прокопович підтримував контакти з Й. Будде, вони листувалися, але на сьогодні листи українського мислителя до німецького вченого невідомі. Опосередковано про їх зміст може свідчити активна участь Й. Будде в богословській полеміці Прокоповича з Стефаном Яворським та його прихильниками. Ця історія почалась з того, що Петро I з поїздки до Європи привіз послання від сорбонських теологів, в якому висловлювалася надія на єднання православної та католицької церков. На це послання відповідь написав Прокопович, в якій вважав об'єднання двох церков можливим при підтримці чотирьох вселенських патріархів, однак визнавав, що це потребуватиме тривалого підготовчого процесу, в ході якого можливі обміни думками «між нашими і вашими» окремими теологами: «Такі короткі розмови не зашкодили б і загальній церковній думці, ба, навіть сподіваємось, сприяли б певнішій підготовці до пошуків жаданого миру»⁴³. Дуже швидко відповідь Прокоповича стала відома Й. Будде, який відгукнувся на неї своєю працею «*Ecclesia Romana cum Ruthenica irreconciliabilis...*», виданою в Єні 1719 р., де доводив неможливість такого об'єднання.

⁴⁰ Там же. — С. 250.

⁴¹ Там же.

⁴² Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. — К., 2001. — С. 107.

⁴³ Прокопович Ф. Філософські твори: В трьох томах. — Т. 3. — С. 248.

В 1722 р. він писав Прокоповичу, що «російська церква і ми, тобто лютеранська, не будемо під римським ярмом»⁴⁴. Маркович читав працю Прокоповича «до парижских богословов», копію якої надіслав 7 серпня 1729 р. Іоїлю Савицькому⁴⁵, «писарю печерському і київському», разом із віршами свого вчителя «на привѣтъ его величества, въ Новгородѣ випечатанихъ». Пізніше, коли була опублікована книга Стефана Яворського «Камінь віри» (1728 р.), спрямована проти протестантизму, а Прокопович вважався прихильником цього вчення, Й. Будде відповів працею «*Epistola apologetica pro ecclesia lutherana contra calumnias et obstrictatione Stephani Javorskii*» (1729 р.). Скорочений виклад її під назвою «*Stephani Javorscii genius, ex ejus opere posthumo theosophico, Petra Fidei dicto, in epistola familiari revelatus*» видав Й. Яблонський, брат президента Берлінської академії Д. Яблонського, з яким підтримував дружні відносини Ф. Прокопович⁴⁶. Цими працями цікавилися як Я. Маркович і М. Ханенко, так й інші освічені старшини. Маркович записав у лютому 1731 р., що одержав від бунчукового товариша, зятя гетьмана Д. Апостола М. Скоропадського, що згодом став генеральним підскарбієм, книгу «*Epistola apologetica Buddei na камень Вѣрѣ*», а у травні цього ж року «гетьман прислал ко мнѣ газети французскіе и при томъ получили книжицу против Камеия Вѣри называющуся *Genius Stephani Javorscii*»⁴⁷. Імовірно, газети і книги були від сина гетьмана П. Апостола. М. Ханенко, не без впливу Прокоповича, замовив цю працю у Петербурзі в 1732 р., коли зустрічався з ним.

У Москві, спілкуючись із вчителем, Я. Маркович взяв у нього «чотири книги Й. Буддея» і теологічну працю «Петра Даниїла Гуецѣя*», єпископа Абринценского под титуломъ *Demonstratio theologica*» (твори Й. Будде і Д. Гуеція 1730 р. купили йому в Гданську). Він багато читає й робить виписки із праць цих авторів. З книги Й. Будде «*Theses de Atheismo et superstitione*» виписує про «вчення атеїстів чи безбожників»: зречення промислу Божого, сумніви щодо безсмертя душі, невіра в чудеса і пророцтва, відкидання благочестя, «ганьба святого писання». Його цікавить проблема безсмертя душі. Зокрема, він виписує уявлення давніх

⁴⁴ *Winter Ed.* Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert. — Berlin, 1953. — S. 126.

⁴⁵ Мова йде про киево-могилянського вихованця, ієродиякона Іоїля Савицького, якого направили у 1730 р. до Глухова для участі у роботі Кодифікаційної комісії (Див.: Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. — К., 2001. — С. 469).

⁴⁶ *Чистович И.* Феофан Прокопович и его время. — СПб., 1868. — С. 368

⁴⁷ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч. III: (1730–1734 гг.). — К., 1887. — С. 89, 105.

* Гуеций П'єр Даниїл (1630–1721) — французький католицький теолог, видавець праць Оригена, автор теологічних і філософських праць.

египтян про те, що душа померлого переходить в тіло новонароджених і за 3 тисячі літ знову повернеться від тварини в людину⁴⁸. Далі переказує точку зору єгипетських філософів, які вважали, що по смерті тіла душа йде «к Богу или к душѣ мира всего, которую и толь дѣльному животному признавали быти, нѣкоторую тонкость вишнего воздуха»⁴⁹, розглядає інші уявлення: одні вважали «оную душу частию существа Божіяго», а Піфагор, який не визнавав смерті душі, але й безсмертя не сповідав, зазначав, що «Бог тѣлесенъ же, хочай тончайшого самого состава, въ какой силе и Платонъ филозофъ тожъ безсмертіе души утверждалъ»⁵⁰. Далі Маркович викладає трактування безсмертя душі у Арістотеля, який, як і його «толковникъ арапин Аверросс», визнавав «духи движущіе, разумніе всякому кругу опредѣливши съ тѣхъ духовъ и кругу земному единого духа разумного, съ которого и души челоуѣческіе бывають, призналь, и оною частию существа божіяго и послѣдователно безсмертного показаль; души же челоуѣческіе, яко множественніе смерти и тлѣнію причель»⁵¹ (4 жовтня 1728 р.). Випикує з праці Й. Будде «Lexicon philosophicum» та з «бесѣди богословской» Стефана Хаввина (називаючи їх «превисокіи филозофи») роздуми про «суевѣрия астрологическіе», характеризує астрологію як вчення «суетное и честнихъ мужей недостойное, албо рачей вимишленіе тунейдцовъ лживое»⁵². Занотовує із «бесід Стефана Хаввина» трактування поняття *fatum*, якого налічує чотири види: математичний чи астрологічний; стоїчний («нужное всех вещей сплетение и потому случаетъ попремѣнное событие»); фізичний чи натуральний («всяких вещей дѣйствіе»); божественний («оного дѣйствія ненатурального премудрое строение и промысль»). Автор виписок зазначав, що тільки два останні трактування «имѣють разумъ правильный и христіянская филозофія не противится симъ»⁵³. Коли Я. Маркович довідався про смерть Феофана Прокоповича, то записав у щоденнику під 5 жовтня 1736 р.: «преосвященный архиепископъ Великоновгородский и Великолуцкий Феофан Прокопович, первый всероссийского синода вице-президент, малороссийской породы, иногда мой великий благодѣтел в С.П.бурху умре»⁵⁴ (Прокопович помер 8 вересня 1736 р.).

⁴⁸ Різні теорії про переселення душ померлих викладав у своєму курсі філософії Феофан Прокопович (Див.: Прокопович Ф. Філософські твори: В трьох томах. — Т. 2. — С. 407).

⁴⁹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч. II. — С. 252–253.

⁵⁰ Там же. — С. 253.

⁵¹ Там же.

⁵² Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч. II. — С. 256. Феофан Прокопович також не визнавав астрології (Див.: Литвинов В.Д. Назв. праця. — С. 75).

⁵³ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч. II. — С. 256.

⁵⁴ Жерела до історії України–Руси. — Т. XXII. — С. 92–93.

Працями Й. Будде Я. Маркович цікавився й надалі, про що свідчить запис у жовтні 1748 р. Коли до нього по дорозі до Києва в академію заїхав син брата разом зі своїм інспектором, то він просив інспектора надіслати йому реєстр книг і замовив купити «Lexicon philosophicum Buddei et Opera omnia Chrisostomi»⁵⁵. Автор занотував у щоденнику в грудні цього ж року, що має повідомлення від професора риторики Досифея Галяховського⁵⁶ про передачу до «Різдва книги Златоуста і Буддея», а у серпні 1749 р. одержав від нього ще дві книги «Будея за 4 рубля 60 коп.». Йому ж доручав і нагляд за онуками, яких відправив на навчання до академії. М. Ханенко у Петербурзі у 1732 р. також замовляв праці Й. Будде.

Судячи із записів у щоденнику Я. Марковича, твори Феофана Прокоповича користувалися популярністю і поширювалися в Гетьманщині. Інтерес викликали і листи Прокоповича до Я. Марковича. На те, що вони писалися не лише для Якова, але й для ширшої аудиторії, вказував ще М. Петров⁵⁷. Маркович давав П. Апостолу для читання проповіді Феофана Прокоповича. О. Шкляревич, зять А. Полетики, сотник Хмельовський, взяв у нього «з розпискою» лист Прокоповича «и книжицу обь оправданіи верой» (1761 р.). Записав також пізніше, що одержав від нього «Описание Камчатки и Dictionary, да проповѣдей покойного Феофана Прокоповича 2-й томъ»⁵⁸, а протопоп роменський приніс поетику Прокоповича (серпень 1729 р.). Маркович, який обмінювався книгами із радником гетьмана К. Розумовського Г. Тепловим, позичив йому в 1752 р. три книги: «Одну печатную Буддея о несоединеніи російской церкви съ римской; 2-я писанная, трактатъ Феофана обь оправданіи, и 3-я, писанная, великая, гдѣ и письма Феофана»⁵⁹. Знаючи про його інтерес до філософії, Г. Теплов у 1752 р. дав йому «русскую книжку о философіи» (імовірно, мова йшла про його власну працю, яка вийшла 1751 р. під назвою «Знания, что касаются философии для пользы тех, которые об этой материи иностранных книг читать не могут» і стала одним із перших в Росії підручників філософії)⁶⁰.

Феофан Прокопович не випадково цінував пізнання Марковича у теології. Той багато читав і робив виписки з праць Августина Блаженного, одного із «отців християнської церкви», особливо під час перебування у

⁵⁵ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Я. Марковича. — Ч. II. — М., 1859. — С. 269.

⁵⁶ Досифей Галяховський, вихованець і викладач Києво-Могилянської академії, бібліотекар, підтримував зв'язки з книгопродавцями Бреслау (Вроцлав) та Пресбурга (Братислава) (Див.: Києво-Могилянська академія в іменах... — С. 167–168).

⁵⁷ Интимная переписка Феофана Прокоповича с Яковом Марковичем // Киевская старина. — 1882. — № 6. — С. 498–508.

⁵⁸ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. II. — С. 376.

⁵⁹ Там же. — С. 303–304.

⁶⁰ Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. — С. 123.

Москві в 1729 р. Пізніше, 10 січня 1740 р., він записав, що читав трактування Августина на євангельську сентенцію «ученіє мое нѣст мое, но пославшего мя». Своїми книгами Маркович ділився із ігуменом Петропавлівського монастиря, якому дякував за законників цього монастиря «старика Илариона и діакона Арсенія», які, імовірно, перебували у Сваркові на якесь прохання автора щоденника. Твори «отців церкви» він давав читати своїм друзям: М. Ханенку надіслав праці Іоанна Златоуста, Федору Чуйкевичу, з яким він перебував разом у поході 1725–1727 рр., дав для перекладу книгу «Eusebii Pamphili historiam ecclesiasticam», адже той, як бачимо із запису у щоденнику Марковича, мав також інтерес до теології та перекладу. Під час згаданого походу Маркович укладав божественні пісні. Будучи у Астрахані, він занотував 10 січня 1727 р., що написав пісню «О оправданіи нашемъ предъ Богомъ»; уклав і молитву, «приличную идущему на исповѣдь». Він займався перекладом богословських творів. Перший запис про це датується 1724 р. В ньому йдеться про те, що переклав слова Григорія Неокесарійського на Благовіщення Богородиці з латинської мови «на языкъ русскій», а також «кафисму третую переведлемъ зъ іншихъ діалектовъ, противу еврейскаго на славянскій»⁶¹. Я. Маркович писав, що перед Великоднем 1725 р. «компонував» латинською мовою «слова на страсти Христови»⁶², для укладання яких підібрав 16 термінів «ампліфікації», «до всякой рѣчи служачіе: 8 absolutes, 8 relations»⁶³. А після Великодня «началь составляют о Воскресеніи Христовом повѣсть отъ евангелистовъ разнихъ текстовъ». Будучи у Москві, 19 липня 1728 р. він записав у щоденник, що «Псаломъ II противъ еврейского вивернулемъ на словенскій діалектъ». У березні 1729 р. там же зазначив, що «начал писать разсужденіе богословское на безбожіе, на чисто, я диктоваль, а Мировичъ (Я. Мирович. — Авт.) писалъ», закінчив працю у квітні, «въ 20 листахъ, in 4-to».

Досить часто у щоденниках Марковича і Ханенка згадується про купівлю церковнослужебної літератури — Мінеї на 12 місяців, Октоїх, Требник, книг «отців церкви». Цікавилися вони і раритетними виданнями. У Москві в 1728 р. Маркович придбав «книгу старую бесѣди Златоуст на дѣянія за полтора руб.» У 1724 р. він просив у свого дядька Федора Марковича книгу «Żywoty świętych» (можливо, йшлося про працю Лазаря Барановича, видану в Києві 1670 р., чи П. Скарги, яка багато разів перевидавалася),

⁶¹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч. I. — С. 158.

⁶² Там же. — С. 218.

* З лат. *amplificatio* — стилістичні фігури, які складаються з мовних конструкцій чи окремих слів, прийняті у поезії та риторичі, завдяки яким підсилюється виразність поетичної мови. У курсі риторики Феопана Прокоповича є розділ, присвячений трактуванню ампліфікації (Див.: Прокопович Ф. Філософські твори: В трьох томах. — Т. I. — С. 191–198.

⁶³ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч. I. — С. 220.

яку читав разом із приятелем С. Столповським. Коли померла його тітка, гетьманша Анастасія Скоропадська, її дочка Уляна Толстая дозволила Якову вибрати собі книги. 25 січня 1731 р. він записав у щоденник, що взяв 8 книг, серед них твір популярного єзуїтського теолога «Cornelii Alappides, Żywoty оус.», а також «Historia Europa»⁶⁴. Цей запис може свідчити і про книжні інтереси гетьмана Івана Скоропадського.

Маркович співав під час богослужінь. У щоденнику є запис про те, що, перебуваючи у 1726 р. на Благовіщення в укріпленні св. Хреста, він співав на крилосі разом з іншими значковими і бунчуковими товаришами, «нарочно ордеромъ генеральськимъ призначаніе»⁶⁵. Водночас зазначено, що там же і при похованні дружини генерала Кропотова «співаніе было по малороссійску», що є свідченням особливостей українського церковного наспіву та традиційної участі мирян у церковних відправах.

Спілкувався з Ф. Прокоповичем і М. Ханенко, який, перебуваючи у 1732 р. у Петербурзі, просив його сприяти у вирішенні своїх майнових справ, але не передавав, на відміну від Марковича, зміст їх бесід. Проте коли захворів, то записав, що його лікував лікар Прокоповича. У зібранні М. Ханенка також були праці вчителя. Ф. Чуйкевич, бунчуковий товариш і відомий правник, взяв у нього у 1753 р. рукописну книгу «о неудобь носимомъ игу»^{*}.

М. Ханенко також мав інтерес до теології. Зокрема, у іпатського архимандрита Платона Малиновського, колишнього вихованця й викладача Києво-Могилянської академії, з яким він неодноразово зустрічався, коли бував у Петербурзі, в 1732 р. Ханенко взяв для читання «Sulpitii Severi hystoriam sacram»⁶⁶. Ця праця є у реєстрі книг, які він просив замовити через академіка Г. Крафта, імовірно, не лише для себе, оскільки біля кожної назви стоїть цифра, що може означати кількість примірників: біля згаданої книги «Sulpitii Severi», до якої вказано також місце та рік видання (Lipsiae, 1695), — 8, «Iosephi Binghami Angli origines sive antiquitates eccles» — 4, «Veysmani Histor. Eccles» — 4, «Nic. Bergius de statu eccles. religionis Moschkoviticae; Ortodoxa conffessio Catolicae atque

⁶⁴ Там же. — Ч. III. — С. 81.

⁶⁵ Там же. — Ч. II. — С. 23–24.

* Мова йде про працю «Повести о распре Павла и Варнави с иудействующими, и трудность слова Петра апостола о неудобь носимом законном иге им пространно предлагается», де трактуються християнські етичні норми (Див.: Чумакова Т. Этические идеи в творчестве Феофана Прокоповича // Київська академія. — Вип. 6. — 2008. — С. 178–179).

⁶⁶ Сульпіцій Север (360–420/425) — теолог, послідовник пелегіанства. Його праця викладає історію від створення світу, оминаючи події з Нового завіту. Збережена в рукописі XI ст. Вперше опублікована 1556 р. Використовувалася у європейських школах (Електронний ресурс: https://en.wikipedia.org/wiki/Sulpicius_Sewerus).

Apostolicae Ecclesiae orientalis» — 8⁶⁷. Якщо це припущення імовірно, тоді можна говорити про попит серед освіченого козацького середовища на цю літературу. Тоді ж М. Ханенко купив і книгу «Hugonis Grotii de veritate religionis Christianae», за опрау якої сплатив 64 коп. М. Ханенко добре знав польську мову, купував у Петербурзі в Академії наук польські Псалтир і Біблію, і маючи намір вивчати французьку мову, брав уроки у вчителя Еміха. Він навіть придбав «Новий Завіт» французькою мовою, а також латино-німецько-французький словник. Зацікавився і мусульманським віровченням, купив у Москві 1749 р. «Систему магометанской віри». М. Ханенко не завжди вказує назви книг, але досить часто записує про опрау придбаних екземплярів та їх вартість. 3 липня 1732 р. він записав, що віддав на опрау 4 латинські книги і одну російсько-німецьку граматику. Син Василь на його замовлення купував книги в Кілі і надсилав йому. Зокрема, в щоденнику згадуються дві латинські книги, що їх прислано з Кіля.

Маркович і Ханенко підтримували зв'язки з вищою православною ієрархією, як правило, киево-могилянськими вихованцями, а подекуди і «кондисципулами», з якими одночасно навчалися. Маркович, будучи влітку 1738 р. у Києві, відвідав Братську церкву і обідав у архімандрита і ректора академії Дубневича^{*}, а також їздив до архієрея Рафаїла Заборовського у Софію; слухав службу у Михайлівському монастирі й заходив до «давнього могого кондисципула отця Бузановского»^{**}, який прислав йому в подарунок акафіст св. Варвари⁶⁸; побував у печерах Лаври, поклонився мощам святого Антонія, обідав у печерського писаря, економа і намісника лаври Вассіяна. У Києві купив Тріодь цвітну за 4 руб. 50 коп. Перебуваючи у Москві, Я. Маркович неодноразово відвідував Московську слов'яно-греко-латинську академію, ректорами і професорами якої були переважно киево-могилянські вихованці. Академія знаходилася у Спаському монастирі. Він зустрічався там із земляками, слухав проповіді, дивився виставу, «діялогъ, отпралявшійся сочиненнымъ профессоромъ реторики Нероновичемъ», як записав 30 січня 1729 р.⁶⁹

⁶⁷ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — С. 67–68.

^{*} Дубневич Авмросій навчався у Києво-Могилянській академії, викладав поезію, риторику, філософію і богослів'я. Ректор академії у 1731–1737 рр. (Див.: Києво-Могилянська академія у іменах... — С. 190).

^{**} Бузановський Ігнатій навчався в Києво-Могилянській академії одночасно із Я. Марковичем. Викладав у академії риторику, ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря. Від 1745 р. ігумен Максаківського Спасо-Преображенського монастиря (Див.: Києво-Могилянська академія у іменах... — С. 91–92).

⁶⁸ Жерела до історії України–Руси. — Т. XXII. — С. 149.

⁶⁹ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч. II. — С. 281.

М. Ханенко, готуючись до візиту імператриці Єлизавети в Україну, інспектував восени 1743 р. дороги, гаті, мости і, прибувши до Києва у листопаді, в першу чергу відвідав Києво-Печерський монастир, зустрічався з архімандритом Тимофієм Щербацьким, який подарував йому «Камінь віри» Стефана Яворського, з отцем Моїсеєм Якубовичем. У Свято-Михайлівському монастирі прикладався до мощей св. Варвари, був у архімандрита Сильвестра Думницького, економа Йосифа Миткевича. В Софійському монастирі слухав службу митрополита Рафаїла Заборовського, а після обідав разом з митрополитом, відвідав кафедрального писаря Модеста Стефановича. М. Ханенко давав пожертви на Києво-Могилянську академію: «на школи киевские дань двойной червоний» (січень 1732 р.). Перебуваючи у Москві та Петербурзі, Я. Маркович, П. Апостол, а особливо М. Ханенко часто зустрічалися із земляками — киево-могилянськими вихованцями, які представляли російську церковну ієрархію, шукаючи у них підтримки не лише у власних інтересах, але й «общенародних» справах. Зокрема, коли мова йшла про відновлення гетьманства, Ханенко записує у щоденник про зустрічі з впливовими при царському дворі духовником імператриці Єлизавети отцем Ф. Дубянським та наставником у православ'я спадкоємця престолу Петра Федоровича і його дружини ангальт-цербстської принцеси Софії Августи Фредеріки, майбутньої імператриці Катерини II, Симоном Годорським.

Літературні зацікавлення

Я. Маркович мав хист до літературної творчості, що також прищеплювалося вихованцям Києво-Могилянської академії в процесі читання курсів поезики і риторики. Це були найбільш популярні предмети. Курси поезики знайомили студентів на прикладі античної літератури та епохи Відродження з системою версифікації, давали поняття про літературні жанри, сутність поетичного вимислу, образність поетичної мови. Український мемуарист писав і латиною, зокрема, цією мовою вітав 1 серпня 1729 р. охтирського полковника Лесевицького, з дочкою якого був одружений його брат Семен. Я. Маркович komponував вітальні вірші, про що є запис у щоденнику. Коли його батько на початку 1725 р. повернувся із походу, він «сочинилъ вирши дочкамъ своимъ для привѣта родителя»⁷⁰. Написав також вітального вірша і для своєї сестри Олесі. Перебуваючи у поході, де 1725 р. відзначив своє 29-ліття, відірваний від родини, невпевнений у благополучному поверненні, Я. Маркович, імовірно, гостро переживав відчуття «суєтності світу цього» та швидкоплинності

⁷⁰ Там же. — Ч. I. — С. 57.

людського життя. Невипадково він переклав пісню Якопонія⁷¹ «*Sig mundus militat sub vana gloria*», де є такі слова: «не знаєш всякь, утро будеш ли жити? // Чини добро, поколь можешь чинити // Такь мирская слава висока здається // Въ писаніи святомъ цвѣтъ селний зовется // Якъ листьа легкіе же вѣтеръ звѣваєть, так житте людское скоро исщезаеть // Не називай своимъ, що можешь втеряти // Що свѣтъ даєть тебѣ, намѣрен отняти // Помишляй вишняя, сердцемъ в небе живи // Щастливъ есть человѣкъ, свѣтъ марний презрѣлий»⁷². Враховуючи обставини, у яких опинився автор щоденника, звернення до цього твору було невинним. Серед книг М. Ханенка згаданий переписаний ним власноруч у 1709 р. рукопис поезики «*Ars poetica*», де були і вірші Феофана Прокоповича, П. Орлика⁷³. У нього був і «Демокрѣт вѣршами полскими писаний». Під час його перебування у Петербурзі в 1746 р. секретар спадкоємця престолу Петра Федоровича Вінклер, разом із листами із Кіля, де навчався його син Василь, приніс Ханенку книгу «*Epistolae obscurorum virorum*», сатиричний твір німецьких гуманістів початку XVI ст.

З курсу риторики, яка читалася в Києво-Могилянській академії, Я. Маркович і М. Ханенко засвоїли навички виголошувати вітальні промови, правила епістолярного жанру. Освіченість Я. Марковича добре знала старшина. Невипадково він разом з П. Апостолом був у складі старшинської депутації, котра їхала до Петербурга у січні 1742 р. вітати зі сходженням на престол імператрицю Єлизавету Петрівну. Тоді вітальну промову виголосив П. Апостол, а після коронації у Москві, коли відбулася аудієнція в імператриці, — Я. Маркович. Його промова, без сумніву, була пишною, але, імовірно, імпровізованою, оскільки, записуючи у щоденник вітання персидського посла, він відзначив, що той «рѣчь говорилъ съ бумаги готовую»⁷⁴, і переповів цю промову, яку в перекладі російською мовою читав радник колегії іноземних справ П. Курбатов. А коли імператриця Єлизавета зібралася їхати в Україну, то його приятель і «пан брат» генеральний підскарбій М. Скоропадський замовив вітальну промову для спадкоємця престолу Петра Федоровича. Маркович записав у своєму щоденнику, що імператрицю у Глухові вітав М. Скоропадський, який, можливо, використав текст, написаний Я. Марковичем.

⁷¹ Мова йде про Джоконе да Тоді, італійського релігійного поета, ченця-францисканця XIII ст. Був прихильником радикального крила, так званих спіритуалів (Див.: Електронний ресурс: www.catolik.ru/modules.php?name=Encyclopedia).

⁷² Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч. I. — С. 292–293.

⁷³ *Оглоблин О.* Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 272.

⁷⁴ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. II. — С. 164.

У М. Ханенка користувалася популярністю польська риторика І. Пісарського «*Mowca polski*», яку він позичив бунчуковому товаришу П. Іскрицькому. У лютому 1748 р. перекладач Іноземної колегії земляк І. Данилевський приніс йому в Петербурзі «книжку латинскую *Lucubrationes*». Мова йде про видання праці Прокоповича «*Lucubrationes, quae praeter unam narrationem, jam orationes, jam epistolas in se comprehendunt*» фірмою Й. Корна у Бреслау, 1743 р.⁷⁵

Славу оратора Ханенко мав з молодих літ. Невипадково на весіллі М. Скоропадського, на той час чернігівського полкового обозного, небожа гетьмана Івана Скоропадського, у грудні 1719 р. він записав у щоденнику: «передь которого начаткомъ говорилъ я орацію, просячи у гетмана и гетмановой, такожъ и у отца благословенія»⁷⁶. З М. Скоропадським його на все життя пов'язали як ділові, так і чисто дружні відносини. Перебуваючи протягом 1745–1749 рр. у Петербурзі і Москві в складі старшинської депутації, яка домагалася відновлення гетьманства, маючи аудієнції в імператриці Єлизавети та вітаючи спадкоємця престолу Петра Федоровича з одруженням, старшина виголошувала промови. З текстами забажав ознайомитися майбутній гетьман К. Розумовський, про що записав Ханенко у щоденнику 8 квітня 1746 р. Коли старшинська депутація мала висловити подяку імператриці Єлизаветі за дозвіл обрати гетьмана і «за всякіє явленіє Малой Россіи милости монаршіє» під час прощальної аудієнції у Москві в грудні 1749 р., то канцлер О. Бестужев-Рюмін вирішив попередньо ознайомився з промовою, «взял написанную рѣчь нашу» і лише тоді представив старшин імператриці. Промову виголосив М. Ханенко⁷⁷. Старшина просила передати текст до Академії наук для надрукування.

У книгозібраннях мемуаристів представлена класична література. Користувалися популярністю твори Езопа, Вергілія, Ціцерона, зокрема «Езопови басни» були у М. Ханенка та С. Лашкевича. М. Ханенко у Петербурзі у 1732 р. купив твори Вергілія «*Vergilii omnia opera* 46 к., *Cicironis epistola de officiis* 30 к.». У 1745 р. він придбав «книгу Марка Авреля», імовірно, видання «Житие и дела Марка Аврелия Антонина цесаря римского, а при том собственныя и премудрия его рассуждения о себе самом» (СПб., 1740). Серед книг для читання користувався попитом роман французького письменника Ф. Фенелона «Пригоди Телемака», вперше виданий 1699 р. В уставщика хору цесарівни Єлизавети Івана Петровича Ханенко взяв цю книгу для читання, а пізніше, перебуваючи у Петербурзі у 1746 р., купив її за 1 руб. 85 коп. Його син Василь, коли їхав

⁷⁵ Оляничин Д. Торговельні зносини України з Бреславлем у XVIII ст. // Наша культура. — 1938. — Листопад. — Кн. 8. — С. 490.

⁷⁶ Дневник Николая Ханенко // Киевская старина. — 1896. — № 7–8. — С. 163.

⁷⁷ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — С. 468.

на навчання до Кіля, взяв її із собою. У Ханенка було і польське видання «Пригод Телемака». «Пригоди Телемака» французькою мовою були і серед книг Я. Марковича та С. Лашкевича.

Бібліотека Лашкевича переважно складалася із книг для читання. В каталозі згадані французькою мовою твори Вольтера, Ж-Ж. Руссо «Еміль чи про виховання», оди Ломоносова, Майкова, «собрание лучших сочинений университета Московского, басни Хераскова, сатира Кантемира», «Троянська війна», «Тисяча і одна ніч». Питому вагу посідали такі книги, як «любовній вертоградъ; любовь сильнее дружби; любовники философи; наука щасливимъ быть; непостоянная фортуна; любовнія утѣхи; любовь и сочинитель; любовь без успѣха; письма госпожи Даламбертъ о праведной чести» та ін.⁷⁸ П. Апостол робив виписки з французьких комедій: «Les filles errantes», «La coquette», «Deux Arlequins», «Esore». Пізніше Я. Маркович, котрий перебував у Москві одночасно з П. Апостолом та його батьком гетьманом Д. Апостолом, записав 8 березня 1729 р., що слухав у нього «фабулу о Турандоктѣ и Каляфу»^{*}. Цікаво, що французькі культурні події досить швидко ставали відомі читачам з Гетьманщини. Одержавши з допомогою О. Меншикова паспорт для поїздки у Петербург, П. Апостол вносить у щоденник з «Петрония** следующие стихи Нерона: В тот миг, когда нас посещает скорбь // Нужно утопить горе в фалернском вине // И говоритъ беспрестанно: раб, наливай вина»⁷⁹, що, імовірно, відповідало його настрою.

Мемуаристи стежили за періодичними виданнями, цікавилися європейським політичним життям. П. Апостол записав у щоденник 19 липня 1725 р., що «получил письмо от генерала Вейсбаха с приложением кипы газет», з яких зробив виписки і повернув назад⁸⁰. Він заключив договір з петербурзьким почт-директором Ашем про поставку французьких газет протягом року, що коштувало 14 руб. Купував також російські газети, замовляв німецьку періодику та книги через Пелютье, в будинку якого знаходилася реформаторська церква. Зокрема, він записав 17 серпня 1727 р., що одержав від останнього 11 книг, виписаних із Німеччини, за які заплатив 44 червонці і 20 су⁸¹. Імовірно, для нього замовляв у 1732 р.

⁷⁸ НБУВ. ІР. — Ф. П. — Спр. 6781. — Арк. 2 зв

^{*} Мова йде, імовірно, про твір французького драматурга Лесажа «Китайська принцеса», поставлений у 1729 р. в Парижі. Сюжет був запозичений з повісті перського поета Нізамі XII ст. (Див.: Електронний ресурс: dic.academic.ru/dic.nsf/litheroes/551/Турандот).

^{**} Петроній Гай, римський письменник I ст. н. е. Автор твору «Сатирикон», в якому змальовані деморалізовані звичаї римського суспільства часів імператора Нерона, при дворі якого він перебував (Див.: Електронний ресурс: enc-dic.com/enc_lit/Petroni-3661.html).

⁷⁹ Дневник П.Д. Апостола // Киевская старина. — 1895. — № 7–8. — С. 117.

⁸⁰ Там же. — С. 115.

⁸¹ Там же. — С. 150.

газети у Петербурзі М. Ханенко, оскільки записав у щоденник (16 червня), що писав до гетьмана про виконання його доручень і «о газетах французких».

Через Аша періодика надходила і до Я. Марковича та М. Ханенка. Мемуаристи ділилися пресою із своїм оточенням, що сприяло поширенню інформації про події європейського політичного і культурного життя. Ханенко обмінювався газетами зі швагром І. Гамалією, надсилав їх архимандриту Свинського монастиря Карновичу, брату камер-ад'ютанта спадкоємця престолу С. Карновича. У грудні 1752 р. він звертався до секретаря Академії наук П. Ханіна з проханням замовити газети на 1753 р. та повідомити про нові академічні видання. У С. Лашкевича були журнали «Трудодлюбивая пчела», у виданні якої активну участь брав киево-могилянський вихованець Г. Козицький, а також «Труды экономического общества» (т. 1–14).

Автори щоденників, знаючи мови і розширюючи свої пізнання та маючи бажання дати дітям добру освіту, зокрема, щодо володіння мовами, латинською, а особливо німецькою та французькою, що було необхідною умовою кар'єрного росту, поповнювали свої книжні зібрання різними виданнями словників. Про це йдеться і у щоденнику П. Апостола, і досить часто у щоденнику М. Ханенка, який мав велику сім'ю. Перебуваючи у Петербурзі у 1732 р., він купував дітям букварі латинської і німецької мов, граматики, словники. Його син Василь добре знав латинську і німецьку мови, під керівництвом приватного вчителя у Глухові в 1742 р. розпочав вивчення французької. Батько відправив його на навчання до м. Кіля, але син не переймався великим бажанням вчитися в університеті, про що йдеться у їхньому листуванні. Василю М. Ханенко надіслав популярну книгу з виховання «Зерцало юности», сподіваючись, що він виправить свою поведінку. Серед книг С. Лашкевича також були граматики і словники німецької, французької, латинської мов.

Право та історія

Маркович і Ханенко винесли із Києво-Могилянської академії інтерес до правничих теорій та державного устрою ранньомодерного часу. В силу своїх службових обов'язків вони були ознайомлені з чинними правовими нормами. М. Ханенко був активним учасником Кодифікаційної комісії, яка уклала кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ». Я. Маркович відстоював свої маєтності, апелюючи до статей Литовського статуту, про що свідчить запис від 14 листопада 1729 р.: «сегодня зъ правной книги статута началемъ нужнѣйшое выписивать»⁸².

⁸² Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — Ч. II. — С. 333.

Він купував правничі книги, у січні 1728 р. у Москві придбав 6 польських творів, серед них «Speculem Saxsonum, статутъ, конституції коронніе». До норм діючого на території Гетьманщини Литовського статуту Я. Маркович звертався досить часто. Так, коли його батька усунули з посади лубенського полковника і звинуватили у зловживаннях, Я. Маркович уклав для російського резидента при гетьмані Д. Апостолі Ф. Наумова «доношеніе о правахъ, утверждая то, что статутъ право собственное и свойственное есть языка русскаго народа, и сіе доказано доводами изъ исторіи»⁸³. Ведучи тяжбу з російськими генералами Вейсбахом і Мініхом за маєтності, він також апелював до Литовського статуту. Я. Маркович тривалий час засідав у Генеральному суді і, безперечно, досконало знав чинне в Гетьманщині законодавство. Він приятелював, як вже зазначалося, із відомим правником Ф. Чуйкевичем, який у передмові до укладеного ним зводу законів «Суд и розправа», подарованого новообраному гетьману К. Розумовському в 1751 р., наголошував на тому, що грамотою царя Олексія Михайловича від 27 березня 1654 р. гетьману Війська Запорозького Б. Хмельницькому гарантувалися «права и привілеї, дані їм королями польськими і великими князями литовським і судитися їм веліли за своїми колишніми правами». Тобто, Литовський статут не лише на практиці, але й у свідомості козацької старшини сприймався як власне «право руське». Серед книг М. Ханенка згадане видання «de officiis hominis», яке він давав читати у 1732 р. архімандриту Іпатіївського монастиря Платону Малиновському. Імовірно, мова йшла про працю відомого німецького вченого, теоретика природного права С. Пуффендорфа «De officio hominis et civis juxta legem naturalem» (вперше видана у 1673 р.). У 1733 р. П. Іскрицький взяв у нього «книгу Пуффендорфъ», можливо, назване видання або ж інший твір цього автора, а також популярну його в Україні працю «Введение в историю европейскую», перекладену вихованцем Києво-Могилянської академії Гавриїлом Бужинським (СПб., 1718).

Мемуаристи мали великий інтерес як до власної «козацької» історії, так і до всесвітньої. Я. Маркович читав літописи, зокрема, увів до свого щоденника літописні замітки свого тестя П. Полуботка, що охоплюють період від 1445 до 1715 р., що, імовірно, не було випадковістю, оскільки щоденники XVIII ст. по формі і стилю відносять до творів «літописного типу, де різні за змістом записи єднає час, який пов'язує один запис з іншим»⁸⁴. І у щоденниках, як і в літописах, дні, коли не відбулося вартих уваги подій, позначені записом «нічого не сталося», або ж латиною (у щоденнику М. Ханенка «vacat», з лат. — вільний). Йдучи у Гілянський

⁸³ Там же. — С. 258.

⁸⁴ *Тартаковський А.Г.* Русская мемуаристика XVIII — первой половины XIX в. — С. 45.

похід, 1 липня 1725 р. Маркович записав, що заїхали в табір до «прилучань, п. Федора, Горленка и прочіихъ, где книжку писанную літописную о казаках взялисмо для прочитання»⁸⁵. Він виписує чимало з літопису в щоденник. Імовірно, мова йшла про Коротку редакцію так званого «Літопису Граб'янки»⁸⁶. Маркович міг читати і літопис, відомий під назвою «Короткий опис Малоросії», один із списків якого знаходився у Петра та Якова Мировичів, синів рідної сестри П. Полуботка⁸⁷. Якщо старшина брала літописи у походи, то це є не лише одним із свідчень поширення рукописних літописних списків, але й важливою складовою формування історичної свідомості.

У формі історичного нарису Я. Маркович вирішив викласти своє перебування у поході, про що записав у щоденник 16 січня 1726 р.: «Сегодня рано началемъ листомъ исторію писать до брата Семена, начавши отъ прибитія нашего в Астрахань»⁸⁸. А 5 квітня зустрічаємо запис, що він закінчив писати історію і виклав до брата Семена «в 12 листах затинаячійся». Український мемуарист купував чимало історичних праць, серед них «книжку рускую Синопис давній». В червні 1752 р., коли поїхав у Москву для лікування, Маркович придбав «русскую историю, сибирскую (мова йде про книгу Г.Ф. Міллера “Описание Сибирского царства” 1750 р. видання. — *Авт.*) и историю Юстиниана (імовірно, працю Прокопія Кесарійського “Таємна історія”, присвячену імператору Юстиніану I. — *Авт.*) на французком языкѣ за три рубля», а також ще 9 книг французькою мовою, в тому числі «1) о христіанствѣ Ефиопіи и Арменіи; 2) о послѣдній революціи персидской и 3) о древней Греціи»⁸⁹. Я. Маркович цікавився історією Глухова, зокрема, у лютому 1761 р. він зробив виписку: «Хронику рускую составилъ нѣкоторий Василій около 1100 по Р.Х. ... Глуховъ упоминается 1153 г.»⁹⁰. Перебуваючи у Москві у 1728 р. Маркович, записав переказану Кузьмою Заруцьким історію гетьманської столиці, де йдеться про те, що місто до завоювання «татарами азіатскими» називалося Васильків, було велике і мало 70 церков. Після розорення воно довгий час пустувало, «якобы въ глушѣ, зъ той причини начавши селитись люде стали оной звать Глуховомъ»⁹¹. Далі

⁸⁵ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. — Ч. I. — С. 241.

⁸⁶ *Бовгиря А.* Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. Списки та редакції творів. — К., 2010. — С. 95.

⁸⁷ Там само. — С. 130.

⁸⁸ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. — Ч. II. — С. 5.

⁸⁹ Дневные записки малороссийского подскарбья генерального Якова Марковича. — Ч. II. — С. 305–306.

⁹⁰ Там же. — С. 372.

⁹¹ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. — Ч. II. — С. 237.

мемуарист пише, що місто підпало під владу литовських князів, які і «всю Малую Росію держали въ своемъ порабощеніи черезъ килка сотъ лѣтъ». У 1727 р., пояснюючи російському резиденту, що таке Литовський статут, Я. Маркович додає виписку про прихід до Києва литовського князя Гедиміна, пише, що «Гедеминъ, князь литовский, доставши Кієвъ, устроилъ на своемъ мѣстѣ князя Ольшанскаго; 1471 року Казимиръ IV, король польскій, княженіе Кієвское на воеводство перемѣнилъ»⁹².

В середовищі освіченої козацької старшини визвольні змагання XVII ст., утворення Гетьманату викликали особливий інтерес, що мотивувалося усталеними уявленнями про легітимність гетьманської форми правління, яка ґрунтується на збереженні «прав і вольностей», наданих литовськими князями та польськими королями і підтверджених російським царем Олексієм Михайловичем у 1654 р. Популярною була польська література, в якій висвітлювалися події національно-визвольної боротьби. Маркович у Москві у 1728 р. купив книгу польського поета С. Твардовського, імовірно, «*Wojna domowa*». Її використовував при написанні свого твору «Сказаніє о войнѣ козацкой з полякамы» Самійло Величко, уривки перекладав лубенський полковий писар С. Савицький⁹³, з ним часто зустрічався Маркович. Перекладом твору Твардовського займалася й інша людина кола Я. Марковича та М. Ханенка, прилуцький сотник С. Лукомський. М. Ханенко замовляв працю Йахима Пасторія, польського історика XVII ст. 1 червня 1747 р. він записав, що взяв у київського полковника В. Танського, який також перебував у Петербурзі, «книжку полскую Братковского» — твір відомого учасника визвольних змагань кінця XVII ст. на Правобережжі шляхтича Данила Братковського під назвою «*Świat po szczęści przeyzrzany*», виданий у Кракові 1697 р. За участь у боротьбі загонів С. Палія його автор був страчений 26 листопада 1702 р. у Луцьку. Ця праця була і у бібліотеці С. Лашкевича. Прикметно, що цю книгу читали і зберігали, вона викликала інтерес роздумами над людським буттям.

Маркович мав «історію полску в трехъ томахъ» (вона в іншому місці щоденника згадана як «*Historium Polonicum*»), яку він давав читати генералу Кейту. Автор записів згадував ще про польські книги, але не вказував їхні назви. Серед книг М. Ханенка був такий популярний твір, як опис подорожі до святих місць М. Радзивілла («*Peregrynacja abo pielgrzymowanie do Ziemi Świętej*»). В перекладі з латини А. Варгоцького

⁹² Цей матеріал запозичений з рукописного літописного збірника, виписки з якого Я. Маркович зробив під час походу (Див.: Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. I. — С. 509).

⁹³ *Соболь В.* Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. — Донецьк, 1996. — С. 25.

цей твір вийшов у Кракові 1607 р. і неодноразово перевидавався. В 1742 р. швагрю О. Корецькому М. Ханенко дав «Гербар» (О. Лазаревський вважав, що мова йде про видання Папроцького «Herby rycerstwa Polskiego» (Краків, 1584) чи Несецького «Herby i familie rycerskie» (Львів, 1728–1743)⁹⁴. Маркович купив і книгу «о турецкомъ государствѣ» (імовірно, працю Рикорта Поля «Монархия турецкая», перекладену з польської мови і видану в Санкт-Петербурзі 1741 р.). Він давав читати історичні праці людям свого кола. Так, згадуваному вже Г. Теплову передав «Хронику о русскихъ городахъ, а на латинскомъ польскую историю в 3 томахъ»⁹⁵. 1 листопада 1750 р. Маркович записав, що П. Апостол надіслав йому перший том «Истории короля шведского; третій и четвертый оставилъ у себя для прочитанія, а второй томъ ошибкою не присланъ изъ Бреславля. За эти книги заплачено 11 рейхсталеровъ и 15 чешскихъ»⁹⁶. У Бреслау в книгопродавця і видавця Корна замовляв книги і П. Апостол. На 1753 р. його борг Корну складав чималу суму — 262 талера, 29 грошей і 2 пфенінги⁹⁷.

Велике зібрання історичних праць латинською, польською і руською мовами, а також документів було у М. Ханенка⁹⁸. Серед його книг згадані «Синопис», «Хроніка сарматська» О. Гваньїні, літописи. М. Ханенко, який разом із Я. Лизогубом та В. Гудовичем протягом 1745–1749 рр. перебував у Петербурзі та Москві, домагаючись певних поступок від уряду, мав необхідні документи для обґрунтування вимог щодо обрання гетьмана і укладання нових договірних статей. Він був послідовним автономістом і, посідаючи високі посади у гетьманській адміністрації, мав доступ до архіву Генеральної канцелярії та й свою кар'єру починав як військовий канцелярист. В його архіві, як зазначав О. Оглоблин, були «конституції польських сеймів, українсько-московські договори (так звані гетьманські статті) і різні укази царського уряду другої половини XVII — першої половини XVIII ст., серед них рукопис «Краткое описание малороссийского края»»⁹⁹.

Старшинська депутація у листопаді 1749 р. в Москві передала К. Розумовському, який готувався стати гетьманом, три книги — «двѣ Статута литовского по руску и по полску печатные, третую — Статуты коронные, да трактатъ зъ Полщею 1686 году учиненный, которымъ уступлена полякамъ тогочная Украина», а також «виписку гадяцкой комісії»,

⁹⁴ Дневник генерального хорунжого Николая Ханенко. — С. 170.

⁹⁵ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. II. — С. 359.

⁹⁶ Там же. — С. 288.

⁹⁷ Модзалевський В. З історії книги на Україні. — С. 236.

⁹⁸ Оглоблин О. Назв. праця. — С. 273.

⁹⁹ Там само. — С. 272.

про що записав у своєму щоденнику М. Ханенко¹⁰⁰. Цю виписку, а також статті Ю. Хмельницького він дав читати І. Журману, що одружився на родичці Розумовських Агафії Стрешенцевій і став вхожим до двору імператриці, імовірно, сприяв відновленню гетьманства. Для підготовки грамоти на обрання гетьмана депутати, як зазначив у своєму щоденнику Ханенко, передали у жовтні 1749 р. Г. Теплому, раднику К. Розумовського, дві копії грамот гетьману Богдану Хмельницькому, одну на «права і вольності» козацькі, а другу — шляхті малоросійській; дві грамоти Петра I на обрання гетьманом І. Скоропадського, а також копію прохання про перенесення гетьманської резиденції в Батурин та список «пакт гадяцких»¹⁰¹. Серед його книг згадана «Хронологія о князяхъ великихъ и царехъ російскихъ». О. Оглоблин вбачав велику заслугу М. Ханенка у тому, що він зробив копії документів та листування П. Орлика, які пізніше були видані О. Бодянським¹⁰².

8 серпня 1745 р. М. Ханенко записав, що передав додому «9 книжокъ русскихъ печатнихъ и манускрипта объ Украинѣ»¹⁰³, імовірно, мова йшла про «Короткий опис Малоросії». Можливо, саме з цього рукопису була зроблена у Петербурзі копія, оскільки, як пише А. Бовгиря, гетьман К. Розумовський, за наказом якого у 1752 р. було укладено дві рукописні книги, що містили текст «Короткого опису Малоросії», «мав у своєму розпорядженні більш ранній рукопис»¹⁰⁴. М. Ханенко, як видно з його записів у щоденнику, підтримував дружні відносини з військовим канцеляристом Григорієм Покасом, укладачем літопису під назвою «Описание о Малой Россіи, о гетманѣхъ ея и о дѣйствіяхъ их...». У щоденнику згадувався і П. Симоновський, перекладач Генеральної військової канцелярії, автор «Короткого опису про козацький малоросійський народ».

Історичні твори були і у бібліотеці П. Апостола. У липні 1725 р. у своєму маєтку в Хомутці він робив виписки (видавець щоденника О. Лазаревський зазначав, що вони при публікації не перекладалися) з книг «Teatro politico ceremoniale», «Ceremoniale Historico Politico», у Петербурзі, куди прибув у жовтні 1725 р., купував книги французькою, італійською мовами, вказуючи їх вартість. У настоятеля Ісакієвського собору отця Кондоїді П. Апостол взяв 17 італійських книг, а ще купив у нього італійською мовою «Історію Фландрії» та «Історію Угорщини», за які заплатив 18 руб.¹⁰⁵ Загалом автор записав, що 19 італійських книг обійшлися йому у 50 руб. Він купував також німецькомовні книги:

¹⁰⁰ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — С. 462.

¹⁰¹ Там же. — С. 457.

¹⁰² Оглоблин О. Назв. праця. — С. 274.

¹⁰³ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — С. 251.

¹⁰⁴ Бовгиря А. Назв. праця. — С. 129.

¹⁰⁵ Дневник П.Д. Апостола. — С. 131.

«Genealogische Tabellen» і «Genealogische Fragen», що свідчить про його зацікавленість генеалогією та історією. П. Апостола належав рукописний історичний збірник (так званий Сорочинський збірник, укладений 1756 р.)¹⁰⁶. У Бреслау автор щоденника замовляв в Корна «французький родословний календар», «Историю церковную автора Флерия» в 36 томах, а також «Реомюрову історію о насѣкомых в 6-ти томах»¹⁰⁷.

Серед зібрання С. Лашкевича також було багато історичної літератури, зокрема, праці Квінта Курція в двох томах, Марка Аврелія, «Древняя история Ролланова в 10 томах, Римская история в 16 томах, Юстинова универсальная история, Ксенофонтowa история о Кире, о Сократе, датская история, шведская история, т. 1–2, история полская, краткій лѣтописецъ російській, житіє Димітрія Ростовского, Синописис». Латиномовних книг було не багато, переважали російські видання середини і другої половини XVIII ст. Серед французьких видань були історичні праці «Unite de l'histoire universelle, Introduction a l'histoire generale et politique, Histoire d'espagne».

М. Ханенко і Я. Маркович записують у свої щоденники спостереження над побутом, звичаями, управлінням народів Північного Кавказу, описують військові операції російської армії, в складі якої перебувало й козацьке військо, на західному узбережжі Каспію та приморських землях Дагестану, де Росія вела завойовницькі війни. Щоденник Я. Марковича цікавий записами про історію горців, калмиків, імперію Моголів, завоювання афганцями Персії, азійські ханства, почутими від торговців чи посланників. Як вважає О. Струкевич, Я. Марковича особливо цікавили «інститути державної влади, порядок легітимації осіб, наділених верховною владою, характер взаємин між провідним станом суспільства і главою держави, між завойовниками та аборигенами»¹⁰⁸. Невипадково серед його книг згадана «Політика Арістотеля», де викладалося вчення про устрій держав-полісів, різні форми правління, громадянство як прерогативу вільних людей. Він записує різні перекази про історію міст, зокрема, про заснування Дербента під час завоювання Персії Олександром Македонським для своїх хворих солдат. У щоденнику є детальний опис міста, будівель, укріплень, садів. Так і дагестанське поселення Кубачі, як він пише, за переказами також було засноване римлянами. Маркевич описує церемонію принесення правителями Дагестану присяги на вірність російській імператриці. Записує також легенди, перекази, звичаї, особливості богослужіння у вірмен та грузин, поховань у індусів тощо¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Бовгира А. Назв. праця — С. 28.

¹⁰⁷ Модзалевський В. З історії книги на Україні. — С. 236.

¹⁰⁸ Струкевич О.К. Генеральний підскарбій Яків Маркович // Укр. іст. журн. — 1997. — № 5. — С. 89.

¹⁰⁹ Детальніше див: Дзюба О.М. Образ «іншого» в українській мемуарній прозі XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1914. — № 1. — С. 90–105.

Я. Маркович зацікавився й історією Китаю. Перебуваючи у Москві в 1729 р., він робить запис у щоденнику про його завоювання маньчжурами, які «тримають китайців у страху і покорі, не дозволяють носити зброю, їздити на конях, лише на ішаках»; описує звичаї китайців, навернення їх єзуїтами і домініканцями до християнства. Ці розповіді він почув від посадських «купчин» та колишнього секретаря Сави Рагузинського, який очолював у 1725–1728 рр. російське посольство у Китаї. Імовірно, під впливом цих розмов він у лютому 1729 р. читає і робить виписки із «бесіди исторической» Й. Будде про місіонерську діяльність у Піднебесній єзуїтів та домініканців, шанування китайцями Конфуція, «яко общего майстра и китайской филозофии изобрѣтателя», на честь якого «во всяком городѣ имѣется капище в память его возведенное близ училищного дому, в такомъ капище обрѣтается табличка з таким надписом золотими лѣтерами, престол албо сѣдалище святѣйшого и високо превосходительнѣйшого прото майстра Конфуцѣя»¹¹⁰. Обряди відбуваються двічі на рік «пѣд час равноденства весняного и осѣнного», закінчуються побажаннями майстра, який здійснює обряд, «щастя, тоєсть здоровья тѣлесного, плодов умноженія, дѣтородѣя, честей і долгого житія»¹¹¹.

В книгозібраннях мемуаристів було чимало історичних книг для читання. У Я. Марковича згаданий «Cornelium Nepotis»*. Він подарував хворому племіннику Івасю книгу Непота, а ще «Norum polonicum, а третью до нѣмецкого языка, якъ би синоніму»¹¹². Корнелій Непот був популярним автором, його праця згадана і у описах книжного зібрання М. Ханенка та С. Лашкевича. Я. Маркович 13 серпня 1729 р. записав, що, прибувши до батьків у Ромни, подарував братам Луці та Івану 4 книги, серед них «Venerabilis Beda»**. Імовірно, брати під наглядом вчителя, якого називали інспектором, оволодівали на той час латиною. А інспекторові подарував «De modo intentati suscripturum». М. Ханенко придбав у 1745 р. у Петербурзі «історію троянскую» за 75 коп.

¹¹⁰ НБУВ. ІР. — Ф. І. — Спр. 66857. — Арк. 10 зв. Ці виписки не публікувалися О. Лазаревським.

¹¹¹ Там само. — Арк. 10.

* Корнелій Непот — римський історик, автор відомого і популярного зібрання у 16 книгах «De viris illustribus» («Про знаменитих людей»), де описані біографії видатних полководців.

¹¹² Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. II. — С. 354.

** Беда Превелейний (близько 673–735) — англійський поет, вчитель, чернець, автор відомої «Церковної історії народу англів», коментарів до Біблії, популярних підручників з латинської граматики, правопису, віршування (Див.: Електронний ресурс: antology.rchgi.spb.ru/Beda_Venerabilis_bio_rus.html).

Природничі спостереження

Маркович і Ханенко цікавилися природничими науками, й цей інтерес вони також могли засвоїти із курсу філософії Феофана Прокоповича. У 1707 р. він вперше в академії прочитав курс математики. Я. Маркович мав книгу «Alexius Pedemontanus»*, яку дав читати С. Столповському, писарю Лубенського полку, хорунжому полковому, діячеві Кодифікаційної комісії, про що записав у щоденнику 27 квітня 1737 р. Він читав і робив виписки із книги Бекона Веруламія¹¹³ «історії натуральної і експериментальної», які стосувалися корисних порад щодо довголіття. Особливий інтерес Маркович проявляв до медицини, купував «диспутації медичні» та іншу медичну літературу. У щоденнику є чимала виписка з медичних праць Антонія Левенгука** про будову і функції в людському організмі шкіри, залоз, кровосистеми, очного яблука, змісту крові. Він записує у щоденник рецепти від різних хвороб, діагнози, котрі ставили медики йому та його рідним. Маючи такий інтерес до медицини, мемуарист організував аптеку в Глухові.

Цікавився Маркович і технічною літературою. Так, у березні 1753 р. згаданому вже О. Шкляревичу він передав книгу «с чертежами машинъ мельничнихъ». Перебуваючи у 1742 р. в Петербурзі, він відвідував Академію наук, де спостерігав за експериментальними дослідженнями академіка, німецького вченого-математика Г.В. Крафта «из стеклами зажигательными», кунст-камеру, бібліотеку, бачив глобус «и другихъ диковинокъ», купував книги. Відвідав також зоопарк. У Москві ходив в Грановиту палату, де бачив «регалії імператорські», при цьому вказує ціну діамантів. Цікавився астрономією, кліматологією, про що свідчать його щоденні записи про погоду, природні катаклізми, незвичні і нехарактерні для тої чи іншої пори року кліматичні умови. У Петербурзі купив, що особливо підкреслив, «книжку о небоземныхъ глобусахъ».

---

* Імовірно, мова йде про італійського фізика, алхіміка XVI ст., відомого під псевдонімом Alessio Piemontese, автора книги «De' secreti del reuerendo donno Alessio Piemontese, prima parte, diuisa in sei libri» (Венеція, 1555 р.), яка багато разів видавалася латинською, німецькою, іспанською, французькою, англійською, а також польською мовами, (Див.: Електронний ресурс: en.wikipedia.org/wiki/Alexius_Pedemontanus).

¹¹³ Френсіс Бекон (1561–1626) — англійський філософ, історик, державний діяч. З його вченням Феофан Прокопович «першим почав знайомити студентів Києво-Могилянської академії» (Див.: Києво-Могилянська академія в іменах... — С. 444).

** Антоні ван Левенгук (1632–1723) — нідерландський вчений, винахідник мікроскопа, з допомогою якого виявив мікроорганізми, член Лондонського королівського товариства, Французької академії. Його праці видавалися латинською мовою (Див.: Електронний ресурс: www.peoples.ru/sciense/naturalist/levenguk/).

З Г.В. Крафтом спілкувався і М. Ханенко. Перебуваючи у Петербурзі у 1732 р., він також відвідував Академію наук, де зустрічався з ним та академічним учнем В. Ададуровим, записав у щоденнику, що вони «забавлялись разными дискурсами о математических и прочихъ сціенціяхъ»¹¹⁴. В. Ададуров пізніше став людиною кола фаворита імператриці Єлизавети Олексія Розумовського й тісно контактував із його земляками. Ханенко під час свого тривалого перебування у Петербурзі неодноразово бував у Академії, записав, що у професора механіки Брункера спостерігав «електричні експерименти». Серед книг Ханенка згадані математичні видання: «Arithmeticae Lambergii», «De logarytmis, tangentibus et secantibus», імовірно, замовлені під впливом зустрічей і розмов із німецьким вченим Крафтом. Він купив «Физику експериментальную» за 60 коп., замовляв і географічні праці, імовірно, не лише для себе. Наприклад, біля назви книг Cellarii* «Geographia antiqua et nova» бачимо число 12; Cluverii** «Introductio in universam geographiam» — також 12; «Cluverii epitome histotiae totius mundi» — 4, біля книги С. Пуфендорфа «Introductio ad histor. Europ.» — 8¹¹⁵. В Москві у 1749 р. граф І. Гендриков, якому було доручено провести обрання гетьмана у 1750 р., подарував йому «атласъ небольшой, в 40 картинахъ состоящий», який Ханенко віддав у оправу. Загалом, за підрахунками С. Білоконя, про книги і газети у щоденнику М. Ханенка є 183 записи, з них в Україні лише 63¹¹⁶, що свідчить про поповнення бібліотеки книгами, купленими переважно у Петербурзі та за кордоном. У щоденнику М. Ханенка, на відміну від П. Апостола і Я. Марковича, немає записів про виписки з прочитаних книг чи газет. Стиль його щоденника подібний до діаріюшів Генеральної канцелярії, автором одного з яких він був.

Обмін книгами

Судячи із щоденників Я. Марковича, М. Ханенка та П. Апостола, в старшинському середовищі було прийнято обмінюватися книгами, дарувати їх, позичати для читання.

Книга представляла не лише інтелектуальну, але й матеріальну цінність, не випадково автори фіксують вартість книги, плату палітурнику.

¹¹⁴ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — С. 63.

* Крістоф Целларій (1638–1707) — німецький вчений, професор історії і красномовства у Гальському університеті (Див.: Електронний ресурс https://en.wikipedia.org/wiki/Christoph_Cellarius).

** Філіп Клувер (1580–1622) — німецький вчений, автор історико-географічних праць (Див.: Електронний ресурс https://en.wikipedia.org/wiki/Philipp_Cluver).

¹¹⁵ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — С. 67.

¹¹⁶ Білокінь С. Книжні інтереси Миколи Ханенка. — С. 119.

Власники відповідно стежили, щоб книга не загубилася. Маркович давав книги «з розпискою». Гетьману Д. Апостолу М. Ханенко дав свою рукописну книгу «разговор генерала Паткуля зь министромъ Герцомъ въ царствіи мертвыхъ», при цьому зазначив, що книга «поручена в диспозицію пана Скоропадского (зятя гетьмана. — *Авт.*), чтобъ не завалилась»¹¹⁷.

Українські мемуаристи рекомендували книги для читання своїм рідним. Я. Маркович записав у щоденнику, що одержав від П. Апостола «книжку русскую о Японіи, которую родителю даль почитать» (мова йде про видання «Описание о Японе, содержащие в себе три части», видане у Петербурзі 1734 р.). Обмінювався він книгами і газетами з П. Апостолом, записує у 1727 р., що одну книгу подарував Лазкевичу, (можливо військовому товаришу Ласкевичу Петру, який брав участь у діяльності Кодифікаційної комісії), а 2 книги С. Столповському. М. Ханенко подарував І. Гамалії польський календар, гетьманському капелану К. Юзефовичу — вісім казань — друкованих і рукописних. В листах до Григорія Полетики він запитує про Біблію. Мова йшла про видання так званої Єлизаветинської Біблії, над підготовкою тексту якої працювали вихідці з України, зокрема, Симон Тодорський.

29 квітня 1753 р. М. Ханенко записав у щоденник, що взяв у архієрея Новгородського монастиря Арсенія «новоисправленную печатную библию для прочитанія». Киріаку Кондратовичу, також вихованцю Києво-Могилянської академії, перекладачу Академії наук і літератору, він відправив 3 книжки латинські, від нього одержав у подарунок його книгу «Amusium». Вихователю небожів Розумовських (Василя Юхимовича Дарагана і Михайла Власійовича Будлянського) Носку дав «німецьку книгу про святого Феодора Стратилата, а отцю Барановському, петропавловському ключарю, повернув книгу, яку брав у нього для читання, — «de monachatu». У префекта Олександро-Невської семінарії взяв другий том видання «Maximae Bibliothecae». Записав у 1746 р., що Г. Полетиці відіслав латинські книжки, та з тих же книг, очевидно, замовлених Полетиною, собі залишив 5, за які заплатив 4 руб. 85 коп. У нього придворний півчий взяв для читання «полскую книгу Гвагини». У вересні 1742 р. Ханенко надіслав дружині миргородського судді Ф. Остроградського Параскеві дві латинські книги: «Августина и о імператорахъ римскихъ»¹¹⁸. Від киево-могилянського префекта Варлаама Лащевського він одержав у подарунок його «Граматику греко-латинскую», передав йому

¹¹⁷ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — С. 97.

¹¹⁸ Там же. — С. 175.

лист від книготорговця з Вроцлава Й. Корна, який постачав книги для Києво-Могилянської академії. Надвірному раднику Іноземної колегії А. Алсуф'єву у 1748 р. подарував книгу «о блаженствахъ, изданія покойного Феофана Прокоповича». Дружині І. Гендрикова, який мав їхати в Україну для обрання гетьмана, подарував книгу «Істинная Політика».

Книги також переписувалися. М. Ханенко взяв в уставщика придворного хору для перепису «Літописець келейний» Дмитрія Ростовського і написав розписку, що поверне книгу після перепису. У Ханенка якусь рукописну книгу взяв у березні 1743 р. протопоп погарський для перепису¹¹⁹. На його замовлення в листопаді 1742 р. писар Гадяцького полку переписував книгу «Разговоровъ въ царствіи мертвыхъ Кароля 12, короля шведского, зъ герцогомъ голштейнъ готторскимъ Фридрихомъ»¹²⁰. М. Ханенко давав переписувати книги Г. Полетиці, через нього також купував інші, про що свідчить запис 2 січня 1748 р. Горчакову він позичив для переписування два казання, одне перекладене з французької мови, друге — на Різдво Христове «съ нравоученіемъ о совѣсти», і «отвѣтъ епископовъ російскихъ на писмо богослововъ сорбонскихъ; переводъ о исповѣди и розговори Марнолфа и Федра о смерти Корнилія Монтія»¹²¹. У квітні 1747 р., перебуваючи у Петербурзі, він записав у щоденник, що «началь переводить Малярдовы* до покойного преосвященного Феофана Прокоповича отвѣты о вѣрѣ нашей и о римской и протестантскихъ религіяхъ»¹²². Брав для читання книги у багатьох земляків і знайомих. Сенатський канцелярист Яків Тимофієв, у якого Ханенко хрестив сина, надіслав йому «Екстрактъ Саваріева Лексикона о комерціи». Ханенка залучали до вчитки перекладів. Синодальний оберсекретар Я. Леванидов прислав йому для вчитки два томи «ново-напечатаного Телемака», а Ханенко послав йому свої переклади Катехізису, Апологію і «Малярда отвѣты какъ приступилъ к нашей церквѣ». Судячи з цього запису, авторитет М. Ханенка як знавця мов був відомий у Синоді.

¹¹⁹ Там же. — С. 490.

¹²⁰ Там же. — С. 180.

¹²¹ Там же. — С. 343.

* Мішель Малярд — француз, який втік від релігійних переслідувань до Англії, а звідти перебрався до Петербурга. Прийняв православ'я, працював при Академії наук перекладачем (Див.: Прокопович Ф. Філософські твори: В трьох томах. — Т. 3. — С. 473).

¹²² Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. — С. 309.

* * *

Отже, інтелектуальні інтереси та духовні запити мемуаристів, як найбільш освічених представників козацької еліти, формувалися на основі освіти, яка мала універсальний характер, властивий ранньомодерному періоду. Мова йде не лише про вихованців Києво-Могилянської академії Я. Марковича та М. Ханенка, але й про ширше коло козацької старшини. Поширення означеного репертуару філософської, богословської, історичної літератури, характерної для читацьких інтересів як авторів щоденників, так і загалом представників козацької еліти, свідчить про значне інтелектуальне життя Гетьманщини. Козацька старшина мала інтерес і знаходила час (навіть у походах) читати книги, володіла латиною, польською, французькою мовами. Свої знання використовувала у службовій діяльності. Особливо відзначився М. Ханенко — як послідовний автономіст, один з упорядників зводу законів «Права, за якими судиться малоросійський народ».

КАРТОГРАФІЯ Й ІКОНОГРАФІЯ

Розділ 29

ВІД «ДИКОГО ПОЛЯ» ДО «КРАЇНИ КОЗАКІВ»: УКРАЇНА НА КАРТАХ XVII–XVIII СТ.

Україна на картах до XVII ст.

До середини XVII ст. бачення українських теренів європейськими картографами було дуже розпливчастим та аморфним. Їхня шана до античної класики століттями визначала наші землі як «Сарматію» чи «Сарматію європейську», населену ще прадавніми племенами, які вже давно залишили історичну арену, або міфічними загадковими істотами. Епізодичне потрапляння на карти Русі та декількох її міст у XIII ст. не започаткувало нової традиції. Помітні зрушення відбуваються лише у другій половині XV–XVI ст., коли потяг до пізнання невідомого, властивий добі Відродження, та поява друкарства спричиняють «картографічну революцію».

Нове опрацювання античної географії (зокрема, друк атласу Птолемея, карти до якого створювалися протягом XIII–XIV ст.) та прагнення її доповнити щодо місцин, які були достеменно невідомими античним класикам, — зокрема, Північної та Східної Європи — активізують працю тогочасних географів та картографів, аби відобразити на карті вже актуальні реалії.

Одним із очевидних складових цієї кропіткої роботи було формування образу «нових» країн та регіонів — таких, як Англія, Польща, Богемія, Австрія, Угорщина, Пруссія, Нідерланди, Скандинавія. Якщо раніше уявлення про «позаримську» Європу обмежувалися відомими ще античним авторам Германією та Сарматією, то тепер номенклатура країн та народів розширювалася.

Ми не будемо докладно зупинятися на початковій стадії картографування українських теренів, адже про це йдеться у такому фундаментальному виданні, як «Україна на стародавніх картах» (частина перша)¹, а загальний виклад цього процесу представлено в узагальнюючій праці Р. Сосси². Нами це ретроспективно зроблено у розвідці «Україна на карті Європи»³. В контексті даного дослідження нас цікавить передовсім той період, коли на картах з'являється назва «Україна», що хронологічно збігається із виникненням козацької держави, а також подальша доля

---

¹ Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV — перша половина XVII ст. — К., 2004.

² Сосса Р. Історія картографування території України: підручник для студентів ВНЗ. — К., 2007.

³ Галушко К. Україна на карті Європи. — К., 2014.

цього топоніму. Обидва явища (поява назви на карті та козацька державність) були взаємопов'язані, адже приводом для зарахування до числа «очевидних країн» на карті, тривалого відтворення образу країни та її назви зазвичай ставали потужні політичні пертурбації. А існування країни / держави на карті (зокрема, цілісності зафарбування та збереження територіального контуру) залежало від її поточної політичної усталеності. В цьому сенсі відображення козацького Гетьманату, а точніше «України — землі козаків», є виразним взірцем.

«Відкриття століття»

Наближення географічних інтересів Європи до наших теренів через «призму» нідерландської, німецької або польської картографії рано чи пізно мало зіткнутися з вкрай цікавим Заходів кордоном Європи з ісламським світом у Причорномор'ї і Подніпров'ї. Експансія Османів в Європі, яка у XVII ст. сягнула свого апогею, становила основну загрозу християнському світу в самому його серці, попри усі його здобутки у Нових Світах. Тому зростання активності запорозького козацтва, його морські і суходольні протитурецькі виправи часів Петра Сагайдачного (а надто Хотинська війна 1621 р.), запеклі битви за Кам'янець та Чигирин 1670-х років, блискуча звитяга під Віднем у 1683 р. зроблять українське Дике Поле одним із постійних стратегічних кордонів Європи. Інформація про ці лицарсько-романтичні події стане вельми поширеною. Саме Дике Поле запровадить в широкий обіг свою другу назву — «Україна», і протягом XVII ст. вона за своїм змістом з «окраїни», «кордону» перетвориться на назву країни. Характеризуючи західні відомості про українців, італійський дослідник А. Кронія пише: «... [Західна] література про війни, переважно анонімна, повна захоплення невтомним у боротьбі народом, який був відкриттям століття»⁴.

Розпочнемо ми про появу «України» на карті з відкидання певної аналогії — «окраїни». Щодо того, наскільки «Україна» є подібною до «окраїни», суперечки точаться давно, але була й географічна локалізація останньої.

«Україна» чи «окраїна»?

«Найновіша карта Руссії» голландського купця та картографа Ісака Масси (1586–1643), видана у 1633 р.⁵, була гравірована майстром з відомої родини — Віллемом Гондієм, який згодом відзначиться гравіюванням

⁴ Цит. за: *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. — К., 1998. — С. 352.

⁵ Інтернет-джерело: <http://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Novissima-Rossiae-Tabula-Isaac-Massa-1638.jpg>

«Генеральної карти України» Гійома Левассера де Боплана і портретом Б. Хмельницького. На карті Масси зустрічається назва «Okraina», яка окреслює розпливчасті терени Дикого Поля на південних межах Московської держави і перебуває доволі далеко на схід від української Сіверщини. Оскільки Маса ґрунтував свою карту на московських джерелах, то йому вдалося віддзеркалити у ній витоки того популярного згодом ідеологічного стереотипу, який пов'язує «Україну» з «окраїною Росії». Щоправда, на мапі Масси ми дійсно бачимо московську «окраїну», але вона не має жодного відношення до подальшої «України». Це — десь в краях верхньої Оки, Дону або ж Рязанщини.

Очевидно, що етимологія назв «україна» та «окраїна» — ідентична, позначаючи порубіжжя. Проте в нашому контексті кар'єра «україни» виявилася вражаючою у порівнянні з російською «окраїною», яка по мірі колонізації степу не набула самостійного значення та чіткої локалізації. Несвідомими промоторами «України» виступили, звісно, запорозькі козаки, які створили на цій «україні» вкрай своєрідну військову спільноту, історична місія та активність якої виплеснули «Україну» зі справжньої окраїни на землі середньої і початкової Русі — на усю Середню Наддніпрянщину. З часів Хмельницького «Русь» та «Україна» стають синонімами. «Русь» — назва цілком історична, «заслужена» і традиційна, вживана у політичній риторичі; Україна ж в лихах важкого протиборства козацтва з Річчю Посполитою, Московією та Османською імперією стає за часів «Руїни» «емоційною вітчизною». Цей процес «накладання назв» добре відбиває вислів гетьмана Петра Дорошенка: «Україна наша Руська».

Російська дослідниця Т. Таїрова-Яковлева, аналізуючи документи посольства до Москви від гетьмана Івана Самойловича у 1685 р., цитує з «історичної довідки» козацьких канцеляристів: «Описание воеводств Киевского, Переясловского и Черниговского, в которых Войско все Запорожское заключаетца... В тех трех воеводствах и Украина вся, и Войско Запорожское заключаетца»⁶. Також в інструкції послам нагадувалося про втрачені землі на захід від Дніпра: «когда сия Малая Росия с Войском Запорожским с посполитым народом принята учинилась в милостивую милостивого пресветлого монарха оного [московського царя. — Авт.] оборону, тогда сия страна малороссийская обреталась в совершенной своей полности, не токмо от полской земли по реку Случь и по город Каменец, а от волоской земли по реку Днестр широта ея протягалась, но и от Литвы в глупь свои широкие имела границы. ...А ныне с великою и неутолимою жалостию нашею мы гетман с войском запорожским и со

⁶ Таїрова-Яковлева Т. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. // Укр. іст. журн. — 2012. — № 4. — С. 71.

всем народом малоросийским то поносити долженствуем, что грех наших ради свои малоросийские страны одне войнами внутренними через присяги преступников, иные неприятелскими нашествием и разными смятенми Господь Бог допустил умаленные быть понеж оная сторона Днепра во отлучении осталась»⁷. Цей опис доволі виразно показує, де знаходилася «Україна наша Руська».

Локалізація «Русі» у XVI–XVII століттях

Однак варто згадати ще одну локалізацію Русі, властиву погляду «із Заходу», особливо тих, хто мандрував чи мешкав у землях Центральної Європи. З часів завоювання володінь колишнього «короля Русі» Данила Галицького (1253) Казимиром III Великим (1349), а надто створення Руського воєводства із центром у Львові (1434) «Русь» мала чітку адміністративну локалізацію у Прикарпатті, у той час як решта колишньої Русі у її найширшому значенні (білоруські, новгородські та московські терени) представляла собою конгломерат різних держав, князівств з різними назвами, і жодне з них не звалося «Руссю», — якщо не рахувати третю, часто призабуту частину назви Великого князівства Литовського, Жемайтського і Руського. Тому присутність цієї назви саме у Прикарпатті на картах, починаючи з XV ст., є цілком закономірною.

Якщо ми звернемося до карти Бернарда Ваповського «Нова карта Польщі та Угорщини» 1540 р.⁸ (на якій відсутні політичні та адміністративні кордони), то там «Руссія» блукає від просто «Руссії» в Галичині до «Руссії Альби [Білої]» біля Московії, — а от починаючи з різних редакцій творчості Вацлава Гродецького⁹, коли вже зображуються адміністративні кордони воєводств, вона логічно стає однопорядковою назвою з такими саме регіональними, як «Волинь» та «Поділля». Хоча з історичної перспективи або ж назв країн «Руссю» були усі ці українські воєводства разом, а вже тим більше Київщина чи згодом — Чернігівщина. Але загалом, якщо брати назву «Русь» у широкому сенсі, то польські, верхньонімецькі та південно-європейські картографи зазвичай писали її у Прикарпатті, а північнонімецькі, нідерландські та англійські — на теренах ближчої до них північної Новгородщини поруч із відповідною «Новгардією».

Після 1569 р., коли українські землі Великого князівства Литовського перейшли під владу Корони Польської, підпольська Русь могла замінитися

⁷ Там само. — С. 72.

⁸ Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах.... — С. 28–29.

⁹ Там само. — С. 46–47, 62–63.

синонімічною назвою «Україна», як це було в одному з універсалів короля Стефана Баторія (1580), цитованому П. Сасом: «старостам, підстаростам, державцям, князю, паном, рицарського стану людям на Україні Руской, Киевской, Волынской, Подляшской, Браславской мешкаючим»¹⁰. Відповідно, тут до «України» відносяться Руське, Волинське, Київське, Підляське, Брацлавське воєводства. Це доволі раннє і змістовно широке використання назви «Україна», і тому ця цитата становить собою передчуття її подальшої кар'єри.

За наявності прикарпатської Русі у Центральній Європі стає зрозумілим, чому з того південного ракурсу дуже довго не сприймалися спроби Московської держави іменуватися «Руссю», та стійке західне вживання слова «московит». Адже очевидна Русь знаходилася у східній частині земель Корони Польської (згодом — Речі Посполитої) з XIV ст., і мешкали там русини (в латинській передачі — *rutheni*, відмінні від *moscovites*). А запізні вправи з «руської» титулатури московських князів та царів* сприймалися як суто політичні амбітні кроки, а не вияв тотожності з населенням теренів сучасних України чи Білорусі. З перспективи ж північної, прибалтійської Європи «Русь» писалося зазвичай на північних володіннях новгородців поблизу Білого моря. На півночі Новгород зі своєю країною «Новгородією», як і Галичина на півдні, був здавна відомим партнером і традиційними вхідинами до далеких невідомих напівазійських країв Східної Європи. Тому з обох, по суті, європейських «бачень» Русі Московське велике князівство, а згодом царство було найвіддаленішим прикордонням Татарії, а з огляду на тривалу політичну підпорядкованість Орді (на відміну від Новгороду або Галицько-Волинських князівств), то й з неясною «цивілізаційною приналежністю». До Русі в «широкому сенсі» його на зображеннях з кінця XVI — початку XVII ст. відносили, але вже на картах, які містили частини Сибіру та Центральної Азії. Прикладом цього можуть бути і зображення Росії в атласі Меркатора (1595, Дуйсбург), і вже згадана карта І. Массі (1638).

«Руссія» на тодішніх картах у своєму «широкому тлумаченні» не мала чітких (очевидних подальшим дослідникам) критеріїв своїх обширів: це не була державна цілісність або якийсь один регіон з такою назвою. Можливо, так показувався увесь православний простір Східної Європи

---

¹⁰ Цит. за: Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець 16 — перша половина 17 ст.). — К., 1998. — С. 100.

* З 1485 р. Іван III Васильович почав титулувати себе «великим князем усієї Русі», а його син Василь III Іванович (1505–1533) — «цар і господин всієї Русі»; у 1547 р. при помазанні на царство Івана IV Грозного з'явилося титулування «цар і великий князь усієї Русі».

та московські набуття за Уралом. Також можливо, що так фіксувався простір колишньої стародавньої Русі із володіннями її строкатих спадкоємців, адже на цих картах просторово охоплювалися і литовські, і польські, і новгородські, і московські володіння, де ця назва вживалася. Тому ми ніяк не можемо тут робити жодних доказових висновків чи узагальнень.

Ранній західний вжиток прикметника «руський / російський» щодо Москви відноситься до праці Д. Флетчера «Про Російську державу». Як зазначає Д. Наливайко, «Флетчер побував англійським послом у Москві, отже йому була відома офіційна назва держави, яку він виніс на титульну сторінку своєї книги, але симптоматично, що в назву він ввів уточнення, важливе для орієнтацій своїх читачів, які знали цю державу та правителя під іншою назвою (“або спосіб правління російського царя, котрого звичайно називають московським царем”))»¹¹. Врешті ж західні європейці фіксували той факт, що «руська» і «московська» мови відрізняються. Так, австрійський посол у Москві Я. Генкель фон Доннесмарк вказував, що мова України — «руська», а польський дипломат Ганс Гритина «дуже добре був ознайомлений з руською і московською мовами»¹².

«Русь» була, сучасною мовою кажучи, «брендовою назвою», і нею не хотіли поступатися. Той же Богдан Хмельницький, згодом окреслюючи свої політичні претензії, називав себе «єдиновласником и самодержавцем Руским» з зазіханнями відповідно «по Львов, Холм і Галич». Тобто для великого гетьмана влада Русі виходить з Києва і охоплює і Русь придніпровську, і Русь прикарпатську, — по суті, етнічний ареал русинів-українців. Проте поєднати тоді обидві частини майбутньої України не вдалося, і це стане одним із чинників того, що за Прикарпаттям ще довго буде триматися назва «Русь», а Наддніпрянина почне далі з різною мірою успіху «покозачуватися» та відповідно «українізуватися».

Україна, «руський народ», козаки

А тепер звернемося до двох сюжетів двох французів про козаків та їхню країну Україну. П'єр Шевальє у своїй «Історії війни козаків проти Польщі з розвідкою про їх походження, релігію і другою розвідкою про перекопських татар» (1663) пише, що «козаки... це були добровольці з окраїн Русі, Волині, Поділля та інших провінцій Польщі». Пов'язує їхню появу він з діяльністю Стефана Баторія: «Король Стефан Баторій, якому Польща завдячує багатьма добрими законами, розуміючи, наскільки ці волоцюги можуть прислужитися йому щодо хорони кордонів Русі,

¹¹ Наливайко Д. Назв. праця. — С. 362.

¹² Там само. — С. 362.

Волині, Поділля, яким завжди загрожували напади татар, створив з козаків військо»^{*}. Суттєвим для нас є зауваження Шевальє, що «козаки — це тільки військо, а не народ, як багато дехто думав». Італієць Г. Пріорато тоді ж писатиме, що «ні походженням, ні укладом життя вони (козаки) ні в чому не відрізняються від русів»¹³.

Щодо України, то француз надає таку географічну інформацію: «Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна. Це вся територія, що простяглася поза Волиню та Поділлям і яка входить до складу Київського та Брацлавського воєводства... Україна є дуже родючою країною, так само як Русь і Поділля». І далі: «Головні ріки — це Дніпро, або Борисфен, Дністер, або Тірас (що тече вздовж кордону Валахії), Десна, Рось, Горинь, Случ, Стир і багато інших менших річок та проток, велика кількість яких свідчить про добру якість ґрунту. Найвидатніші міста та фортеці, які займають козаки, — це Київ, центр воєводства і митрополії грецької церкви, Біла Церква, Корсунь, Костянтинів, Бар, Черкаси, Чигирин, Кодак, Ямпіль над Дністром, Брацлав над Бугом — центр воєводства, Вінниця, Умань, Чернігів, Переяслав, Лубни, Павлоч, Фастів». Коли ж у нього мовиться про «Русь», то йдеться про Прикарпаття та Руське воєводство. Таким чином, «Україна» для Шевальє — це Придніпров'я, яким за булави Хмельницького оволоділо Військо Запорозьке. В іншого француза Отевіля у загальному описі Речі Посполитої Україна є також лише Придніпров'ям, але перераховується в числі «руських провінцій» — разом з Поділлям, Волиню та Галичиною¹⁴.

Десь такою саме залишиться її «вузька локалізація» французами й через тридцять років, після нашої «Руїни», зокрема, в «Мемуарах» Божо, написаних за спостереженнями агента короля Яна Собеського Ф. Деларака (вийшли у 1699 р.). Згідно з ними, ще донедавна Україну «за розміром території й чисельністю населення можна було б назвати великим королівством... Сьогодні ця країна геть зруйнована, війна, немов гангрена, мало-помалу з'їдає все, що зустрічає на своєму шляху, перетворюючи найкращий куточок Європи на пустинні поля, де трава вкриває залишені міста»¹⁵. Але ця сумна цитата, як ми побачимо нижче, аж ніяк не позначила завершення кар'єри «народу — відкриття століття».

---

* Саме козацтво, звісно, з'явилося раніше, але Стефан Баторій позначився розширенням вдвічі складу реєстрового козацтва, започаткованого Сигізмундом II Августом у 1572 р.

¹³ *Наливайко Д.* Назв. праця. — С. 361.

¹⁴ Там само. — С. 359.

¹⁵ Цит. за: *Наливайко Д.* Назв. праця. — С. 353.

Від «Дикого Поля» до «країни з провінціями»

Втім, повернемося до «візуалізації України», здійсненої іншим сином Франції, старшим сучасником Шевальє і одним з його джерел інформації. Вочевидь, етапний для картографії та історіографії України автор — це Гійом Левассер де Боплан (1600–1673). Ця постать добре відома поколінням істориків, які зверталися до його «Опису України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн» (1651). Ми не будемо докладно звертатися до історіографії «бопланіани», оскільки це вже в інших контекстах зроблено вітчизняними дослідниками¹⁶. Цей французький артилерист, військовий інженер і картограф, який добряче побачив світ (брав участь в експедиції до Індійського океану), перебував на польській службі у 1630–1647 рр. У 1630-х роках він будував укріплення у Барі, Бродах, Кременчуці, Новгороді-Сіверському та Кодаку, проводив топографічні вимірювання і креслив карти українських територій. Географи найбільш шанують його здобутки у гідрографії: наприклад, саме він, на сьогоднішній погляд, як слід «загнув» на мапі Дніпро, що перед тим зазвичай зображувався з прямим руслом або з лише одним вигином.

В англійському виданні карта Боплана, перед тим звернута на південь, здобула більш звичну нам північну орієнтацію. Інтерес англійців до Боплана збережеться і надалі, адже переклад «Опису України» виходитиме у них в 1704, 1752 і 1764 рр.¹⁷ З Бопланової подачі тогочасна енциклопедична збірка «Новий театр світу» Буссенгольта (Париж, 1666) зазначатиме: «Україна лежить між Московією і Трансильванією. Київ, головне місто цієї просторої країни, належить до старовинних міст Європи...»¹⁸.

У його описі «Україна» є також збірною назвою придніпровських провінцій Речі Посполитої, у яких саме в часи друку його праці завирувала кривава козацька війна. Для Боплана правий берег Дніпра є «руським», або «українським», а лівий — «московським» (не в сенсі приналежності, а наближеності); вживає він як синоніми «русини, або козаки».

Боплан, по суті, першим помістив «Україну» (принаймні за назвою окремої карти країни) в географію Європи, де вона займала своє місце до кінця XVIII ст., а згодом епізодично виникала до 1917 р., коли розпочнеться новий етап її «картографічної біографії». Наприкінці ж XVIII ст.

¹⁶ *Дашкевич Я.* Українська бопланіана // Гійом Левассер де Боплан. Опис України / Перекл. Я.І. Кравця, З. Борисюк. — К., 1990; *Вавричин М.* Гійом Левассер де Боплан — картограф України // Спеціальний і докладний план України з належними до неї воєводствами, округами і провінціями. — К.–Львів, 2000. — С. 5–13.

¹⁷ *Наливайко Д.* Назв. праця. — С. 378.

¹⁸ Там само. — С. 357.

і Український Гетьманат, і самі запорозькі козаки, і Польща, і Литва, і кримські татари вже втратять актуальність через завоювання, поділ і розчленування імперіями — Російською та Австрійською. Проте за часів Боплана усі ці процеси лише розпочиналися.

Характерним і важливим для нас є змістовна зміна, ще за перших років побутування карти Боплана, пояснення топоніму «Україна». Спочатку вона виступає як друга назва «Диких Полів», але вже за кілька років починає цілком відповідати назві «Опису» Боплана — «Карта України з багатьма її провінціями», оскільки одночасно відбувалося становлення держави Б. Хмельницького та його послідовників в умовах революційної боротьби. Через це «Україна» перетворювалась зі своєрідного прикордонного регіону Речі Посполитої на політонім, межі якого обумовлювалися актуальними кордонами козацької держави. За викладом Боплана, до «України», очевидно, «надійніше» належить західніший, ближчий до Польщі, берег Дніпра (див., зокрема, його «Нову карту королівства Польщі та Великого князівства Литовського» (1652)¹⁹), власне саме Дике Поле, воєводства Брацлавське та Київське (останнє обіймало обидва береги Дніпра), і не зовсім ясно, чи відноситься до неї (за Боплановою версією) Чернігівщина, яка на той час лише тридцять років перебувала у складі польських володінь*. Але вона потрапляє в вихідне Бопланове розташування України «між Трансильванією і Московщиною»

За загальним «охопленням території» (чи «ракурсом») на карті Боплана Україна являє собою буквально східну частину володінь корони Польської в межах Речі Посполитої від певної межі: на схід від «*Russiae Pars*» (Галичини), на південь від Великого князівства Литовського, на північ від турецько-татарських володінь і — до московського кордону. Врешті, десь такі саме кордони держави Хмельницького і фігурують у Зборівській угоді 1649 р. або ж як межі Князівства Руського у Гадяцькому трактаті Івана Виговського 1658 р. Межею між козацькими володіннями та нездобутими козацтвом західними українськими землями стала річка Горинь. Щодо західних меж просторового охоплення (ракурсу) «карти України» (не будемо надто упевнені, що самої «України», як її уявляв Боплан, — вона у нього була «вужчою»), то на першій карті («Загальному плані») вона сягає Львова і Західного Бугу, а от на докладнішій «Спеціальній» — вже Перемишля і Вісли; на першій карті є «Русь», на другій — «Червона Русь».

¹⁹ Фонди Університету Альберта (Канада).

* Чернігово-Сіверщина була здобута Річчю Посполитою за Деулінським перемир'ям з Москвою 1618 р.

Передруковуватимуться карти Боплана, зокрема, обриси українських воєводств або карти Дніпра, до 1720-х років. Його твори також активно використовували та перевидавали його співвітчизники-французи — Ніколя Сансон I (1665, 1678 з Джованні Россі) та П'єр Дюваль (1667), Гійом Сансон та Алесіс Жено (1672), голландці Ян Блау (1667, 1670), Ян Янсон (1686), Фредерік де Віт (1690), німець Якоб Сандрарт (1687) та інші. На карті Ніколя Сансона I та Джованні Россі 1678 р.²⁰ назва «Україна або землі козаків» (*Vcraina o Paese de Cosacchi*) проходить через Верхню Волинь (автентична Волинь) та Нижню Волинь (Наддніпрянина). Остання охоплює обидва боки Дніпра. Розташування напису дозволяє довільно віднести її також до Верхнього та Нижнього Поділля (це припущення дає змогу зробити його пізніша карта Угорщини, де напис «Україна» зачіпає Поділля²¹). Поділу по Дніпру між Польщею та Московією немає.

Цікаве перелицювання Боплана зробив голландець Ян Янсон у 1686 р. Його «Генеральна карта України»²² (зі старим Боплановим картушем) містить чимало пояснювальних написів латиною, зокрема, біля місць козацьких битв — під Лоевим та Любечем: «У цьому місці 31 липня 1649 року Божого біля міста Лоева литовський гетьман Януш Радзивіл переміг 36 000 бунтівних козаків, а їхній [ватажок] Михайло Кричевський загинув»; Берестечком: «Біля Берестечка [...] польський король Ян Казимир побив і змусив до втечі 30 000 татарів та бунтівних козаків року 1651, дня 30 червня».

Картографування України кінця XVII — початку XVIII ст.

Поділ України між Польщею та Московією по Дніпру, можливо, вперше трапляється у голландця Фредеріка де Віта (1690)²³, який поза цим у решті топографічної основи спирався на Ніколя Сансона і Боплана. Проте сама назва «VKRANIA» охоплює Лівобережний Гетьманат та Правобережжя, разом традиційно підписані, як «Волинь нижня». Потім цей поділ аж ніяк не поспішатиме закріплюватися. З'явиться він наступного разу на карті француза Ніколя де Фера (1731), але вже на карті 1737 р.

---

²⁰ Карта коронних польських земель з поділом на головні землі й воєводства... // Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах... — С. 66–67.

²¹ Карта королівства Угорщини та країн, які входили до нього... // Там само. — С. 74–75.

²² Генеральна карта України або Подільське, Київське та Брацлавське воєводства наново накреслені // Там само. — С. 76–77.

²³ Нова карта Речі Посполитої і загальний огляд Польщі, що включає Велику й Малу Польщі, Велике князівство Литовське, Пруське князівство, Курляндію, Русь, Україну, Мазвію, Волинь і Поділля... // Там само. — С. 86–87.

у нього ж зникне²⁴. Зазначать його на дуже схематичній карті шляхів Польщі Йоган Шрайбер (Лейпціг, 1740)²⁵ та у тому ж році голландець Ісаак Тіріон²⁶. В останнього «Україна» вказана лише на Лівобережжі. В іншого голландця Тобіаса Майєра (1750) — навпаки, «Україна» віднесена на Правобережжя, однак у Тіріона — це на карті Московії, а в Майєра — Польщі²⁷. Можливо, це нам пояснить локалізацію топоніму: у кожної країни була своя частина України, і, відповідно, позначалася «своя» частина. Аугзбуржець Габріель Боденер буде, натомість, показувати неподільну територію під узагальнюючим підписом: «Волинь. Україна або козацькі землі» (1740)²⁸.

Так, на карті Польського королівства голландців Герарда та Леонарда Вальків 1710 р. Русь Червона виділена окремим жовтим кольором і, по суті, охоплює всю тодішню етнічну Україну²⁹. Центральна частина Право- і Лівобережжя названа «Україною». Ця карта становить цікавий прецедент виокремлення усєї етнічної України в один контур і колір. Надалі його наслідуватиме у цьому нюрнбержець Йоганн Гоманн (про нього буде докладніше) та аугзбуржець Матеус Зойтер (1731). Закріпиться поділ вже в різних редакціях карт французького королівського картографа Робера де Вогонді від 1750-х років та інших наступних картах. Ми не будемо на них докладно зупинятися, адже єдина суттєва для нас різниця полягає у тому, вказується там «Україна» чи ні. Переважно вказується, обіймаючи або обидва береги Дніпра, або лише правий (на частині карт Польщі). При відносно стабільних локалізаціях України, Червона Русь знову часом стає написом для усього етнічного українського простору від Прикарпаття до підросійського Лівобережжя. У італійця Джованні Ріцці-Дзанноні у паризькому виданні 1772 р. вказується «Україна Польська» та «Україна Московська». Написи на карті — польською, оскільки ця карта була підсумковою обробкою праці польських картографів, спонсорованих меценатом Юзефом Яблоновським у 1740–1762 рр.

Зазначимо, що розфарбування України на картах навпіл в різні державні кольори після Андрусова 1667 р. та Вічного миру 1686 р., дійсно, не надто поспішатиме. І, підозрюємо, не стільки внаслідок професійної «інерції» картографів, скільки в силу постійної зміни політичних та

²⁴ Коронні польські землі... // Там само. — С. 144–145; Карта сучасного світу... // Там само. — С. 146–147.

²⁵ Карта шляхів королівства Польща з усіма його землями // Там само. — С. 152.

²⁶ Нова карта Московії, або Росії... // Там само. — С. 158–159.

²⁷ Географічна карта Польського королівства... // Там само. — С. 176–177.

²⁸ Азоф... // Там само. — С. 154–155.

²⁹ Польське королівство, розподілене на Велике князівство Литовське та більшу частину — Польщу, Пруссію, Білу й Червону Русь, Волинь, Поділля, Україну... // Там само. — С. 112–113.

військових важелів, які не дозволяли зафіксувати якийсь «остаточний стан» території. Тим більше, що така радикальна зміна кордонів вимагала певної реклами та промоції.

Якщо Боплан перебував на польській службі і віддзеркалював на карті як ракурс (просторове охоплення) південну частину східних окраїн Речі Посполитої, то для зафарбування Лівобережжя у московські кольори на західноєвропейських картах необхідна була «московська редакція» карт Східної Європи, яка б дійшла до провідних картографічних видавництв, майстерень і редакцій Заходу: Парижа, Амстердама, Лондона, Нюрнберга, Данцига.

«Картографічна пропаганда» була вагомою річчю в часи, коли безпосередньо «великий світ» мало хто бачив, а от уявлення хотів би мати (хоча й зараз не надто багато змінилося). Тим більше, для повноважних людей, які за тих часів практично займалися «геополітикою». Як пише історик Л. Вулф, «самі карти стали географічним каркасом для впорядкування інших галузей знань, від природничої історії до історії національної... Географія стала невіддільною частиною тогочасної міжнародної політики»³⁰.

Такий політично важливий напрям «картографічної пропаганди» буде цілеспрямовано розвинутим у Росії лише від Петра I. Його масштабні проекти географічного дослідження Росії передбачали створення зусиллями Санкт-Петербурзької імператорської академії наук «Атласу Росії», який би став перевіреним джерелом інформації для Заходу. До цього Московія виглядала на картах як таємнича холодна країна на самому краю Європи та в Азії, її приналежність до європейського або азійського світу була заплутаною (ця ж дилема існувала на італійських та іспанських морських картах-портоланах XIV–XVI ст.³¹). Християнська віра московитів начебто і відносила їх до Європи, але з античної доби відомий кордон Європи по Дону (Танаїсу) ділив Московію з часів завоювання Сибіру принаймні навпіл; дипломат і мандрівник Сигізмунд Герберштейн у середині XVI ст. вважав, що якщо провести лінію від Танаїсу, то Московія опиниться в Азії. Це змушувало згадувати аналогічну ситуацію з «Сарматією європейською» та «Сарматією азійською», оскільки межа Європи становила для європейців певну самодостатньо значущу, символічну річ у визначенні того, що ми б сьогодні назвали «цивілізаційною приналежністю».

³⁰ Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. — К., 2009. — С. 218–219.

³¹ Фоменко И. Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье, конец XIII–XVII в. — М., 2011. — С. 174–176.

Аналогічна думка присутня й на карті, створеній у Литві втікачем з Москви воєводою та окольничим Іваном Ляцьким та художником Антонієм Відом (1542): «Московія, вона ж Біла Руссія, не є частиною Європейської Сарматії. Але належить великій Азії або ж Скіфії...»³². В амстердамському атласі Яна Блау 1665 р. московити зображені на карті Азії серед мініатюр азійських народів³³.

Взявся за цей споконвічний кордон з Азією той самий Петро I під час Азовських походів 1695–1696 рр. Успіх цих війн мав бути прорекламований відповідними «декларативними» картами. Начерк одної виготовили у 1699 р. іноземці на московській службі генерал-майор Менгден та фельдмаршал Брюс, а гравіював її голландець Ян Тессінг. Ця карта була видана російською та латинською мовами, містила улесливий картуш і портрет московського монарха. Цікаво, що на ній чи не уперше Україна позначена як «Мала Руссія» (*Pars Russiae Minoris*), у межах Наддніпрянщини і без тодішнього польсько-російського поділу по Дніпру, на що вказав такий авторитетний автор, як Р. Сосса³⁴. Подібний твір 1701 р. створив й інший голландець Адріан Схонебек. Імовірно, що «Мала Руссія» взагалі як назва на карті походить саме з російської картографічної продукції петровської доби — принаймні, на західноєвропейських картах раніше цей термін не вживали, та й згодом відверто не поспішали.

Втім, одночасно початкова залежність петровської російської картографії від західноєвропейських (передовсім французьких) зразків позначилася на тому, що на межі XVII–XVIII ст. вперше (але вкрай ненадовго — хіба що один раз) на російську карту Європи втрапляє «Україна Козацкая Страна» (саме так)³⁵. Співіснують на цій карті і «Царство Московское или Российское», і «Рюссия Черная» в Галичині та Холмщині. Надалі ж «Україна» вже не з'явиться знову, замінена на офіційно прийнятнішу для держави, що нещодавно почала називатися «Росія», «Малоросію». Існування тут «України» пов'язано з імовірним французьким (але, безперечно, іноземним) оригіналом цієї карти — твором Гійома Сансона (1670-ті роки).

³² Цит. за: *Фоменко И.К.* Итоговая карта Московии 16 века из собрания ГИМ. — М., 2010. — С. 8–9. Докладніше про карти Московії XV–XVI ст. див.: *Рыбаков Б.А.* Русские карты Московии XV — начала XVI века. — М., 1974.

³³ *Geographia quae est Cosmographiae Blaviana...* Amsterdami, Labore et Subtibus Ioannis Blaeu, MDCLXV. Факсимільне видання: *Blaeu Joan.* Atlas Mayor of 1665. — Taschen, 2005.

³⁴ *Сосса Р.* Назв. праця. — С. 89.

³⁵ Європа, прописана Великому Царю Московському Петру Алексеевичу присному приростителю и Славнейшему победителю Азовської крепости // Джерело: Электронное издание: DVD «Карты галантного века. Шедевры картографического искусства из собрания Государственного Исторического Музея». — М., 2011.

Звісно, що термін «Мала Русь», який у XVII–XVIII ст. трансформувався у «Малоросію», нам відомий здавна — з XIV ст. (епізод, пов'язаний з утворенням Галицької митрополії паралельно із перебуванням у Москві київського митрополита). Проте якогось географічного та політико-правового змісту «Малоросія» набула лише в контексті стосунків українських гетьманів та церковних ієрархів з московськими установами після 1654 р. Використовувалася ця назва, як синонім земель Війська Запорозького (Гетьманату) та України-Наддніпрянщини, в офіційному листуванні і була відсутньою у буденному вжитку. Останнє не є випадковим, адже й саме слово «Росія» було урочистим елінізованим (грецьким) синонімом «Русі» (або ж широкого ареалу руського православ'я) і поширювалося, відповідно, в колах церковної ученості. До другої половини XVII ст. воно питома не відносилось до земель Московської держави (про вжиток назв для українських територій варто звернутися до розвідки В. Кравченка³⁶).

Проте згодом, у 1660–1670-х роках, поширюються у джерелах «малоросійські люди», «малоросійські городи», «малоросійські гетьмани». Якогось зневажливого значення (як на уявлення українського національного руху XIX–XX ст.) ця назва тоді, звісно, не мала. Зручною вона була, вочевидь, для московської адміністрації, бо більш звична для них назва українців-козаків «черкаси» виявилася завузькою. Картографічним прикладом термінології також може бути назва «Чертежа украинским и черкаским городам от Москвы до Крыма» (1670–1671?), який служив шляховиком (від міста до міста, з відстанями) для тих, хто рухався найбільш популярним воєнним маршрутом московського війська часів української «Руїни».

Та й назва відповідної адміністративної установи по зносінах з Гетьманщиною (Малоросійський приказ, який діяв у 1662–1722 рр., до утворення Петром I Першої Малоросійської колегії) задавала термінологію. І зрозуміло, що в європейську географію і картографію топонім «Малоросія» потрапляв епізодично, і лише через рімейки російських карт XVIII — початку XIX ст.; закріпиться він там згодом вже у перекладі (саме як «Мала Росія»: *Petite Russie*, *Kleine Russland*, *Little Russia*), а не як транслітерація з російської («*Malorossia*»). І це станеться набагато пізніше, аніж сама «Росія» остаточно заступить «Московію» (то відбулося лише в середині XVIII ст.), — у столітті XIX.

Тому для історика картографії існує суттєва проблема: як перекладати одне й те саме слово у французькій, німецькій та англійській мовах, яке позначає і Русь, і Росію-Московію (в сенсі Російської держави / імперії)?

---

³⁶ Кравченко В. Ім'я для України // Кравченко В. Україна, імперія, Росія: Вибрані статті з модерної історії та історіографії. — К., 2011. — С. 11–44.

Оскільки це залишає забагато простору для довільних тлумачень або ж видавання авторських гіпотез за дійсність, то ми тут (як бачить читач) намагаємось до XVII–XVIII ст. просто подавати транслітерацію (Русія, Руссія), надалі — виходити з номенклатурного контексту карти: якщо на ній існує у якійсь формі «Московія» паралельно із «Руссія», то «Руссію» ми тлумачимо як «Русь», без обов'язкової прив'язки до Московської держави. Якщо ж «Московія» зникає і залишається лише «Руссія» з прив'язкою до Російської імперії, то ми перекладаємо як «Росія» і, відповідно, у нас з'являється «Малоросія», а не «Мала Русь».

Картографічні представлення Великої Північної війни

Втім, повернемося до петровських часів. Потроху воєнно-політичні та картографічні амбіції Петра I зростали, і він запросив для створення бажаного атласу Росії Жозефа-Ніколя Деліля, брата головного географа французької Королівської академії наук Гійома Деліля. Атлас створювався копітко і довго (вийде через двадцять років по смерті Петра — у 1745 р.), проте західні конкуруючі редакції піддавали його правдивість сумнівам. Щоправда, це скоріше диктувалося заздрістю, адже цей атлас (він, можливо, і не був надто точним) був поважним двадцятирічним державним проектом.

У ті ж часи провідними подіями європейського життя стали дві війни: на заході — за Іспанську спадщину (1701–1714) та на сході — Велика Північна (1700–1721). Друга для української історії має трагічне значення, перекресливши спробу Івана Мазепи відновити самостійність Гетьманату. Звісно, що виступ його був вимушеним ризикованим кроком, але це була одна із тих ситуацій історичного вибору, сама ідея якого потім живе набагато довше за учасників події. Війна була, як ми знаємо, «Північною», за панування на Балтиці, але примхлива військова вдача привела війська молодого амбітного шведського короля Карла XII на українські землі. Гетьмана Мазепу це поставило перед важким неочікуваним вибором — зберегти лояльність до не менш амбітного, особисто симпатизуючого гетьманові, але очевидного руїнника українських вольностей Петра I або ж податися з однодумцями у табір шведів, шукаючи можливої зовнішньополітичної альтернативи.

Для європейських картографів Північна війна була одним із вдалих бізнес-проектів. Поважний континентальний конфлікт, який тривав два десятиліття, і за яким було зручно стежити, маючи перед очима театр воєнних дій. Як слушно писав невдовзі, у 1730 р., шведський географ Штраленберг, «хоча більшість мистецтв під час війни занепадає, географія розвивається і удосконалюється». Не знаємо, чи були схильні тодішні

шанувальники політичних новин пересувати прапорці по мапі, позначаючи рухи «фронтів», але карти Прибалтики після 1700 р. почали користуватися значним попитом.

1702 р. амстердамський гравер Даніель де ля Фей (1640–1709) видав «Атлас кишеньковий театру війни в Європі», у якому щодо східного театру застосував варіант карти француза А. Феротея де ля Круа (1640–1715) «Польське королівство з його кордонами», створеної до 1693 р.³⁷ На ній зображено 12 щитів з гербами воєводств та територій, що входили до Речі Посполитої; є серед них і герб України (на щиті — Ukraine, на мапі — Ukraine) зі стоячим галицьким левом, а на самій карті зазначено «Україна або земля козаків». Сам напис проходить уздовж Волині, Київщини і Поділля. Галичина та Берестейщина окреслені як «Чорна Русь», окремо від «України», хоча остання, як ми могли помітити, має, вочевидь, галицьку символіку.

А після 1708 р., коли популярний у Європі Карл XII подався в екзотичні козацькі землі, довелося швиденько знову згадати творчість Гійома Левассера де Боплана і показати зацікавленим політикам та громадянам, якими ресурсами володіє або на які претендує спільник Карла «князь Мазепа» (гетьман з 1707 р. мав титул князя Священної римської імперії), а саме: що то за Україна (і нагадаємо — аж ніяк не Малоросія). А ситуація у тих краях була заплутаною: попри полтавську перемогу, Петро I зіткнувся зі вступом у конфлікт Османської імперії, відбув невдалий Прутський похід та втратив той самий Азов, що перебував на межі Європи та Азії.

Цілоком «буденна» прибалтійська війна перетворилася на низку екзотичних експедицій по кордонах ісламського Сходу. Зацікавлена публіка потребувала карти театру воєнних дій, чим власне і стала «Україна або козацька земля з прилеглими провінціями Валахії, Молдавії і Малої Татарії» (1712)³⁸ нюрнберзького картографа Йоганна Баптиста Гоманна (1664–1724). Гоманн — фундатор німецької школи видання атласів (ця карта була поміщеною саме у його атласі) — намагався стежити за впровадженням на картах актуальних політичних та військових реалій, змін кордонів та міжнародної ситуації³⁹. Людиною він був шанованою і невдовзі, у 1715 р. був призначений Географом Імператора Священної римської імперії⁴⁰.

³⁷ Джерело: *The Mapping of Ukraine. European Cartography and Maps of Early Modern Ukraine, 1550–1799. An exhibition from the archives of the Ukrainian museum and private collections.* Guest Curator Bohdan S. Kordan. — New York, 2008. — P. 66–67.

³⁸ Фонди Університету Альберта.

³⁹ *Багров Л.* История картографии. — М., 2004. — С. 218.

⁴⁰ *The Mapping of Ukraine...* — P. 82.

Через це на покладеній за основу карті Боплана (вона була «першоджерелом» більшості французьких та центральноєвропейських карт українських теренів того часу) винесені на картуш гетьман Мазепа та його прибічники, позначено місце Полтавської битви. Проте для нас, крім цієї актуалізації для західних європейців подій боротьби за Україну, важлива ще констатація на картуші: «Україна — земля [країна] козаків», що знову піднімало цю назву з регіональної на рівень країни-держави. Згадаємо, що для Боплана «самодостатність» України як країни (попри наявність внутрішніх провінцій) була «неостаточною» з огляду на те, що вона як політичний новотвір «відбувалася» саме при ньому. Вона «виникає», вона є лише Наддніпряниною, по суті, без західної прикарпатської Русі, і те, що вона «країна», ще не робить її «державою», окремою від Польщі.

Але у Й.Б. Гоманна ми вже бачимо через півсотні літ після Боплана, що внаслідок тривалої боротьби козацьких гетьманів поміж Варшавою та Москвою, попри поділи по Дніпру між двома зовнішніми потугами, Україна тут «виводилася» на карті зі звичних «польських» кольорів, але при тому й не зафарбовувалася у «московські». Ми бачимо на карті Гоманна «Україну», яка серед карт тієї доби максимально наближена до своїх етнічних меж — від Слобожанщини до Перемишля. Чому «образ України» Боплана був Гоманном розширений (зокрема, на захід до Карпат) — важко сказати, адже він, вочевидь, не мав карт українських етнічних земель, які з'являться лише у XIX ст. Втім, вже самому Бопланові уявлялася доречність і логічність спірання «українського простору», наприклад, на Чорне море — адже унаочнити сенс, динаміку життя Дикого Поля і Запорожжя без включення у карту України татарських теренів неможливо. Тому він до другої редакції своєї «карти України» включить і Крим. Неможливо створювати карту Європи без прилеглих морів, а конкретної держави — не показуючи, з ким вона межує; образ території мусить бути достатньо інформативним, цілісним і логічним.

Загалом Гоманн явно намагався показати саме широкий «театр воєнних дій», адже у нього, по суті, — це карта південно-східної Європи і Причорномор'я; крім України, показані не лише згадані на картуші Молдавія, Валахія і Мала Татарія (Кримські володіння), але й Трансильванія, Болгарія, Стамбул, чорноморське узбережжя Кавказу, а з боку Московії — Смоленщина, Рязанщина та відповідна частина Дикого Поля. Зрозуміло, що стратегічні витівки Карла та Петра могли занести «фронт» вже не зовсім «Північної» війни у ще дальші незвідані землі. Але інтерес становить саме побачити Гоманнову Україну на такому широкому тлі.

Оскільки на карті адміністративні утворення виділені кольором, цікавим видається один колір на усю Україну — від «Покуття» до

«татарського шляху на Москву», попри існуючі польські воєводства на захід від Дніпра і польсько-московський кордон по Дніпру. Навряд Гоманна вразило те, що Мазепа у 1704–1706 рр. накинув своє гетьманування на обидва береги Дніпра і дійшов військом до Замостя, бо ж усе одно, — до Перемишля влада його булави де-юре, вочевидь, не поширювалася. Польща на цій карті явно просто ігнорується. А звична відмінність України-Наддніпряни від Русі-Прикарпаття долається в простий спосіб: написи «Червона Русь» та «Україна» проведені паралельно через увесь жовтий «український простір». Синонімічність Русі та України, вочевидь, кидалася в очі. Щоправда, в останньому «компромісі» Гоманн не є єдиним винахідником: у 1714 р. на карті в атласі лейденського видавця Пітера ван дер Аа (1659–1733), яка є іншою версією Боплана, на картуші зазначено: «Україна, земля Червоної Русі». Згадаємо, що на карті голландців Герарда та Леонарда Вальків це суцільне зафарбування у той самий жовтий колір відбудеться трохи раніше — у 1710 р. Але разом це виглядає як певний спалах уявлень про український «суверенітет» за тих військових обставин.

Після цього карта Гоманна неодноразово перевидавалася його підприємством та іншими (зокрема, нюрнбержцем Крістофом Вайгелем у 1719 р.); останній спалах інтересу до неї припадає на часи російсько-турецького конфлікту 1730-х років.

Але Гоманнове бачення південного театру Північної війни не було єдиним. У той же час, малюючи «під війну» Східну Європу, англійський майстер-картограф Герман Моль (пом. у 1732) у 1708 р. надрукував у Лондоні «Карту Московії, Польщі, Малої Татарії та Чорного моря», вочевидь, виходячи (судячи з назви) з критеріїв «офіційних» державних утворень. У 1712 р. він зробив аналогічну карту для провідного полководця «паралельної» війни за Іспанську спадщину герцога Мальборо. Потім саме її, на думку історика Л. Вулфа, прозово описав Вольтер у своїй «Історії Карла XII» (1731)⁴¹. Україна на ній явно не займала ключову позицію і, хоч і обіймає обидва береги Дніпра, окреслена як московське володіння. За тих часів Московська держава була об'єктивним союзником Англії, і ця лояльність позначалася на «політичних картах».

Визначний французький картограф Гійом Деліль (1675–1726), старший брат Жозефа-Ніколя, котрий перебував на російській службі, у 1706 р. видає зручну для використання зацікавленими читачами «Карту Московії». На ній напис «Україна — земля козаків» проходить через Гетьманщину та Слобожанщину, і є окремий напис «Козаки запорозькі». Саме на «обсервації» Гійома Деліля посилаються амстердамські географи, вочевидь,

⁴¹ Вулф Л. Назв. праця.

французького походження, видавці карти «Театр війни, що показує Малу Татарію, Крим та Чорне море»⁴² Жан Ковен і Корнель Морт'є. У фондому описі карти в бібліотеці університету Альберта (Канада) вона не має чіткого датування, але, з огляду на її ракурс (Південна Україна, Північне Причорномор'я та Крим), виділені найбільш вагомими стратегічними пунктами часів Азовських походів та Північної війни (Азов, Полтава, Бендери), вона, вочевидь, створена «під південний театр Північної війни». Цікавим для нас є показане розташування Запорозької Січі вже у пониззі Дніпра, водночас залишена попередня Січ на річці Чортомлик.

Україна на європейських картах після Північної війни й до кінця XVIII ст.

Цікавим також є означення України на карті «Королівства Польського» французького картографа Жана-Батиста Нулена (1742)⁴³. Оскільки публікації цієї карти немає у найфундаментальнішому виданні «Україна на стародавніх картах», то, можливо, вона уперше вводиться у вітчизняний науковий обіг. На ній ми бачимо три Русі. Одна — «Русь польська або червона» (сучасна Україна), друга — південно-східна Білорусь (решта Білорусі — «Литва»), третя — «Московія або Велика Русь». «Україна» на карті — це Поділля і Наддніпрянщина. Фігурує також прикметник «Мала» (Petite), але незрозуміло, до чого він відноситься, адже «Мала Польща» вже показана у районі Кракова та Любліна, імовірно — це Мала Русь. Розлогий поземельний коментар до карти пояснює вжиті назви:

«Русь Польська, яка також має назву Мала Русь, поділяється на Русь Литовську і Русь Червону. Далі ми говоримо (уточнюємо), що Русь Литовська належить державі Литовській.

Русь Червона є частиною держави Польської і поділяється на Русь окрему (Russie particuliere) та Україну (Ukraine).

Русь Окрема — це воєводства (palatinates) Хелма, Белза і Русі.

Україна — це землі козаків, що охоплюють провінції Волинь і Поділля або козаків польських, козаків московських і козаків турецьких*.

Провінція Волинь, яка поділяється на Верхню та Нижню Волинь, містить воєводства Луцьке і Київське; з додачею великої частини, що належить московитам.

---

⁴² Theatre de la Guerre dans la Petite Tartarie, la Crimée, la Mer Noire. Jean Covens et Corneille Mortier, Amsterdam // Фонди університету Альберта. 1710–1720-ті роки.

⁴³ Le Royaume de Pologne comprenant les Etats de Pologne et le Lithuanie, divisez en Provinces et Subdivisez en Palatinats... Augmenté et Reveu par le Sr. de Tillemont. Paris, 1742 // Фонди університету Альберта.

* Тут мається на увазі різна політична підпорядкованість українських козаків.

Провінція Поділля, яка поділяється на Верхнє та Нижнє Поділля, містить воєводства Кам'янецьке і Брацлавське; з додачею великої частини Кам'янця у турків з 1672»⁴⁴.

Цікаве російське бачення часів закінчення Північної війни представляє «Карта Великої Російської держави з частиною прикордонних християнських і мусульманських» (СПб. (?), кін. 1720-х рр.)⁴⁵. Для географії Росії ця карта важлива тим, що у ній показані результати праці петровських геодезистів по картографуванню центральних губерній Росії. Для нас же показовим є опертя на застарілі дані французької картографії та суцільні анахронізми: повна зневага до актуальних політичних кордонів, зокрема, західний кордон Московської держави поданий ще на часи Івана Грозного; існують кордони російських князівств XV ст.; російські володіння в Україні, здобуті Москвою у XVII ст., показані вкрай довільно і відверто «із запасом», прихопивши значну частину ще підпольських Правобережжя і Поділля. В якомусь сенсі ці контури виразно нагадують правобережні козацькі володіння часів Хмельницького, до того ж підписані, як «Київське», «Малоросійське» і «Чернігівське». Однак невідомо, про що йдеться, оскільки на цій території тоді адміністративно існувала лише Київська губернія (з 1708), і лише згодом з її частин Белгородської, Орловської і Севської була утворена Белгородська губернія (з 1728). В самій Київській стандартне губернське управління було запроваджене лише у 1775 р. На момент створення цієї карти Гетьманщина-Малоросія (і Київщина, і Чернігівщина) управлялася Першою Малоросійською колегією.

Ця карта добре ілюструє думку російського історика картографії В. Баталова, що «Петро I повністю відкинув (російську) картографічну спадщину і розпочав зйомки країни з нуля. Реформа в царині картографії виявилася настільки різкою, що серед дослідників XIX ст. прижилася думка про те, що Росія взагалі не мала власної картографії до Петра I, а наші старовинні карти представляють собою не більш, ніж варварські копії західноєвропейських. Ціна модернізації виявилася високою: разом із застарілою методикою була втрачена важлива географічна інформація»⁴⁶. Тому підсумкова праця петровських географів з Санкт-Петербурзької академії наук («Атлас Російської імперії» 1745 р.) наразилася на критику не лише західних колег, а й впливових російських авторів, зокрема, В. Татищева.

⁴⁴ Le Royaume de Pologne comprenant les Etats de Pologne et le Lithuanie, divisez en Provinces et Subdivisez en Palatinats... Augmente et Reveu par le Sr. de Tillemont. Paris, 1742 // Фонди університету Альберта.

⁴⁵ Джерело: Электронное издание: DVD «Карты галантного века...».

⁴⁶ Там же.

Прикметно, що як і Бопланове чи Гоманнове «бачення», довге життя мали карти їхнього сучасника британця Германа Моля. Дуже схожою на згадану карту Моля буде відповідна частина карти Європи в набагато пізнішому (на 90 років) англійському «Загальному атласі» (Лондон, 1797).

Політична «гнучкість» Г. Моля у називанні територій і держав кумедно виявляється у розкішному «Новому і повному атласі» (Лондон, 1719)⁴⁷, де майже кожна карта присвячена якомусь поважному можновладцеві — від англійської королеви Анни і герцога Мальборо до російського царя Петра I. Звичайна карта називається традиційно: «Московія в Європі». На ній «Russia», як було звичним для північноєвропейської картографії, розташована біля Білого моря. А от у тому ж виданні на карті Московії, присвяченій «Петру Олексійовичу», назва країни змінюється: «Росія або Московія». І з'являється на теренах Гетьманщини не менш цікавий напис, який наводить на меланхолічні роздуми: «Землі старої України (Ukraine)», або ж «Колишні землі козаків» — дивлячись як читати... Сама Україна охоплює не лише Лівобережну Гетьманщину, але й смугу Правобережжя від Києва до Чорного лісу і дніпровських порогів, про які окремо вказується, та Січі (Чортотлицької, якої вже 10 років не існувало).

Також ми бачимо Україну на «Тріумфальній карті Європи»⁴⁸ ще одного британця Джона Гарріса 1707 р., виданої від імені Королівського товариства з присвятою славетним перемогам над французами та схемами битв. Україна на ній наявна у Наддніпрянщині, поруч із Волинню та Поділлям. В Галичині є Червона Русь. Є також «Росія, або Московія в Європі». Згадується Україна і на англійській карті 1760-х років «Росія або Московія в Європі» у вигляді «Укр. козаків» (таке скорочення на мапі), які фігурують у київському регіоні, котрий територіально збігається з Гетьманщиною. Є на ній і Батурин, тоді ще гетьманська столиця К. Розумовського, але як адміністративний центр виділено саме Київ. На межі Запорозжя ця карта уривається. Потім побачимо територію України, але не саму назву, й у згаданому лондонському «Загальному атласі» д'Анвіля і Роберта 1797 р. на карті Російської імперії (зробленої на основі карт, опублікованих Санкт-Петербурзькою академією наук) та на карті розчленованої Польщі. Є козаки «zarogiski». «Московія» вже не згадується, є лише «Росія».

«Славна (саме так! — *Авт.*) земля Україна» зображена в «Новому атласі» 1735 р. Метью Суттера (Матеаса Зойтера, 1678–1756)⁴⁹, що працював тоді в Аугсбурзі, і перевидана ця карта була там саме у 1777 р.

⁴⁷ *Moll Herman*. A catalogue of a new and compleat atlas, or set of twenty two sheet maps. London, 1719 // Фонди університету Альберта.

⁴⁸ Фонди університету Альберта.

⁴⁹ Там само.

його учнем Тобіасом Лоттером. Суттер практикує розтягування «Червоної Русі» від Карпат до Слобожанщини поруч з «Україною». «Козаки» у нього — від Волині до Лівобережжя уздовж кордону. У Лоттера «Україна» — це Брацлавщина та Київщина. На іншій карті Лоттера «Театр воєнних дій, що показує перемоги росіян у новому й точному зображенні турецьких і татарських провінцій», відтворюється карта Жозефа-Ніколя Деліля (1688–1768), який, пам'ятаємо, перебував на російській службі і створював «Атлас Росії». Присвячена вона була російсько-турецькому конфлікту 1735–1739 рр., а межі України на ній аналогічні попередній карті.

Якщо Україну вже з початку XVIII ст. намагалися прибрати з російських карт, то невдовзі життєво важливу вагомість «картографічної пропаганди» найнаочніше відчули на собі поляки. Спочатку це був приватний інтерес останнього короля Речі Посполитої Станіслава-Августа II Понятовського (правив у 1764–1795 рр.), який був великим симпатиком картографії. Але саме на його правління припадають поділи Речі Посполитої (1772, 1793, 1795), відколи сам факт наявності на мапі назви «Польща» ставав вагомим політичним кроком. Станіслав, так само як і Петро I, наймав французьких фахівців, і іронією доби стало те, що «якщо в Росії французькі картографи постійно мусили наздоганяти російську політичну експансію, то у Польщі вони зберігали образ Польщі попри її зникання як політичної одиниці»⁵⁰. Те, що на троні Петра I вже перебувала Катерина II, і на російській географічній службі були вже інші французи та нові німці, нічого не змінювало. Інерція російського великодержавія була у XVIII ст. нестримною, а інтерес до картографічної фіксації здобутків у цариці-просвітниці був не меншим, аніж у фундатора імперії. Вони дійсно були просвіченими володарями.

Як вказує російський дослідник історії картографії В. Баталов, «у 18 ст. співіснували три уявлення про те, що таке географія (термін картографія у той час був відсутній, і питання складання та використання карт розглядалися у межах географії). Умовно їх можна назвати «адміністративним», «історичним» та «математичним». Адміністративний підхід, або уявлення про те, що географія — наука царських осіб та міністрів, що дає можливість планувати пересування військ та різного роду адміністративні заходи, поділяли з Петром I такі його соратники, як, наприклад, шеф підготовки атласу Росії І.К. Кіріллов. Люди, більш схильні до релігії та гуманітарного складу мислення, вважали найголовнішою функцією карт пояснення текстів Святого Письма або праць істориків; почасти такої точки зору тримався й В. Татіщев. На останок, деякі укладачі карт,

⁵⁰ Вулф Л. Назв. праця. — С. 221.

зокрема Ж.-Н. Деліль, найбільшого значення надавали математичній та астрономічній їх основі. В Росії вирішальну перевагу здобула точка зору адміністраторів, починаючи від Петра І. ... Часто карти застосовувались з метою пропаганди, демонструючи успіхи монарха у сприянні мистецтвам і наукам, розширенні кордонів»⁵¹.

Ілюстрацією до вищесказаного є «Генеральна карта Російської імперії»⁵² з «Атласу Російського», який складається з 19 спеціальних карт, що представляють «Всеросійську імперію з прикордонними землями, створеного за правилами географічними та новітніми обсерваціями, з доданою при тому Генеральною картою великої сеї імперії, зусиллями та трудами Імператорської академії наук» (1745). Попри те, що цей перший російський офіційний атлас ніколи не перевидавався (робилися потім окремі додруковування), він буде «чинним» до наступних, аналогічних за «статусом» атласів 1792 та 1876 рр. Частина України тут показані, як Київська та Белгородська губернії. Етнографічні та історичні назви (зокрема, «Україна» чи «Малоросія») в наших краях відсутні.

До середини XVIII ст., після розв'язання «українського питання» Полтавою, здавалося, що карти України, засновані на Боплані, підзабулися і вийшли з поточного обігу картографічних служб і редакцій. Наші краї знову опинилися на маргінесі уваги і на 1770-ті роки начебто втратили свої географічні подробиці. Україну в якомусь сенсі можна було відкривати наново. 1769 р. британець Джозеф Маршал напише: «Ця країна лежить так далеко від маршрутів усіх мандрівників, що ледве раз на сторіччя з'являється той, хто занотовує свої спостереження, щоб ознайомити з ними світ»⁵³. Зізнаємося, що, по-перше, він, звісно, перебільшив, бо для нього і далека від Англії Польща була лише картографічною реальністю. Потім зауважимо, що французькі картографи ще тримали в голові звичайні здобутки Боплана, але політичні назви різних українських теренів для них усе ж безладно змішались до купи. Або ж на одному полі перетнулися бачення французів, що працювали на росіян, і французів, що працювали на польських емігрантів у Франції. Ілюстрацією до французького «пропольського бачення» є карта «Королівства Польського, поділеного на окремі частини між Росією, Австрією та Пруссією у 1772, 1793 та 1795 рр.» з навчального атласу Робера де Вогонді (Париж, 1797)⁵⁴.

⁵¹ Джерело: Електронне издание: DVD «Карты галантного века...»

⁵² Електронне джерело: [http://commons.wikimedia.org/wiki/File: Russian_Empire_1745_General_Map_%28HQ%29.jpg?uselang=ru](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Russian_Empire_1745_General_Map_%28HQ%29.jpg?uselang=ru)

⁵³ Вулф Л. Назв. праця.

⁵⁴ Le Royaume de Pologne, divise selon les Partages faits en 1772, 1793 et 1795, entre la Russie, la Prusse et l'Autriche / Par le Sr. Robert de Vaugondy Geographe. — Paris, 1797.

Україна займає територію від Дністра до Дніпра, не заходячи на «російський» бік останнього. Це було властивим для польської картографічної традиції, де «Україна» перебувала на правому березі Дніпра, а «Малоросія» — на лівому.

Відкриваючи нас «наново», Маршал напише: «Багато хто у нас гадає, що коноплі та льон, що надходять до нас із місць настільки північних, як Петербург, ростуть серед вічних снігів і морозів; хоча ми ввозимо їх із шістдесятої широти, ростуть вони в Україні, що лежить між сорок сьомою і п'ятдесят другою широтою й має клімат не менш м'який і приємний, ніж будь-який в Європі: це широта півдня Франції». Наскільки картографія могла бентежити людину XVIII ст., свідчить знову ж цей британець. Втручання Росії у польські справи під час Барської конфедерації (1769) вносило протиріччя між тим, що написано на мапі, та тим, що несли у своїх відомостях газети. «Провінція, що колись була польською, і на всіх картах позначена як частина Польщі», стала де-факто російською. Як це розуміти? Вірити карті, що це — Польща, чи вірити новинам, — що це вже Росія? «Величезні зміни відбуваються у цих віддалених частинах світу, залишаючись при цьому абсолютно невідомими»⁵⁵.

Втім, усе ж не будемо вже так швидко ховати карту України упертого Гійома Левассера. Вона потрапила ще в паризький «Універсальний атлас» батька і сина Роберів де Вогонді (1757). Однак тут ми можемо простежити, можливо, й упертий «польський слід». Адже Робер-син був вихованцем і співробітником Нансійської академії, яку утримував колишній польський король, прихильник Просвітництва (та й, згадаємо, в свій час — кореспондент Івана Мазепи) Станіслав Лещинський (правив у 1704–1709, 1733–1734 рр.), у побутування своє герцогом Лотаринзьким (1738–1766). То ж картографічні сюжети, пов'язані з Річчю Посполитою, мали певні пріоритети. Адже «Україна» була картографічним нюансом до карт саме Польщі.

Якщо ж ми візьмемо ширші обрії чи більшу перспективу — наприклад, карту Європи, то у Вогонді ми побачимо лише кордон Польщі і Європейської Росії по Дніпру. Тому під кінець XVIII ст., за умов «скорочення» і зникнення самої Польщі, «український сюжет» впав на рівень нижче неї в рейтингу імовірних політико-картографічних проблем. Польща стала «колишньою державою», але залишилася «країною»; Україна ж в силу набагато меншої або ж цілком відсутньої політичної актуальності себе як назва на карті почала відверто втрачати, згадуючись усе рідше.

---

⁵⁵ Цит. за: Вулф Л. Назв. праця.

Україна та «польський прецедент»

Від доброї волі картографів та, певніше, тих установ, на які вони працювали, залежало: залишати на мапі Польщу (зі звичною для неї Україною на Правобережжі) після її остаточного поділу 1795 р., чи ні. Адже якщо брати вже звичну з середини XVI ст. наявність на мапі державних та адміністративних кордонів, існувало очевидне право вибору: позначати лише держави (тоді вже не існує ані Польщі, ані тим більше України як адміністративних одиниць), або ж звертати увагу ще на «країни» та «народи». Щодо останніх, то у післясередньовічний час «народи» залишилися поза Європою, оскільки варварський бездержавний світ стрімко віддалявся на периферію — Новий світ, Африку, віддалену Азію, Океанію. «Народи» ототожнювалися з варварськими бездержавними племенами, яких тут вже не лишилося. Європа була континентом державних націй. У Європі, аби втрапити на карту в якості «не держави», треба було становити собою певну ексклюзивну спільноту — як-от українські козаки, які доволі довго саме як «козаки» протрималися на картах Східної Європи у XVIII ст. Проте, оскільки етнографічні карти принесє з собою лише середина «націоналізованого» XIX ст., то «полякам без Польщі» легітимне місце знайти було важко. «Поляки» на карти не потраплять до появи етнографічних, а от сама Польща на західноєвропейських картах уперто залишиться: як окремий об'єкт, хоч і де-юре неактуальний. Треба було в якийсь спосіб тулити на карту Польщу як країну, а не державу. За виключенням, звісно, карт тих, хто її поділив, — Росії, Австрії та Пруссії. Там вона була відсутньою.

Вагомість такої суперечності ще не дуже кидалася в очі людям межі XVIII–XIX ст.; вони вбачали у цьому скоріше актуальну політичну суперечку анти- та пропольських великих держав, хоча вона несла в собі звістку про майбутній переділ континенту між «народами в країнах», «народами без держав», котрі не збігалися з «державами» та «імперіями». Однак дійсно масштабно вплигло це питання на порядок денний європейської великої політики лише під час Першої світової війни, коли почнуть прагнути перебудувати політичну географію Європи на основі етнографічних карт.

За таємною угодою 1797 р. держави-учасниці третього поділу встановили, що сама назва Польщі мусить «зникнути раз і назавжди». Щось у цьому формулюванні нагадує славнозвісне вже небіжчиці Катерини II: «Аби саме ім'я гетьманів було забутим». Доречною у широкому контексті тут буде цитата російського історика картографії В. Булатова: «Якби Петро I міг побачити, в якому стані перебувала російська картографія наприкінці царювання Катерини II, він сказав би, що досягнуто саме те,

до чого він прагнув у даній сфері»⁵⁶. Це можна віднести і до картографії, і до стану та впливів Російської імперії.

Те, що Польща, словами американця Томаса Джеферсона, стала «країною, стертою з карти світу через розбрат її громадян», породило очевидний прецедент: чи достатньо «стерти з мапи» для того, щоб саме «питання» було знятим? І чи є присутність на мапі необхідною ознакою існування?

Потрапивши у «птолемееві» видання XV ст. як «країна», або «державна» (ця розбіжність тоді не дуже цікавила когось), Польщі просто так зникнути з мапи через 350 років «існування» було якось важко. І вона залишилася блукати під машкарою імперських кордонів, для яких її не існувало. З Україною, попри її меншу тривалість на політичних мапах та менш помітну державність неясного суверенітету (ледве років 60 — від повстання Хмельницького до виступу Мазепи), відбулося аналогічне: вона також на мапах таки траплялася.

Фрагмент карикатури англійського друкаря і картографа Роберта Сесра «Королівський пиріг» (1772), присвяченої першому поділу Речі Посполитої

⁵⁶ Булатов В.Э. Описание экспонатов выставки «Искусства ради и науки...». Государственный Исторический Музей, Москва, 11.07–31.08.2011 // Электронное издание: DVD «Карты галантного века...».

І важко визначити, чому і кому саме ми мусимо завдячувати. У середині та другій половині XVIII ст. не існувало зовнішнього симпатика чи промотора «українського питання», аби чинити такі «картографічні диверсії». Або ж це «роздвоєння» між Польщею і Росією по Дніпру того, що вважалося певною цілісністю, дотримувало певну інтригу (хоча кордон по великій річці був для окреслення вкрай зручним)? Або ж тривалі російсько-турецькі війни за Північне Причорномор'я зберігали увагу до звичної для цих країв місії козацтва, екзотичність якого заплутувала його державну приналежність (і котра дійсно неодноразово змінювалася)? Чи будемо ми кпинити на «професійну інерцію» та консерватизм картографів у душі: ще трохи почекаємо, аби зайве не перемацьовувати?

Ось, наприклад, венеціанська «Карта Європи» 1781 р., створена вже згаданим Ріцці-Дзанноні, показує Червону Русь, Волинь та Поділля як польські воєводства, хоча на той момент Галичина вже 9 років належала Австрії. Або ж британська карта 1809 р., яка називається «Росія в Європі з межами розчленування Польщі 1773, 1793 та 1795». Західні межі Російської імперії ще не уявлялися «остаточними» — наполеонівське втручання в «польське питання» знову його актуалізувало. Англійський згаданий «Загальний атлас» 1797 р. (у ньому є ще Україна, на відміну від близького в часі «Загального атласу» Джона Кері 1808 р.), нічого сумняшеся, показував карту Польщі, поділену між трьома сусідами, як окрему країну і окрему карту. Так само й заокеанський балтиморський «Загальний атлас» Лукаса Філдінга 1823 р.⁵⁷

* * *

Отже, підсумовуючи мандрівку козацької України картами XVII–XVIII ст., можемо говорити про те, що після впровадження її назви в європейську топоніміку Бопланом, вона на тривалий строк закріплюється у свідомості західних європейців як «країна козаків». Козаки вважалися переважно своєрідною частиною «руського народу».

Можна було найчастіше зустріти вужчу локалізацію України — у Наддніпрянщині та на Поділлі, або ширшу — коли так підписувалися усі руські воєводства Корони Польської (але із паралельною назвою «Червона Русь»). Протягом Хмельниччини, «Руїни», численних антитурецьких кампаній, подій Північної війни Україна стала звичним географічним об'єктом на карті Європи, попри те, що їй не вдалося усталити свій суверенітет, і вона була врешті розділеною по Дніпру між Польщею та

---

⁵⁷ *Lucas Fielding*. A general atlas containing distinct maps of all the known countries in the world. — Baltimor, 1823 // Фонди університету Альберта.

Росією. Проте цей поділ із великим запізненням закріпиться на західних картах лише у 1750-х роках. Іноді Україну позначали з 1710-х років окремим кольором і контуром у фактично етнічних межах українства, уникаючи російських або польських кольорів.

До початку XVIII ст. відчувалося доволі чітке розрізнення України (Червоної Русі) та Московії, однак після Полтави, із розгортанням зовнішньої експансії Санкт-Петербурга на захід та південь, значення Гетьманату у європейській політиці сходить нанівець. Інтерес до України час від часу пробуджується у ході російсько-турецьких війн, але розвиток російської картографічної індустрії та промоція в західній літературі офіційної назви Росії впроваджують, в свою чергу, лише на початку XIX ст. в картографічний обіг топонім «Малоросія» (щодо підросійського Лівобережжя), а польсько-французька традиція лишатиме Україну лише на «колишньо-польському» Правобережжі. Це, врешті, констатуватиме остаточне входження України до Російської держави, котра протягом XVIII ст. перестає на Заході називатися Московією. За умов однакового означення в провідних європейських мовах «Русі» та «Росії», це надалі складатиме проблему для термінологічного позиціонування наддніпрянсько-прикарпатського (українського, малоросійського, південно-руського) національного руху, який врешті схилиться до загальної назви «Україна» та «українці», попри безперечні підстави називання себе як «автентична Русь» та «русини».

Із поділами Речі Посполитої між Росією, Австрією та Пруссією і постановом — як найголовнішого у Східній Європі — «польського питання» якісь українські сюжети у картографії набувають лише епізодичного, маргінального характеру на наступні 100 років. Поступове зникнення з карти позначило перехідний етап від часів козацької самобутності ранньомодерної доби до формулювання на нових засадах модерного українського національного проекту. Але спиратися він буде у своїх територіальних самовизначеннях вже на інновації раніше невідомих тематичних (спеціальних) карт — етнографічних. На них провідну роль будуть відігравати не державні чи адміністративні кордони, а ареал поширення народної мови і, відповідно, — певного народу. І певні «передбачення» в цьому сенсі європейських карт початку XVIII ст. набудуть згодом наукового підтвердження.

Розділ 30

ПОРТРЕТНІ ЗОБРАЖЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

Передумови появи різних художніх форм самопрезентації козацької верстви

Із давніх часів люди прагнули заявити світові про своє існування в будь-який доступний візуальний спосіб: наскельні малюнки, кам'яні стели на курганах, поховальні портрети, надгробні плити, скульптурні зображення, живописні та графічні портрети, монументальні пам'ятники, фотографії, відеозаписи. Особливості застосування тих чи інших способів фіксації пам'яті про окремих представників людства залежали від історичного періоду, який визначав матеріал, на якому виконувалися зображення, техніку виконання, розміри творів, наявність обов'язкових інформативних елементів тощо.

Існуюча на сьогоднішній день багата мистецтвознавча література дозволяє нам говорити про культурні парадигми різних історичних епох, особливості художніх напрямів, національних мистецьких шкіл, традиції та інновації у мистецтві окремих країн, цивілізаційні взаємовпливи, залежність зображень від моди, уподобань і смаків замовника, авторського стилю майстра тощо.

Оскільки українське козацтво як суспільний стан із закріпленими законом «правами та обов'язками, відповідним світобаченням і нормами поведінки»¹ остаточно сформувалося у середині XVII ст., протягом наступного століття пройшло певну еволюцію, розшаровуючись на прошарки, і нарешті трансформувалося в інші групи населення, які продовжили своє існування у XIX ст., воно не могло не створити особливих форм саморепрезентації, зокрема, у мистецтві.

На першому етапі свого існування, тобто з кінця XV і протягом XVI ст., поки козацтво являло собою багатоетнічну воєнізовану групу населення, що мешкала у контактній зоні Великого кордону, який охоплював певні терени Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої, Московського князівства та Кримського ханату, потреби у його репрезентації не було. Зображення тогочасних козаків дійшли до нас в основному завдяки замальовкам мандрівників, географічним мапам, творам невідомих художників, які працювали на замовлення польського

---

¹ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000. — С. 7.

королівського двору, або завдяки малюнкам у приватних альбомах, як наприклад, зображення козацького полковника Гаврила Голубка, претендента на молдавський стіл Івана Підкови чи козака Явойшовського з альбому «Polonorum Icones» (1630–1640 pp.), що належав Станіславу Понятовському². Необхідні умови для появи мистецтва у власне козацькому середовищі на той час ще не сформувалися.

Ситуація почала змінюватися з першої половини XVII ст., коли під час повстань козацтво почало заявляти про себе, як про певну суспільну силу. Саме до того часу відноситься перша гравюра з портретом гетьмана Війська Запорозького Петра Конашевича-Сагайдачного (1621 р.), виготовлена за поховальною короугою. Національна революція, в ході якої вперше було заявлено претензії козацтва на формування власного державного організму, обумовила появу інтересу в країнах Європи до нової української еліти. Це призвело до створення іноземними майстрами перших гравірованих портретів гетьманів Богдана та Юрія Хмельницьких, Петра Дорошенка, полковника Михайла Кричевського. Активні та виснажливі військові дії середини — другої половини 1650-х років, тридцятирічну «Руїну», розкол козацької України на два Гетьманати та встановлення над ними протекторатів різних держав, зрозуміло, важко назвати сприятливими умовами для розвитку мистецтва. Проте вже з 1660–1670-х років починають з'являтися портрети українських державників, які виступають фундаторами (криторами) навчальних закладів та храмів, зокрема, гетьманів Павла Тетері-Моржковського та Івана Самойловича. З того часу почали закладатися й матеріально-економічні основи добробуту козацької старшини, яка досить швидко перебрала на себе функції правлячої еліти з притаманними їй ідеологією та формами репрезентації. Саме в цей час мистецтво з його жанром портрета стало надзвичайно актуальним та затребуваним.

Його розквіту сприяла подальша стабілізація політичної та соціально-економічної ситуації, а також особистий приклад Івана Мазепи, який став першим гетьманом, який перетворив приватне меценатство на окремий напрям державної політики. Будучи вихованим при польському королівському дворі, маючи уявлення про форми репрезентації шляхти як провідної верстви Речі Посполитої, І. Мазепа не просто створив умови для перетворення козацької старшини на заможний суспільний стан, але й сприяв його освіті, формуванню смаків, наслідуванню певних мистецьких традицій. Перш за все це стосувалося світського портрета. Варто нагадати, що у гетьманській резиденції в Батурині існувала галерея портретів

---

² *Смирнов Я.И.* Описание одного польского сборника портретов XVII века // Труды XIV археологического съезда в Чернигове 1908 г. — Т. 3. — М., 1911. — С. 387–469.

багатьох тогочасних європейських монархів³. Цілком імовірно, що серед них був і його власний портрет, з якого пізніше німецьким гравером Мартіном Бернігеротом було створено відому в Європі гравюру. Наслідуючи гетьмана, так само чинила й старшина. Саме в такий спосіб на території Гетьманату з кінця XVII ст. почала поширюватися традиція створення та побутування світського портрета, яка цілком природно співіснувала з вже відомими на той час формами вотивного та ктиторського портрета, що вели свою історію від іконопису, монументального церковного живопису, а також від книжкової мініатюри.

Історичні основи розвитку світського портрета та формування мистецького канону

Для того, аби зрозуміти особливості зображення представників військово-політичної еліти Українського Гетьманату XVII–XVIII ст., слід дещо заглибитися в історію самого світського портрета, який активно почав проникати на українські землі ще з XVI ст. Від 1569 р., тобто часу утворення Речі Посполитої, цей процес прискорився. Розвиток портретного жанру на цьому етапі відбувався у тісному зв'язку з поховальним обрядом, під час якого використовували корогви із зображенням померлого, натрунні портрети, а також створювали скульптури надгробків. На думку Л. Тананаєвої, саме надгробна скульптура — «надзвичайно специфічний вид портретного зображення», виявилася тією основою, на якій дещо пізніше почав розвиватися світський портрет⁴. Дозволити собі коштовний надгробок, виконаний справжнім майстром, могли лише представники заможних верств населення: монархи, аристократи, вище духовенство. На теренах Польщі та Великого князівства Литовського в розвитку цього виду мистецтва спостерігалися впливи щонайменше двох традицій: італійської та північноєвропейської. Перша була пов'язана з активними контактами польського королівського двору Сигізмунда I та його дружини Бони Сфорци з Італією у першій половині XVI ст., а друга — з необхідністю дотримання певних канонів при зображенні представників лицарського стану, які були розроблені у країнах Західної та Північної Європи. Прикладом такого поєднання вважається надгробок канцлера Великого князівства Литовського Альбертаса Гоштаутаса (1541), виконаний італійським скульптором Бернардіно де Джанотісом⁵. Відлуння цієї

³ Січинський В. Іноземці про Україну. — Львів, 1991. — С. 124.

⁴ Тананаєва Л.И. Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко. — М., 1979. — С. 33.

⁵ Матушакайте М.Й. Литовская надгробная скульптура эпохи ренессанса и раннего барокко // Искусство Прибалтики. Статьи и исследования. — Таллинн, 1981. — С. 62.

традиції можна було зустріти і в Києві, де існував чудовий надгробок кн. Костянтина Острозького (1460–1530), виконаний Себастьяном Чешком та встановлений сином князя Василем-Костянтином Острозьким у 1579 р. Ще на початку XVIII ст. один із мандрівників, який на власні очі бачив цей пам'ятник у великій лаврській церкві, Іоанн Лукьянов, залишив про нього такий спогад: «... в той же церкви у правого столпа изваян из камня князь Константин Острожский, лежит на боку в латах изображен, как будто живой»⁶.

Мал. 1. Себастьян Чешек. Надгробок кн. Костянтина Острозького в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, 1579 р. Оригінал знищений.

Протягом другої половини XVI ст. розвиток світського портрета в живописі Речі Посполитої перебував під впливом іспанського мистецтва, гуманістичних ідей та антропоцентризму культури Ренесансу в цілому. Саме тоді був створений певний канон у зображенні коронованих осіб, вищих воєначальників та католицького духовенства. Ці портрети були надзвичайно інформативними, бо кожен із предметів композиції містив певну інформацію щодо постаті портретованого. Наприклад, офіційний коронаційний портрет монарха міг містити зображення лева або орла як символів королівських династій Європи. Колона могла символізувати

⁶ Памятники искусства XVI и XVII ст. в Киево-Печерской лавре // Киевская старина. — 1900. — № 6. — С. 383.

міцність королівського роду та його давні традиції. На столі біля фігури монарха або ж в його руках могли бути зображені королівські інсигнії: корона, скіпетр (берло), яблуко (держава). До того ж монархи часто могли бути зображені з усіма своїми нагородами. Зокрема, для парадних портретів польських королів було притаманним зображувати їх з ланцюгом Ордену Золотого Руна — найвищої нагороди Священної Римської імперії, кавалерами якого у XVI ст. були Сигізмунд I Старий, Сигізмунд II Август, у XVII ст. — Сигізмунд III Ваза, Владислав IV, Ян Казимир, Міхал Корибут Вишневецький, Якуб Собеський, у XVIII ст. — Август II Сильний, Август III Сас; або Ордену Білого Орла — найвищої нагороди Речі Посполитої, кавалерами якого були Ян III Собеський, Август II Сильний, Август III.

Портретам королів відповідали портрети його підданих магнатів та шляхти. Як правило, портрет був одноосібний і виконувався в інтер'єрі. Портретованого писали на повний зріст стоячи або сидячи, на фоні колони, драпіровки з коштовних тканин чи пейзажу. В руках, або на столі поруч був зображений символ влади — маршальський жезл (палиця), булави чи буздигани, а для представників духовенства — апостольський посох. При боці портретованого шляхтича обов'язково була шабля (найчастіше карabela), рідше — меч, шпага. На столі також могли бути зображені рукавички, на знак приналежності до аристократичного роду, книги — як символ освіченості, годинник — як свідоцтво працьовитості та сумлінного (пунктуального) виконання своїх обов'язків або як нагадування про плінність часу. Іноді на столі біля зображеного можна було помітити канцелярське приладдя та листи, що, імовірно, могло засвідчувати якусь важливу подію в житті зображеного чи прийнятого ним рішення⁷. Одним із обов'язкових елементів офіційних портретів був герб.

Цікаво, що з розвитком основних постулатів «сарматизму» — ідеології польського народу-шляхти, яка побутувала в Польщі протягом XVI–XVII ст.⁸, найяскравішим її виявом став саме так званий «сарматський портрет». Оскільки польські королі були лише «першими серед рівних», тобто серед панів-шляхти⁹, то не дивно, що традицію сарматського портрета часто виводять від портретів польського короля Стефана Баторія, який здобув собі славу короля-воїна та справжнього «сармата-шляхтича».

⁷ Portret Polski XVII i XVIII wieku: Katalog wystawy. — Warszawa, 1977. — S. 33.

⁸ Лескинен М.В. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. — М., 2002. — 178 с.

⁹ «Король же — брат, не господин своим подданным» (Див.: *Orzechowski St. Polskie dialogi polityczne (Rozmowa okolo ogzekucyjej i Quincunx)*. 1563–1564. — Kraków, 1919. — S. 255).

Йдеться, зокрема, про портрет пензля невідомого художника, що зберігається в Музеї мистецтв у Відні¹⁰, а також більш відомий портрет пензля Марчіна (Мартіна) Кобера¹¹, обидва написані 1583 р. Останній вважається класичним прикладом «сарматського» портрета, який потім наслідували різні художники, виконуючи на замовлення портрети польської шляхти.

Мал. 2. Невідомий художник. Портрет Стефана I Баторія, 1583 р.

Обов'язкові інформативні складові та традиції зображення одягу «сарматських» портретів

Оскільки особливості зображення представників українського козацтва як військової верстви дуже тісно пов'язані із певними традиціями сарматських портретів, варто пояснити кілька основних елементів, які характеризують ці зображення.

Перш за все слід звернути увагу на те, кого зображували. Як зазначає М. Лескінен, «ідеал шляхтича-сармата у Польщі XVI та XVII ст. побутував в двох іпостасях — лицаря-воїна та поміщика (земянина)»¹².

¹⁰ Where East meets West. Portrait of Personages of the Polish-Lithuanian Commonwealth 1576–1763. — Warszawa, 1993. — P. 49.

¹¹ Ibid. — S. 50.

¹² Лескінен М.В. Указ. соч. — С. 106.

Лицарський ідеал, що виник ще за середньовіччя, мав втілювати уявлення про особливе призначення аристократії. Головним обов'язком лицарства мав бути захист народу та вітчизни. Характерною рисою лицаря вважалася шляхетність, а його моральними якостями — благочестя та добродієність. Справжній лицар не тримався за майно, іноді взагалі його не мав, бо, як солдат, мав у будь-яку мить пожертвувати своїм життям в ім'я свободи. Натомість йому були притаманні й інші риси, такі як честолюбство, жага слави, прагнення збагатитися за рахунок війни, а відтак його зовнішній вигляд мав виражати усі ці стремління. Тому його одяг мав бути пишним та багатим (у Польщі це додатково мало символізувати рівне становище з королем, а отже — свободу), а манери та жести — строго регламентовані¹³. В системі цінностей лицаря на першому місці перебували шляхетність походження, мужність, хоробрість, вірність королю та вітчизні, марнотратство та щедрість у поєднанні з презирством до фізичної праці та інтелектуальних занять, прагнення захищати віру предків та весь християнський світ від невірних. Візуальними символами ідеального лицаря-сармата були великі портрети, де шляхтич зображувався верхи на коні з шаблею в руці чи при боці й родовим гербом у верхній частині зображення (пізніше основними рисами сарматського портрета вважали саме наявність «гербу, кунтушу та шаблі»).

З позицій ідеології сарматизму, яка виводила лицарську верству у Польщі від стародавніх войовничих сарматів, основними героями історії могли бути лише полководці, воєначальники та правителі, чий діяння вважалися набутком країни. Довести приналежність людини до історичних діянь її предків можна було лише через родовід. Саме тому особлива увага в шляхетському оточенні приділялася галереям портретів їхніх предків та гербам, до яких польський шляхтич ставився як до «самої дорогоцінної власності, а генеалогічний міф, з ними пов'язаний, сприймав без будь-яких заперечень як фактичну історію роду»¹⁴. Не менш важливе місце в житті польської еліти відігравала шабля, з якою не розлучалися, скрізь носили із собою, «з нею сідали за стіл, з нею лягали спати», що також відбилося на традиції зображення справжнього шляхтича тільки зі зброєю. Можна було зобразити короля без символів королівської влади, можна було владні клейноди покласти поруч із портретованим, а «не вкласти» їх у руки можновладця, але зображення шляхтича без шаблі категорично заборонялося.

¹³ Там же. — С. 107.

¹⁴ *Lewandowski I.* Rzymska i rzymsko-sarmacka genealogia rodów szlacheckich w niektórych Herbarzach staropolskich // *Świadomość historyczna Polaków. Problemy i metody badawcze.* — Łódź, 1981. — S. 228.

Певним антиподом, на перший погляд, образу лицаря-шляхтича був образ лицаря-землевласника. По суті — це образ «мирної, доброї, незлобливої людини, гарного господаря, який цінує затишок, добробут, природу, родинні радості, і не є далеким від інтелектуальних занять»¹⁵. І якщо обов'язок лицаря-шляхтича полягав в обороні інтересів вітчизни, то обов'язок шляхтича-землевласника — у підтримці устоїв держави: традицій гостинності, благопристойності, родинних цінностей, добросусідських відносин тощо. Обидва образи не протистоять один одному, бо при потребі шляхтич-землевласник теж міг стати до зброї. Отже, саме такі погляди на устрій своєї держави та місце шляхти в ній обумовили існування щонайменше чотирьох композиційних типів портрета у «сарматському» стилі: офіційний парадний (коронаційний в інтер'єрі, кінний на повний зріст на тлі пейзажу чи поля бою), репрезентаційний одноосібний (на повний зріст чи поколінний в інтер'єрі, з обов'язковим зображенням герба, у традиційному одязі, з шаблею та іншими предметами, які додатково могли поінформувати глядача про чесноти зображеного, часто на темному тлі), репрезентаційний одноосібний (на повний зріст, поколінний чи погрудний, в традиційному одязі, обов'язково в обладунках, зі зброєю, на тлі пейзажу, сцени битви, в інтер'єрі, з гербом або без), репрезентаційний груповий, або родинний (на повний зріст, або в сидячих позах, із зображенням усіх членів родини (діти, невістка, зять, слуги), герба, на тлі пейзажу, архітектурних споруд, в інтер'єрі кімнати, на темному глухому тлі тощо).

Прикладами першого типу зображень можна вважати портрети Сигізмунда III, виконаний після 1624 р., Яна II Казимира пензля Данієля Шульца (1650) та Яна III Собеського, написаний невідомим придворним художником XVII ст.

Перший з них зображував короля в традиційному одязі, що сидить на троні в короні, з берлом та яблуком в руках, на тлі червоного балдахіну та колони, на яку падає тінь, через що вона виглядає контрастно чорною¹⁶ (до речі, саме поєднання червоного та чорного кольорів стало однією з характерних ознак «сарматських» портретів)¹⁷. Другий портрет представляв увазі глядачів фігуру короля в червоному жупані на повний зріст на тлі нейтрального архітектурного пейзажу з обов'язковою колоною та столом, що майже повністю закриті підбитою темнокоричневим бобрівим чи куничним хутром делією портретованого. На столі була зображена корона, а в руці короля — короткий жезл. Характерною ознакою цього портрета було зображення ланцюга Ордену Золотого Руна.

¹⁵ Лескинен М.В. Указ. соч. — С. 118.

¹⁶ Where East meets West... — P. 56.

¹⁷ Тананаева Л. Сарматский портрет... — С. 102.

Мал. 3. Даніель Шульц. Портрет Яна III Казимира, 1650 р.

Третій портрет репрезентував постать короля верхи на гарцюючому коні на тлі пейзажу та батальної сцени. Король був зображений у традиційному шляхетському одязі, з шаблею у правій руці. Над його головою зображено птаха, який тримає в лапах жезл та булаву — символи влади визначного полководця¹⁸.

До другого типу зображень, які репрезентували тип шляхтича-лицаря, цілком можна віднести портрети короля Стефана Баторія пензля М. Кобера (1583)¹⁹, Анджея Фірлея, каштеляна люблинського (кін. XVI ст.)²⁰, Яна Криштофа Тарновського, гетьмана коронного (кін. XVI ст.), Себастьяна Любомирського, каштеляна малогоського та войницького (бл. 1600), Криштофа Збараського, старости кременецького (1627)²¹, Пьотра Александра Тарло, воєводи люблинського (друга чверть XVII ст.)²², Януша Радзивілла, гетьмана великого литовського, воєводи віленського (після

¹⁸ Where East meets West... — P. 111.

¹⁹ Ibid. — P. 50.

²⁰ Ibid. — P. 77.

²¹ Ibid. — P. 77.

²² Ibid. — P. 76.

1654 р.)²³, Миколая Острога, стольника, крайчого та підчашого коронного (друга половина XVII ст.)²⁴, Александра Яна Яблоновського, великого хорунжого коронного, полковника коронних військ (1740)²⁵, та інші.

Мал. 4. Невідомий художник.
Портрет Себастьяна
Любомирського, бл. 1600 р.

Мал. 5. Невідомий художник.
Портрет Яна Криштофа
Тарновського, кін. XVI ст.

До третього типу належав, зокрема, портрет Вінцентія Александра Корвіна Госевського, польного гетьмана литовського, генерала артилерії, пензля Даніеля Шульца (бл. 1662 р.), зі списом у правиці, головному уборі з пір'ям яструба, в кольчuzі зі щитом на темному тлі²⁶. Гетьман тут зображений в обладунку воїна панцерного війська²⁷, що відповідало

²³ Portret Polski XVII i XVIII wieku. — № 18.

²⁴ Ibid. — № 18.

²⁵ Ibid. — № 50.

²⁶ Where East meets West... — P. 137.

²⁷ Wimmer J. Dawne Wojsko Polskie XVII–XVIII w. — Warszawa, 2006. — S. 97.

фактам його біографії, бо починав він свою службу полковником кавалерії у війську Януша Радзивілла, а після 1656 р. організував власним коштом кілька кінних корогв, які воювали проти шведів.

Мал. 6. Даніель Шульц.
Портрет Вінцентія Александра
Корвіна Госевського, бл. 1662 р.

Іншим зображенням такого типу є портрет Єжи Себастьяна Любомирського (невідомий художник другої половини XVII ст.)²⁸, який представлений у лицарському обладунку західноєвропейського типу. Подібний обладунок належав Криштофу Радзивілли і називався «Пьоруна»²⁹.

Аналогічного плану твір належав пензлю невідомого художника XVIII ст., який зобразив Даміана Тишкевича, каштеляна мінського³⁰. Однак найбільш цікавим (з точки зору наслідування в портретах українських діячів), слід вважати портрет Яна III Собеського, пензля Єжи Елеутера Шимоновича-Семігіновського (після 1683 р.), який зобразив короля в обладунку, що дістав назву карацена. Цей вид озброєння з металевої «луски», яка приклепувалася на шкіряну основу двома-трьома заклопками, був дуже по-

пулярним не лише серед польської чи литовської, але й серед української шляхти. Обладунок, згідно з ідеями сарматизму про походження польської шляхти від войовничих сарматів, був навмисно стилізований під сарматські катафракти. Він був модним, престижним та надзвичайно дорогим. На відміну від звичайних обладунків, які використовували польські гусари, карацена могла бути не лише поясною³¹, а й на повний зріст. При цьому вона часто була прикрашена декоративними наплічниками та наколінниками із золота у вигляді обличчя «сармата»³², що створювало додатковий ефект «войоничості» власника.

²⁸ Portret Polski XVII i XVIII wieku. — № 44.

²⁹ Wimmer J. Dawne Wojsko Polskie XVII–XVIII w. — S. 14.

³⁰ Portret Polski XVII i XVIII wieku. — № 119.

³¹ Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani litewscy / Pod. Reddacją Mirosława Nagielskiego. — Warszawa, 2006. — S. 195.

³² Wimmer J. Dawne Wojsko Polskie XVII–XVIII w. — S. 105.

*Мал. 7. Єжи Елеутер Шимонович-Семігінський.
Портрет Яна III Собеського, після 1683 р.*

Нарешті до четвертого типу портретів — шляхтича-землевласника, шляхтича-сім'янина — можна віднести портрет того ж таки Яна III Собеського з родиною пензля Анрі Гаскара (1691)³³, портрет Марії Казиміри з дітьми (Якубом Людвиком, Александром Бенедиктом, Яном, Костянтином Владиславом, Терезою Кунегундою)³⁴, портрет Збігнева Осолінського з трьома синами³⁵, портрет молдавського господаря Єремії Могили з сином³⁶ і навіть дуже цікавий портрет Дедеш Агі — посла кримського хана при польському дворі з синами та слугами³⁷ та ін.

*Мал. 8.
Анрі Гаскар.
Портрет Марії Казиміри з дітьми (Якубом Людвиком, Александром Бенедиктом, Яном, Костянтином Владиславом, Терезою Кунегундою) 1691 р.*

³³ Україна — Польща: єдність зброї крізь віки. — К., 2007. — С. 44.

³⁴ Where East meets West... — P. 112.

³⁵ Ibid. — P. 146.

³⁶ Ibid. — P. 154.

³⁷ Ibid. — P. 129.

*Мал. 9. Даніель Шульц.
Портрет Дедеш Агі з синами та слугами, 1664 р.*

Оскільки розквіт «сарматського» портрета припав якраз на XVII ст.^{*}, тобто на той час, коли відбувалося закладення традицій світського портрета на українських землях, необхідно звернути увагу на особливості одягу портретованих шляхтичів, бо це прояснює схоже та відмінне у зображенні козацьких строїв кінця XVII–XVIII ст.

Важливою складовою шляхетського вбрання XVI–XVIII ст. був жупан, який міг бути довгим до колін або навіть до середини литки, трохи приталеним та розкльощеним до низу. При цьому права пола мала глибоко заходити на ліву. Він мав довгі вузькі рукави та маленький комірець-стіжку. Шили його з гладких тканин з візерунком (кармазину), а прикрашали гудзиками, які були виконані в техніках емалі, гравірування та інкрустації коштовним камінням. Жупани, які призначалися для щоденного використання, шилися з тонкого сукна, а святкові — з шовку. Жупан, як правило, підв'язували м'якими тканими поясами або тонкими металевими, що були нашиті на шкіряну основу. Поверх жупана одягалася делія, яку шили з важких тканин, найчастіше пурпурного кольору, та підбивали хутром. Делія відрізнялася від шуби тим, що була розкльощена до низу і застібалася лише на шиї на єдиний великий гудзик, який називався чапрага (czapraga). Крім того, цей вид верхнього одягу

---

^{*} Окремі риси, на думку дослідників цього мистецького явища, можна було зустріти ще в часах першого польського повстання на початку XIX ст.

мав великий відкладний комір з хутра. На голові у чоловіків XVI ст., залежно від стану, могли бути пласкі шапки, оторочені хутром, ковпаки з оксамиту, але найчастіше — «баторувки» (*batorówka*). Такий головний убір прикрашався кітою — пучком з пір'я білої або чорної чаплі, журавля чи яструба або навіть кінчиком хвоста лисиці, які вставлялися в егрети, виконані з срібла, золота, а іноді дуже щедро прикрашені коштовним камінням³⁸. Доповнювався костюм шкіряними чи сап'яновими чоботами жовтого (рідше червоного) кольору, які були трохи вищими за кістку, а їхні невеличкі підбори підбивалися металевими підковками. Саме у такому одязі можна побачити польського короля Стефана Баторія на портреті 1583 р. пензля М. Кобера.

Мал. 10. Мартін Кобер.
Портрет Стефана I Баторія,
1583 р.

У другій половині XVII ст. чоловічий стрій доповнився кунтушем. Цей різновид верхнього одягу відтоді став обов'язковою складовою костюму справжнього шляхтича. Специфічні рукави, розрізані майже по всій довжині або до ліктя, створювали характерні «вилоти». Кунтуш був сильно розкльошений від талії до низу. Підперезувався «кунтушовим пасом» — перськими або індійськими поясами, а з 40-х років XVIII ст. — поясами з мануфактур у Слуцьку, Гродно, Липську та Кракові. Такий пояс мав чітко обумовлений малюнок, сягав іноді 4,5 метрів в довжину та 45 сантиметрів у ширину та був двостороннім. До пояса з лівої сторони на рапчак (*rapczach*), які прикрашалися шнурами та тасьмою, кріпилася шабля. Чоботи у цей час вже були вищими та доходили до коліна. Вони мали м'які халяви, а їхні підбори так само підбивалися металевими підковками. Хутрянні ковпаки були замінені на низькі шапки з м'якої тканини, обшитої хутряною опушкою³⁹. Часто такі шапки на татарський манер мали розрізану опушку

³⁸ Тананаева Л.И. Сарматский портрет... — С. 101; Pomocnik historyczny: Wydanie specjalne. — 2011. — № 4. — S. 101; Кабинет драгоценностей Августа Сильного. Из собрания Зеленых Сводов, Дрезден. — М., 2006. — С. 78–79.

³⁹ Pomocnik historyczny. — S. 100.

спереду, де кріпилася прикраса з пір'я, хоча вже не така красива та коштовна, як кіта з егретом. Саме у такому одязі постає перед нами Януш Радзивілл на портреті пензля невідомого художника другої половини XVII ст.⁴⁰

Мал. 11. Невідомий художник.
Портрет Януша Радзивілла,
др. пол. XVII ст

Цікаво, що польський «сарматизм» наприкінці XVI — на початку XVII ст. зазнав серйозних змін у трактуванні образу лицаря-шляхтича та самого поняття «сарматського народу», що невдовзі відбилося й на портретах. Спочатку литовська та українська шляхта однозначно вважалися людьми іншого ґатунку та не могли бути зараховані до «сарматів», однак вже невдовзі ситуація почала мінятися. Бути зарахованим до «сарматського племені» можна незалежно від етнічного походження, при умові католицького віросповідання та знатності роду⁴¹. Потім з'явилася концепція «homo militans» — «людини, що воює», яка прославляла людей сильних, мужніх, хоробрих, які вміли користуватися зброєю. У боротьбі з «ворогами» християнського світу, тобто з мусульманами, шляхта мусила звертатися по допомогу до тих, хто безпосередньо мешкав на кордоні зі східним світом, тобто до козаків. Саме вони іноді краще відповідали поняттю «homo militans», ніж сама польська шляхта. По мірі того, як козацтво набирало сили, виникла потреба в легітимації його прав та вольностей, відтак сарматська ідеологія дуже легко була пристосована до потреб нової верстви населення Речі Посполитої.

Ще більш актуальним питання формування власної ідеології стало в часи становлення козацької держави. З того часу якщо поляки пов'язували своє походження з територією «Сарматії», то козаки слушно прив'язувалися до теренів «Скіфії». Визнаючи спільне слов'янське коріння, польська та українська військово-політичні еліти визнали своє

⁴⁰ Portret Polski XVII i XVIII wieku. — № 36.

⁴¹ Лескинен М.В. Указ. соч. — С. 72.

походження від різних першопредків, якими вважали нащадків Ноя — Мосоха та Рифата відповідно. Якщо до чеснот сарматського лицаря належали захист батьківської (католицької) віри від невірних та ідея єдності християнського світу, то козаки стояли на сторожі православної віри, яку прагнули захищати і від католиків, і від мусульман. Якщо поляки пишалися своїм унікальним державним устроєм та політичною єдністю народу-шляхти, то козацтво пов'язувало свої державницькі традиції з традиціями Київської Русі, створивши при цьому власний устрій, який являв собою цікавий мікс західноєвропейських, річпосполитських та татарсько-турецьких політичних традицій. І нарешті, як стверджувала М. Лескінен, якщо «усвідомлення етнічної винятковості польського сармата виражалось перш за все у категоріях політичних та етичних, то східнослов'янський сармат підкреслював свою етнічну самобутність, відмінність, апелюючи до релігійної (конфесійної) традиції та слов'янського спадку»⁴². Саме цими уявленнями визначалися подібність та відмінність у зображеннях польських лицарів-шляхтичів та представників козацько-старшинської верхівки, яка перебрала на себе функції військової та політичної еліти в Українській державі.

Особливості зображення представників козацької старшини XVII–XVIII ст.

Завдяки зусиллям знавців українських старожитностей та істориків кінця XIX ст., дослідженням мистецтвознавців XX ст. виявлено чимало автентичних живописних та гравірованих портретів XVII–XVIII ст., що є унікальним матеріалом, за яким можна вивчати особливості зображення представників козацької старшини.

В контексті усталеного уявлення про загальноєвропейський ідеал лицаря («*homo militans*») як озброєної людини на коні цілком зрозумілою видається подібність зображень європейських та турецьких чи татарських правителів, польських, литовських та українських гетьманів, а також різного рангу воїнів, які пишалися своїм походженням, певним статусом, були хоробрими, витривалими та вправними вояками. З такого погляду зображення гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, виконане та використане у поховальному обряді, а 1622 р. відтворене в гравюрі, не є абсолютно унікальним твором. Достатньо порівняти портрет українського гетьмана з гравюрою Ебергарда Кесера 1612 р., яка зображує польського короля Сигізмунда III⁴³: та сама композиція, місце розташування гербу, обладунок короля та озброєння гетьмана, наявність берла та булави як

⁴² Там же. — С. (130–131, 133), 135.

⁴³ Where East meets West... — P. 266 (№ 439).

символів влади, підписи, які, щоправда розташовані по-різному (у польських гравюрах традиційно знизу, як епітафійні написи, а в творі українського майстра — зверху). У подібний спосіб, згідно з живописними аналогами парадних кінних портретів, було подано гравіровані зображення Міхала Корибута Вишневецького від 1660 р.⁴⁴, Яна III Собеського від 1683 р.⁴⁵, Августа II Сильного від початку XVIII ст.⁴⁶ та деякі інші.

Мал. 12. Невідомий художник.
Портрет П. Конашевича-
Сагайдачного, 1622 р.

Мал. 13. Ебергард Кесер.
Портрет Сигізмунда III,
1612 р.

Мал. 14.
Майстерня Пауля
Фуерста.
Портрет
Міхала Корибута
Вишневецького,
1660 р.

⁴⁴ Ibid. — P. 279 (№ 486).

⁴⁵ Ibid. — P. 280 (№ 489).

⁴⁶ Ibid. — P. 288 (№ 517).

Не менш цікаво поглянути на портрет П. Конашевича-Сагайдачного у порівнянні з серією гравюр Абрагама де Брауна, який 1587 р. створив низку зображень вершників: нідерландського, литовського, турецького та татарського (один з варіантів цієї серії зберігається у Львівському історичному музеї). Надзвичайно цікавим є визначення багатьох спільних рис, які спостерігаються при передачі одягу та озброєння українського гетьмана і татарського вершника. Саме тут доречним буде зазначити, що якщо у випадку визначення особливостей зображення польського «сармата», які потім частково були відбиті й у «козацькому» портреті, ми намагалися наголосити на впливах західноєвропейського ренесансного живопису, на особливостях розвитку надгробної скульптури та польського поховального обряду загалом, то при аналізі мистецьких образів українських гетьманів та інших представників військово-політичної еліти, крім зазначених західних впливів, не можна ігнорувати впливу матеріальної культури Сходу. Тим більше, що він був відчутним і в культурі самої Речі Посполитої, яка поглинала його двома шляхами: з одного боку, через Молдавію, Валахію, Семиграддя, Угорщину, Чехію, а з іншого — через «креси», якими до певного часу залишалися українські землі. Однак тема культурного впливу Сходу на мистецтво українських земель та Речі Посполитої в цілому ще потребує окремого ґрунтовного дослідження, тому повернемося до питання про те, кого ми бачимо серед зображених на портретах, які з'явилися в українських землях протягом XVII–XVIII ст.

Якщо в Європі замовниками портретів були представники заможних верств населення, тобто правителі, аристократія, вище світське духовенство, заможні міщани та купці, то в українських землях, які були визнані козацькою територією з гетьманським правлінням, з другої половини XVII ст. таку можливість отримали саме представники козацько-старшинської верхівки. Однак результати аналізу виявлених портретів XVII–XVIII ст., а також згадок про такі, що колись існували, але були втрачені, дозволяють стверджувати, що нині ми маємо дуже обмежений перелік портретованих осіб. Це переважно гетьмани, полковники, сотники, окремі представники генеральної старшини, як-то: Василь Кочубей — генеральний суддя, Василь Родзянко — обозний миргородського полку, Іван Забіла — знатний військовий товариш, Іван Сулима — генеральний хорунжий і переяславський полковник та деякі інші. Зберігся портрет канцеляриста Генеральної військової канцелярії Петра Івановича Войцеховича. Натомість не маємо жодного портрета генерального писаря, якщо не враховувати той факт, що цю посаду до обрання на булаву обіймали І. Виговський та П. Орлик (достовірного гетьманського портрета якого взагалі не існує). Дійшли до нашого часу й кілька портретів знаних в історії постатей, які не обіймали значних (або навіть жодних)

старшинських урядів, як наприклад, бунчукового товариша Михайла Васильовича Дуніна-Борковського або Андрія Войнаровського. Можемо говорити й про наявність зображення останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського, хоча воно не може бути віднесене до категорії світського портрета, бо міститься в композиції Покровської ікони.

Така ситуація не дозволяє робити жодних однозначних та переконливих висновків (особливо у порівнянні з «сарматськими» портретами польської чи литовської шляхти) ані щодо поширеності світських портретів у козацько-старшинському середовищі, ані щодо значимості портретів у системі цінностей козацтва, ані щодо усталених канонів зображень та багатьох інших питань, оскільки ми постійно змушені констатувати наявність кількісно незначної групи візуальних джерел цього періоду, а також недостатню кількість писемних свідчень на користь одного чи другого аргумента. Незважаючи на труднощі подібного плану, все ж таки спробуємо визначити особливості зображень представників українського козацтва XVII–XVIII ст. за наявним матеріалом.

Автентичних портретів представників козацької старшини другої половини XVII — початку XVIII ст. з родовими гербами, як того вимагала традиція написання «сарматського» портрета, збереглося не так багато. Насамперед це «контрафекти» Григорія Михайловича Гамалії (1688–1690 рр.), Леонтія Свічки (XVII ст.), Лук'яна Жоравки (кін. XVII ст.), Василя Касперовича Дуніна-Борковського (кін. XVII — поч. XVIII ст.), Михайла Андрійовича Миклашевського (1706 р.), Івана Федоровича Сулими (пер. пол. XVIII ст.). З другої половини XVIII ст. та на початку XIX ст. подібних портретів почало з'являтися значно більше: портрети Андрія Степановича Москаленка (XVIII ст.), Степана Васильовича Родзянка (др. пол. XVIII ст.), Юхима Федоровича Дарагана (кін. XVIII — поч. XIX ст.), Семена Івановича Сулими (1750-ті рр.), Петра Івановича Войцеховича (1750-ті рр.), Павла Леонтійовича Полуботка (кін. XVIII — поч. XIX ст.), Сави Туптала (XVIII ст.), Богдана Михайловича Хмельницького (сер. XVIII ст.), Данила Єфремовича Єфремовича (1752 р.) та деякі інші.

Не зупиняючись на особливостях польської⁴⁷, литовської⁴⁸ та української геральдики, бо то є інша і цілком окрема тема, зазначимо лише, що в портретах польської шляхти «сарматського типу» частіше за все герби зображувалися на щитах дуже своєрідної форми, яка називалася «розтягнута шкіра», а звідси і сама назва подібної форми щитів: «барочний

⁴⁷ Herby szlachty polskiej i litewskiej. — Warszawa, 2005. — 143 s.

⁴⁸ Lietuvos bajorų palikuoniai. — Vilnius, 2000. — 283 p.

картуш» або «польський барочний» (XVI–XVII ст.). Крім того, на портретах більш раннього часу та більш родовитої знаті можна було зустріти овальні (італійські), чотирикутні із заокругленим низом (іспанські) та чотирикутні із загостреним низом (французькі) щити. Наслідуючи елементи «сарматських» портретів польської шляхти, українські майстри в портретах української козацької старшини малювали герби переважно на щитах форми «розтягнута шкіра». Усі інші варіанти, тобто овали чи так звані «французькі», траплялися там цілком випадково і жодним чином не були пов'язані з походженням власника. Скоріше за все, форма щита була результатом вільного творчого вибору художника. Дослідники іноді однозначно відносили зображений на портреті того чи іншого козацького старшини герб до одного з відомих польських гербів. В окремих випадках це було обґрунтовано, як наприклад, герб Б. Хмельницького — «Сирокомля» (Syrokomla), І. Мазепи — «Курч» (Kurcz), В. Дуніна-Борковського — «Либідь» (Łabędź), Івана та Семена Сулим — «Сулима» (Sulima), Г. Земля — «Топор» (Topór), А. Войнаровського — «Стржеме» (Strzemie).

Мал. 15. Портрет Богдана Хмельницького з літопису С. Величка, 1720 р.

З XVIII ст. найчастіше в портретах вже були присутні власні герби представників старшини, які не мали жодного відношення до гербів польських. Але тут постала інша проблема, яка почала впливати на ідентифікацію портретованих. Наприклад, герби Бутовичів та Полуботків мають дуже незначну відміну, яка абсолютно не відображена на гербі, зображеному в портреті Павла Леонтійовича Полуботка. Тобто над серцем (гербовою фігурою) є пробіл, а потім зображено хрест, чого насправді не мало бути⁴⁹. Крім того, згідно з «Малоросійським гербовником», складеним В. Лукомським та В. Модзалевським, зображення гербів родів Гетунів та Полуботків абсолютно співпадають⁵⁰. Відтак проводити ідентифікацію стало можливим не за приналежністю до герба, а лише за історією побутування самого портрета. При огляді

⁴⁹ Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малоросийский гербовник. С рисунками Егора Нарбута: Репринтное издание. — К., 1993. — Табл. XLIV.

⁵⁰ Там же. — Табл. XLVI та LVIII.

зображення гербів родини Войцеховичів було помічено, що на сторінках згаданого видання Гербовника⁵¹, а також на портреті Петра Івановича Войцеховича⁵² спостерігається різниця: замість хреста з другою неповною поперечиною над перевернутою до гори рогами підковою, як подано в Гербовнику, на полотні вимальовано звичайний православний хрест, який ніби вставлений в середину підкови. Різниця є й у гербах на портреті Параски Василівни Сулими (сер. XVIII ст.)⁵³ з роду Савичів, на відтиску печатки бунчукового товариша Петра Савича того ж часу⁵⁴ та в таблиці Гербовника⁵⁵, де подано зображення герба роду Савичів. До того ж, на портреті перехрещені шабля та стріла оточені дрібними зірочками, а в двох інших випадках над ним зображено хрест над півмісяцем.

Очевидним також є той факт, що на портреті Михайла Андрійовича Миклашевського (пер. пол. XVIII ст.)⁵⁶ бачимо його герб у вигляді перевернутого до гори лука. Цей герб також відомий із зображення на трапезній церкві Видубицького монастиря у Києві, фундатором якого він був. Однак на печатці одного з нащадків роду Івана Миклашевського 1767 р.⁵⁷ та в тому таки Гербовнику⁵⁸ Миклашевські віднесені до відомого польського герба «Остоя» (Ostoja). Залишає запитання і помилковий портрет І. Мазепи⁵⁹, який насправді є портретом якогось

Мал. 16. Невідомий художник.
Портрет Параски Василівни Сулими,
сер. XVIII ст.

⁵¹ Там же. — Табл. XLIV.

⁵² Український портрет XVI–XVIII століть: Альбом-каталог. — К., 2006. — С. 221 (№ 232).

⁵³ Там само. — С. 221(№ 231).

⁵⁴ Однороженко О. Українська руська еліта доби середньовіччя і раннього модерну: структура та влада. — К., 2011. — С. 314.

⁵⁵ Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. — Табл. XV.

⁵⁶ Український портрет XVI–XVIII століть. — С. 146–147 (№ 104).

⁵⁷ Однороженко О. Українська руська еліта... — С. 320.

⁵⁸ Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. — Табл. X.

⁵⁹ Эварницкий Д.И. Запорожская старина // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. — Т. II. — М., 1908. — С. 69.

сотника з виразно намальованим гербом, який до сьогодні так і не вдалося ідентифікувати⁶⁰. Таким чином, здійснювати ідентифікацію зображеної на «козацькому» портреті постаті лише за приналежністю до зображеного поруч з нею герба досить проблематично без залучення додаткових джерел інформації. При дослідженні польських «сарматських» портретів подібні проблеми виникають лише у випадку ідентифікації постатей жіночої статі, на що є свої пояснення.

Виконуючи замовлення польської шляхти на написання портретів, художники намагалися дотримуватися певних канонів, як-то: зображення обов'язкових елементів інтер'єру чи пейзажу, використання червоно-чорної кольорової гами, ретельно виписані деталі одягу, не довільне, а відповідне реаліям використання додаткових елементів в композиції тощо. В творах українських малярів, які писали портрети представників козацької старшини, можна помітити одночасне наслідування польських взірців й багато інновацій. Так, зображуючи одяг гетьманів, полковників чи сотників, майстри не просто відходили від застосування червоних та чорних кольорів, як того вимагав «сарматський» канон, а реально зображували кольорове розмаїття козацького вбрання. Жупани портретованих переважно були шиті з надзвичайно коштовних гладких тканин (атлас та шовк) з рослинним орнаментом. Порівняння одягу української козацької старшини з одягом польської та угорської шляхти, татарських ханів чи турецьких султанів демонструє багато схожих складових, які навіть називалися якщо не однаково, то співзвучно чи подібно: жупани (каптани), кунтуші, кобеняки (капаніче), пояси, плащі, підбиті хутром (делії, манти, дулами, кабаніци), опанчі, круглі пласкі шапки з цільною чи розрізаною опушкою, де могла кріпитися прикраса (кіта з егретом, аграф), жовті сап'янові, шкіряні чорні чи червоні чоботи.

Цікаво, що в «сарматських» портретах делії майже завжди пурпурного кольору, в той час як в «козацьких» – бурштинового, блакитного, зеленого, чорного, червоного. Гудзики в козацькому одязі дрібніші та простіші, так само як і застібки на деліях та кунтушах. Менше було й численних тасьм, кольорових шнурів, як, наприклад, в турецькому та угорському костюмах. В козацьких строях шкіряні пояси були значно ширшими та міцнішими за шляхетські, бо на них трималися не лише шабля, але й сагайдачний набір, лук зі стрілами, гаманець, ніж, ложка, ладівниця, порохівниця та багато іншого⁶¹.

⁶⁰ Дніпропетровський художній музей: Каталог. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 26–27.

⁶¹ *Зайцев И.В.* Крымские ханы на средневековой миниатюре, или история Крымского ханства в картинках [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.vokrugsveta.com/S4/nasledie/crimea_xan2.htm. — Назва з екрану; *Pomocnik historyczny*. — S. 100–101; *Шаменков С.* Піхота українських гетьманів XVII — поч. XVIII ст. — К., 2010. — 145 с.

Той факт, що представники козацької старшини XVII–XVIII ст. одягалися дуже еклектично та строкато, підтверджується документами, зокрема, реєстрами майна, які залишалися по небіжчиках. Наприклад, після померлого бунчукового товариша Н. Потаповича залишилися дві шапки — «баранкова» та «видрова», «жупан суконный родзинковый, жупан суконный шарій (сірий. — *Авт.*), кафтан едомашковый чирвоный, каптан жовтій, штоповый», «шаровари суконні вишневіе», «пояс зелений з засновами золотими», «чоботи сафьяновіе», «кунтуш тонкий шарій, кунтуш тонкий перців, кунтуш темнозелений, лисами подшитый», «опанча повстяная» та «вельчура чорная»⁶². Після смерті племінника П. Калнишевського Йосипа у Михайла Чухна залишилися на зберіганні деякі його речі, а саме: «свита белого сукна, гайбарак синій покритий, кожух простий чорний, кирея попелястого сукна...»⁶³. У самого ж кошового було багато різноманітного одягу, частина якого була розграбована «сіромою» під час повстання 1768 р. на Січі: «шалевої пояс вишневий, полушалевої красной, кожух вовчий, шубка лисичая, покрита жовтою хармою, чобіт черних нових двадцять пар, сап'янових одинадцять пар нових чобіт ...; двое шаровар: едини кармазинные, а другие блакитные тонкого сукна, платків три италіянских ..., шапок з сивим добрим кримським смушком дві ..., штани синого сукна, каптан бугосовий...»⁶⁴.

Мал. 17.
Невідомий художник.
Портрет Тимофія
Хмельницького (?), XVII ст.

Мал. 18.
Невідомий художник.
Портрет Василя
Гамалії, XVII ст.

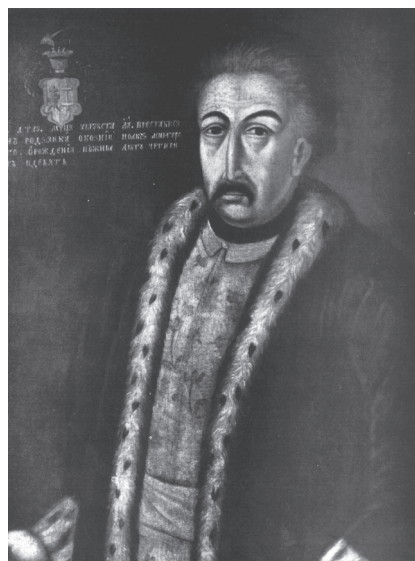
⁶² Реєстр речей по небіжчику Н. Потаповичу // Киевская старина. — 1887. — № 10. — С. 346–348.

⁶³ Листи Михайла Чухна кошовому отаману Петру Калнишевському про видачу 3315 рублів іконописцям ... та наявності в нього речей покійного племінника Йосипа Калнишевського // Петро Калнишевський та його доба: Документи та матеріали. — К., 2009. — С. 210.

⁶⁴ Реєстр речей, пограбованих у кошового отамана Петра Калнишевського під час повстання сіроми на Січі 26 грудня 1768 р. // Петро Калнишевський та його доба... — С. 141, 143.

Як вже зазначалося, одним із обов'язкових елементів одягу портретованого польського шляхтича був обладунок. Однак автентичні живописні портрети представників військово-політичної еліти Гетьманату XVII ст. демонструють відсутність цієї деталі. Портрети представників козацької старшини в обладунках європейського типу почали з'являтися пізніше: від 1720-х років (див. зображення гетьманів з «Літопису» С. Величка, портрет гетьмана І. Мазепи з Андріївською стрічкою тощо) і далі протягом XVIII — XIX ст. Вони були наслідком беззастережного копіювання деталей «сарматського» портрета на догоду замовникам. Говорити про присутність обладунку у вигляді кольчуги, нагрудника або карацени ми можемо, лише аналізуючи портрети XVII ст., створені в техніці гравюри.

Розквіт мистецтва гравюри в українських землях припав саме на другу половину XVII — початок XVIII ст. і був пов'язаний з діяльністю друкарень та окремих граверів при них, зокрема, майстра Іллі, Олександра та Леонтія Тарасевичів, Івана Щирського, Івана Мігури, Данила Галяховського та деяких інших, менш знаних майстрів. У зв'язку з тим, що обидва Тарасевичі навчалися в Аугсбурзі у майстерні граверів Кіліанів, де опанували техніку гравірування на металевих платівках за допомогою різця та травлення кислотою⁶⁵, а потім працювали у Вільно, саме вони стали першими, хто почав гравірувати портрети відомих діячів Великого князівства Литовського й Речі Посполитої як з живописних оригіналів, так і «з натури». Зокрема, описаний нами вид коштовного лицарського обладунку — карацени — був зображений Л. Тарасевичем на портреті Кароля-Станіслава Радзивілла⁶⁶, Бориса Петровича Шереметева (1695)⁶⁷, а також Федора Шакловитого в образі св. мученика Федора Стратилата (1689)⁶⁸. Іван Щирський відтворив лицарські обладунки (кірасу) з

Мал. 19.
Невідомий художник.
Портрет Стефана Родзянки,
1730-ті рр.

⁶⁵ Степовик Д.В. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко. — К., 1986. — С. 49.

⁶⁶ Там само. — С. 135.

⁶⁷ Там само. — С. 157.

⁶⁸ Там само. — С. 121.

наручами в портреті шляхтича К. Клокоцького (1685)⁶⁹, а Олександр Тарасевич в портреті Михайла Паца (1686)⁷⁰. Браславського маршалка Яна Огінського було зображено в кольчuzі з буздиганом у руці⁷¹. Однак це були портрети представників литовської шляхти.

Мал. 20. Леонтій Тарасевич.
Портрет Кароля-Станіслава
Радзивілла, 1692 р.

Мал. 21. Олександр Тарасевич.
Портрет Михайла Паца,
1686 р.

Що ж до представників української еліти, то в подібних обладунках був зображений лише один гетьман — Іван Мазепа. Першим його в кірасирському обладунку італійського типу зобразив Іван Мігура в гравірованій тезі, яка дійшла до нас під назвою «Мазепа серед своїх добрих справ» (1705 р.). На голові у гетьмана парадний шолом типу «моріон» (morion) зі страусовим пір'ям. Данило Галяховський продовжив цю традицію і зобразив І. Мазепу в аналогічному обладунку, доповнивши його наплічниками та наколінниками, які були притаманні парадним караценам. Це зображення стало центром композиції його гравюри на жовтому шовку «Апофеоз Мазепи» (1708).

⁶⁹ Степовик Д.В. Іван Щирський. — К., 1988. — С. 43.

⁷⁰ Там само. — С. 137.

⁷¹ Там само. — С. 37.

Мал. 22. Іван Мігура.
«Іван Мазепа серед своїх
добрих справ...», 1705 р.

Мал. 23. Данило Галяховський.
«Апофеоз Івана Мазепи»,
1708 р.

Третій варіант зображення Івана Мазепи в лицарських обладунках європейського типу з булавою у правиці був створений німецьким гравером Мартіном Бернігеротом у 1706 р. та потім кілька разів передрукований у західноєвропейській пресі початку XVIII ст. Це єдині автентичні зображення представників козацтва в обладунках. Цілковом може бути, що використовуючи кольчуги чи нагрудники під час збройних сутичок, представники старшини вважали за потрібне «писати себе» в світському парадному одязі, який міг підкреслити не лише їхній статус та військові досягнення, а й матеріальний добробут.

Мал. 24. Мартін Бернігерот.
Портрет Івана Мазепи, 1706 р.

Інші варіанти зображення українських гетьманів в обладунках, як вже зазначалося, почали з'являтися пізніше. Зокрема, нам відомі три зображення: Богдана Хмельницького та Івана Виговського в кольчугі, Юрія Хмельницького, імовірно, в карацeni, які походять з тексту рукопису «Літопису» С. Величка і можуть бути датовані 1720-ми роками, а також численні варіанти зображень Івана Самойловича в кольчугі з наручами, Івана Скоропадського та Данила Апостола в кірасирському обладунку, які почали поширюватися з середини XVIII ст. Цікаво, що на деяких портретах Івана Скоропадського XIX ст. можна помітити залишки декоративного наплічника карацени, який у виконанні місцевих малярів перетворився з елементу коштовного обладунку на стрічки тасьми, що звисають з плеча і виглядають з-під киреї гетьмана. Але ці зображення вже не можна розглядати як оригінальне іконографічне джерело.

Ще однією відмінною рисою портретів козацьких достойників було те, що вони майже не мали сюжетного тла. Тобто більшість портретів писалася на нейтральному темному фоні, а пейзаж, складні архітектурні форми, які були притаманні «сарматському» портрету, зустрічаються дуже рідко, як наприклад, на портреті Лук'яна Жоравки⁷².

Така особливість була пов'язана з тим, що «козацькі» портрети в основному писалися не професійними європейськими художниками, а майстрами іконних майстерень, які прагнули зосереджувати увагу на обличчі, приділяючи другорядним речам, тобто пейзажу чи батальній сцені, що мали відігравати роль тла, значно менше уваги. Натомість ці художники не нехтували зображенням окремих елементів інтер'єру: стола, крісла, вікна, розп'яття, книги та іншого. Ці речі в «козацьких» портретах, на відміну від «сарматських», часто виконували суто декоративну функцію. Наслідуючи польські взірці, місцеві майстри часто не розуміли символічного

Мал. 25. Невідомий художник.
Портрет Лук'яна Жоравки, XVII ст.

⁷² Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. — К., 1969. — С. 132.

значення деяких з них або використовували свої знання вибірково. Наприклад, у портретах польської чи литовської шляхти розп'яття на столі біля портретованого найчастіше зображували у випадках, коли людина вже померла. Бажаючи підкреслити набожність або відданість своїй вірі портретованого, частіше зображували в його руках чи на столі молитовники. У композиціях портретів представників козацької верхівки цей принцип не завжди дотриманий. Розп'яття, молитовники, трєбники, чотки, годинники виконували виключно декоративну функцію, хоча не можна заперечувати, що окремі речі мали цілком реальне походження, як наприклад Євангеліє, пожертвуване чернігівським полковником та генеральним обозним Василем Дуніним-Борковським Успенському собору Єлецького монастиря⁷³, чи ікона Єлецької Божої матері з того ж портрета.

Як вже згадувалося, в традиційних парадних портретах річпосполитських монархів корона, яка лежить на столі, найчастіше вказувала на те, що портрет є коронаційним, парадним. У портретах представників військово-політичної еліти України корона була замінена шапкою, яка могла бути зображена в будь-якому портреті: офіційному парадному, який висів вдома; ктиторському, який знаходився в храмі, фундованому коштом старшини; епітафійному, тобто над його могилою (теж переважно в церквах). Отже, не можна погодитися з думкою деяких дослідників, що зображена на столі шапка мала означати складення представником старшини своїх повноважень або підкреслення цього символічного акту⁷⁴.

Мал. 26. Невідомий художник.
Портрет Василя Дуніна-Борковського,
кін. XVII — поч. XVIII ст.

⁷³ Нетудихаткін І. Дослідження портрету Василя Дуніна-Борковського в ближніх інфрачервоних та у відбитих ультрафіолетових променях // Сіверянський літопис. — 2010. — № 1. — С. 118.

⁷⁴ Там само. — С. 120.

Звертає на себе увагу також той факт, що в «козацьких» портретах художники ретельніше ставилися до зображення клейнодів — символів влади. Вражає розмаїття гетьманських булав та полковницьких пірначів, хоча водночас можна помітити зображення цілком типових, одноманітних речей, як наприклад, тип пірнача, який зображений на портреті Леонтія Свічки⁷⁵ та Семена Сулими⁷⁶.

Мал. 27. Невідомий художник.
Портрет Леонтія Свічки,
кін. XVII ст.

Мал. 28. Невідомий художник.
Портрет Семена Сулими,
сер. XVIII ст.

Досить одноманітно, майже так само, як на печатках Генерального суду, зображувалися суддівські та сотницькі палиці (тростини). Такими бачимо їх на портретах макарівського сотника Сави Гуптала⁷⁷, богацького сотника Андрія Москаленка⁷⁸, невідомого сотника, чий портрет зберігається в Дніпропетровському художньому музеї⁷⁹, хорольського сотника Василя Родзянка⁸⁰, невідомого старшини, якого часто ідентифікують як Івана Забілу⁸¹.

⁷⁵ Білецький П. Український портретний живопис... — С. 115.

⁷⁶ Український портрет XVI–XVIII століть. — С. 220 (№ 230).

⁷⁷ Там само. — С. 266 (№ 310 та 311).

⁷⁸ Однороженко О. Українська руська еліта... — С. 313.

⁷⁹ Дніпропетровський художній музей. — С. 26–27.

⁸⁰ Український портрет XVI–XVIII століть. — С. 156 (№ 130).

⁸¹ Там само. — С. 233 (№ 241).

Мал. 29. Невідомий художник.
 Портрет невідомого сотника,
 кін. XVII ст.

Мал. 30. Невідомий художник.
 Портрет сотника Андрія
 Москаленка, XVIII ст.

Маршальські жезли зображували рідко. Зокрема, на портреті Павла Яковича Руденка, (між 1778–1781 рр.)⁸², який був панмаршалком Новомосковського повіту Новоросійської (Катеринославської) губернії, пензля Володимира Боровиковського, а також на портреті отамана Війська Донського Данила Єфремова (1752 р.)⁸³.

Цікаво, що, бажаючи догодити своїм замовникам, майстри, незалежно від того, де вони працювали і кого зображували, іноді допускали відтворення того, що не відповідало дійсності. Зокрема, 1695 р. відомий український гравер Л. Тарасевич зобразив Бориса Петровича Шереметева з булавою у руках замість маршальського жезла (як на портреті невідомого майстра другої половини XVIII ст.)⁸⁴. Аналогічно з булавою зображений бунчуковий товариш Михайло Васильович Дунін-Борковський⁸⁵,

⁸² Там само. — С. 258 (№ 295).

⁸³ Там само. — С. 234–235 (№ 246).

⁸⁴ Там само. — С. 248 (№ 269).

⁸⁵ Там само. — С. 164 (№ 145).

що не відповідало його статусу. До категорії «незрозумілого» належить і зображення синіх рукавичок, які тримає в руці полковник Київського полку Юхим Дараган⁸⁶. Відомо, що цей елемент одягу використовували західноєвропейські майстри, аби підкреслити аристократичне походження портретованого. До того ж, ця деталь була складовою частиною європейського костюму вельможі, але ж ніяк не пасувала до традиційного козацького строю.

Образ шляхтича-землевласника, який поруч із образом шляхтича-лицаря знайшов своє відображення в «сарматському» портреті, натомість майже не мав аналогів на українських землях. Звичайно, ми маємо зображення подружжя або парні портрети чоловіка і жінки, як наприклад, Василя Васильовича Кочубея з дружиною⁸⁷, Гната Галагана та його дружини Олени, яка походила з родини київських міщан Тадриних⁸⁸, Семена та Параски (з Савичів) Сулим⁸⁹ або Івана Скоропадського та його дружини Анастасії Маркович; батьків з дітьми, як на портретах Спиридона Ширая з синами та його дружини з доньками⁹⁰; маємо навіть унікальний портрет бабці з онуками (Феодосії Палій з наймолодшими Танськими)⁹¹. Однак більшість з них були епітафійними і не втілювали сімейні цінності, не були предметом гордості нащадків.

Мал. 31. Невідомий художник.
Портрет Юхима Дарагана,
XVIII ст.

⁸⁶ Там само. — С. 218 (№ 228).

⁸⁷ Там само. — С. 159 (№ 137).

⁸⁸ Там само. — С. 212 (№ 218 та № 217).

⁸⁹ Там само. — С. 220 (№ 230 та № 232).

⁹⁰ Білецький П. Український портретний живопис... — С. 182–183.

⁹¹ [Лазаревський О.] Антон Танський, полковник киевский (1712–1734): К портрету его тещи // Киевская старина. — 1894. — Т. 45. — № 4. — С. 146–151; Білецький П. Український портретний живопис... — С. 157.

Очевидно, що тут на ситуацію суттєвий вплив мав сам спосіб життя козацької верстви, пов'язаний із військовою небезпекою, відсутністю впевненості у найближчому майбутньому, що не давало можливості багато часу проводити у товариських застіллях чи плекати традиції добросусідських відносин та гостинності, на чому тримався образ шляхтича-землевласника у Речі Посполитій. До того ж, українська жінка-козачка рідко мала можливість бути лише привітною господинею дому. Вона була змушена і будинок тримати, і господарством опікуватися, і дітей виховувати, і громадські функції виконувати, а іноді навіть заступати свого чоловіка на уряді. Отже, українські реалії не давали ґрунту для розвитку такого типу сімейних портретів. Вони з'явилися значно пізніше, у ХІХ ст., у зв'язку із розвитком реалістичного мистецтва, втіленого майстрами Академії мистецтв Російської імперії, і поширені були лише у дворянському середовищі.

Мал. 32.
Невідомий художник.
Портрет Анастасії
Скоропадської, ХVІІІ ст.

Мал. 33.
Невідомий художник.
Портрет Івана
Скоропадського, ХVІІІ ст.

Таким чином, маючи на меті визначити особливості зображення представників української військово-політичної еліти ХVІІ–ХVІІІ ст., ми дійшли висновку, що вони перш за все визначалися історією формування самого козацького стану, політичним, соціально-економічним та

культурним розвитком Української держави. У той же час неабияке значення мав процес культурних взаємовпливів між Заходом та Сходом, відлуння яких можна було спостерігати в матеріальній та духовній культурі козацтва. Нарешті, аналіз конкретних зображень представників військово-політичної еліти XVII–XVIII ст. продемонстрував, у який спосіб українські митці, які мали можливість поєднувати у своїй творчості місцеві традиції іконопису, монументального живопису та книжкової графіки з впливами ренесансної та борокової культури Європи, враховуючи побажання замовника, створювали портрети представників нової суспільної еліти, що нині дають змогу формувати уявлення про їхній зовнішній вигляд, одяг, озброєння, побут і навіть систему цінностей та уявлень.

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ
НАРИСИ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
XVII–XVIII ст.**

**370-річчю Української національної революції
присвячується**

Книга друга

Підготовлено за сприяння Фонду Катедр Українознавства (США)

На обкладинці використано фрагмент графічного твору
С. Якутовича «Лірник»

Комп'ютерна верстка *Мигаль Л. Г.*

Художнє оформлення обкладинки *Ковалевської О.О.*

Підписано до друку 16.10.2017 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 49,56. Обл.-вид. арк. 48,72
Наклад 300 прим. Зам. 25. 2017.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.